Αναστασία Βασιλείου

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΓΟΣ (10ος–α’ μισό 13ου αι.)

ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΕΝΟΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ: ΚΕΙΜΕΝΟ

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 5•AURA SUPPLEMENT 5

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΓΟΣ

(10ος–α' μισό 13ου αι.)

Εικόνα εξωφύλλου: Ελισάβετ Κελίδου

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 5
AURA SUPPLEMENT 5

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

ISBN:

978-960-466-237-1 (SET)

978-960-466-238-8

Αναστασία Βασιλείου

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΓΟΣ

(10ος–α' μισό 13ου αι.)

ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΕΝΟΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ: ΚΕΙΜΕΝΟ

ΑΘΗΝΑ 2021

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 5 • AURA SUPPLEMENT 5

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Ιωάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης || Γιάννης Γαλανάκης || Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Ελένη Μαντζουράνη || Χρήστος Ντούμας || Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Ελευθέριος Πλάτων || Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα || Arnulf Hausleiter

Παναγιώτης Κουσούλης || James Osborne || Πάνος Βαλαβάνης

Χρύσανθος Κανελλόπουλος || Παυλίνα Καραναστάση || Στυλιανός Κατάκης

Ευρυδίκη Κεφαλίδου || Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά || Αντώνης Κοτσώνας

Νότα Κούρου || Βασίλειος Λαμπρινουδάκης || Δημήτρης Μποσνάκης || Όλγα Παλαγγιά

Λυδία Παλαιοκρασσά || Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη || Δημήτρης Πλάντζος

Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά || Katja Sporn || Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

Μιχαήλ Τιβέριος || Σοφία Καλοπίση-Βέρτη || Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Γεώργιος Πάλλης || Μαρία Παναγιωτίδου || Πλάτων Πετρίδης || Andreas Rhoby

Peter Dent || Παναγιώτης Ιωάννου || Θεοδώρα Μαρκάτου || Ευγένιος Ματθιόπουλος

Ευθυμία Μαυρομιχάλη || Δημήτρης Παυλόπουλος || Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη

Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου || Βασίλειος Κυλίκογλου || Αλεξάνδρα Λιβάρδα

Ιωάννης Μπασιάκος || Σέβη Τριανταφύλλου || Μάρλεν Μούλιου || Αλεξάνδρα Μπούνια

Μαρία Οικονόμου || Ελευθερία Παλιού || Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος || Απόστολος Σαρρής

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • LAYOUT

Βασιλική Σχίζα

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή.

Μέρος της έκδοσης του περιοδικού AURA αποτελεί η σειρά μονογραφιών με τίτλο «AURA Supplements». Περιλαμβάνει μελέτες στα ελληνικά ή στα αγγλικά, που λόγω της μεγάλης τους έκτασης δεν μπορούν να δημοσιευθούν με τη μορφή άρθρου στο περιοδικό. Η θεματολογία των μονογραφιών είναι ίδια με εκείνη του περιοδικού.

Το περιοδικό και η σειρά μονογραφιών είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του περιοδικού και οι μονογραφίες δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού AURA και οι τόμοι της σειράς «AURA Supplements» μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era.

Part of the AURA journal is the AURA Supplement series, comprising studies in Greek or English, which, due to their extent, cannot be published in the journal as articles. The series share the same areas of interest with the journal.

AURA is a fully open access journal. Each issue of the journal and each monograph is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues and monographs can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Ιωάννης Παπαδάτος

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website http://aura.arch.uoa.gr/
email: aura@arch.uoa.gr

Σχεδιασμός • Layout: Βασιλική Σχίζα (vass.schiza@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Faculty of History and Archaeology, NKUoA
Το περιεχόμενο αυτού του τόμου υπόκειται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el).
The content of this volume is subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 11

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 15

Α. Στόχοι, δομή και μεθοδολογία της έρευνας 15

Β. Το Άργος στη μεσοβυζαντινή εποχή: ιστορική και αρχαιολογική επισκόπηση 21

Γ. Η έρευνα της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής 35

ΜΕΡΟΣ Α'. Η ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ (10ος–α' μισό 13ου αι.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Εφυαλωμένη κεραμική από λευκό πηλό (Glazed White Wares) 47

1.1 Εμπίεστη (Impressed White Ware, Glazed White Ware II) 48

1.2 Έξεργη ανάγλυφη ή επίθετη (Plastic Ware, Plastic Decoration/Figural Relief) 53

1.3 Γραπτή με ερυθρό επίχρισμα και επίθετη ή εγχάρακτη διακόσμηση (Red-Brown Painted White Ware, Incised Red-Brown Painted White Ware, Glazed White Ware II) 56

1.4 Μονόχρωμη/κηλιδωτή εφυαλωμένη (Monochrome Glazed White Ware, Speckle-Glazed White Ware, Glazed White Wares II–III) 58

1.5 Γραπτή πολύχρωμη (Polychrome Ware) 62

1.6 Γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (Green and Brown Painted White Ware, Glazed White Ware IV) 67

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Εφυαλωμένη κεραμική από ερυθρό πηλό (Glazed Red Wares) 73

2.1 Εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (Brown Glazed Ware, Unslipped Plain Glazed Red Ware, Plain Glazed Ware in a Red and Grey Fabric) 73

2.2 Γραπτή με λευκό επίχρισμα (Slip Painted Ware – Light on Dark) 80

2.3 Γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα (Slip Painted Ware – Dark on Light) 93

2.4 Γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (Green and Brown Painted Ware) 97

2.5 Κηλιδωτή (Spatter Painted Ware) 113

2.6 Λεπτεγχάρακτη (Fine Sgraffito Ware) 116

2.7 Κουκκιδωτή (Measles Ware, Incised and Slip Painted Ware) 134

2.8 Γραπτή λεπτεγχάρακτη (Painted Fine Sgraffito Ware) 141

2.9 Αδρεγχάρακτη (Incised Sgraffito Ware) 149

2.10 Επιπεδόγλυφη (Champlevé Ware) 162

2.11 Μονόχρωμη εφυαλωμένη (Monochrome Glazed Ware) 171

ΜΕΡΟΣ Β'. ΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Σχήματα 177

3.1 Ανοιχτά σχήματα 177
3.2 Κλειστά σχήματα 188
3.3 Αυτοθερμαινόμενα σκεύη («σαλτσάρια») 189
3.4 Λυχνάρια 196
3.5 Αταύτιστα 197

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Στοιχεία χρήσης και επαναχρησιμοποίησης 201

4.1 Οικιακή χρήση 201
4.2 Ταφική χρήση 205
4.3 Στοιχεία επαναχρησιμοποίησης 207
4.4 Επιγραφές – Χαράγματα 210
4.5 Η εφυαλωμένη κεραμική και τα σκεύη από διαφορετικό υλικό 211

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Επίχρισμα – Εφυάλωση 215

5.1 Επίχρισμα 215
5.2 Εφυάλωση 218

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Διακόσμηση 225

6.1 Εργαλεία διακόσμησης 225
6.2 Θέση διακόσμησης 226
6.3 Διάταξη διακόσμησης 227
6.4 Θέματα διακόσμησης 228
6.5 Συμβολισμός 246
6.6 Επιρροές από την ισλαμική κεραμική 247
6.7 Βυζαντινή «κοινή» 249

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. Ζητήματα εργαστηρίων και η μαρτυρία της κεραμικής του Άργους 253

7.1 Κεραμική από λευκό πηλό 253
7.2 Κεραμική από ερυθρό πηλό 256

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 293

ENGLISH SUMMARY 299

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 311

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'. Προτεινόμενες ταξινομήσεις μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής 349

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β'. Προέλευση εξετασθέντος υλικού 354

Στον πατέρα μου Σπήλιο και

στη μνήμη της μητέρας μου Λέλας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ευχαριστώ θερμά την Εκδοτική Επιτροπή του περιοδικού AURA, τους αναπληρωτές καθηγητές του ΕΚΠΑ Κωνσταντίνο Κοπανιά και Γιάννη Παπαδάτο, που έκαναν δεκτή αυτή τη μονογραφία για να συμπεριληφθεί στη σειρά *AURA Supplements* και για την άψογη συνεργασία μας σε όλα τα στάδια της διαδικασίας. Ευχαριστώ επίσης τη Βασιλική Σχίζα για την επιμέλεια και σελιδοποίηση του κειμένου, καθώς και τους δύο ανώνυμους κριτές για τις εύστοχες παρατηρήσεις τους.

Η ενασχόλησή μου με την κεραμική ξεκίνησε στα φοιτητικά μου χρόνια, με την παρακολούθηση ενός σεμιναριακού μαθήματος βυζαντινής κεραμικής της καθηγήτριάς μου Σοφίας Καλοπίση-Βέρτη και στη συνέχεια με τη συμμετοχή μου στη δημιουργία της Διδακτικής Συλλογής Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Κεραμικής του Μουσείου Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του ΕΚΠΑ υπό τη δική της εποπτεία και επιστημονική επιμέλεια. Αρκετά χρόνια αργότερα, όταν ξεκίνησα την εργασία μου στην 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο Γραφείο του Άργους, ήρθα σε επαφή με ένα πλούσιο κεραμολογικό υλικό, το οποίο προερχόταν στο μεγαλύτερο μέρος του από τις ανασκαφικές έρευνες της αείμνηστης αρχαιολόγου Αναστασίας Οικονόμου-Laniado.

Πολυετής και κοπιαστική, συχνά υπό δυσμενείς συνθήκες, υπήρξε η διαδικασία του εντοπισμού και της καταγραφής του υλικού.[1] Η έρευνά μου επικεντρώθηκε στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική που αποτέλεσε το αντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, την οποία υποστήριξα επιτυχώς τον Δεκέμβριο του 2014.[2] Το παρόν βιβλίο αποτελεί τη δημοσίευσή της μετά τις απαραίτητες προσαρμογές, δεδομένου ότι έκτοτε δημοσιεύτηκαν σημαντικές νέες μελέτες για τη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική. Επίσης έχω επαναθεωρήσει ορισμένα σημεία που αφορούν την τοπική παραγωγή. Δυστυχώς οι αρχαιομετρικές αναλύσεις που είχαν δρομολογηθεί σε συνεργασία με το Κέντρο Λίθου δεν κατέστη δυνατό να προχωρήσουν, με συνέπεια το θέμα της προέλευσης του εξετασθέντος υλικού να μην προχωρήσει σε βάθος και να παραμείνει στη σφαίρα των υποθέσεων.

Σε αυτήν την πολυετή περιπέτεια πολλοί υπήρξαν οι άνθρωποι που με βοήθησαν ποικιλοτρόπως και στους οποίους οφείλω θερμές ευχαριστίες, ιδιαίτερα στον τότε Διευθυντή της 25ης ΕΒΑ, δρα Δημήτριο Αθανασούλη, για την άδεια μελέτης τμήματος του υλικού, την έγκριση της εκπαιδευτικής μου άδειας και τη συνολική βοήθεια και στήριξη που μου παρείχε

1. Η τραγική απώλεια της Αναστασίας Οικονόμου-Laniado και ο μεγάλος αριθμός ευρημάτων από τις συνεχόμενες σωστικές ανασκαφές στο Άργος είχαν ως αποτέλεσμα τη συσσώρευση της κεραμικής σε διάφορες αρχαιολογικές αποθήκες με απαγορευτικές συνθήκες για τη μελέτη, ενίοτε και την καταγραφή της. Η μελέτη του υλικού δεν θα ήταν δυνατή από πλευράς μου αν δεν είχε παραχωρηθεί από τον Δήμο Άργους στην τότε αρμόδια 25η ΕΒΑ ένας βιώσιμος χώρος στους Στρατώνες Καποδίστρια, ο οποίος μερικά χρόνια αργότερα αποτέλεσε την αρχαιολογική αποθήκη του Βυζαντινού Μουσείου Αργολίδας. Στον εντοπισμό και σε μια πρώτη αδρή καταγραφή μέρους αυτού του υλικού σημαντική ήταν η βοήθεια της δρος αρχαιολόγου Susanne Metaxas στο πλαίσιο της δημιουργίας της μόνιμης έκθεσης του Βυζαντινού Μουσείου Αργολίδας, ενώ για σύντομο διάστημα το έργο συνέδραμαν οι αρχαιολόγοι Ελένη Καραμούντζου, Στέφανος Κεραμίδας, Παναγιώτα Κολιάτση και Ευφροσύνη Πλατή.
2. Βασιλείου 2014.

στο βαρύ έργο της συγκεκριμένης υπηρεσίας, καθώς και στη Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδας, δρα Άλκηστη Παπαδημητρίου, για τη στήριξη που μου παρείχε στο στάδιο ολοκλήρωσης του βιβλίου. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στην αείμνηστη Διευθύντρια της 25ης ΕΒΑ, Κωνσταντίνα Σκαρμούτσου, για την αρχική άδεια μελέτης του υλικού της διατριβής μου και στην τότε Διευθύντρια της 5ης ΕΒΑ, Αιμιλία Μπακούρου, για τη σύμφωνη γνώμη της. Ευχαριστώ, επίσης, θερμά την Αναπληρώτρια Διευθύντρια της ΕΦΑ Αργολίδας δρα Άννα Μπανάκα, τον επίτιμο Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου Χαράλαμπο Κριτζά, και τους/τις αρχαιολόγους δρα Γεώργιο Τσεκέ, Χρήστο Πιτερό, Αφέντρα Μουτζάλη, Κατερίνα Μπαρακάρη-Γλένη και Αναστασία Παναγιωτοπούλου, που με προθυμία εξέφρασαν τη σύμφωνη γνώμη τους για τη μελέτη υλικού από τις ανασκαφικές τους έρευνες. Ευχαριστώ επίσης την τότε Διευθύντρια του Κέντρου Λίθου, δρα χημικό Καλλιόπη Κουζέλη, για τις πρώτες αρχαιομετρικές αναλύσεις επιλεγμένων δειγμάτων.

Είμαι ευγνώμων στον δρα Guy Sanders, τέως Διευθυντή Ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής στην Αρχαία Κόρινθο, ο οποίος μου άνοιξε έναν νέο ορίζοντα στη μελέτη μου, θέτοντας απλόχερα στη διάθεσή μου τα αποτελέσματα των αρχαιομετρικών αναλύσεων από τις πολυετείς και πολυεπίπεδες έρευνες της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στη μεσαιωνική κεραμική της Κορίνθου. Ευχαριστώ, επίσης, τη δρα Rossana Valente για την ενδιαφέρουσα ξενάγηση στην αρχαιολογική αποθήκη της Αμερικανικής Σχολής στην Κόρινθο και τις συζητήσεις μας. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην αρχαιολόγο Εύη Κατσάρα και τη δρα Pamela Armstrong, που με ιδιαίτερη προθυμία έθεσαν στη διάθεσή μου τα πρώτα αποτελέσματα των χημικών αναλύσεων κεραμικής του Άργους στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος μεταξύ της 5ης ΕΒΑ και του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Ευχαριστώ θερμά την ερευνήτρια του CNRS δρα Yona Waksman, τον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Κοç Νικόλαο Κοντογιάννη, τη δρα Στεφανία Σκαρτσή και τον Γιάννη Βαξεβάνη για την προθυμία και την άμεση ανταπόκρισή τους να θέσουν στη διάθεσή μου το τότε αδημοσίευτο άρθρο τους σχετικά με την κύρια μεσοβυζαντινή παραγωγή.[3] Ευχαριστώ, επίσης, τη διευθύντρια της ΕΦΑ Λακωνίας Ευαγγελία Πάντου για την άδεια εισόδου στην αρχαιολογική αποθήκη του Μυστρά και πάλι τη συνάδελφο Εύη Κατσάρα για την εκεί φιλοξενία και τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις μας. Ευχαριστίες οφείλω και στον τότε Διευθυντή της Γαλλικής Σχολής Αθηνών Dominique Mulliez για την άδεια εισόδου στην αρχαιολογική αποθήκη της Γαλλικής Σχολής στο Άργος, καθώς και στον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Σορβόννης και διευθυντή των ανασκαφών της Γαλλικής Σχολής στο Άργος, Gilles Touchais, στην αρχαιολόγο Άννα Φίλιππα-Touchais και στον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Ιωάννη Βαραλή, για την προθυμία τους να θέσουν υπόψη μου υλικό από τις ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής στο Άργος.

Ευχαριστώ θερμά την τότε διευθύντρια του Βυζαντινού & Χριστιανικού Μουσείου, δρα Αναστασία Λαζαρίδου, και τις αρχαιολόγους Έφη Μεραμβελιωτάκη και δρα Μαρία Μπορμπουδάκη, για τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν κατά την επίσκεψή μου στο μουσείο, τη Διευθύντρια της ΕΦΑ Αχαΐας δρα Αναστασία Κουμούση και τις αρχαιολόγους Ειρήνη Μαγκανιώτη και Μαρία Τσίριμπα, για την επίσκεψή μου στο Κάστρο της Πάτρας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στις συναδέλφους και φίλες δρα Susanne Metaxas, Ευφροσύνη Πλατή, Παναγιώτα Κολιάτση, δρα Ελένη Μανωλέσσου, Ελένη Ανδριανού, για τη σημαντική και πολυεπίπεδη στήριξή τους στις γνώριμες δυσκολίες της δουλειάς μας, στην προσπάθεια να συνδυάσουμε το απαιτητικό έργο της Υπηρεσίας με την επιστημονική έρευνα. Ιδιαιτέρως ευχαριστώ τη δρα Susanne Metaxas για τις συμβουλές της στο σχέδιο και τη βιβλιογραφική ενημέρωση και γενικά για την πολύτιμη βοήθεια που μου παρείχε. Ευχαριστώ,

3. Waksman κ.ά. 2014.

επίσης, τους συναδέλφους του Γραφείου Άργους, δρα Γεώργιο Τσεκέ και Κωστή Μπουντούρη, και τους/τις συναδέλφους του Γραφείου Κορίνθου, δρα Νικόλαο Σιώμκο, Αικατερίνη Τσάκα, Αντώνη Γεωργίου, Άννα Σφήκα, δρα Έλλη Τζαβέλλα, καθώς και τη συνάδελφο Γεωργία Ήβου. Ευχαριστώ επίσης την αρχιτέκτονα Ειρήνη Οικονομοπούλου, για την επεξεργασία του χάρτη της πόλης του Άργους, τη Μαρία Καλλίρη, σχεδιάστρια της ΛΖ' ΕΠΚΑ, για τις συμβουλές της στο σχέδιο της κεραμικής, τη δρα Μαρία Σκορδαρά, τον αρχιτέκτονα Δημήτρη Ψυχογυιό και τον φυσικό Τάκη Ψύχα.

Ευχαριστίες οφείλω επίσης στις συντηρήτριες του Βυζαντινού Μουσείου Αργολίδας, Αντωνία Παπαθανασίου και Έφη Ουλή, στους/στις φύλακες του Βυζαντινού Μουσείου Αργολίδας, Γεώργιο Γόγολα, Αθανασία Τσιώτρα, Δημήτριο Πετρόπουλο, Βασιλική Πιπέρου, Βασιλική Καλογήρου, Χριστίνα Μούκιου, στις διοικητικούς Αθανασία Γιαννακούλη, Ελένη Κωτσοπούλου, Τζένη Δενέζη, Σοφία Πόγκα, στους εργατοτεχνίτες Μαρίνο Μωραγιάννη, Κανέλλα Κοντού, Κώστα Χρόνη, Νίκο Φλεβάρη, καθώς και στους φύλακες του Αρχαιολογικού Μουσείου Άργους.

Ευχαριστώ θερμά τον τότε Διευθυντή του Ερευνητικού Ινστιτούτου του Römisch-Germanisches Zentralmuseum, καθηγητή Falko Daim, και όλο το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Ινστιτούτου, για τη θερμή φιλοξενία που μου παρείχαν τον Οκτώβριο του 2014.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στη Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, ομότιμη καθηγήτρια του ΕΚΠΑ και μέλος της τριμελούς επιτροπής της διατριβής μου, καθώς και στα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, τις καθηγήτριες του ΕΚΠΑ Βικτωρία Κέπετζη και Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, τον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Ιωάννη Βαραλή και την επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου Μαρία Ξανθοπούλου, για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

Πολλά οφείλω στον καθηγητή του ΕΚΠΑ Πλάτωνα Πετρίδη για τις καίριες επισημάνσεις του που πηγάζουν από τη βαθιά γνώση των ζητημάτων που θέτει η σύγχρονη κεραμολογία, τόσο στο στάδιο εκπόνησης της διατριβής μου ως μέλος της τριμελούς επιτροπής, όσο και στο στάδιο ολοκλήρωσης αυτού του βιβλίου.

Στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, ομότιμη καθηγήτρια του ΕΚΠΑ, Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, δεν έχω παρά να εκφράσω τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη. Την ευχαριστώ ολόθερμα για τη διαρκή της στήριξη και βοήθεια και για τον πολύτιμο χρόνο που μου αφιέρωσε κατά τη διάρκεια των σπουδών μου και στα πρώτα εργασιακά μου βήματα, παρά το ιδιαιτέρως απαιτητικό της έργο. Την ευχαριστώ επίσης για τις καίριες παρατηρήσεις της στο παρόν βιβλίο. Πάνω από όλα την ευχαριστώ για το παράθυρο που άνοιξε στη ζωή μου, προσφέροντάς μου απλόχερα έναν νέο, συναρπαστικό ορίζοντα και ένα δίχτυ ασφαλείας στις δύσκολες στιγμές.

Πολλά οφείλω στον πολυαγαπημένο φίλο Μάκη Στάθη, στον π. Μάρκο Schulte, στα αδέλφια μου Γιούλη, Ανδρέα, Δημήτρη και Μιλένα και βέβαια στον σύντροφό μου Βασίλη.

Τη διατριβή μου την είχα αφιερώσει στην αείμνηστη αρχαιολόγο Αναστασία Οικονόμου-Laniado, στην οποία όλοι οι αρχαιολόγοι που ασχολούμαστε με το μεσαιωνικό Άργος και την Αργολίδα οφείλουμε πολλά. Αυτό το βιβλίο το αφιερώνω στους πολυαγαπημένους μου γονείς, Σπήλιο Βασιλείου και Λέλα Βετούλη-Βασιλείου για την άνευ όρων αγάπη, διαρκή στήριξη και γενναιοδωρία τους.

Ναύπλιο, Μάιος 2020

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. ΣΤΟΧΟΙ, ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η έρευνα που παρουσιάζεται σε αυτό το βιβλίο αποτέλεσε αντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.[1] Στόχοι της υπήρξαν: α) η κατά το δυνατόν πληρέστερη μελέτη ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος της εφυαλωμένης κεραμικής της μεσοβυζαντινής περιόδου από το Άργος, β) η ένταξη του συγκεκριμένου δείγματος στο ευρύτερο πλαίσιο έρευνας της εφυαλωμένης κεραμικής της βυζαντινής αυτοκρατορίας και γ) η μαρτυρία του δείγματος για την πόλη του Άργους στη μεσοβυζαντινή εποχή.

Πιο συγκεκριμένα, αντικείμενο μελέτης αποτέλεσαν 1.856 δείγματα μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής προερχόμενα από σωστικές ανασκαφές της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (ΕΒΑ) κατά τα έτη 1983–1998 στο Άργος.[2] Τα δείγματα αυτά, στην πλειονότητά τους αδημοσίευτα, σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση· πρόκειται κυρίως για θραύσματα. Στην έρευνα συμπεριλήφθηκαν και ορισμένα ακέραια ή σχεδόν ακέραια αγγεία που προέρχονται από σωστικές ανασκαφές της Δ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (ΕΠΚΑ) στο Άργος.[3] Τη λεπτομερή καταγραφή και φωτογράφιση του συνόλου των δειγμάτων, καθώς και τη σχεδίαση ορισμένων εξ αυτών, την πραγματοποίησα στην Αρχαιολογική Αποθήκη του Βυζαντινού Μουσείου Αργολίδας στο Άργος.[4] Από το σύνολο των δειγμάτων επέλεξα 743 για να συμπεριληφθούν στον κατάλογο με κριτήριο την αντιπροσωπευτικότητα ή τη σπανιότητά τους.

Ο πρώτος τόμος διακρίνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει την παρουσίαση του υλικού, το οποίο διακρίνεται κατ' αρχάς σε κεραμική από λευκό και κεραμική από ερυθρό πηλό. Η διάκριση αυτή, που ξεκίνησε από τον David Talbot Rice και ακολουθείται από όλους τους μελετητές, κρίνεται απαραίτητη, διότι τα δύο αυτά είδη κεραμικής, παρότι παρουσιάζουν ορισμένες κοινές τεχνικές διακόσμησης, έχουν εντελώς διαφορετική κεραμική ύλη αλλά και επιμέρους χαρακτηριστικά. Εντός των δύο ειδών κεραμικής (από λευκό ή ερυθρό πηλό), η ταξινόμηση έγινε κυρίως βάσει της τεχνικής που έχει εφαρμοστεί για τη διακόσμησή τους, και οι κατηγορίες παρατίθενται κατά το δυνατόν με χρονολογική σειρά. Δίνονται βιβλιογραφικά

---

1. Βασιλείου 2014.
2. Στο Παράρτημα Β' υπάρχει κατάλογος με τα ανασκαμμένα οικόπεδα από τα οποία προέρχεται το εξεταζόμενο υλικό, με στοιχεία για τα ευρήματά τους (ακίνητα και κινητά) και σχετική βιβλιογραφία.
3. Τα αγγεία αυτά φυλάσσονταν στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Άργους. Η μελέτη των οστράκων από τις ανασκαφές της Δ' ΕΠΚΑ, δυστυχώς, δεν κατέστη δυνατό να πραγματοποιηθεί, δεδομένου ότι το συγκεκριμένο υλικό φυλασσόταν σε ξεχωριστές αποθήκες, με δυσκολία πρόσβασης σε αυτές.
4. Η εργασία αυτή έλαβε χώρα κυρίως στο διάστημα 2011–2013 και συνεχίστηκε σποραδικά μέχρι και το 2018. Στο Γραφείο Βυζαντινών του Άργους υπήρχαν σύντομα δελτία κεραμικής από παλαιότερες καταγραφές, τα οποία δεν έλαβα υπόψη δεδομένου ότι στην πλειονότητά τους δεν συνοδεύονταν από φωτογραφία, γεγονός που καθιστούσε αδύνατη την ταύτισή τους, και ούτως ή άλλως συνιστούσαν μια πρώτη αδρή καταγραφή. Επίσης, στο Γραφείο υπήρχαν σχέδια κεραμικών, τα οποία είχε εκπονήσει παλαιότερα η σχεδιάστρια Μαρία Καλλίρη, τα οποία και αυτά δεν ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθούν στην παρούσα έρευνα, δεδομένου ότι στις περισσότερες περιπτώσεις δεν ήταν δυνατή η ταύτισή τους με συγκεκριμένα αγγεία.

στοιχεία για την ονομασία, την ταξινόμηση και τη διασπορά της κάθε κατηγορίας. Στη συνέχεια εξετάζονται τα κύρια στοιχεία τους, δηλαδή η κεραμική τους ύλη, το σχήμα, η κάλυψη των επιφανειών τους με επίχρισμα και εφυάλωση και η διακόσμησή τους, όπως προκύπτουν από το εξεταζόμενο υλικό σε αντιπαραβολή πάντοτε με την αντίστοιχη κεραμική άλλων περιοχών. Τέλος, δίνονται στοιχεία για τη χρονολόγησή τους, βασισμένα κυρίως στη σχετική βιβλιογραφία.

Έντονος υπήρξε ο προβληματισμός ως προς το κριτήριο ομαδοποίησης της κεραμικής.[5] Ο John Hayes, στην κεραμική από λευκό πηλό, έθεσε το κριτήριο της κεραμικής ύλης,[6] ο δε Guy Sanders στη διατριβή του εξέτασε σε διαφορετικά κεφάλαια τα επιμέρους στοιχεία των αγγείων ως προς τον πηλό, το σχήμα και τη διακόσμηση.[7] Όσον αφορά την κεραμική από λευκό πηλό, η ομαδοποίηση του Hayes δεν κατέστη δυνατό να εφαρμοστεί, διότι τα εξεταζόμενα θραύσματα που δεν φέρουν διακόσμηση ήταν σχεδόν αδύνατο να ενταχθούν με ασφάλεια σε μία εκ των ομάδων του.[8] Η ταξινόμηση του Hayes έχει ληφθεί βέβαια υπόψη στην ομαδοποίηση του παρόντος υλικού, καθώς είναι η πλέον έγκριτη της κεραμικής από λευκό πηλό. Η δεύτερη περίπτωση με προβλημάτισε ιδιαίτερα, διότι η συστηματοποίηση του υλικού της Κορίνθου που πραγματοποιήθηκε από τον Sanders έχει σαφή πλεονεκτήματα ως προς την εξέτασή του, όμως η εφαρμογή της στο παρόν υλικό θα δημιουργούσε μια αρκετά ασαφή και περίπλοκη εικόνα. Τελικά προτίμησα την πιο παραδοσιακή ταξινόμηση που βασίζεται κυρίως στις τεχνικές διακόσμησης, διότι με τον τρόπο αυτό η κατ' αρχήν συστηματοποίηση του υλικού ήταν πιο σαφής και εύχρηστη. Εξαίρεση αποτελεί η εφυαλωμένη κεραμική από ερυθρό πηλό χωρίς επίχρισμα, όπου κριτήριο ταξινόμησης δεν είναι η διακόσμηση αλλά ο συνδυασμός των στοιχείων κατασκευής των κεραμικών (σχήμα, πηλός, εφυάλωση). Ίσως το γεγονός ότι η συγκεκριμένη κεραμική, όπως θα δούμε, έχει σαφώς μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε καλύτερα την εξέλιξή της, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες κατηγορίες που είναι πολύ μικρότερης διάρκειας και πολύ κοντά χρονικά μεταξύ τους. Επίσης, στη συγκεκριμένη κεραμική η διακόσμηση έχει δευτερεύοντα ρόλο. Γενικά το ποιο είναι το κυρίαρχο κριτήριο στην εκάστοτε ταξινόμηση καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το ίδιο το υλικό.

Όπως θα δούμε αναλυτικότερα στα επόμενα κεφάλαια, έχουμε ακόμα δρόμο να διανύσουμε για μια ενιαία και ευρύτερα αποδεκτή ταξινόμηση στη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, παρά την εύκολη αναγνωρισιμότητα που μας προσφέρει με τη διακόσμησή της. Το βέβαιο είναι ότι οι διακοσμήσεις της αποτελούν ένα πολύτιμο εργαλείο για τον ερευνητή, το οποίο άπτεται εξίσου της τεχνολογίας του αγγείου. Για αυτό και κάνουμε λόγο για τεχνικές διακόσμησης και όχι για ύφος ή στιλ (που και αυτό με τη σειρά του θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο εξέτασης, δεδομένου ότι ενίοτε μαρτυρεί τον τεχνίτη ή το εργαστήριο). Σίγουρα, η δημιουργία ορισμένων κατηγοριών διακόσμησης, όπως η γραπτή με λευκό επίχρισμα ή η επιπεδόγλυφη, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πιο επιτυχημένη από άλλες που η διάκρισή τους δεν είναι πάντοτε σαφής, όπως συμβαίνει με τη λεπτεγχάρακτη και την αδρεγχάρακτη όπου ο χαρακτηρισμός της χάραξης στο εκάστοτε κεραμικό ως λεπτής ή αδρής είναι αρκετά υποκειμενικός, ενώ σε πολλά κεραμικά η χάραξη δεν είναι ούτε λεπτή ούτε αδρή,

5. Για τις δυσκολίες ταξινόμησης της εφυαλωμένης κεραμικής βλ. ενδεικτικά Morgan 1942, 26· Vroom 2003α, 135· 2005, 11· Yangaki 2016, 316–17.

6. Hayes 1992, 12–34 (με εξαίρεση την κατηγορία των γραπτών πολύχρωμων).

7. Sanders 1995α.

8. Δεν είναι τυχαίο ότι στις δημοσιεύσεις κεραμικής από λευκό πηλό, οι μελετητές εντάσσουν τα δείγματά τους κυρίως στις ομάδες II και IV, οδηγούμενοι κυρίως από τις διακοσμήσεις. Εξαίρεση αποτελούν ερευνητές-τριες που έχουν εξετάσει επί τόπου την κεραμική από λευκό πηλό της Κωνσταντινούπολης και είναι σε θέση να διακρίνουν την κεραμική ύλη της κάθε κατηγορίας.

αλλά μεσαία. Όπως και να έχει, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι ταξινομήσεις με τις οποίες προσπαθούμε να συστηματοποιήσουμε το αρχαιολογικό υλικό ενέχουν έναν βαθμό αυθαιρεσίας. Σπανίως είναι αρκούντως ικανοποιητικές, για αυτό και συχνά αναθεωρούνται. Εδώ έγινε προσπάθεια να ενταχθούν τα «παράταιρα» δείγματα για να μην δημιουργείται μια εικόνα τεχνητής ομοιομορφίας, που άλλωστε σπανίως χαρακτηρίζει τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Σε κάθε περίπτωση, τα τελευταία χρόνια έχει κερδηθεί έδαφος στο θέμα των ταξινομήσεων χάρη στις κοπιώδεις έρευνες και δημοσιεύσεις των κεραμολόγων. Εν τέλει, ακόμα και αν εντοπιστούν όλα τα κέντρα παραγωγής, η κατηγοριοποίηση της κεραμικής βάσει της διακόσμησης αποτελεί σημαντικό εργαλείο για την κατ' αρχήν συστηματοποίηση του σχετικού υλικού. Όπως επισημαίνει η Yona Waksman, η παραδοσιακή ορολογία που βασίζεται στις τεχνικές διακόσμησης μπορεί να χρησιμοποιηθεί πλέον συνδυαστικά με αυτήν που έχει ως γνώμονα τα κέντρα παραγωγής.[9]

Στις κατηγορίες που υπήρχε αντιπροσωπευτικό υλικό προχώρησα στη δημιουργία ομάδων, βασιζόμενη στις υπάρχουσες ταξινομήσεις του Charles Morgan και του Guy Sanders, προσαρμόζοντάς τες στο υλικό του Άργους. Πρόκειται για τις κατηγορίες των γραπτών με λευκό επίχρισμα (I–III), των γραπτών με πράσινο και καστανό χρώμα (I–III) και των λεπτεγχάρακτων (I–III). Οι συγκεκριμένες ομάδες παραπέμπουν σύμφωνα με τις πρώτες ενδείξεις σε διαφορετικές παραγωγές. Παράλληλα, στις κούπες και τα πινάκια δημιούργησα μια τυπολογία σχημάτων, στοιχείο που κρίθηκε επιτακτικό λόγω του μεγάλου αριθμού τους. Και σε αυτή την περίπτωση βασίστηκα, ιδίως για τους πρώιμους τύπους, στην τυπολογία του Guy Sanders.

Όσον αφορά την ορολογία, όπως συμβαίνει και στις ταξινομήσεις, δεν υπάρχει πάντοτε ομοφωνία μεταξύ των μελετητών, ενώ πιο έντονο παρουσιάζεται το πρόβλημα στην περιγραφή των σχημάτων των αγγείων.[10] Εδώ έγινε προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί ελληνική ορολογία.[11]

Οι παρατηρήσεις του πηλού των εξεταζόμενων δειγμάτων βασίζονται στη μακροσκοπική και μικροσκοπική εξέτασή τους. Στο πλαίσιο εκπόνησης της διατριβής μου είχα προχωρήσει σε μια πρώτη ομαδοποίηση μεγάλου μέρους των θραυσμάτων βάσει του πηλού και άλλων χαρακτηριστικών τους, με στόχο οι ομάδες αυτές να ελεγχθούν αρχαιομετρικά.[12] Ωστόσο η έρευνα αυτή δεν κατέστη δυνατόν να ολοκληρωθεί.

Όσον αφορά τη χρονολόγηση, το παρόν υλικό δεν μας προσφέρει ιδιαίτερα στοιχεία, δεδομένου ότι τα ανασκαφικά στρώματα του Άργους, ιδίως τα βυζαντινά και μάλιστα του κεντρικού τμήματος της πόλης, είναι στη συντριπτική τους πλειονότητα αναμοχλευμένα. Αυτό είναι και το αναμενόμενο σε μια πόλη με συνεχή και έντονη κατοίκηση από τα βάθη της προϊστορίας ως τις μέρες μας.[13] Στη διατάραξη των αρχαιολογικών στρωμάτων έχει συμβάλει σημαντικά και ο χείμαρρος Χάραδρος, με τις κατά καιρούς πλημμύρες του.[14] Επίσης αρνητικά

---

9. Waksman 2018, 405.

10. Για τα προβλήματα ορολογίας της πρωτοβυζαντινής κεραμικής, που σε μεγάλο βαθμό ισχύουν και για τη μεσοβυζαντινή, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2010· Πετρίδης 2013, 31–7. Ιδίως για τις «ιδιολέκτους» που αναπτύσσονται μεταξύ των κεραμολόγων που ειδικεύονται σε διαφορετικές περιόδους, βλ. Πετρίδης 2013, 31.

11. Καίρια είναι η συμβολή της Δήμητρας Παπανικόλα-Μπακιρτζή, στην οποία οφείλεται η πλειονότητα των σχετικών ελληνικών όρων.

12. Πρόκειται για τις ομάδες Α–Δ, που θα τις δούμε στην Υποενότητα 7.2.2.

13. Βλ. επίσης Κόλια 2000, 387. Το ίδιο πρόβλημα παρουσιάζεται και σε άλλες πόλεις με συνεχή κατοίκηση, όπως π.χ. η Αθήνα, η Θήβα και η Ναύπακτος, βλ. ενδεικτικά Vroom 2006α, 182· Αρβανίτη 2013, 1: 18· Παπαδοπούλου 1998–1999, 273. Στο Άργος, περισσότερες πιθανότητες για λιγότερο αναμοχλευμένα ανασκαφικά στρώματα υπάρχουν σε περιοχές της πόλης που δεν κατοικήθηκαν ή είχαν πιο ήπια κατοίκηση σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, όπως το βόρειο τμήμα της.

14. Πιτερός 1998, 180–81: «... σ' όλη την έκταση της πόλης του Άργους το υπέδαφος είναι προσχωσιγενές

έχει συντελέσει το γεγονός ότι το εξεταζόμενο υλικό προέρχεται από σωστικές ανασκαφές με δυσμενείς, σε αρκετές περιπτώσεις, συνθήκες εργασίας που συχνά καθιστούν την ορθή εφαρμογή της ανασκαφικής μεθόδου μη εφικτή, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι και στο Άργος υπήρξε μια υπέρ το δέον στόχευση στην ανασκαφή των αρχαίων στρωμάτων και στην απλή διεκπεραίωση των μεσαιωνικών και νεότερων στρωμάτων και συνακόλουθα ευρημάτων. Ένας ακόμη ανασταλτικός παράγοντας για την εμπεριστατωμένη μελέτη και αποτίμηση του εξεταζόμενου υλικού υπήρξε το γεγονός ότι οι περισσότερες ανασκαφές παραμένουν αδημοσίευτες. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα για μία ανασκαφή, ακόμα και την ακριβή της θέση. Στην καλύτερη περίπτωση έχουμε κάποια στοιχεία από σύντομη αναφορά στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*.[15] Δυστυχώς λίγα είναι και τα στοιχεία που μπορούν να αντληθούν από τα ανασκαφικά ημερολόγια.[16]

Για όλους τους παραπάνω λόγους, βασίστηκα σε χρονολογήσεις παρόμοιων συνόλων από άλλες περιοχές, κυρίως στις χρονολογήσεις του Guy Sanders για το αντίστοιχο υλικό της Κορίνθου,[17] και δευτερευόντως σε μεμονωμένα ευρήματα από άλλες περιοχές. Ωστόσο, θα πρέπει να έχουμε πάντοτε υπόψη ότι οι χρονολογήσεις αποτελούν ένα στοιχείο που συχνά αναθεωρείται στις μελλοντικές έρευνες.[18]

Στο εξεταζόμενο υλικό συμπεριλαμβάνονται και ορισμένα αντιπροσωπευτικά όψιμα δείγματα, που χρονολογούνται όχι μόνο στις αρχές του 13ου αιώνα, οπότε λήγει τυπικά η μεσοβυζαντινή περίοδος, αλλά και ευρύτερα στο α' μισό του, όταν η περιοχή καταλήφθηκε από τους Φράγκους, προκειμένου να διερευνηθεί η εξέλιξη των κατηγοριών που είχαν τις απαρχές τους στον 12ο αιώνα, όπως τα όψιμα λεπτεγχάρακτα, τα όψιμα αδρεγχάρακτα κ.ά. Είναι άλλωστε αναμενόμενο ο υλικός πολιτισμός να έχει τη δική του πορεία που δεν συμπίπτει κατ' ανάγκην με τις ιστορικές εξελίξεις. Συχνά οι αλλαγές στον υλικό πολιτισμό γίνονται αισθητές με κάποια χρονική καθυστέρηση. Όπως και να έχει, προτιμήθηκε να μην συμπεριληφθούν κατηγορίες κεραμικής με τεχνικές διακόσμησης που εμφανίζονται στον 13ο αιώνα, όπως η κεραμική Ζευξίππου.

Στο δεύτερο μέρος του πρώτου τόμου επιχειρείται μια συνθετική εξέταση της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής του Άργους βάσει του σχήματος, των χρήσεων, του επιχρίσματος, της εφυάλωσης, της διακόσμησης και του πηλού της. Όπως είναι φυσικό, ο όγκος των συμπερασμάτων είναι ανάλογος με αυτόν του εξετασθέντος υλικού.

Στο τελευταίο κεφάλαιο εξετάζεται το θέμα των εργαστηρίων με παρουσίαση των τελευταίων σημαντικών εξελίξεων στην έρευνα σε συνδυασμό με το εξετασθέν υλικό. Ωστόσο, το ζήτημα της προέλευσης των εξετασθέντων δειγμάτων και ιδίως το ζήτημα της τοπικής παραγωγής, ελλείψει αρχαιομετρικών αναλύσεων, παρέμεινε στη σφαίρα των υποθέσεων. Είναι

και αποτελείται από παχειά στρώματα ποταμίσιου χαλικιού, τα οποία συχνά εναλλάσσονται με λεπτότερα στρώματα πηλού, το συνολικό πάχος των οποίων κυμαίνεται κατά μέσον όρο από 1,5 έως 3 μ. περίπου και σε ειδικές περιπτώσεις φθάνει τα 4–5 μ. βαθύτερα από τα αρχαιολογικά στρώματα».

15. Βλ. και Παράρτημα Β'.

16. Δυστυχώς, στα παλαιά ημερολόγια οι αναφορές ενίοτε περιορίζονται στην επισήμανση της τομής, του βάθους και των ομάδων των ευρημάτων (στα στοιχεία δηλ. της καρτέλας των ευρημάτων). Ωστόσο, η απουσία κλειστών ανασκαφικών στρωμάτων ελέγχθηκε από πλευράς μου με τη δημιουργία βάσης δεδομένων. Όσον αφορά τα νομίσματα που βρέθηκαν στα οικόπεδα από τα οποία προέρχεται το εξεταζόμενο υλικό, παραμένουν αδημοσίευτα. Για μια γενική θεώρησή τους βλ. Saulnier 2013.

17. Όπως ο ίδιος επισημαίνει: "Far from being inaccurate Corinth's ceramic chronology is better than ever. There is ample room, however, for refinement and the new chronology should not be considered as some kind of absolute truth but rather as a new working hypothesis that is closer to historical reality" (Sanders 2003α, 43).

18. Βλ. τελευταία Sanders 2016, για την αναχρονολόγηση της κεραμικής που βρέθηκε στη «Φραγκική Συνοικία» της Κορίνθου.

σαφές ότι χωρίς την ταυτότητα του πηλού των αγγείων δεν μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια πιο ουσιαστική και βαθύτερη θεώρηση του ζητήματος της τοπικής παραγωγής.

Όσον αφορά τα συμπεράσματα, κινούνται σε δύο κύριους άξονες: στη μαρτυρία που προσφέρει το εξεταζόμενο υλικό αφενός στην έρευνα της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής αφετέρου στην έρευνα του εν πολλοίς άγνωστου μεσοβυζαντινού Άργους.

Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να έχουμε πάντοτε υπόψη ότι μεγάλο μέρος της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής της ανατολικής Μεσογείου παραμένει ακόμα αδημοσίευτο, όπως άλλωστε ήταν και η περίπτωση του Άργους μέχρι σήμερα, και αυτό έχει ως συνέπεια να είμαστε ακόμα μακριά από μια σφαιρική και εμπεριστατωμένη γνώση της κεραμικής της εξεταζόμενης περιόδου.

Όσον αφορά τον κατάλογο του εξεταζόμενου υλικού, που παρουσιαζεται στον δεύτερο τόμο, ένας από τους κύριους στόχους ήταν να παρουσιαστεί όσο το δυνατόν περισσότερο υλικό με τα βασικά του στοιχεία (προέλευση, πηλός, σχήμα, επίχρισμα, εφυάλωση, διακόσμηση, παράλληλα, χρονολόγηση), συνοδευόμενο από φωτογραφίες και σχέδια, γιατί πέρα και πάνω από όλα η μελέτη της κεραμικής είναι μια δουλειά βάσης, και ο εκάστοτε μελετητής πρέπει να έχει εικόνα αυτού που σχολιάζεται, ιδίως στην εποχή μας με την πληθώρα των μέσων τεχνολογίας που διαθέτουμε. Άλλωστε τα συμπεράσματά μας τις περισσότερες φορές γρήγορα αναθεωρούνται, ωστόσο η κατά το δυνατόν πληρέστερη καταγραφή, συνοδευόμενη από το απαραίτητο εποπτικό υλικό, έχει μια δυναμική από μόνη της. Είμαι ευγνώμων που η παρούσα έρευνα συμπεριλήφθηκε σε αυτή τη σειρά, η οποία διατίθεται σε ηλεκτρονική μορφή και στην οποία κατέστη εφικτή η παρουσίαση ενός εκτενούς καταλόγου με έγχρωμο εποπτικό υλικό.

Εν τέλει, η έρευνα αυτή κατατίθεται ως μια πρώτη προσέγγιση του πλούσιου κεραμολογικού υλικού του Άργους στον 10ο–α' μισό του 13ου αιώνα. Είναι βέβαιο ότι η αρχαιομετρική διερεύνηση χαρακτηριστικών δειγμάτων του, όχι μόνο σε πηλούς αλλά και σε επιχρίσματα και υαλώματα, καθώς και η μελέτη της μη εφυαλωμένης, ακόσμητης, κεραμικής που αφθονεί στην πόλη, θα οδηγήσουν σε μια πιο ώριμη προσέγγιση των σύνθετων ζητημάτων που θέτει η σύγχρονη κεραμολογία.

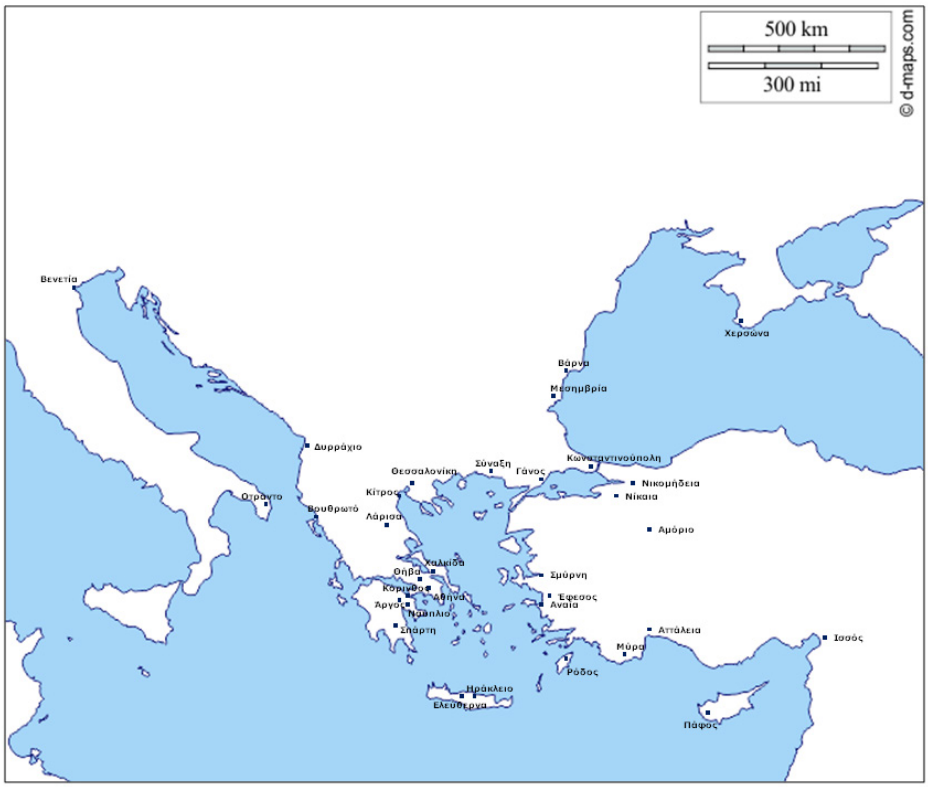

Χάρτης 1. Ανατολική Μεσόγειος (©https://d-maps.com/carte.php?num_car=3122&lang=en, επεξεργασία θέσεων Α. Βασιλείου)

Χάρτης 2. Πελοπόννησος (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Β. ΤΟ ΑΡΓΟΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ[19]

Το Άργος, μία από τις αρχαιότερες πόλεις του ελλαδικού χώρου, παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση στην ίδια θέση και με την ίδια ονομασία από την προϊστορική εποχή μέχρι σήμερα (Χάρτες 1–2). Η προελληνική λέξη *Ἄργος* πιθανολογείται ότι σημαίνει πεδιάδα, στοιχείο που χαρακτηρίζει διαχρονικά την τοπογραφία της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της.[20]

Η πόλη βρίσκεται στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, στο κεντροδυτικό τμήμα της Αργολίδας (Χάρτης 2). Οριοθετείται δυτικά από τους λόφους του Προφήτη Ηλία και της Λάρισας και βόρεια και ανατολικά από τον χείμαρρο Χάραδρο, οι μετατοπίσεις της πορείας του οποίου όριζαν σε σημαντικό βαθμό την έκτασή της (Χάρτης 3).[21]

Β1. Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΓΡΑΠΤΩΝ ΠΗΓΩΝ

Τα στοιχεία που διαθέτουμε από τις γραπτές πηγές για το Άργος στη μεσοβυζαντινή εποχή είναι λιγοστά και αποσπασματικά και προέρχονται κυρίως από τον χώρο της Εκκλησίας.[22]

Διοικητικά, από τα τέλη του 8ου/αρχές του 9ου αιώνα η πόλη ανήκε στο θέμα Πελοποννήσου, ο στρατηγός του οποίου διέμενε στην Κόρινθο.[23] Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, στο γνωστό χωρίο της *Περί θεμάτων* πραγματείας του, συγκατέλεγε το Άργος μαζί με την Κόρινθο, τη Σικυώνα, τη Σπάρτη και την Πάτρα, στις σημαντικότερες πόλεις της Πελοποννήσου.[24]

Στη μεσοβυζαντινή εποχή το Άργος εξακολουθούσε, όπως και στην πρωτοβυζαντινή, να αποτελεί έδρα επισκοπής υπαγόμενη στη μητρόπολη Κορίνθου.[25] Η επισκοπή Άργους, σε όλα

---

19. Για μια συνοπτική παρουσίαση των ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων του μεσοβυζαντινού Άργους με σχετική βιβλιογραφία βλ. Vassiliou 2013, 217–20.

20. Το τοπωνύμιο φαίνεται ότι προέρχεται είτε από τη ρίζα «Fάργ-ου» (ευρύς χώρος, ομαλός τόπος, πεδιάδα), βλ. Χατζηστέρης 2004 (ιδίως 30–1, 35), είτε από τη ρίζα *ager* (αγρός), βλ. Κοφινιώτης 2008, 76· Ζεγκίνης 1968, 11· Βερτσέτης και Πετράκη-Βερτσέτη 2006, 25–9. Σύμφωνα με τον Χρήστο Πιτερό (1998, 183 υποσ. 22), το τοπωνύμιο θα πρέπει να υπήρχε ήδη στη μεσοελλαδική εποχή (2100/2000–1600 π.Χ.).

21. Για τον παραπόταμο του Ινάχου, Χάραδρο (σημ. Ξεριά), βλ. Κοφινιώτης 2008, 51–2· Πιτερός 1994α· 1998, 180.

22. Η σπανιότητα των πηγών της εποχής συνιστά ένα γενικότερο φαινόμενο που αφορά ολόκληρη την Πελοπόννησο, βλ. ενδεικτικά Πέννα 2017, 19.

23. Για το θέμα Πελοποννήσου βλ. Živković 1999, με σχετική βιβλιογραφία. Η δημιουργία του θέματος τοποθετείται μεταξύ 783 και 812, κυρίως μεταξύ 786–788 (στο ίδιο, 153). Για κατάλογο με τους γνωστούς από τις γραπτές πηγές και τις σφραγίδες, στρατηγούς του θέματος Πελοποννήσου (9ος–11ος αι.), βλ. Πέννα 2017, 58–62.

24. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί θεμάτων*, σ. 90, στ. 3–6: «Ἔστι δὲ πᾶσα ἡ νῆσος ὑπὸ ἑνὶ στρατηγῷ τεταγμένη, πόλεις ἔχουσα τεσσαράκοντα· ἐξ ὧν εἰσιν ἐπίσημοι Κόρινθος μητρόπολις, Σικυών, Ἄργος, Λακεδαιμονία τῆς Λακωνικῆς ἡ πρὶν Σπάρτη, ἑτέρα μητρόπολις αἱ λεγόμεναι Πάτραι».

25. Δύο ήταν οι μητροπόλεις της Πελοποννήσου: της Κορίνθου και των Πατρών. Όσον αφορά την επισκοπή Άργους, η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη, βλ. Κόντη 2002, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Το 879/880 μαρτυρείται η ύπαρξη δύο επισκόπων: του Άργους Θεοτίμου και του Ναυπλίου Ανδρέα, οι οποίοι συμμετείχαν στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, μετά το 880, η επισκοπή θα πρέπει να επανήλθε στην προτέρα κατάσταση με έναν επίσκοπο στο Άργος και με πρωτοπαπά στο Ναύπλιο. Η ύπαρξη δύο επισκόπων για σύντομο διάστημα συνδέεται με την έριδα που είχε ξεσπάσει μεταξύ Φωτίου και Ιγνατίου, βλ. Κόντη

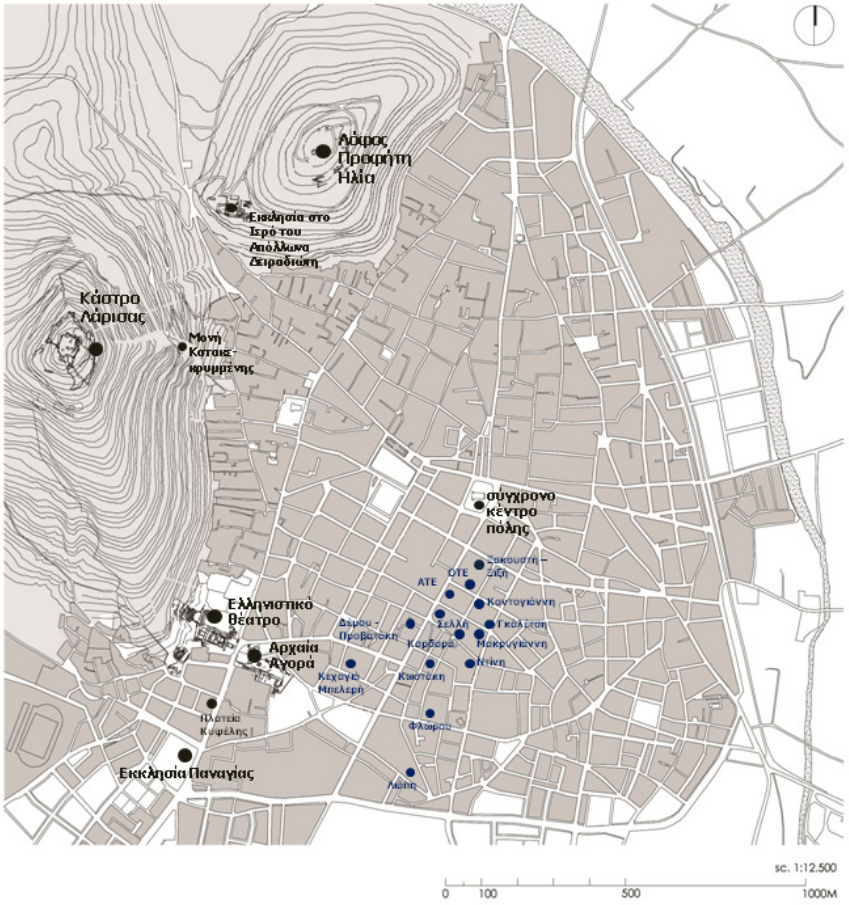

Χάρτης 3. Άργος (βασισμένο σε: Χλέπα 2002· Pariente και Touchais 1998, πίν. XIV· Piérart και Touchais 1996, πίν. II, προσαρμογή: Ε. Οικονομοπούλου και Α. Βασιλείου)

τα σωζόμενα εκκλησιαστικά Τακτικά του 10ου–12ου αιώνα, κατέχει σταθερά τη δεύτερη θέση μεταξύ των επισκοπών της μητρόπολης Κορίνθου.[26]

Η εκλογή στον αργειακό επισκοπικό θρόνο του αγίου Πέτρου σηματοδότησε στις αρχές του 10ου αιώνα μια περίοδο πνευματικής ακμής στην περιοχή.[27] Με την παρουσία και τη δράση του, το Άργος μεταβλήθηκε σε αξιόλογο μορφωτικό κέντρο, όπου, σύμφωνα με τον βίο του αγίου, μαθήτευσαν αρκετοί νέοι, ορισμένοι εκ των οποίων αργότερα σταδιοδρόμησαν λαμβάνοντας υψηλές θέσεις στην ιεραρχία της Εκκλησίας.

Στον βίο του αγίου Πέτρου, εκτός από τα βιογραφικά στοιχεία που αφορούν τον άγιο, υπάρχουν αναφορές για την Αργολίδα και ευρύτερα την Πελοπόννησο που έχουν απασχολήσει έντονα και επί μακρόν τους μελετητές ως προς την ιστορικότητά τους, δεδομένου ότι

2002, 133.

26. Κόντη 2002, 136. Την πρώτη θέση κατείχε η επισκοπή Τροιζήνος, μετέπειτα Δαμαλά (Κόντη 1994, 253–54· 2002, 147 υποσ. 75).

27. Ο άγιος Πέτρος καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη και είχε λάβει εξαιρετική μόρφωση. Η μνήμη του αγίου, που από το 1894 είναι ο πολιούχος του Άργους, τιμάται στις 3 Μαΐου. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη, βλ. ενδεικτικά Λαμπρυνίδης 2001, 18–9· Vasiliev 1947· Κυριακόπουλος 1976· Ζεγκίνης 1968, 173–83· Γιαννόπουλος 1998, 30–1 κ.α.· 1999–2000, 151–58· Κόντη 2002, 137–38· Kazhdan 2006, 113–16· Οικονόμου-Laniado 2009, 205· Laniado 2009· Crimi 2013.

προέρχονται από ρητορικό κείμενο με ύφος εγκωμιαστικό.[28] Όπως και να έχει, αποτελούν μια μαρτυρία που δεν μπορούμε να αγνοήσουμε, λαμβάνοντας υπόψη και τη σπανιότητα των γραπτών πηγών της εποχής.[29] Από τις ιστορικού χαρακτήρα πληροφορίες μαθαίνουμε ότι στην Πελοπόννησο ενέσκηψε λιμός,[30] ότι Άραβες πειρατές από την Κρήτη πωλούσαν στο Ναύπλιο αιχμαλώτους επειδή είχαν πληροφορηθεί για την ευσπλαχνία του επισκόπου,[31] ενώ γίνεται λόγος για σύγκρουση βυζαντινού πλοίου με πειρατικό Αράβων από την Κρήτη στον Αργολικό κόλπο.[32] Επίσης πληροφορούμαστε ότι τα θαύματα και η εν γένει αγιότητα του επισκόπου προσήλκυαν και *βαρβάρους*, οι οποίοι ασπάζονταν τον χριστιανισμό και βαπτίζονταν.[33] Με τους τελευταίους συνδέεται και η τριετής «βαρβαρική» κατοχή της Πελοποννήσου, την οποία είχε προφητεύσει ο άγιος.[34]

Γύρω στο 969–971 επισκέφτηκε την περιοχή ο όσιος Νίκων ο Μετανοείτε. Σύμφωνα μάλιστα με τον βίο του, πολλοί υπήρξαν *οἱ ὑπ' αὐτοῦ ἀναδειχθέντες ἀρετῆς ἐργάται καὶ θεοσεβείας ἐρασταὶ ἐπ' αὐτῷ δὴ τῷ Ἄργει καὶ τῷ Ναυπλίῳ*.[35]

Η δραστηριοποίηση σημαντικών ιεραρχών (Πέτρου Άργους, Παύλου Κορίνθου, οσίου Νίκωνος του Μετανοείτε κ.ά.), που παρατηρείται από τα μέσα του 9ου ως και τα μέσα του 10ου αιώνα στην Πελοπόννησο,[36] συνδέεται πιθανώς με την προσπάθεια τόσο του κράτους όσο και της Εκκλησίας να τονωθεί το βυζαντινό και χριστιανικό στοιχείο των συγκεκριμένων περιοχών και παράλληλα να επιτευχθεί η αφομοίωση και ο εκχριστιανισμός των Σλάβων που είχαν εγκατασταθεί στην Πελοπόννησο.[37]

Στον 11ο αιώνα ή λίγο νωρίτερα, η Πελοπόννησος μαζί με την ανατολική Στερεά συγκρότησαν το ενιαίο θέμα Ελλάδος με έδρα τη Θήβα.[38] Φαίνεται ότι και τον 11ο ο κίνδυνος των

---

28. Ο βίος του αγίου μάς είναι γνωστός από τον λόγο *Εἰς τὸν ἐν ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν καὶ Θαυματουργὸν Πέτρον ἐπίσκοπον Ἄργους,* που συνέγραψε ο μαθητής του Θεόδωρος, μητροπολίτης Νικαίας, πιθανώς λίγο μετά τα μέσα του 10ου αι., βλ. Κυριακόπουλος 1976.

29. Γιαννόπουλος 1999–2000, 150, 151–58· Οικονόμου-Laniado 2009, 205. Ας σημειωθεί ότι οι A. Vasiliev και N. Βέης υπήρξαν από τους πρώτους που διέκριναν την ιστορική αξία του βίου.

30. Κυριακόπουλος 1976, 242 στ. 195–200.

31. Κυριακόπουλος 1976, 244 στ. 230–37.

32. Κυριακόπουλος 1976, 246 στ. 253–65. Για τις αραβικές επιδρομές στην Πελοπόννησο βλ. ενδεικτικά Bon 1951, 76–8.

33. Κυριακόπουλος 1976, 244 στ. 226–29. Για την ταύτιση των *βαρβάρων* έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις, με επικρατέστερη ότι επρόκειτο για Σλάβους, βλ. ενδεικτικά Vasiliev 1947, 176· Κυριακόπουλος 1976, 477–78· Γιαννόπουλος 1999–2000, 153–54.

34. Για την κατοχή αυτή, η οποία αμφισβητείται από μερίδα ιστορικών, βλ. Κυριακόπουλος 1976, 248–50 (στ. 314–32), 454–57· Γιαννόπουλος 1999–2000, 155–58, με προγενέστερη βιβλιογραφία· Γιαννόπουλος 2017, 179. Ο Paul Orgels (1964) θεωρεί ότι πρόκειται για τους *Σκλαβησιάνους* που αναφέρει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, δηλαδή Σλάβους εγκατεστημένους στη βυζαντινή αυτοκρατορία, οι οποίοι είχαν στρατιωτικές και φορολογικές υποχρεώσεις.

35. Λαμψίδης 1982, 60, 62, κεφ. 21–2. Για τη χρονολογία της παραμονής του αγίου στη ΒΑ Πελοπόννησο, βλ. Λαμψίδης 1982, 475–76· Σαββίδης 1994, 361.

36. Ο Antoine Bon (1951, 136) παρατηρεί: "Le Péloponnèse a certainement eu aux IXe et Xe siècles une vie spirituelle active et florissante." Μάλιστα ξεχωρίζει ως πιο λαμπρή εστία αυτήν που αναπτύχθηκε γύρω από τον όσιο Νίκωνα στη Σπάρτη, χωρίς όμως να παραλείπει και τον άγιο Πέτρο. Και οι Άννα Λαμπροπούλου, Ηλίας Αναγνωστάκης, Βούλα Κόντη και Αγγελική Πανοπούλου θεωρούν τον όσιο Νίκωνα ως τον άγιο με τη μεγαλύτερη εμβέλεια στην Πελοπόννησο, βλ. Λαμπροπούλου κ.ά. 2004, 290.

37. Κυριακόπουλος 1976, 452 υποσ. 1. Για το θέμα του εκχριστιανισμού των Σλάβων βλ. ενδεικτικά Obolensky 1991, I: 138–40· Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 2000, 61 κ.α. Η πρόσφατη εύρεση ενός σλαβικού νεκροταφείου με τεφροταφές μαζί με ενταφιασμούς στη θέση Μάκρη της Αρκαδίας (5 χλμ. ΝΔ της Τρίπολης και 3 χλμ. ΒΔ του αρχαίου Παλλαντίου), το οποίο χρονολογείται από τα ευρήματά του στον 8ο/9ο αι., επιβεβαιώνει ότι ο εκχριστιανισμός των Σλάβων, τουλάχιστον στην Πελοπόννησο, θα πρέπει να ήταν σε πλήρη εξέλιξη τη συγκεκριμένη εποχή, βλ. Αθανασούλης και Βασιλείου 2009β.

38. Βλ. ενδεικτικά Savvides 1991–1992, 289· Σαββίδης 1994, 361· Κόντη 2000, 40–1· Πέννα 2017, 26.

Αράβων δεν είχε εξαλειφθεί πλήρως, διότι, όπως πληροφορούμαστε από τις πηγές, το 1032 σημειώθηκε επιδρομή *Σαρακηνῶν* στις ακτές του Ιλλυρικού, η οποία αποκρούστηκε με επιτυχία «ὑπὸ ... τοῦ στρατηγοῦντος ἐν Ναυπλίῳ», Νικηφόρου Καραντηνού.[39] Περίπου έναν αιώνα αργότερα, το 1143/4, *θαλάττιοι λῃσταὶ* πραγματοποιούσαν επιδρομές στα παράλια της Ναυπλίας, με συνέπεια ο επίσκοπος Άργους Λέων να μεταφέρει τις μοναχές της Μονής Αρείας σε άλλη ασφαλέστερη θέση.[40]

Στα μέσα του 12ου αιώνα ο Άραβας γεωγράφος al-Idrīsī συγκατέλεγε το Άργος μαζί με το Ναύπλιο, μεταξύ των πιο σημαντικών πόλεων της Πελοποννήσου.[41] Το 1188/9 η επισκοπή Άργους προήχθη σε αυτοτελή μητρόπολη.[42] Δέκα χρόνια αργότερα, το 1198, το Άργος συμπεριλήφθηκε στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' Αγγέλου, με το οποίο παραχωρείτο στους Βενετούς άδεια ελεύθερης εμπορίας.[43] Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει την ύπαρξη αξιόλογης οικονομικής και εμπορικής δραστηριότητας στην πόλη.

Το 1202/3 η πόλη καταλήφθηκε από τον Ναυπλιέα τοπικό άρχοντα Λέοντα Σγουρό.[44] Η εξέλιξη αυτή αντανακλά την αποδυνάμωση του κρατικού ελέγχου που παρατηρείται προς το τέλος του 12ου αιώνα και τη συνακόλουθη ανάδειξη ισχυρών τοπικών αρχόντων, όπως είναι η περίπτωση των Σγουρών.[45] Τελικά, ο Σγουρός ηττήθηκε από τους Σταυροφόρους και πέθανε το 1208/9.[46]

Μετά τον θάνατο του Σγουρού και την κατάκτηση, λίγα χρόνια αργότερα, του Ναυπλίου (1210/2) και του Άργους (1212) από τους Φράγκους υπό τον Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο, η περιοχή της Αργολίδας αποσπάστηκε οριστικά από τα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας και περιήλθε στη δικαιοδοσία του Δουκάτου των Αθηνών.[47]

---

39. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 385–86: 57–64. Βλ. επίσης Λαμπρυνίδης 2001, 18· Bon 1951, 78 υποσ. 2· Savvides 1991–1992, 291· Σαββίδης 1994, 362.

40. Χώρας 1975, 35, 55, 240 κ.α. Οι *θαλάττιοι λῃσταὶ* ίσως ήταν Άραβες (Κόντη 1983, 171· 2000, 40· Ilieva 1991, 103) ή Νορμανδοί (Σαββίδης 1994, 364). Για το καθολικό της Αγίας Μονής Αρείας (1143/4–1149), που αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους μεσοβυζαντινούς ναούς του ελλαδικού χώρου, βλ. Μπούρας και Μπούρα 2002, 81–5 κ.α. με εκτενή βιβλιογραφία. Εκτός από την κτητορική επιγραφή του καθολικού που μνημονεύει τον κτήτορα της μονής επίσκοπο Άργους Λέοντα και το έτος ανέγερσης ή αποπεράτωσης του καθολικού (1149) (Philippidis-Braat 1985, 308–9 αρ. 51, πίν. XII:2), έχουμε την τύχη να γνωρίζουμε το Τυπικό και το Υπόμνημα (1144) ίδρυσής της (Χώρας 1975, 52–7, 239–52). Όσον αφορά τη νέα μονή που ίδρυσε ο Λέων στην ασφαλέστερη τοποθεσία *Βούζη* («... καὶ σεμνεῖον ἕτερον ἐξ αὐτῶν κρηπίδων δομησάμενοι, πόρρω διακείμενον τῆς θαλάσσης περὶ τὴν τοποθεσίαν τοῦ Βούζη ...» [Χώρας 1975, 240 στ. 31–2]), η ταύτισή της αποτελεί ζητούμενο της έρευνας.

41. Βλ. ενδεικτικά Bon 1951, 156–8· Κόντη 1983, 171–72, 175· Savvides 1991–1992, 291· Σαββίδης 1994, 362· Piérart και Touchais 1996, 93–4· Κόντη 2000, 44· 2002, 132.

42. Βλ. ενδεικτικά Savvides 1991–1992, 293· Σαββίδης 1994, 365· Γιαννόπουλος 1998, 23, 36, 42· Κόντη 2002, 145.

43. Για το χρυσόβουλλο του 1198, βλ. Tafel και Thomas 1964, I: 265, 279· Pozza και Ravegnani 1993, 130· βλ. επίσης Bon 1951, 83–4, 100–1· Κόντη 1983, 172, 175–76· Σαββίδης 1994, 361–62· Harvey 1997, 352· Οικονόμου-Laniado 2009, 207. Στο συγκεκριμένο χρυσόβουλλο το Άργος συμπεριλαμβανόταν στο *orion Corinthii, Argus et Nauplii*. Τα *ὅρια* φαίνεται πως αποτελούσαν υποδιαιρέσεις του θέματος Ελλάδος· για το *ὅριον Κορίνθου, Ἄργους καὶ Ναυπλίου* βλ. σύνοψη απόψεων και σχετική βιβλιογραφία στο Ilieva 1991, 78 υποσ. 53.

44. Το Ναύπλιο, ήδη από τις αρχές του 11ου αι., εξελισσόταν σταδιακά σε σημαντικό ναυτικό και εμπορικό κέντρο, βλ. Σαββίδης 1994, 361· Γιαγκάκη 2012, 214–15. Για τον Λέοντα Σγουρό και τη σχετική πλούσια βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Λαμπρυνίδης 2001, 28–37· Bon 1951, 173–74, 204–5 αρ. 68· Savvides 1988· Ilieva 1991, 110–25· Savvides 1991–1992, 294–95· Σαββίδης 1994, 366–73· Lock 1998, 128–32· Βλαχοπούλου 2002.

45. Bon 1951, 123–27· Herrin 1975, 283–84· Κόντη 1983, 172· Ilieva 1991, 88· Piérart και Touchais 1996, 94.

46. Για το τέλος του Σγουρού υπάρχουν διάφορες εκδοχές, με πιο γνωστή ότι έπεσε με το άλογό του από το κάστρο του Ακροκορίνθου, βλ. ενδεικτικά Savvides 1988· Βλαχοπούλου 2002, 120–24.

47. Για την Αργολίδα στην περίοδο της φραγκοκρατίας (1210/2–1388) βλ. Λαμπρυνίδης 2001, 39–53· Ζεγκίνης 1968, 193–98· Bon 1969, 486–90, 491–92 κ.α.· Savvides 1991–1992, 296–99.

Β2. ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Το Άργος αποτελεί μία από τις πιο διερευνημένες ανασκαφικά πόλεις του ελλαδικού χώρου, γεγονός αναμενόμενο λόγω της μακραίωνης συνεχούς κατοίκησής του και του μνημειακού του πλούτου. Ήδη από τα μέσα του 17ου αιώνα άρχισε να προσελκύει το ενδιαφέρον των περιηγητών, κυρίως λόγω των ορατών του αρχαιοτήτων, όπως το κάστρο της Λάρισας, το θέατρο, οι Θέρμες Α' και το ρωμαϊκό Νυμφαίο (Χάρτης 3).[48]

Η συστηματική ανασκαφική διερεύνηση της πόλης ξεκίνησε το 1902 από τον Ολλανδό Wilhelm Vollgraff, ο οποίος, ως μέλος της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, πραγματοποίησε εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες στον λόφο του Προφήτη Ηλία (Ασπίδα) και τη Δειράδα, στο κάστρο Λάρισα, το θέατρο και την αρχαία Αγορά (Χάρτης 3).[49]

Μετά δύο δεκαετίες περίπου, το 1952–1958, η Γαλλική Σχολή Αθηνών πραγματοποίησε τις μεγάλες ανασκαφικές της έρευνες που επικεντρώθηκαν στον χώρο της αρχαίας Αγοράς, αλλά και σε σημαντικά μνημεία, όπως στο θέατρο και το ωδείο, καθώς και στη «Νότια Συνοικία» (νοτίως της αρχαίας Αγοράς), ενώ δεν έλειψαν και σωστικές ανασκαφές οικοπέδων προς συνδρομή του έργου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Τη δεκαετία του 1960 η Γαλλική Σχολή συνέχισε τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών και από το 1966 και σε όλη τη δεκαετία του 1970 συνέχισε τη συστηματική ανασκαφική διερεύνηση στον λόφο του Προφήτη Ηλία, καθώς και στην αρχαία Αγορά και σε μνημεία πέριξ αυτής, όπως στο Αφροδίσιο και τις Θέρμες Α'.[50]

Παράλληλα, η Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Δ' ΕΠΚΑ), συνεπικουρούμενη από την τοπική Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, διενήργησε πληθώρα σωστικών ανασκαφών στην πόλη, ιδίως από τη δεκαετία του 1960, οπότε εντάθηκε η οικοδομική δραστηριότητα στο Άργος.

Στη δεκαετία του 1980, η Γαλλική Σχολή, εκτός από τη διερεύνηση της Αγοράς, των Θερμών Α' και του λόφου του Προφήτη Ηλία, προχώρησε στη συστηματικότερη ανασκαφική διερεύνηση του θεάτρου και των Θερμών Β'. Στην ίδια δεκαετία συνεχίστηκαν με αμείωτο ρυθμό οι σωστικές ανασκαφές από τη Δ' ΕΠΚΑ. Παράλληλα, ορισμένες ανασκαφές διενεργήθηκαν και από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (5η ΕΒΑ).[51] Το 1981 η πόλη του Άργους χαρακτηρίστηκε ως αρχαιολογικός χώρος, με φορέα προστασίας τη Δ' ΕΠΚΑ, ενώ το 1987–88 ιδρύθηκε τοπικό Γραφείο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο Άργος, ως παράρτημα της 5ης ΕΒΑ, με επικεφαλής την Αναστασία Οικονόμου-Laniado.

Οι τρεις επόμενες δεκαετίες βρίσκουν τη Γαλλική Σχολή επικεντρωμένη στην περιοχή της Αγοράς, κυρίως στα οικόπεδα Καρμόγιαννη και Ναννόπουλου, και στον λόφο του Προφήτη Ηλία. Πλούσιο υπήρξε και το έργο των τοπικών Εφορειών Αρχαιοτήτων (Δ' ΕΠΚΑ – 5ης ΕΒΑ) στο πεδίο των σωστικών ανασκαφών.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι από τις ανωτέρω ανασκαφές, οι πιο εκτεταμένες υπήρξαν οι συστηματικές ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής στην αρχαία Αγορά, τις Θέρμες Α' και τον λόφο του Προφήτη Ηλία. Μαζί με τις σωστικές ανασκαφές της Δ' ΕΠΚΑ και της 5ης ΕΒΑ, έχει υπολογιστεί ότι ως το 1990 είχε ανασκαφεί κάτι παραπάνω από το 10% της συνολικής έκτασης της

48. Για κατάλογο με τους ξένους περιηγητές που επισκέφτηκαν την πόλη από τον 17ο αι. ως το 1821, βλ. Sève 1998, ιδίως 425–26· βλ. επίσης Μάντης 2013, 19–24. Για τους Γάλλους περιηγητές ειδικότερα βλ. Sève 1993.

49. Piérart 2013. Μεμονωμένες ανασκαφές στην πόλη, στο β' μισό του 19ου αι., είχε πραγματοποιήσει και ο φιλόλογος Ιωάννης Κοφινιώτης, βλ. Δωροβίνης 2009, 20–1.

50. Τα χρονικά των ανασκαφικών ερευνών της Γαλλικής Σχολής στο Άργος περιλαμβάνονται στο *BCH*.

51. Τα χρονικά ορισμένων ανασκαφών περιλαμβάνονται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, δυστυχώς με πολλά κενά κυρίως στη δεκαετία του 1980.

πόλης.[52] Μάλιστα, η θέση των ανασκαφών σε διαφορετικά σημεία της πόλης μάς προσφέρει μια αρκετά αντιπροσωπευτική εικόνα της εξέλιξής της στο πέρασμα του χρόνου.[53]

Όσον αφορά τις βυζαντινές αρχαιότητες, είναι φανερό ότι δεν συγκέντρωσαν το απαιτούμενο ενδιαφέρον της αρχαιολογικής έρευνας, δεδομένου ότι δινόταν σαφής προτεραιότητα στα αρχαιολογικά στρώματα των αρχαίων χρόνων, στοιχείο που αποτελούσε κοινό τόπο στην ανασκαφική έρευνα των προηγούμενων δεκαετιών, χωρίς να έχει πλήρως εξαλειφθεί ακόμα και στις μέρες μας.

Β3. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

Κάστρο στον λόφο της Λάρισας

Κυρίαρχο στοιχείο της τοπογραφίας και άμυνας της πόλης από την προϊστορική εποχή υπήρξε το κάστρο της Λάρισας, το οποίο δεσπόζει στον ομώνυμο λόφο, στο δυτικό τμήμα του Άργους (Χάρτης 3, Εικ. 1–2).[54] Το κάστρο διέθετε δύο περιβόλους, έναν εσωτερικό, στην κορυφή του υψώματος, και έναν εξωτερικό (Χάρτης 3, Εικ. 2).[55] Στη μεσοβυζαντινή εποχή το κάστρο εξακολουθούσε να έχει κομβικό ρόλο στην άμυνα της πόλης, δεν διαθέτουμε ωστόσο ιδιαίτερα στοιχεία για την κατοίκηση εντός του.[56] Από κατάλοιπα κτηρίων και δεξαμενών προκύπτει, πάντως, ότι η περιοχή νοτίως του κάστρου θα πρέπει να κατοικείτο στη βυζαντινή εποχή.[57]

Τείχος

Το υστερορωμαϊκό/πρωτοβυζαντινό τείχος, με τροποποιήσεις στην πορεία του, θα πρέπει να ήταν σε χρήση και στη μεσοβυζαντινή εποχή, αν κρίνουμε από σωζόμενα τμήματά του που έχουν βρεθεί πλησίον και ανατολικά της σημερινής οδού Αγίου Κωνσταντίνου (Εικ. 3).[58]

---

52. Κολοκοτσάς 1998, 442, εικ. 5· βλ. επίσης Pariente και Touchais 1998, 483–503, για κατάλογο των ανασκαμμένων οικοπέδων του Άργους ως το 1992.

53. Κολοκοτσάς 1998, 442.

54. Με την προελληνική ονομασία *Λάρισα* είναι γνωστός τόσο ο λόφος όσο και το κάστρο του Άργους από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ο λόφος της Λάρισας παρουσιάζει ίχνη κατοίκησης από τη μέση μεσοελλαδική περίοδο. Η αρχική του οχύρωση ανάγεται στη μυκηναϊκή εποχή (ΥΕ IIIB), ενώ ακολούθησαν οχυρώσεις των ύστερων αρχαϊκών και των κλασικών–ελληνιστικών χρόνων, βλ. Πιτερός 2003· 2013, 337–41.

55. Η ανασκαφική διερεύνηση του κάστρου ξεκίνησε στις αρχές του 20ού αι. από τον Wilhelm Vollgraff, βλ. Vollgraff 1907, 148–49· *BCH* 52 (1928) 476–79· Vollgraff 1928· *BCH* 54 (1930) 479–80.

56. Αυτό οφείλεται κατά πολύ στις καταστρεπτικές ανασκαφές των αρχών του 20ού αι. που είχαν ως επίκεντρο του ενδιαφέροντος τα αρχαία κατάλοιπα και όχι τα μεσαιωνικά. Όσον αφορά τις μεσαιωνικές οχυρώσεις του κάστρου και τις διάφορες φάσεις τους, οι οποίες δεν είναι χρονικά πλήρως τεκμηριωμένες, βλ. κυρίως Andrews 2006, 107–15, ο οποίος ανάγει το μεγαλύτερο τμήμα των οχυρώσεων στη μεσοβυζαντινή εποχή, τη φραγκοκρατία και την τουρκοκρατία (στο ίδιο, 114–15)· βλ. επίσης Bon 1969, 674–76· Τσεκές 2001. Νέα ενδιαφέροντα στοιχεία αναμένονται από το πρόσφατο έργο ανάδειξης του κάστρου, από τους επιστημονικούς υπευθύνους του δρες Δημήτριο Αθανασούλη και Γεώργιο Τσεκέ.

57. Πιτερός 2013, 341. Σημειώνεται ότι στη βυζαντινή εποχή, ο εξωτερικός περίβολος στη Ν/ΝΔ πλευρά του είχε περιοριστεί σημαντικά, σε σύγκριση με τον περίβολο της αρχαίας οχύρωσης.

58. Δυστυχώς, τα σχετικά ανασκαφικά ευρήματα παραμένουν αδημοσίευτα. Για το αρχαίο τείχος της πόλης με πρόταση της πορείας του και με επισημάνσεις για το υστερορωμαϊκό/πρωτοβυζαντινό τείχος βλ. Πιτερός 2013, 342–45, ιδίως 343, εικ. 4, 16· βλ. επίσης Marchetti 2013, 320–21, εικ. 1. Σημειώνεται ότι η ύπαρξη των τειχών μαρτυρείται στην περίοδο της πρώτης βενετοκρατίας (1394–1463) με αφορμή το γεγονός ότι δεν είχαν συντηρηθεί μετά την τουρκική επιδρομή του 1397, βλ. Saint-Guillain 2010, 95, 110. Στη δεύτερη βενετοκρατία (1686–1715) το τείχος φαίνεται πως δεν επισκευαζόταν πλέον, ωστόσο τμήματά του ήταν ακόμα ορατά, βλ. Λιάτα 2003, 46, 106. Επιπλέον, στα βενετικά έγγραφα της συγκεκριμένης περιόδου το Άργος χαρακτηριζόταν ως *terra* (ανοιχτή, ατείχιστη πόλη) και όχι *città* (τειχισμένη/οχυρωμένη πόλη), βλ. Μάλλιαρης 2010, 160.

Εικ. 1. Το Άργος και η ευρύτερη περιοχή του από δυτικά (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας)

Εικ. 2. Άργος, Κάστρο Λάρισα (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας)

Εικ. 3. Άργος, Οικόπεδο Μαλτέζου – Κιβεριώτη, Τμήμα του βυζαντινού τείχους της πόλης (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας)

Οδικό δίκτυο

Στη μεσοβυζαντινή εποχή εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο το αρχαίο οδικό δίκτυο της πόλης, με κύριες και δευτερεύουσες οδούς.[59] Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις το αρχαίο οδικό δίκτυο συμπίπτει με το σημερινό. Οι κύριες οδοί ήταν συνήθως λιθόστρωτες, ενώ οι δευτερεύουσες, που συνιστούσαν και την πλειονότητα, ήταν διαμορφωμένες με χαλίκι, τριμμένο κεραμίδι και πατημένο σκληρό χώμα. Κάτω από το οδόστρωμα, κατά κανόνα, διέρχονταν κτιστοί αποχετευτικοί αγωγοί ή δίκτυα αγωγών από πήλινους σωλήνες.

Εκκλησίες – Μοναστήρια

Οι εκκλησίες του μεσοβυζαντινού Άργους παρουσιάζονται, τουλάχιστον από τα σωζόμενα κατάλοιπα, σαφώς λιγότερες σε σύγκριση με τις βασιλικές των πρωτοβυζαντινών χρόνων. Συνήθης πρακτική την εποχή αυτή σε όλη την αυτοκρατορία ήταν η κατασκευή μικρότερων εκκλησιών σε τμήμα των πρωτοβυζαντινών βασιλικών και το Άργος δεν αποτελούσε εξαίρεση.

Στον λόφο του Προφήτη Ηλία, στη θέση της πρωτοβυζαντινής βασιλικής στο ιερό του Απόλλωνα Δειραδιώτη, σώζονται λιγοστά κατάλοιπα εκκλησίας του 10ου πιθανώς αιώνα που περιορίστηκε στο κεντρικό και σε τμήμα των πλάγιων κλιτών της βασιλικής (Χάρτης 3).[60]

Στην περιοχή της Αλίκας, βόρειοανατολικά του Άργους, εντός του Ιερού Βήματος πρωτοβυζαντινής βασιλικής, κτίστηκε μικρότερη τρίκλιτη εκκλησία.[61]

---

59. Μπανάκα-Δημάκη κ.ά. 1998, 329–30, με σχετική βιβλιογραφία.
60. Vollgraff 1956, 95–7· Κόντη 1983, 177· Oikonomou-Laniado 2003, 12· Οικονόμου-Laniado 2009, 211–12.
61. Πάλλας 1960, 100· Μπούρας και Μπούρα 2002, 78, 345· Οικονόμου-Laniado 2009, 212. Ο Δημήτριος Πάλ-

Εικ. 4. Άργος, Ναός Παναγίας, ΒΑ όψη (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας)

Το μοναστήρι της Παναγίας Κατακεκρυμμένης, στην ανατολική κλιτύ της Λάρισας, δεν αποκλείεται να αντλεί τις απαρχές της ίδρυσής του στον 10ο αιώνα (Χάρτης 3). Εκεί φυλάσσεται σήμερα λίθινος σταθμός θύρας, που σύμφωνα με τους Ιωάννη Βαραλή και Γεώργιο Τσεκέ, βάσει της διακόσμησής του θα μπορούσε να χρονολογηθεί στη συγκεκριμένη εποχή.[62]

Στο νότιο τμήμα της πόλης, στο οικόπεδο Λιάπη, αποκαλύφθηκε δίκογχος μεσοβυζαντινός ναός (Χάρτης 3).[63] Στη μεσοβυζαντινή εποχή φαίνεται ότι ανάγεται και η δεύτερη φάση ναΐσκου στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου Γκαλέτση (Χάρτης 3).[64] Και οι δύο ναοί φαίνεται ότι λειτουργούσαν την εποχή αυτή ως κοιμητηριακοί.[65]

Η αρχική φάση του ναού της Παναγίας στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης και πλησίον της αρχαίας Αγοράς χρονολογείται στη μεσοβυζαντινή εποχή (Χάρτης 3, Εικ. 4). Από τον αρχικό ναό σώζεται μόνο το κάτω τμήμα της τοιχοποιίας του, ενώ γνωρίζουμε από επιγραφή ότι επισκευάστηκε στα χρόνια της δεύτερης βενετοκρατίας, το 1699.[66]

λας (1960, 100) πιθανολογεί μια χρονολόγηση της μεσοβυζαντινής εκκλησίας στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αι., ωστόσο οι Χαράλαμπος και Λασκαρίνα Μπούρα (2002, 78) επισημαίνουν ότι τα κατασκευαστικά στοιχεία του ναού παραπέμπουν σε πολύ πρωιμότερη χρονολόγηση.

62. Βαραλής και Τσεκές 2008, 364–65, εικ. 3· Οικονόμου-Laniado 2009, 210. Για τη μονή βλ. Αντωνακάτου και Μαύρος 1976, 99–106· Κόντη 1983, 176–77· Χαβιαρλής 2004.

63. Μουτζάλη 1978. Η Αναστασία Οικονόμου-Laniado θεωρεί ότι ο ναός στην αρχική του φάση θα είχε τη μορφή τρίκλιτης βασιλικής, την οποία χρονολογεί στον 7ο αι. (Oikonomou-Laniado 2003, 16).

64. Μπακούρου κ.ά. 1996α· βλ. επίσης Oikonomou-Laniado 2003, 70.

65. Μουτζάλη 1978, 105· Μπακούρου κ.ά. 1996α.

66. Hadjiminaglou 1980· Μπούρας και Μπούρα 2002, 78–9 κ.α.· Βαραλής 2009, 143–44· Οικονόμου-Laniado 2009, 207–9· Hadji-Minaglou 2013. Η χρονολόγηση της αρχικής φάσης της εκκλησίας τοποθετείται από την Gisèle Hadji-Minaglou (2013, 427) στα μέσα του 11ου/αρχές του 12ου αι. και από την Αναστασία Οικονό-

Εικ. 5. Άργος, Κάστρο Λάρισα, Ναός εσωτερικού περιβόλου, ΝΑ όψη (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Εικ. 6. Άργος, Κάστρο Λάρισα, Εσωτερικός περίβολος, Κτητορική επιγραφή ναού Παναγίας, 1173/4 (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας, Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας) — 7. Άργος, Κάστρο Λάρισα, Μαρμάρινο θωράκιο τέμπλου, β' μισό 12ου αι. (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας, Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας)

Στο κάστρο του Άργους, στο βόρειο τμήμα του εσωτερικού περιβόλου, σώζεται σε ερειπιώδη κατάσταση μικρή μονόχωρη εκκλησία, θεμελιωμένη πάνω σε παλαιότερη (Χάρτης 3, Εικ. 5).[67] Η εκκλησία συνδέεται με κτητορική επιγραφή που έχει βρεθεί στον χώρο, σύμφωνα

μου-Laniado (2009, 208) στα τέλη του 12ου. Όπως και να έχει, το θέμα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης λόγω των πολλών μετασκευών που έχει υποστεί η εκκλησία μέχρι και τους νεότερους χρόνους, οι οποίες έχουν αλλοιώσει σημαντικά την αρχική της μορφή.

67. Από την εκκλησία, η οποία βρέθηκε το 1928 από τον W. Vollgraff, σώζονται σήμερα μόνο λιγοστά κατάλοιπα, λόγω των καταστρεπτικών ανασκαφών της εποχής, βλ. *BCH* 52 (1928) 476· Vollgraff 1928, 317–18. Το μνημείο, που έχει μελετηθεί από τον Χαράλαμπο Μπούρα (Bouras 1987· Μπούρας και Μπούρα 2002, 79–81), ανήκε αρχικά στον τύπο του απλού μονόχωρου σταυρεπίστεγου ή σταυρεπίστεγου με τρούλο, ενώ στην περίοδο της φραγκοκρατίας (13ος αι.) πραγματοποιήθηκε αλλαγή στη στέγασή του, βλ. Bouras 1987, 465· Μπούρας

Εικ. 8. Παλιό Λιγουριό, Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, ΒΔ όψη, όψιμος 11ος – πρώιμος 12ος αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Εικ. 9. Λιγουριό, Ναός Αγίου Ιωάννη Ελεήμονα, ΒΑ όψη, πρώιμος 12ος αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

με την οποία ο ναός της Θεοτόκου *ἀνεκτίστι* από τον επίσκοπο Άργους και Ναυπλίου, Νικήτα, στα χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ Κομνηνού, το 1173/4 (Εικ. 6).[68] Στη συγκεκριμένη εκκλησία αποδίδονται και δύο θωράκια που εικονίζουν παγόνι να ραμφίζει σταφύλι (Εικ. 7).[69]

και Μπούρα 2002, 79.

68. Vollgraff 1944, 402· Philippidis-Braat 1985, 309–10 αρ. 52· Bouras 1987, 456–57, 468–69· Μπούρας και Μπούρα 2002, 81. Η επιγραφή εκτίθεται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας, βλ. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 103 αρ. 104 (Α. Βασιλείου).

69. Bouras 1987, 467–8, εικ. 11· Μπούρας και Μπούρα 2002, 81, εικ. 65–6· Βαραλής και Τσεκές 2008, 361. Το ένα εκ των δύο θωρακίων, που σώζεται σχεδόν ακέραιο, εκτίθεται και αυτό στο Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας, βλ. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 114–5 αρ. 122 (Γ. Τσεκές).

Εικ. 10. Πλατανίτι, Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος, Νότια όψη, 11ος–12ος αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Εικ. 11. Χώνικα, Ναός Παναγίας, ΝΑ όψη, α' τέταρτο 12ου αι. (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας)

Παρά το γεγονός ότι εντός της πόλης δεν διατηρείται σχεδόν καμία μεσοβυζαντινή εκκλησία σε ικανό ύψος, η ευρύτερη περιοχή της Αργολίδας σώζει ένα σπουδαίο σύνολο μεσοβυζαντινών εκκλησιών του 11ου–12ου αιώνα, στις οποίες παρατηρούνται κοινά στοιχεία, όπως δόμηση στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, διαμόρφωση της τοιχοποιίας με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής σε συνδυασμό με αρχαίο υλικό που αφθονούσε στην περιοχή. Από τους ναούς αυτούς ξεχωρίζουν ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (11ος–πρώιμος 12ος αι.) (Εικ. 8) και ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων στο Λιγουριό (αρχές 12ου αι.) (Εικ. 9), η Μεταμόρφωση Σωτήρος στο Πλατανίτι (11ος–πρώιμος 12ος αι.) (Εικ. 10), η Παναγία στο Χώ-

Εικ. 12. Άρεια, Καθολικό Αγίας Μονής, ΝΔ όψη, 1143–1149 (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας)

νικα (αρχές 12ου αι.) (Εικ. 11) και το καθολικό της Αγίας Μονής Αρείας (1143–1149) (Εικ. 12).[70]

Λουτρική εγκατάσταση

Στο νότιο τμήμα της πόλης, στην ανασκαφή του οικοπέδου Φλώρου και νοτίως της εκεί ευρεθείσας βασιλικής, αποκαλύφθηκε μικρή λουτρική εγκατάσταση των μεσοβυζαντινών χρόνων (τέλη 11ου–αρχές 12ου αι.). Μάλιστα, η ανασκαφέας της Αναστασία Οικονόμου-Laniado θεωρεί ότι η συγκεκριμένη εγκατάσταση θα πρέπει να ανήκε σε μοναστηριακό συγκρότημα.[71]

Νεκροταφεία

Τα πρωτοβυζαντινά νεκροταφεία του Άργους (βόρειο, νότιο και ανατολικό) δεν χρησιμοποιούνταν πλέον στη μεσοβυζαντινή εποχή[72] και όλα τα δεδομένα δείχνουν ότι οι ταφές πραγματοποιούνταν εντός της πόλης. Μεσοβυζαντινοί τάφοι έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία του Άργους, συνδεδεμένοι στην πλειονότητά τους με κάποια εκκλησία, όπως στα οικόπεδα Λιάπη,[73] Γκαλέτση[74] και στην περιοχή της Αλίκας.[75]

70. Για τους ναούς αυτούς βλ. κυρίως Struck 1909· Μπούρας και Μπούρα 2002, 81–5, 212–4, 266–8, 325–8, με εκτενή βιβλιογραφία· Αθανασούλης 2016, 89–91. Για τον ναό της Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο Πλατανίτι, βλ. επίσης Τσεκές 2009. Για τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στο Λιγουριό βλ. Μαμαλούκος 1984· Βασιλείου 2009.
71. Οικονόμου 1987, 158–9· Oikonomou-Laniado 2003, 17, 21· Οικονόμου-Laniado 2009, 209–10.
72. Οικονόμου-Laniado 2009, 213.
73. Μουτζάλη 1978, 107· βλ. επίσης Oikonomou-Laniado 2003, 16.
74. Μπακούρου κ.ά. 1996α, 180· βλ. επίσης Oikonomou-Laniado 2003, 70· Οικονόμου-Laniado 2009, 213 υποσ. 61.
75. Πάλλας 1960, 100, πίν. 77β–ε.

Γ. Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Γ1. ΚΥΡΙΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ[76]

Η μελέτη της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής συμπληρώνει κάτι παραπάνω από έναν αιώνα έρευνας, με αργά βήματα στην αρχή και με αυξημένο ενδιαφέρον κυρίως από τη δεκαετία του 1990 και εξής. Κοινό τόπο στις παλαιότερες δημοσιεύσεις της βυζαντινής κεραμικής αποτελούσε η θλιβερή διαπίστωση της «απροθυμίας» της πλειονότητας των ανασκαφέων να ασχοληθούν με τη βυζαντινή κεραμική, με συνέπεια η τελευταία να μην καταγράφεται και συχνά να απορρίπτεται, είτε ως πολύ όψιμη είτε ως πολύ χονδροειδής, πρακτική που δεν έχει παντελώς εκλείψει μέχρι τις μέρες μας.[77]

Οι πρώτες δημοσιεύσεις βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής έκαναν την εμφάνισή τους στα τέλη του 19ου–αρχές του 20ού αιώνα και αφορούσαν κεραμική της Κωνσταντινούπολης,[78] του Καυκάσου και της Χερσώνας. Την ίδια περίπου εποχή, το 1910–1911, οι R.M. Dawkins και J.P. Droop επιχείρησαν μια πιο συστηματική ταξινόμηση της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής από την Ακρόπολη της Σπάρτης σε ένα πρωτοποριακό για την εποχή του άρθρο.[79]

Ο David Talbot Rice, με το έργο του *Byzantine Glazed Pottery*, συνέγραψε τον πρώτο οδηγό βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, ο οποίος μέχρι τη δημοσίευση του βιβλίου του Charles Morgan αποτελούσε σημείο αναφοράς για κάθε μελετητή που καταπιανόταν με το αντικείμενο.[80] Ο Talbot Rice, έχοντας μελετήσει το υλικό της ανασκαφής του Ιπποδρόμου της Κωνσταντινούπολης, προχώρησε στην ταξινόμηση της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, βάσει κυρίως του χρώματος του πηλού της, σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Κύρια χαρακτηριστικά της πρώτης κατηγορίας (Faience) είναι ο λευκός πηλός και η εφαρμογή της διακόσμησης χωρίς επένδυση της διακοσμητικής επιφάνειας με επίχρισμα,[81] ενώ στη δεύτερη κατηγορία (Earthenware) η διακόσμηση –είτε εγχάρακτη, είτε γραπτή, είτε συνδυασμός και των δύο– εφαρμόζεται πάνω σε επίχρισμα.[82] Εντός των δύο κατηγοριών υπάρχουν υποκατηγορίες που

---

76. Για επισκόπηση της έρευνας της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής βλ. επίσης Sanders 1995α, 16–27· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, 29–32· Dark 2001, 26–9· Vionis 2001, 86–7· Μπακιρτζής 2003γ· Vroom 2003α, 31–48· Athanassopoulos 2016, 39–46· 2017, 72–7.

77. Βλ. ενδεικτικά B. Rackham στο Talbot Rice 1930, ix· Sanders 1995α, 3–5· Vroom 2000, 250· 2003α, 25, 31· 2013, 79–80· Athanassopoulos 2004, 82–3. Ο Morgan (1942, 1) σημείωνε χαρακτηριστικά το 1942: "Plates and bowls, fragmentary and whole, were consigned to the dump, their bright green or yellow glazes signalling them for oblivion as Mediaeval rubbish. But despite this almost universal contempt for things Byzantine, a few pieces found inconspicuous shelter in the darker corners of the storehouses on the Acropolis, and some even attracted, on very rare occasions, casual notice in publications." Η αντιμετώπιση του Μεσαίωνα ως μιας περιόδου σκοταδισμού έχει βέβαια τις απαρχές της στην περίοδο της Αναγέννησης, ενώ η «απεμπόληση» του Βυζαντίου συνδέεται με τις απαρχές του νέου ελληνικού κράτους και την προσπάθεια σύνδεσής του με την αρχαία Ελλάδα. Για μια περιεκτική παρουσίαση της ιστορίας της μεσαιωνικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα, βλ. Athanassopoulos 2008.

78. Wallis 1907· Ebersolt 2014.

79. Dawkins και Droop 1910–1911.

80. Talbot Rice 1930.

81. Ωστόσο, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο 1, ορισμένα κεραμικά του είδους φέρουν επίχρισμα στην επιφάνειά τους.

82. Για συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων ταξινομήσεων της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής,

ο Talbot Rice τις είχε αριθμήσει και διακρίνει σε κύριες και δευτερεύουσες (main – subsidiary), με βασικό κριτήριο τη διακόσμηση.[83]

Από τους Έλληνες αρχαιολόγους, ένας από τους πρώτους που ασχολήθηκαν με τη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική υπήρξε ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος, ο οποίος δημοσίευσε το 1933 κεραμική από ανασκαφές της αρχαίας Ολύνθου,[84] αλλά έμεινε κυρίως γνωστός για τα άρθρα του σχετικά με την εικονογραφία της βυζαντινής κεραμικής.[85] Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται και στους Αναστάσιο Ορλάνδο,[86] Δημήτριο Πάλλα,[87] Γεώργιο και Μαρία Σωτηρίου,[88] που υπήρξαν από τους ελάχιστους Έλληνες βυζαντινολόγους που δημοσίευσαν στις δεκαετίες του 1940–1960 βυζαντινή κεραμική, ενίοτε σε ξεχωριστές μελέτες ή κεφάλαια, από τις ανασκαφικές τους έρευνες.

Το 1933, ο Frederick Waagé δημοσίευσε την κεραμική που ήρθε στο φως στο πρώτο έτος των ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας.[89] Επρόκειτο για ένα πλούσιο υλικό από τους ελληνιστικούς χρόνους ως την περίοδο της τουρκοκρατίας. Όσον αφορά την κεραμική της βυζαντινής περιόδου, ο Waagé βασίστηκε στην ταξινόμηση του Talbot Rice, αλλά διαμόρφωσε και νέες κατηγορίες, όπως τις "Slip Painted Ware" και "Black and Green Painted Ware".[90]

Το έργο του Waagé ήρθε να συμπληρώσει η Alison Frantz με την ιδιαίτερα σημαντική δημοσίευσή της που επικεντρώθηκε στη μεσοβυζαντινή κεραμική.[91] Η Frantz εστίασε τη μελέτη της σε στρωματογραφημένα σύνολα και επέλεξε πέντε ομάδες κεραμικής, τις οποίες (με εξαίρεση μία) επιχείρησε να χρονολογήσει βάσει νομισμάτων από τον 10ο/πρώιμο 11ο ως τον 13ο αιώνα. Έχοντας υπόψη της το έργο του Talbot Rice, αλλά παρατηρώντας ότι το υλικό της Αρχαίας Αγοράς παρουσιαζόταν πιο περιορισμένο, προχώρησε στην ομαδοποίηση της κεραμικής στις εξής κατηγορίες: "Plain-Glazed Wares", "Impressed Wares", "Painted Wares", "Sgraffito Wares", "Coarse Wares".[92] Η μελέτη της, εκτός του ότι είχε ως αποτέλεσμα τη δημοσίευση ενός ιδιαιτέρως ενδιαφέροντος υλικού, αποτελεί μία από τις πρώτες προσπάθειες ασφαλέστερης χρονολόγησης βασισμένης σε ανασκαφικά δεδομένα.[93] Πρωτοποριακά για την εποχή υπήρξαν τα άρθρα της για τις παραστάσεις πολεμιστών στη βυζαντινή κεραμική.[94]

Η δημοσίευση του πλούσιου υλικού βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής από τις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αρχαία Κόρινθο (περίπου 1.800 όστρακα και ακέραια αγγεία), το 1942, από τον Charles Morgan, έδωσε άλλη δυναμική στη μελέτη της βυζαντινής κεραμικής, μετατοπίζοντας, μαζί με το προγενέστερο έργο της Frantz, το κέντρο βάρους των δημοσιεύσεων από τον ευρύτερο χώρο της Ανατολής (Κωνσταντινού-

---

βλ. Παράρτημα Α'.

83. Talbot Rice 1930, 5–9.
84. Xyngopoulos 1933.
85. Ξυγγόπουλος 1930, 1938, 1950, 1953–1954.
86. Ορλάνδος 1948, 1964, 1969.
87. Πάλλας 1948–1949, 1960, 1968, 1969, 1972.
88. Σωτηρίου και Σωτηρίου 1952.
89. Waagé 1933.
90. Στη συγκεκριμένη υποενότητα προτιμήθηκαν οι ξενόγλωσσοι όροι, όπως έχουν διατυπωθεί από τους ίδιους τους ερευνητές.
91. Η ίδια παρατηρεί: "The great quantity of material found since the first publication of Byzantine pottery from the Agora (F.O. Waagé, *Hesperia*, II, 1933, pp. 308–328) has necessitated a modification of the dates and classifications there suggested" (Frantz 1938, 429 υποσ. 2).
92. Βλ. και Παράρτημα Α'.
93. Για τη συμβολή της Alison Frantz βλ. επίσης Vroom 2003α, 38–9.
94. Frantz 1940–1941, 1941.

πολη, Μικρά Ασία, Ρωσία κτλ.) στον κυρίως ελλαδικό χώρο. Το έργο του Morgan, παρότι, όπως θα δούμε παρακάτω, ως προς τις χρονολογήσεις ορισμένων κατηγοριών έχει σε μεγάλο βαθμό αναθεωρηθεί,[95] δεν παύει να αποτελεί μέχρι σήμερα απαραίτητο σύγγραμμα για κάθε αρχαιολόγο που ασχολείται με τη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική. Επίσης, αποτελεί, ακόμα και για τα σημερινά δεδομένα, μια από τις λίγες προσπάθειες εκτενούς και κατά το δυνατόν συνολικής παρουσίασης της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής μιας περιοχής, συνιστώντας ένα από τα λίγα *corpora* βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής και ίσως το μοναδικό που παρουσιάζει αυτή την πληρότητα (εκτενής κατάλογος με μεγάλο αριθμό σχεδίων και εικόνων, παρουσίαση ακόμα και μικρών κατηγοριών ή και μεμονωμένων ευρημάτων, στοιχείων εργαστηρίων κτλ.). Δεν θα αποτελούσε υπερβολή να πούμε ότι η έρευνα της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής αναπτύχθηκε και βασίστηκε κυρίως σε αυτό το έργο. Ο Morgan, ορμώμενος από την κατηγοριοποίηση της Frantz, πρότεινε τη διάκριση της βυζαντινής κεραμικής, βάσει των τεχνικών διακόσμησής της, σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες: "Plain Glazed Wares", "Painted Wares", "Sgraffito Wares", "Unglazed Wares".[96]

Πολύ σημαντική για τη μελέτη της εφυαλωμένης κεραμικής από λευκό πηλό υπήρξε η δημοσίευση του R.B.K. Stevenson, ο οποίος βασιζόμενος σε ένα υλικό 7.000 περίπου οστράκων, που βρέθηκαν στις ανασκαφές του Μεγάλου Παλατίου της Κωνσταντινούπολης, τα έτη 1936 και 1937, διέκρινε την κεραμική, βάσει της τυπολογίας της και εν μέρει της στρωματογραφίας, σε πέντε χρονολογικές ενότητες. Τις ενότητες αυτές τις ονόμασε «στάδια» (Stages I–V) και τις χρονολόγησε βάσει νομισμάτων, ενώ δημιούργησε και μία τελευταία (Stage VI) που περιλάμβανε υστεροβυζαντινή κεραμική.[97] Εντός των «σταδίων», ο Stevenson διατήρησε, όποτε ήταν εφικτό, τις κατηγορίες του Talbot Rice, συμπληρώνοντάς τες.[98] Ο John Hayes θεωρεί τη δημοσίευση του Stevenson, ως την πρώτη, όσον αφορά τη βυζαντινή κεραμική από την Κωνσταντινούπολη, που βασίζεται σε τεκμηριωμένα στρωματογραφικά στοιχεία.[99] Ο ίδιος ο Stevenson αναφέρει χαρακτηριστικά στην εισαγωγή του: "An attempt is made here to treat the Byzantine glazed pottery, found during the seasons of 1936 and 1937, from a purely archaeological point of view, as opposed to that of the art historian, in the hope of providing a basis for a closer chronological division of Byzantine pottery than has yet been possible".[100] Χαρακτηριστικό, επίσης, της μελέτης του αποτελεί το γεγονός ότι εξέτασε σφαιρικά την κεραμική ως προς τον πηλό, το σχήμα και τη διακόσμησή της, δίνοντάς μας αρκετές πρωτογενείς παρατηρήσεις, οι οποίες είναι ιδιαίτερα χρήσιμες και στη σύγχρονη έρευνα.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η έρευνα έμεινε, όπως ήταν φυσικό, σε μεγάλο βαθμό στάσιμη. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 ως και το τέλος της δεκαετίας του 1980, ο A.H.S. Megaw ανανέωσε το ενδιαφέρον για τη βυζαντινή κεραμική με μια σειρά δημοσιεύσεων που αντανακλούσαν τα ποικίλα ενδιαφέροντά του (μεσαιωνική κεραμική από την Κύπρο, εντοιχισμένα αγγεία σε εκκλησίες, αρχαιομετρικές έρευνες κ.ά.).[101] Δημιούργησε, επιπλέον, νέες

95. Η αναθεώρηση των χρονολογήσεων του Morgan οφείλεται, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο κεφάλαιο 2, στον Guy Sanders (1995α, 2000, 2003α, 2003β).

96. Βλ. και Παράρτημα Α'. Όπως ο ίδιος αναφέρει, προτίμησε να αποφύγει την αρίθμηση των κατηγοριών και υποκατηγοριών (όπως είχε κάνει παλαιότερα ο Talbot Rice), θεωρώντας πιο λειτουργικό να ορίζονται με περιγραφικούς όρους (Morgan 1942, 26–8).

97. Stevenson 1947, 33. Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση και κριτική των χρονολογικών ενοτήτων του Stevenson βλ. Sanders 1995α, 22–5.

98. Stevenson 1947, 34 υποσ. 1.

99. Hayes 1992, xi.

100. Stevenson 1947, 33.

101. Στην παρούσα μονογραφία περιλαμβάνονται τα ακόλουθα: Megaw 1964–1965, 1971, 1972, 1975, 1984, 1986· Megaw και Rosser 2001.

κατηγορίες όπως η «αιγαιακή» (Aegean Ware)[102] και η κεραμική του Ζευξίππου (Zeuxippus Ware), που βρίσκονται μέχρι σήμερα στο επίκεντρο της έρευνας. Επίσης, υπήρξε ένας από τους πρώτους μελετητές που αντιλήφθηκαν τη σπουδαιότητα της αρχαιομετρίας στην έρευνα της βυζαντινής κεραμικής.[103]

Ως προς την ελληνική βιβλιογραφία, σημαντική υπήρξε η συμβολή του περιοδικού *Αρχαιολογία και Τέχνες*, το οποίο τη δεκαετία του 1980 στόχευε στο να εξοικειωθεί το ευρύ κοινό με την εν πολλοίς άγνωστη ως τότε βυζαντινή κεραμική με άρθρα της Αγγελικής Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, της Δέσποινας Ευγενίδου, του Γεωργίου Γουργιώτη και του Γεωργίου Νικολακόπουλου.[104]

Η πλέον εξέχουσα Ελληνίδα ερευνήτρια και θεμελιώτρια της έρευνας της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής στην Ελλάδα είναι αναμφισβήτητα η Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, η οποία με τις δημοσιεύσεις της που αφορούν κυρίως την κεραμική της βόρειας Ελλάδας (Θεσσαλονίκη, Σέρρες) και της Κύπρου, αλλά και θέματα τεχνολογίας, εργαστηρίων και ορολογίας, πρόσφερε νέα δεδομένα στην έρευνα, καθώς και μια πιο «ελληνική ματιά» στη διεθνή βιβλιογραφία, γεφυρώνοντας σε μεγάλο βαθμό τη βυζαντινή με τη νεότερη κεραμική.[105] Οφείλουμε επίσης πολλά στη μέριμνα και το μεράκι της να παρουσιαστούν στην έρευνα αλλά και στο ευρύ κοινό χαρακτηριστικά δείγματα βυζαντινής κεραμικής από όλη την Ελλάδα μέσα από μια σειρά σημαντικών εκθέσεων, που συνοδεύτηκαν από εξίσου σημαντικούς καταλόγους.[106]

Πολύ ενδιαφέροντα σύνολα εφυαλωμένων αγγείων έγιναν γνωστά με τις δημοσιεύσεις των ναυαγίων Πελαγοννήσου[107] και Καστελλορίζου.[108] Μάλιστα το κοινό ήρθε σε επαφή με το εξαιρετικό σύνολο του ναυαγίου Πελαγοννήσου το 1985–1986 με την έκθεση «Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη», που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα.[109]

Αξίζει να σημειωθεί επίσης το πρώτο συνέδριο αποκλειστικά αφιερωμένο στη βυζαντινή κεραμική που διοργανώθηκε από τη Γαλλική Σχολή Αθηνών το 1987 καθώς και η σημαντική έκδοση των πρακτικών που ακολούθησε, το 1989, σε επιμέλεια των Vincent Déroche και Jean-Michel Spieser.[110] Σημαντική υπήρξε και η έκδοση των πρακτικών σε επιμέλεια του Sauro Gelichi της επιστημονικής συνάντησης που πραγματοποιήθηκε το 1991 στη Σιένα με θέμα τη βυζαντινή κεραμική και τη σχέση της με την Ιταλία.[111]

Τη δεκαετία του 1990 η βυζαντινή κεραμική προσήλκυσε το ενδιαφέρον σημαντικών ερευνητών, όπως του John Hayes, του Guy Sanders, της Pamela Armstrong και της Véronique François.

Βασισμένος σε ένα τεράστιο υλικό (περίπου 350.000–400.000 οστράκων και αγγείων) από την ανασκαφική έρευνα στον Άγιο Πολύευκτο (Saraçhane) της Κωνσταντινούπολης, ο John Hayes, έχοντας ως αφετηρία το έργο του Stevenson, το διεύρυνε, διατηρώντας ωστόσο, όπως

---

102. Megaw 1975.

103. Οι πρωτοποριακές του έρευνες σε συνεργασία με τον R.E. Jones (Megaw και Jones 1982, 1983) θα παρουσιαστούν αναλυτικότερα στην Υποενότητα 7.2.

104. Χαριτωνίδου 1982· Ευγενίδου 1982β· Γουργιώτης 1983, 1991, 1995· Νικολακόπουλος 1985.

105. Στην παρούσα μονογραφία περιλαμβάνονται τα ακόλουθα: Bakirtzis και Papanikola-Bakirtzis 1981· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1986, 1996, 1997, 2000, 2003, 2005, 2006· Papanikola-Bakirtzis 1992, 2008, 2012.

106. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 2002· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999· Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007.

107. Κριτζάς 1971· Ioannidaki-Dostoglou 1989.

108. Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986· Michaïlidou και Philothéou 1989.

109. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985, 229–30 (αρ. 263), 231–43 (αρ. 269–97) (Ε. Ιωαννιδάκη και Α. Ντίνα). Πολλά από αυτά τα αγγεία επανεκτέθηκαν το 1999 στην άλλη μεγάλη έκθεση που πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 122–42 αρ. 134–63 (Α. Ντίνα).

110. Déroche και Spieser 1989.

111. Gelichi 1993.

ο ίδιος αναφέρει, τη βασική του προσέγγιση.[112] Το βιβλίο διακρίνεται σε δύο μεγάλα κεφάλαια: το πρώτο αφορά την υστερορωμαϊκή και βυζαντινή κεραμική ως το 1204 και το δεύτερο την οθωμανική κεραμική. Το έργο του Hayes αποτελεί θεμελιώδες πόνημα για την κεραμική από λευκό πηλό, στο οποίο η διάκριση των κατηγοριών γίνεται κυρίως βάσει της κεραμικής τους ύλης. Ο κατάλογος των αποθετών περιέχει λεπτομέρειες από 62 σύνολα κεραμικής που χρονολογούνται πριν και μετά την κατασκευή της εκκλησίας, καθώς και μετά την καταστροφή της.[113] Το βιβλίο είναι πρωτοποριακό για τον επιπρόσθετο λόγο ότι αντικείμενο μελέτης δεν συνιστά μόνο η εφυαλωμένη κεραμική αλλά και η μη εφυαλωμένη, ακόσμητη κεραμική.

Η έρευνα της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής οφείλει πολλά στον Guy Sanders, ο οποίος με τη διδακτορική του διατριβή επανεξέτασε και επαναθεώρησε το τεράστιο υλικό των ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αρχαία Κόρινθο, δημιουργώντας σημαντικές τυπολογίες πηλών και σχημάτων.[114] Αρχικός στόχος τού Sanders ήταν η εξέταση της κεραμικής χωρίς εφυάλωση, προκειμένου να προσφέρει ένα πλαίσιο χρονολόγησης στους μελλοντικούς ερευνητές, όμως λόγω των περιορισμών που θέτει μια διατριβή επέλεξε τελικά ένα μικρό μόνο τμήμα της αρχικής του έρευνας και πιο συγκεκριμένα αυτό της εφυαλωμένης κεραμικής που χρονολογείται από τον όψιμο 6ο αιώνα ως το 1125–1150.[115] Εφαρμόζοντας τη μέθοδο της ποσοτικοποίησης (quantification), εξέτασε την κεραμική με τα ακόλουθα βασικά κριτήρια: τον πηλό, τη διακόσμηση, το σχήμα, τα ανασκαφικά σύνολα και την αλληλουχία (seriation).[116] Στο έργο του και στη συνέπεια των επιστημονικών του μεθόδων αλλά και στο ανήσυχο πνεύμα του, οφείλουμε τις έως τώρα πιο έγκυρες χρονολογήσεις στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική,[117] καθώς και τη στροφή της έρευνας σε ενδιαφέροντα ζητήματα, όπως σε θέματα τιμών και εμπορίου ή αποδεκτών της κεραμικής.[118] Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι πρόσφατα ο Sanders επαναθεώρησε τις χρονολογήσεις του για την κεραμική που έχει βρεθεί στη «Φραγκική Συνοικία» (“Frankish Area”) της Κορίνθου κατά περίπου έναν αιώνα αργότερα. Η αναχρονολόγησή του αφορά κυρίως την ιταλική κεραμική, ωστόσο δεν αποκλείεται να επηρεάζει και κατηγορίες της βυζαντινής κεραμικής, όπως η αδρεγχάρακτη.[119]

Σημαντική είναι επίσης η συμβολή της Pamela Armstrong, με τις δημοσιεύσεις τής οποίας μας έγινε γνωστή η βυζαντινή κεραμική κομβικών περιοχών του ελλαδικού χώρου, όπως της Θήβας,[120] της Φθιώτιδας[121] και της Λακωνίας,[122] ενώ, σε συνεργασία με την Helen Hatcher και την Εύη Κατσάρα, έχει στρέψει το ενδιαφέρον της και στην αρχαιομετρία, ως διευθύντρια του προγράμματος “Oxford Byzantine Ceramics Project” του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.[123]

---

112. Hayes 1992, xi, 3.
113. Για μια παρουσίαση αλλά και κριτική θεώρηση της μεθοδολογίας του Hayes στο υλικό του Αγίου Πολυεύκτου, βλ. Sanders 1995α, 25–7.
114. Όπως ο ίδιος επισημαίνει χαρακτηριστικά: “Although Morgan’s decoration types were retained almost intact, a new typology of shapes was created and a fabric typology was created from scratch” (Sanders 2003α, 36).
115. Sanders 1995α, 28. Σημειώνεται ότι στην παρούσα μονογραφία η παραπομπή στις σελίδες της διδακτορικής διατριβής του G.D.R. Sanders (1995α) αντιστοιχούν στην έντυπη και όχι στην ψηφιακή της μορφή που είναι αναρτημένη στην ιστοσελίδα academia.edu.
116. Sanders 1995α, 28–30· 2000, 156–62. Για τις μεθόδους της ποσοτικοποίησης (quantification) και της αλληλουχίας (seriation), βλ. Sanders 1995α, 37–45, 202–25· 2000, 157–58.
117. Sanders 2000, 2003α, 2003β.
118. Βλ. ενδεικτικά Sanders 2016, 2018.
119. Sanders 2016, 4–5.
120. Armstrong 1993.
121. Armstrong 1989β, 1996α. Σημειώνεται ότι στην αρχαιότητα οι περιοχές αυτές ανήκαν στην αρχαία Φωκίδα.
122. Armstrong 1996β.
123. Armstrong και Hatcher 1997· Armstrong κ.ά. 1997.

Η Véronique François είναι κυρίως γνωστή για τις δημοσιεύσεις της που αφορούν τη μεσαιωνική κεραμική της Θάσου,[124] της Νίκαιας[125] και της Αλεξάνδρειας, ενώ έχει στρέψει το ενδιαφέρον της και σε θέματα που αφορούν το εμπόριο, τις σχέσεις της βυζαντινής με την ισλαμική κεραμική,[126] καθώς και την εικονογραφία.[127] Πολύ χρήσιμη υπήρξε η έκδοση της βιβλιογραφίας της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, το 1997, που αποτελεί πραγματικό εργαλείο για τον ερευνητή, όπως ακριβώς μαρτυρεί και ο τίτλος της.[128]

Με αφορμή το 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής στη Μεσόγειο της "Association Internationale pour l'Étude des Céramiques Médiévales et Modernes en Méditerranée", που έλαβε χώρα το 1999 στη Θεσσαλονίκη, διοργανώθηκαν δύο πολύ σημαντικές περιοδικές εκθέσεις στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού και στο Μουσείο Μπενάκη, οι οποίες είχαν ως αποκλειστικό θέμα τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική. Πέρα από τη γνωριμία του κοινού με πλούσιο αδημοσίευτο υλικό, οι εκθέσεις απέφεραν και δύο πολύ σημαντικούς καταλόγους που αποτελούν σημείο αναφοράς για τους μελετητές της βυζαντινής κεραμικής.[129] Εξίσου σημαντικά είναι και τα πρακτικά του συνεδρίου που εκδόθηκαν το 2003.[130]

Τη δεκαετία του 2000 δημοσιεύτηκαν σημαντικές μελέτες για τη μεσαιωνική[131] και νεότερη κεραμική. Ξεχωριστή θέση κατέχει η μονογραφία της Joanita Vroom, που είχε ως θέμα την κεραμική της Βοιωτίας από τον 7ο ως τον 20ό αιώνα.[132] Η Vroom μελέτησε ένα εκτεταμένο υλικό περίπου 12.000 οστράκων, προϊόν επιφανειακής έρευνας σχεδόν δύο δεκαετιών, εκ των οποίων επέλεξε γύρω στα 2.800 διαγνωστικά όστρακα. Στο βιβλίο της επιχειρείται για πρώτη φορά με τόσο συστηματικό τρόπο η σύνθεση των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων που σχετίζονται με την κεραμική, όπως για παράδειγμα τα σχετικά με το εμπόριο στοιχεία (τεχνίτες, έμποροι, αγορές) ή την παραγωγή και διανομή των αγγείων, ακόμα και τις διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων της εποχής. Η Vroom συνεχίζει την πολυσχιδή της έρευνα με την έκδοση πλήθους άρθρων την τελευταία εικοσαετία.[133]

Οι γνώσεις μας για την εφυαλωμένη κεραμική, υστεροβυζαντινών κυρίως χρόνων, από την Κωνσταντινούπολη, την ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία, εμπλουτίστηκαν σημαντικά από την τρίτομη μονογραφία και τα άρθρα της Beate Böhlendorf-Arslan.[134] Σημαντική υπήρξε και η πρόσφατη δημοσίευση από πλευράς της, της βυζαντινής κεραμικής των συλλογών των Κρατικών Μουσείων Βερολίνου.[135]

Άλλη μια περιοχή που τέθηκε πρόσφατα στο επίκεντρο των δημοσιεύσεων της βυζαντινής κεραμικής είναι η ευρύτερη περιοχή της Νεμέας μέσα από τις εμπεριστατωμένες μελέτες της Effie Athanassopoulos, οι οποίες μάλιστα έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αποτίμηση του αργειακού υλικού.[136]

Επίσης, τη δεκαετία του 2000 δημοσιεύτηκαν, ύστερα από κενό πολλών δεκαετιών, γενικά

124. François 1995.
125. François 1997β, 2007.
126. François 1999α, 2001.
127. François 2003–2004.
128. François 1997α.
129. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999.
130. Μπακιρτζής 2003β.
131. Προτιμήθηκε εδώ ο όρος μεσαιωνική διότι αφορά και σε εισηγμένη κεραμική από τη Δύση.
132. Vroom 2003α.
133. Βλ. αναλυτικά τους τίτλους των πολυάριθμων μελετών της στη βιβλιογραφία της παρούσας μονογραφίας.
134. Böhlendorf-Arslan 2004, 2010, 2012α, 2012β, 2015, 2016, 2018.
135. Böhlendorf-Arslan 2013.
136. Athanassopoulos 2010, 2016, 2017· Athanassopoulos και Shelton 2018.

βιβλία/εγχειρίδια βυζαντινής κεραμικής, όπως του Kenneth Dark το 2001[137] και της Joanita Vroom το 2005.[138]

Στην Ελλάδα, ο τομέας της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής συγκεντρώνει τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον όλο και περισσότερων αρχαιολόγων. Ξεχωριστή θέση κατέχουν οι έρευνες και δημοσιεύσεις της Ναταλίας Πούλου-Παπαδημητρίου[139] και της Αναστασίας Γιαγκάκη[140] που έχουν εμπλουτίσει σημαντικά τις γνώσεις μας στον τομέα της μεσαιωνικής κεραμολογίας. Παράλληλα, η βυζαντινή κεραμική συμπεριλαμβάνεται όλο και πιο συχνά στις δημοσιεύσεις ανασκαφικών συνόλων, χάρη σε αρχαιολόγους όπως ο Αθανάσιος Βιώνης, η Εύη Κατσάρα, η Χαρίκλεια Κοιλάκου, ο Γεώργιος Κουτσουφλάκης, η Στεφανία Σκαρτσή, η Lale Doğer, η Mariya Manolova-Voykova, η Edna Stern, η Marie-Louise von Wartburg κ.ά., ενώ ιδιαίτερη θέση κατέχει πλέον στις μόνιμες εκθέσεις των βυζαντινών μουσείων της χώρας, όπως το Μουσειο Βυζαντινού Πολιτισμού, το Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο και πιο πρόσφατα το Αρχαιολογικό Μουσείων Θηβών και το Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας.[141] Παράλληλα, τα Τμήματα Ιστορίας και Αρχαιολογίας των πανεπιστημίων των Αθηνών, της Κρήτης και της Θεσσαλίας έχουν εντάξει χαρακτηριστικά δείγματα βυζαντινής κεραμικής στις διδακτικές τους συλλογές, που στις δύο πρώτες περιπτώσεις συνοδεύονται από την έκδοση σχετικών καταλόγων.[142]

Τέλος, τα τελευταία χρόνια βρίσκονται σε εξέλιξη οι συντονισμένες και ιδιαιτέρως σημαντικές αρχαιομετρικές έρευνες της S. Yona Waksman και των συνεργατών της σε αντιπροσωπευτικά δείγματα μεσο- και υστεροβυζαντινής εφυαλωμένης (και μη) κεραμικής από μια σειρά διαφορετικών θέσεων της ανατολικής Μεσογείου με στόχο τον εντοπισμό της προέλευσής τους. Τα αποτελέσματα των επισταμένων και πολυετών ερευνών της έχουν αποφέρει και συνεχίζουν να αποφέρουν πολύ σημαντικά πορίσματα, επιτρέποντας στη σύγχρονη έρευνα να προσεγγίσει πιο ουσιαστικά τα ζητήματα της μεσοβυζαντινής κεραμολογίας.[143]

Γ2. ΟΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Οι δημοσιεύσεις της βυζαντινής κεραμικής που έχει βρεθεί στο Άργος είναι δυσανάλογα ευάριθμες συγκριτικά με τις ανασκαφές που έχουν διενεργηθεί στην πόλη. Τις περισσότερες φορές γνωρίζουμε για την ύπαρξη βυζαντινής κεραμικής από μια επιγραμματική αναφορά στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, με τον χαρακτηρισμό της απλώς ως εφυαλωμένης ή βυζαντινής, χωρίς περαιτέρω στοιχεία.

Μία από τις πρώτες και σημαντικότερες δημοσιεύσεις μη εφυαλωμένης βυζαντινής κεραμικής υπήρξε αυτή των Marcel Piérart και Jean-Paul Thalmann.[144] Αντικείμενο της μελέτης τους αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον σύνολο από ακέραια κυρίως αγγεία (αμφορείς, σταμνία,

137. Dark 2001.
138. Vroom 2005.
139. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 2003, 2004, 2008α–β, 2011, 2013· Poulou-Papadimitriou 2012.
140. Γιαγκάκη 2006, 2008, 2009, 2012, 2018· Yangaki 2008, 2016, 2018.
141. Για τη βυζαντινή κεραμική του Βυζαντινού Μουσείου Αργολίδας, όπου συμπεριλαμβάνονται και κεραμικά που εξετάζονται στην παρούσα μονογραφία, βλ. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016.
142. Καλοπίση-Βέρτη 2003· Γιαγκάκη και Γκράτζιου 2012. Σημειώνεται ότι στη διδακτική συλλογή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και χάρη στη μέριμνα του αναπληρωτή καθηγητή Ιωάννη Βαραλή, έχουν συμπεριληφθεί θραύσματα από την κεραμική του Άργους, συμπεριλαμβανομένης και της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης.
143. Waksman και Spieser 1997· Waksman και Wartburg 2006· Waksman κ.α. 2007, 2009· Waksman 2012, 2013· Waksman κ.ά. 2014· Waksman και Carytsiotis 2015· Waksman 2018· Waksman κ.ά. 2018α–β. Για τα αποτελέσματα των συγκεκριμένων αρχαιομετρικών ερευνών θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στην Υποενότητα 7.2.
144. Piérart και Thalmann 1980.

πρόχοι, χύτρες, ασκοδάβλες) που βρέθηκαν σε πηγάδι της αρχαίας Αγοράς του Άργους. Η συγκεκριμένη δημοσίευση αποτελεί μέχρι σήμερα σημείο αναφοράς για τη μη εφυαλωμένη βυζαντινή κεραμική του ελλαδικού χώρου.

Σύντομη παρουσίαση βυζαντινής κεραμικής περιέχεται στα Χρονικά του επιστημονικού περιοδικού *Bulletin de Correspondance Hellénique* του έτους 1961. Πρόκειται για κεραμική που είχε βρεθεί στην ανασκαφική έρευνα για την ανέγερση του σημερινού Αρχαιολογικού Μουσείου της πόλης.[145]

Η μελέτη της βυζαντινής κεραμικής του Άργους ξεκίνησε ουσιαστικά από την αρχαιολόγο Αναστασία Οικονόμου-Laniado. Χάρη στις πολυετείς ανασκαφικές της έρευνες από το 1983 ως το 1998, όταν ήταν επιμελήτρια αρχαιοτήτων στην 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και επικεφαλής του Γραφείου Βυζαντινών Αρχαιοτήτων του Άργους, ήρθε στο φως ένα πλούσιο κεραμολογικό υλικό, μέρος του οποίου συνιστά το υλικό της παρούσας έρευνας.[146] Στην Αναστασία Οικονόμου-Laniado οφείλεται επίσης η πλειονότητα των δημοσιεύσεων για τη βυζαντινή κεραμική του Άργους. Το 1987 συμμετείχε στο συνέδριο της Γαλλικής Σχολής Αθηνών με ανακοίνωση σχετική με την εφυαλωμένη κεραμική του Άργους[147] και ένα χρόνο αργότερα, το 1988, παρουσίασε στο *8ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* ανακοίνωση με θέμα «Κεραμεική του 12ου αιώνα από το Άργος».[148] Παρότι τα επόμενα χρόνια ασχολήθηκε εντατικότερα με το πρωτοβυζαντινό Άργος, λόγω των μεταπτυχιακών και διδακτορικών της σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Σορβόννης (1989–1994), δεν σταμάτησε να επεξεργάζεται θέματα που άπτονταν της βυζαντινής κεραμικής.[149] Το 1990 παρουσίασε ανακοίνωση στο *Δ' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών* με θέμα «Ένα εργαστήριο λαγήνων του 12ου αιώνος»[150] και το 1996 συμμετείχε στην *Α' Αρχαιολογική Σύνοδο Νότιας και Δυτικής Ελλάδος,* με θέμα «Βυζαντινή κεραμική από το Άργος (12ος–13ος αιώνας)».[151] Ένα χρόνο αργότερα συμμετείχε στο 6ο συνέδριο της "Association Internationale pour l'Étude des Céramiques Médiévales et Modernes en Méditerranée" με θέμα τη βυζαντινή χρηστική κεραμική του Άργους.[152]

Μετά τον θάνατό της, το 1998, δημοσιεύτηκαν ορισμένα επιστημονικά της άρθρα. Το 1998 δημοσιεύτηκε στο *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* ένα ενδιαφέρον άρθρο της σχετικά με τμήμα αγγείου με σκωπτικού χαρακτήρα εικονιστικό θέμα, το οποίο περιλαμβάνεται στο υλικό της παρούσας μονογραφίας,[153] ενώ το 2009, στον τόμο που ήταν αφιερωμένος

145. Daux 1961, 899–902.

146. Το βιογραφικό και η εργογραφία της (δημοσιεύσεις, ανακοινώσεις/διαλέξεις) παρουσιάζονται εκτενώς στον τόμο που είναι αφιερωμένος στη μνήμη της, βλ. Βαραλής και Πίκουλας 2009, 13–5. Για την αποτίμηση του έργου της, ιδίως ως προς την έρευνα της κεραμικής, βλ. Πετρίδης 2009. Βλ. επίσης τον πρόλογο του συζύγου της Avshalom Laniado στο Oikonomou-Laniado 2003, i.

147. Βλ. Βαραλής και Πίκουλας 2009, 15.

148. Οικονόμου 1988.

149. Η διπλωματική της εργασία είχε τον τίτλο *La céramique des cimetières paléochrétiens d'Argos,* και η διατριβή της *Argos paléochrétienne et protobyzantine,* με επιβλέποντα καθηγητή τον J.-P. Sodini, βλ. Βαραλής και Πίκουλας 2009, 13. Η διατριβή της εκδόθηκε το 2003 με τη φροντίδα του συζύγου της, του Avshalom Laniado, και αποτελεί την κύρια συνθετική αρχαιολογική πραγματεία για το Άργος στην πρωτοβυζαντινή εποχή, βλ. Oikonomou-Laniado 2003. Για μια ενδιαφέρουσα κριτική του συγκεκριμένου βιβλίου, βλ. *BZ* 98 (2005) 596–97 (P. Petridis).

150. Βλ. Βαραλής και Πίκουλας 2009, 15.

151. Οικονόμου-Laniado 2006.

152. Oikonomou-Laniado 1997α. Ο Πλάτων Πετρίδης (2009, 122) σημειώνει σχετικά: «Η Τασούλα Οικονόμου υπήρξε, από ό,τι γνωρίζω, η πρώτη Ελληνίδα ερευνήτρια που δημοσίευσε στα *Πρακτικά* των συνεδρίων αυτής της σημαντικής για τη μελέτη της μεσογειακής κεραμεικής Διεθνούς Ένωσης».

153. Oikonomou-Laniado 1998. Για το συγκεκριμένο θραύσμα βλ. επίσης Τόμος Β', αρ. 652.

στη μνήμη της, εκδόθηκε το άρθρο της «Το Άργος κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο», που είχε παρουσιαστεί στο *15ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης,* στο οποίο γίνεται σύντομη αναφορά και στη μεσαιωνική κεραμική της πόλης.[154]

Ας σημειωθεί ότι η Αναστασία Οικονόμου-Laniado είχε προωθήσει σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Pamela Armstrong και τη χημικό Helen Hatcher, ερευνητικό πρόγραμμα χημικής ανάλυσης βυζαντινής κεραμικής από σωστικές ανασκαφές της στο Άργος, με στόχο την ένταξη των πορισμάτων του στο ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα "Oxford Byzantine Ceramics Project" του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.[155]

Έκτοτε, με λίγες εξαιρέσεις, η μελέτη της βυζαντινής κεραμικής του Άργους σταματά. Το 1999, η Αιμιλία Μπακούρου, η Παρή Καλαμαρά και η Εύη Κατσάρα συμμετείχαν στο *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου,* με θέμα «Άργος, Σπάρτη: η μαρτυρία κεραμικών του 12ου και 13ου αιώνα».[156] Επίσης, στην έκθεση που έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου συνεδρίου, παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά στο κοινό ορισμένα εφυαλωμένα αγγεία του Άργους, τα οποία δημοσιεύτηκαν από την Εύη Κατσάρα στον σχετικό κατάλογο.[157]

Το 2008, η Αναστασία Γιαγκάκη σε άρθρο της με τίτλο "Céramique glaçurée provenant de Nauplie et d'Argos (XIIe–XIIIe siècles): observations préliminaires", δημοσίευσε εφυαλωμένη κεραμική από τις ανασκαφές της 1ης Περιφέρειας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων το 1972 στη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στο κάστρο της Ακροναυπλίας, την οποία αντιπαρέβαλε με δημοσιευμένη κεραμική από το Άργος.[158]

Όσον αφορά τη βυζαντινή κεραμική από άλλες περιοχές της Αργολίδας, οι δημοσιεύσεις είναι ακόμα λιγότερες. Εξαίρεση αποτελεί η περιοχή της Ακροναυπλίας με το προαναφερθέν άρθρο της Αναστασίας Γιαγκάκη και κατ' εξοχήν με τη σημαντική μονογραφία της, στην οποία παρουσιάζεται για πρώτη φορά μεσαιωνική κεραμική από το Ναύπλιο.[159]

Γνωρίζουμε, επίσης, τη μεσαιωνική κεραμική που βρέθηκε στις επιφανειακές έρευνες του Σουηδικού Ινστιτούτου Αθηνών στην περιοχή Προσύμνης – Λιμνών στα βορειοανατολικά του Άργους, με τις δημοσιεύσεις της Margrete Hahn και της Jenni Hjohlman.[160] Οι έρευνες του Σουηδικού Ινστιτούτου στη συγκεκριμένη περιοχή της βόρειας Αργολίδας είναι πολύ σημαντικές γιατί συνοδεύονται από ενδιαφέρουσες αρχαιομετρικές αναλύσεις των Ian Whitbread, Matthew Ponting και Berit Wells που αφορούν διαχρονικά την περιοχή.[161]

154. Οικονόμου-Laniado 1995· 2009, ιδίως 212–13, εικ. 6–8.
155. Βλ. Μπακούρου και Κατσάρα 1999, όπου και πληροφορούμαστε ότι η Οικονόμου-Laniado ετοίμαζε μονογραφία για τη βυζαντινή κεραμική του Άργους (στο ίδιο, 224 υποσ. 64). Σημειώνεται ότι μετά τον θάνατό της, την επιστημονική διεύθυνση του ερευνητικού προγράμματος ανέλαβε η αρχαιολόγος Εύη Κατσάρα.
156. Μπακούρου κ.ά. 1999· Bakourou κ.ά. 2003.
157. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 33 (αρ. 13), 37 (αρ. 19), 56 (αρ. 47), 70 (αρ. 68–9) (Ε. Κατσάρα).
158. Yangaki 2008.
159. Γιαγκάκη 2012.
160. Hahn 1996· Hjohlman 2011.
161. Whitbread κ.ά. 2007· Whitbread 2011.

ΜΕΡΟΣ Α'

Η ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ (10ος – α' μισό 13ου αι.) ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΥΛΙΚΟΥ

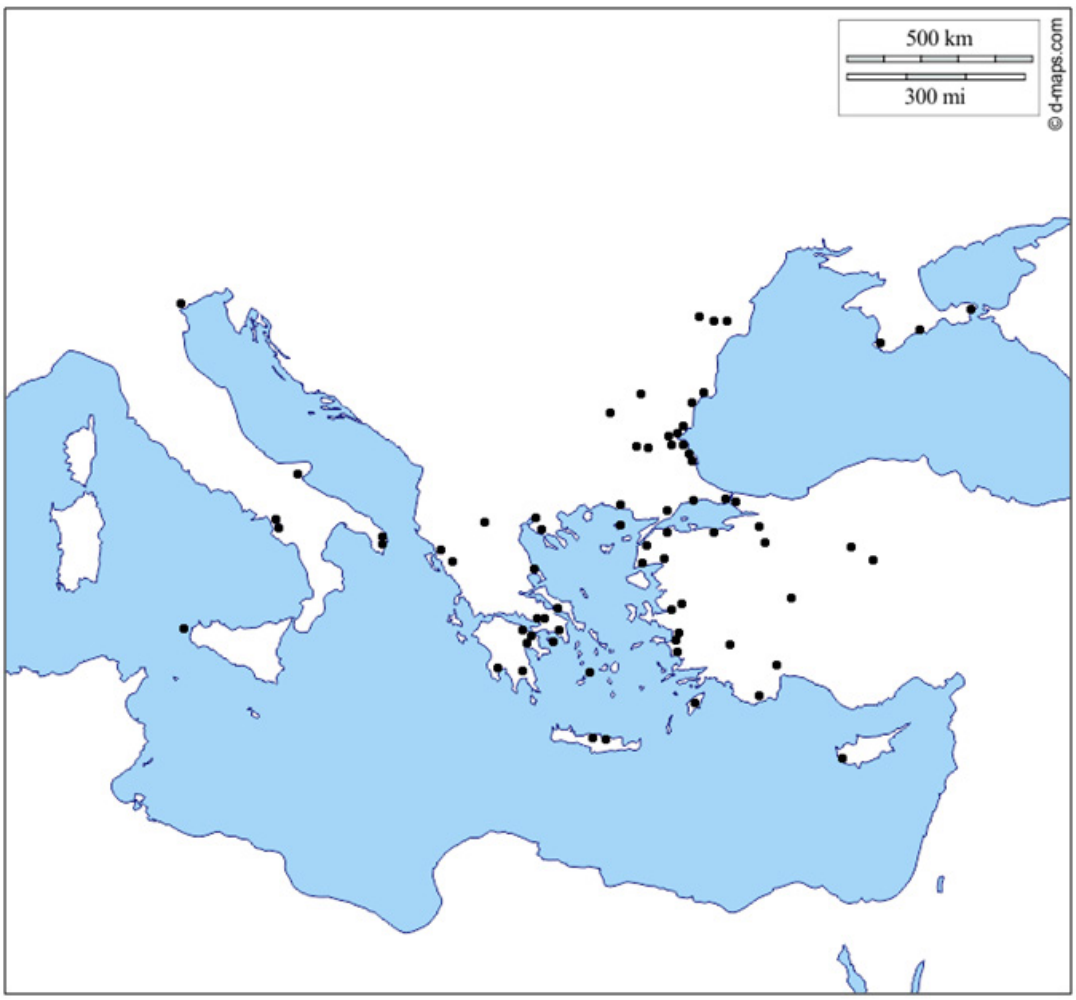

Χάρτης 4. Θέσεις εύρεσης εφυαλωμένης κεραμικής από λευκό πηλό (©https://d-maps.com/carte.php?num_car=3122&lang=en, επεξεργασία θέσεων Α. Βασιλείου)

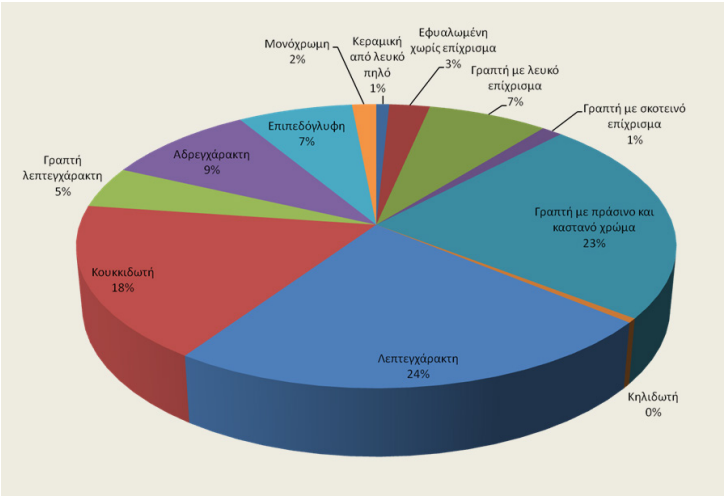

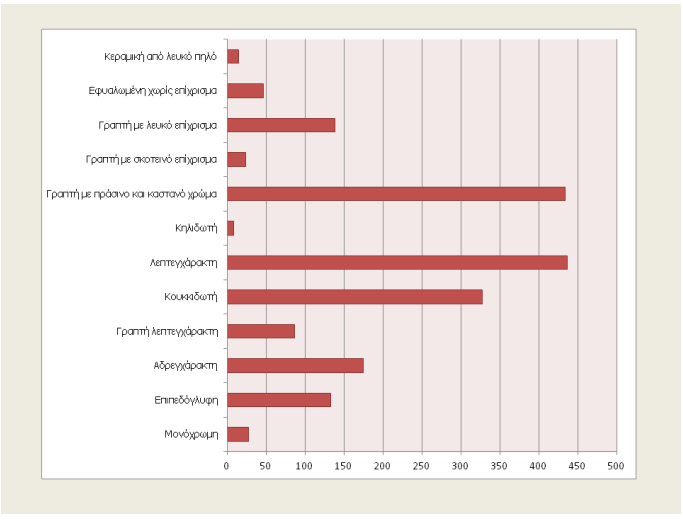

Πίν. 1.1–2 Ποσοτικά στοιχεία εξεταζόμενου υλικού ανά κατηγορία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Εφυαλωμένη κεραμική από λευκό πηλό (Glazed White Wares)

Η κεραμική από λευκό πηλό έχει προσελκύσει από παλαιά το ενδιαφέρον των βυζαντινολόγων, όντας άρρηκτα συνδεδεμένη με την πρωτεύουσα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στις ανασκαφικές έρευνες της Κωνσταντινούπολης έχουν έρθει στο φως χιλιάδες όστρακα από λευκό πηλό. Μάλιστα, τα πρώτα, χωρίς εφυάλωση, δείγματα εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη γύρω στο 500, ενώ η εφυαλωμένη κεραμική από λευκό πηλό κάνει την εμφάνισή της στον 7ο αιώνα, καλύπτοντας, όπως φαίνεται, το κενό που άφησε η πρωτοβυζαντινή ερυθροβαφής κεραμική.[1] Η παραγωγή της φαίνεται ότι σταμάτησε κάποια στιγμή μετά τα μέσα του 13ου αιώνα.[2]

Η κεραμική από λευκό πηλό έχει συνήθως τραχιά υφή, ενώ το χρώμα της δεν είναι πάντοτε λευκό· ενίοτε είναι ρόδινο ή φαιό. Από αρχαιομετρικές αναλύσεις προκύπτει ότι βασικό στοιχείο στη σύστασή της ήταν ο καολίνης, στον οποίο οφείλει και το λευκό της χρώμα. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της ήταν ότι ψηνόταν μία φορά.[3]

Ευρύτατη υπήρξε η διάδοσή της,[4] όπως άλλωστε είναι και το αναμενόμενο δεδομένου ότι συνδέεται με την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Θραύσματα κεραμικής από λευκό πηλό συναντούμε σχεδόν σε όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας και εκτός αυτής (Χάρτης 4),[5] συνήθως όμως σε μικρή ποσότητα.[6]

Ως προς τις προτεινόμενες τυπολογίες, επικρατέστερη είναι αυτή του Hayes, ο οποίος διαμόρφωσε, βάσει του πηλού της κεραμικής, πέντε ομάδες (Glazed White Wares/GWW I–V), ταξινομώντας σε ξεχωριστή κατηγορία τη γραπτή πολύχρωμη κεραμική (Polychrome Ware).[7]

Στο Άργος, η κεραμική από λευκό πηλό αποτελεί σπάνιο εύρημα. Το παρόν υλικό αριθμεί μόλις 16 δείγματα που αντιστοιχούν στο 0,8% του εξεταζόμενου υλικού (Πίν. 1), εικόνα που σε γενικές γραμμές συμβαδίζει με αυτήν της υπόλοιπης αυτοκρατορίας.[8]

---

1. Hayes 1992, 3–4, 11–3· Gelichi 2000, 117–18.
2. Στο Kalenderhane Camii βρέθηκε κεραμική από λευκό πηλό που χρονολογείται στο α' μισό του 13ου αι., βλ. Herrin και Toydemir 2007, 81–3 (Glazed White Ware of Latin Date).
3. Waksman κ.ά. 2007, 130.
4. Hayes 1992, 12.
5. Armstrong και Hatcher 1997, 2· D'Amico 2007, 219.
6. Η μικρή ποσότητα επισημαίνεται από πολλούς μελετητές, βλ. ενδεικτικά Armstrong και Hatcher 1997, 2· Armstrong κ.ά. 1997, 225· Gelichi 2000, 118· Böhlendorf-Arslan 2004, I:97· D'Amico 2007, 219. Εξαίρεση στον ελλαδικό χώρο αποτελούν η Κόρινθος και η Θεσσαλονίκη. Μάλιστα, στην Κόρινθο έχει βρεθεί κανάτι από λευκό πηλό χωρίς εφυάλωση της ομάδας Unglazed White Ware V, βλ. Τζαβέλλα 2018, 816, αρ. 53, εικ. 7.
7. Hayes 1992, 12–37. Ο Talbot Rice (1930, 9–31) είχε διακρίνει την κεραμική από λευκό πηλό σε οκτώ ομάδες (A1. Polychrome Ware, A2. Petal Ware, A3. Plain Glazed Ware, A4. White Inscribed Ware, A5. White Ware/Impressed Design, A6. Models, A7. Pottery Icons, B4. White Painted Ware), τις οποίες συμπλήρωσε ο Stevenson (1947). Βλ. και Παράρτημα Α'.
8. Σημειώνεται ότι στον Πίν. 1.1 τα ποσοστά είναι στρογγυλοποιημένα. Πιο ακριβή είναι τα ποσοστά που αναφέρονται εντός του κειμένου.

1.1 ΕΜΠΙΕΣΤΗ (IMPRESSED WHITE WARE, GLAZED WHITE WARE II) [ΑΡ. ΚΑΤ. 1–3][9]

Η κεραμική με εμπίεστη διακόσμηση αποτελεί, μαζί με τη γραπτή πολύχρωμη, τον πιο χαρακτηριστικό τύπο διακόσμησης της κεραμικής από λευκό πηλό,[10] με μεγάλη, όπως θα δούμε, διάδοση.[11]

Ως προς τις προτεινόμενες ταξινομήσεις, ο John Hayes εντάσσει τον συγκεκριμένο τύπο διακόσμησης στη δεύτερη ομάδα του (GWW II),[12] ενώ έχουν προταθεί ποικίλες ταξινομήσεις[13] που αποτυπώνονται και στις ποικίλες ονομασίες που έχουν δοθεί στη συγκεκριμένη κατηγορία: "Stamped Ware" από τον Frederick Waagé,[14] "Impressed" από τους David Talbot Rice,[15] Charles Morgan[16] και John Hayes,[17] "Relief Decoration" από τον Guy Sanders.[18] Στην ελληνική βιβλιογραφία, οι Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Φωφώ Μαυρικίου και Χαράλαμπος Μπακιρτζής χρησιμοποιούν τον όρο ανάγλυφη,[19] ενώ η Σοφία Καλοπίση-Βέρτη τον όρο εμπίεστη.[20] Εδώ προτιμήθηκε ο τελευταίος, προκειμένου να μην δημιουργείται σύγχυση με την κεραμική με έξεργη ανάγλυφη διακόσμηση, που θα εξεταστεί πιο κάτω.[21]

Θέσεις εύρεσης[22]

Χερσώνα,[23] Δινογέτεια,[24] Nufăru,[25] Νοβιόδουνο,[26] Βάρνα,[27] Σωζόπολη,[28] Αγαθούπολη,[29] Πλίσκα,[30] Πρεσθλάβα[31]

---

9. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία βλ. Talbot Rice 1930, 25–8· Morgan 1942, 42–9· Stevenson 1947, 37, 40, 42–3· Hayes 1992, 19–21· Sanders 1995α, 77, 259–60· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 37· Armstrong 2001· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 37· Vroom 2003α, 147–50· François 2003–2004.
10. Sanders 1995α, 259.
11. Vroom 2003α, 150· πβ. Armstrong 2001, 60.
12. Hayes 1992, 19–21.
13. Ο Talbot Rice (1930, 25–8) εντάσσει τη συγκεκριμένη κεραμική στην ομάδα A5 (White Ware, Impressed Design), ο Stevenson (1947, 37, 40, 42–3) στα «στάδια» A0/5 και A3/5, ο Morgan (1942, 42–9) στην κατηγορία Plain Glazed Wares/Impressed Wares/White Biscuit και ο Sanders (1995α, 77) στην κατηγορία Relief Decoration.
14. Waagé 1933, 321.
15. Talbot Rice 1930, 25.
16. Morgan 1942, 42.
17. Hayes 1992, 19.
18. Sanders 1995α, 77.
19. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 37.
20. Καλοπίση-Βέρτη 2003, 37.
21. Πάντως και οι δύο ονομασίες (εμπίεστη ή ανάγλυφη) είναι ορθές. Ο όρος εμπίεστη αναφέρεται στον τρόπο εφαρμογής της διακόσμησης και ο όρος ανάγλυφη στο τελικό αποτέλεσμα.
22. Με έντονους χαρακτήρες επισημαίνονται οι θέσεις στις οποίες έχει βρεθεί σημαντική ποσότητα της εκάστοτε εξεταζόμενης κατηγορίας, όπως προκύπτει από τις σχετικές δημοσιεύσεις.
23. Jašaeva 2010, 486–87, εικ. 13· Yashaeva κ.ά. 2011, 630 (αρ. 416), 631–2 (αρ. 418–20) (N. Ginkut, E. Denisova και T. Yashaeva)· Zalesskaya 2011, 98–105 (αρ. 150–78), 106–20 (αρ. 180–228).
24. Barnea 1967, 241, εικ. 146–47· 1989, 139· Kuzev 2003, 77.
25. Baraschi και Damian 1993, 241, 254 αρ. 161–73, εικ. 11, 14, 20–1· Kuzev 2003, 77.
26. Barnéa 1989, 139.
27. Manolova-Voykova 2013, 353–54, εικ. 1:1–2.
28. Manolova-Voykova 2018, 104, πίν. 3:2.
29. Manolova-Voykova 2018, 104, πίν. 1:2–3.
30. Kuzev 2003, 77.
31. Kuzev 2003, 77.

Κωνσταντινούπολη[32] (**Αγία Ειρήνη**,[33] Μεγάλο Παλάτιο,[34] Ιππόδρομος,[35] Αγία Ευφημία,[36] **Άγιος Πολύευκτος**,[37] Kalenderhane Camii,[38] Χρυσούπολη[39]), Νίκαια,[40] Kurşunlu (επαρχία Προύσας),[41] Χρυσή/Gülpinar,[42] Άσσος,[43] Μαγνησία,[44] Σμύρνη,[45] Έφεσος,[46] Μύρα,[47] Πάφος[48]

Ανατολική Θράκη[49] (Ηράκλεια/Πέρινθος[50]), Παληόχωρα Μαρώνειας,[51] **Θεσσαλονίκη**,[52] Βρύα Χαλκιδικής,[53] Χαλκίδα,[54] Θήβα,[55] Θεσπιές,[56] Αθήνα,[57] Αίγινα (Κολώνα),[58] **Κόρινθος**,[59] Σικυώνα,[60] Σπάρτη[61]

Βουθρωτό,[62] Οτράντο,[63] Quattro Macine[64]

Συλλογές: Αρχαιολογικά Μουσεία Κωνσταντινούπολης,[65] Μουσείο Βυζαντινού Πολιτι-

---

32. Byzance 1992, 385 αρ. 290–91 (C. Vogt) (σήμερα στο Λούβρο)· Armstrong 2001, 58–9 αρ. 1–12, εικ. 6:2–3, πίν. 6:1 (σήμερα στο Museo Internazionale delle Ceramiche της Faenza)· Böhlendorf-Arslan 2004, II: 333–5 αρ. 24–32, πίν. 47–8· Dark 2010, 119, εικ. 1.
33. Στην Αγία Ειρήνη έχει βρεθεί ένα από τα μεγαλύτερα σύνολα αυτής της κεραμικής, βλ. Peschlow 1977–1978, 380–92 (αρ. 1–4, 6–30, 32–3, 35, 38–44, 47, 49, 51–4), 394 (αρ. 61), 395 (αρ. 65, 67), 397–9 (αρ. 70–84), εικ. 3–10, πίν. 127–38.
34. Stevenson 1947, 37, 40, 42–3, πίν. 16–7, 22:16–24, 26:3–4, 27:7.
35. Talbot Rice 1928, 36–7· 1929, 29· Pitarakis 2010β, 312 αρ. 44 (A. Denker).
36. Naumann και Belting 1966, 91, πίν. 17g.
37. Harrison και Fıratlı 1966, 238, εικ. 41· Harrison κ.α. 1968, 201–3, εικ. 15, 17· Hayes 1992, 18–23.
38. Striker και Kuban 1975, 316, εικ. 16:1· Herrin και Toydemir 2007, 74–6 αρ. 59–73, εικ. 47.
39. Karagöz 2010, 101, εικ. 11.
40. François 1997β, 413–16, 433 αρ. 1–5, εικ. 1–2· Bilir 2018, 424–25 εικ. 14–19, 21, 23, 24.
41. Tunay κ.ά. 1998, 71, εικ. 15.
42. Böhlendorf-Arslan 2018, 287.
43. Böhlendorf-Arslan 2015, 59, εικ. 19:15.
44. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 467 (αρ. 589), 469 (αρ. 598–99), πίν. 128.
45. Doğer 2007, 103, πίν. Xa–e.
46. Parman 1989, 280, εικ. 11.
47. Fındık 2015, 831.
48. Megaw 1971, 129.
49. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 329 αρ. 1, πίν. 45.
50. Böhlendorf-Arslan 2016, 159 (αρ. K53, εικ. 299), 161 (αρ. K59–67, 69, εικ. 299).
51. Δουκατά-Δεμερτζή 1994, 364–65, εικ. 9· Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 36 (Σ. Δουκατά-Δεμερτζή).
52. Κανονίδης 2003, 73, εικ. 7–12· Καμπάνης και Τσιλιπάκου 2014, 105 (αρ. 10), 108 (αρ. 15), 130 (αρ. 55) (Ι. Μότσιανος), 131 (αρ. 56) (Κ. Κωνσταντινίδου).
53. Παζαράς και Τσανανά 1990, 360 υποσ. 34.
54. Σκαρτσή και Βαξεβάνης 2017, 596.
55. Armstrong 1993, 304 αρ. 41, εικ. 6, πίν. 31· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 326–28 αρ. 360–61 (Χ. Κοιλάκου)· Κοιλάκου 2012, 306, 308–10 αρ. 1–4, εικ. 1–4· Koilakou 2013, 183, εικ. 164.
56. Vroom 2003α, 122 (αρ. 24:6/W8:1, εικ. 6:6, 6:40), 147–50.
57. Waagé 1933, 321–22, εικ. 17a–b· Frantz 1938, 430· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 63 αρ. A15· Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004, 316, εικ. 305α (Μ. Μπορμπουδάκη).
58. Felten 1975, 76 αρ. 150, 153–56, πίν. 28.
59. Morgan 1942, 42–9, 184–92 αρ. 68–146, εικ. 29–33, 166–69, πίν. IV–VI, VIIa–c· Sanders 1995α, 77, πίν. 19· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 63 (αρ. A14), 64 (αρ. A16). Σημειώνεται ότι όπου αναφέρεται η Κόρινθος, εννοείται η αρχαία Κόρινθος.
60. Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004, 316, εικ. 305β (Μ. Μπορμπουδάκη).
61. Armstrong κ.ά. 1997, 226 αρ. 1–2, πίν. 1· Armstrong 2001, 59–60 αρ. 13–22, εικ. 6:4–5, πίν. 6:2 (σήμερα στο Μουσείο Victoria and Albert στο Λονδίνο).
62. Hodges και Vroom 2007, 383, εικ. 9:2· Vroom 2012β, 361, πίν. 6.
63. Patterson και Whitehouse 1992, 163.
64. Arthur 2007α, 240· D'Amico 2007, 224.
65. Talbot Rice 1930, 113, πίν. XI.

σμού,[66] Μουσείο Μπενάκη,[67] Κρατικά Μουσεία Βερολίνου[68]

Υλικό Άργους

Στο καταγεγραμμένο υλικό του Άργους η κεραμική με εμπίεστη διακόσμηση αριθμεί τρεις βάσεις αγγείων από τα οικόπεδα ΑΤΕ, Κοντογιάννη – Παρασκευόπουλου και Μπελερή.

Πηλός[69]

Ο πηλός της εξεταζόμενης κατηγορίας περιγράφεται συνήθως ως λευκός (ενίοτε ρόδινος), σχετικά ομοιογενής και λείος, ελαφρώς αμμώδης, με τάση για απολέπιση.[70]

Στα δείγματα του Άργους ο πηλός είναι λευκός,[71] σκληρός έως πολύ σκληρός, με ορισμένα μέτρια και λίγα μεγάλα μελανά εγκλείσματα, ορισμένα μικρά και μέτρια ερυθρά (Τύπος 1.1).[72] Επίσης, περιέχει μικρά[73] ή μέτρια[74] φαιά/γαλακτώδη εγκλείσματα, τα οποία παρατηρούνται γενικά στην κατηγορία των εμπίεστων. Το 2 περιέχει και σπινθηρίζοντα στοιχεία. Τα αργειακά δείγματα έχουν αρκετούς μικρούς πόρους και ορισμένους μεγάλους επιμήκεις, ιδίως στο κέντρο του πυθμένα (σαν ραγίσματα).

Σχήμα

Και στα τρία δείγματα σώζεται η δακτυλιόσχημη βάση και μικρό μόνο τμήμα του σώματός τους. Συνεπώς δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για πινάκια ή κούπες.[75]

Αντιπροσωπευτική εικόνα για την ποικιλία των σχημάτων σε αυτήν την κατηγορία μάς προσφέρει η κεραμική της Κορίνθου. Ο Morgan σημειώνει ότι συχνά απαντά το μικρό βαθύ πινάκιο με ποικιλία στη διαμόρφωση του χείλους, καθώς και το κύπελλο.[76] Επίσης, στην Κόρινθο συχνά είναι τα υψίποδα πινάκια ("fruit stands"),[77] που επιχωριάζουν στην κεραμική από λευκό πηλό, ενώ απαντούν και τρία πώματα και ένα αυτοθερμαινόμενο σκεύος.[78] Ως προς το υλικό του Αγίου Πολυεύκτου, το πιο συνηθισμένο σχήμα είναι το πινάκιο.[79]

---

66. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2006, 67.
67. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 38–50 αρ. 50–76 (πιθανή προέλευση η Κωνσταντινούπολη).
68. Deichmann 1938, 63, εικ. 2· Bröker 1965, 87, πίν. 34:2· Böhlendorf-Arslan 2013, 50–104 (πιθανή προέλευση η Κωνσταντινούπολη).
69. Με τον όρο πηλός εννοείται πάντοτε ο ψημένος πηλός (αντιστοιχεί στον αγγλικό όρο "fabric"). Σε διαφορετική περίπτωση, θα υπάρχει επεξήγηση. Τελευταία χρησιμοποιείται εναλλακτικά ο όρος «κεραμική ύλη».
70. Morgan 1942, 43· Armstrong 2001, 60.
71. Στις περιπτώσεις που ο πηλός είναι λευκός δεν υπάρχει αντιστοιχία στο χρωματολόγιο Munsell, διότι οι χρωματικές του διαβαθμίσεις ξεκινούν από τόνους πιο σκοτεινούς.
72. Οι τύποι των πηλών περιλαμβάνονται στον δεύτερο τόμο.
73. Αρ. 1. Όπου υπάρχει αναφορά σε αριθμούς, εννοούνται οι αριθμοί του καταλόγου.
74. Αρ. 2.
75. Ο Hayes (1992, 18, εικ. 7), αγγεία με αυτή τη βάση και διακόσμηση, τα κατατάσσει στα πινάκια, ενώ η Armstrong (2001, 58–60, εικ. 6:2–5) στις κούπες.
76. Morgan 1942, 43–5. Σημειώνεται ότι αυτό που εδώ περιγράφεται ως βαθύ πινάκιο, ο Morgan το χαρακτηρίζει ρηχή κούπα.
77. Morgan 1942, 45, 190–91 αρ. 130–42, εικ. 31, 168.
78. Morgan 1942, 192 αρ. 143–46, εικ. 169.
79. Hayes 1992, 18, 21, 22–3.

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Κατά κανόνα τα αγγεία της εξεταζόμενης κατηγορίας δεν φέρουν επίχρισμα στην κύρια επιφάνειά τους.[80] Το 1 φέρει στην εξωτερική του επιφάνεια ερυθρωπό χρώμα (περ. 7.5 YR 8/3), που δίνει την εντύπωση επιχρίσματος, στοιχείο που απαντά και στην Κόρινθο.[81] Ωστόσο, σύμφωνα με τη Yona Waksman, ενδέχεται να μην πρόκειται για επίχρισμα αλλά ο χρωματισμός αυτός να οφείλεται σε συγκεντρώσεις σιδήρου.[82]

Όσον αφορά την εφυάλωση, το 3 φέρει σκοτεινή λαδοπράσινη εσωτερικά και πιο λεπτή κιτρινοπράσινη εξωτερικά, στοιχείο που προσγράφεται από τον Hayes στα χαρακτηριστικά της δεύτερης ομάδας του.[83] Τα θραύσματα 1 και 2 φέρουν τη συνήθη για την κατηγορία ανοιχτή κιτρινοπράσινη εφυάλωση με καστανωπές/σκουροκάστανες στιγμές που παρατηρούνται συχνά στην εφυάλωση της κεραμικής από λευκό πηλό. Ο Sanders δεν αποκλείει να προσέθεταν στο μείγμα της εφυάλωσης αλεσμένο ερυθρό πηλό για τον εμπλουτισμό του τελικού αισθητικού αποτελέσματος.[84] Άλλο χαρακτηριστικό στην κύρια επιφάνεια των 1 και 2 είναι οι εμφανείς πόροι.[85]

Διακόσμηση

Ως προς τον τρόπο εφαρμογής της διακόσμησης έχουν διατυπωθεί δύο διαφορετικές απόψεις. Σύμφωνα με την πρώτη, η διακόσμηση θα πραγματοποιείτο με σφραγίδα όσο ο πηλός ήταν ακόμη νωπός,[86] ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη η διακόσμηση θα πραγματοποιείτο με μήτρα.[87] Πειστικότερη φαίνεται η άποψη της Pamela Armstrong, η οποία υποστηρίζει ότι στις απλές διακοσμήσεις με κεντρικό μετάλλιο θα χρησιμοποιείτο σφραγίδα και στις πιο σύνθετες, που εκτείνονταν και στα πλευρικά τοιχώματα, θα χρησιμοποιείτο μήτρα.[88]

Η διακόσμηση των δειγμάτων του Άργους είναι η συνήθης που απαντά στη συγκεκριμένη κατηγορία. Στο 1 αποδίδεται οκτάφυλλος ρόδακας, με τέσσερα φύλλα μακριά, τα οποία εναλλάσσονται με τέσσερα βραχύτερα, που μετά βίας διακρίνονται. Μεταξύ των βραχύτερων φύλλων, στον κενό χώρο που δημιουργείται, υπάρχει τριγωνικό μοτίβο, ενώ τα άκρα του μεταλλίου γεμίζουν με ημικύκλια. Το 3 σώζει μικρό τμήμα της διακόσμησής του, όπου διακρίνονται δύο ημικύκλια, παρόμοια με αυτά που κοσμούν το 1. Το 2 φέρει στον πυθμένα του ταινία με τεθλασμένη γραμμή, η οποία ορίζει κεντρικό μετάλλιο. Εντός του μεταλλίου το διακοσμητικό δεν έχει αποτυπωθεί καλά (ίσως πρόκειται για αστέρι). Ανάλογες ταινίες, σε άλλα

80. Hayes 1992, 18· Armstrong κ.ά. 1997, 226.
81. Morgan 1942, 42–3.
82. Waksman 2012, 149.
83. Hayes 1992, 19.
84. Sanders 1995α, 71.
85. Είναι πιθανώς αυτό που περιγράφεται ως “pin-hole pitting” από τον Hayes (1992, 15).
86. Morgan 1942, 42· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 37. Βλ. Armstrong 2001, 61 υποσ. 60, για σφραγίδα των συλλογών του Μουσείου Ashmolean, άγνωστης προέλευσης, από λευκό πηλό, επενδυμένη με πράσινη εφυάλωση. Βλ. επίσης Japp 2007, 65 αρ. 32, εικ. 6, για κυκλική σφραγίδα από ερυθροκάστανο πηλό που βρέθηκε στην Αλεξάνδρεια Τρωάδα, με χρονολόγηση από τον 9ο αι. Φέρει απεικόνιση ελαφιού και πιθανολογείται από τη Sarah Japp η χρήση της στην εξεταζόμενη κατηγορία.
87. Sanders 1995α, 77.
88. Armstrong 2001, 61. Πάντως, με τα ως τώρα δεδομένα, δεν έχουν βρεθεί μήτρες στη βυζαντινή κεραμική, σε αντίθεση με την ισλαμική κεραμική, στην οποία οι μήτρες και οι σφραγίδες αφθονούν. Όσον αφορά τις σφραγίδες, υπάρχει η πιθανότητα οι βυζαντινοί κεραμείς να χρησιμοποιούσαν και μεταλλικές σφραγίδες, βλ. Armstrong 2001, 61–2.

εμπίεστα αγγεία, συνήθως εγκλείουν γραμμικό ή φυτικό θέμα, παράσταση ζώου ή πτηνού.[89]

Κοινό στοιχείο της διακόσμησης των 1 και 2[90] αποτελεί το γεγονός ότι η παράσταση δεν έχει αποτυπωθεί καλά, με αποτέλεσμα να μην είναι ευκρινής,[91] στοιχείο που χαρακτηρίζει την πλειονότητα των αγγείων της συγκεκριμένης κατηγορίας, όπως επανειλημμένα έχουν επισημάνει οι μελετητές.[92] Αυτό θα πρέπει να οφειλόταν στη συχνή χρήση της σφραγίδας και τη συνακόλουθη φθορά της, δηλώνοντας πιθανώς τη μαζική παραγωγή των συγκεκριμένων αγγείων.[93] Παράλληλα, δηλώνεται και η δευτερεύουσα σημασία που είχε ακόμα η διακόσμηση σε αυτή τη σχετικά πρώιμη φάση της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής.

Ως προς τα θέματα της διακόσμησης, εκτός από τα φυτικά, όπως ο τετράφυλλος ή οκτάφυλλος ρόδακας που απαντούν στο παρόν υλικό, πολύ αγαπητά ήταν τα πτηνά, τα ζώα (συμπεριλαμβανομένων και των μυθικών όπως οι γρύπες) και σπανιότερα οι ανθρώπινες μορφές αποδοσμένες συνήθως σε αρχαΐζον ύφος.[94]

Η γενική αίσθηση που αποπνέει η διακόσμηση των εμπίεστων παραπέμπει σε μεταλλικά σκεύη[95] και ιδίως στο οπτικό αποτέλεσμα που δίνει η σφυρήλατη ανάγλυφη διακόσμηση (*repoussé*) των τελευταίων.[96]

Χρονολόγηση

Η χρονολόγηση των εμπίεστων αγγείων, ακόμα και από καλά στρωματογραφημένα σύνολα, ποικίλλει σημαντικά, από τον 9ο ως τον 11ο/12ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Guy Sanders, η εξέλιξη της εμπίεστης διακόσμησης παρουσιάζεται ως εξής: αρχικά η διακόσμηση περιορίζεται σε κεντρικό μετάλλιο, στον όψιμο 10ο αιώνα τα σχέδια τείνουν να είναι ρηχά και δυσδιάκριτα και στο β' μισό του 11ου το ανάγλυφο εκτείνεται σε μεγαλύτερο τμήμα της εσωτερικής επιφάνειας των αγγείων, με μεγάλης κλίμακας μορφές ή μοτίβα που οργανώνονται σε περισσότερα μετάλλια.[97]

Στο Μεγάλο Παλάτιο, εμπίεστη κεραμική έχει εντοπιστεί στις ενότητες (στάδια) II (β' μισό 8ου αι.), III (β' μισό 9ου αι.) και IV (α' μισό 11ου αι.),[98] ο δε Hayes τοποθετεί την κεραμική της ομάδας GWWII όπου εντάσσονται και τα εμπίεστα, από το β' τέταρτο του 10ου ως τον 12ο αιώνα, επισημαίνοντας ότι στον Άγιο Πολύευκτο απουσιάζουν τα πρώιμα δείγματα του 9ου αιώνα.[99]

Ως προς το αργειακό υλικό, αγγεία με μεγάλη ομοιότητα στη διακόσμηση εντοπίζονται στο Μεγάλο Παλάτιο[100] και την Κόρινθο.[101] Βάσει του αγγείου του Μεγάλου Παλατίου που προέρχεται από το «στάδιο» IV (α' μισό 11ου αι.) και της διαπίστωσης του Sanders ότι προς τα τέλη του 10ου κυριαρχεί η διακόσμηση με τα δυσδιάκριτα μοτίβα, τα αργειακά δείγματα θα μπορούσαν να χρονολογηθούν από τα τέλη του 10ου ως τα μέσα του 11ου αιώνα.

---

89. Βλ. ενδεικτικά Hayes 1992, εικ. 6:1, 9.
90. Δεν αναφέρομαι στο 3, διότι σώζει πολύ μικρό τμήμα της διακόσμησής του.
91. Ουσιαστικά για να διακρίνει κανείς την παράσταση, θα πρέπει να την αποτυπώσει πρώτα σχεδιαστικά.
92. Talbot Rice 1930, 25· Stevenson 1947, 42 υποσ. 1· Hayes 1992, 21· Sanders 1995α, 260· Armstrong 2001, 61· Dark 2010, 119.
93. Armstrong 2001, 61· Papanikola-Bakirtzi 2012, 196.
94. Morgan 1942, 46, εικ. 32–3· Armstrong 2001, 62–3.
95. Armstrong 2001, 62, με σχετικά παράλληλα από την ισλαμική μεταλλοτεχνία.
96. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005, 125.
97. Sanders 1995α, 259–60. Σημειώνεται ότι ο Morgan (1942, 49) τοποθετεί τη συγκεκριμένη κατηγορία στον 9ο–12ο αι., με ακμή στον 10ο–11ο.
98. Stevenson 1947, 38, 41, 46.
99. Hayes 1992, 18.
100. Stevenson 1947, 42, πίν. 17:4.
101. Morgan 1942, 188 αρ. 106, εικ. 32d.

ΣΥΝΟΨΗ

Η εμπίεστη αποτελεί μία από τις πιο χαρακτηριστικές διακοσμήσεις της κεραμικής από λευκό πηλό.

Η έρευνα δεν έχει καταλήξει ως προς τον τρόπο εφαρμογής της, όμως σύμφωνα με την Pamela Armstrong μια πιθανή εκδοχή είναι για τη διακόσμηση σε κεντρικό μετάλλιο να χρησιμοποιείτο σφραγίδα ενώ για τις πιο σύνθετες μήτρα.

Μέχρι σήμερα ελάχιστες σφραγίδες έχουν βρεθεί στη βυζαντινή αυτοκρατορία, ενώ μήτρες δεν έχουν βρεθεί.

Σε πολλά αγγεία της κατηγορίας, ιδίως στον τύπο του κεντρικού μεταλλίου, η διακόσμηση δεν έχει αποτυπωθεί καλά, όπως συμβαίνει και στα δείγματα του παρόντος υλικού. Αυτό θα πρέπει να οφείλεται στη φθορά της σφραγίδας λόγω της συχνής της χρήσης, στοιχείο που παραπέμπει πιθανώς στη μαζική παραγωγή της συγκεκριμένης κεραμικής, αλλά και στη δευτερεύουσα σημασία που είχε ακόμα η διακόσμηση.

Η εμπίεστη κεραμική χρονολογείται από τον 9ο ως τον 12ο αιώνα, με τα δυσδιάκριτα μοτίβα σε μετάλλιο να χρονολογούνται στα τέλη του 10ου – α' μισό του 11ου και τις μεγαλύτερης κλίμακας και πιο σύνθετες διακοσμήσεις να τοποθετούνται στο β' μισό του 11ου αιώνα.

Στο Άργος έχουν βρεθεί μόλις τρεις βάσεις αγγείων της συγκεκριμένης κατηγορίας με την τυπική διακόσμηση σε κεντρικό μετάλλιο με συνδυασμό γραμμικών και φυτικών μοτίβων και πηλό τύπου 1.1. Τα συγκεκριμένα θραύσματα θα μπορούσαν να χρονολογηθούν, βάσει παραλλήλων, από τα τέλη του 10ου ως τα μέσα του 11ου αιώνα.

1.2 ΕΞΕΡΓΗ ΑΝΑΓΛΥΦΗ 'Η ΕΠΙΘΕΤΗ (PLASTIC WARE, PLASTIC DECORATION/ FIGURAL RELIEF) [ΑΡ. ΚΑΤ. 4-7][102]

Η κεραμική με έξεργη ανάγλυφη ή επίθετη διακόσμηση αποτελεί μια μικρή ομάδα τόσο σε ποσότητα όσο και σε διασπορά, στην οποία την πλειονότητα των ευρημάτων αποτελούν τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, γνωστά στη βιβλιογραφία ως «σαλτσάρια».[103] Ο Morgan ονομάζει τον συγκεκριμένο τύπο διακόσμησης "Plastic Ware",[104] ο δε Sanders "Plastic Decoration – Figural Relief".[105] Εδώ προτιμήθηκαν οι όροι έξεργη ή επίθετη διακόσμηση αντί του πλαστική που παραπέμπει σε ολόγλυφες μορφές.

Θέσεις εύρεσης

Όσο και αν προκαλεί εντύπωση, στην Κωνσταντινούπολη η συγκεκριμένη κεραμική δεν αποτελεί συχνό εύρημα.[106] Σπάνια απαντά και εκτός Κωνσταντινούπολης, τουλάχιστον όσον αφορά τα δημοσιευμένα παραδείγματα (Νίκαια,[107] Κόρινθος,[108] Σπάρτη[109]).

---

102. Για τον συγκεκριμένο τύπο διακόσμησης βλ. Morgan 1942, 50–1· Sanders 1995α, 75–6, 258.
103. Το συγκεκριμένο σκεύος θα εξεταστεί αναλυτικά στις Υποενότητες 3.3 και 4.1.
104. Morgan 1942, 50–1.
105. Sanders 1995α, 75–6. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται πιθανώς και τα θραύσματα αγγείων με επίθετη και ανάγλυφη διακόσμηση, τα οποία ο Talbot Rice (1930, 28–9) είχε εντάξει στην ομάδα του A6 (Models), ερμηνεύοντάς τα ως παιδικά παιχνίδια, βλ. Morgan 1942, 50 υποσ. 19· Sanders 1995α, 258· πβ. Μπακιρτζής 2003α, 61 υποσ. 24.
106. Sanders 1995α, 258.
107. François 1997β, 416, εικ. 2a· Bilir 2018, 422 εικ. 6.
108. Morgan 1942, 50–1, 193–94 αρ. 152–64, πίν. VIIIa–i, k, n–o· Sanders 1995α, 75–6, πίν. 17c.
109. Katsara 2018, 301, εικ. 1:6.

Υλικό Άργους

Στο αργειακό υλικό συγκαταλέγονται τέσσερα δείγματα (4–7) από τα οικόπεδα ΑΤΕ, Κεχαγιά, ΟΤΕ και Παπαθανασίου, ενώ ένα μικρό θραύσμα έχει βρεθεί στο κάστρο της Ακροναυπλίας.[110]

Πηλός

Ο πηλός των 5 και 6 ανήκει στον τύπο 1.1 και είναι λευκός. Ως προς τη σκληρότητά του, ποικίλλει: το θραύσμα 5 έχει σχετικά μαλακό πηλό και το 6 πολύ σκληρό. Ίσως αυτό οφείλεται στις συνθήκες όπτησης των αγγείων, ίσως όμως και σε διαφοροποιήσεις στη σύσταση του πηλού τους (ή σε συνδυασμό των δύο παραγόντων). Και τα δύο δείγματα έχουν λίγους μικρούς/μέτριους πόρους, καθώς και λίγα μέτρια λευκά και ερυθρά εγκλείσματα.

Τα 4 και 7 έχουν πηλό τύπου 1.2, ελαφρώς ρόδινο, με αρκετούς μικρούς πόρους και αρκετά μέτρια φαιά/γαλακτώδη εγκλείσματα.

Σχήμα

Τα 5–7 προέρχονται από σώμα αγγείων και το 4 από λαβή. Πιθανώς ανήκουν σε αυτοθερμαινόμενα σκεύη, όπως συμβαίνει στην Κόρινθο σε αντίστοιχα δείγματα από λευκό πηλό, αλλά και στο υλικό του Άργους στην αντίστοιχη κατηγορία από ερυθρό πηλό.[111]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Τα 5–7 δεν φέρουν επίχρισμα, εκτός ίσως από τη λαβή 4 που φαίνεται ότι φέρει πολύ λεπτό. Η εφυάλωση και στα τέσσερα δείγματα καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια των θραυσμάτων και ποικίλλει ως προς την ποιότητά της· άλλοτε είναι πιο θαμπή, άλλοτε παχύρρευστη, άλλοτε πιο λεπτή. Ως προς το χρώμα, κυριαρχεί το πράσινο σε αποχρώσεις του λαδοπράσινου και του κιτρινοπράσινου, ενώ η λαβή φέρει την τυπική για την κεραμική από λευκό πηλό κιτρινοπράσινη εφυάλωση.

Διακόσμηση

Στην εξεταζόμενη κατηγορία η διακόσμηση είναι είτε ανάγλυφη (συνήθως έξεργη), είτε επίθετη οπότε τα διακοσμητικά κατασκευάζονταν χωριστά και τοποθετούνταν εκ των υστέρων στην εξωτερική επιφάνεια του αγγείου, όταν αυτό είχε μισοστεγνώσει, πριν από την επένδυσή του με εφυάλωση.[112] Γενικά η διακόσμηση με ανάγλυφα διακοσμητικά στοιχεία παρουσιάζει έντονη επίδραση από τη μεταλλοτεχνία διαχρονικά.[113]

Στα αργειακά δείγματα όλα τα διακοσμητικά κοσμούν την εξωτερική επιφάνεια των αγγείων και θα μπορούσαν να είναι επίθετα, αν και επ' αυτού δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα. Στα 5–7 η διακόσμηση δεν είναι τόσο σαφής, λόγω του μικρού μεγέθους των θραυσμάτων. Τα 5 και 6 μάλλον αποδίδουν ανθρώπινη μορφή· το 5 ίσως κεφαλή μετωπικά αποδοσμένης ανδρικής μορφής και το 6 ίσως χέρι λυγισμένο. Στο 4 μικρά κυκλικά τμήματα

110. Προέρχεται από ανασκαφή της 5ης ΕΒΑ και είναι αδημοσίευτο. Το ημερολόγιο της συγκεκριμένης σύντομης ανασκαφικής έρευνας συντάχθηκε από τη δρα Κωνσταντίνα Γερολύμου.

111. Για τα κορινθιακά δείγματα βλ. Morgan 1942, 50, 193 αρ. 152–63. Για αυτοθερμαινόμενα σκεύη του αργειακού υλικού από ερυθρό πηλό με αντίστοιχη διακόσμηση, βλ. αρ. κατ. 31–41.

112. Sanders 1995α, 75.

113. Scheibler 2010, 117.

πηλού (κομβία) κοσμούν τη ράχη της λαβής· πρόκειται για διακόσμηση που απαντά πολύ συχνά, όπως θα δούμε, σε εφυαλωμένα αγγεία από ερυθρό πηλό χωρίς επίχρισμα. Οι κυκλίσκοι στην άνω επιφάνεια των κομβίων θα πρέπει να αποδόθηκαν με την εμπίεστη τεχνική. Στα υπόλοιπα οι λεπτομέρειες αποδίδονται με χάραξη, ενώ οι μικρές οπές των 5 και 6 αποτελούν γνωστή πρακτική στη διακόσμηση της εξεταζόμενης κατηγορίας.[114]

Μεταξύ των ευρημάτων της Κορίνθου, η ανάγλυφη ή η επίθετη διακόσμηση συνδυάζεται και με την κτενωτή ή τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα.[115] Τα κορινθιακά ευρήματα σώζουν και αξιόλογες παραστάσεις με ανθρώπινες μορφές, όπως πολεμιστές, μουσικούς, και φανταστικά όντα.[116] Όπως θα δούμε, αντίστοιχη διακόσμηση απαντά σε αυτοθερμαινόμενα σκεύη από ερυθρό πηλό, με αρκετά κοινά στοιχεία στην απόδοσή τους.[117] Μια ομάδα που δεν απαντά (με τα ως τώρα δεδομένα) στο Άργος είναι η γνωστή στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως "Petal Ware", που χαρακτηρίζεται από διακοσμήσεις με ένθετα ωοειδή τμήματα πηλού που θυμίζουν πέταλα.[118]

Χρονολόγηση

Τα κορινθιακά ευρήματα της συγκεκριμένης κατηγορίας χρονολογούνται στον 10ο–11ο αιώνα από τον Morgan[119] και αρκετά πιο όψιμα, στο α' μισό του 12ου, από τον Sanders.[120] Τα δείγματα του Άργους θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 11ο αιώνα, διότι παρουσιάζουν στοιχεία πρωιμότητας (σχήμα, διακόσμηση). Όσον αφορά το 4, παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τα 1 και 2 του παρόντος υλικού και για αυτό προτείνεται μια χρονολόγηση στα τέλη του 10ου – μέσα του 11ου αιώνα.

ΣΥΝΟΨΗ

Η κεραμική με έξεργη ανάγλυφη ή επίθετη διακόσμηση συνιστά μια μικρή κατηγορία που απαντά σπάνια ακόμα και στην Κωνσταντινούπολη. Λίγα γνωστά παραδείγματα του ελλαδικού χώρου προέρχονται από την Κόρινθο και τη Σπάρτη. Σε αυτά έρχονται να προστεθούν τα τέσσερα δείγματα του αργειακού υλικού, καθώς και ένα αδημοσίευτο θραύσμα από την Ακροναυπλία.

Η πλειονότητά τους προέρχεται από αυτοθερμαινόμενα σκεύη, όπως συμβαίνει και στην αντίστοιχη κατηγορία από ερυθρό πηλό, με την οποία ούτως ή άλλως μοιράζονται πολλά κοινά στοιχεία.

Τα λιγοστά δείγματα του Άργους έχουν πηλό τύπου 1.1 και 1.2, καλύπτονται κυρίως με πράσινη εφυάλωση και τουλάχιστον δύο εξ αυτών κοσμούνται με εικονιστικά θέματα.

---

114. Εδώ δεν πρόκειται για τους πόρους, που επίσης χαρακτηρίζουν την κεραμική από λευκό πηλό, αλλά για μικρές οπές διακοσμητικού χαρακτήρα.

115. Sanders 1995α, 75–6. Ο συνδυασμός της ανάγλυφης τεχνικής με τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα παρατηρείται και στην κεραμική από ερυθρό πηλό, βλ. Sanders 1995α, 258· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 38, 72 αρ. Α30.

116. Sanders 1995α, 75.

117. Βλ. Υποενότητα 2.1.

118. Για σχετικά ευρήματα από την Κόρινθο βλ. Morgan 1942, 51–2, 194 αρ. 165–71, εικ. 35, πίν. VIIIj, l–m, IXa, και τη Γόρτυνα βλ. Di Vita 1988–1989. Σημειώνεται ότι η "Petal Ware" εντάσσεται στην ομάδα II του Hayes (1992, 19–21).

119. Morgan 1942, 51.

120. Sanders 1995α, 258.

1.3 ΓΡΑΠΤΗ ΜΕ ΕΡΥΘΡΟ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ ΚΑΙ ΕΠΙΘΕΤΗ 'Η ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ (RED-BROWN PAINTED WHITE WARE, INCISED RED-BROWN PAINTED WHITE WARE, GLAZED WHITE WARE II) [ΑΡ. ΚΑΤ. 8–9][121]

Η συγκεκριμένη διακόσμηση μαζί με την εμπίεστη αποτελούν τους δύο χαρακτηριστικούς τύπους διακόσμησης της δεύτερης ομάδας του Hayes (GWW II).[122] Κύριο γνώρισμά της είναι η γραπτή διακόσμηση με ερυθρό ή σκοτεινό κάστανο επίχρισμα, η οποία συνδυάζεται συνήθως είτε με επίθετα κυκλικά τμήματα πηλού (κομβία) είτε με εγχάρακτα θέματα.

Θέσεις εύρεσης

Σωζόπολη,[123] Κωνσταντινούπολη (Αγία Ειρήνη,[124] Μεγάλο Παλάτιο,[125] Άγιος Πολύευκτος,[126] Kalenderhane Camii,[127] λιμένας Θεοδοσίου/Yenikapı[128]), Νίκαια[129]

Θεσσαλονίκη,[130] Κόρινθος[131]

Υλικό Άργους

Στο Άργος έχουν ως τώρα καταγραφεί μόλις δύο δείγματα της συγκεκριμένης ομάδας από τα οικόπεδα Καρδαρά και Ξακουστή – Ξιξή. Το 8 συνδυάζει τη γραπτή διακόσμηση με τα επίθετα κομβία[132] και το 9 τη γραπτή με την εγχάρακτη διακόσμηση.

Πηλός

Και τα δύο αργειακά δείγματα έχουν πηλό τύπου 1.1, λευκό, σκληρό/πολύ σκληρό, με συχνούς πόρους και ποικιλία εγκλεισμάτων.

Σχήμα

Το μεσαίου μεγέθους πινάκιο 8 έχει τοιχώματα λοξά και χείλος διπλής αυλάκωσης, όπως είθισται σε αυτή την κατηγορία. Παρόμοιο σχήμα απαντά σε αγγεία από λευκό πηλό που έχουν βρεθεί στο Μεγάλο Παλάτιο,[133] στον Άγιο Πολύευκτο,[134] στον λιμένα του Θεοδοσίου[135] και στην

---

121. Για τον συγκεκριμένο τύπο διακόσμησης βλ. Hayes 1992, 21–2· Sanders 1995α, 75, 258.
122. Hayes 1992, 22. Για άλλες ταξινομήσεις βλ. Morgan 1942, 52–3 (Inscribed Ware)· Stevenson 1947, 43–4 (A2b. Red-Brown Painted Ware)· Sanders 1995α, 75 (E2. Slip Painted, E3. Slipped, E4. Appliqué).
123. Manolova-Voykova 2018, 104, πίν. 3:1 (GWW II).
124. Peschlow 1977–1978, 386 αρ. 33–4, εικ. 5, πίν. 130:4–5.
125. Stevenson 1947, 43–4, πίν. 22:7, 9, 11, 14.
126. Hayes 1992, 22.
127. Herrin και Toydemir 2007, 77–8 αρ. 81–94, εικ. 48.
128. Kızıltan και Baran Çelik 2013, 118 αρ. 60 (M.A. Polat).
129. Bilir 2018, 422 (εικ. 1–2), 425 (εικ. 20).
130. Bakirtzis και Papanikola-Bakirtzis 1981, 422, εικ. 2· Κανονίδης 2003, 73–4, εικ. 13–4, 17–8· Καμπάνης και Τσιλιπάκου 2014, 130 αρ. 55 (Ι. Μότσιανος).
131. Morgan 1942, 52–3, 194 αρ. 176, εικ. 171a, πίν. IXb· Sanders 1995α, 75, πίν. 17b.
132. Δεν αποκλείεται βέβαια το δείγμα αυτό να έφερε στον πυθμένα του εγχάρακτη, ανάγλυφη ή άλλη διακόσμηση.
133. Stevenson 1947, πίν. 15:15, 16:7, 16:37. Σημειώνεται ότι μόνο το τελευταίο προέρχεται από την εξεταζόμενη ομάδα, τα υπόλοιπα είναι μονόχρωμα εφυαλωμένα και πρωιμότερα σε χρονολόγηση.
134. Hayes 1992, 24, εικ. 8:8, 8:12.
135. Kızıltan και Baran Çelik 2013, 118 αρ. 60 (M.A. Polat).

Κόρινθο.[136] Ως προς το 9, η εξωτερική όψη των τοιχωμάτων του, τα οποία φαίνεται να διαχωρίζονται στο κάτω τμήμα τους, παραπέμπει με σχετική βεβαιότητα σε αυτοθερμαινόμενο σκεύος, όμως προβληματίζει η εφυάλωση που σώζεται στην κάτω επιφάνεια τού (συμφυούς;) πινακίου, η οποία στα αυτοθερμαινόμενα σκεύη δεν φέρει εφυάλωση δεδομένου ότι στο κάτω τμήμα τοποθετείτο, όπως θα δούμε, η καύσιμη ύλη.

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Τα εξετασθέντα δείγματα δεν φέρουν επίχρισμα, όπως είναι ο κανόνας για την ομάδα II του Hayes. Ως προς την εφυάλωση, και τα δύο φέρουν ανοιχτόχρωμη κιτρινοκάστανη, που ήταν απαραίτητη προκειμένου να είναι ευκρινής η γραπτή διακόσμηση.[137] Παρατηρούνται επίσης αρκετές σκοτεινές καστανές/μελανές στιγμές, παρόμοιες με των εμπίεστων 1–2.

Διακόσμηση

Το πινάκιο 8 παρουσιάζει την τυπική διακόσμηση του τύπου 2A του Hayes με επίθετα κομβία, τα οποία κοσμούν την εσωτερική επιφάνεια του χείλους, μεταξύ των δύο αυλακώσεων, σε συνδυασμό με γραπτή διακόσμηση από ερυθρό επίχρισμα (καμπύλες πινελιές) στο υπόλοιπο σωζόμενο τμήμα.[138] Όσον αφορά την υφή των κομβίων, ο Sanders υποστηρίζει ότι πρόκειται για τμήματα ερυθρού πηλού,[139] ενώ ο Morgan για ερυθρό επίχρισμα.[140] Από τη μακροσκοπική εξέταση του αργειακού δείγματος προκύπτει ότι πρόκειται για κυκλικά τεμάχια λευκού πηλού, ίδιου με αυτόν που έχει χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του αγγείου, τα οποία έχουν καλυφθεί στην εξωτερική τους επιφάνεια με ερυθρό επίχρισμα. Σημειώνεται ότι η διακόσμηση του τύπου αυτού, με ερυθρό επίχρισμα και κομβία συχνά συνδυάζεται με εγχάρακτα και εμπίεστα διακοσμητικά.[141] Μάλιστα, δεν αποκλείεται και το 8 να έφερε αντίστοιχη διακόσμηση στο κέντρο του πυθμένα του.

Το 9 κοσμείται με κεντρικό μετάλλιο που ορίζεται από εγχάρακτο δακτύλιο. Από τη διακόσμηση του μεταλλίου σώζονται μόνο ελάχιστα ίχνη από λοξές πινελιές σε σκοτεινό κάστανο επίχρισμα.

Χρονολόγηση

Στο Μεγάλο Παλάτιο ο συγκεκριμένος τύπος διακόσμησης απαντά στο «στάδιο» IV, που τοποθετείται χρονικά γύρω στο α' μισό του 11ου αιώνα.[142] Στον Άγιο Πολύευκτο απαντά στην ομάδα II του Hayes, που χρονολογείται από το β' τέταρτο/μέσα του 10ου ως τον 12ο αιώνα.[143] Ο Sanders επισημαίνει ότι στην Κόρινθο υπάρχουν δείγματα του 10ου αιώνα, θεωρεί ωστόσο ότι η πλειονότητά τους θα πρέπει να χρονολογηθεί στον 11ο, ότι γύρω στα μέσα του 11ου η συγκεκριμένη διακόσμηση παρακμάζει και στο τέλος του 11ου εκλείπει.[144] Ένα άλλο στοιχείο

136. Morgan 1942, 45, εικ. 29e (μεγάλη κούπα, πιθανώς με παρόμοια γραπτή διακόσμηση), εικ. 31 (υψίποδο πινάκιο). Και τα δύο αγγεία φέρουν εμπίεστη διακόσμηση.
137. Σε σπάνιες περιπτώσεις απαντά πράσινη εφυάλωση, βλ. Sanders 1995α, 75.
138. Hayes 1992, 22, πίν. 5a.
139. Sanders 1995α, 75.
140. Morgan 1942, 53.
141. Morgan 1942, 43, 52–3· Hayes 1992, 22.
142. Stevenson 1947, 46.
143. Hayes 1992, 18.
144. Sanders 1995α, 257–58.

χρονολόγησης, τουλάχιστον για το 8, συνιστά το χείλος με τη διπλή αυλάκωση, το οποίο χρονολογείται από τον Sanders γύρω στα τέλη του 10ου – μέσα του 11ου αιώνα.[145]

Συνεπώς, μια χρονολόγηση τόσο για το 8 όσο και για το 9 από τα τέλη του 10ου ως τα μέσα του 11ου αιώνα, σε αντιστοιχία και με τα εμπίεστα 1–2 του αργειακού υλικού, με τα οποία παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα σε πηλό και εφυάλωση, φαίνεται πιθανή.

ΣΥΝΟΨΗ

Η τεχνική που συνδυάζει τη γραπτή με ερυθρό επίχρισμα και την επίθετη ή εγχάρακτη ή και εμπίεστη διακόσμηση είναι χαρακτηριστική της κεραμικής από λευκό πηλό.

Τα σχήματα είναι κυρίως κούπες και πινάκια με χείλος διπλής αυλάκωσης, όπως το 8.

Χαρακτηριστική διακόσμηση συνιστούν τα επίθετα κομβία και οι καμπύλες πινελιές από ερυθρό επίχρισμα.

Στο παρόν υλικό απαντούν μόνο δύο δείγματα της συγκεκριμένης κατηγορίας, τα οποία παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς τον πηλό και την εφυάλωσή τους με τα εμπίεστα και με προτεινόμενη χροονολόγηση από τα τέλη του 10ου ως τα μέσα του 11ου αιώνα.

1.4 ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ/ΚΗΛΙΔΩΤΗ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ (MONOCHROME GLAZED WHITE WARE, SPECKLE-GLAZED WHITE WARE, GLAZED WHITE WARES II–III) [ΑΡ. ΚΑΤ. 10–13][146]

Αρχικά η κεραμική που έφερε μόνο επένδυση με υάλωμα, χωρίς διακόσμηση, ονομαζόταν απλή εφυαλωμένη και στα αγγλικά "Plain Glazed Ware".[147] Τα τελευταία χρόνια έχει επικρατήσει ο όρος μονόχρωμη εφυαλωμένη ("Monochrome Glazed Ware").[148] Όσον αφορά την ταξινόμηση του Hayes, η κεραμική αυτή απαντά σε όλες τις κατηγορίες του, ωστόσο για τα εξεταζόμενα δείγματα πιθανολογείται βάσει των επιμέρους στοιχείων τους η ένταξή τους κυρίως στην ομάδα II και δευτερευόντως στην III.[149]

Η ύπαρξη δύο δειγμάτων στο παρόν υλικό, των 10 και 11, που παρουσιάζουν πιο σκούρες κηλίδες στην εφυάλωσή τους με προβλημάτισε για το αν θα έπρεπε να εξεταστούν ως ξεχωριστή ομάδα ή να ενταχθούν στα μονόχρωμα εφυαλωμένα. Τελικά, προτίμησα την ένταξή τους στα τελευταία, γιατί η διαφοροποίησή τους παρουσίαζε προβλήματα. Κατά πρώτον οι κηλίδες αυτές δεν φαίνεται να αποτελούν σε όλες τις περιπτώσεις μέσο διακόσμησης και κατά δεύτερον θα δημιουργείτο σύγχυση με την κηλιδωτή κεραμική που απαντά τόσο στην κεραμική από λευκό όσο και σε αυτήν από ερυθρό πηλό και είναι γνωστή στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως "Spatter Painted Ware".[150] Η "Spatter Painted Ware" χαρακτηρίζεται από πιο πυκνές κηλίδες και στην κεραμική από λευκό πηλό απαντά όχι μόνο σε πράσινο χρώμα αλλά και σε καστανό ή σε συνδυασμό τους, ακόμα και σε κυανό ή ερυθρό. Επίσης η κηλιδωτή (Spatter

145. Sanders 1995α, 258.

146. Βλ. ενδεικτικά Talbot Rice 1930, 21–3· Morgan 1942, 53–7· Hayes 1992, 18–30· Sanders 1995α, 70–1, 250–52. Για τον όρο "Speckle-Glazed White Ware" βλ. Herrin και Toydemir 2007, 76–7.

147. Frantz 1938, 430.

148. Armstrong 1996α, 357.

149. Hayes 1992, 18–9, 29–30.

150. Η κηλιδωτή κεραμική (Spatter Painted Ware) από ερυθρό πηλό θα εξεταστεί στην Υποενότητα 2.5. Όσον αφορά την κηλιδωτή κεραμική από λευκό πηλό (Spatter Painted White Ware), δεν έχει εντοπιστεί στο καταγεγραμμένο υλικό του Άργους.

Painted Ware) είναι πιο προχωρημένη χρονικά και εντάσσεται στην ομάδα IV του Hayes, ενώ τα δείγματα που εξετάζουμε εδώ παραπέμπουν περισσότερο στην ομάδα II.[151] Σημειώνεται ότι ο Morgan τοποθετεί την κεραμική που η εφυάλωσή της φέρει αυτές τις χαρακτηριστικές πράσινες κηλίδες, την οποία χαρακτηρίζει ως "mottled", στην ακόσμητη εφυαλωμένη[152] και ο Sanders στη μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική.[153]

Θέσεις εύρεσης[154]

Sigtuna Σουηδίας,[155] Gnezdovo,[156] Χερσώνα,[157] Nufăru,[158] Βάρνα,[159] Αγχίαλος,[160] Δεβελτός,[161] Urdoviza,[162] Αγαθούπολη,[163] Stara Zagora,[164] Djadovo[165]

Κωνσταντινούπολη (**Αγία Ειρήνη**,[166] Μεγάλο Παλάτιο,[167] Ιππόδρομος,[168] **Άγιος Πολύευκτος**,[169] Kalenderhane Camii[170]), Νίκαια,[171] Πάριον,[172] Χρυσή,[173] Kepez,[174] Έφεσος,[175] Αναία,[176] Μί-

151. Ο Hayes (1992, 31) περιγράφει την κηλιδωτή διακόσμηση της ομάδας IV ως εξής: "... close-set speckling (sometimes verging on marbling) in green and/or sepia", ενώ για τις κηλίδες που εμφανίζονται ενίοτε σε αγγεία της ομάδας II και μας ενδιαφέρουν εδώ, αναφέρει: "... the glaze is either yellow (generally in rather pale shades) or, by the addition of copper oxides to the mix, rendered a speckly intense green". Το ότι ενός είδους κηλιδωτή εφυάλωση απαντά στην ομάδα II του Hayes τεκμηριώνεται και από το γεγονός ότι κεραμικά με εμπίεστη διακόσμηση, η οποία με βεβαιότητα ανήκει στην ομάδα II, φέρουν αυτού του είδους την εφυάλωση, βλ. ενδεικτικά Zalesskaya 2011, 119 αρ. 225 (μεγάλο πινάκιο από τη Χερσώνα)· Manolova-Voykova 2013, 353–54, εικ. 1:1 (βάση ανοιχτού αγγείου από τη Βάρνα)· Κοιλάκου 2012, 308–9 αρ. 1–3, εικ. 1–3 (υψίποδα πινάκια από τη Θήβα).

152. Morgan 1942, 53–6, 196–98. Τη "Spatter Painted Ware" από λευκό πηλό, την εξετάζει ως χωριστή ομάδα, βλ. στο ίδιο, 84.

153. Sanders 1995α, 70–1.

154. Αφορούν όλες τις ομάδες του Hayes. Όπου αναφέρεται συγκεκριμένη ομάδα στην εκάστοτε δημοσίευση, επισημαίνεται στη σχετική υποσημείωση.

155. Roslund 1997, 268–69, εικ. 16:1–3 (ίσως GWW II–III).

156. Eniosova και Puškina 2013, 229–30, εικ. 5:5–6.

157. Yashaeva κ.ά. 2011, 630 αρ. 417 (N. Ginkut, E. Denisova και T. Yashaeva)· Zalesskaya 2011, 122–26 (αρ. 232–48), 127–29 (αρ. 251–59)· Sedikova 2015, 275, εικ. 2:6–7.

158. Baraschi και Damian 1993, 239–41.

159. Manolova-Voykova 2013, 354, εικ. 1:3 (GWW III).

160. Manolova-Voykova 2013, 354, εικ. 6:16 (GWW IV;)· 2018, 94, εικ. 6:1 (GWW II).

161. Manolova-Voykova 2018, 95, πίν. 4:3 (GWW IV).

162. Manolova-Voykova 2018, 95, πίν. 2:2 (GWW IV).

163. Manolova-Voykova 2018, 94, πίν. 1:1 (GWW II).

164. Martinova και Kamisheva 2016, εικ. 1a.

165. Borisov 1989, 221–23, εικ. 258–59.

166. Peschlow 1977–1978, 382 (αρ. 5, εικ. 3), 386 (αρ. 31, εικ. 5, πίν. 130:2), 388 (αρ. 36, εικ. 5), 389 (αρ. 45–6, εικ. 5), 390 (αρ. 48, 50, εικ. 7, πίν. 132:2, 4), 392–94 (αρ. 55–60, 62–3, εικ. 7–8, πίν. 133:3–6, 134:1–4), 395 (αρ. 64, 66, 68, εικ. 8–9, πίν. 134:5–135:1, 3), 399–400 (αρ. 85–7, εικ. 10–1, πίν. 138:3–6).

167. Stevenson 1947, 39, 41–2, 47, 54.

168. Talbot Rice 1928, 36· 1929, 27–9· Pitarakis 2010β, 314 αρ. 46 (A. Denker).

169. Hayes 1992, 15–34.

170. Striker και Kuban 1975, 316, εικ. 17:2–3.

171. François 1997β, 416, 433 αρ. 6–9, εικ. 1.

172. Büyüme 2018, 154–57, εικ. 1.

173. Böhlendorf-Arslan 2018, 287, πίν. 4:4.

174. Türker 2013, 365, εικ. 3:27–32, 34.

175. Vroom και Fındık 2015, 208, 233 αρ. 1–6, πίν. 1, 27 (GWW II).

176. Mercangöz 2013α, 54, εικ. I:23a.

λητος,[177] Αφροδισιάδα,[178] Kaman-Kalehöyük,[179] Αμόριο,[180] Βάλβουρα[181]

Γάνος,[182] Μαρώνεια (Παληόχωρα,[183] Σύναξη[184]), Θεσσαλονίκη,[185] Λεφόκαστρο Πηλίου,[186] Χαλκίδα,[187] Θήβα,[188] Αθήνα,[189] **Κόρινθος**,[190] Σπάρτη,[191] Καστάνια Μεσσηνιακής Μάνης(;),[192] Νιχώρια Μεσσηνίας,[193] Ρόδος[194]

Βουθρωτό,[195] Vaccarizza,[196] Οτράντο,[197] Capaccio Vecchia,[198] Velia[199]

Συλλογές: Κρατικά Μουσεία Βερολίνου[200]

Υλικό Άργους

Στο εξεταζόμενο υλικό περιλαμβάνονται τέσσερα θραύσματα αγγείων, τα οποία προέρχονται από τα οικόπεδα ΑΤΕ, Καρδαρά, Κεχαγιά και Κοντογιάννη. Σημειώνεται ότι η κηλίδα που εμφανίζεται στο 12, μάλλον είναι τυχαία. Ωστόσο δεν αποκλείεται στο υπόλοιπο μη σωζόμενο τμήμα του να υπήρχε κάποιου είδους διακόσμηση και εμείς να διαθέτουμε μόνο το ακόσμητο τμήμα, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη ότι η διακόσμηση της κεραμικής από λευκό πηλό περιορίζεται συνήθως σε μικρό τμήμα της επιφάνειας του αγγείου.[201]

Όσον αφορά την υπόλοιπη Αργολίδα, στο κάστρο της Ακροναυπλίας έχουν βρεθεί αρκετά δείγματα μονόχρωμης εφυαλώμενης κεραμικής από λευκό πηλό,[202] ένα θραύσμα κυπέλλου προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή των Λιμνών[203] και ένα από την ανασκαφή στον περιβάλλοντα χώρο του ναού της Παναγίας στο Χώνικα.[204]

---

177. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 497 αρ. 728, πίν. 145 (GWW I).
178. Öztaşkın 2017, 169, πίν. 1:11.
179. Vroom 2006β, 164–66 αρ. 1–5, εικ. 1–5 (GWW I–II/III).
180. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 424 (αρ. 391–92, 394: GWWI), 424–25 (αρ. 396: GWW II), πίν. 104· Böhlendorf-Arslan 2010, 367–69, εικ. 18:2–3 (GWW I), 18:4, 6–7 (GWW II).
181. Armstrong 2012, 66 αρ. 5101–2 (GWW II).
182. Armstrong και Günsenin 1995, 197 αρ. 80–1, εικ. 14.
183. Δουκατά-Δεμερτζή 1994, 364, εικ. 7–8.
184. Μπακιρτζής 1991, 124· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 325 αρ. 356 (Ν. Ζήκος).
185. Bakirtzis και Papanikola-Bakirtzis 1981, 422, εικ. 2· Ευγενίδου 1982α, 25, εικ. 3· Μαρκή 1982, 134(;)· Κανονίδης 2003, 74· Καμπάνης και Τσιλιπάκου 2014, 129 αρ. 54 (Ι. Ο. Κανονίδης).
186. Αναστασιάδου 2015, 442, εικ. 12.
187. Σκαρτσή και Βαξεβάνης 2017, 595–96, εικ. 1α.
188. Armstrong 1993, 304 αρ. 39–40, εικ. 6, πίν. 31.
189. Καλοπίση-Βέρτη 2003, 58 αρ. Α3.
190. Morgan 1942, 53–7, 196–99· Sanders 1995α, 70–1· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 57–8 αρ. Α1–2.
191. Katsara 2018, 300, εικ. 1:5.
192. Μπούζα 2010, 253, εικ. 12.
193. Rosser 1983, 379 αρ. P1678, εικ. 10:2, πίν. 10:2.
194. Μιχαηλίδου 2014, Ι: 55–7, ΙΙ: αρ. 1–3 (GWW IV).
195. Hodges και Vroom 2007, 379, εικ. 3:1· Vroom 2012β, 358 (εικ. 3), 361 (εικ. 5).
196. D'Amico 2007, 224, εικ. 4 (GWW II).
197. Patterson και Whitehouse 1992, 163–66· Patterson 1993, 104, 105, εικ. 2:3–6· D'Amico 2007, 221–23 (GWW II).
198. D'Amico 2007, 225–26, εικ. 5 (GWW II).
199. D'Amico 2007, 226, εικ. 6 (GWW II).
200. Böhlendorf-Arslan 2013, 444–45 αρ. 1052.
201. Sanders 1995α, 250.
202. Πρόκειται για αδημοσίευτα θραύσματα, τα οποία εντόπισα κατά την καταγραφή μου στο υλικό της ανασκαφής που είχε πραγματοποιηθεί το 1971 από την Ευαγγελία Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη. Για λαβή μικρής κούπας με τις χαρακτηριστικές πράσινες κηλίδες στην εφυάλωσή της από την περιοχή των «Αγίων Θεοδώρων» βλ. Γιαγκάκη 2012, 37, 73 αρ. 1, εικ. 1.
203. Hahn 1996, 424 αρ. 232, εικ. 113.
204. Ανασκαφική έρευνα της 5ης ΕΒΑ το 1993 υπό τη διεύθυνση της Αναστασίας Οικονόμου-Laniado και τη

Πηλός

Και τα τέσσερα εξεταζόμενα δείγματα έχουν πηλό τύπου 1.1. Είναι λευκός, σκληρός/πολύ σκληρός. Ο πηλός των 10, 12 και 13 περιέχει μελανά εγκλείσματα, των 10 και 13 και ερυθρά, ενώ των 12 και 13 παρουσιάζει και φαιά/γαλακτώδη.

Σχήμα

Η μικρή βαθιά κούπα 10 είναι ιδιαίτερα καλοσχηματισμένη, με λεπτά τοιχώματα και αυλακωτό χείλος, δεν γνωρίζουμε ωστόσο τη διαμόρφωση της βάσης της διότι έχει σπάσει στην επιφάνεια έδρασής της. Το μικρό πινάκιο 11 έχει λεπτά, πλάγια τοιχώματα και χείλος λοξότμητο, ενισχυμένο στις δύο απολήξεις του. Το ανοιχτό αγγείο 13 έχει χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση και οριζόντια τοιχώματα στον πυθμένα, ενώ τα πλευρικά του τοιχώματα είναι καμπύλα και λεπταίνουν προς τα πάνω.

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Τα 10–12 δεν φαίνεται να έφεραν επίχρισμα, σε αντίθεση με το 13 που φέρει λευκό σε όλη του την επιφάνεια, ακόμα και στο εσωτερικό της βάσης του.

Ως προς την εφυάλωση, το 12 φέρει την τυπική της κεραμικής από λευκό πηλό κιτρινωπή εφυάλωση με σκοτεινόχρωμες στιγμές, οι οποίες πιθανώς οφείλονται στους επιφανειακούς πόρους των συγκεκριμένων αγγείων. Η εφυάλωση καλύπτει μόνο την εσωτερική του επιφάνεια. Το 13 φέρει παχύρρευστη σκουροπράσινη σε όλη τη σωζόμενη επιφάνειά του, εσωτερικά και εξωτερικά, ακόμα και στο εσωτερικό της βάσης του.[205]

Τα 10 και 11 φέρουν λαδοπράσινη εφυάλωση τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική τους επιφάνεια, ενώ το 10 παρουσιάζει τις χαρακτηριστικές σκουρόχρωμες στιγμές. Τα 10 και 11 παρουσιάζουν επίσης τις προαναφερθείσες πιο σκούρες πράσινες κηλίδες, οι οποίες προσδίδουν διαφορετικό αισθητικό αποτέλεσμα στα δύο αγγεία. Ο Sanders, χωρίς να αποκλείει το αισθητικό αυτό αποτέλεσμα να οφείλεται σε ατελή μείξη των συστατικών της εφυάλωσης, θεωρεί ότι στις περισσότερες περιπτώσεις θα αποτελούσε ενός είδους διακόσμηση που θα επιτυγχανόταν με την προσθήκη οξειδίου του χαλκού σε μορφή σκόνης μετά την κάλυψη της επιφάνειας του αγγείου με το επενδυτικό υάλωμα.[206]

Χρονολόγηση

Τα 11 και 12 (πιθανώς και το 10), ως προς τον πηλό και την εφυάλωσή τους φέρουν τα χαρακτηριστικά των προηγούμενων ομάδων και θα μπορούσε να προταθεί η ένταξή τους στη ομάδα ΙΙ του Hayes. Για το λόγο αυτό για τα 10–12 προτείνεται μια χρονολόγηση από τα τέλη του 10ου ως τα μέσα του 11ου αιώνα.[207]

Το 13 φαίνεται σαφώς πιο όψιμο και το σχήμα του παρουσιάζει ομοιότητες με αντίστοιχα αγγεία από ερυθρό πηλό. Επίσης, η πράσινη εφυάλωση του αγγείου που καλύπτει ολόκληρη την επιφάνειά του, ακόμα και το εσωτερικό της βάσης του, ίσως παραπέμπει στην ομάδα ΙΙΙ του Hayes, η οποία χρονολογείται στο β' μισό του 11ου – αρχές του 12ου αιώνα.[208]

συμμετοχή της αρχαιολόγου Καλλιόπης Κάτρη. Για το συγκεκριμένο θραύσμα βλ. Vassiliou 2018β, 147 αρ. 2, εικ. 6a–b.

205. Η εφυάλωσή του είναι θαμπή, όμως αυτό ίσως οφείλεται στις συνθήκες απόθεσής του στο χώμα.
206. Sanders 1995α, 71. Χαρακτηρίζει την εφυάλωση ως "mottled", όπως και ο Morgan (1942, 196).
207. Βλ. επίσης Sanders 1995α, 251.
208. Hayes 1992, 29–30.

ΣΥΝΟΨΗ

Η συγκεκριμένη ομάδα παρουσιάζεται αρκετά ετερόκλητη, λαμβάνοντας υπόψη ότι καλύπτει μεγαλύτερο χρονικό διάστημα (τέλη 10ου – αρχές 12ου αι.).

Φαίνεται πως μαζί με τη διακοσμημένη εφυαλωμένη κεραμική υπήρχε παράλληλα μια παραγωγή χωρίς διακόσμηση.

Ορισμένα αγγεία ξεφεύγουν από την αυστηρή μονοχρωμία, με πράσινες κατά κανόνα, ακανόνιστες κηλίδες.

1.5 ΓΡΑΠΤΗ ΠΟΛΥΧΡΩΜΗ (POLYCHROME WARE) [ΑΡ. ΚΑΤ. 14][209]

Η γραπτή πολύχρωμη κεραμική αποτελεί την πιο εντυπωσιακή και προβεβλημένη κατηγορία της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, άρρηκτα συνδεδεμένη με την αισθητική της δυναστείας των Μακεδόνων[210] και μία από τις λίγες περιπτώσεις, τα καλύτερα δείγματα της οποίας θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως είδος πολυτελείας.[211]

Κύριο γνώρισμά της είναι η διακόσμηση με τρία ή περισσότερα χρώματα (κίτρινο, ερυθρό, καστανό, πράσινο, κυανό) σε ποικίλους συνδυασμούς και αποχρώσεις.[212] Τα πρώτα δείγματα που έγιναν γνωστά υπήρξαν τα κεραμικά που κοσμούσαν κτίσματα στην Κωνσταντινούπολη, τη Βιθυνία, τη Βουλγαρία και την Κόρδοβα και χρονολογούνται χονδρικά από τα μέσα του 9ου ως τα μέσα του 11ου αιώνα.[213] Συνήθως έχουν τη μορφή λεπτών επίπεδων πλακιδίων και προορίζονταν για την κάλυψη κτιστών επιφανειών (κοσμητών, ανωφλίων θυρών και παντός είδους ανοιγμάτων), πλαισίων τοιχογραφιών, ψηφιδωτών ή εικόνων, είτε είχαν κυρτό σχήμα (σαν κεραμίδες) για την κάλυψη κτιστών κιόνων, κιονίσκων, πεσσίσκων κτλ. Ακόμα και φορητές εικόνες τέμπλων κατασκευάζονταν από λευκό πηλό.[214] Αυτού του είδους η κεραμική από λευκό πηλό δεν έχει βρεθεί, με τα ως τώρα δεδομένα, στον ελλαδικό χώρο.[215]

Ως προς την τυπολογία της συγκεκριμένης κατηγορίας, σχεδόν όλοι οι γνωστοί μελετητές έχουν προτείνει τη δική τους ταξινόμηση. Ο Talbot Rice κατέταξε τη συγκεκριμένη κεραμική

---

209. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία βλ. Talbot Rice 1930, 10–9· Morgan 1942, 64–70· Talbot Rice 1954· Spieser 1991, 254–56· Hayes 1992, 35–7· Sanders 1995α, 71–4, 253–57· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 17–24· Dark 2001, 63–5· Sanders 2001· Sanders 2003α, 39· Vroom 2003α, 59–60· 2005, 78–9· Armstrong 2008, 432–34· Kostova 2009· Dark 2010, 119–22.

210. S.E.J. Gerstel στο Gerstel και Lauffenburger 2001, 2.

211. Talbot Rice 1954, 75· Armstrong 2001, 57· François και Spieser 2010, 326· Dark 2010, 119.

212. Morgan 1942, 64· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 17· Lauffenburger κ.ά. 2001, 73· Vroom 2005, 79.

213. Εδώ δεν εξετάζεται η συγκεκριμένη κεραμική, δεδομένου ότι δεν απαντά με τα ως τώρα δεδομένα στο Άργος (αλλά και ευρύτερα στον ελλαδικό χώρο). Για την κεραμική αυτή βλ. Mason και Mundell-Mango 1995 (με προγενέστερη βιβλιογραφία), και κυρίως Gerstel και Lauffenburger 2001, όπου έχουν συγκεντρωθεί για πρώτη φορά όλα σχεδόν τα γνωστά σύνολα, με σφαιρική παρουσίασή τους. Για τη Βουλγαρία ειδικότερα βλ. Kostova 2009, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

214. Στην Πρεσθλάβα έχει αποκατασταθεί μεγάλο τμήμα τέμπλου μαζί με ορισμένες από τις εικόνες του, το οποίο είναι διακοσμημένο εξολοκλήρου με την πολύχρωμη τεχνική, βλ. Totev 1987, 74–8, εικ. 25· Daim 2012, 308 αρ. XI:5 (K. Stoeva). Σημειώνεται ότι γραπτή πολύχρωμη κεραμική κοσμούσε και κοσμικά κτίσματα που ανήκαν σε εξέχοντα πρόσωπα.

215. Αντιθέτως, εφυαλωμένα πλακίδια από ερυθρό πηλό με εγχάρακτη διακόσμηση έχουν βρεθεί σε ανασκαφή ναού στο Σισάνι Κοζάνης, ο οποίος χρονολογείται στον 11ο–12ο αι., βλ. Πέτκος 1997, 813, πίν. 299ε. Επίσης, ζωφόρος από εφυαλωμένα πλακίδια από ερυθρό πηλό με κουφικά κοσμούσε την Παναγία των Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη (1028), βλ. Τσιτουρίδου 1985, 22–4, σχέδ. 4· Anderson 2001, 94· Mundell Mango 2001β, 29, 37, εικ. 33. Πλακίδιο από ερυθρό πηλό με εγχάρακτη παράσταση ανθρώπινης μορφής, κοσμικού χαρακτήρα, έχει βρεθεί κοντά στα Άδανα, βλ. Mundell Mango 2001β, 29, 32, εικ. 26. Στην Κωνσταντινούπολη έχουν βρεθεί δύο πλακίδια από ερυθρό πηλό με διακόσμηση, που σύμφωνα με τον Dark, είναι παρόμοια με την πολύχρωμη, βλ. Dark 2010, 122, εικ. 2 (ωστόσο, το πλακίδιο της εικ. 2 φαίνεται όψιμο).

στην ομάδα Α1 και τη διέκρινε σε δύο υποομάδες: στα αγγεία και τα πλακίδια.[216] Ο Morgan την κατέταξε στην κατηγορία της γραπτής κεραμικής (Painted Ware) και τη διέκρινε σε τέσσερις επιμέρους ομάδες (Groups I–IV).[217] Ο Hayes δημιούργησε τρεις βασικές ομάδες, σε σχετική αντιστοιχία με ορισμένες από τις ομάδες του Morgan,[218] και ο Sanders προχώρησε στη διαμόρφωση τεσσάρων ομάδων, με βάση πάντοτε το πλούσιο υλικό της Κορίνθου.[219]

Θέσεις εύρεσης

Gnezdovo,[220] Ερμώνασσα,[221] **Χερσώνα**,[222] Δινογέτεια,[223] Νοβιόδουνο,[224] Nufăru,[225] Βάρνα,[226] Μεσημβρία,[227] Θερμά,[228] Δεβελτός,[229] Αγαθούπολη,[230] **Πρεσθλάβα**[231]

Κωνσταντινούπολη[232] (Αγία Ειρήνη,[233] Μεγάλο Παλάτιο,[234] Ιππόδρομος,[235] Άγιος Πολύευκτος,[236] Μονή Μυρελαίου,[237] Kalenderhane Camii,[238] Χρυσούπολη[239]), Νίκαια,[240] Πάριον,[241] Beşiktepe,[242] Αφροδισιάδα,[243] Αμόριο,[244] Λευκωσία,[245] Πάφος[246]

---

216. Talbot Rice 1930, 10–7.
217. Morgan 1942, 64–70.
218. Hayes 1992, 35–6.
219. Sanders 1995α, 72–4. Πβ. Sanders 2001, 91–7 (Types 1–3).
220. Eniosova και Puškina 2013, 226–29, εικ. 5:1–4.
221. Mundell Mango 2001β, 29, εικ. 15.
222. Zalesskaja 1984· Yashaeva κ.ά. 2011, 626–27 (αρ. 410–11 – V. Zalesskaya), 628 (αρ. 412–13 – N. Ginkut, E. Denisova και T. Yashaeva)· Zalesskaya 2011, 41–2 (αρ. 1–3), 42–4 (αρ. 6–14), 45–58 (αρ. 17–33), 58–68 (αρ. 35–66), 70 (αρ. 71).
223. Barnea 1967, 243, εικ. 148· 1981, 224, πίν. 98:1–2· 1989, 139–40, εικ. 9· Kuzev 2003, 77.
224. Barnéa 1989, 139–40· Kuzev 2003, 77.
225. Baraschi και Damian 1993, 244, 257 αρ. 283–89, εικ. 5, 10–1, 17, 20–1· Kuzev 2003, 77.
226. Kuzev 2003, 79, εικ. 2b–c· Manolova-Voykova 2013, 355, εικ. 2:24–9· 2018, 107, πίν. 8:5–6.
227. Kuzev 2003, 79, εικ. 2b–c· Manolova-Voykova 2018, 107, πίν. 7:8.
228. Manolova-Voykova 2018, 107, πίν. 5:4.
229. Manolova-Voykova 2018, 107, πίν. 4:7.
230. Manolova-Voykova 2018, 107, πίν. 1:8.
231. Akrabova Jandova 1968· Čangova 1972· Totev 1987, 66–71· Kostova 2009.
232. Byzance 1992, 386–87 αρ. 292–96 (C. Vogt) (σήμερα στο Λούβρο)· Armstrong κ.ά. 1997, 226 αρ. 3–4, πίν. 1 (σήμερα στο Μουσείο Ashmolean)· Böhlendorf-Arslan 2004, II: 337–38 αρ. 40, 42, πίν. 50.
233. Peschlow 1977–1978, 405–6 αρ. 101–6, εικ. 16, πίν. 140:6–141.
234. Stevenson 1947, 44–6, 47, πίν. 22:1–5.
235. Talbot Rice 1928, 38· 1929, 31–4, εικ. 36–9· Pitarakis 2010β, 310 αρ. 42 (A. Denker).
236. Harrison κ.ά. 1968, 201–3, εικ. 16· Hayes 1992, 35–7.
237. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 338 αρ. 41, πίν. 50.
238. Herrin και Toydemir 2007, 78–81 αρ. 98–121, εικ. 49.
239. Karagöz 2010, 101, εικ. 11.
240. François 1997β, 416–17, εικ. 2b.
241. Büyüme 2018, 159–60, εικ. 3:29–32.
242. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 395 αρ. 278, πίν. 88.
243. Öztaşkın 2017, 169, πίν. 1:9.
244. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 425 αρ. 398–99, πίν. 104· Lightfoot 2007, 284, εικ. 17· Böhlendorf-Arslan 2010, 367–69, εικ. 18:8–9.
245. François 2017, 844, εικ. 23:1.
246. Megaw 1971, 129· 1972, 342.

Ηράκλεια,[247] Μαρώνεια (Παλιόχωρα[248], Σύναξη[249]), Βρύα,[250] **Θεσσαλονίκη**,[251] Ανάργυροι Φλώρινας,[252] Ντόλιανη Θεσπρωτίας,[253] Χαλκίδα,[254] Θήβα,[255] Αθήνα,[256] **Κόρινθος**,[257] Σπάρτη,[258] Νιχώρια,[259] Σαμοθράκη,[260] Σίφνος,[261] Κρήτη (Ηράκλειο),[262] Βουθρωτό[263]

Συλλογές: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού,[264] Μουσείο Μπενάκη,[265] Συλλογή Τσολοζίδη,[266] Κρατικά Μουσεία Βερολίνου[267]

Υλικό Άργους

Στο Άργος, με τα ως τώρα πάντοτε δεδομένα, έχει βρεθεί μόνο ένα θραύσμα κυπέλλου (14), το οποίο προέρχεται από το οικόπεδο Σελλή.

Πηλός

Ο πηλός της γραπτής πολύχρωμης κεραμικής περιγράφεται συνήθως ως λευκός με φαιωπή απόχρωση (7.5 YR 8/2 – 5 YR 8/1–8/4), ενώ υπό ορισμένες συνθήκες όπτησης, μπορεί να λάβει ρόδινο χρώμα.[268] Ως προς την υφή του, είναι αρκετά λείος στην επιφάνεια, ενώ στον πυρήνα των τοιχωμάτων είναι σχετικά αμμώδης και περιέχει ορισμένες μικρές σκοτεινές προσμείξεις.[269] Ο Stevenson, από την πλευρά του, παρατηρεί ότι ο πηλός της πολύχρωμης κεραμικής είναι ελαφρώς πιο σκληρός συγκριτικά με τις άλλες κατηγορίες κεραμικής από λευκό πηλό.[270]

---

247. Böhlendorf-Arslan 2016, 169 αρ. Κ104–5, εικ. 302.
248. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 36 (Σ. Δουκατά-Δεμερτζή).
249. Μπακιρτζής 1991, 124· Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 38 (Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή).
250. Tsanana 2003, 246.
251. Bakirtzis και Papanikola-Bakirtzis 1981, 422· Κανονίδης 2003, 71–2, εικ. 1–6· Καμπάνης και Τσιλιπάκου 2014, 104 αρ. 8 (Ι. Μότσιανος), 133 αρ. 58 (Ι. Ο. Κανονίδης).
252. Ζαχαριάδης 2013, 65.
253. Κάντα-Κίτσου και Λάμπρου 2008, 40· Λάμπρου και Πάλλης 2019.
254. Σκαρτσή και Βαξεβάνης 2017, 596, εικ. 1β–γ .
255. Κοιλάκου 1993, 78, πίν. 32γ· 2012, 306–7, 311 αρ. 6, εικ. 6.
256. Frantz 1938, 430, 458 αρ. Β3–4, εικ. 19· Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985, 230 αρ. 265 (Μ. Μαυροειδή).
257. Morgan 1942, 64–70, 206–13 αρ. 307–92, εικ. 47–50, πίν. XIII–XVII, XVIIIf–g· Sanders 1995α, 71–4, πίν. 10–5· 2001· 2003β, 388 εικ. 23:2.1· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 66–7 αρ. Α19–22· Μπονόβας και Τζιτζιμπάση 2011, 93 αρ. 38 (Ν. Σιώμκος)· Athanasoulis 2013, 200, εικ. 178:1.
258. Katsara 2018, 300, εικ. 1:3–4.
259. Rosser 1983, 379 αρ. P1677, εικ. 10:1, πίν. 10:1.
260. McCredie 1979, 24 υποσ. 72, πίν. 12a.
261. Brock και Mackworth Young 1949, 72, πίν. 22:37, 39.
262. Πούλου-Παπαδημητρίου 2003, 212–18· 2011, 415–18, εικ. 36, 38.
263. Hodges και Vroom 2007, 383, εικ. 9:1· Vroom 2012β, 363–64, εικ. 9–10.
264. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2006, 64.
265. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 21–4 αρ. 11–20. Σημειώνεται ότι η πλειονότητα των αγγείων του Μουσείου Μπενάκη πιθανολογείται ότι προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη (στο ίδιο, 11).
266. Συλλογή Τσολοζίδη 2001, 129, αρ. 220 (Ι. Μότσιανος).
267. Böhlendorf-Arslan 2013, 119–33 αρ. 237–74 (πιθανή προέλευση η Κωνσταντινούπολη).
268. Morgan 1942, 64· Hayes 1992, 35· Vroom 2005, 79.
269. Σύμφωνα με τον Hayes (1992, 35), ο πηλός της γραπτής πολύχρωμης κεραμικής που έχει βρεθεί στον Άγιο Πολύευκτο διαφέρει από αυτόν των υπόλοιπων αγγείων από λευκό πηλό, διότι περιέχει ορισμένα μελανά εγκλείσματα, ενίοτε και ερυθρά. Διαφέρει και ως προς την εφυάλωση, που είναι λεπτή. Αυτά τα χαρακτηριστικά παραπέμπουν, σύμφωνα με τον Hayes, περισσότερο στην GWW III, που θεωρεί ότι ήταν εισηγμένη στην Κωνσταντινούπολη.
270. Stevenson 1947, 44.

Ο πηλός του μοναδικού αργειακού δείγματος είναι λευκωπός, πολύ σκληρός, με λίγους μικρούς πόρους και αρκετά εγκλείσματα (γαλακτώδη/φαιά, ερυθρά, μελανά). Ο τύπος αυτός διαφέρει από τους τύπους των υπόλοιπων αργειακών δειγμάτων από λευκό πηλό.

Σχήμα

Σε αυτή την κατηγορία κεραμικής παρατηρείται ποικιλία σχημάτων,[271] κυρίως όμως απαντούν κούπες, πινάκια, ποτήρια και κύπελλα. Οι κούπες είναι κατά κανόνα βαθιές, μικρής διαμέτρου, ενώ τα πινάκια είναι συνήθως ρηχά. Τα κύπελλα, που συνιστούν το πιο συχνό σχήμα, είναι βαθιά με κάθετα τοιχώματα, μόνωτα ή δίωτα, με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση.[272]

Το 14 προέρχεται από κύπελλο· έχει χείλος απλό εξώστρεφο με αποστρογγυλεμένη απόληξη. Τα τοιχώματά του είναι λεπτά, σχεδόν κάθετα, και διαμορφώνουν στο κάτω τμήμα κυρτή προεξοχή. Δεν αποκλείεται στη συνέχειά τους να διαμόρφωναν γωνία προς τη βάση, στοιχείο που παρατηρείται σε αγγεία της Κορίνθου της συγκεκριμένης κατηγορίας.[273] Πιο συγκεκριμένα, το σχήμα παραπέμπει στον τύπο V του Sanders, στον οποίο τα κύπελλα έχουν μία ή δύο λαβές, κάθετα τοιχώματα και στο κάτω τμήμα τους εξέχουν διαμορφώνοντας γωνία, ενώ η βάση τους είναι χαμηλή δακτυλιόσχημη.[274]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Στο 14 φαίνεται πως υπάρχει λεπτό στρώμα υπόλευκου επιχρίσματος εσωτερικά και εξωτερικά. Ωστόσο, τα αγγεία της συγκεκριμένης κατηγορίας κατά κανόνα δεν φέρουν επίχρισμα.[275] Αντιθέτως, ως προς την εφυάλωση, παρατηρείται η συνήθης πρακτική της επένδυσης με πολύ λεπτό στρώμα άχρωμης εφυάλωσης στην εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του θραύσματος.[276]

Διακόσμηση

Η γραπτή πολύχρωμη τεχνική χαρακτηρίζεται, όπως είδαμε, από τη χρήση τριών και πλέον χρωμάτων, ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις χρησιμοποιούνταν και πολύτιμα υλικά, όπως χρυσός ή άργυρος, είτε σε σκόνη είτε σε ελάσματα.[277] Γενικά, τα υψηλής ποιότητας γραπτά πολύχρωμα φαίνεται ότι μιμούνταν σκεύη από πολύτιμα υλικά.[278]

---

271. Talbot Rice 1930, 53–4.

272. Στην Κόρινθο υπερισχύουν τα κύπελλα και ακολουθούν τα πινάκια και οι κούπες, βλ. Morgan 1942, 206–13.

273. Morgan 1942, 69, 212 αρ. 382, εικ. 50c, και κυρίως Sanders 1995α, 139–40 αρ. 152, εικ. 27.

274. Sanders 1995α, 289· βλ. επίσης Sanders 2001, 95–6, αρ. 28, 31, εικ. 10:5.

275. Επίχρισμα δεν φέρουν ούτε τα αντίστοιχα κεραμικά που κοσμούσαν κτίσματα, βλ. Vogt κ.ά. 1997, 53.

276. Ως προς το υλικό του Αγίου Πολυεύκτου, ο Hayes (1992, 35) παρατηρεί ότι η εφυάλωση των γραπτών πολύχρωμων παρουσιάζει ομοιότητες με αυτήν της ομάδας GWW III και ότι είναι αρκετά ευπαθής στις συνθήκες της Κωνσταντινούπολης, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται μια σκληρή σκοτεινή επιφάνεια (κρούστα), η οποία είναι δύσκολο να αφαιρεθεί. Αυτή η κρούστα παρατηρείται και στο αργειακό δείγμα.

277. Είναι γνωστό το χωρίο της πραγματείας *De diversis artibus* του μοναχού Θεοφίλου (Ρηνανία, περ. 1110–1140), ο οποίος αναφέρεται σε αγγεία διακοσμημένα μεταξύ άλλων με φύλλα χρυσού, βλ. Ebersolt 2014, 5, 11· Dalton 1911, 612 υποσ. 1· Talbot Rice 1930, 11 υποσ. 1· Dauterman Maguire και Maguire 1992, 12· Vroom 2000, 255. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, ο Θεόφιλος θα πρέπει να ταυτιστεί με τον Ρογήρο του Helmarshausen, βενεδικτίνο μοναχό και μεταλλουργό από την κεντρική Ευρώπη, βλ. Sanders 2001, 101, με σχετική βιβλιογραφία.

278. Papanikola-Bakirtzi 2008, 143.

Στη συγκεκριμένη τεχνική πρώτα σχεδίαζαν το περίγραμμα και κατόπιν τοποθετούσαν τα χρώματα. Ως προς αυτό, πιο διδακτική είναι η μαρτυρία της πληρέστερα μελετημένης κεραμικής που κοσμούσε κτιστές επιφάνειες, στην οποία το περίγραμμα συνίστατο από επίχρισμα χρωματισμένο με βαθύ ερυθροκάστανο (οξείδιο σιδήρου) ή μελανό χρώμα (μείγμα οξειδίων μαγγανίου και σιδήρου). Όταν το περίγραμμα είχε στεγνώσει, τοποθετούσαν τα έγχρωμα υαλώματα, το χρώμα των οποίων ποίκιλλε από ανοιχτό ρόδινο έως βαθύ ερυθρό (οξείδιο σιδήρου), πράσινο (οξείδιο χαλκού) ή κυανό (οξείδιο κοβαλτίου). Κατόπιν τοποθετούσαν άχρωμη διαφανή εφυάλωση, η οποία άλλοτε κάλυπτε όλη την επιφάνεια του κεραμικού, άλλοτε μόνο τα σημεία του ακόσμητου πηλού. Όταν τα χρώματα και η εφυάλωση στέγνωναν πλήρως, τα αγγεία ψήνονταν σε σχετικά χαμηλή θερμοκρασία, γύρω στους 750°–800°C, η οποία δεν επέτρεπε τη διείσδυση της εφυάλωσης στο σώμα του κεραμικού, με συνέπεια να απολεπίζεται εύκολα.[279] Τα σχέδια[280] περιλάμβαναν κυρίως γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα και δευτερευόντως ζώα και πτηνά (συχνά σε ιδιαίτερα φυσιοκρατική απόδοση), ανθρώπινες μορφές,[281] ακόμα και θρησκευτικά θέματα.[282]

Το μοναδικό θραύσμα του παρόντος υλικού αποτελεί ένα μέτριο δείγμα της γραπτής πολύχρωμης τεχνικής, στο οποίο η διακόσμηση καλύπτει το άνω τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας του αγγείου, με πλατιά ζώνη, με φυτικό σχηματοποιημένο κόσμημα σε κυανοπράσινο χρώμα, που έχει τοποθετηθεί σε παχιά στρώση, ενώ το περίγραμμα, το οποίο είναι πλατύ, έχει αποδοθεί με μελανό χρώμα. Στο δεξί άκρο διακρίνονται ίχνη ακαθόριστου μοτίβου σε μελανό ρέον χρώμα. Πιο κάτω υπάρχει γαλαζοπράσινη ταινία σε μελανό περίγραμμα, η οποία ακολουθεί τις αυλακώσεις του αγγείου. Το χείλος κοσμείται, εσωτερικά και εξωτερικά, με ταινία από καστανωπή εφυάλωση. Η διακόσμηση του κυπέλλου 14 απαντά συχνά, με παράλληλα από την Ερμώνασσα,[283] το Nufăru [284] και την Κόρινθο.[285]

Χρονολόγηση

Ο Morgan χρονολογεί την κατηγορία από τον 9ο ως τον 12ο αιώνα[286] και ο Hayes από τον ύστερο 10ο ως τις αρχές του 12ου.[287] Ο Sanders χρονολογεί τα πρωιμότερα δείγματα της Κορίνθου στο τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα και τα οψιμότερα στις αρχές του 12ου.[288] Ο Kenneth Dark θεωρεί ότι η γραπτή πολύχρωμη κεραμική άρχισε να παράγεται στην Κωνσταντινούπολη στον 9ο αιώνα και ότι προς τα τέλη του 9ου ξεκίνησε η παραγωγή της στη Βουλγαρία, ενώ από τον πρώιμο 11ο αιώνα ξεκίνησε η εισαγωγή της σε άλλα κέντρα όπως η Κόρινθος.[289] Όσον αφορά την κεραμική που κοσμούσε κτήρια, η Marlia Mundell Mango επισημαίνει ότι η παραγωγή της θα πρέπει να ξεκίνησε στην Κωνσταντινούπολη στον 9ο αιώνα (πιθανώς

279. Vogt κ.ά. 1997, 54–6· Lauffenburger κ.ά. 2001, 70–4.
280. Γενικά για τις διακοσμήσεις των πολύχρωμων αγγείων βλ. κυρίως Morgan 1942, 64–70.
281. Βλ. Zalesskaja 1984, 51–5, εικ. 5 και Zalesskaya 2011, 50–2 αρ. 27, για αποσπασματικά σωζόμενο πινάκιο στο οποίο διακρίνονται δύο γυναικείες μορφές, η μία με το χέρι υψωμένο και δίπλα της αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή, και η άλλη σκυμμένη προς έναν φοίνικα.
282. Βλ. για παράδειγμα Karamani Pekin 2007, 153 αρ. SC 16, για παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας σε βάση ανοιχτού αγγείου από την Κωνσταντινούπολη.
283. Mundell Mango 2001β, 29, εικ. 15.
284. Baraschi και Damian 1993, 257, αρ. 287, εικ. 17.
285. Morgan 1942, 208 (αρ. 335, πίν. XVf & αρ. 340, πίν. XVe), 209 (αρ. 347, πίν. XVi).
286. Morgan 1942, 67, 69, 70.
287. Hayes 1992, 35.
288. Sanders 1995α, 253–57. Γενικά, θεωρεί την πολύχρωμη κεραμική ως ένα φαινόμενο του 11ου/πρώιμου 12ου αι., βλ. Sanders 1995α, 308· 2000, 164· 2001, 98, 101· 2003α, 39.
289. Dark 2010, 120–21.

από το 830) και να μεταλαμπαδεύτηκε στον ίδιο αιώνα στην Πρεσθλάβα, σημειώνοντας ότι φαίνεται να προηγείται χρονικά της επιτραπέζιας, τονίζοντας ωστόσο ότι απαιτείται περαιτέρω έρευνα προς αυτήν την κατεύθυνση.[290]

Το κύπελλο του Άργους παρουσιάζει τα κύρια χαρακτηριστικά με τα οποία ο Morgan περιγράφει την πρώτη ομάδα της πολύχρωμης κεραμικής (9ος–11ος αι.), όπου επικρατέστερο σχήμα αποτελούν τα μικρά κύπελλα, η διακόσμηση καλύπτει σχεδόν πάντοτε την εξωτερική επιφάνεια (στα κύπελλα), τα χρώματα είναι λεπτόρρευστα με εξαίρεση το γαλαζοπράσινο που τείνει να είναι παχύτερο και το χείλος φέρει πάντοτε κίτρινο χρώμα και στις δύο πλευρές του.[291] Ως προς την τυπολογία του Sanders, βάσει του σχήματος και της διακόσμησής του το θραύσμα του Άργους θα μπορούσε να ενταχθεί στον τύπο 2c (όψιμος 11ος αι.), στον οποίο είναι ιδιαίτερα δημοφιλή τα κουφίζοντα φυτικά κοσμήματα.[292] Βάσει των παραπάνω στοιχείων, το εξετασθέν κύπελλο θα μπορούσε να τοποθετηθεί στον 11ο αιώνα, πιθανώς στο β' μισό του.

ΣΥΝΟΨΗ

Η γραπτή πολύχρωμη κεραμική αποτελεί την πιο προβεβλημένη κατηγορία της βυζαντινής κεραμικής, με τα καλύτερης ποιότητας δείγματά της να συγκαταλέγονται στα σκεύη πολυτελείας της μεσοβυζαντινής εποχής.

Διακρίνεται σε δύο κύρια είδη: στην επιτραπέζια και αυτήν που κοσμούσε κτιστές επιφάνειες.

Η διακόσμηση επιτυγχάνεται με τρία ή περισσότερα χρώματα, σε ποικιλία συνδυασμών.

Εκτός από την Κωνσταντινούπολη και τη Βουλγαρία, η συγκεκριμένη κεραμική απαντά στη Ρωσία, την Ουκρανία, τη Ρουμανία, την Τουρκία και την Κύπρο. Στον ελλαδικό χώρο δεν αποτελεί συχνό εύρημα, με εξαίρεση την Κόρινθο και τη Θεσσαλονίκη.

Στο εξεταζόμενο υλικό περιλαμβάνεται μόλις ένα θραύσμα κυπέλλου με διακόσμηση που συνδυάζει τρία χρώματα (γαλάζιο, καστανό, μελανό). Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα μέτριο δείγμα του είδους, με παράλληλα από την Κωνσταντινούπολη και άλλες περιοχές.

Ως προς τη χρονολόγηση και όπως έχει υποστηρίξει ο Guy Sanders, η κεραμική αυτή στον ελλαδικό χώρο φαίνεται πως συνιστά ένα φαινόμενο του 11ου/πρώιμου 12ου αιώνα.

1.6 ΓΡΑΠΤΗ ΜΕ ΠΡΑΣΙΝΟ ΚΑΙ ΚΑΣΤΑΝΟ ΧΡΩΜΑ (GREEN AND BROWN PAINTED WHITE WARE, GLAZED WHITE WARE IV) [ΑΡ. ΚΑΤ. 15–16][293]

Η κατηγορία αυτή εμφανίζεται τόσο στην κεραμική από λευκό όσο και σε αυτήν από ερυθρό πηλό.[294] Ο Talbot Rice ενέταξε τη συγκεκριμένη κεραμική (παρ' ότι από λευκό πηλό) στην ομάδα B4, λόγω της παρουσίας επιχρίσματος.[295] Στην ταξινόμηση του Hayes, η κεραμική με αυτή τη διακόσμηση συνιστά την τέταρτη ομάδα (GWW IV).[296]

---

290. Mundell Mango 2001β, 32, 39· βλ. επίσης Dark 2010, 121, για τη σημαντική συνάφεια μεταξύ αρχιτεκτονικής και επιτραπέζιας κεραμικής.
291. Morgan 1942, 64–7.
292. Sanders 1995α, 73, 255· 2001, 95–6.
293. Για την εξεταζόμενη κατηγορία βλ. Morgan 1942, 70–1· Hayes 1992, 30–3· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 25–9· Γιαγκάκη 2008, 213–15.
294. Για την ονομασία της βλ. Υποενότητα 2.4.
295. Talbot Rice 1930, 45–8. Την ταξινόμηση αυτή ακολουθεί και ο Stevenson (1947, 47–8, 52–3).
296. Hayes 1992, 30–3. Στον Άγιο Πολύευκτο απαντά κυρίως η πιο όψιμη εκδοχή της, η οποία δεν έχει εντοπιστεί στο αργειακό υλικό. Οι Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Μαυρικίου και Μπακιρτζής (1999, 25–32) διακρίνουν την κεραμική της συγκεκριμένης κατηγορίας ανάλογα με τα χρώματα που χρησιμοποιούνται, σε γραπτή με πράσινο και καφεπόρφυρο χρώμα, γραπτή με καφεπόρφυρο χρώμα και γραπτή με κυανό χρώμα.

Όπως θα δούμε, σε αντίθεση με την αντίστοιχη κεραμική από ερυθρό πηλό, η κεραμική από λευκό πηλό της συγκεκριμένης κατηγορίας δεν απαντά συχνά.[297] Ως προς τη διακόσμησή της, παρουσιάζει αρκετή ομοιότητα με την ομάδα Ι της αντίστοιχης κατηγορίας από ερυθρό πηλό που θα δούμε στην Υποενότητα 2.4.1, σε σημείο που πολλές φορές είναι σχεδόν αδύνατο να καταλήξουμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για αγγείο από λευκό ή ερυθρό πηλό.[298] Το βασικό κριτήριο διάκρισής τους σε αυτές τις περιπτώσεις είναι η υφή και το χρώμα του πηλού και δευτερευόντως το σχήμα του αγγείου.[299]

Σημειώνεται ότι διακόσμηση με πράσινο και καστανό χρώμα απαντά πολύ πρώιμα, στον 8ο–9ο αιώνα, στη Μέση Ανατολή.[300]

Θέσεις εύρεσης[301]

Ερμώνασσα,[302] Chungul Kurgan,[303] Παντικάπαιο,[304] Σουγδαία,[305] **Χερσώνα**,[306] Δινογέτεια,[307] Nufăru,[308] Διονυσόπολη,[309] **Βάρνα**,[310] Μεσημβρία,[311] **Αγχίαλος**,[312] Θερμά,[313] Δεβελτός,[314] Αγαθούπολη[315]

Κωνσταντινούπολη[316] (Μεγάλο Παλάτιο,[317] Άγιος Πολύευκτος,[318] Kalenderhane Camii[319]), Νίκαια,[320] Δασκύλιον,[321] Kepez,[322] Άσσος,[323] Χρυσή,[324] Έφεσος,[325] Αναία,[326] Kaman-Kalehöyük,[327] Λευκωσία[328]

---

297. Βλ. επίσης Morgan 1942, 71· D'Amico 2007, 227.
298. Πβ. Morgan 1942, 71, ο οποίος υποστηρίζει το αντίθετο. Ως προς αυτό το στοιχείο, το Άργος φαίνεται να διαφοροποιείται από το υλικό της Κορίνθου, βλ. Vassiliou 2019β, 383–84, εικ. 6.
299. Ενίοτε είναι δυνατό να δημιουργηθεί σύγχυση και με θραύσματα της κατά πολύ οψιμότερης ιταλικής αρχαϊκής μαγιόλικα.
300. Watson 2004, 164–69 (Polychrome Glaze-Painting).
301. Πιο συχνά απαντά η όψιμη εκδοχή της κατηγορίας, που ανάγεται στον 13ο αιώνα.
302. Sazanov 2006.
303. Holod και Rassamakin 2012, 360, εικ. 13.
304. Sazanov 2006.
305. Sazanov 2006.
306. Yashaeva κ.ά. 2011, 632–35 αρ. 421–27 (N. Ginkut, E. Denisova και T. Yashaeva)· Zalesskaya 2011, 71–85 (αρ. 72–114), 85–6 (αρ. 118), 86–92 (αρ. 120–36)· Sedikova 2015, 275, εικ. 2:1–5.
307. Barnea 1967, 243, εικ. 148–49· 1981, 228, πίν. 100:1· 1989, 139–40· Kuzev 2003, 77.
308. Baraschi και Damian 1993, 243–44, 255–57 αρ. 202–82.
309. Kuzev 2003, 78· Manolova-Voykova 2015, 427–28· 2018, 105, πίν. 9:2.
310. Kuzev 2003, 78–9, εικ. 2a, 4, 5· Manolova-Voykova 2013, 354, εικ. 1:9–14, 2:15–7, 2:20–1· 2018, 105, πίν. 8:1–2.
311. Manolova-Voykova 2018, 105, πίν. 7:6.
312. Manolova-Voykova 2013, 354, εικ. 5:7–14, 6:18· 2018, 105, πίν. 6:4.
313. Manolova-Voykova 2018, 105, πίν. 5:2.
314. Manolova-Voykova 2018, 105, πίν. 4:4–5.
315. Manolova-Voykova 2018, 105, πίν. 1:6.
316. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 336–37 αρ. 33–9, πίν. 49.
317. Stevenson 1947, 47–8, πίν. 23–4· Talbot Rice 1958, 110–13, πίν. 23b, 26, 28f–g.
318. Hayes 1992, 30–3.
319. Striker και Kuban 1975, 316–17, εικ. 17:1, 4· Herrin και Toydemir 2007, 83–5 αρ. 136–56, εικ. 50.
320. François 1997β, 416, 433–34 αρ. 12–5, εικ. 1–2· 2007, 179, εικ. 1:1.
321. Doğer 2010, εικ. 6b.
322. Türker 2013, 365, εικ. 3:33.
323. Böhlendorf-Arslan 2015, 59, εικ. 19:18.
324. Böhlendorf-Arslan 2015, 56, εικ. 16:4· 2018, 287, πίν. 4:1–3.
325. Vroom και Fındık 2015, 208, 233 αρ. 7, πίν. 1, 27.
326. Doğer 2010, εικ. 6a· Mercangöz 2013α, 55–8, εικ. I:26, 27a–b.
327. Vroom 2006β, 166–68 αρ. 6–7, εικ. 6–7.
328. François 2017, 844, εικ. 35:2.

Ηράκλεια,[329] Παληόχωρα Μαρώνειας,[330] Κόρινθος,[331] **Ρόδος**,[332] Κρήτη (Ελεύθερνα[333])
Βενετία,[334] Vaccarizza,[335] Σικελία (νήσος Marettimo)[336]
Ναυάγια: Novy Svet[337]
Συλλογές: Μουσείο Μπενάκη,[338] Κρατικά Μουσείου Βερολίνου[339]

Υλικό Άργους

Στο εξεταζόμενο υλικό μόλις δύο θραύσματα μπορούν με βεβαιότητα να αποδοθούν στην εξεταζόμενη κατηγορία. Προέρχονται από τα οικόπεδα ΑΤΕ και ΟΤΕ.

Πηλός

Ο πηλός του 16 ανήκει στον τύπο 1.1 και του 15 στον 1.2. Το 15 φέρει αρκετά μέτρια ερυθρά εγκλείσματα, ενώ το 16, εκτός από ερυθρά, παρουσιάζει και μελανά, γαλακτώδη και φαιά.[340]

Σχήμα

Το 15 προέρχεται από κούπα με χαμηλή δακτυλιόσχημη αποκλίνουσα βάση, η οποία παρουσιάζει σχετική ομοιότητα με δείγματα της ομάδας IV του Hayes.[341] Το 16 έχει ιδιόμορφο σχήμα· είναι επίμηκες κυλινδρικό (στο εξωτερικό σωζόμενο τμήμα του), με αμφικωνική προεξοχή και εσωτερική κοιλότητα που λήγει σε διαμπερή κάθετη οπή, μικρής διαμέτρου. Θυμίζει σε αδρές γραμμές αντικείμενα που έχουν βρεθεί στην Κόρινθο, τα οποία είναι κατασκευασμένα από ερυθρό πηλό και ανήκουν στην ομάδα των λεπτεγχάρακτων.[342]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Και τα δύο δείγματα φέρουν επίχρισμα λευκό/λευκωπό, το οποίο καλύπτει και την εξωτερική επιφάνεια. Η εφυάλωσή τους είναι άχρωμη, θαμπή, του 15 ελαφρώς κιτρινωπή, γεγονός που οφείλεται στη διάχυση των υαλωδών χρωμάτων της διακόσμησης. Στο συγκεκριμένο δείγμα η εφυάλωση θα πρέπει να κάλυπτε και την εξωτερική επιφάνεια, αλλά σώζεται σε ελάχιστα μόνο σημεία. Στο 16 έχει απολεπιστεί, στοιχείο που το έχει επισημάνει ο Hayes για την ομάδα

329. Böhlendorf-Arslan 2016, 166–69 αρ. Κ88–103, εικ. 301.
330. Δουκατά-Δεμερτζή 1994, 365, εικ. 11.
331. Morgan 1942, 70–1, 213–14 αρ. 393–97, εικ. 178, πίν. XVIIIa–e.
332. Μιχαηλίδου 2014, Ι: 53–71, ΙΙ: αρ. 4–20.
333. Γιαγκάκη 2008, 214–15, 252 αρ. 61–3, πίν. 20β.
334. D'Amico 2007, 230, εικ. 8.
335. D'Amico 2007, 228.
336. Ardizzone κ.ά. 1998, 405–6, 416 αρ. 23, εικ. 15· D'Amico 2007, 227–28.
337. Waksman κ.ά. 2009, 852, εικ. 5· Morozova κ.ά. 2013.
338. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 25–31 αρ. 21–40 (πιθανή προέλευση η Κωνσταντινούπολη).
339. Bröker 1965, 86, πίν. 34:1· Böhlendorf-Arslan 2013, 105–19 αρ. 203–36 (πιθανή προέλευση η Κωνσταντινούπολη).
340. Σημειώνεται ότι ο πηλός της ομάδας IV του Hayes (1992, 30) περιγράφεται από τον ίδιο ως αδρής υφής, αμμώδης, με σπινθηρίζοντα στοιχεία.
341. Hayes 1992, 31, εικ. 11:9, 13. Ο τύπος αφορά πινάκια, αλλά παρουσιάζει ομοιότητες στη βάση και τα τοιχώματά του με την κούπα 15.
342. Βλ. Morgan 1942, 128–30, 293–94 αρ. 1290–91, εικ. 204d–e, ο οποίος εικάζει ότι ίσως πρόκειται για αδράχτια, τονίζοντας ωστόσο το αβέβαιο της συγκεκριμένης ταύτισης.

IV.[343] Μακροσκοπικά, η εφυάλωση και των δύο δειγμάτων, σε συνδυασμό με τη διακόσμησή τους, δίνει την εντύπωση της αλκαλικής.[344]

Διακόσμηση

Χαρακτηριστική διακόσμηση της κατηγορίας συνιστούν οι ελεύθερα τοποθετημένες ταινίες ή πινελιές από πράσινο και καστανό, συνήθως παχύ, υαλώδες χρώμα στο εσωτερικό του αγγείου,[345] όπως είναι η περίπτωση του 15. Αντίστοιχη διακόσμηση παρατηρείται, όπως θα δούμε, και στην ομάδα Ι της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα κεραμικής από ερυθρό πηλό.[346] Στο 16 οι πινελιές είναι πιο προσεκτικά τοποθετημένες.

Σημειώνεται ότι η συγκεκριμένη κατηγορία δεν έφερε μόνο αυτού του τύπου τη διακόσμηση, αλλά και φυτικά ή γραμμικά θέματα (π.χ. ελικοειδή, σπείρες, χιαστί διαγράμμιση), καθώς και παραστάσεις ζώων ή πτηνών.[347] Τα θέματα αυτά παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με τα γραπτά με πράσινο και καστανό χρώμα από ερυθρό πηλό της ομάδας ΙΙ, που θα δούμε στην Υποενότητα 2.4.2. Οι διακοσμήσεις αυτές στην κεραμική από λευκό πηλό προέρχονται από αγγεία του 12ου–13ου αιώνα, κυρίως από την Κωνσταντινούπολη (Μεγάλο Παλάτιο, Άγιος Πολύευκτος) και τη Χερσώνα.[348] Σημειώνεται ότι στο Άργος δεν έχουν μέχρι σήμερα βρεθεί γραπτά με πράσινο και καστανό χρώμα από λευκό πηλό με αυτόν τον τύπο διακόσμησης.

Χρονολόγηση

Ως προς το υλικό της Κορίνθου, ο Morgan χρονολογεί τη συγκεκριμένη κεραμική πολύ πρώιμα, στα τέλη του 10ου–11ο αιώνα,[349] ενώ η Manolova-Voykova τοποθετεί τα πρώτα δείγματα του είδους στο β' μισό του 11ου.[350] Η Böhlendorf-Arslan χρονολογεί δείγματα με γραπτή διακόσμηση από πράσινο και καστανό από την Άσσο στον πρώιμο 12ο αιώνα.[351] Όσον αφορά το υλικό του Αγίου Πολυεύκτου, το οποίο είναι εμφανώς πιο όψιμο, ο Hayes τοποθετεί την ομάδα IV από τα μέσα του 12ου ως τον πρώιμο 13ο αιώνα, επισημαίνοντας ότι αποτελεί μια από τις πιο δημοφιλείς κατηγορίες στον Άγιο Πολύευκτο στη συγκεκριμένη εποχή.[352] Η όψιμη εκδοχή, που επιχωριάζει στη Χερσώνα, χρονολογειται από το 1200 ως το 1250/60 περίπου.[353] Ουσιαστικά, με την παύση της παραγωγής της όψιμης εκδοχής της κατηγορίας, πιθανώς μετά τα μέσα του 13ου, σταματά η μακρά παράδοση της κεραμικής από λευκό πηλό.[354]

---

343. Hayes 1992, 31.
344. Σε αυτό συνηγορεί και η καλή πρόσφυση που παρουσιάζει η εφυάλωση με τα χρώματα της διακόσμησης. Αλκαλική εφυάλωση απαντά πιθανώς σε αγγεία της ομάδας ΙΙΙ του Αγίου Πολυεύκτου, βλ. Hayes 1992, 29–30. Όσον αφορά τα δείγματα του Άργους, είναι προφανές ότι η ακριβής σύσταση της εφυάλωσής τους μπορεί να διαπιστωθεί μόνο με τη χημική τους ανάλυση.
345. Morgan 1942, 71.
346. Βλ. Υποενότητα 2.4.1.
347. Talbot Rice 1958, 112–13, εικ. 28f–g· Hayes 1992, πίν. 7.
348. Ωραίο δείγμα αποτελεί μεγάλη κούπα από το Kalenderhane Camii με παράσταση ζώου, ίσως γρύπα, που καταλαμβάνει ολόκληρο το αγγείο, βλ. Striker και Kuban 1975, 317, εικ. 17:4. Το Μουσείο Μπενάκη διαθέτει μία από τις καλύτερες και αντιπροσωπευτικότερες συλλογές της συγκεκριμένης κατηγορίας, με μεγάλη ποικιλία στα διακοσμητικά θέματα, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 25–33.
349. Morgan 1942, 71.
350. Manolova-Voykova 2013, 354.
351. Böhlendorf-Arslan 2015, 59.
352. Hayes 1992, 30.
353. Sedikova 2015, 275.
354. Hayes 1992, 33: "Yet it is clear from the finds here [ενν. του Αγίου Πολυεύκτου/Saraçhane] (which are matched by those from the Great Palace) that GWW IV, as the 'local' ware (whatever that may mean), remained

Όσον αφορά τα 15 και 16 του παρόντος υλικού, θα μπορούσαν να ενταχθούν στα πρώιμα παραδείγματα της κατηγορίας. Ο πηλός τους θυμίζει αυτόν των εμπίεστων και των γραπτών με επίχρισμα. Συνεπώς προτείνεται μια χρονολόγηση γύρω στα τέλη του 11ου – α' τέταρτο του 12ου αιώνα.

ΣΥΝΟΨΗ

Η γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα απαντά τόσο στην κεραμική από λευκό όσο και στην κεραμική από ερυθρό πηλό.

Η εξετασθείσα κατηγορία επιχωριάζει στην Κωνσταντινούπολη (Άγιος Πολύευκτος, Μεγάλο Παλάτιο) και στις περιοχές του Εύξεινου Πόντου. Στον ελλαδικό χώρο, ακόμα και στην Κόρινθο, απαντά σπάνια. Αυτό επιβεβαιώνεται και στο Άργος με μόλις δύο καταγεγραμμένα δείγματα.

Τα θραύσματα του παρόντος υλικού συνιστούν πρώιμα δείγματα της κατηγορίας και θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα τέλη του 11ου – α' τέταρτο του 12ου αιώνα περίπου.

Όπως είδαμε, η κεραμική από λευκό πηλό που έχει βρεθεί στο Άργος είναι λιγοστή (μόλις 16 καταγεγραμμένα θραύσματα), στοιχείο που συνάδει με τη γενικότερη εικόνα του ελλαδικού χώρου, πλην της Κορίνθου και της Θεσσαλονίκης. Τα δείγματα του Άργους παρουσιάζουν σχετική ομοιογένεια ως προς τον πηλό και την εφυάλωσή τους. Τα περισσότερα θα μπορούσαν να ενταχθούν με σχετική επιφύλαξη στην ομάδα II του Hayes (αρ. 1–12), με προτεινόμενη χρονολόγηση από τα τέλη του 10ου ως τα μέσα του 11ου αιώνα. Τα υπόλοιπα συνιστούν μεμονωμένα δείγματα της γραπτής πολύχρωμης (αρ. 14) και πιθανώς των ομάδων III (αρ. 13;) και IV (αρ. 15–6) του Hayes, με προτεινόμενη χρονολόγηση στον 11ο (κυρίως από τα μέσα του) – πρώιμο 12ο αιώνα.

---

the most popular glazed ware in Constantinople itself until some as yet undetermined time in the 13th century. With its demise the long tradition of Byzantine white wares was finally broken".

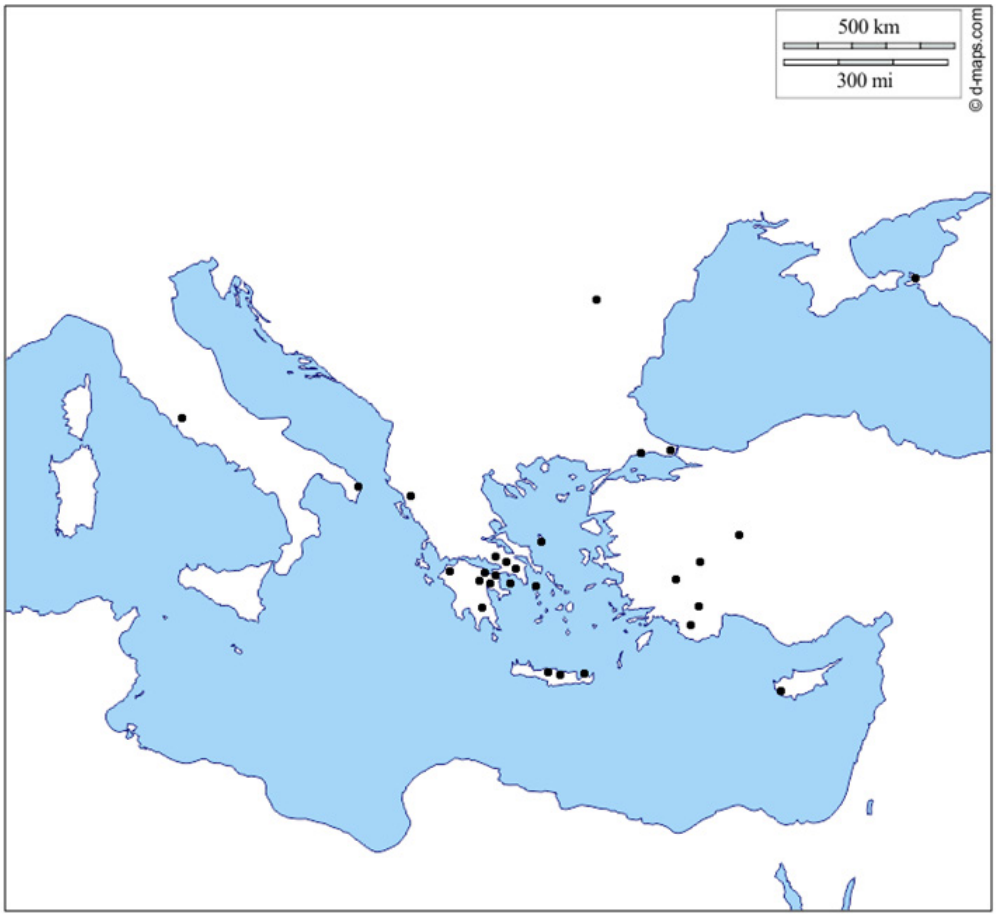

Χάρτης 5. Θέσεις εύρεσης εφυαλωμένης κεραμικής από ερυθρό πηλό χωρίς επίχρισμα (©https://d-maps.com/carte.php?num_car=3122&lang=en, επεξεργασία θέσεων Α. Βασιλείου)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Εφυαλωμένη κεραμική από Ερυθρό Πηλό (Glazed Red Wares)

Η εφυαλωμένη κεραμική από ερυθρό πηλό αποτελεί την κατ' εξοχήν εφυαλωμένη κεραμική του ελλαδικού χώρου. Όπως θα δούμε, η επινόηση της μολυβδούχου εφυάλωσης ανάγεται στη ρωμαϊκή εποχή. Ωστόσο, η παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής από ερυθρό πηλό αναπτύσσεται κυρίως από τον 9ο/10ο αιώνα και εξής και θα κυριαρχήσει σταδιακά στην επιτραπέζια κεραμική από τον 12ο αιώνα και εξής.

2.1 ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΧΩΡΙΣ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ (BROWN GLAZED WARE, UNSLIPPED PLAIN GLAZED RED WARE, PLAIN GLAZED WARE IN A RED AND GREY FABRIC) [ΑΡ. ΚΑΤ. 17–43][1]

Η εφυαλωμένη κεραμική χωρίς επίχρισμα αποτελεί μία από τις πρωιμότερες κατηγορίες της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής από ερυθρό πηλό. Το βασικό της γνώρισμα είναι ότι μεταξύ του πηλού και της εφυάλωσης δεν παρεμβάλλεται επενδυτικό στρώμα λευκού επιχρίσματος και ο πιο χαρακτηριστικός τύπος αγγείου είναι τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, γνωστά στη βιβλιογραφία ως «σαλτσάρια».

Ο Charles Morgan ονομάζει την κατηγορία "Brown Glazed Ware",[2] ο Guy Sanders "Unslipped Plain Glazed Red Ware"[3] και η Joanita Vroom "Plain Glazed Ware in a Red and a Grey Fabric".[4] Ο John Hayes συγκαταλέγει τη συγκεκριμένη κεραμική στην ομάδα "Coarse Glazed Wares I–IV" του Αγίου Πολυεύκτου.[5]

Όπως έχει επισημάνει ο Guy Sanders, η εξεταζόμενη κατηγορία παρουσιάζει πολλές ομοιότητες και εν μέρει αντιστοιχεί με την "ceramica a vetrina pesante" της κεντρικής και νότιας Ιταλίας.[6]

Θέσεις εύρεσης

Η συγκεκριμένη κεραμική δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη γεωγραφική διασπορά (Χάρτης 5), γεγονός που θα πρέπει να οφείλεται σε ένα βαθμό στη μη συστηματική δημοσίευσή της. Σύμφωνα με τις ως τώρα δημοσιεύσεις, η κεραμική αυτή έχει βρεθεί στις ακόλουθες περιοχές:

---

1. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία βλ. Morgan 1942, 36–42· Sanders 1995α, 60–3, 236–39· Vroom 2005, 72–3· Vassiliou 2016, 256–64.
2. Morgan 1942, 36.
3. Sanders 1995α, 60–3.
4. Vroom 2003α, 147· 2005, 73.
5. Hayes 1992, 41.
6. Sanders 1995α, 60, 237, 262, 265 κ.α. Για την "ceramica a vetrina pesante" βλ. Paroli 1992, 43–58, με σχετική βιβλιογραφία.

Φαναγόρεια,[7] Bucov,[8] Ηράκλεια/Marmara Ereğlisi,[9] Κωνσταντινούπολη (Άγιος Πολύευκτος,[10] λιμένας Θεοδοσίου[11]), Αμόριο,[12] Ιεράπολη,[13] Αφροδισιάδα,[14] Σαγαλασσός,[15] Κυάνεαι,[16] Πάφος[17] και η ευρύτερη περιοχή της[18]

Βοιωτία[19] (Θήβα,[20] Υψηλάντης,[21] Άσκρα,[22] Θεσπιές,[23] Νεοχώρι[24]) Αθήνα,[25] Αίγινα (**Κολώνα**),[26] Κεγχρεές,[27] **Κόρινθος**,[28] ευρύτερη περιοχή Σικυώνας,[29] ευρύτερη περιοχή Νεμέας,[30] Αχαΐα (τείχος Δυμαίων[;]),[31] Λακωνία[32] (Σπάρτη),[33] Σκύρος,[34] Κέα,[35] νησίδα Ψείρα (ΒΑ της Κρήτης),[36] Κρήτη (Ηράκλειο,[37] Ελεύθερνα[38])

Βουθρωτό,[39] Ρώμη,[40] Οτράντο[41]

---

7. Golofast 2017.
8. Comşa 1976, 296, εικ. 2:4, 5, 9· 1980, 323–35, εικ. 1–4, 6.
9. Böhlendorf-Arslan 2016, 173 αρ. 121–3, εικ. 306.
10. Hayes 1992, 41–3.
11. Kızıltan και Baran Çelik 2013, 114 αρ. 54–5 (Ö.E. Öncü και S. Çölmekçi).
12. Böhlendorf 1998, 332–33 αρ. 2–5, εικ. E· Böhlendorf-Arslan 2004, II: 425–26 αρ. 400–4, πίν. 104· 2010, 345–50, εικ. 2–3· 2012β, 156 (αρ. 24, εικ. 4:3), 158 (αρ. 54, εικ. 7:7), 159 (αρ. 59, εικ. 8:5[;]), 162 (αρ. 96, εικ. 11:12) κ.α.
13. Arthur 1997, 532 (αρ. 1–2, εικ. 5), 537 κ.α.
14. Öztaşkın 2017, 168–69, πίν. 1:1–8.
15. Vionis κ.ά. 2010, 455.
16. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 508 αρ. 775, πίν. 151.
17. Rosser 1985, 87 υποσ. 21, εικ. H:19.
18. Megaw 1986, 516, πίν. LVII:4· βλ. επίσης Μπακιρτζής 2003α, 62–3, πίν. 38δ, ο οποίος αναφέρει ότι το συγκεκριμένο σκεύος που σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Επαρχίας Πάφου βρέθηκε μεταξύ των χωριών Τίμη και Αγία Βαρβάρα της ευρύτερης περιοχής Πάφου.
19. Vroom 2003α, 103 (αρ. 8:3–4/W7:2–3, εικ. 6:5), 117 (αρ. 20/W7:6), 147.
20. Armstrong 1993, 305 (αρ. 68, εικ. 6, πίν. 31), 310 (αρ. 122, εικ. 8, πίν. 32)· Κοιλάκου 1995, 80, 81, σχέδ. 16, πίν. 36α.
21. Vroom 2003α, 108 (αρ. 13:1/W7:10, εικ. 6:6), 147.
22. Vroom 2003α, 96 (αρ. 4:1–2/W7:8–9, εικ. 6:6), 147.
23. Vroom 2003α, 121–22 (αρ. 24:1–5/W7:1, 4–5, 11–4, εικ. 6:5–6), 147.
24. Vroom 2003α, 114 (αρ. 18:1/W7:7, εικ. 6:5), 147.
25. Frantz 1938, 430, 434, 457 αρ. B1–2, εικ. 19, 23–4· 1961, εικ. 37· Ορλάνδος 1964, 57 αρ. 135, εικ. 107(;)· Μπακιρτζής 2003α, 60· Σαραγά 2004, 273.
26. Felten 1975, 74–5 αρ. 144–49, εικ. 17–19, πίν. 28· Πέννας 2001–2004, 206, πίν. 74ζ· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 328 αρ. 362 (F. Felten)· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 289, εικ. 5.
27. Adamsheck 1979, 100–1 αρ. LRB 36, πίν. 25.
28. Morgan 1942, 36–40, 178–84 αρ. 1–67, εικ. 24–8, 161–65, πίν. I–III· Notopoulos 1964, 117 υποσ. 38, πίν. 22:6· Sanders 1995α, 60–3, πίν. 1–4· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 58–60 αρ. A4–8· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 140, εικ. 3· Αθανασούλης και Μανωλέσσου 2013, 537, εικ. 3.
29. Lolos 2011, 345, 346, 350, εικ. 5:58a.
30. Athanassopoulos 2016, 72 αρ. 28, εικ. 16.
31. Μαστροκώστας 1964, 66, πίν. 66γ.
32. Armstrong 1996β, 132 αρ. 24, εικ. 17.5:17–8.
33. Sanders 1993, 268 αρ. 33· 1995β, 454· Katsara 2018, 300, 301, εικ. 1:1, πίν. 1.
34. Karambinis 2015, 259–60, εικ. 12:14.1.
35. Cherry κ.ά. 1991, 354.
36. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 239, εικ. 9· 2011, 392, εικ. 8· Poulou-Papadimitriou και Nodarou 2007, 758, 759, εικ. 6:12.
37. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008β, 162–64, εικ. 13, 16· Καλοκαιρινός κ.ά. 2013, 17.
38. Γιαγκάκη 2008, 217–18, 255–56 αρ. 86–94· Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 68, 100 αρ. 64, πίν. 14.
39. Hodges και Vroom 2007, 379, εικ. 3:2· Vroom 2008, 295, εικ. 5· 2012α, 294, 295, εικ. 9–11.
40. Μπακιρτζής 2003α, 63, πίν. 13:6.
41. Patterson και Whitehouse 1992, 162–63 αρ. 698–703, εικ. 6:26· Patterson 1993, 104, εικ. 3:7–9.

Συλλογές: Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο,[42] Συλλογή Ιδρύματος Πιερίδη[43]

Υλικό Άργους

Στο Άργος η συγκεκριμένη κατηγορία παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική συγκριτικά με άλλες θέσεις της αυτοκρατορίας, παρ' ότι συνιστά μόλις το 2,5% του εξεταζόμενου υλικού (Πίν. 1). Έχουν καταγραφεί συνολικά 47 θραύσματα,[44] από τα οποία η μεγάλη πλειονότητα προέρχεται από το οικόπεδο ΑΤΕ.[45] Από την υπόλοιπη Αργολίδα προέρχονται λιγοστά δείγματα: δύο από το Ναύπλιο[46] και ένα από την ανασκαφή στον περιβάλλοντα χώρο του ναού της Παναγίας στο Χώνικα.[47]

Πηλός

Γενικά ο πηλός της συγκεκριμένης κατηγορίας είναι χονδρόκοκκος, αρκετά σκληρός,[48] με λευκά κυρίως, αλλά και φαιά και μελανά εγκλείσματα. Κοινό γνώρισμα της συντριπτικής πλειονότητας των αργειακών δειγμάτων αποτελεί το γεγονός ότι τα τοιχώματά τους, κυρίως στον πυρήνα τους, παρουσιάζουν έντονο φαιό χρώμα. Αυτό ίσως οφείλεται στις κακές συνθήκες όπτησης, δηλαδή στη μικρή διάρκειά της και στην απότομη αύξηση της θερμοκρασίας, με αποτέλεσμα να μη συντελείται η πλήρης καύση των ανθρακούχων υλικών.[49] Στις συνθήκες όπτησης οφείλεται και η τραχύτητα που παρουσιάζουν τα τοιχώματα της συγκεκριμένης κατηγορίας. Με την πάροδο του χρόνου και την αύξηση της τεχνογνωσίας, η όπτηση ελεγχόταν καλύτερα, με αποτέλεσμα ο πηλός των αγγείων να παρουσιάζει μεγαλύτερη ομοιομορφία στο χρώμα και εν γένει στην υφή του.[50]

Ως προς τον τύπο του πηλού, σχεδόν όλα τα θραύσματα του Άργους έχουν πηλό τύπου 2. Πιο συγκεκριμένα, πέντε ανήκουν στον τύπο 2.1,[51] δώδεκα στον τύπο 2.2,[52] έξι στον 2.3[53] και δύο στον 2.4.[54] Στον τύπο 2.1 ανήκουν κυρίως θραύσματα αυτοθερμαινόμενων σκευών ή άλλων αγγείων με έξεργη διακόσμηση. Έχουν πηλό καστανωπό/ερυθρωπό, σκληρό έως

42. Μπακιρτζής 2003α, 60, πίν. 12:6, 38α–β· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 329 αρ. 363 (Μ. Μπορμπουδάκη)· Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004, 314, εικ. 302 (Μ. Μπορμπουδάκη).
43. Μπακιρτζής 2003α, 62–3, πίν. 13:5, 38γ.
44. Στην αρίθμηση περιλαμβάνονται και τα εκτός καταλόγου θραύσματα.
45. Τα υπόλοιπα οικόπεδα είναι τα ακόλουθα: Δέμου – Προβατάκη, Κεχαγιά, Κοντογιάννη, Κοντογιάννη – Παρασκευόπουλου, Μακρυγιάννη, Ντίνη, Ξιξή, ΟΤΕ, Σελλή, Τσίτσου (οδ. Εθν. Αντίστασης), Φλώρου. Επιπρόσθετα, ένα αυτοθερμαινόμενο σκεύος και ένα μικρό θραύσμα αυτοθερμαινόμενου σκεύους έχουν βρεθεί στις ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής στο Άργος (αδημοσίευτα ευρήματα).
46. Από τις ανασκαφικές έρευνες της 5ης ΕΒΑ (1997) και της 25ης ΕΒΑ (2014). Για τα συγκεκριμένα δείγματα βλ. Vassiliou 2016, 266 (αρ. 7, εικ. 8α–b), 272 (αρ. 31, εικ. 32α–b)· Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 170 αρ. 234 (Α. Βασιλείου).
47. Vassiliou 2016, 268 αρ. 14, εικ. 15α–b· 2018β, 147 αρ. 1, εικ. 5α–b.
48. Η σκληρότητα του πηλού ίσως οφείλεται στην περιεκτικότητά του σε σίδηρο, δεδομένου ότι οι σιδηρούχοι πηλοί καθίστανται κατά κανόνα πιο σκληροί μετά το ψήσιμο συγκριτικά με τους ασβεστούχους, βλ. ενδεικτικά Gabrieli κ.ά. 2001, 355.
49. Gabrieli κ.ά. 2001, 338, 351: "…, it is normal for Medieval vessels to have a thick dark core at least on part of the body, as a result of a quick rise in firing temperature which did not allow complete burning out of carbonaceous material. We seem to have shorter firing with less control over the firing conditions"· βλ. επίσης Morgan 1942, 36· Sanders 1995α, 236.
50. Sanders 1995α, 236.
51. Αρ. 33–4, 36, 38, 43.
52. Αρ. 18–22, 24, 26–8, 31, 37, 42.
53. Αρ. 17, 23, 30, 32, 35, 39.
54. Αρ. 29, 40.

πολύ σκληρό, με συχνούς πόρους, λευκά και μελανά εγκλείσματα. Τα περισσότερα δείγματα, ωστόσο, εντάσσονται στον τύπο 2.2. Πρόκειται, στην πλειονότητά τους, για αυτοθερμαινόμενα σκεύη με απλή εγχάρακτη διακόσμηση. Ο πηλός τους, που είναι συνήθως πολύ σκληρός, αποτελεί ουσιαστικά τη χονδρόκοκκη εκδοχή του τύπου 2.1. Ο τύπος 2.3 ξεχωρίζει για το έντονο ερυθρό του χρώμα, ενώ ο τύπος 2.4, που αριθμεί μόλις δύο δείγματα, έχει έντονο πορτοκαλέρυθρο χρώμα και πολλά σπινθηρίζοντα στοιχεία. Το 41 διαφοροποιείται πλήρως στον πηλό του που είναι ρόδινος/καστανωπός, με αρκετά λευκά και λίγα μελανά εγκλείσματα, καθώς και σπινθηρίζοντα στοιχεία.

Σχήμα

Είναι γνωστό ότι στην εξεταζόμενη κατηγορία κυριαρχούν τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, στα οποία το άνω τμήμα διαμορφώνεται ως κούπα ή πινάκιο και το κάτω τμήμα διαθέτει υποδοχή για την τοποθέτηση της θερμαντικής ύλης. Αυτό επιβεβαιώνεται και στο αργειακό υλικό, όπου από τα 47 καταγεγραμμένα δείγματα της κατηγορίας τα 34 ανήκουν σε αυτοθερμαινόμενα σκεύη (συν ορισμένα πιθανολογούμενα), συνιστώντας το 72% των σκευών της εξεταζόμενης κατηγορίας.[55] Δυστυχώς, κανένα δεν σώζεται ακέραιο. Σχεδόν όλα προέρχονται από το άνω τμήμα του σκεύους με τη συμφυή κούπα ή πινάκιο και συνήθως είναι θραυσμένα στο σημείο όπου η κούπα/πινάκιο διαχωρίζεται από τα εξωτερικά τοιχώματα του σκεύους.[56]

Όσον αφορά τα υπόλοιπα σχήματα, αριθμούν ελάχιστα παραδείγματα, όπως ένα μικρό κλειστό αγγείο με δισκοειδή βάση και σώμα με πλατιές αυλακώσεις,[57] ενώ στο υλικό περιλαμβάνεται και ένα τροχήλατο λυχνάρι.[58] Τέλος, υπάρχει ένα σκεύος με σώμα υψηλό, μακρόστενο, κωνικό, το οποίο διέθετε πολλές λαβές, εκ των οποίων σώζεται τμήμα κάθετης λαβής ωοειδούς διατομής, και στόμιο που στενεύει προς τα πάνω.[59] Η διαμόρφωση των τοιχωμάτων του με τριγωνικά ανοίγματα και μεταξύ αυτών διακόσμηση με λοξές εγχαράξεις είναι σχεδόν πανομοιότυπη με ορισμένων αυτοθερμαινόμενων σκευών, όπως του 27.[60]

Στην κορινθιακή κεραμική παρατηρείται μεγαλύτερη ποικιλία στα σχήματα της συγκεκριμένης κατηγορίας. Εκτός από αυτοθερμαινόμενα σκεύη, συχνά απαντούν και μικρές πρόχοι. Άλλα σχήματα είναι τα κύπελλα (μόνωτα ή δίωτα), τα ρηχά πινάκια και οι ασκοδάβλες.[61] Επίσης, σε ανασκαφές της 25ης ΕΒΑ στην Κόρινθο έχει βρεθεί τροχήλατο στατό λυχνάρι εξαιρετικής ποιότητας,[62] καθώς και τμήμα κούπας με δακτυλιόσχημη βάση με επίπεδη επιφάνεια έδρασης.[63] Μόνωτο κύπελλο με δισκοειδή βάση και σκοτεινή πράσινη εφυάλωση έχει βρεθεί στις Κεγχρεές.[64] Στο Ηράκλειο έχει βρεθεί τηγάνι,[65] το οποίο ανήκει πιθανώς στην εξεταζόμενη κατηγορία· χρονολογείται στον 12ο αιώνα και φέρει εφυάλωση μόνο στην εσωτερική του επιφάνεια. Στη Συλλογή Γ. Τσολοζίδη περιλαμβάνεται ενδιαφέρον μόνωτο αγγείο με δύο μαστοειδείς απο-

55. Σημειώνεται ότι δεν περιλαμβάνονται όλα στον κατάλογο. Το 32 δεν αποκλείεται να ανήκει και αυτό σε αυτοθερμαινόμενο σκεύος.
56. Τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη θα εξεταστούν αναλυτικότερα στην Υποενότητα 3.3.
57. Αρ. 42.
58. Αρ. 43α.
59. Αρ. 28.
60. Βλ. και Υποενότητα 3.4.
61. Morgan 1942, 41–2.
62. Προέρχεται από την ανασκαφή του Οικοπέδου Τσιπλικώφ στη θέση «Κουτσούκ Μαχαλάς» και είναι αδημοσίευτο.
63. Προέρχεται από την ανασκαφή του Δημοτικού Σχολείου Αρχαίας Κορίνθου και είναι επίσης αδημοσίευτη.
64. Adamsheck 1979, 100–1 αρ. LRB 36, πίν. 25.
65. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008β, 164, εικ. 16.

φύσεις (η μία με διαμπερή οπή), το οποίο χρονολογείται στον 8ο αιώνα.[66] Από την ίδια συλλογή προέρχεται κλειστό αγγείο που θυμίζει ασκοδάβλα σε μικρό όμως μέγεθος, το οποίο πιθανολογείται ότι χρησίμευε ως θερμοφόρα.[67] Στις ανασκαφές του τείχους Δυμαίων στην Αχαΐα έχει βρεθεί κλειστό ευρύστομο δίωτο αγγείο με καστανή εφυάλωση εσωτερικά, το οποίο εντάσσεται από τον Ευθύμιο Μαστροκώστα στην εξεταζόμενη κατηγορία.[68] Τέλος, μεταξύ των ευρημάτων των ναυαγίων στον λιμένα του Θεοδοσίου (Yenikapı) στην Κωνσταντινούπολη περιλαμβάνεται ένα πήλινο σκεύος σε σχήμα βάρκας, με καστανή εφυάλωση σε όλη του την επιφάνεια, το οποίο χρονολογείται στον 8ο αιώνα και φαίνεται (τουλάχιστον από τη φωτογραφία) να παρουσιάζει τα βασικά χαρακτηριστικά της εξεταζόμενης κατηγορίας.[69]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Σε λίγα θραύσματα του παρόντος υλικού παρατηρείται η ύπαρξη σκοτεινού ερυθρού επιχρίσματος,[70] ενώ η εξωτερική επιφάνεια ορισμένων αυτοθερμαινόμενων σκευών καλύπτεται με λεπτό στρώμα επιχρίσματος λευκωπού, καστανωπού ή ωχροκάστανου χρώματος.[71] Και στις δύο περιπτώσεις, το συγκεκριμένο επίχρισμα δεν θα πρέπει να συγχέεται με το λευκό που λειτουργεί ως φόντο (slip background), στοιχείο που θα το συναντήσουμε στις επόμενες κατηγορίες.[72]

Ως προς την εφυάλωση, η συγκεκριμένη κατηγορία χαρακτηρίζεται γενικά από την παχιά, στιλπνή, κιτρινωπή ή πρασινωπή εφυάλωση, η οποία τοποθετούμενη απευθείας στην επιφάνεια του πηλού αποκτούσε σκοτεινό καστανό ή λαδοκάστανο χρώμα. Το καστανό οφειλόταν σε οξείδιο του σιδήρου και το πράσινο σε οξείδιο του χαλκού.[73] Ο βαθμός σκοτεινότητάς της εξαρτάται από το χρώμα του πηλού, το πάχος της εφυάλωσης και τις συνθήκες όπτησης. Στα δείγματα του παρόντος υλικού κυριαρχεί με διαφορά η λαδοκάστανη και ακολουθεί η σκουροκάστανη. Στην πλειονότητα των δειγμάτων το υάλωμα είναι παχύρρευστο και διακρίνεται για τη στιλπνότητα και την καλή του ποιότητα.[74] Στα αυτοθερμαινόμενα σκεύη με την υποτυπώδη εγχάρακτη διακόσμηση η εφυάλωση καλύπτει τη συμφυή κούπα και το αυλακωτό χείλος, ενώ σε αυτά που φέρουν έξεργη ή επίθετη διακόσμηση, η εφυάλωση καλύπτει και την εξωτερική τους επιφάνεια.

Σε αρκετά θραύσματα αυτοθερμαινόμενων σκευών του Άργους παρατηρούνται μικρές κηλίδες ή στιγμές σε πιο σκοτεινό χρώμα στην εφυάλωσή τους, αντίστοιχες με αυτές της κεραμικής από λευκό πηλό, και οφείλονται κατά κανόνα στους πόρους του πηλού.

Διακόσμηση

Μεγάλο ποσοστό των αγγείων της κατηγορίας αυτής δεν φέρει διακόσμηση. Στην περίπτωση που φέρει, η διακόσμηση είναι συνήθως υποτυπώδης εγχάρακτη ή έξεργη/επίθετη.

---

66. Συλλογή Τσολοζίδη 2001, 128 αρ. 218 (Ι. Μότσιανος).
67. Συλλογή Τσολοζίδη 2001, 129 αρ. 219 (Ι. Μότσιανος)· Καμπάνης και Τσιλιπάκου 2014, 138 αρ. 66 (Ι. Μότσιανος).
68. Μαστροκώστας 1964, 66, πίν. 66γ.
69. Kızıltan και Baran Çelik 2013, 114 αρ. 54 (Ö.E. Öncü και S. Çölmekçi).
70. Αρ. 42, ίσως και στα 26, 36.
71. Αρ. 21, 23, 26–8.
72. Ο Morgan (1942, 38) παρατηρεί σχετικά: “This is never sufficiently thick or regular to be considered a slip”.
73. Morgan 1942, 36.
74. Αρ. 17–8, 20–2, 28, 30, 35–8, 42.

Τα περισσότερα θραύσματα της εξεταζόμενης κατηγορίας, κατ' εξοχήν τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική τους επιφάνεια,[75] η οποία δεν πρέπει να συγχέεται με τη λεγόμενη "Sgraffito Ware", που θα εξεταστεί στις επόμενες υποενότητες.[76] Η εγχάραξη που εξετάζεται εδώ είναι στοιχειώδης, με την έννοια ότι αφορά κυρίως γραμμικά μοτίβα, στοιχειωδώς εκτελεσμένα απευθείας στην επιφάνεια του πηλού, ενώ στη "Sgraffito Ware" η εγχάραξη βρίσκεται σε άμεση σχέση με το λευκό επενδυτικό επίχρισμα και το αισθητικό αποτέλεσμα που δίνει η αντίθεση πηλού – επιχρίσματος μετά την όπτηση του αγγείου.

Τα θέματα διακόσμησης είναι γραμμικά: χιαστί διαγράμμιση,[77] κυματοειδής γραμμή,[78] ιχθυάκανθα,[79] κυκλίσκοι.[80] Ουσιαστικά η εξωτερική επιφάνεια των αυτοθερμαινόμενων σκευών που δεν είναι καλυμμένη με εφυάλωση αποδίδεται όπως αυτή των μη εφυαλωμένων, καθημερινής χρήσης αγγείων (κανατιών, σταμνίων κ.ά.), δηλαδή ενίοτε κάλυψη με λεπτόρρευστο επίχρισμα και αμελής/στοιχειώδης εγχάρακτη διακόσμηση από απλά γραμμικά θέματα.[81]

Όσον αφορά το άλλο είδος διακόσμησης, την έξεργη ανάγλυφη ή επίθετη, παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική στο Άργος.[82] Όπως και στην αντίστοιχη διακόσμηση της κεραμικής από λευκό πηλό, σχεδόν όλα τα δείγματα προέρχονται από αυτοθερμαινόμενα σκεύη,[83] στα οποία συγκαταλέγεται ένα πώμα[84] και δύο λαβές,[85] και η διακόσμηση καταλαμβάνει την εξωτερική τους επιφάνεια.

Δυστυχώς, λόγω της αποσπασματικότητας του σχετικού υλικού, είναι σχεδόν αδύνατο να ανασυντεθεί η αρχική παράσταση που έφεραν. Ανθρώπινη μορφή ίσως αποδίδεται στα θραύσματα 37 (πρόσωπο) και 41 (χέρι;). Πέντε–έξι θραύσματα παριστάνουν ζώα,[86] δύο κοσμούνται με πτηνά[87] και ένα ίσως φέρει εικονιστικό θέμα.[88] Η δυσκολία στην ταύτιση των μορφών δεν οφείλεται μόνο στην αποσπασματική τους διατήρηση αλλά και στη μη ρεαλιστική τους απόδοση.

Γενικά στη διακόσμηση της συγκεκριμένης κατηγορίας, ιδιαίτερα αγαπητοί ήταν οι γρύπες και οι αετοί αλλά και οι γκροτέσκες μορφές μουσικών, ακροβατών κ.ά., που σε ορισμένες περιπτώσεις εξέχουν σαν γλυπτά. Τα περισσότερα σχετικά παραδείγματα μάς είναι γνωστά από την Κόρινθο[89] και δευτερευόντως από άλλες περιοχές όπως η Αθήνα.[90] Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διακόσμηση μόνωτου κυπέλλου από ναυάγιο του Yenikapı, στην εξωτερική επιφάνεια του οποίου αποδίδεται ανάγλυφα ανδρικό πρόσωπο.[91] Το συγκεκριμένο αγγείο χρονολογείται στον 7ο/8ο αιώνα και φαίνεται πως ανήκει στην εξεταζόμενη κατηγορία.

---

75. Αρ. 17–30.
76. Υποενότητες 2.6, 2.9.
77. Αρ. 18–23.
78. Αρ. 17, 25–6.
79. Αρ. 24.
80. Αρ. 29.
81. Βλ. για παράδειγμα Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, 426, εικ. 55 (λαγήνι 11ου αι. από το Ηράκλειο).
82. Αρ. 31–41.
83. Αρ. 31, 37, 40–1, ίσως και τα 32–6, 38–9.
84. Αρ. 36, ίσως και το 35.
85. Αρ. 33–4.
86. Ξεχωρίζουν τα 31 (τετράποδα αντικριστά αποδοσμένα) και 38 (δράκος;).
87. Αρ. 35–6.
88. Αρ. 40.
89. Morgan 1942, 38· Notopoulos 1964, 117 υποσ. 38, πίν. 22:6· Sanders 1995α, 62.
90. Frantz 1938, 434, εικ. 24.
91. Kızıltan και Baran Çelik 2013, 114 αρ. 55 (Ö.E. Öncü και S. Çölmekçi).

Άλλο θέμα διακόσμησης αποτελούν τα έξεργα ή επίθετα κομβία,[92] που κατά κανόνα κοσμούν τις λαβές, όπως είδαμε και στην αντίστοιχη κατηγορία από λευκό πηλό.

Σημειώνεται ότι έξεργη ανάγλυφη διακόσμηση με παραστάσεις ζώων ήταν γνωστή και στην ισλαμική κεραμική και πιο συγκεκριμένα σε κλειστά αγγεία (εφυαλωμένα ή μη) του 7ου–9ου αιώνα από τη Συρία.[93]

Χρονολόγηση

Τα πρώτα δείγματα της συγκεκριμένης κατηγορίας (κυρίως αυτοθερμαινόμενα σκεύη) από τον Άγιο Πολύευκτο και τη Σάμο χρονολογούνται στον 7ο αιώνα,[94] ωστόσο στην Κόρινθο η κατηγορία αυτή απαντά από τον 9ο.[95] Ο Sanders χρονολογεί τα κεραμικά με την εγχάρακτη διακόσμηση κυρίως στον 10ο και σε ορισμένες περιπτώσεις στον 11ο αιώνα, ενώ αυτά με την έξεργη ανάγλυφη ή επίθετη στις τελευταίες δεκαετίες του 11ου και στα πρώτα χρόνια του 12ου, χωρίς να αποκλείει μια πρωιμότερη χρονολόγηση για ορισμένα.[96]

Ως προς το υλικό του Άργους και λαμβάνοντας υπόψη τις χρονολογήσεις του Sanders, τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη με την εγχάρακτη διακόσμηση (χωρίς εφυάλωση στην εξωτερική τους επιφάνεια) θα μπορούσαν να χρονολογηθούν κυρίως στον 10ο αιώνα, δεδομένου ότι παρουσιάζουν σαφή στοιχεία πρωιμότητας, όπως ο χονδρόκοκκος πηλός, η κακή όπτηση και η υποτυπώδης διακόσμησή τους. Όσον αφορά τα θραύσματα με την έξεργη ή επίθετη διακόσμηση, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν κυρίως στον 11ο, διότι παρουσιάζουν στοιχεία εξέλιξης (περίτεχνη διακόσμηση), και λόγω της ομοιότητας της διακόσμησής τους με την αντίστοιχη κατηγορία της κεραμικής από λευκό πηλό. Όσον αφορά το λυχνάρι 43α, ανήκει στον τύπο XXXV του Broneer, ο οποίος χρονολογείται στον 10ο αιώνα.[97]

Σε κάθε περίπτωση, η χρονολόγηση της συγκεκριμένης κατηγορίας χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Δεν αποκλείεται ορισμένα δείγματα να χρονολογούνται τελικά πιο πρώιμα, ακόμα και στον 9ο αιώνα.

ΣΥΝΟΨΗ

Η εφυαλωμένη κεραμική χωρίς επίχρισμα συνιστά μία από τις πρωιμότερες κατηγορίες της εφυαλωμένης κεραμικής από ερυθρό πηλό που διαφοροποιείται πλήρως από την εφυαλωμένη κεραμική που φέρει κάλυψη με λευκό επίχρισμα. Ο πηλός της είναι χονδρόκοκκος, έντονα ψημένος, αλλά η εφυάλωσή της είναι στιλπνή και συχνά πολύ καλής ποιότητας.

Η εξετασθείσα κεραμική, με τα ως τώρα δεδομένα, δεν παρουσιάζει μεγάλη γεωγραφική διασπορά. Εντοπίζεται κυρίως στην ανατολική Στερεά και την ανατολική Πελοπόννησο, την Κρήτη, την Κύπρο και ορισμένες περιοχές της Μικράς Ασίας. Αυτό βέβαια πιθανώς οφείλεται στις λιγοστές σχετικές δημοσιεύσεις. Ενδιαφέρουσα είναι και η ομοιότητά της με την ιταλική "ceramica a vetrina pesante".

Η συντριπτική πλειονότητα των δειγμάτων της κατηγορίας αφορά αυτοθερμαινόμενα σκεύη, στοιχείο που επιβεβαιώνεται και από το αργειακό υλικό.

---

92. Αρ. 32–4.
93. Βλ. ενδεικτικά Watson 2004, 96 (αρ. Aa:2), 98 (αρ. Aa:4), 161 (αρ. Bb:1).
94. Hayes 1992, 41 (Coarse Glazed Ware I: 7ος αι.)· Γερούση 1992–1993, 258–59, 266–67.
95. Morgan 1942, 39–40· Sanders 1995α, 236–37.
96. Sanders 1995α, 238–39.
97. Broneer 1930, 122–24.

Στο Άργος η συγκεκριμένη κατηγορία παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική και σε μεγάλο βαθμό ομοιογενής, τόσο από πλευράς πηλού όσο και από πλευράς κατασκευής και διακόσμησης.

Διακρίνονται δύο τύποι διακόσμησης: η εγχάρακτη που κοσμεί τα απλά αυτοθερμαινόμενα σκεύη, χωρίς εξωτερική εφυάλωση, και η έξεργη ανάγλυφη ή επίθετη που κοσμεί τα καλύτερης ποιότητας αυτοθερμαινόμενα σκεύη που φέρουν εφυάλωση και στην εξωτερική τους επιφάνεια.

2.2 ΓΡΑΠΤΗ ΜΕ ΛΕΥΚΟ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ (SLIP PAINTED WARE – LIGHT ON DARK) [ΑΡ. ΚΑΤ. 44–97][98]

Στη συγκεκριμένη κατηγορία, όπως μαρτυρεί και η ονομασία της, μέσο της διακόσμησης είναι το λευκό επίχρισμα. Το αισθητικό αποτέλεσμα βασίζεται στην αντίθεση που δημιουργείται μεταξύ των διακοσμητικών μοτίβων και της επιφάνειας του αγγείου που δεν καλυπτόταν με επενδυτικό επίχρισμα προκειμένου να ξεχωρίζει η διακόσμηση. Η διακόσμηση θα πρέπει να εφαρμοζόταν πριν από το πρώτο ψήσιμο του αγγείου. Μετά την κάλυψη του αγγείου με εφυάλωση, τότε αυτό θα ψηνόταν για δεύτερη φορά.[99] Η γραπτή με επίχρισμα κεραμική ήταν γνωστή και στον ισλαμικό κόσμο. Αναπτύχθηκε κυρίως στο Ιράν στον 10ο–11ο αιώνα, με κέντρα όπως η Nishapur και η Σαμαρκάνδη.[100]

Η συγκεκριμένη κατηγορία είναι γνωστή στην αγγλόφωνη ορολογία ως “Slip Painted Ware”,[101] ενώ στην ελληνική ως γραπτή με λευκό επίχρισμα.[102] Όσον αφορά τις προτεινόμενες ταξινομήσεις, ο Morgan, έχοντας ως κριτήριο τη διακόσμηση, διακρίνει δύο ομάδες: τη διάστικτη[103] (Dotted Style) ή με κυκλίσκους (Oyster Style)[104] και τη γραμμική (Linear).[105] Ο Sanders ονομάζει τη συγκεκριμένη κεραμική “Light on Dark” και τη διακρίνει σε τρεις ομάδες (I–III).[106]

Στην παρούσα μονογραφία, ακολουθώντας εν μέρει την ταξινόμηση του Sanders, προχώρησα στη διαμόρφωση τριών ομάδων (I–III) με κριτήριο τόσο τα κατασκευαστικά στοιχεία των κεραμικών (πηλός, σχήμα, εφυάλωση) όσο και τη διακόσμησή τους. Η ομαδοποίηση αυτή κρίθηκε σκόπιμη για τον επιπρόσθετο λόγο ότι οι συγκεκριμένες ομάδες συνδέονται σε ένα βαθμό, όπως θα δούμε στην Υποενότητα 7.2.2, με διαφορετικές παραγωγές ή εργαστήρια.

---

98. Γενικά για την εξεταζόμενη κατηγορία βλ. Morgan 1942, 95–103· Armstrong 1989β, 41–2· 1996α, 350· Sanders 1995α, 63–4, 240–42· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, 45–7· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 53· Vionis 2001, 88· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 39–40, 74· Vroom 2003α, 150–51· 2005, 80–1· Γιαγκάκη 2008, 210–11· 2012, 38–9· Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 37.

99. Αυτό επιβεβαιώνεται στην Κόρινθο όπου έχουν βρεθεί ημιτελή αγγεία που φέρουν γραπτή με λευκό ή σκοτεινό επίχρισμα διακόσμηση αλλά όχι εφυάλωση και συνεπώς δεν έχουν υποβληθεί σε δεύτερη όπτηση, βλ. Morgan 1942, 23–5, εικ. 18a–e· Sanders 1995α, 63.

100. Philon 1980, 283–84· Watson 2004, 204–45.

101. Waagé 1933, 323.

102. Καλοπίση-Βέρτη 2003, 39, 74. Η Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή (1996, 46) προτιμά τον όρο γραπτή δι’ επιχρίσματος. Παλαιότερα, ο Γεώργιος και η Μαρία Σωτηρίου (1952, 240) την είχαν ονομάσει γραπτή διά λευκού χρώματος και ελικοειδών σχεδίων.

103. Η ονομασία στικτή οφείλεται στην Αναστασία Γιαγκάκη (2012, 39). Εδώ προτιμήθηκε ο όρος διάστικτη, δεδομένου ότι το αγγείο καλύπτεται σχεδόν εξολοκλήρου με στιγμές.

104. Ο Sanders (1995α, 64) την ονομάζει “Spotted Style”.

105. Morgan 1942, 98–103.

106. Για τις ομάδες I–II, βλ. Sanders 1995α, 63–4. Η ομάδα III, όντας πιο όψιμη, δεν περιλαμβάνεται στη διατριβή του.

2.2.1 ΟΜΑΔΑ Ι [ΑΡ. ΚΑΤ. 44–62, 64–66]

Θέσεις εύρεσης

Η ομάδα Ι δεν γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση και φαίνεται πως ήταν περιορισμένη κυρίως στην Πελοπόννησο. Απαντά κατ' εξοχήν στην Κόρινθο,[107] ενώ λίγα θραύσματα είναι γνωστά από την ευρύτερη περιοχή της Νεμέας[108] και μόλις ένα από το Ναύπλιο.[109]

Όσον αφορά τα διάστικτα (Dotted Style), παρουσιάζονται και αυτά περιορισμένα στην Πελοπόννησο, με παραδείγματα κυρίως από την Κόρινθο[110] και λίγα δείγματα από την ευρύτερη περιοχή της Νεμέας,[111] το Ναύπλιο[112] και τη Σπάρτη,[113] ενώ γνωρίζουμε και ένα θραύσμα από το Οτράντο[114] και ένα πιθανολογούμενο από τη Θεσσαλονίκη.[115]

Η παραλλαγή με τους κυκλίσκους (Spotted Style) έχει βρεθεί στην Κόρινθο,[116] το Ναύπλιο,[117] τη θέση Βρωμόξυλο/Μοναστηράκι στην Αρκαδία (2,5 χλμ. ΝΑ της Μεγαλόπολης),[118] τη Μεσσηνία (ανασκαφή ναού Μεταμόρφωσης Σκάρμηγκα)[119] και τη Θήβα.[120]

Υλικό Άργους

Το παρόν υλικό αριθμεί συνολικά 34 τμήματα αγγείων, από τα οποία 17 είναι διάστικτα[121] και τέσσερα φέρουν διακόσμηση με κυκλίσκους.[122] Γενικά, η ομάδα Ι δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη διασπορά στην πόλη.[123]

Πηλός

Τα δείγματα της ομάδας Ι έχουν πηλό τύπου 2.2 και παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές ομοιομορφία. Ο πηλός τους είναι σκοτεινός ερυθρός, κυρίως 2.5 YR 4/6, αλλά και σε τόνους του 2.5 YR 4/4, 4/8, 5/4, 5/6. Η χρήση σκοτεινού ερυθρού πηλού ενδέχεται να ήταν σκόπιμη προ-

---

107. Morgan 1942, 95–9, 242–46 αρ. 703–46, εικ. 18a–b, 19g–j, 71–4, 157c, 189, πίν. XXIX–XXXI· Williams και Zervos 1990, 343 αρ. 12–4, πίν. 65· Sanders 1995α, 63–4, πίν. 5–6· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 74–5 αρ. Α33–5· Sanders 2003β, 388 εικ. 23:2.3· Athanasoulis 2013, 200, εικ. 178:7.
108. Athanassopoulos 2016, 86 αρ. 63–4, εικ. 33.
109. Αδημοσίευτο θραύσμα από την ανασκαφή της 5ης ΕΒΑ (1997) στο κάστρο της Ακροναυπλίας.
110. Morgan 1942, 97–8, 244–46 αρ. 725–26, 728–31, 734–35, 740–42, 746, εικ. 71d, 72, πίν. XXIXa· Sanders 1995α, 64, πίν. 7a.
111. Sutton 1990, 655, πίν. 96e· Athanassopoulos 2016, 85–6 αρ. 61–2, εικ. 33.
112. Γιαγκάκη 2012, 39, 73 αρ. 4, εικ. 4. Το συγκεκριμένο θραύσμα θυμίζει περισσότερο την ομάδα ΙΙ· βλ. και αρ. 63 στον παρόντα κατάλογο.
113. Katsara 2018, 300, εικ. 1:2.
114. Arthur 2007α, 245.
115. Σωτηρίου και Σωτηρίου 1952, 240, πίν. 96ι.
116. Morgan 1942, 98, 242 (αρ. 703), 244 (αρ. 723, εικ. 157c & αρ. 727, εικ. 71e), 245 (αρ. 736–37, πίν. XXXIl & αρ. 739, εικ. 73)· Sanders 1995α, 64, πίν. 7b· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 78–9 αρ. Α43· Sanders 2003β, 388 εικ. 23:2.7.
117. Yangaki 2008, 600, εικ. 12· Γιαγκάκη 2012, 39, 73 αρ. 2, σχέδ. 3, εικ. 2.
118. Πρόκειται για αδημοσίευτη μικρή πρόχου από τις ανασκαφές της 25ης ΕΒΑ. Για την ανασκαφική έρευνα βλ. Αθανασούλης και Βασιλείου 2009α. Το ημερολόγιο της ανασκαφής έγραψε η αρχαιολόγος Παναγιώτα Κολιάτση.
119. Konstantinidou 2018, 827, εικ. 1:12, 4:12.
120. Κοιλάκου 2005, 433–34, εικ. 12· Vroom 2006α, 184, εικ. 4· 2014β, 462, εικ. 9.
121. Από τα 13 δείγματα, τα επτά περιλαμβάνονται στον κατάλογο (56–62). Το διάστικτο 63 εντάσσεται στην ομάδα ΙΙ. Ωστόσο, προτιμήθηκε η ένταξή του μαζί με τα δείγματα της ομάδας Ι, λόγω της διακόσμησής του.
122. Αρ. 64–6.
123. Οικόπεδα: ΑΤΕ, Γκαλέτση, Κοντογιάννη, Μακρυγιάννη, Μαστοράκου, Ντίνη, ΟΤΕ, Σελλή, Τριανταφύλλου.

κειμένου να δημιουργείται η επιθυμητή αντίθεση μεταξύ της σκοτεινής επιφάνειας του αγγείου και της ανοιχτόχρωμης διακόσμησης. Πέντε δείγματα παρουσιάζουν φαιό χρώμα στον πυρήνα των τοιχωμάτων τους,[124] στοιχείο που το συναντήσαμε και στην προηγούμενη κατηγορία.

Κοινό γνώρισμα της ομάδας Ι, ιδίως των διάστικτων, αποτελεί ο πολύ σκληρός πηλός, προκειμένου τα αγγεία να είναι ανθεκτικά.[125] Σε τρία δείγματα της ομάδας[126] ο πηλός είναι χονδρόκοκκος και στα υπόλοιπα μέτριος. Όλα παρουσιάζουν στη σύστασή τους λευκά εγκλείσματα, πολύ συχνά είναι επίσης τα φαιομέλανα/μελανωπά, ενώ σπανιότερα παρατηρούνται τα ερυθρά και τα σπινθηρίζοντα.[127] Από τη μακροσκοπική τους εικόνα θα μπορούσε να υποτεθεί με αρκετή επιφύλαξη ότι πρόκειται για μια πιο λεπτόκοκκη εκδοχή του πηλού των αυτοθερμαινόμενων σκευών (σκοτεινό ερυθρό χρώμα, φαιά τοιχώματα από υπερόπτηση, αρκετά λευκά εγκλείσματα και πόροι).

Λίγα δείγματα διαφοροποιούνται ως προς τον πηλό τους. Το 58 έχει πηλό τύπου 4.2 και τα 61 και 66 έχουν πηλό πιθανώς τύπου 4.1. Ο πηλός τύπου 4 είναι ρόδινος, μέτριος, σκληρός, με αρκετά εγκλείσματα και προσμείξεις και θα τον συναντήσουμε κυρίως σε άλλες κατηγορίες κεραμικής, όπως η γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα ή η κουκκιδωτή.

Σχήμα

Από την ομάδα Ι, λίγα σχήματα μπορούν να ανασυσταθούν. Τα περισσότερα θραύσματα προέρχονται από ανοιχτά αγγεία, στα οποία κυριαρχεί ο τύπος της μεγάλης βαθιάς κούπας με καμπύλα τοιχώματα και αυλακωτό χείλος με ρηχή αυλάκωση (Τύπος Κ1).[128] Το 51 ανήκει πιθανώς σε κύπελλο με δισκοειδή βάση. Στην Κόρινθο ξεχωρίζει ένα πιθοειδές αγγείο με καλής ποιότητας διακόσμηση,[129] καθώς και ένα αυτοθερμαινόμενο σκεύος με παράσταση πτηνού.[130]

Στα διάστικτα, τα οκτώ από τα δώδεκα δείγματα του παρόντος υλικού ανήκουν σε κύπελλα,[131] τα οποία έχουν λεπτά καμπύλα τοιχώματα, κάθετη ταινιωτή λαβή, κάθετο, ελαφρώς αποκλίνον, χείλος.[132] Μόνο μία κούπα, η 57, ανήκει στον τύπο Κ1 της βαθιάς κούπας με καμπύλα τοιχώματα και αυλακωτό χείλος. Το 62 ανήκει πιθανώς σε μικρό πινάκιο με λοξά τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Π4). Υπάρχει και ένα τμήμα κλειστού αγγείου με δισκοειδή βάση και καμπύλα τοιχώματα, το οποίο πιθανώς ανήκει σε μικρή πρόχου ή αμφορίσκο.[133] Έχει παρόμοια κατασκευή με τα κύπελλα, με τη μόνη διαφορά ότι το εσωτερικό του είναι ακόσμητο και χωρίς εφυάλωση (και βέβαια κλείνει/στενεύει προς τα πάνω).[134]

Στα διάστικτα παρατηρούμε ότι τα τοιχώματα είναι ιδιαίτερα λεπτά (γύρω στα 0,3 εκ.) και

124. Αρ. 44, 49, 53, 55, 59.
125. Ιδίως στα αρ. 44, 48, 53.
126. Αρ. 44, 47, 53.
127. Αρ. 51, 53.
128. Αρ. 47–8, 50, 53. Οι αριθμημένοι τύποι (Κ ή Π) αναφέρονται στην τυπολογία της παρούσας έρευνας (βλ. Τόμος Β'). Όπως θα δούμε στο κεφάλαιο των σχημάτων, ο τύπος Κ1 του παρόντος υλικού αντιστοιχεί στον τύπο Ι "Hemispherical bowls" του Sanders (1995α, 266) που απαντά κυρίως σε αυτού του είδους τις διακοσμήσεις.
129. Morgan 1942, 97, 245 αρ. 738, πίν. XXX. Το συγκεκριμένο αγγείο εκτός από το σχήμα ξεχωρίζει και από το ύψος του (28 εκ.) συγκριτικά με τα υπόλοιπα κλειστά αγγεία της εξεταζόμενης ομάδας.
130. Morgan 1942, 246 αρ. 745 (χωρίς φωτογραφία).
131. Αρ. 58–61. Παρόμοια εικόνα μάς δίνει και η Κόρινθος, βλ. Morgan 1942, 244–45.
132. Στα κύπελλα του αργειακού υλικού δεν σώζονται οι βάσεις τους. Θα ήταν πιθανώς δισκοειδείς, όπως ήταν ο κανόνας στα κύπελλα από ερυθρό πηλό.
133. Αρ 56.
134. Προχοΐσκες και αμφορίσκοι απαντούν και στην Κόρινθο, βλ. Morgan 1942, 97, 245–46. Στην Κόρινθο απαντά και φλασκίο, βλ. στο ίδιο, 97, 246 αρ. 746.

καλοψημένα, συνεπώς ανθεκτικά. Το κατασκευαστικό αυτό γνώρισμα απαιτούσε τεχνογνωσία, στοιχείο που, όπως θα δούμε, επιβεβαιώνεται από την καλή ποιότητα της εφυάλωσής τους. Εξαίρεση αποτελεί το 62, που εκτός από το ότι έχει παχιά τοιχώματα (0,8 εκ.), διαφοροποιείται και ως προς το σχήμα του.

Το μικρό θραύσμα 64 που φέρει διακόσμηση με κυκλίσκους εσωτερικά και εξωτερικά, θα πρέπει να ανήκε σε κύπελλο και διακρίνεται και αυτό για τα ιδιαιτέρως λεπτά του τοιχώματα, ενώ το 66 ίσως προέρχεται από μικρή πρόχου, όμως προβληματίζει η ευρύτητα του σώματός του. Στην κορινθιακή κεραμική παρατηρείται μεγαλύτερη ποικιλία στα σχήματα που φέρουν τη συγκεκριμένη διακόσμηση (ποτήρια, πινάκιο, κούπα, κύπελλο, προχοΐσκη, αμφορίσκος).[135]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Τα αγγεία της ομάδας Ι δεν φέρουν επίχρισμα ως επένδυση, με εξαίρεση το 46 που φέρει πολύ λεπτό στρώμα φαιού επιχρίσματος στην εξωτερική του επιφάνεια.

Από πλευράς εφυάλωσης, η ομάδα Ι χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι τα αγγεία και στις δύο επιφάνειές τους (εσωτερική και εξωτερική) καλύπτονται με εφυάλωση.[136] Η διαφορά μεταξύ των δύο επιφανειών είναι ότι εξωτερικά η εφυάλωση είναι πιο λεπτή και σε αρκετές περιπτώσεις διαφορετικού τόνου ή ακόμα και χρώματος,[137] ενώ εσωτερικά είναι πιο παχιά και πολύ συχνά στιλπνή.[138] Το χρώμα της εφυάλωσης γενικά ποικίλλει· είτε είναι κιτρινοπράσινο,[139] πράσινο ή λαδοπράσινο,[140] είτε κιτρινοκάστανο[141] ή κιτρινωπό.[142] Στα διάστικτα η εφυάλωση είναι συνήθως καλής ποιότητας, στιλπνή, κυρίως κιτρινοκάστανη ή σκουροκάστανη[143] και σπανιότερα πράσινη.[144]

Ο Sanders παρατηρεί ότι στην Κόρινθο η κίτρινη εφυάλωση συναντάται κυρίως σε πιο προσεγμένες διακοσμήσεις, ενώ η πράσινη συνήθως σε κατώτερης ποιότητας δείγματα.[145] Αυτό δεν είναι δυνατό να ελεγχθεί στο υλικό του Άργους, λόγω της μικρής ποσότητας της συγκεκριμένης κεραμικής σε σχέση με την αντίστοιχη της Κορίνθου. Πάντως, το διάστικτο 60, που φέρει πράσινη εφυάλωση, είναι εξίσου καλής ποιότητας με αυτά που φέρουν κιτρινοκάστανη ή κιτρινωπή. Ωστόσο, η ανοιχτόχρωμη και στιλπνή εφυάλωση, προσδίδει πράγματι αρτιότερο αποτέλεσμα.[146]

Διακόσμηση

Η διακόσμηση της γραπτής με λευκό επίχρισμα κεραμικής φαίνεται ότι προέρχεται από τη γραπτή πολύχρωμη από λευκό πηλό.[147] Τα θέματα είναι κατά κανόνα γραμμικά και χαρακτη-

135. Morgan 1942, 242, 244–46.
136. Βλ. και Morgan 1942, 96.
137. Αρ. 44, 47–51.
138. Αρ. 49–50, 52–3, 60, 64.
139. Αρ. 45–7, 49.
140. Αρ. 44, 55.
141. Αρ. 50–2, 54.
142. Αρ. 48, 53.
143. Αρ. 57–9, 61–2.
144. Αρ. 60.
145. Sanders 1995α, 64.
146. Βλ. για παράδειγμα τα 52 και 53.
147. Hayes 1992, 37, 125, πίν. 9a· Sanders 1995α, 240· βλ. επίσης Mundell Mango 2001β, 31, εικ. 22. Καλό παράδειγμα συνιστά θραύσμα από λευκό πηλό που φέρει διακόσμηση με μεγάλη ομοιότητα με γραπτά με λευκό επίχρισμα αγγεία από ερυθρό πηλό, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 24 αρ. 20.

ρίζονται για την πυκνότητα και τη συνοχή τους. Άλλο χαρακτηριστικό της διακόσμησης της συγκεκριμένης ομάδας είναι το παχύ επίχρισμα, που προσδίδει μια αίσθηση αναγλύφου στα διακοσμητικά.[148]

Ως προς τα διακοσμητικά θέματα, προτιμώνται τα ημικύκλια, οι ρόμβοι, οι κυκλίσκοι και σπανιότερα τα ελικοειδή. Το χείλος, όταν σώζεται, κοσμείται με κοφτές κάθετες ή λοξές πινελιές. Δεν λείπουν και τα εικονιστικά θέματα, όπως οι παραστάσεις πτηνών.[149]

Τα θραύσματα 44, 45 και 46 φέρουν ιδιότυπη διακόσμηση, όπου μεγάλο τμήμα της εσωτερικής τους επιφάνειας καλύπτεται με λευκό επίχρισμα και μένουν λίγα τμήματα χωρίς επίχρισμα, διαμορφώνοντας σχετικά ιδιότυπα μοτίβα, που ενίοτε ποικίλλονται με κάθετη σειρά στιγμών λευκού επιχρίσματος. Άλλο ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει τα συγκεκριμένα θραύσματα είναι το γεγονός ότι είναι αρκετά ψημένα με αποτέλεσμα το φόντο να παρουσιάζεται πολύ σκοτεινό. Εκ πρώτης όψεως φαίνονται όψιμα, ωστόσο παρόμοια αγγεία από την Κόρινθο τοποθετούνται τόσο από τον Morgan[150] όσο και από τον Sanders[151] στην κατηγορία αυτή. Και οι δύο μελετητές επισημαίνουν ότι η διακόσμησή τους θυμίζει αρκετά τη γραπτή κεραμική με σκοτεινό επίχρισμα και πράγματι με την πρώτη ματιά θα τα τοποθετούσαμε σε αυτή την κατηγορία λόγω της μεγάλης έκτασης του λευκού επιχρίσματος που θα μπορούσε να εκληφθεί ως φόντο και όχι ως μέσο διακόσμησης.

Τα κύπελλα με τη διάστικτη διακόσμηση φέρουν, όπως μαρτυρεί και η ονομασία τους, στιγμές από λευκό επίχρισμα τόσο στην εσωτερική όσο και την εξωτερική τους επιφάνεια. Στην προχοΐσκη 56 η διακόσμηση, όπως είναι φυσικό, καταλαμβάνει μόνο την εξωτερική επιφάνεια και ξεκινά αρκετά πάνω από τη βάση του αγγείου, στοιχείο που παρατηρείται και σε ορισμένα κύπελλα. Η μεγάλη βαθιά κούπα 57 φέρει στιγμές μόνο εσωτερικά και πάνω στο χείλος (όχι εξωτερικά όπως στα κύπελλα). Σημειώνεται ότι αγγεία που θυμίζουν τη διάστικτη κεραμική κατασκευάζονταν στην περιοχή του ανατολικού Ιράν στον 10ο–11ο αιώνα.[152]

Τα 64, 65 και 66 κοσμούνται με κυκλίσκους. Στις περιπτώσεις που οι κυκλίσκοι είναι καλοσχηματισμένοι, όπως στο 64, δεν αποκλείεται οι κεραμείς πριν από την τοποθέτηση του επιχρίσματος να τοποθετούσαν κάποιου είδους κάλυμμα στην προς διακόσμηση επιφάνεια, το οποίο θα είχε ανοίγματα στα σημεία απόδοσης των κυκλίσκων.[153]

Χρονολόγηση

Γενικά, η γραπτή με επίχρισμα κεραμική αποτελεί μία από τις πρωιμότερες κατηγορίες διακόσμησης της εφυαλωμένης κεραμικής από ερυθρό πηλό. Απαντά ήδη από τον 7ο αιώνα σε μικρές πρόχους και κύπελλα από τάφους του πρωτοβυζαντινού οικισμού της Ελεύθερνας.[154]

Στη μεσοβυζαντινή εποχή, τα πρώτα δείγματα της γραπτής με λευκό επίχρισμα στην Κόρινθο χρονολογούνται από τον Sanders λίγο μετά το 1080 ως τις πρώτες δεκαετίες του 12ου αιώνα.[155] Τα διάστικτα (Dotted Style) χρονολογούνται από τον Sanders από το 1080/1090 και

148. Ιδίως στα αρ. 48, 49, 51.
149. Αρ. 51–2, 55.
150. Morgan 1942, 243–44 αρ. 713–14, 718, πίν. XXXI:k, n, p.
151. Sanders 1995α, 240, πίν. 6b.
152. Watson 2004, 222 αρ. Gb:5.
153. Παρόμοια πρακτική, αλλά για άλλου είδους διακοσμητικά, φαίνεται πως είχε χρησιμοποιηθεί στο 44, στο μοτίβο με τις οριζόντιες επάλληλες γραμμές.
154. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 239–40· 2003, 218 υποσ. 9· 2004, 213–18. Τα συγκεκριμένα αγγεία είναι σημαντικά για τον επιπρόσθετο λόγο ότι εντάσσονται στα πολύ πρώιμα δείγματα βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής εν γένει.
155. Sanders 1995α, 240, ο οποίος επισημαίνει ότι τα δείγματα με πράσινη εφυάλωση θα πρέπει να

εξής και η παραλλαγή με τους κυκλίσκους (Spotted Style) περίπου στο α' μισό του 12ου αιώνα.[156]

Όσον αφορά το αργειακό υλικό, ακολουθούνται οι χρονολογήσεις του Sanders διότι πέραν της τεκμηρίωσής τους, προκύπτει ιδιαίτερη ομοιότητα της αργειακής με την αντίστοιχη κορινθιακή ομάδα. Συνεπώς, τα δείγματα της πρώτης ομάδας θα μπορούσαν να χρονολογηθούν από τον όψιμο 11ο και κυρίως στο α' τέταρτο του 12ου αιώνα.

2.2.2 ΟΜΑΔΑ ΙΙ [ΑΡ. ΚΑΤ. 63, 67–92]

Θέσεις εύρεσης

Σε αντίθεση με την προηγούμενη ομάδα, η ομάδα ΙΙ γνώρισε ευρύτατη διάδοση. Δημοσιευμένα ευρήματα είναι γνωστά από τις ακόλουθες θέσεις:

Κίεβο,[157] Χερσώνα,[158] Δινογέτεια,[159] Nufăru,[160] Διονυσόπολη,[161] Βάρνα,[162] Αγχίαλος,[163] Σωζόπολη,[164] Urdoviza[165]

Κωνσταντινούπολη (Μεγάλο Παλάτιο,[166] Άγιος Πολύευκτος[167]), Σινώπη,[168] Χρυσή,[169] Πέργαμος,[170] Έφεσος,[171] Αναία,[172] Αφροδισιάδα,[173] Ιασός,[174] Σαγαλασσός,[175] Μύρα,[176] Ισσός,[177] Λευκωσία,[178] Πάφος,[179] Κούκλια/Παλαίπαφος,[180] Άκρα,[181] Καισάρεια,[182] Ḥ. ʻUẓa,[183] Yoqneʻam[184]

τοποθετηθούν στην όψιμη φάση της ομάδας.

156. Sanders 1995α, 241· 2003β, 392 πίν. 23:3. Ο Morgan (1942, 98) χρονολογούσε τα διάστικτα πολύ πρώιμα, πριν από τα μέσα του 11ου αι., και τα αγγεία με τους κυκλίσκους προς τα τέλη του ίδιου αιώνα.
157. Koval 2017, 729 εικ. 2:40.
158. Zalesskaya 2011, 181 αρ. 379–80.
159. Barnea 1967, 243, εικ. 147· 1981, 224, πίν. 98:3· Kuzev 2003, 77.
160. Baraschi και Damian 1993, 245, 257–58 αρ. 291–99, εικ. 5, 11, 18, 20–1· Kuzev 2003, 77–8.
161. Manolova-Voykova 2014, εικ. 1:1–3· 2015, 422–23 αρ. 16–7· 2018, 107, πίν. 9:4.
162. Kuzev 2003, 79, εικ. 6c· Manolova-Voykova 2013, 355, εικ. 3:30–1· 2014, εικ. 1:4–8, 2:9–10.
163. Manolova-Voykova 2013, 355, εικ. 6:19· 2014, εικ. 2:11–3· 2018, 107, πίν. 6:7.
164. Manolova-Voykova 2014, εικ. 2:14· 2018, 107, πίν. 3:7.
165. Manolova-Voykova 2014, εικ. 2:15· 2018, 107, πίν. 2:7.
166. Stevenson 1947, 50–1, πίν. 25:12.
167. Hayes 1992, 46.
168. Köroğlu και İnanan 2018, 321, πίν. 1g.
169. Böhlendorf-Arslan 2015, 56, εικ. 16:13.
170. Spieser 1996, 52, 91 αρ. 571–73, πίν. 59.
171. Parman 1989, 287, εικ. 14· Doğer 2010, εικ. 5b· Vroom και Fındık 2015, 209–10, 233–34 αρ. 9–15, πίν. 1–2, 27· Vroom 2018, 387, πίν. 1:2.
172. Doğer 2010, εικ. 5c.
173. Öztaşkın 2017, 171–73, πίν. 4:6.
174. Baldoni 2007, 18, εικ. 8.
175. Vionis κ.ά. 2009, 200· 2010, 445–46, 450, εικ. 21e.
176. Fındık 2015, 831–32, εικ. 3:2.
177. Blackman και Redford 2005, 123, εικ. 10–1.
178. Wartburg και Violaris 2009, 255, εικ. 6:4–5· François 2017, 845, εικ. 35:9· 2018, 200–1, εικ. 4.
179. Megaw 1971, 129, πίν. XXXIV:5· 1972, 342, εικ. 22· 1984, 339 αρ. 7, εικ. 3, πίν. LXXV· Waksman και Wartburg 2006, 374 αρ. 2, εικ. 2.
180. Wartburg 1998, 138 αρ. 10, εικ. 52–3· Waksman και Wartburg 2006, 374 αρ. 1, εικ. 2.
181. Stern και Waksman 2003, 171· Avissar και Stern 2005, 40, 41 αρ. 1, εικ. 15:1· Benente κ.ά. 2009–2010, 182, εικ. 27:4· Stern 2012, I: 65 κ.α., II: 104 αρ. 7–8, πίν. 4:48.
182. Arnon 2008, 50–1, πίν. XXXVI:1e.
183. Avissar και Stern 2005, 40, 41 αρ. 2, εικ. 15:2, πίν. XIII:1.
184. Avissar 1996, 106, εικ. XIII.49:1–2, φωτ. XIII.28.

Ηράκλεια/Marmara Ereğlisi,[185] Μαρώνεια (Παληόχωρα,[186] Σύναξη[187]), Μοσυνόπολη,[188] Βρύα,[189] Κίτρος,[190] Ανάργυροι Φλώρινας,[191] Φθιώτιδα (Καλαπόδι,[192] Παναγία,[193] Βαλτέτσι,[194] Σμίξη,[195] Άγιος Δημήτριος Καινούργιου[196]), **Χαλκίδα**,[197] Αλιβέρι,[198] Βοιωτία[199] (**Θήβα,**[200] Άγιος Θωμάς Τανάγρας,[201] Άσκρα,[202] Νεοχώρι[203]), Αθήνα,[204] Κεγχρεές,[205] Κόρινθος,[206] Σικυώνα,[207] Πολυφέγγι Νεμέας,[208] Λακωνία[209] (Σπάρτη,[210] Έρημος Μάνης[211]), Χίος (Εμπορειό[212]), Άνδρος,[213] Κέα,[214] Κύθηρα,[215] **Ρόδος,**[216] Κρήτη (Ηράκλειο,[217] Ελεύθερνα[218])

Δυρράχιο,[219] Βουθρωτό,[220] Οτράντο,[221] Quattro Macine[222]

---

185. Böhlendorf-Arslan 2016, 175 αρ. K130, εικ. 307.
186. Δουκατά-Δεμερτζή 1994, 365.
187. Μπακιρτζής 1991, 94· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 333 αρ. 369 (Ν. Ζήκος)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 38 (Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή).
188. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 52 (Ν. Ζήκος).
189. Παζαράς και Τσανανά 1990, 360 υποσ. 34· Tsanana 2003, 247, εικ. 3.
190. Μαρκή κ.ά. 2007, 272 αρ. 3, εικ. 3.
191. Ζαχαριάδης 2013, 65, εικ. 9α.
192. Armstrong 1996α, 339 (αρ. 16), 340 (αρ. 26–30), 343 (αρ. 76–8, 80), 344 (αρ. 82–7), 345 (αρ. 98, 106–7), 350, πίν. 83–6.
193. Armstrong 1989β, 6 αρ. 1–10, εικ. 2, πίν. 3.
194. Armstrong 1989β, 16 αρ. 1–13, εικ. 11, πίν. 7.
195. Armstrong 1989β, 30 αρ. 1–11, εικ. 18, πίν. 10.
196. Γιαλούρη 2009, 1253, εικ. 10.
197. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973–1974, 503, πίν. 323α–γ· Σκαρτσή και Βαξεβάνης 2017, 596–97, εικ. 3α–β.
198. Ντάφη και Σκαρτσή 2015, 711, εικ. 7α–γ.
199. Vroom 2003α, 100 (αρ. 6:3–5/W9:1, 4–8, 10–3, εικ. 6:17, 6:41), 103 (αρ 8:5–6/W9:2–3, εικ. 6:17), 150–51· 2003β, 765, εικ. 5.
200. Φαράκλας 1968, 212, 222–23, πίν. 162α, 171β· Armstrong 1993, 304 (αρ. 43, εικ. 6, πίν. 31), 307 (αρ. 81, εικ. 7, πίν. 32), 311 (αρ. 138, πίν. 33a)· Κοιλάκου 1995, 80, πίν. 36β· 1996, 76–7, πίν. 33α· Waksman κ.ά. 2014, 398–99 αρ. 18–20, εικ. 5h, 9a–c.
201. Vionis 2001, 88, εικ. 4· 2008, 32, εικ. 9c–d.
202. Vroom 2003α, 96, 150–51, αρ. W9:14.
203. Vroom 2003α, 114, 150–51, αρ. W9:9, εικ. 6:18.
204. Waagé 1933, 323, εικ. 18a–f· Frantz 1938, 431, 440 (αρ. A8), 443–44 (αρ. A24–5), 461 (αρ. C2), εικ. 2, 4, 6, 25· Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982, 133, πίν. 38γ· Μεγαλομμάτη 2011, αρ. 1–2.
205. Adamsheck 1979, 102 αρ. LRB 42, πίν. 25.
206. Φιλαδελφεύς 1924, 33 αρ. 3· Morgan 1942, 100, 246–48 αρ. 747–74, εικ. 19k, 75–7, 190–92, πίν. XX-XII· Πάλλας 1972, 244 αρ. 15, πίν. 228β· Sanders 1995α, 64, πίν. 7c· Williams κ.ά. 1998, 258 αρ. 20, πίν. 46b· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 75–6 αρ. A36–8· Αθανασούλης και Μανωλέσσου 2013, 537· Τζαβέλλα 2018, 812, αρ. 26–7, εικ. 5.
207. Ορλάνδος 1969, 175, εικ. 34.
208. Athanassopoulos 2016, 149 αρ. 312, εικ. 103.
209. Armstrong 1996β, 126 αρ. 1, εικ. 17.1:1–6.
210. Dawkins και Droop 1910–1911, 27 αρ. 62, πίν. XVIII(;)· Katsara 2018, 301, πίν. 1.
211. Megaw 1932–1933, 148–49· Μπούρας και Μπούρα 2002, 475, εικ. 517–18.
212. Boardman 1989, 114 αρ. 290, πίν. 26.
213. Βόγκλη 2016, 104–6, εικ. 86.
214. Cherry κ.ά. 1991, 354, εικ. 18:1.
215. Vroom 2014α, 52–3 (αρ. M10–1, εικ. 27a–d), 54 (αρ. M20, εικ. 27j), 60.
216. Μιχαηλίδου 2014, I: 74–87, II: αρ. 39–84.
217. Πούλου-Παπαδημητρίου 2003, 218–19, εικ. 17–29· 2011, 420, εικ. 43.
218. Γιαγκάκη 2008, 211, 247–48 αρ. 33, πίν. 3α.
219. Metalla 2015, 810–12, πίν. 2:8.
220. Crowson 2007, 41· Hodges και Vroom 2007, 383, εικ. 11:1.
221. Patterson 1993, 108–11· Arthur 2007α, 245.
222. Arthur 2007α, 245.

Ναυάγια: Πελαγοννήσου,[223] Καβαλλιανής,[224] Βρυσακίου Θορικού,[225] Καστελλορίζου[226]

Συλλογές:[227] Αρχαιολογικά Μουσεία Κωνσταντινούπολης,[228] Αρχαιολογικό Μουσείο Σμύρνης,[229] Αρχαιολογικό Μουσείο Αλικαρνασσού,[230] Μουσείο Μπενάκη,[231] Συλλογή Παύλου Κανελλόπουλου,[232] Κρατικά Μουσεία Βερολίνου,[233] Συλλογή Μονάχου,[234] Badisches Landesmuseum Καρλσρούης,[235] Συλλογή Ινστιτούτου Τεχνών του Detroit[236]

Υλικό Άργους

Η δεύτερη ομάδα της γραπτής κεραμικής με λευκό επίχρισμα παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική στο παρόν υλικό, καθώς αριθμεί διπλάσια περίπου αγγεία και θραύσματα σε σχέση με την προηγούμενη. Πιο συγκεκριμένα αριθμεί γύρω στα 80 θραύσματα/αγγεία,[237] από τα οποία τα περισσότερα προέρχονται από το οικόπεδο ΑΤΕ.[238] Στην υπόλοιπη Αργολίδα έχουν βρεθεί λίγα θραύσματα από την ανασκαφή των «Αγίων Θεοδώρων» στην Ακροναυπλία,[239] το Χώνικα[240] και την Άνω Επίδαυρο.[241]

Πηλός

Γενικά ο πηλός της ομάδας ΙΙ παρουσιάζει αρκετή ομοιογένεια και είναι καλοψημένος. Σπανίως παρατηρούνται φαιά τοιχώματα, στοιχείο που παραπέμπει σε βελτίωση των συνθηκών όπτησης. Χαρακτηριστικός τύπος πηλού είναι ο 3.1, ο οποίος απαντά σε περισσότερα από τα μισά δείγματα του εξεταζόμενου υλικού.[242] Το χρώμα του είναι κατά βάση σκούρο ερυθρό ή ερυθροκάστανο (2.5 YR 5/8–4/8), σε υφή είναι μέτριος, σκληρός ή πολύ σκληρός. Όλα τα δείγματα έχουν πόρους, συνήθως μικρούς/μέτριους, και φέρουν λευκά εγκλείσματα· συχνά απαντούν και μέτρια/μεγάλα φαιά, καθώς και σπινθηρίζοντα στοιχεία. Γενικά, δεν παρατηρείται (τουλάχιστον μακροσκοπικά) ιδιαίτερη ποικιλία εγκλεισμάτων και προσμείξεων· σε

223. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985, 229–30 αρ. 263 (Ε. Ιωαννιδάκη). Πρόκειται για ναυάγιο στα ανοιχτά του νησιού Κυρα-Παναγιά ή Πελαγονήσι των βόρειων Σποράδων, για το οποίο θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στην Υποενότητα 7.2.
224. Κουτσουφλάκης 2013, 101, πίν. 14:5–6 & 15· Koutsouflakis και Tsompanidis 2018, 41, εικ. 2.
225. Κουτσουφλάκης 2012, 849–50, εικ. 18–20· 2013, 257, πίν. 131:7, 132:1–3, 5–6.
226. Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986, 291–93 (αρ. 46–53), 323–25, πίν. 67β, 68α· Michaïlidou και Philothéou 1989, 174–75, εικ. 2α· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 143, εικ. 1.
227. Σημειώνεται ότι αρκετά ευρήματα από ξένες συλλογές προέρχονται από ναυάγια.
228. Ödekan 2007, 137 (L. Doğer).
229. Ödekan 2007, 232 (L. Doğer)· Doğer 2010, εικ. 5a.
230. Doğer 2010, εικ. 5d.
231. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 54–7 αρ. 77–90.
232. Brouscari 1988, 509 αρ. 8, εικ. 8, 19.
233. Böhlendorf-Arslan 2013, 143–47 (αρ. 303–12), 445–46 (αρ. 1053–57).
234. Stiegemann 2001, 360–63 αρ. IV:111–12 (C. Schmidt).
235. Daim κ.ά. 2017, 46–7 αρ. III:21–2, εικ. 17–8, πίν. 20:2–21 (B. Böhlendorf-Arslan).
236. Armstrong 1997, 8, εικ. 8.
237. Στον κατάλογο έχουν συμπεριληφθεί τα 27.
238. Τα υπόλοιπα προέρχονται από τα οικόπεδα: Γκαλέτση, Ευστρατιάδη, Κεχαγιά, Μακρυγιάννη, Ντίνη, ΟΤΕ, Παπαθανασίου, Σελλή, Φλώρου.
239. Yangaki 2008, 600, εικ. 13· Γιαγκάκη 2012, 39, 73–4 αρ. 3–7, εικ. 3–6. Σε αυτά προστίθενται και ορισμένα αδημοσίευτα θραύσματα από τις υπόλοιπες ανασκαφές της Ακροναυπλίας.
240. Vassiliou 2018β, 148 αρ. 6, εικ. 10.
241. Αδημοσίευτο θραύσμα από την ανασκαφή της 5ης ΕΒΑ.
242. Αρ. 67–9, 71–82, 85–91.

λίγα δείγματα απαντούν μελανά ή ερυθρά. Τα 70 και 84 έχουν πηλό τύπου 3.2, που αποτελεί τη λεπτόκοκκη εκδοχή του 3.1, με λιγότερους πόρους και εγκλείσματα.

Σχήμα

Από τα λιγοστά αγγεία που σώζουν πλήρες προφίλ συνάγεται ότι κυριαρχούν οι κούπες και τα πινάκια, ενώ τα κύπελλα απαντούν σπανιότερα.[243] Ως προς τις κούπες, επικρατεί ο τύπος της μεγάλης βαθιάς κούπας σε τρεις παραλλαγές: κούπα με γωνιώδες σώμα και επικλινές χείλος (Τύπος Κ3),[244] με λοξά τοιχώματα και κάθετο χείλος (Τύπος Κ4),[245] με ημισφαιρόμορφο σώμα και απλό χείλος (Τύπος Κ5).[246] Σε όλες τις περιπτώσεις οι βάσεις είναι δακτυλιόσχημες, συνήθως με επίπεδη επιφάνεια έδρασης και ελαφρώς αποκλίνουσες, σχετικά χαμηλές και οι περισσότερες χαρακτηρίζονται από την ευρύτητά τους (συνήθως έχουν διάμ. 9–11 εκ.).[247] Ως προς τα πινάκια, απαντά ο τύπος με τα λοξά τοιχώματα και το απλό, ελαφρώς στρογγυλεμένο, χείλος (Τύπος Π4).[248]

Τα κλειστά αγγεία απαντούν σπανιότερα. Το 83 ανήκει σε πρόχου, με τριφυλλόσχημο στόμιο και μία ταινιωτή λαβή, και το 84 ενδέχεται να προέρχεται από παρόμοιο αγγείο, δεδομένου ότι σώζει γένεση λαβής.[249]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Τα αγγεία της ομάδας ΙΙ δεν φέρουν, όπως είναι φυσικό, επίχρισμα στην επιφάνεια διακόσμησής τους, όμως σχεδόν όλα καλύπτονται εξωτερικά με αραιό στρώμα λευκού ή λευκωπού επιχρίσματος.[250]

Όσον αφορά την εφυάλωση, στην πλειονότητα των θραυσμάτων και αγγείων, με εξαίρεση το κύπελλο 68 και τα κλειστά αγγεία 83 και 84, η εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια, ενίοτε και την εξωτερική γύρω από το χείλος. Συνήθως είναι λεπτή και σε αρκετές περιπτώσεις στιλπνή. Σε αρκετά δείγματα είναι άχρωμη, ενίοτε με αποχρώσεις κιτρινωπού ή πρασινωπού χρώματος,[251] καθώς και κιτρινωπή[252] ή κιτρινοκάστανη.[253] Ωστόσο, τα περισσότερα δείγματα του παρόντος υλικού (21 στον αριθμό) φέρουν πράσινη.[254]

Διακόσμηση

Σε όλα σχεδόν τα δείγματα η διακόσμηση καταλαμβάνει την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου με εξαίρεση το κύπελλο 68 και τα κλειστά σχήματα 83 και 84. Ως προς την απόδοση της δια-

243. Το ίδιο ισχύει και στην Κόρινθο, βλ. Morgan 1942, 246–48. Για κύπελλο από τα Κύθηρα, βλ. Vroom 2014α, 53 αρ. Μ10, εικ. 27b.
244. Αρ. 67.
245. Αρ. 90–1.
246. Αρ. 89.
247. Αρ. 67, 70–2, 86.
248. Αρ. 69.
249. Πρόχοι της συγκεκριμένης κατηγορίας απαντούν επίσης στην Κόρινθο, βλ. Morgan 1942, 248 αρ. 769–73, εικ. 75e, 192, και την Αθήνα, βλ. Frantz 1938, 444 αρ. Α25, εικ. 4.
250. Με εξαίρεση το 88 που φέρει λεπτό στρώμα κιτρινοκάστανου επιχρίσματος.
251. Αρ. 67–8, 70, 74–5, 78–9, 92.
252. Αρ. 69, 73, 80, 89.
253. Αρ. 71–2, 76.
254. Αρ. 77, 81–8, 90–1.

κόσμησης της ομάδας ΙΙ, παρατηρείται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις το επίχρισμα είναι πιο αραιό συγκριτικά με την προηγούμενη ομάδα, δίνοντας περισσότερο έμφαση στη ζωγραφική απόδοση των θεμάτων, παρά στην ανάγλυφη που χαρακτήριζε την ομάδα Ι.

Ως προς το θεματολόγιο της ομάδας ΙΙ, η συντριπτική πλειονότητα κοσμείται με σπείρες και ελικοειδή θέματα.[255] Σχεδόν όλα τα αργειακά δείγματα σώζονται αποσπασματικά, με εξαίρεση το 89, που αποτελεί τη μοναδική περίπτωση, στην οποία μπορούμε να δούμε πώς ήταν αυτή η διακόσμηση (ή τουλάχιστον μία εκδοχή της) σε ολοκληρωμένη μορφή. Σε ορισμένα δείγματα τα ελικοειδή σχηματίζουν καρδιόσχημα.[256] Λόγω της κυκλικής διάταξης και του επαναλαμβανόμενου χαρακτήρα τους, οι διακοσμήσεις αυτές ενδέχεται να εκτελούνταν πάνω στον κεραμικό τροχό.[257] Το κύπελλο 63 φέρει διάστικτη διακόσμηση που διαφέρει από αυτήν της ομάδας Ι, ως προς το ότι οι κουκκίδες είναι παχύτερες και ανομοιόμορφες.

Αγαπητά θέματα ήταν και τα φυτικά, όπως τα ανθέμια,[258] οι κρίνοι,[259] τα φοινικοειδή[260] και τα δένδρα ή φυλλόμορφα.[261] Λίγα αγγεία κοσμούνται με γραμμικά θέματα (καμπυλόγραμμα,[262] ελισσόμενες γραμμές[263]), τα οποία, όπως είδαμε, ήταν αγαπητά στην προηγούμενη ομάδα. Το 85 κοσμείται με σχηματοποιημένα ψευδοκουφικά που θυμίζουν άγκιστρα. Το μοναδικό παράδειγμα με παράσταση ζώου του παρόντος υλικού, το 88, εικονίζει τετράποδο σε καλπασμό, ενώ ο κάμπος ποικίλλεται με δένδρα. Δυστυχώς δεν σώζεται η κεφαλή του, ούτως ώστε να είναι δυνατή η ταύτισή του.

Η ομάδα ΙΙ παρουσιάζει ομοιότητες με δείγματα γραπτής με λευκό επίχρισμα κεραμικής από το ανατολικό Ιράν, που χρονολογούνται στον 10ο–11ο αιώνα. Οι ομοιότητες μάλιστα δεν περιορίζονται στη διακόσμηση αλλά αφορούν και την κατασκευή.[264]

Χρονολόγηση

Ο Morgan χρονολογεί την ομάδα “Later Linear Style”, με την οποία παραλληλίζεται η ομάδα ΙΙ του παρόντος υλικού, στο α' μισό του 12ου αιώνα,[265] ενώ ο Sanders χρονολογεί την αντίστοιχη “Light on Dark II” πιο όψιμα, στο γ' τέταρτο του 12ου.[266]

Ακολουθώντας εν μέρει τη χρονολόγηση του Sanders, προτείνεται μια χρονολόγηση για την ομάδα ΙΙ του παρόντος υλικού στα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου αιώνα, δεδομένου ότι πέραν των στρωματογραφικών δεδομένων του υλικού της Κορίνθου, η χρονολόγηση του Sanders επιβεβαιώνεται και από την τυπολογία των αγγείων, που ως προς τα κατασκευαστικά τους στοιχεία παρουσιάζουν ομοιότητες με τα λεπτεγχάρακτα και τα γραπτά λεπτεγχάρακτα της ίδιας περιόδου. Τα 89–92, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν ελαφρώς πιο όψιμα, στο δ' τέταρτο/τέλη του 12ου αιώνα, λόγω κυρίως του πιο προχωρημένου σχήματός τους. Επίσης, παρουσιάζουν ομοιότητες με γραπτά με λευκό επίχρισμα αγγεία του ναυαγίου Καστελλορίζου

255. Αρ. 67–8, 71–2, 74–83, 89–91.
256. Αρ. 71, 82.
257. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, 46.
258. Αρ. 87.
259. Αρ. 70.
260. Αρ. 86.
261. Αρ. 73.
262. Αρ. 84.
263. Αρ. 67.
264. Αρκεί να αντιπαραβάλλει κανείς το κύπελλο 68 με κύπελλο από το ανατολικό Ιράν του 10ου–11ου αι., βλ. Watson 2004, 231 αρ. Gb:17.
265. Morgan 1942, 102–3.
266. Sanders 2003α, 41.

που χρονολογούνται στα τέλη του 12ου/αρχές του 13ου αιώνα.[267]

2.2.3 ΟΜΑΔΑ ΙΙΙ [ΑΡ. ΚΑΤ. 93–97]

Η ομάδα ΙΙΙ συνιστά την όψιμη εκδοχή της γραπτής με λευκό επίχρισμα κεραμικής.

Θέσεις εύρεσης

Λιγοστά είναι τα παράλληλα της εξεταζόμενης ομάδας που εντόπισα στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, όπως από τη Θεσσαλονίκη,[268] την Κόρινθο,[269] την ευρύτερη περιοχή της Νεμέας[270] και πιθανώς την Ασέα.[271] Ωστόσο, αυτό θα πρέπει να οφείλεται εν μέρει στις λιγοστές δημοσιεύσεις του σχετικού υλικού.

Υλικό Άργους

Στο Άργος η ομάδα ΙΙΙ παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική.[272] Όσον αφορά την υπόλοιπη Αργολίδα, έχει βρεθεί σε διάφορες περιοχές, όπως στις Λίμνες[273] και το Χώνικα.[274]

Πηλός

Ο πηλός των δειγμάτων της ομάδας ΙΙΙ διαφέρει σημαντικά από αυτόν των προηγούμενων ομάδων. Ανήκει στον τύπο 5.1, το χρώμα του οποίου είναι κατά κανόνα ερυθρό ή ερυθροκάστανο (5 YR 6/4, 2.5 YR 6/8, 5/8, 5/6), είναι μέτριας υφής, σκληρός, με μικρούς/μέτριους πόρους και αρκετά εγκλείσματα (λευκά, φαιά, ερυθρά). Περιέχει, επίσης, πολλά σπινθηρίζοντα στοιχεία. Ο πηλός αυτός χαρακτηρίζει, όπως θα δούμε, την εφυαλωμένη κεραμική όψιμων κατηγοριών του αργειακού υλικού (όψιμα λεπτεγχάρακτα, αδρεγχάρακτα, επιπεδόγλυφα).

Σχήμα

Όλα τα δείγματα προέρχονται από ανοιχτά αγγεία, μεσαίου μεγέθους, ενώ λίγα εξ αυτών σώζουν πλήρες προφίλ. Συχνές είναι οι υψηλές αποκλίνουσες βάσεις,[275] οι οποίες συνήθως δεν σώζονται ακέραιες αλλά είναι θραυσμένες στην επιφάνεια έδρασής τους. Όπως θα δούμε στο οικείο κεφάλαιο, οι υψηλές αποκλίνουσες βάσεις, ενίοτε με πεπλατυσμένη επιφάνεια έδρασης,[276] επιχωριάζουν στα πιο όψιμα δείγματα του αργειακού υλικού, όπως είναι και η περίπτωση της εξεταζόμενης ομάδας.

---

267. Για έγχρωμη φωτογραφία των αγγείων βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 143, εικ. 1.
268. Σωτηρίου και Σωτηρίου 1952, 240, πίν. 96θ.
269. Morgan 1942, 101–2, 249 αρ. 775–79, εικ. 78–80.
270. Athanassopoulos 2016, 96 (αρ. 104, εικ. 46), 108 (αρ. 174, εικ. 57), 109 (αρ. 176–77, εικ. 57), 122 (αρ. 232, 234, εικ. 68)· Athanassopoulos και Shelton 2018, 243, εικ. 4.
271. MacKay 2003, 292 αρ. 458, εικ. 169.
272. Τα εξεταζόμενα δείγματα προέρχονται από τα οικόπεδα ΑΤΕ, Κωστάκη, ΟΤΕ και Σελλή.
273. Hahn 1996, 411–12 αρ. 155–56, εικ. 96, 99–100. Υπάρχουν και λίγα αδημοσίευτα θραύσματα από τη θέση «Μιγιό».
274. Vassiliou 2018β, 149 αρ. 15, εικ. 19.
275. Αρ. 95–7.
276. Αρ. 96-7.

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Δύο από τα δείγματα φέρουν λεπτό στρώμα επιχρίσματος στην εξωτερική τους επιφάνεια: το 95 ροδοκάστανο και το 93 σκοτεινό καστανό. Ως προς την εφυάλωση, παρατηρείται ποικιλία στους χρωματικούς τόνους: λαδοπράσινη,[277] λαδοκάστανη,[278] πράσινη,[279] κιτρινωπή.[280] Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις καλύπτει μόνο την εσωτερική επιφάνεια, με εξαίρεση το 94 που καλύπτει και την εξωτερική.

Διακόσμηση

Η διακόσμηση της ομάδας ΙΙΙ δεν παρουσιάζει ποικιλία. Είναι γραμμική και σε απόδοση θα μπορούσαμε να πούμε διεκπεραιωτική. Όλα σχεδόν τα δείγματα κοσμούνται με έναν συνδυασμό στικτής και γραμμικής διακόσμησης με κύκλους[281] ή μόνο με κύκλους.[282] Στα περισσότερα η διακόσμηση έχει εκτελεστεί με παχύ επίχρισμα, δίνοντας την εντύπωση αναγλύφου. Τόσο ως προς το ανάγλυφο όσο και ως προς τις στιγμές, θυμίζει την ομάδα Ι, αλλά οι ομοιότητές τους σταματούν εκεί· η ομάδα Ι είναι καλύτερης ποιότητας, τόσο ως προς την κατασκευή όσο και ως προς τη διακόσμησή της.

Σε ακόμα πιο όψιμα δείγματα θα επικρατήσει η ακόμα αμελέστερη διακόσμηση, ενίοτε εμπλουτισμένη με υαλώδες κηλίδες ή πινελιές, σαν ένα είδος έγχρωμης γραπτής με λευκό επίχρισμα, και η επενδυτική εφυάλωση σε σκοτεινούς τόνους (Εικ. 13).[283]

Εικ. 13. Άργος, Οικόπεδο Σελλή, Κούπα, Ύστερη γραπτή με λευκό επίχρισμα κεραμική, 13ος αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Χρονολόγηση

Για τη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙΙ προτείνεται μια χρονολόγηση στα τέλη του 12ου – α' μισό του 13ου αιώνα, διότι ο πηλός και το σχήμα των σχετικών δειγμάτων αλλά και η αμελέστερη και πιο χαλαρή απόδοση της διακόσμησής τους, μας δείχνουν ότι πρόκειται για μια όψιμη εκδοχή της γραπτής κεραμικής με λευκό επίχρισμα, που διατηρεί ωστόσο έντονο ακόμα το γενικό ύφος της γραπτής με λευκό επίχρισμα του 12ου αιώνα (θεματολόγιο, σχήματα), προσαρμοσμένο όμως στις κυρίαρχες τάσεις της εποχής (μέτριας κατασκευής αγγεία με σκοτεινή εφυάλωση).[284]

277. Αρ. 93, 95.
278. Αρ. 96.
279. Αρ. 94.
280. Αρ. 97.
281. Αρ. 93–5.
282. Αρ. 96–7.
283. Ο Charles Williams ονομάζει την κορινθιακή κεραμική του 13ου αι. με αμελή γραπτή διακόσμηση (είτε γραπτή με επίχρισμα είτε γραπτή με πράσινο χρώμα) "murky" και πιθανολογεί ότι συνδέεται με τις προτιμήσεις των Λατίνων, βλ. Williams και Zervos 1995, 18.
284. Στην Κόρινθο, ο Morgan (1942, 101, 103) χρονολογεί την αντίστοιχη ομάδα στον 13ο αι., ενώ ο Sanders (2003α, 41) διαπιστώνει ένα κενό μεταξύ της ομάδας ΙΙ και ΙΙΙ, από το γ' τέτ. του 12ου (χρονολόγηση της ομάδας ΙΙ) ως το β' τέτ. του 13ου αι., οπότε εμφανίζεται η ομάδα ΙΙΙ, χωρίς πλέον διακοπή.

ΣΥΝΟΨΗ

Τα κύρια χαρακτηριστικά των τριών ομάδων συνοψίζονται ως εξής:

Πηλός: Στην ομάδα Ι κύριος τύπος πηλού είναι ο 2.2, ο οποίος θυμίζει αρκετά τον πηλό των αυτοθερμαινόμενων σκευών αλλά σε πιο λεπτόκοκκη εκδοχή. Στην ομάδα ΙΙ ο πηλός είναι διαφορετικός, κυρίως τύπου 3.1, τον οποίο θα συναντήσουμε στα λεπτεγχάρακτα ΙΙ , στα γραπτά λεπτεγχάρακτα κ.α. Ο πηλός της ομάδας ΙΙΙ ανήκει στον τύπο 5.1 που απαντά στα πιο όψιμα εφυαλωμένα του αργειακού υλικού.

Σχήμα: Στην ομάδα Ι επικρατεί η μεγάλη βαθιά κούπα με αυλακωτό χείλος (Τύπος Κ1) και στα διάστικτα τα κύπελλα. Στην ομάδα ΙΙ τα κύπελλα υποχωρούν και απαντούν κυρίως μεγάλες βαθιές κούπες. Στην ομάδα ΙΙΙ τα σχήματα ακολουθούν τις τάσεις της εποχής με υψηλή αποκλίνουσα βάση, ενίοτε με πεπλατυσμένη επιφάνεια έδρασης.

Επίχρισμα: Μεγάλη διαφοροποίηση προκύπτει στην απόδοση της εξωτερικής επιφάνειας των ανοιχτών αγγείων. Στην ομάδα Ι η εξωτερική επιφάνεια δεν καλύπτεται με επίχρισμα, ενώ στην ομάδα ΙΙ όλα σχεδόν τα αγγεία καλύπτονται με λεπτό στρώμα λευκού επιχρίσματος, πρακτική που επικρατεί, όπως θα δούμε, από τα μέσα του 12ου αιώνα και εξής. Στην ομάδα ΙΙΙ λίγα είναι τα αγγεία που φέρουν επίχρισμα εξωτερικά.

Εφυάλωση: Τα ανοιχτά αγγεία της ομάδας Ι φέρουν εφυάλωση συνήθως και στην εξωτερική τους επιφάνεια, ενώ στις ομάδες ΙΙ–ΙΙΙ εξωτερικά φέρουν μόνο γύρω από το χείλος. Όσον αφορά τα κύπελλα, που τα συναντούμε στις ομάδες Ι και ΙΙ, παρουσιάζουν πιο ομοιόμορφη εικόνα, δεδομένου ότι καλύπτονται σταθερά με εφυάλωση σε όλη τους την επιφάνεια (εσωτερική και εξωτερική).

Διακόσμηση: Στην ομάδα Ι επικρατούν τα γραμμικά μοτίβα, τα οποία έχουν πυκνή δομή και αποδίδονται συνήθως με παχύ επίχρισμα δίνοντας την αίσθηση του αναγλύφου, σε αντίθεση με αυτά της ομάδας ΙΙ που παρουσιάζονται πιο χαλαρά με πιο αραιό επίχρισμα, δίνοντας μια πιο ζωγραφική αίσθηση. Διαφορετικό είναι και το θεματολόγιο της ομάδας ΙΙ, στο οποίο κυριαρχούν οι σπείρες και τα ελικοειδή. Στην ομάδα ΙΙΙ παρατηρείται στροφή σε θέματα της ομάδας Ι, με συνδυασμό στικτών και γραμμικών μοτίβων, χωρίς όμως την ποιότητα της πρώτης ομάδας.

Χρονολόγηση: Βάσει παραλλήλων, η ομάδα Ι θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα τέλη του 11ου – α' τέταρτο του 12ου αιώνα, η ομάδα ΙΙ από τα μέσα/γ' τέταρτο ως τα τέλη του 12ου αιώνα και η ομάδα ΙΙΙ στα τέλη του 12ου – α' μισό του 13ου αιώνα.

Αν δεν επρόκειτο για κεραμική με την ίδια τεχνική διακόσμησης, το βέβαιο είναι ότι θα ταξινομούσαμε τις ομάδες Ι, ΙΙ και ΙΙΙ σε διαφορετικές κατηγορίες. Οι σαφείς αυτές διαφορές θα πρέπει να αποδοθούν όχι μόνο στη χρονική τους διαφοροποίηση αλλά και σε διαφορετικές παραγωγές ή εργαστήρια, όπως θα δούμε στην Υποενότητα 7.2.2.

2.3 ΓΡΑΠΤΗ ΜΕ ΣΚΟΤΕΙΝΟ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ (SLIP PAINTED WARE – DARK ON LIGHT) [ΑΡ. ΚΑΤ. 98–109][285]

Μέσο διακόσμησης της συγκεκριμένης κατηγορίας είναι το επίχρισμα σκοτεινού χρώματος, συνήθως ερυθρό ή καστανό, το οποίο δίνει ένα εντελώς διαφορετικό αισθητικό αποτέλεσμα από το λευκό επίχρισμα της προηγούμενης κατηγορίας. Η επιφάνεια του αγγείου που δέχεται τη διακόσμηση καλύπτεται πάντοτε με λευκό ή λευκωπό επίχρισμα, προκειμένου να ξεχωρίζουν τα σκουρόχρωμα διακοσμητικά.

Ο Morgan ονομάζει τη συγκεκριμένη κατηγορία "Imitation Lustre Ware", λόγω της ομοιότητας που ο ίδιος διέκρινε με την ισλαμική κεραμική με μεταλλικές αποχρώσεις, που είναι γνωστή στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως "Lustre Ware".[286] Πιο δόκιμη στη διεθνή ορολογία είναι η ονομασία " Slip Painted – Dark on Light" που οφείλεται στον Guy Sanders.[287]

Θέσεις εύρεσης

Η συγκεκριμένη κατηγορία δεν γνώρισε ιδιαίτερη εξάπλωση. Φαίνεται πως ήταν περιορισμένη κυρίως στην Πελοπόννησο, ιδίως την ανατολική, με την πλειονότητα των δημοσιευμένων δειγμάτων να προέρχεται από την Κόρινθο[288] και δευτερευόντως από τα Ίσθμια,[289] την ευρύτερη περιοχή της Νεμέας[290] και τη Σπάρτη.[291] Εκτός Πελοποννήσου και με τα ως τώρα πάντοτε δεδομένα, έχει βρεθεί στην Ιταλία, στη λιμνοθάλασσα της Βενετίας (Costanziaca).[292]

Υλικό Άργους

Στο Άργος έχουν βρεθεί λίγα δείγματα γραπτής με σκοτεινό επίχρισμα κεραμικής, τα οποία δεν ξεπερνούν προς το παρόν τα 24[293] και προέρχονται κυρίως από τα οικόπεδα ΑΤΕ και ΟΤΕ.[294] Στην υπόλοιπη Αργολίδα, μόλις ένα θραύσμα έχει βρεθεί στην Ακροναυπλία.[295]

Πηλός

Ο πηλός της εξεταζόμενης ομάδας διαφοροποιείται πλήρως από τον πηλό της γραπτής με

---

285. Για την εξεταζόμενη κατηγορία βλ. Morgan 1942, 86–90· Sanders 1995α, 67–8, 247· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 39, 74.
286. Morgan 1942, 86–7. Η κεραμική με μεταλλικές αποχρώσεις, που χαρακτηρίζεται για την υψηλή της ποιότητα και τα εξαιρετικής τέχνης διακοσμητικά της θέματα, επινοήθηκε τον 9ο αι. στο Ιράκ, βλ. Philon 1980, 63–261· Watson 2004, 38–40, 182–97, 272–87· Μπαλλιάν 2006, 66–7. Στη βυζαντινή κεραμική καλό είναι να αποφεύγεται ο όρος απομίμηση της κεραμικής με μεταλλικές αποχρώσεις, διότι πέρα από κάποιες αδρές ομοιότητες στο θεματολόγιο και τη διάταξη της διακόσμησης, υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση στο συνολικό αισθητικό αποτέλεσμα των δύο κατηγοριών. Άλλωστε, στην ίδια την ισλαμική κεραμική υπήρχε απομίμηση της "Lustre Ware" με παρόμοιο αισθητικό αποτέλεσμα με αυτό της αυθεντικής, βλ. Watson 2004, 239.
287. Sanders 1995α, 67.
288. Morgan 1942, 86–90, 231–36 αρ. 577–619, 621–23, 625–39, εικ. 18c–f, 65–6, 157b, πίν. XXV–XXVI· Williams και Zervos 1990, 339–41, πίν. 64b· Sanders 1995α, 67–8, πίν. 8c, 9b· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 77–8 αρ. Α41–2· Athanasoulis 2013, 200, εικ. 178:5–6.
289. Gregory 1993, 123 υποσ. 9, πίν. 45e.
290. Athanassopoulos 2016, 85 αρ. 58, εικ. 33.
291. Katsara 2018, 300.
292. Saccardo κ.ά. 2003, 405, εικ. 7:18.
293. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται τα 12.
294. Από ένα δείγμα έχει βρεθεί στα οικόπεδα Γκαλέτση, Κοντογιάννη, Μακρυγιάννη και Παπαθανασίου.
295. Αδημοσίευτο θραύσμα από την ανασκαφή του 1971.

λευκό επίχρισμα κεραμικής. Η πλειονότητα των δειγμάτων, με εξαίρεση το 98, εντάσσεται στον τύπο 4.1[296] και κυρίως στον 4.2,[297] που χαρακτηρίζεται για τους ανοιχτούς του τόνους· είναι συνήθως ροδοκάστανος/ωχροκάστανος (5 YR 6/6–6/8) ή ρόδινος (2.5 YR 7/4, 5 YR 7/4, 10 R 7/4) και περιέχει πολλά και ποικίλα εγκλείσματα ή προσμείξεις. Κυρίως απαντούν μελανά και ερυθρά/σκοτεινά καστανά. Τα περισσότερα θραύσματα φέρουν και λευκά εγκλείσματα, κυρίως μικρά/μέτρια, όχι σε μεγάλη πυκνότητα, καθώς και αρκετούς μικρούς/μέτριους πόρους.

Το 98 έχει πηλό τύπου 2.2, θυμίζοντας ως προς αυτό την ομάδα Ι των γραπτών με λευκό επίχρισμα αγγείων. Είναι σκοτεινός ερυθρός, 2.5 YR 4/4 (reddish brown), πάρα πολύ σκληρός, με αρκετά εγκλείσματα, λευκά και μελανά.

Σχήμα

Στο αργειακό υλικό τα σχήματα είναι αποκλειστικά ανοιχτά, κυρίως κούπες, οι οποίες παρουσιάζουν σχετική ποικιλία, τόσο ως προς το μέγεθος όσο και ως προς το σχήμα τους. Τα 98, 100 και 107 έχουν παρόμοιο σχήμα με τις μεγάλες βαθιές κούπες με αυλακωτό χείλος που είδαμε στη γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι κεραμική (Τύπος Κ1). Η κούπα 100 έχει ακριβές παράλληλο με κούπα της Κορίνθου (με παρόμοια μάλιστα διακόσμηση).[298] Η κούπα 102 έχει λοξά τοιχώματα και απλό χείλος (ίσως Τύπος Κ7), ενώ παρόμοιος τύπος απαντά επίσης στην Κόρινθο.[299] Η κούπα 106 έχει γωνιώδες χείλος με αποστρογγυλεμένη απόληξη (Τύπος Κ3). Το συγκεκριμένο σχήμα θα γίνει ιδιαίτερα αγαπητό στη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ κεραμική, με τη διαφορά ότι η απόληξη του χείλους στην τελευταία είναι πιο επίπεδη και προεξέχει ελαφρώς. Το ανοιχτό αγγείο 99 φέρει ομοιότητες ως προς το σχήμα (αλλά και ως προς την απόδοση της εξωτερικής του επιφάνειας) με το 55 της ομάδας Ι των γραπτών με λευκό επίχρισμα.

Η κορινθιακή κεραμική παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων, στην οποία, εκτός από κούπες και πινάκια, απαντούν κύπελλα και σπανιότερα προχοΐσκες και πώματα.[300]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Η κάλυψη της προς διακόσμηση επιφάνειας με λευκό ή λευκωπό επίχρισμα ήταν, όπως προαναφέρθηκε, απολύτως απαραίτητη, προκειμένου να δημιουργείται η αντίθεση με τα διακοσμητικά μοτίβα που αποδίδονταν με σκουρόχρωμο επίχρισμα. Στο εξεταζόμενο υλικό η πλειονότητα των θραυσμάτων καλύπτεται με παχύ λευκό ή λευκωπό επίχρισμα εσωτερικά και λεπτότερο εξωτερικά,[301] όπως συμβαίνει στη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ κεραμική. Στην εξωτερική επιφάνεια το λεπτότερο επίχρισμα ποικίλλει ως προς το χρώμα, σε τόνους της ώχρας και του φαιού, ενώ δεν λείπει και το λευκό ή λευκωπό. Υπάρχουν και λιγοστά θραύσματα που φέρουν επίχρισμα μόνο στην εσωτερική τους επιφάνεια.[302]

Ο Morgan είχε επισημάνει ότι η εφυάλωση της συγκεκριμένης κατηγορίας είναι πάντοτε καλής ποιότητας και ιδιαίτερα στιλπνή.[303] Αυτό παρατηρείται και σε ορισμένα δείγματα του

296. Αρ. 99–100, 102.
297. Αρ. 101, 103, 105, 108–9.
298. Sanders 1995α, 90–1 αρ. 29, εικ. 7, πίν. 9b.
299. Sanders 1995α, 94–5 αρ. 38, εικ. 8.
300. Morgan 1942, 235–36.
301. Αρ. 99–100, 102–5, 107–9. Εξαίρεση αποτελεί το 106 που φέρει παχύ λευκό και στην εξωτερική του επιφάνεια, καθώς και το 98 που φέρει πιθανώς σκοτεινό καστανό εξωτερικά.
302. Αρ. 101.
303. Morgan 1942, 86, 87.

αργειακού υλικού.[304] Στην εσωτερική επιφάνεια των δειγμάτων παρατηρείται ποικιλία στις αποχρώσεις του υαλώματος (άχρωμο σε τόνους κιτρινωπού ή πρασινωπού, κίτρινο, πράσινο/λαδοπράσινο, κιτρινοπράσινο), ενώ αρκετά δείγματα φέρουν άχρωμο/κιτρινωπό. Σχεδόν σε όλα η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται με λεπτότερο υάλωμα, πράσινου χρώματος, ανεξαρτήτως του χρώματος της εφυάλωσης της εσωτερικής επιφάνειας. Καλής ποιότητας εφυάλωση στην εξωτερική επιφάνεια έχουν τα 100 και 101.[305]

Διακόσμηση

Η διακόσμηση επιτυγχάνεται, όπως είδαμε, με παχύ ερυθρό ή ερυθροκάστανο και σπανιότερα σκουροκάστανο/μελανοκάστανο επίχρισμα. Πρόκειται, δηλαδή, για διυλισμένο και καλά επεξεργασμένο πηλό ερυθρού χρώματος, με τον οποίο αποδίδεται η διακόσμηση πάνω στην επιφάνεια του αγγείου, αφού είχε προηγηθεί η κάλυψη της επιφάνειας με παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος.[306] Σε αρκετά θραύσματα το επίχρισμα είναι ιδιαίτερα παχύ, σε σημείο να εξέχει σαν ανάγλυφο,[307] ενώ στο 108 είχε δημιουργηθεί εκβάθυνση στον πηλό με πλατύ εργαλείο, διαμορφώνοντας εσοχή για την τοποθέτηση του επιχρίσματος.

Ως προς το θεματολόγιο, η πλειονότητα των θραυσμάτων κοσμείται με ελικοειδή θέματα,[308] τα οποία είναι είτε διατεταγμένα σε ζώνη[309] είτε ελεύθερα,[310] ενώ υπάρχει και ένα που είναι εγγεγραμμένο σε μετάλλιο.[311] Τα υπόλοιπα διακοσμητικά είναι κυρίως γραμμικά (χιαστί διαγράμμιση,[312] ομόκεντροι κύκλοι,[313] κλιμακωτό[314]). Σπάνια απαντούν εικονιστικά θέματα, όπως πτηνά[315] ή ψάρια.[316]

Τα 101, 102 και εν μέρει το 103 ξεχωρίζουν για την ποιότητα της διακόσμησής τους. Μάλιστα, το 101 είναι ίσως το μόνο δείγμα στο οποίο θα μπορούσε να διακρίνει κανείς επιρροή από την ισλαμική κεραμική με μεταλλικές αποχρώσεις (Lustre Ware).

Στην Κόρινθο απαντά επιπρόσθετα συνδυασμός γραπτής με σκοτεινό επίχρισμα και λεπτεγχάρακτης τεχνικής.[317] Καλό παράδειγμα συνιστά τμήμα κούπας που φέρει γραπτή διακόσμηση παρόμοια με της κούπας 107, με τη διαφορά ότι το αγγείο της Κορίνθου εμπλουτίζεται και με ταινία με λεπτεγχάρακτες σπείρες.[318] Ενδιαφέρον δείγμα προέρχεται και από τη Σπάρτη.[319] Το είδος αυτής της διακόσμησης δεν έχει βρεθεί (με τα ως τώρα δεδομένα) στο

304. Αρ. 98, 105, 108–9.
305. Τα 102–5 και 108 φέρουν πράσινο υάλωμα, αλλά χαμηλότερης ποιότητας.
306. Sanders 1995α, 67.
307. Αρ. 101–2, 104, 106–7, 109. Παχύ επίχρισμα χρησιμοποιείτο, όπως είδαμε, και στη διακόσμηση της γραπτής με λευκό επίχρισμα Ι κεραμικής.
308. Αρ. 100–1, 104–6.
309. Αρ. 100–1. Αντιστοιχούν στην ομάδα "Dark on Light I" του Sanders (1995α, 67).
310. Αρ. 104, 106.
311. Αρ. 105.
312. Αρ. 99, 102.
313. Αρ. 108.
314. Αρ. 109.
315. Αρ. 98, ίσως 108.
316. Αρ. 103.
317. Morgan 1942, 231 (αρ. 579, πίν. XXVI:n), 233 (αρ. 599, πίν. XXVI:l & αρ. 601, πίν. XXVI:m), 234 (αρ. 617, πίν. XXVI:e & αρ. 618, πίν. XXVI:o)· βλ. επίσης Sanders 1995α 68: "Infrequently Dark on Light slip decoration is combined with sgraffito technique in what may be an awkward and unsuccessful imitation of Painted Sgraffito".
318. Morgan 1942, 234 αρ. 617, πίν. XXVIe.
319. Dawkins και Droop 1910–1911, 27 αρ. 52, πίν. XVII.

Άργος.[320] Σημειώνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς αν πρόκειται για γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα ή για γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα με μονόχρωμη μελανοκάστανη/μελανή διακόσμηση (ομάδα ΙΙ).[321]

Χρονολόγηση

Ο Guy Sanders τοποθετεί τη συγκεκριμένη κεραμική στο β' τέταρτο του 12ου αιώνα περίπου.[322] Εδώ προτείνεται μια χρονολόγηση κυρίως στο β' τέταρτο/μέσα του 12ου αιώνα, διότι, τουλάχιστον στο αργειακό υλικό, η εξεταζόμενη κατηγορία παρουσιάζει σαφή στοιχεία εξέλιξης που είναι περισσότερο εμφανή στα σχήματα των αγγείων. Εξαίρεση αποτελούν τα 98–99, για τα οποία προτείνεται μια πρωιμότερη χρονολόγηση στο α' τέταρτο του 12ου αιώνα, λόγω της μεγάλης κατασκευαστικής τους ομοιότητας με τη γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι κεραμική, τόσο σε πηλό όσο και σε σχήμα.

ΣΥΝΟΨΗ

Η γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα κεραμική απαντά με τα ως τώρα δεδομένα σχεδόν αποκλειστικά στην Πελοπόννησο, ιδίως στην Κόρινθο. Στο Άργος έχουν βρεθεί λιγοστά δείγματα.

Κύριος τύπος πηλού της συγκεκριμένης κατηγορίας είναι ο 4.

Τα σχήματα του παρόντος υλικού είναι κυρίως κούπες σε ποικιλία τύπων. Συνεχίζεται και σε αυτή την κατηγορία ο τύπος Κ1 της βαθιάς κούπας με αυλακωτό χείλος, που τον είδαμε στην ομάδα Ι της γραπτής με λευκό επίχρισμα κεραμικής.

Η εξετασθείσα κεραμική διακρίνεται για την καλή ποιότητα εφυάλωσης σε πολλά δείγματά της. Συνήθως είναι παχιά και στιλπνή και ξεχωρίζει για τη διχρωμία της. Ανεξαρτήτως του χρώματός της εσωτερικά, στην εξωτερική επιφάνεια των ανοιχτών αγγείων η εφυάλωση είναι πράσινη.

Ως προς το θεματολόγιο της διακόσμησης, παρατηρείται σαφής προτίμηση στα γραμμικά και ελικοειδή μοτίβα.

Χρονικά θα μπορούσε να τοποθετηθεί μεταξύ της γραπτής με λευκό επίχρισμα Ι και ΙΙ κεραμικής, στο β' τέταρτο/μέσα του 12ου αιώνα.

320. Εδώ δεν εννοούμε την κουκκιδωτή κεραμική που εντάσσεται σε ξεχωριστή κατηγορία, βλ. Υποενότητα 2.7.

321. Βλ. π.χ. το αρ. 99.

322. Sanders 1995α, 247· 2003α, 41. Ο Morgan (1942, 90) χρονολογούσε την κατηγορία από τα μέσα του 11ου ως το α' τέτ. του 12ου αι.

2.4 ΓΡΑΠΤΗ ΜΕ ΠΡΑΣΙΝΟ ΚΑΙ ΚΑΣΤΑΝΟ ΧΡΩΜΑ (GREEN AND BROWN PAINTED WARE) [ΑΡ. ΚΑΤ. 110–246][323]

Η γραπτή κεραμική με πράσινο και καστανό χρώμα απαντά, όπως είδαμε, τόσο στην κεραμική από λευκό όσο και σε αυτήν από ερυθρό πηλό με διαρκή παρουσία σε όλο τον 12ο και το α' μισό του 13ου αιώνα. Η συγκεκριμένη διακόσμηση φαίνεται πως έχει τις απαρχές της στη γραπτή πολύχρωμη κεραμική, όπως θα δούμε παρακάτω, ενώ η τεχνική ήταν γνωστή στον ισλαμικό κόσμο με ισχυρή επιρροή από την κινεζική κεραμική.[324]

Η συγκεκριμένη κατηγορία ονομάστηκε αρχικά από τον Frederick Waagé "Black and Green Painted Ware",[325] αλλά εν τέλει επικράτησε ο όρος "Green and Brown Painted Ware" που προτάθηκε από τον Charles Morgan.[326]

Ως προς τις προτεινόμενες ταξινομήσεις, οι οποίες βασίζονται σε διαφοροποιήσεις στη διακόσμηση των κεραμικών, πιο γνωστή είναι αυτή του Morgan, ο οποίος προχώρησε στη διάκριση πέντε ομάδων (Groups I–V).[327] Ο Sanders, βασιζόμενος εν μέρει στην τυπολογία του Morgan, διακρίνει τρία στιλ (Styles I–III) και ένα ξεχωριστό που ονομάζει "Spiral Style"[328] και η Armstrong έχει προτείνει τη δική της τυπολογία με τέσσερις ομάδες.[329]

Στο εξεταζόμενο υλικό, η συγκεκριμένη κατηγορία αριθμεί, μαζί με τη λεπτεγχάρακτη και την κουκκιδωτή, τα περισσότερα παραδείγματα, με σημαντική διαφορά από τις υπόλοιπες κατηγορίες, φτάνοντας σε ποσοστό το 23,4% του υλικού (Πίν. 1). Η ομαδοποίηση του ογκώδους υλικού του Άργους υπήρξε ιδιαίτερα δύσκολη. Βασιζόμενη στις τυπολογίες των Morgan και Sanders, προχώρησα στη διάκριση τριών ομάδων με κριτήριο τη διακόσμηση, συνεκτιμώντας στοιχεία του σχήματος και του πηλού των δειγμάτων.[330]

Η ομαδοποίηση που προτείνεται είναι η ακόλουθη:

Ομάδα Ι: Διακόσμηση με υαλώδεις πινελιές, ελεύθερα τοποθετημένες, συχνά με ρέοντα περιγράμματα.[331]

Ομάδα ΙΙ 1: Διακόσμηση με πράσινο και καστανό χρώμα σε εναλλαγή ή μόνο με ένα εκ των δύο χρωμάτων.[332]

Ομάδα ΙΙ 2: Διακόσμηση με πράσινο χρώμα σε καστανό/μελανοκάστανο περίγραμμα.

Ομάδα ΙΙΙ: Παρόμοια διακόσμηση με αυτήν της ομάδας ΙΙ 2, με τη διαφορά ότι απουσιάζει συνήθως το επενδυτικό στρώμα εφυάλωσης.[333]

Η πρώτη ομάδα είναι η πρωιμότερη, η δεύτερη συνιστά την ακμή της κατηγορίας και η τρίτη αποτελεί την όψιμη εκδοχή της.

---

323. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία βλ. ενδεικτικά Morgan 1942, 72–83· Armstrong 1989β, 42· 1996α, 351–52· Sanders 1995α, 65–6, 244–46· Vionis 2001, 87· Vroom 2003α, 151–52· 2005, 82–3· Vassiliou 2019β.
324. Watson 2004, 36–8.
325. Waagé 1933, 323.
326. Morgan 1942, 70–1. Προέταξε το πράσινο χρώμα με το σκεπτικό ότι απαντά συχνότερα από το καστανό και αντικατέστησε το μελανό (black) με το καστανό (brown), αφενός διότι το καστανό απαντά συχνότερα από το μελανό αφετέρου διότι στο καστανό περιλαμβάνεται και η ανοιχτοκάστανη/κιτρινωπή απόχρωση. Πάντως, στο υλικό του Άργους πιο συχνά απαντά το μελανοκάστανο/μελανό.
327. Morgan 1942, 72–83.
328. Sanders 1995α, 65–6.
329. Armstrong 1989β, 42. Η τέταρτη ομάδα αφορά τη μεταβυζαντινή κεραμική.
330. Σημειώνεται ότι ορισμένοι τύποι πηλού δεν περιορίζονται μόνο σε μία ομάδα.
331. Αντιστοιχεί στην ομάδα Ι των Morgan, Armstrong και εν μέρει του Sanders.
332. Η ομάδα ΙΙ του εξεταζόμενου υλικού αντιστοιχεί στις ομάδες ΙΙ–ΙΙΙ του Morgan, ΙΙΙ του Sanders, Ι–ΙΙΙ της Armstrong.
333. Σε γενικές γραμμές αντιστοιχεί στην ομάδα ΙΙΙ 2 του Morgan.

Θέσεις εύρεσης

Η γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα γνώρισε μεγάλη διάδοση και αποτελεί συνηθέστατο εύρημα σε πολλές και μακρινές μεταξύ τους περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και εκτός αυτής. Ιδιαίτερη απήχηση φαίνεται πως είχε στην κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο.

Γραπτή κεραμική με πράσινο και καστανό χρώμα έχει βρεθεί στις ακόλουθες θέσεις:[334]

Χερσώνα,[335] Δινογέτεια,[336] Nufăru,[337] Νοβιόδουνο,[338] Διονυσόπολη,[339] **Βάρνα**,[340] Αγχίαλος,[341] Σωζόπολη,[342] Urdoviza,[343] Αγαθούπολη,[344] Stara Zagora,[345] Djadovo,[346] Polski Gradets[347]

Κωνσταντινούπολη (Μέγαλο Παλάτιο,[348] Άγιος Πολύευκτος[349]), Πέργαμος,[350] Başpinar,[351] Αιγές,[352] **Έφεσος**,[353] Αναία,[354] Αφροδισιάδα,[355] Σαγαλασσός,[356] Μύρα,[357] Λευκωσία,[358] Αγία Μονή,[359] Πάφος,[360] Άκρα,[361] Ḥ. ʻUẓa,[362] Yoqneʻam[363]

Ηράκλεια,[364] Παληόχωρα Μαρώνειας,[365] Ιερισσός,[366] Ουρανούπολη (Μονή Ζυγού),[367] επαρ-

---

334. Λόγω της δυσκολίας ένταξης ορισμένων δημοσιευμένων κεραμικών σε μία από τις προτεινόμενες ομάδες, οι θέσεις εύρεσης αφορούν όλες τις ομάδες.
335. Zalesskaya 2011, 181 αρ. 381.
336. Barnea 1967, 243, εικ. 147, 149· 1989, 139–40, εικ. 9· Kuzev 2003, 77.
337. Baraschi και Damian 1993, 244, 256–57 αρ. 266–79, εικ. 10, 18, 20· Kuzev 2003, 77–8.
338. Barnéa 1989, 139–40.
339. Manolova-Voykova 2015, 423 αρ. 18–20· 2018, 108, πίν. 9:5.
340. Kuzev 2003, 79, εικ. 8· Manolova-Voykova 2013, 355, εικ. 3:32–4· 2018, 108, πίν. 8:8.
341. Manolova-Voykova 2013, 355, εικ. 6:20· 2018, 108, πίν. 6:6.
342. Manolova-Voykova 2018, 108, πίν. 3:6.
343. Manolova-Voykova 2018, 108, πίν. 2:6.
344. Manolova-Voykova 2018, 108, πίν. 1:9.
345. Martinova και Kamisheva 2016, εικ. 2.
346. Borisov 1989, 224–29, εικ. 267–68.
347. Borisov 2017, εικ. 19–24:1.
348. Stevenson 1947, 51, πίν. 25:13–5, 17–8.
349. Hayes 1992, 46.
350. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 399 αρ. 296, πίν. 91.
351. Doğer 2015, 57, πίν. I:2–3.
352. Doğer και Armağan 2017, 113, πίν. 2:25.
353. Parman 1989, 287, εικ. 12–3· Vroom και Fındık 2015, 210–11, 234–36 αρ. 16–32, πίν. 2–3, 28· Vroom 2018, 387, πίν. 1:3.
354. Doğer 2005, πίν. 6–7· Mercangöz 2013α, 54–8, εικ. I:23c, 24, 27c–d.
355. Öztaşkın 2017, 170–71, πίν. 3:7–11, 4:1–5.
356. Vionis κ.ά. 2009, 199–200· 2010, 445, 449, εικ. 21d.
357. Fındık 2015, 832 αρ. 3:4–5.
358. Violaris 2004, 70–1, εικ. 6· Wartburg και Violaris 2009, 255, εικ. 5:1–4, 9:1· François 2018, 200–1, εικ. 4.
359. Wartburg 2003, 153, εικ. 4–5.
360. Megaw 1971, 129, πίν. XXXIV:5· 1972, 342, εικ. 22· 1984, 338–39 αρ. 1–3, 5–6, εικ. 3, πίν. LXXV· Rosser 1985, 87, εικ. H:10· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1997, 136 αρ. 60· Wartburg 2003, 157, εικ. 11· Waksman και Wartburg 2006, 374 αρ. 3–7, εικ. 2.
361. Stern και Waksman 2003, 171· Avissar και Stern 2005, 41, 42 αρ. 3, εικ. 15:3· Stern 2012, I: 65 κ.α.· II: 104 αρ. 16–7, πίν. 4:48.
362. Avissar και Stern 2005, 40, 41 αρ. 4, εικ. 15:4.
363. Avissar 1996, 105–6, εικ. XIII.48:1–2, φωτ. XIII.27.
364. Böhlendorf-Arslan 2016, 176–78 αρ. K132–38, εικ. 308.
365. Δουκατά-Δεμερτζή 1994, 366, εικ. 13.· Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 36 (Σ. Δουκατά-Δεμερτζή).
366. Τσανανά κ.ά. 2010, 413, εικ. 3.
367. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 240, εικ. 18.

χιακή οδός Πολυγύρου–Σημάντρων,[368] Βρύα,[369] Θεσσαλονίκη,[370] Ανάργυροι Φλώρινας,[371] Κίτρος,[372] Λάρισα – Τύρναβος,[373] Λεφόκαστρο,[374] Ναύπακτος,[375] Φθιώτιδα (Καλαπόδι,[376] Παναγία,[377] Σφάκα,[378] Βαλτέτσι,[379] Σμίξη,[380] Παναγίτσα[381] κ.ά.), **Χαλκίδα**,[382] Αλιβέρι,[383] Βοιωτία[384] (**Θήβα**,[385] Άγιος Θωμάς Τανάγρας,[386] Θεσπιές,[387] Αρχοντίκι[388]), **Αθήνα**,[389] Σαλαμίνα,[390] Κεγχρεές,[391] **Κόρινθος**,[392] ευρύτερη περιοχή Νεμέας,[393] Σικυώνα[394] και η ευρύτερη περιοχή της,[395] Ασέα(;),[396] Σπάρτη[397] (Μαγούλα),[398] Λακωνική Μάνη (Τηγάνι),[399] Μεσσηνιακή Μάνη (Άγιος Πέτρος Καστά-

368. *ΑΔ* 67 (2012) Τόμος Β2, 575, εικ. 34 (Λ. Τόσκα, Α. Τσανανά και Δ. Μποζικόπουλος).
369. Παζαράς και Τσανανά 1990, 360 υποσ. 34· Tsanana 2003, 247, εικ. 4.
370. Σωτηρίου και Σωτηρίου 1952, 240, πίν. 96β–δ· Πέτσας 1966, 334, πίν. 344β· Bakirtzis και Papanikola-Bakirtzis 1981, 423, εικ. 3.
371. Ζαχαριάδης 2013, 65, εικ. 9γ.
372. Μαρκή 1994, 126, εικ. 6· Μαρκή κ.ά. 2007, 273 αρ. 6, εικ. 6.
373. Γουργιώτης 1995, εικ. στη σ. 48.
374. Αναστασιάδου 2015, 442, εικ. 12.
375. Παπαδοπούλου 1998–1999, 280, εικ. 12–3.
376. Armstrong 1996α, 338 (αρ. 1–6), 339 (αρ. 17–9), 340–41 (αρ. 32–45), 343 (αρ. 69–70), 344 (αρ. 88–91), 345 (αρ. 108–9), 351–52, πίν. 83–6.
377. Armstrong 1989β, 6–8 αρ. 11–29, εικ. 3, πίν. 3–4.
378. Armstrong 1989β, 13 αρ. 2, εικ. 10, πίν. 5.
379. Armstrong 1989β, 16–8 αρ. 14–20, εικ. 11, πίν. 7.
380. Armstrong 1989β, 30–1 αρ. 12–25, εικ. 18, πίν. 10.
381. Armstrong 1989β, 37 αρ. 1–5, εικ. 23, πίν. 11.
382. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973–1974, 503, πίν. 322στ, 323στ· Παπαδάκης 1975, 296, φωτ. 11–2· Waksman κ.ά. 2014, 402 (αρ. 48, εικ. 8b), 404 (αρ. 64–5, εικ. 8a, c), 405 (αρ. 74, εικ. 8e)· Σκαρτσή και Βαξεβάνης 2017, 596, εικ. 3ε–η.
383. Ντάφη και Σκαρτσή 2015, 711, εικ. 7ε–η.
384. Vroom 2003α, 100–1 (αρ. 6:6–10/W10:1–3, 6, 8, 11, 14–6, εικ. 6:19–21), 103–4 (αρ. 8:7–8/W10:4, 7, εικ. 6:19–20), 116–17 (αρ. W10:10, 12, εικ. 6:20–1), 151–52.
385. Φαράκλας 1968, 216, πίν. 163α· Armstrong 1993, 307 (αρ. 80, εικ. 7, πίν. 32), 311 (αρ. 135, εικ. 9)· Κοιλάκου 1993, 78, 79, πίν. 32γ, 33δ· 1996, 76–7, 81, πίν. 33α, σχέδ. 11· 2005, 430, εικ. 5· Vroom 2006α, 186, εικ. 13· 2014β, 462, εικ. 8· Waksman κ.ά. 2014, 399 αρ. 21–3, εικ. 5i, 8d, f–g.
386. Vionis 2001, 87, εικ. 2· 2008, 32, εικ. 9a.
387. Vroom 2003α, 120–21 (αρ. W10:5, 13, εικ. 6:19, 6:21), 151–52.
388. Vroom 2003α, 92 (αρ. 2:1–2/W10:9, 17, εικ. 6:20, 6:41), 151–52.
389. Waagé 1933, 323–25, εικ. 18g–l· Frantz 1938, 430–31, 439 (αρ. A2–7), 442–43 (αρ. A16–23), εικ. 1–2, 4–6, 32–3· Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982, 132–33, πίν. 37, 38α· Shear 1984, 56 υποσ. 116, πίν. 16:i· Lamberton και Rotroff 1985, 26 εικ. 49· Μακρή κ.ά. 1987–1988, 348, εικ. 29· Shear 1997, 533, πίν. 105b–c· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 69–70 αρ. A26· Μεγαλομμάτη 2011, αρ. 21–5, 27–34.
390. Πάλλας 1948–1949, 130–31, εικ. 11.
391. Adamsheck 1979, 102 αρ. LRB 43–4, πίν. 25.
392. Φιλαδελφεύς 1924, 38 αρ. 8· Morgan 1942, 72–80, 214 (αρ. 398–404), 214–24 (αρ. 406–505), εικ. 18g, 51–8, 180–81, πίν. XIX–XXIII· Πάλλας 1972, 243 αρ. 11, πίν. 228α· Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985, 228–29 (αρ. 260–61), 231 (αρ. 268) (Α. Μουτζάλη)· Νικολακόπουλος 1985, 44 αρ. 15· Williams και Zervos 1990, 339–41, πίν. 64a, e–f· Sanders 1995α, 65–6, πίν. 8a· Williams κ.ά. 1998, 260 αρ. 26, πίν. 47c· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 69 (αρ. A25), 70 (αρ. A27).
393. Sutton 1990, 655, πίν. 96e· Athanassopoulos 2016, 69 (αρ. 15, εικ. 13), 121 (αρ. 231, εικ. 67) κ.α.· Athanassopoulos και Shelton 2018, 245, εικ. 8.
394. Ορλάνδος 1969, 175, εικ. 34.
395. Lolos 2011, 344, εικ. 5:57.
396. MacKay 2003, 292 αρ. 457, εικ. 169.
397. Dawkins και Droop 1910–1911, 27–8 αρ. 61, 63, 66, 68–9, 73–8, πίν. XVIII· Sanders 1993, 258–60 αρ. 1–4, εικ. 2, πίν. 23· Armstrong κ.ά. 1997, 226 αρ. 5, πίν. 1· Katsara 2018, 300, 301, εικ. 3:1, πίν. 1.
398. Vassi 1993, 291 αρ. 8, πίν. 28d:1.
399. Κακούρης κ.ά. 2005, 60 αρ. 21 (Ν. Ρουμελιώτης).

νιας),[400] Αρχαία Μεσσήνη,[401] **Άγιος Ονούφριος Μεθώνης**,[402] Νιχώρια,[403] Σκάρμηγκας,[404] Αίπεια,[405] Χίος (Εμποριό,[406] Παναγία Κρήνα[407]), Σκύρος,[408] Άνδρος,[409] Κέα,[410] Κύθηρα (Καστρί,[411] Παλιόχωρα[;],[412] θέση Άγιος Γεώργιος στο Βουνό[413]), Μήλος,[414] **Ρόδος**,[415] Κρήτη (Πετράς Σητείας,[416] Ηράκλειο,[417] Ελεύθερνα[418])

Σκόπια,[419] Βουθρωτό,[420] Brindisi,[421] Οτράντο[422]

Ναυάγια: Adrasan (επαρχία Αττάλειας),[423] Καστελλορίζου[424]

Συλλογές: Κρατικά Μουσεία Βερολίνου,[425] Συλλογή Μονάχου[426]

Σημειώνεται ότι στις παραπάνω θέσεις έχει βρεθεί κυρίως κεραμική της ομάδας ΙΙ. Η ομάδα Ι απαντά σπανιότερα, σε σαφώς λιγότερες θέσεις, κυρίως στην Πελοπόννησο (Κόρινθος, Κεγχρεές, ευρύτερη περιοχή Νεμέας, Αργολίδα κ.α.), την Αθήνα, την Κρήτη και το Οτράντο της Ιταλίας. Όπως θα δούμε, περιορισμένη εμφανίζεται και η διασπορά της ομάδας ΙΙΙ.

2.4.1 ΟΜΑΔΑ Ι [ΑΡ. ΚΑΤ. 110–134][427]

Η ομάδα Ι αριθμεί στο εξεταζόμενο υλικό 41 καταγεγραμμένα δείγματα,[428] από τα οποία τα 22 προέρχονται από το οικόπεδο ΑΤΕ και επτά από το οικόπεδο ΟΤΕ.[429] Από την υπόλοιπη Αργολίδα, ένα θραύσμα προέρχεται από την ανασκαφή στον περιβάλλοντα χώρο του Αγίου Ιωάννη

400. Μπούζα 2010, 253, εικ. 10–1.
401. Γιαγκάκη 2006, 436–38, εικ. 2.
402. Πάλλας 1968, 165–69, πίν. 5η–θ, 6, 7α.
403. Rosser 1983, 379 (αρ. P1679, εικ. 10:3, πίν. 10:3), 382 (αρ. P1719, εικ. 10:40, πίν. 10:23).
404. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 148, εικ. 18· Konstantinidou 2018, 825–26, εικ. 1:1–2, 6, 8 & 2:1–2, 7.
405. Konstantinidou 2018, 828, εικ. 3:24, 4:24.
406. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, 187 αρ. 12, εικ. 3· Boardman 1989, 114 αρ. 288, εικ. 43, πίν. 26.
407. Βάσση 2010, 92, εικ. 1ζ–η.
408. Karambinis 2015, 254, εικ. 12:11.1.
409. Βόγκλη 2016, 106–7, εικ. 87–8.
410. Cherry κ.ά. 1991, 354, εικ. 18:1.
411. Vroom 2014α, 45–52 (αρ. M1–9, εικ. 25–6), 54 (αρ. M16–9, εικ. 27h–i), 58–60.
412. Ince και Ballantyne 2007, 28–9 αρ. 2, εικ. 57a(;)· πβ. Vroom 2014α, 48 υποσ. 47.
413. Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 94–5, 103 αρ. K1429–32, σχέδ. 74–6, πίν. 4.
414. Sanders 1996, 148.
415. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου 2004, 53, εικ. 48· Μιχαηλίδου 2014, I: 88–103, II: αρ. 85–235.
416. Πούλου-Παπαδημητρίου 2003, 220–21, εικ. 30–1· Poulou-Papadimitriou 2012, 318–19, εικ. 6· Poulou-Papadimitriou κ.ά. 2012, 413, εικ. 19:1.
417. Πούλου-Παπαδημητρίου 2003, 221–23, εικ. 32–7· 2008β, 162, εικ. 9· 2011, 429–20, εικ. 42.
418. Γιαγκάκη 2008, 212, 248 αρ. 34–5, πίν. 3β–γ.
419. Babić 1971, 51 αρ. 15, πίν. V.
420. Vroom 2004, 281, εικ. 15:6–7· Hodges και Vroom 2007, 384, εικ. 14· Vroom 2013, 90, εικ. 11.
421. Milella Lovecchio 1989, 100.
422. Patterson και Whitehouse 1992, 135–37 αρ. 595–603, εικ. 6:18· Patterson 1993, 111, εικ. 3:10–2.
423. Doğer και Özdaş 2016, 453–55, 462–63 αρ. 7–8, εικ. 15–6.
424. Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986, 295–98 (αρ. 62–78), 325, πίν. 69· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 144, εικ. 2.
425. Elbern 1972, 46–7, εικ. 11· Böhlendorf-Arslan 2013, 454–55 αρ. 1084–85.
426. Stiegemann 2001, 363–64 αρ. IV:113 (C. Schmidt).
427. Για τη συγκεκριμένη ομάδα βλ. επίσης Vassiliou 2019β.
428. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται τα 25.
429. Υπόλοιπα οικόπεδα: Γκαλέτση, Κεχαγιά, Κοντογιάννη, Ντίνη, Ξακουστή – Ξιξή(;), Σελλή, Φλώρου.

του Θεολόγου στο Λιγουριό[430] και πιθανώς άλλο ένα έχει βρεθεί στην Προσύμνη.[431]

Πηλός

Στην ομάδα Ι δύο τύποι πηλού ξεχωρίζουν: οι 4.2 και 3. Ο τύπος 4.2, που αριθμεί ελαφρώς περισσότερα παραδείγματα,[432] έχει χρώμα ρόδινο ή ωχροκάστανο, 7.5 YR 7/4, 2.5 YR 6/6, 7/6, ενώ σε σκληρότητα ποικίλλει· άλλοτε είναι μαλακός, άλλοτε σκληρός ή πολύ σκληρός. Αυτό θα πρέπει να οφείλεται στις διαφορετικές συνθήκες όπτησης, σε συνδυασμό με τη σύσταση του πηλού των αγγείων. Σχεδόν όλα τα δείγματα έχουν συχνούς, ενίοτε πολλούς πόρους, καθώς και πολλά εγκλείσματα ή/και προσμείξεις. Δύο δείγματα περιέχουν σπινθηρίζοντα στοιχεία.[433]

Αρκετά θραύσματα με αυτόν τον τύπο πηλού παρουσιάζουν διχρωμία στα τοιχώματά τους (ρόδινο στο εσωτερικό των τοιχωμάτων ή στον πυρήνα και ωχροκάστανο στο εξωτερικό τμήμα), στοιχείο που απαντά και σε αγγεία της Κορίνθου. Αυτό ίσως οφείλεται στη δεύτερη όπτηση των αγγείων που λάμβανε χώρα μετά την επένδυσή τους με εφυάλωση, σε συνδυασμό με τη σύσταση του πηλού τους.

Ο άλλος τύπος πηλού, που συναντάται σε λιγότερα δείγματα, είναι ο τύπος 3. Τέσσερα δείγματα έχουν πηλό τύπου 3.2,[434] με χρώμα σκοτεινό ερυθρό ή ερυθροκάστανο, 2.5 YR 5/6–5/8. Ο πηλός τους είναι λεπτόκοκκος, πολύ σκληρός, με λίγους μικρούς πόρους, λίγα/συχνά μικρά/μέτρια λευκά εγκλείσματα και λίγα μικρά μελανά. Το 111 περιέχει και σπινθηρίζοντα στοιχεία. Το 114 ανήκει στον τύπο 3.1, που είναι πιο χονδρόκοκκος.

Τέλος, τα 113 και 115 έχουν πηλό τύπου 2.2, ερυθρωπό, 2.5 YR 5/6, ελαφρώς φαιό στον πυρήνα, πάρα πολύ σκληρό, με λίγους μικρούς πόρους και ποικίλα εγκλείσματα (λευκά, φαιά, καστανέρυθρα, μελανά).

Σχήμα

Στην ομάδα Ι υπερτερούν με διαφορά τα κύπελλα (20 στον αριθμό)[435] και ακολουθούν με πολύ λιγότερα δείγματα οι κούπες[436] και τα πινάκια.[437] Τα υπόλοιπα θραύσματα που ανήκουν σε ανοιχτά αγγεία δεν μπορούν να ταυτιστούν, λόγω της αποσπασματικής τους διατήρησης. Τρία μόνο αγγεία είναι μικρά κλειστά, ίσως προχοΐσκες.[438] Αντίστοιχη είναι η εικόνα που μας δίνει το υλικό της Κορίνθου, με τη διαφορά ότι εκεί έχουν βρεθεί περισσότερες προχοΐσκες, ενώ έχουν βρεθεί και τέσσερα αυτοθερμαινόμενα σκεύη.[439]

Ως προς τα κύπελλα, η επιφάνεια έδρασής τους είναι πάντοτε δισκοειδής, συχνά με ανώμαλη επιφάνεια έδρασης, λόγω της ανομοιογενούς συσσώρευσης πηλού και επιχρίσματος. Η διάμετρος της βάσης τους κυμαίνεται από 3 έως 4,5 εκ. Ως προς τη διάρθρωση των τοιχωμάτων και του χείλους των κυπέλλων, δεν διαθέτουμε πολλά στοιχεία, πολλώ μάλλον για τις

430. Vassiliou 2019β, 385–86, εικ. 8a–b.
431. Hjohlman 2011, 131, 140 αρ. 320 (χωρίς φωτογραφία).
432. Αρ. 116–18, 120–23, 126–32, 134.
433. Αρ. 123, 127.
434. Αρ. 110–11, 124, 133.
435. Αρ. 110–13, 115–16, 118–23, 127.
436. Αρ. 128–9.
437. Αρ. 126, 130, 132.
438. Αρ. 114, 124–25.
439. Morgan 1942, 72, 216–17 αρ. 418–32.

λαβές τους, λόγω της αποσπασματικής τους διατήρησης.[440] Σε γενικές γραμμές τα τοιχώματά τους είναι είτε λοξά,[441] που σε ορισμένες περιπτώσεις σχηματίζουν γωνία στο μέσο τους,[442] είτε κυρτά/ημισφαιρόμορφα.[443] Σε λιγοστά μόνο κύπελλα σώζεται το χείλος, το οποίο έχει τη μορφή απλής απόληξης με κλίση προς τα έξω.[444] Η διάμετρός τους ποικίλλει από 8 έως 11 εκ. Λαβή σώζουν μόνο δύο·[445] και στις δύο περιπτώσεις είναι κάθετη ταινιωτή, με κάθετη εγχάραξη στη ράχη της.[446]

Σχεδόν πανομοιότυπα σε σχήμα κύπελλα απαντούν στην Κόρινθο και αντιστοιχούν στον τύπο IV της τυπολογίας του Sanders, ο οποίος θεωρεί ότι το σχήμα προήλθε από αγγεία από λευκό πηλό του όψιμου 11ου αιώνα, ιδίως της γραπτής πολύχρωμης κατηγορίας.[447]

Όσον αφορά τις κούπες και τα πινάκια, η βάση τους είναι χαμηλή δακτυλιόσχημη.[448] Τα τοιχώματα, τόσο στις κούπες όσο και στα πινάκια καθώς και στα λοιπά αδιάγνωστα ανοιχτά αγγεία, είναι λοξά. Ως προς το πάχος τους, είναι ελαφρώς παχύτερα (0,5–0,8 εκ.) από των κυπέλλων (0,4–0,5 εκ.). Στην πλειονότητά τους τα τοιχώματα διαμορφώνουν γωνία πριν από το χείλος (τύποι Κ4, Π2),[449] άλλοτε αποστρογγυλεμένη[450] άλλοτε πιο κοφτή,[451] και το χείλος συνιστά απλή απόληξη των τοιχωμάτων. Οι διαστάσεις των κουπών και των πινακίων ποικίλλουν· στις κούπες η διάμετρος του χείλους κυμαίνεται κατά μέσο όρο στα 12–16 εκ., ενώ στα πινάκια στα 21,5–23 εκ. Η κούπα 128 ξεχωρίζει ως προς το σχήμα και την ποιότητα της κατασκευής της. Έχει τοιχώματα λοξά που εισέχουν πριν από το χείλος (Τύπος Κ6).[452]

Από τα κλειστά αγγεία, μόνο τρία θραύσματα περιλαμβάνονται στο παρόν υλικό.[453] Πρόκειται για μικρά αγγεία, που φέρουν τα βασικά χαρακτηριστικά των κυπέλλων, όπως είναι η δισκοειδής βάση (διάμ. 4,2–4,6 εκ.) και η διαμόρφωση του κάτω τμήματός τους. Όταν σώζονται αποσπασματικά, η κύρια διαφορά τους έγκειται στο ότι δεν φέρουν επίχρισμα και εφυάλωση στην εσωτερική τους επιφάνεια, για τον προφανή λόγο ότι δεν ήταν ορατή. Τα αγγεία αυτά θα πρέπει να ήταν προχοΐσκες ή αμφορίσκοι.

Η κάθετη λαβή 134, ωοειδούς/ελλειψοειδούς διατομής, δεν γνωρίζουμε σε ποιο σχήμα ανήκει. Συνήθως απαντά σε αυτοθερμαινόμενα σκεύη, ωστόσο προβληματίζει το μικρό της μέγεθος. Ενδεχομένως να προέρχεται από μικρό αυτοθερμαινόμενο σκεύος ή ακόμα και κύπελλο.

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Η εξεταζόμενη κεραμική αποτελεί μία από τις πρώτες κατηγορίες στις οποίες εφαρμόστηκε η πρακτική της κάλυψης του αγγείου με παχύ (κατά κανόνα) στρώμα λευκού επιχρίσματος, στοιχείο απαραίτητο για την ανάδειξη της γραπτής διακόσμησης.

---

440. Κανένα αγγείο δεν σώζει πλήρες προφίλ.
441. Αρ. 115–16, 119–23.
442. Αρ. 116, 123.
443. Αρ. 110–13.
444. Αρ. 110, 115–16.
445. Αρ. 115.
446. Στο 115, μάλιστα, η εγχάραξη είναι βαθιά, σαν αυλάκωση.
447. Sanders 1995α, 103–5 (αρ. 58–63, εικ. 11), 274.
448. Αρ. 126, 129, 131, 133.
449. Αρ. 130, 132.
450. Αρ. 130.
451. Αρ. 132.
452. Όπως θα δούμε στην Υποενότητα 3.1.2, η εσοχή πριν από το χείλος θα πρέπει να αποσκοπούσε στην υποδοχή πώματος.
453. Αρ. 114, 124–25.

Ως προς τα κύπελλα, που συνιστούν το πιο αντιπροσωπευτικό σχήμα της ομάδας Ι, φέρουν παχύ λευκό επίχρισμα σε ολόκληρη την επιφάνειά τους, εσωτερικά και εξωτερικά, ακόμα και στην επιφάνεια έδρασής τους.[454] Ως προς την εφυάλωση, η οποία και αυτή καλύπτει και τις δύο επιφάνειες, συνήθως είναι παχιά, στιλπνή και άχρωμη ή ελαφρώς πρασινωπή, κιτρινωπή ή κιτρινοπράσινη, λόγω της ανάμειξής της με τα χρώματα της διακόσμησης. Η αρχική πρόθεση του κεραμέα, πάντως, φαίνεται να ήταν η άχρωμη.

Στα πινάκια και τις κούπες το επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια, ενώ εξωτερικά είναι συνήθως πιο αραιό, κυρίως ωχροκάστανο.[455] Η εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική και το άνω τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας. Τα υαλώματα είναι είτε άχρωμα είτε ελαφρώς κιτρινωπά, πρασινωπά ή κιτρινοπράσινα. Στο 130, το υάλωμα είναι ιδιαιτέρως λεπτόρρευστο, προαναγγέλλοντας ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της επόμενης ομάδας.

Διακόσμηση

Η ομάδα Ι αντιστοιχεί στην ομάδα Ι του Morgan,[456] της Armstrong[457] και εν μέρει του Sanders,[458] στην οποία η διακόσμηση χαρακτηρίζεται από τις ελεύθερα αποδοσμένες πινελιές σε πράσινο και καστανό υαλώδες χρώμα που καταλαμβάνουν ολόκληρη την επιφάνεια του αγγείου (στα κύπελλα τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική και στα κλειστά αγγεία την εξωτερική). Οι πινελιές παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία αποχρώσεων σε πράσινο, που είναι οξείδιο του χαλκού, και καστανό, που προέρχεται από οξείδιο του σιδήρου ή του μαγγανίου. Ποικιλία απαντά και στην απόδοση της διακόσμησης· άλλοτε οι πινελιές είναι πιο πλατιές με τη χρήση πλατύτερου πινέλου, άλλοτε πιο αραιές, άλλοτε πιο πυκνές. Κοινό τους γνώρισμα είναι ότι δεν έχουν σαφή περιγράμματα λόγω της ανάμειξης των χρωμάτων με την εφυάλωση, στοιχείο που αποτελεί και το σήμα κατατεθέν της ομάδας. Αυτό θα πρέπει να οφείλεται είτε στο ότι η εφυάλωση τοποθετείτο πριν στεγνώσουν εντελώς τα χρώματα της διακόσμησης,[459] είτε στο αντίθετο, δηλαδή στο ότι τα χρώματα τοποθετούνταν πριν στεγνώσει η εφυάλωση.[460] Άλλος παράγοντας πρέπει να ήταν ότι ορισμένα αγγεία της ομάδας ίσως είχαν ψηθεί μόνο μία φορά. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα τη μη σταθεροποίηση της διακόσμησής τους (σε αντίθεση με τα διπλής όπτησης αγγεία) και την ανάμειξη των χρωμάτων της διακόσμησης με το επενδυτικό στρώμα εφυάλωσης.[461] Από την παρατήρηση των θραυσμάτων και αγγείων του αργειακού υλικού δεν είναι σαφής η πρακτική που εφαρμοζόταν. Υπάρχουν ορισμένα δείγματα, όπως το 110, στα οποία φαίνεται πως μάλλον η διακόσμηση είχε τοποθετηθεί μετά την εφυάλωση. Οπωσδήποτε, πάντως, η διακόσμηση της ομάδας Ι αποπνέει τον πειραματισμό των εργαστηρίων.

Παρόμοια διακόσμηση, όπως είδαμε, φέρουν και αγγεία από λευκό πηλό, όπως τα 15 και 16 του παρόντος υλικού. Όπως αναφέρθηκε στην αντίστοιχη κατηγορία από λευκό πηλό, συχνά είναι πολύ δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς αν πρόκειται για αγγείο από λευκό ή από ερυθρό πηλό, διότι η διακόσμηση σε ορισμένα αγγεία είναι πανομοιότυπη και το χρώμα του πηλού παρόμοιο (συνήθως 7.5 YR 7/4), όπως συμβαίνει με τα κύπελλα 116, 121, 122 και το θραύσμα

454. Εξαίρεση αποτελούν τα 121 και 122, τα οποία φέρουν λεπτόρρευστο επίχρισμα.
455. Αρ. 117, 126, 128–32.
456. Morgan 1942, 72–5.
457. Armstrong 1989β, 42.
458. Sanders 1995α, 65.
459. Πούλου-Παπαδημητρίου 2003, 220.
460. Sanders 1995α, 65.
461. Morgan 1942, 23 υποσ. 28.

117.[462] Συνήθως, όμως, τα αγγεία από λευκό πηλό ξεχωρίζουν από τον πολύ σκληρό, τραχύ σε υφή, πηλό τους.

Στο αργειακό υλικό υπάρχει μία λαβή, στην οποία η γραπτή διακόσμηση συνδυάζεται με την επίθετη, με τα γνωστά κομβία.[463] Παρόμοιες λαβές έχουν βρεθεί στην Κόρινθο και συνδέονται με αυτοθερμαινόμενα σκεύη με έξεργη ή επίθετη διακόσμηση,[464] καθώς και στην Αθήνα.[465]

Σημειώνεται ότι στην ισλαμική κεραμική υπήρχε διακόσμηση με πράσινο και καστανό χρώμα, με τη διαφορά ότι τα ισλαμικά αγγεία έχουν συνήθως αδιαφανή εφυάλωση ως υπόβαθρο.[466]

Χρονολόγηση

Η χρονολόγηση της ομάδας Ι βασίζεται στη χρονολόγηση της πρώτης ομάδας του Sanders, περίπου από το 1090 ως τη β' δεκαετία του 12ου αιώνα,[467] και της πρώτης ομάδας της Armstrong στο α' τέταρτο του 12ου αιώνα.[468] Με τη συγκεκριμένη χρονολόγηση συνάδει και η χρονολόγηση του σχήματος των κυπέλλων, που ανάγεται από τον Sanders από τα τέλη του 11ου ως το 1130 περίπου.[469]

2.4.2 ΟΜΑΔΑ ΙΙ [ΑΡ. ΚΑΤ. 135–210]

Η ομάδα ΙΙ παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική, με 307 καταγεγραμμένα δείγματα.[470] Όσον αφορά την υπόλοιπη Αργολίδα, απαντά στο Ναύπλιο,[471] τις Λίμνες[472] και τα Λαλιωτέικα Άνω Επιδαύρου.[473]

Πηλός

Γενικά ο πηλός της ομάδας ΙΙ παρουσιάζει σχετική ομοιογένεια και εντάσσεται κυρίως στους τύπους 3.1 και 3.2. Το χρώμα σχεδόν όλων των δειγμάτων είναι ερυθρό (2.5 YR 5/6–5/8) ή σκοτεινό ερυθρό (2.5 YR 4/6–4/8). Στην υφή του είναι σκληρός έως πολύ σκληρός, πορώδης, με λευκά, μελανά, ενίοτε και ερυθρά εγκλείσματα, ενώ παρουσιάζονται και λίγα σπινθηρίζοντα στοιχεία. Ο τύπος 3.2 είναι πιο λεπτόκοκκος, με λιγότερους πόρους και εγκλείσματα.

462. Βλ. επίσης Vassiliou 2019β, 383–84, εικ. 6.
463. Αρ. 134.
464. Morgan 1942, 181 αρ. 29, εικ. 164.
465. Ορλάνδος 1964, 57 αρ. 135, εικ. 107 (ως προς τα κομβία).
466. Βλ. ενδεικτικά αγγείο του 8ου–9ου αι. από τη Συρία (Watson 2004, 175 αρ. D4) ή αγγεία από τη Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη (Philon 1980, 41, 44, εικ. 72–3, 81), τα οποία η Ελένη Φίλωνος χρονολογεί από τον 10ο ως τον 12ο αι.
467. Sanders 1995α, 244. Ο Morgan (1942, 75) χρονολογούσε την ομάδα αυτή πολύ πρώιμα, στα τέλη του 10ου–11ο αι., με την πλειονότητα των αγγείων να τοποθετείται στο β' μισό του 11ου αι.
468. Armstrong 1989β, 42.
469. Sanders 1995α, 274–75 (τύπος IV).
470. Στον κατάλογο έχουν συμπεριληφθεί τα 76. Τα καταγεγραμμένα δείγματα προέρχονται από τα οικόπεδα ΑΤΕ, Γκαλέτση, Θηβαίου, Κεχαγιά, Κοντογιάννη, Κωστάκη, Μακρυγιάννη, Μπελερή, Ντίνη, Ξακουστή – Ξιξή, ΟΤΕ, Παπαθανασίου, Ρούσσου, Σελλή, Φλώρου.
471. Γιαγκάκη 2012, 40–1, 74–5 αρ. 8–13, εικ. 7–12.
472. Αδημοσίευτο θραύσμα από τη θέση «Μιγιό».
473. Οικονόμου 1989, 307, εικ. 7.

Πολύ λίγα δείγματα έχουν πηλό τύπου 4.1[474] και 4.2,[475] που είναι ρόδινος/ωχροράδινος, με πολλά εγκλείσματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι παρ' ότι πρόκειται για εντελώς διαφορετικό πηλό, στις διακοσμήσεις δεν παρατηρείται ιδιαίτερη διαφοροποίηση με τα αγγεία που έχουν πηλό τύπου 3. Τέλος, υπάρχουν και ορισμένα θραύσματα με διαφορετικούς πηλούς.[476]

Σχήμα

Και στην ομάδα αυτή υπερέχουν τα ανοιχτά αγγεία, όμως λόγω της αποσπασματικής τους διατήρησης, συχνά δεν γνωρίζουμε το ακριβές τους σχήμα ή δεν είμαστε σε θέση να ξεχωρίσουμε αν πρόκειται για πινάκιο ή κούπα. Στα ανοιχτά αγγεία, το σχήμα των οποίων μπορεί να ανασυσταθεί, υπερισχύουν ποσοτικά οι κούπες σε σχέση με τα πινάκια. Σχεδόν όλα τα ανοιχτά αγγεία έχουν δακτυλιόσχημη βάση, εκτός από το 144 που έχει υψηλή αποκλίνουσα.

Ένα από τα αγαπητά σχήματα της ομάδας ΙΙ είναι η μεγάλη βαθιά κούπα με λεπτά καμπύλα τοιχώματα και χείλος οριζόντιο με κλίση προς τα κάτω (Τύπος Κ2).[477] Ο τύπος, ωστόσο, που αποτελεί το σήμα κατατεθέν της ομάδας, με 46 καταγεγραμμένα δείγματα, είναι η βαθιά κούπα με λοξά τοιχώματα που διαμορφώνουν γωνία προς το χείλος (Τύπος Κ3).[478] Το χείλος έχει επίπεδη ή καμπυλωτή απόληξη και είναι ελαφρώς εξέχον. Πρόκειται για τα γνωστά στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως "carinated bowls". Στο αργειακό υλικό παρουσιάζεται σχετική ποικιλία ως προς την κλίση του άνω τμήματος των τοιχωμάτων, καθώς και ως προς τη διαμόρφωση του χείλους. Τα 170, 173 και 183 έχουν πολύ τονισμένη γωνία, σαν νεύρωση, ενώ σε άλλα δείγματα, όπως το 201, το χείλος είναι κάθετο με αποστρογγυλεμένη απόληξη και δεν εξέχει.

Η κούπα 204 ανήκει στον τύπο της βαθιάς κούπας με λοξά τοιχώματα που λήγουν σε κάθετο χείλος (Τύπος Κ4). Πρόκειται για πολύ ευρύ αγγείο, με διάμετρο χείλους 31,4 εκ., που επιχωριάζει στη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ κεραμική. Γενικά οι κούπες 204 και 205 φέρουν στενή ομοιότητα με κούπες από το ναυάγιο Καστελλορίζου.[479] Υπάρχει και ο τύπος της μεσαίου μεγέθους απλής κούπας με καμπύλα τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Κ7).[480]

Ως προς τα πινάκια, τα 135, 151 και 154 ανήκουν στον τύπο με τα λοξά τοιχώματα και το κάθετο χείλος με τριγωνική ακμή (Τύπος Π1),[481] ενώ τα πινάκια 192, 200 και 207 έχουν γωνιώδη τοιχώματα, όπου όμως η γωνία ξεκινάει πιο χαμηλά (Τύπος Π2).[482] Το πινάκιο 209 είναι μεγάλο, βαθύ, με καμπύλα τοιχώματα και απλό χείλος, ενώ τα 153 και 210 ανήκουν στον τύπο του ρηχού πινακίου με λοξά τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Π4).

Το 136 αποτελεί το μοναδικό κλειστό αγγείο της ομάδας. Είναι μικρό σε μέγεθος, με δισκοειδή βάση και ημισφαιρόμορφο σώμα (ίσως πρόκειται για προχοΐσκη). Παρόμοια σε σχήμα

474. Αρ. 165.
475. Αρ. 137, 160, 200–3.
476. Αρ. 135, 154, 162–64, 189, 192.
477. Αρ. 155–58. Παρόμοια διαμόρφωση τοιχωμάτων και χείλους συναντούμε σε βαθιά πινάκια από λευκό πηλό της γραπτής πολύχρωμης κατηγορίας από τη Χερσώνα (Yashaeva κ.ά. 2011, 342–43 αρ. 410–11 [V. Zaleskaya]), καθώς και σε αρκετές κούπες της εξεταζόμενης κατηγορίας από όλη την αυτοκρατορία.
478. Αρ. 159, 167–83.
479. Βλ. ενδεικτικά Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986, 308, σχέδ. 28–9.
480. Αρ. 163–64, 199.
481. Πανομοιότυπο σχήμα φέρουν, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο οικείο κεφάλαιο, κορινθιακά πινάκια που ο Sanders τα κατατάσσει στον τύπο ΙΙΙ (Dishes with tapering upturned rims), βλ. Sanders 1995, 270, εικ. 8, αρ. 41.
482. Αντιστοιχούν στον τύπο IV (Dishes with vertical rims) του Sanders (1995α, 271).

αγγεία (με παρεμφερή διακόσμηση) έχουν βρεθεί στο Τηγάνι της Μάνης,[483] τα Σκόπια[484] και τη Χερσώνα.[485]

Μεγαλύτερα κλειστά αγγεία με διακόσμηση της κατηγορίας αυτής απαντούν σπάνια. Από τις ανασκαφές στο Κάστρο του Εμποριού της Χίου προέρχεται τμήμα κλειστού αγγείου το οποίο φέρει στην εξωτερική του επιφάνεια μεγάλες σπείρες σε μελανοκάστανο και πράσινο χρώμα, παρόμοιες με των 157 και 158.[486] Κλειστά αγγεία με δισκοειδή βάση και διακόσμηση με σπείρες έχουν βρεθεί και στο Djadovo της Βουλγαρίας.[487]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Σχεδόν όλα τα ανοιχτά αγγεία είναι καλυμμένα εσωτερικά με παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος, το οποίο εκτείνεται και εξωτερικά γύρω από το χείλος, ενώ πιο κάτω συνήθως είναι πιο αραιό. Τα 141 και 161 φέρουν παχύ στρώμα και στην εξωτερική τους επιφάνεια. Το κλειστό αγγείο 136 φέρει, ευλόγως, λευκό επίχρισμα μόνο στην εξωτερική του επιφάνεια.

Λίγα δείγματα, τα οποία έχουν πηλό τύπου 4, έχουν καλυφθεί με λεπτότερο στρώμα επιχρίσματος στην εσωτερική τους επιφάνεια, με λευκωπό, κιτρινωπό ή φαιό χρώμα, με συνέπεια να μην αναδεικνύεται η διακόσμησή τους.[488] Εξωτερικά τα αγγεία με πηλό τύπου 4 φέρουν ωχροκάστανο, κιτρινοκάστανο (7.5 YR 7/4) ή ρόδινο επίχρισμα.[489]

Ως προς την εφυάλωση, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις είναι λεπτή, άχρωμη, συνήθως στιλπνή. Σε λίγα δείγματα είναι πράσινη,[490] κιτρινοπράσινη[491] ή ανοιχτοπράσινη.[492] Καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια των ανοιχτών αγγείων και το άνω τμήμα της εξωτερικής. Το κλειστό αγγείο 136 φέρει εφυάλωση μόνο στην εξωτερική του επιφάνεια.

Διακόσμηση

Στην κορινθιακή τυπολογία, το είδος του καστανού χρώματος, αν είναι υαλώδες ή επίχρισμα, συνιστά ένα από τα βασικά κριτήρια για τη διάκριση των ομάδων II και III.[493] Άλλο κριτήριο είναι το είδος της διακόσμησης, αν δηλαδή τα δύο χρώματα χρησιμοποιούνται σε εναλλαγή ή αν το καστανό λειτουργεί ως περίγραμμα. Μετά την παρατήρηση πλήθους οστράκων του αργειακού υλικού, έγινε φανερό ότι τουλάχιστον στο αργειακό υλικό δεν μπορεί να ακολουθηθεί το πρώτο κριτήριο, διότι η υφή του καστανού χρώματος, ιδίως στην ομάδα II 1 του παρόντος υλικού, δεν είναι πάντοτε εφικτό να διευκρινιστεί χωρίς χημικές αναλύσεις.[494] Οσον αφορά το δεύτερο κριτήριο, αποτελεί το βασικό κριτήριο διάκρισης των υποομάδων II 1 – II 2 του παρό-

483. Κακούρης κ.ά. 2005, 60 αρ. 21 (Ν. Ρουμελιώτης).
484. Babić 1971, 51 αρ. 15, πίν. V.
485. Yashaeva κ.ά. 2011, 633 αρ. 422. Η συγκεκριμένη πρόχους είναι από λευκό πηλό και χρονολογείται γύρω στα μέσα του 13ου αι.
486. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, 187 αρ. 12, εικ. 3· Boardman 1989, 114 αρ. 288, εικ. 43, πίν. 26. Το αγγείο βρέθηκε σε τάφο στο παρεκκλήσι του κάστρου.
487. Borisov 1989, 229, εικ. 268.
488. Αρ. 160, 165, 200.
489. Αρ. 137, 160, 199–203.
490. Αρ. 162.
491. Αρ. 209.
492. Αρ. 163, 200.
493. Sanders 1995α, 65.
494. Βλ. για παράδειγμα το 135. Ιδίως στα δείγματα που φέρουν παχύτερο επενδυτικό υάλωμα, το καστανό δίνει την εντύπωση του υαλώδους.

ντος υλικού. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι συχνά οι δύο τύποι διακόσμησης (χρώματα σε εναλλαγή – πράσινα μοτίβα σε καστανό/μελανοκάστανο περίγραμμα) συνδυάζονται στο ίδιο αγγείο. Ουσιαστικά η εξεταζόμενη ομάδα αντιστοιχεί σε γενικές γραμμές στις ομάδες II και III του Morgan, στην ομάδα III του Sanders και στις ομάδες I–III της Armstrong.

Στην υποομάδα II 1 τα μοτίβα αποδίδονται με πράσινο και καστανό χρώμα, συνήθως σε εναλλαγή, έχουν δηλαδή έναν ισότιμο ρόλο στη διακόσμηση, ενίοτε όμως χρησιμοποιείται μόνο το ένα εκ των δύο, κυρίως το καστανό ή μελανοκάστανο.[495] Γενικά, η II 1 παρουσιάζει σαφώς πιο οργανωμένη διακόσμηση από την προηγούμενη ομάδα. Τα διακοσμητικά θέματα είναι κυρίως γραμμικά (ομόκεντροι κύκλοι, σπείρες, ελικοειδή, τρίγωνα ή άλλα σχήματα με χιαστί διαγράμμιση στο εσωτερικό τους, ψαθωτό, κλιμακωτό) σε ποικίλους συνδυασμούς. Υπάρχουν και οι πινελιές, που στην ομάδα αυτή έχουν πιο οργανωμένη διάταξη συγκριτικά με αυτές της ομάδας I, είτε σε εναλλαγή είτε σε κάθετες στήλες.

Στα 138 και 139 τα χρώματα έχουν ανοιχτούς τόνους και το ανοιχτό καστανό (κανελί) ίσως είναι επίχρισμα. Άλλο χαρακτηριστικό τους είναι οι κουκκίδες που περιβάλλουν κυκλικά ορισμένα μοτίβα. Τα συγκεκριμένα αγγεία παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα στη διακόσμησή τους με γραπτά πολύχρωμα αγγεία από λευκό πηλό, όπως με κύπελλο από το Μουσείο του Λούβρου.[496]

Εκτός από τα γραμμικά μοτίβα, στα αγγεία της ομάδας II 1 απαντούν επίσης λίγα φυτικά[497] και εικονιστικά, όπως το πτηνό του αγγείου 160, που καταλαμβάνει όλη την επιφάνεια και ξεχωρίζει για τη φυσιοκρατική του απόδοση.

Στην υποομάδα II 2 κυριαρχούν τα μοτίβα πράσινου χρώματος σε σκουροκάστανο/μελανοκάστανο περίγραμμα.[498] Σε αυτήν την υποομάδα έκδηλη είναι πλέον η αύξηση της τεχνογνωσίας των κεραμοποιών. Οι διακοσμήσεις είναι ευκρινείς, χωρίς διαρροές στα χρώματα, και η μελανοκάστανη ή μελανή γραμμή έχει γίνει πιο λεπτή, λειτουργώντας πλέον ως περίγραμμα, θυμίζοντας την "cuerda seca" της ισλαμικής κεραμικής που στόχευε στην αποτροπή της διαρροής των υαλωδών χρωμάτων.[499] Σε ορισμένα μάλιστα δείγματα, το μελανοκάστανο ίσως προέρχεται από οξείδιο του μαγγανίου, όπως συνέβαινε και στην ισλαμική κεραμική. Σε λίγα δείγματα, όπως στο 193, αντί για πράσινο χρησιμοποιείται ανοιχτοκάστανο χρώμα για το γέμισμα των μοτίβων.

Στο αργειακό υλικό ξεχωρίζει μια ομοιογενής ομάδα από μεγάλες βαθιές κούπες με γωνιώδη τοιχώματα, οι οποίες συνιστούν τα καλύτερα δείγματα στη συγκεκριμένη κατηγορία (τουλάχιστον ως προς τη διακόσμηση).[500] Το χείλος τους κοσμείται με κοφτές πινελιές σε καστανό ή μελανοκάστανο χρώμα (συχνά εναλλάξ κατά ομάδες). Κάτω από το χείλος, στην εσωτερική επιφάνεια του αγγείου, και μέχρι το σημείο που διαμορφώνεται η γωνία των τοιχωμάτων, υπάρχει ζώνη η οποία κοσμείται είτε με σπείρες, είτε με πινελιές (λοξές, γωνιώδεις, καμπύλες) σε εναλλαγή, είτε με χιαστί διαγράμμιση. Η υπόλοιπη επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται από ποικίλα μοτίβα. Αγαπητά είναι τα φυτικά, κυρίως οι σχηματοποιημένοι βλαστοί, οι ρόδακες, τα σχηματοποιημένα δένδρα και τα φυλλόμορφα. Τα γραμμικά είναι σαφώς λιγό-

495. Αρ. 140, 142–3, 157–60 (τουλάχιστον στο σωζόμενο τμήμα τους). Η II 1 του παρόντος υλικού αντιστοιχεί σε γενικές γραμμές στην ομάδα II του Morgan (1942, 75–80), στην ομάδα III του Sanders (1995α, 65–6) και στις ομάδες I και III της Armstrong (1989β, 42).

496. Byzance 1992, 386 αρ. 293 (C. Vogt).

497. Αρ. 149.

498. Αντιστοιχεί σε γενικές γραμμές στην ομάδα III του Morgan (1942, 77–80), σε τμήμα της ομάδας III του Sanders (1995α, 65–6) και στην ομάδα II της Armstrong (1989β, 42).

499. Watson 2004, 53.

500. Αρ. 167–87 κ.ά.

τερα (καμπυλόγραμμα, χιαστί, σπείρες κ.ά.) και συχνά συνδυάζονται με τα φυτικά ή αποδίδονται σαν φυτικά (ελικοειδή, καμπυλόγραμμα). Σε μία περίπτωση απαντά σταυρός.[501] Συχνές είναι και οι πράσινες ταινίες που εναλλάσσονται με λεπτούς μελανοκάστανους δακτυλίους, που τοποθετούνται συνήθως μεταξύ της ζώνης του χείλους και της κεντρικής διακόσμησης. Στις συγκεκριμένες κούπες συνδυάζεται ουσιαστικά η ομάδα ΙΙ της κορινθιακής τυπολογίας στη ζώνη του χείλους (χρήση των δύο χρωμάτων σε εναλλαγή) και η ομάδα ΙΙΙ στην κυρίως επιφάνεια (πράσινα μοτίβα σε μελανοκάστανο περίγραμμα). Οι συγκεκριμένες κούπες, στα πιο καλά δείγματα,[502] εντυπωσιάζουν με την ποικιλία των θεμάτων και τη ζωγραφική τους απόδοση, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι συχνά δημοσιεύεται ένα νέο αγγείο με τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης ομάδας και διακοσμημένο με γνωστά μοτίβα σε έναν όμως συνδυασμό που δεν έχουμε ξανασυναντήσει. Οι διακοσμήσεις αυτές θα πρέπει να γίνονταν από ειδικευμένους τεχνίτες, ίσως και ζωγράφους, αν κρίνουμε από αγγεία όπως τα 182 και 183. Παράλληλα, παρατηρούνται και χαμηλότερης ποιότητας διακοσμήσεις σε καλής ποιότητας (από πλευράς κατασκευής) αγγεία.[503] Ενδιαφέρον παρουσιάζει κούπα παρόμοιου σχήματος και διακόσμησης (ιδίως γύρω από το χείλος) αποδοσμένης όμως με λευκό επίχρισμα, από το Ηράκλειο.[504]

Σε ελαφρώς οψιμότερα αγγεία, κυρίως πινάκια, παρατηρούμε ότι η διακόσμηση παρουσιάζει ισχυρές επιρροές από τη λεπτεγχάρακτη κεραμική στον τύπο του μεταλλίου.[505] Χαρακτηριστικό τους είναι ότι η διακόσμηση εντοπίζεται μόνο στο χείλος και στο κέντρο του πυθμένα, ενώ στο 207 η διάταξη παραπέμπει απευθείας στα λεπτεγχάρακτα με κεντρικό μετάλλιο με ελικοειδή και ομόκεντρες ζώνες διακόσμησης.

Υπάρχουν και ορισμένα αγγεία, τα οποία φέρουν μόνο υαλώδη διακόσμηση, είτε σε πράσινο[506] είτε σε καστανό,[507] η οποία ακολουθεί την τάση της περιορισμένης διακόσμησης στο κέντρο κυρίως του αγγείου. Το 154 ξεχωρίζει στο ότι δεν φέρει επενδυτική εφυάλωση, στοιχείο που θα αναπτυχθεί κατ' εξοχήν στην επόμενη ομάδα.

Και στην ομάδα ΙΙ 2 παρατηρούνται ομοιότητες με τη γραπτή πολύχρωμη κεραμική από λευκό πηλό, ιδίως με αγγεία από την Πρεσθλάβα,[508] καθώς και με προγενέστερα ισλαμικά αγγεία με πολύχρωμη υαλώδη διακόσμηση (Polychrome Glaze Painted Ware) που χρονολογούνται κυρίως στον 8ο–9ο αιώνα, καθώς και με αγγεία με αδιαφανή εφυάλωση (Opaque White Glazed Ware) και διακόσμηση σε πράσινο και καστανό ή μελανό χρώμα που χρονολογούνται στον 8ο–11ο αιώνα.[509]

Χρονολόγηση

Το υλικό του Άργους, αν και δεν προσφέρει στοιχεία χρονολόγησης από τα ανασκαφικά του δεδομένα, παρ' όλα αυτά παρέχει ορισμένα σαφή στοιχεία εξέλιξης από τη συνολική εικόνα

501. Αρ. 195.
502. Αρ. 167–69, 171–72, 179–80, 182–86.
503. Αρ. 178, 181.
504. Πούλου-Παπαδημητρίου 2003, 221, εικ. 27–8.
505. Αρ. 205–8.
506. Αρ. 154.
507. Αρ. 162, 166, 210.
508. Βλ. Akrabova Jandova 1968, εικ. 2.
509. Philon 1980, 49 (εικ. 97, πίν. III:A), 55–6 (εικ. 117–20, πίν. IV:A–D)· Watson 2004, 166–81 και ειδικότερα αρ. C1, D4, D13 (κάτω αριστερά). Μεγάλη ομοιότητα με τα αγγεία της ομάδας ΙΙ 2 (ιδίως με το 192) παρουσιάζει αγγείο τυνησιακής παραγωγής που βρέθηκε στην Πίζα, σε ανασκαφικό στρώμα του β' μισού/τέλη του 12ου αι., βλ. Baldassarri και Berti 2009, 73, εικ. 4a.

των αγγείων, τόσο από πλευράς κατασκευής όσο και από πλευράς διακόσμησης. Έχοντας ως αφετηρία τις χρονολογήσεις του Sanders, τα αγγεία της υποομάδας II 1, στα οποία τα δύο χρώματα χρησιμοποιούνται σε εναλλαγή, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο β'–γ' τέταρτο του 12ου αιώνα, ενώ αυτά της ομάδας II 2 στο β' μισό του 12ου αιώνα.

Ενδεικτική, πάντως, ως προς το θέμα της σχετικότητας των χρονολογήσεων είναι η περίπτωση του Αγίου Πέτρου Καστάνιας στη Μεσσηνιακή Μάνη, τις όψεις του οποίου κοσμούν εφυαλωμένα αγγεία, μεταξύ των οποίων δύο γραπτά με πράσινο και καστανό χρώμα που θυμίζουν την ομάδα II 1 και συνεπώς θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο β'–γ' τέταρτο του 12ου αιώνα. Ωστόσο, ο κυρίως ναός χρονολογείται, βάσει των στοιχείων της αρχιτεκτονικής του, προς το τέλος του 12ου αιώνα.[510]

2.4.3 ΟΜΑΔΑ III [ΑΡ. ΚΑΤ. 211–246]

Η ομάδα III αποτελεί ένα συνηθισμένο εύρημα στις ανασκαφές της πόλης. Ωστόσο δεν διαθέτουμε αξιόπιστα ποσοτικά στοιχεία για αυτήν την ομάδα, γιατί είναι πιθανό τα καταγεγραμμένα όστρακα να είναι αποτέλεσμα διαλογής.[511] Στην υπόλοιπη Αργολίδα έχουν βρεθεί ορισμένα θραύσματα στο Ναύπλιο,[512] στην κοιλάδα της Προσύμνης,[513] στην ευρύτερη περιοχή των Λιμνών,[514] στο Πλατανίτι[515] και το Χώνικα.[516]

Πηλός

Λίγα είναι τα δείγματα της ομάδας III που ανήκουν στον τύπο 3.1[517] και μόλις ένα στον 3.2.[518] Ο κατ' εξοχήν τύπος πηλού της συγκεκριμένης ομάδας είναι ο τύπος 5, που διακρίνεται για την υψηλή του περιεκτικότητα σε εγκλείσματα ή/και προσμείξεις (λευκά, μελανά, ερυθρά, πολλά σπινθηρίζοντα). Ο τύπος 5.1[519] έχει χρώμα καστανωπό (5 YR 5/6) ή ερυθρό (2.5 YR 5/6), είναι μέτριος/χονδρόκοκκος, σκληρός/πολύ σκληρός, με συχνούς μικρούς/μέτριους πόρους. Ο τύπος 5.2[520] διαφέρει κυρίως ως προς το χρώμα· είναι πιο ερυθρός/ερυθροκάστανος, σε τόνους 2.5 YR 6/8, 5/6–5/8 και 5 YR 5/6. Ένα θραύσμα ανήκει στον τύπο 6,[521] με χρώμα καστανωπό/ωχροκάστανο, 5 YR 6/4. Υπάρχουν και θραύσματα που διαφοροποιούνται, όπως το 236 που έχει πορτοκαλόχρωμο βαρύ πηλό με πολλά σπινθηρίζοντα στοιχεία.

---

510. Μπούζα 2010, 253, 263, εικ. 10–1.
511. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται 36 δείγματα, τα οποία προέρχονται από τα οικόπεδα ΑΤΕ, Ευστρατιάδη, Θηβαίου, Καρδαρά, Κοντογιάννη (1997), Μακρυγιάννη, Ντίνη, Ξακουστή – Ξιξή, Ελ. & Αθ. Ξιξή, ΟΤΕ, Ρούσσου, Σελλή και Φλώρου.
512. Αδημοσίευτα θραύσματα από τους ανασκαφικούς καθαρισμούς της 25ης ΕΒΑ στο κάστρο της Ακροναυπλίας. Στις συγκεκριμένες έρευνες εργάστηκε η αρχαιολόγος Μαρία Αμιλήτου, η οποία έγραψε και το ανασκαφικό ημερολόγιο.
513. Hahn 1996, 376 αρ. 68, εικ. 53 κ.α.
514. Hahn 1996, 408 αρ. 144 κ.α.
515. Αδημοσίευτο θραύσμα από την ανασκαφική έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο του μεσοβυζαντινού ναού της Μεταμόρφωσης Σωτήρος. Για τη συγκεκριμένη ανασκαφή βλ. *ΑΔ* 62 (2007) Τόμος Β1, 294–95 (Γ. Τσεκές)· *ΑΔ* 63 (2008) Τόμος Β1, 317–19 (Γ. Τσεκές)· Τσεκές 2009, 169.
516. Vassiliou 2018β, 148 αρ. 9, εικ. 13a–b.
517. Αρ. 218, 233, 235, 240.
518. Αρ. 223.
519. Αρ. 213–17, 221, 226, 231.
520. Αρ. 211–12, 219–20, 222, 224–25, 227–29, 232, 234, 238–39, 243.
521. Αρ. 230.

Σχήμα

Στην ομάδα ΙΙΙ κυριαρχεί το σχήμα της μεγάλης βαθιάς κούπας με γωνιώδη τοιχώματα (Τύπος Κ3),[522] το οποίο απαντά, όπως είδαμε, και στην ομάδα ΙΙ 2. Ωστόσο, στην ομάδα ΙΙΙ ορισμένα αγγεία είναι πολύ μεγάλα, με ασυμμετρίες στην κατασκευή τους και πιο απλοποιημένη διαμόρφωση του χείλους τους. Ως προς την κλίση του χείλους υπάρχει ποικιλία· άλλοτε είναι εξώστρεφο με την ακμή του προς τα κάτω,[523] άλλοτε λοξότμητο,[524] άλλοτε κάθετο με αποστρογγυλεμένη απόληξη,[525] άλλοτε κάθετο με επίπεδη απόληξη (σαν οριζόντιο).[526] Επίσης η γωνία των τοιχωμάτων δεν είναι έντονη, αλλά συνήθως αποστρογγυλεμένη.

Άλλο σχήμα μεγάλης κούπας που συναντάται είναι η βαθιά κούπα με υψηλή αποκλίνουσα βάση (Τύπος Κ5).[527] Αγαπητό είναι και το σχήμα της μεσαίου μεγέθους κούπας με δακτυλιόσχημη βάση, λοξά ή ελαφρώς καμπύλα τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Κ7).[528]

Όσον αφορά τα πινάκια, απαντά ο τύπος του ρηχού πινακίου με τη δακτυλιόσχημη βάση, τα λοξά τοιχώματα και το απλό χείλος (Τύπος Π4),[529] καθώς και το ρηχό πινάκιο με οριζόντιο χείλος (Τύπος Π5).[530] Στο εξεταζόμενο υλικό υπάρχει και ένα κύπελλο με λοξά εσώστρεφα, προς τα άνω, τοιχώματα και τουλάχιστον μία κάθετη λαβή.[531]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Η ομάδα ΙΙΙ παρουσιάζεται αρκετά ομοιογενής ως προς την εφαρμογή του επιχρίσματος και της εφυάλωσης. Ως προς το επίχρισμα, τα περισσότερα δείγματα φέρουν παχύ λευκό που σε αρκετές περιπτώσεις χαρακτηρίζεται για την καθαρότητά του. Εφαρμόζεται εσωτερικά και εξωτερικά γύρω από το χείλος, συνήθως με σταξίματα. Ορισμένα αγγεία φέρουν πολύ αραιό λευκό και στην εξωτερική τους επιφάνεια και λιγότερα αραιό ωχροκάστανο. Στα 244–246 το επίχρισμα είναι λευκωπό/υπόλευκο.

Το κύπελλο 238 φέρει παχύ λευκό επίχρισμα στην εξωτερική του επιφάνεια και στο άνω τμήμα της εσωτερικής. Διαφοροποιείται ως προς αυτό από τα κύπελλα του πρώιμου 12ου αιώνα που φέρουν επίχρισμα (και εφυάλωση) σε όλη τους την επιφάνεια (εσωτερική και εξωτερική).

Η κούπα 213 (ίσως και η 228) φέρει στην εξωτερική της επιφάνεια τα αποτυπώματα των δαχτύλων του κεραμέα κατά τη διαδικασία κάλυψης του αγγείου με λευκό επίχρισμα (Εικ. 14).

Ως προς την εφυάλωση, το σήμα κατατεθέν της ομάδας συνιστά η απουσία του επενδυτικού υαλώματος.[532] Δεν αποκλείεται για το λόγο αυτό το επίχρισμα των συγκεκριμένων αγγείων να ήταν τόσο καθαρό, ακριβώς διότι τα αγγεία αυτά δεν προορίζονταν να καλυφθούν με εφυάλωση.

---

522. Αρ. 211–14, 216–19, 227, 237.
523. Αρ. 211, 218.
524. Αρ. 219.
525. Αρ. 213.
526. Αρ. 214, 216.
527. Αρ. 233.
528. Αρ. 221–22, 224, 230.
529. Αρ. 232, 242.
530. Αρ. 243.
531. Αρ. 238.
532. Αρ. 211–14, 216–17, 219–22, 224–28, 230–36, 238–43. Τυπικά τα συγκεκριμένα αγγεία, όντας μη εφυαλωμένα, δεν θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στην παρούσα μονογραφία· ωστόσο προτιμήθηκε η ένταξή τους στο εξεταζόμενο υλικό διότι παρουσιάζουν όλα τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα εφυαλωμένης κεραμικής.

Εικ. 14. Άργος, Οικόπεδο Ρούσσου, Κούπα (αρ. 213), Γραπτή με πράσινο και καστανό III κεραμική, δ' τέτ. 12ου – α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Η απουσία επενδυτικού υαλώματος παρατηρείται και σε αγγεία από την ευρύτερη περιοχή της Προσύμνης[533] και των Λιμνών,[534] την Κόρινθο,[535] την ευρύτερη περιοχή της Νεμέας,[536] τη Σπάρτη,[537] τα Νιχώρια,[538] τον Σκάρμηγκα,[539] την Αθήνα,[540] την Κρήτη (Ηράκλειο,[541] Ελεύθερνα,[542] Χανιά[543]) και πιθανώς τη Ναύπακτο.[544] Επίσης, παρατηρείται σε αγγεία από το Djadovo της Βουλγαρίας.[545]

Στην εξεταζόμενη ομάδα υπάρχουν και ορισμένα αγγεία που φέρουν πολύ λεπτό στρώμα άχρωμης εφυάλωσης, το οποίο μετά βίας διακρίνεται.[546] Τέλος, τα όψιμα θραύσματα 244–246 φέρουν πρασινοκίτρινη ή κιτρινοπράσινη εφυάλωση εσωτερικά, ενώ εξωτερικά τα 245 και 246 φέρουν σκοτεινή πράσινη.

Διακόσμηση

Η ομάδα III[547] δεν διαφοροποιείται από την ομάδα II ως προς τη διακόσμηση, αλλά ως προς την απόδοσή της, η οποία είναι συνήθως χαμηλότερης ποιότητας. Το θεματολόγιο είναι κοινό με αυτό της ομάδας II. Η τυπική διακόσμηση των αγγείων, ιδίως αυτών με τα γωνιώδη τοιχώματα, έχει ως εξής: στο κέντρο υπάρχει συνήθως κάποιο φυτικό ή γραμμικό μοτίβο, με συνηθέστερο τον ελικοειδή ρόδακα (άλλα μοτίβα είναι οι σπείρες, τα ελικοειδή, ο στρόβιλος ή ο σταυρός). Γύρω από το χείλος υπάρχουν σχεδόν πάντοτε πράσινες ταινίες εναλλάξ με μελανοκάστανους δακτυλίους, ενώ η απόληξη του χείλους κοσμείται με κοφτές πράσινες και καστανές πινελιές.

Τα μοτίβα αποδίδονται είτε με εναλλαγή των δύο χρωμάτων (πράσινου και καστανού) είτε

533. Hahn 1996, 350 (αρ. 2), 376 (αρ. 68, εικ. 53).
534. Hahn 1996, 408 αρ. 144.
535. Morgan 1942, 224 αρ. 502, 505.
536. Athanassopoulos 2016, 69 (αρ. 15, εικ. 13), 121 (αρ. 231, εικ. 67).
537. Sanders 1993, 258.
538. Rosser 1983, 382 αρ. P1719, εικ. 10:40, πίν. 10:23.
539. Konstantinidou 2018, 826, 829, εικ. 2:5.
540. Waagé 1933, 323, 324, εικ. 18g· Frantz 1938, 442 αρ. A17, εικ. 6, 33.
541. Πούλου-Παπαδημητρίου 2003, 223, 224, εικ. 34:4.
542. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 42, 90 αρ. 16, πίν. 6, 44, 45.
543. Hahn 1997, 182, πίν. 96g:1.
544. Παπαδοπούλου 1998–1999, 280.
545. Borisov 1989, 224–29, εικ. 267b.
546. Αρ. 215, 218, 223, 229, 237. Για παρόμοια περίπτωση σε αγγείο της Κορίνθου βλ. Morgan 1942, 80, 224 αρ. 502.
547. Τα αρ. 211–38 αντιστοιχούν σε γενικές γραμμές στην ομάδα III 2 του Morgan (1942, 79–80).

με το καστανό/μελανοκάστανο να αποτελεί το περίγραμμα του πράσινου. Απαντά ακόμα και η διακόσμηση με τις πινελιές[548] που συναντήσαμε στην ομάδα Ι. Επίσης, υπάρχει μία ομάδα αγγείων που κοσμείται με κηλίδες σε πράσινο ή καστανό χρώμα· πρόκειται για τα 244–246. Η συγκεκριμένη διακόσμηση εντάσσεται στην ομάδα V της τυπολογίας του Morgan[549] και θυμίζει προγενέστερα ισλαμικά αγγεία με παρόμοια διακόσμηση.[550]

Συνεπώς, στην εξεταζόμενη ομάδα δεν απαντούν νέα διακοσμητικά θέματα, αλλά ως προς τη διακόσμηση συνεχίζεται το θεματολόγιο της πρώτης και κυρίως της δεύτερης ομάδας.

Χρονολόγηση

Ο Morgan είχε χρονολογήσει παρόμοια αγγεία με τα 211–238 πολύ πρώιμα, στο β' τέταρτο του 12ου αιώνα.[551] Ο Sanders, από την άλλη πλευρά, αγγεία της ομάδας αυτής από τη Σπάρτη, τα οποία φέρουν εφυάλωση, τα χρονολογεί μεταξύ 1210/20 και 1250/60, ενώ αυτά που δεν φέρουν εφυάλωση τα χρονολογεί από το 1250/60 και εξής.[552] Γύρω στα τέλη του 12ου – αρχές του 13ου αιώνα χρονολογεί ο Rosser μία κούπα χωρίς επενδυτική εφυάλωση από τα Νιχώρια Μεσσηνίας.[553] Στην ίδια εποχή χρονολογεί η Πούλου-Παπαδημητρίου αγγεία από την Ελεύθερνα με πράσινη υαλώδη διακόσμηση χωρίς το επενδυτικό στρώμα εφυάλωσης.[554]

Συνεπώς, για τα αργειακά δείγματα θα μπορούσε να προταθεί μια χρονολόγηση στη συγκεκριμένη εποχή, δηλαδή γύρω στα τέλη του 12ου – α' μισό του 13ου αιώνα, λαμβάνοντας υπόψη ότι η διακόσμηση στην πλειονότητα των περιπτώσεων δεν διαφέρει ιδιαίτερα από την αντίστοιχη των αγγείων της ομάδας ΙΙ.

ΣΥΝΟΨΗ

Στην ομάδα Ι, η οποία είναι η πιο πρώιμη (περ. τέλη 11ου – α' τέτ. 12ου αι.), χαρακτηριστικό των αγγείων συνιστά η διακόσμηση με υαλώδεις πινελιές, ελεύθερα τοποθετημένες, συχνά με ρέοντα περιγράμματα. Χαρακτηριστικοί τύποι πηλού είναι οι 4.2 και 3, ενώ ως προς το σχήμα κυριαρχούν τα κύπελλα, τα οποία καλύπτονται, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, με παχύ λευκό επίχρισμα και συνήθως με παχιά, άχρωμη, στιλπνή εφυάλωση. Γενικά, η ομάδα αυτή στο αργειακό υλικό παρουσιάζει ομοιογένεια και διαχωρίζεται σαφώς από τις επόμενες.

Η ομάδα ΙΙ μαζί με την ομάδα ΙΙΙ αριθμεί τα περισσότερα δείγματα. Στην υποομάδα ΙΙ 1 το πράσινο και το καστανό χρώμα έχουν έναν ισότιμο ρόλο στη διακόσμηση και συνήθως τοποθετούνται σε εναλλαγή ή μεμονωμένα. Στην υποομάδα ΙΙ 2, που είναι και η πιο αντιπροσωπευτική, το καστανό ή μελανοκάστανο χρώμα χρησιμοποιείται κυρίως ως το περίγραμμα των διακοσμητικών θεμάτων που αποδίδονται με πράσινο υαλώδες χρώμα. Τα διακοσμητικά είναι κυρίως γραμμικά σε διάφορους συνδυασμούς, με πολύ συχνή τη σπείρα. Υπάρχουν και οι πινελιές, που στην ομάδα αυτή έχουν πιο οργανωμένη διάταξη. Λιγότερα είναι τα φυτικά και ακόμα λιγότερα τα εικονιστικά θέματα (πτηνά, ψάρια). Ο πηλός εντάσσεται κυρίως στους τύπους 3.1 και 3.2. Η ομάδα αυτή παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων, κατά κανόνα

548. Αρ. 238.
549. Morgan 1942, 82–3.
550. Philon 1980, 44, 52–3, εικ. 80, 108–9.
551. Morgan 1942, 80.
552. Sanders 1993, 258.
553. Rosser 1983, 381.
554. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 42.

ανοιχτών, με πιο χαρακτηριστικό σχήμα τις μεγάλες βαθιές κούπες με τα γωνιώδη τοιχώματα (Τύπος Κ3) και τη ζωγραφική απόδοση ορισμένων θεμάτων μέσω του εξαιρετικού χειρισμού του μελανού χρώματος. Ως προς τη χρονολόγηση, η ομάδα ΙΙ θα μπορούσε να τοποθετηθεί από το β' τέταρτο ως τα τέλη του 12ου αιώνα.

Η ομάδα ΙΙΙ φέρει παρόμοια διακόσμηση με αυτήν της ομάδας ΙΙ (και εν μέρει της ομάδας Ι). Σήμα κατατεθέν, όμως, αποτελεί η απουσία του επενδυτικού στρώματος εφυάλωσης στην πλειονότητα των δειγμάτων. Ο πηλός της ομάδας ανήκει κυρίως στον τύπο 5 και όσον αφορά τα σχήματα, συνεχίζεται με μεγάλη απήχηση ο τύπος Κ3 της μεγάλης βαθιάς κούπας με γωνιώδη τοιχώματα. Γενικά, τα αγγεία της ομάδας ΙΙΙ χαρακτηρίζονται από πιο αδρή κατασκευή. Ο πηλός τους δεν είναι τόσο καλά επεξεργασμένος, με συνέπεια να περιέχει πολλά χονδρόκοκκα εγκλείσματα και πόρους και το σχήμα τους δεν είναι ιδιαίτερα προσεγμένο. Ωστόσο, ορισμένα δείγματα ξεχωρίζουν με το πολύ καλής ποιότητας επίχρισμα και την προσεγμένη διακόσμησή τους.

2.5 ΚΗΛΙΔΩΤΗ (SPATTER PAINTED WARE) [ΑΡ. ΚΑΤ. 247–255][555]

Η κατηγορία αυτή είναι γνωστή στην αγγλόφωνη ορολογία με την ονομασία που της είχε δώσει ο Morgan, "Spatter Painted Ware".[556] Στην ελληνική γλώσσα ενίοτε ονομάζεται κηλιδωτή ή πιτσιλωτή.[557] Πρόκειται για μικρή κατηγορία που απαντά, όπως είδαμε, τόσο στην κεραμική από λευκό όσο και από ερυθρό πηλό.

Θέσεις εύρεσης

Γενικά, η κεραμική με κηλιδωτή διακόσμηση, ιδίως από ερυθρό πηλό, δεν γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση. Η αντίστοιχη κεραμική από λευκό πηλό φαίνεται πως υπήρξε πιο διαδεδομένη.[558] Η κηλιδωτή από ερυθρό πηλό είχε ιδιαίτερη απήχηση στην κεντρική και βόρεια Βαλκανική.

Κηλιδωτή κεραμική από ερυθρό πηλό έχει καταγραφεί στις ακόλουθες θέσεις:

Djadovo,[559] Polski Gradets,[560] Plovdiv,[561] Σερβία,[562] Σκόπια[563]

Κωνσταντινούπολη (Kalenderhane Camii),[564] Έφεσος,[565] Μύρα[566]

Μοσυνόπολη,[567] θέση Ληνός στο Παπίκιον όρος,[568] Βρύα,[569] Επανομή (θέση Μπγιαδούδι),[570]

---

555. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία βλ. ενδεικτικά Morgan 1942, 84–5· Sanders 1995α, 66, 247· Armstrong 1996α, 350–51· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 38–9.
556. Morgan 1942, 84.
557. Εδώ προτιμήθηκε ο όρος «κηλιδωτή».
558. Armstrong 1996α, 350–51. Σημειώνεται ότι στο Άργος δεν έχει καταγραφεί ως τώρα κεραμική από λευκό πηλό της εξεταζόμενης κατηγορίας.
559. Borisov 1989, 224, εικ. 265–66.
560. Borisov 2017, εικ. 4–5.
561. Bozhinova και Stanev 2018, 181, εικ. 12:1.
562. Bikić 1998, 150.
563. Babić 1971, 47, 51–2 (αρ. 19–25), 53 (αρ. 39), πίν. VI.
564. Herrin και Toydemir 2007, 89 αρ. 192, εικ. 53.
565. Vroom και Fındık 2015, 213, 237 αρ. 44, πίν. 5, 29· Vroom 2018, 387, πίν. 1:6.
566. Fındık 2015, 834 αρ. 3:9.
567. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 83 αρ. 87 (Ν. Ζήκος).
568. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 126 αρ. 138 (Ν. Ζήκος).
569. Παζαράς και Τσανανά 1990, 360 υποσ. 34· Tsanana 2003, 247, εικ. 3.
570. Παζαράς 2009, 232–33, σχέδ. 80, εικ. 286.

Θεσσαλονίκη,[571] Ανάργυροι Φλώρινας,[572] Κίτρος,[573] Λάρισα – Τύρναβος,[574] Λεφόκαστρο,[575] Φθιώτιδα (Καλαπόδι,[576] Παναγία[577]), Αθήνα,[578] Κόρινθος,[579] Χίος (Εμποριό)[580]

Γένοβα,[581] Οτράντο[582]

Υλικό Άργους

Στο αργειακό υλικό η συγκεκριμένη κατηγορία αριθμεί επί του παρόντος μόλις εννέα δείγματα. Τα περισσότερα προέρχονται από το οικόπεδο ΑΤΕ.[583] Από την υπόλοιπη Αργολίδα λίγα θραύσματα προέρχονται από το Ναύπλιο.[584]

Πηλός

Όλα τα δείγματα έχουν πηλό τύπου 3. Τα περισσότερα ανήκουν στον τύπο 3.1, με χρώμα ερυθρό/ερυθροκάστανο (2.5 YR 5/6–5/8), ενίοτε πιο σκοτεινό (2.5 YR 4/8). Ο πηλός τους είναι σκληρός, με συχνούς μικρούς/μέτριους πόρους και περιέχει συχνά μικρά/μέτρια λευκά εγκλείσματα. Το 253 έχει πιο λεπτόκοκκο πηλό, τύπου 3.2, και τα 250 και 254 καστανωπό (5 YR 5/6 και 5 YR 6/4 αντίστοιχα), τύπου 3.3.

Σχήμα

Στο εξεταζόμενο υλικό όλα τα δείγματα προέρχονται από ανοιχτά αγγεία. Δυστυχώς κανένα δεν σώζει πλήρες προφίλ. Από τα λιγοστά σχήματα που μπορούν να ταυτιστούν, ξεχωρίζουν δύο· το πινάκιο με τα λοξά τοιχώματα που σχηματίζουν αποστρογγυλεμένη γωνία και κάθετο χείλος (Τύπος Π2)[585] και η μεγάλη βαθιά κούπα με τα καμπύλα τοιχώματα και το οριζόντιο χείλος με κλίση προς τα κάτω (Τύπος Κ2).[586] Ως προς το πινάκιο, παρόμοιο σχήμα απαντά, όπως είδαμε, στην ομάδα ΙΙ της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα κεραμικής,[587] ενώ όσον αφορά τις μεγάλες βαθιές κούπες με οριζόντιο χείλος, αποτελούν, όπως είδαμε, ένα από τα χαρακτηριστικά σχήματα της ομάδας ΙΙ 1 της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα κεραμικής.[588]

Στην Κόρινθο επικρατέστερα σχήματα είναι τα κύπελλα και οι κούπες, ενώ σπανιότερα

---

571. Ευγενίδου 1982α, 25–8, εικ. 4α· Χατζηιωαννίδης κ.ά. 2010, 283, εικ. 15.
572. Ζαχαριάδης 2013, 65, εικ. 9δ.
573. Μαρκή 1994, 129, 131· Μαρκή κ.ά. 2007, 272–73, αρ. 4–5, εικ. 4–5.
574. Γουργιώτης 1995, εικ. στη σ. 48.
575. Αναστασιάδου 2015, 442.
576. Armstrong 1996α, 338 (αρ. 7), 350–51.
577. Armstrong 1989β, 8–9 αρ. 37–9, εικ. 6, πίν. 4.
578. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982, 133, πίν. 38β.
579. Morgan 1942, 84–5, 229–30 αρ. 558–71, εικ. 63–4· Williams και Zervos 1990, 343 αρ. 15, πίν. 64f, 65:15· Sanders 1995α, 66, πίν. 8b· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 72–3 αρ. Α31–2· Sanders 2003β, 389 εικ. 23:2.6.
580. Boardman 1989, 114 αρ. 289, πίν. 26.
581. Milella Lovecchio 1989, 104.
582. Arthur 2007α, 245
583. Λοιπά οικόπεδα: Κοντογιάννη, Ντίνη, ΟΤΕ.
584. Αδημοσίευτα θραύσματα από τις ανασκαφές της 5ης ΕΒΑ στην Ακροναυπλία (1997).
585. Αρ. 247–49.
586. Αρ. 250, 255.
587. Βλ. π.χ. αρ. 200.
588. Βλ. αρ. 155–58.

απαντούν μικρές πρόχοι και ένα αυτοθερμαινόμενο σκεύος.[589] Στην Αθήνα, στην ανασκαφή νοτίως της Ακρόπολης, βρέθηκε ένα ιδιόμορφο κλειστό αγγείο που πιθανώς ανήκει στην εξεταζόμενη κατηγορία.[590]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Όλα τα όστρακα του εξεταζόμενου υλικού φέρουν παχύ λευκό επίχρισμα εσωτερικά. Τα 247 και 255 φέρουν παχύ λευκό και στην εξωτερική τους επιφάνεια, ενώ τα υπόλοιπα μόνο στο άνω τμήμα τους και λεπτότερο πιο χαμηλά (πλην του 249).

Ως προς την εφυάλωση, όλα τα αγγεία καλύπτονται με υάλωμα στην εσωτερική τους επιφάνεια, το οποίο εκτείνεται και εξωτερικά γύρω από το χείλος. Σε ορισμένα υπάρχει λεπτότερο στρώμα υαλώματος και στην υπόλοιπη εξωτερική επιφάνεια.[591] Η εφυάλωση είναι πάντοτε άχρωμη, ενίοτε με ελαφρώς πρασινωπούς ή σπανιότερα κιτρινωπούς τόνους.

Στα κορινθιακά δείγματα ο Sanders παρατηρεί ότι η εφυάλωση και το επίχρισμα συχνά δεν προσφύονται επαρκώς στην επιφάνεια του πηλού, προκαλώντας ορισμένες φορές εκτεταμένη απολέπιση.[592] Αυτό το στοιχείο δεν εντοπίστηκε στα λιγοστά δείγματα του αργειακού υλικού.

Διακόσμηση

Το είδος της εξεταζόμενης διακόσμησης φαίνεται ότι μιμείται το αντίστοιχο της κεραμικής από λευκό πηλό, με τη διαφορά ότι η διακόσμηση της τελευταίας είναι σαφώς καλύτερης ποιότητας και σε μεγαλύτερη ποικιλία χρωμάτων (πράσινο, καστανό, κυανό, ερυθρό).[593]

Όπως και να έχει, πρόκειται για διακόσμηση απλή, στοιχειώδη, που συνίσταται από κηλίδες καστανού υαλώδους χρώματος, σε πυκνή συνήθως διάταξη. Ο τεχνίτης, αφού είχε καλύψει το αγγείο με εφυάλωση, φαίνεται πως ράντιζε στη νωπή ακόμα εφυάλωση το χρώμα με μορφή σκόνης[594] ή το τοποθετούσε με πινέλο.[595]

Στο εξεταζόμενο υλικό ο διάκοσμος δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη ποικιλία. Διαφέρει ως προς τις αποχρώσεις του καστανού, που άλλοτε είναι πιο σκοτεινό άλλοτε πιο ανοιχτό, καθώς και στην πυκνότητα των κηλίδων. Σημαντικά διαφέρει το 255, στο οποίο η κηλιδωτή διακόσμηση εντοπίζεται πάνω στο χείλος. Στο εσωτερικό του αγγείου η καστανή εφυάλωση καλύπτει σχεδόν όλη την επιφάνεια, σαν να πρόκειται για επένδυση, αλλά σε πιο αραιή υφή. Αυτό οφείλεται ίσως στη μείξη της επενδυτικής άχρωμης εφυάλωσης με το καστανό υαλώδες χρώμα.[596]

Τέλος, ένα ενδιαφέρον δείγμα, στο οποίο συνδυάζεται η κηλιδωτή με τη λεπτεγχάρακτη τεχνική, έχει βρεθεί στη Stara Zagora της νότιας Βουλγαρίας.[597]

---

589. Morgan 1942, 85, 229–30.
590. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982, 133 αρ. 756/55, πίν. 38β.
591. Αρ. 247–48.
592. Sanders 1995α, 66.
593. Morgan 1942, 84· Sanders 1995α, 66. Στην Κόρινθο έχει βρεθεί κύπελλο από λευκό πηλό, στο οποίο η διακόσμηση εκτός από ερυθρές και κυανές κηλίδες, εμπλουτίζεται με λεπτά φύλλα χρυσού, βλ. Morgan 1942, 84, 229 αρ. 556, πίν. XVIIIj.
594. Sanders 1995α, 66.
595. Morgan 1942, 84· βλ. επίσης Vroom 2005, 83.
596. Sanders 1995α, 66.
597. Martinova και Kamisheva 2016, 576, εικ. 4:Γ.

Χρονολόγηση

Από την εξέταση του παρόντος υλικού προκύπτει ότι η συγκεκριμένη κεραμική παρουσιάζει σημαντική ομοιότητα ως προς τον πηλό, το σχήμα, το επίχρισμα και την εφυάλωση με την ομάδα ΙΙ της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα κεραμικής και συγκεκριμένα με την πρώιμη φάση της (ΙΙ 1). Μάλιστα, το 250 της παρούσας κατηγορίας είναι ίδιο σε κατασκευή με τα 157 και 158 της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα ΙΙ 1 κεραμικής. Τα αγγεία αυτά θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου αιώνα.

Η πρωιμότερη χρονολόγηση της εξεταζόμενης κατηγορίας στην Κόρινθο που έχει προταθεί από τους Morgan και Sanders,[598] θα πρέπει να οφείλεται στο γεγονός ότι εκεί απαντούν πιο πρώιμα αγγεία. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι στο αργειακό υλικό, σε αντίθεση με την Κόρινθο, δεν απαντούν κύπελλα.

Στην κεντρική και βόρεια Βαλκανική τα κηλιδωτά εμφανίζονται αρκετά πιο όψιμα, στις τελευταίες δεκαετίες του 12ου και στην πρώτη ή δεύτερη δεκαετία του 13ου αιώνα.[599] Το ίδιο παρατηρείται και στη Θράκη (Μοσυνόπολη, Παπίκιον όρος), όπου η κηλιδωτή χρονολογείται στα τέλη του 12ου/πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα και τουλάχιστον όσον αφορά τη Μοσυνόπολη, φαίνεται πως αποτελούσε τοπικό προϊόν.[600]

ΣΥΝΟΨΗ

Η κηλιδωτή κεραμική από ερυθρό πηλό γνώρισε περιορισμένη διάδοση, τόσο γεωγραφική και χρονική όσο και ποσοτική. Είχε ιδιαίτερη απήχηση στην κεντρική και βόρεια Βαλκανική, όπου όμως χρονολογείται πιο όψιμα.

Στο Άργος η συγκεκριμένη κατηγορία αριθμεί λίγα δείγματα και φαίνεται ότι συνδέεται με την ομάδα ΙΙ 1 της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα κεραμικής. Πρόκειται για αγγεία ίδιας ή παρόμοιας κατασκευής που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου αιώνα.

2.6 ΛΕΠΤΕΓΧΑΡΑΚΤΗ (FINE SGRAFFITO WARE) [ΑΡ. ΚΑΤ. 256–435][601]

Η εγχάρακτη τεχνική, γνωστή στη διεθνή βιβλιογραφία ως "Sgraffito Ware",[602] αποτελεί την πιο χαρακτηριστική τεχνική διακόσμησης της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής από ερυθρό πηλό, με τη μεγαλύτερη διάδοση και τη μεγαλύτερη ποικιλία σε διακοσμητικά θέματα. Με την τεχνική αυτή τα μοτίβα χαράσσονταν στον πηλό με αιχμηρό εργαλείο, αφού πρώτα είχε στεγνώσει το αγγείο μετά την κατασκευή του στον τροχό και αφού είχε τοποθετηθεί το λευκό επίχρισμα στην κύρια επιφάνειά του. Με τη χάραξη καθίστατο ορατή η ερυθρή επιφά-

598. Morgan 1942, 85 (εποχή Αλεξίου Α')· Sanders 1995α, 247 (τελευταίες δεκαετίες 11ου – α' τέτ. 12ου αι.).
599. Babić 1971, 49· Bikić 1998, 151.
600. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 83 αρ. 87 (Ν. Ζήκος).
601. Για την εξεταζόμενη κατηγορία βλ. Dawkins και Droop 1910–1911, 24–6· Talbot Rice 1930, 32–3· Morgan 1942, 116–40· Armstrong 1989β, 43· Spieser 1991, 256–57· Hayes 1992, 44–6· Papanikola-Bakirtzis 1992, 23–4· Sanders 1995α, 68–9, 248· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, 48· Armstrong 1996α, 353–54· Vroom 1998, 520· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 19· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 58–61· Vionis 2001, 87–8· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 40–1, 81· Vroom 2003α, 152· 2005, 84–5· Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 43.
602. Ο όρος μαρτυρείται για πρώτη φορά τον 16ο αι. στην πραγματεία του Cipriano Piccolpasso, *Li tre libri dell'arte del vasaio* (1557–1559) και προέρχεται από το ιταλικό ρήμα sgraffiare (=χαράσσω). Για κριτική ως προς την επικράτηση του όρου βλ. Dauterman Maguire 1997, 256.

νεια του πηλού και ο στόχος ήταν μετά την όπτηση του αγγείου να δημιουργείται αντίθεση με τη λευκή επιφάνεια του επιχρίσματος.[603]

Ως προς την προέλευση της τεχνικής έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Ο Hayes αφήνει να εννοηθεί ότι η αβαθής χάραξη που συναντούμε στα πινάκια της πρώτης ομάδας της εφυαλωμένης κεραμικής από λευκό πηλό (GWW I), η οποία χρονολογείται γύρω στα μέσα/β' μισό του 8ου αιώνα, ενδέχεται να αποτελεί έναν προδρομικό τύπο των μεσοβυζαντινών εγχαράκτων.[604]

Η μεσοβυζαντινή εγχάρακτη κεραμική διακρίνεται με κριτήριο το πλάτος της χάραξης σε λεπτεγχάρακτη και αδρεγχάρακτη.[605] Όπως συμβαίνει σε πολλές κατηγορίες της εφυαλωμένης κεραμικής και η διάκριση αυτή παρουσιάζει προβλήματα, καθώς δεν είναι πάντοτε σαφής. Συχνά στο ίδιο αγγείο παρατηρείται συνδυασμός των δύο ειδών χάραξης (λεπτής και αδρής) και ακόμα συχνότερα το πλάτος της χάραξης είναι ενδιάμεσο (ούτε λεπτή ούτε αδρή). Παρ' όλα αυτά, παρατηρούνται κάποια σαφή στοιχεία εξέλιξης στην εγχάρακτη κεραμική, τα οποία επιβεβαιώνονται από τα υπόλοιπα κατασκευαστικά στοιχεία της συγκεκριμένης κατηγορίας.

Αρχικά εμφανίζεται η λεπτεγχάρακτη κεραμική, η οποία είναι γνωστή στην αγγλόφωνη ορολογία ως "Fine Sgraffito Ware"[606] και στην ελληνική ως «λεπτεγχάρακτη».[607] Η συγκεκριμένη κεραμική υπήρξε από τις πλέον διαδεδομένες στον 12ο αιώνα. Έχει βρεθεί σχεδόν σε κάθε γνωστό κέντρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και πέραν αυτής, συνιστώντας ένα πολύ χαρακτηριστικό προϊόν της κομνήνειας εποχής. Τα καλύτερα δείγματά της διακρίνονται για την κομψότητα των μοτίβων και τη λεπτότητα της χάραξης.

Όσον αφορά τις κατά καιρούς προτεινόμενες ταξινομήσεις, πιο γνωστή είναι αυτή του Morgan, ο οποίος προχώρησε στη διάκριση των λεπτεγχάρακτων σε τέσσερις ομάδες: I. "The Fine Style", II. "The Spiral Style", III. "The Duochrome Style", IV. "Assorted Cups".[608] Δημιούργησε και άλλη μία ομάδα, μεταξύ της λεπτεγχάρακτης και της αδρεγχάρακτης κεραμικής, την "Developed Style".[609] Ο Morgan υπήρξε και ο μοναδικός μελετητής που προχώρησε στη διάκριση κεραμέων – διακοσμητών στην κορινθιακή εφυαλωμένη κεραμική, βασιζόμενος μεταξύ άλλων σε εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία.[610]

Όσον αφορά το εξεταζόμενο υλικό, που υπήρξε αρκετά αντιπροσωπευτικό, προχώρησα σε μια αδρή ταξινόμησή του σε τρεις ομάδες (I–III) με κριτήριο τόσο τα στοιχεία διακόσμησης όσο και τα στοιχεία κατασκευής (πηλός, σχήμα, επίχρισμα, εφυάλωση). Ωστόσο, επισημαίνεται ότι υπάρχουν δείγματα που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά των δύο εκ των τριών ομάδων (II/III), ενώ ορισμένα παρουσιάζουν τα δικά τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

---

603. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2000.

604. Hayes 1992, 15–7. Πβ. Sanders 1995α, 68, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι επιρροές θα πρέπει να αναζητηθούν κυρίως στα πιο όψιμα δείγματα της κεραμικής από λευκό πηλό, του 10ου–11ου αι.

605. Η διάκριση αυτή οφείλεται στον Charles Morgan.

606. Ο όρος εμφανίζεται το 1929 σε δημοσίευση του Talbot Rice (1929, 24) ως "Fine Graffito Ware". Ο Morgan (1942, 115) χαρακτήριζε το είδος "Fine Style" και ο Talbot Rice (1930, 32) σε επόμενη δημοσίευσή του "Early Sgraffito Ware".

607. Ο όρος οφείλεται στη Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή (1996, 48 υποσ. 16). Ο Γεώργιος και η Μαρία Σωτηρίου (1952, 241) χρησιμοποιούσαν τον περιφραστικό χαρακτηρισμό «ελαφρώς εγχάρακτη λεπτού ρυθμού».

608. Morgan 1942, 117–27.

609. Morgan 1942, 127–35.

610. Morgan 1942, 117–18 (The Zigzag Master), 118 (The Interlace Master), 118–19 (The Clumsy Master, The Fussy Master), 122 (The Split-Palmette Master), 123 (The Free-Spiral Master, The Delicate Master), 125 (The Tree-of-Life Master, The Rabbit Master, The Lion Master).

Θέσεις εύρεσης

Η λεπτεγχάρακτη κεραμική παρουσιάζει μεγάλη εξάπλωση σε όλη την αυτοκρατορία και εκτός αυτής και κατ' εξοχήν στον ελλαδικό χώρο. Οι περιοχές που είναι γνωστές από τη βιβλιογραφία είναι οι ακόλουθες:

Lund Σουηδίας,[611] Κίεβο,[612] Χερσώνα,[613] **Δινογέτεια**,[614] Νοβιόδουνο,[615] Nufăru,[616] Διονυσόπολη,[617] **Βάρνα**,[618] **Αγχίαλος**,[619] Θερμά,[620] **Σωζόπολη**,[621] Urdoviza,[622] Αγαθούπολη,[623] **Djadovo**,[624] Vetren,[625] Stara Zagora,[626] Plovdiv,[627] Polski Gradets[628]

Κωνσταντινούπολη[629] (Μεγάλο Παλάτιο,[630] Ιππόδρομος,[631] Άγιος Πολύευκτος,[632] Kalenderhane Camii[633]), Χρυσή,[634] Πέργαμος,[635] Yortanlı,[636] Αιγές,[637] Σμύρνη,[638] Έφεσος,[639] Αναία,[640] Μίλητος,[641] Ιασός,[642] Αφροδισιάδα,[643] Αρύκανδα,[644] Meydancıkkale,[645] Μύρα,[646] Ισσός,[647]

611. Roslund 1997, 269–70, εικ. 17.
612. Koval 2017, 728 εικ. 1:18.
613. Waksman και Wartburg 2006, 374 αρ. 11–3, εικ. 2· Zalesskaya 2011, 133–34 αρ. 268–69.
614. Barnea 1967, 244–49, εικ. 150–52· 1989, 141, εικ. 10–1· Kuzev 2003, 77.
615. Barnéa 1989, 141· Kuzev 2003, 77· Aparaschivei και Bilavschi 2016, 253, πίν. VIII:14–5.
616. Baraschi και Damian 1993, 245–47, 258–59 αρ. 303–29, εικ. 6–7, 19· Kuzev 2003, 77–8.
617. Manolova-Voykova 2015, 423 αρ. 21–3· 2018, 113, πίν. 9:6.
618. Kuzev 2003, 79, εικ. 1· Manolova-Voykova 2013, 356, εικ. 3:35–7, 4:38–9· 2018, 113, πίν. 8:9–10.
619. Manolova-Voykova 2013, 356, εικ. 6:21–4, 7:25· 2018, 113, πίν. 6:8–9.
620. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 5:5.
621. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 3:9.
622. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 2:8.
623. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 1:10–2.
624. Borisov 1989, 231–40, εικ. 277, 281c, 283–86.
625. Kuzev 2003, 77.
626. Martinova και Kamisheva 2016, εικ. 2:M–H, 3.
627. Bozhinova και Stanev 2018, 170–72, 177, εικ. 7:8–11, 10:5.
628. Borisov 2017, εικ. 6–7.
629. Wallis 1907, πίν. VII:18· Böhlendorf-Arslan 2004, II: 338–42 αρ. 43–59, πίν. 50–4.
630. Stevenson 1947, 50, 55, πίν. 20:4, 26:2· Talbot Rice 1958, 111, 112, εικ. 25a–c.
631. Talbot Rice 1928, 34–5· 1929, 24–5, εικ. 16–9.
632. Harrison και Fıratlı 1966, 237–38, εικ. 39–40· Hayes 1992, 44–6, πίν. 10–1.
633. Striker και Kuban 1975, 316, εικ. 16:3· Herrin και Toydemir 2007, 87–8 αρ. 178–82, εικ. 52.
634. Böhlendorf-Arslan 2015, 56, εικ. 16:5–6· 2018, 287, πίν. 5:1–2.
635. Spieser 1996, 52, 90–1 αρ. 562–69, πίν. 58–9· Waksman και Spieser 1997, 107, 114, 116–17, 123, εικ. 7, 18· Böhlendorf-Arslan 2004, II: 398 αρ. 292–94, πίν. 90.
636. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 412 αρ. 345, πίν. 98.
637. Doğer και Armağan 2017, 110, πίν. 1:1–7.
638. Doğer 2007, 103, πίν. XIa–c.
639. Parman 1989, 287, εικ. 15–6· Doğer 2010, εικ. 1a, d, e· Vroom και Fındık 2015, 211–12, 236–37 αρ. 33–40, πίν. 3–4, 28· Waksman και Carytsiotis 2015, 296, αρ. BZY 313–15, πίν. 1· Vroom 2018, 387, πίν. 1:4.
640. Doğer 2005, πίν. 2· 2010, εικ. 1b–c· Mercangöz 2013a, 39, 52–4, 55, εικ. I:13d, 22b–h, 25.
641. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 500–1 αρ. 742–44, πίν. 146.
642. Cincotti 2007, 33, εικ. 2–3· 2009, 24–7.
643. Öztaşkın 2017, 169, πίν. 2:3–10.
644. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 514 αρ. 799, πίν. 153.
645. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 532 αρ. 880, πίν. 162.
646. Ötüken κ.ά. 1999–2000, εικ. 14· Fındık 2015, 832 αρ. 3:6.
647. Redford κ.ά. 2001, 85, εικ. 9· Blackman και Redford 2005, 118, 123, εικ. 6, 8–9, 12.

Λευκωσία,[648] Αγία Μονή,[649] Πόλη Χρυσοχούς,[650] Πάφος,[651] Κούκλια/Παλαίπαφος,[652] Ισραήλ/Παλαιστίνη[653] (Άκρα,[654] Καισάρεια,[655] Τιβεριάδα,[656] Ḥ. ʻUẓa,[657] Yoqneʻam[658])

Ηράκλεια,[659] Μαρώνεια (Παληόχωρα,[660] Σύναξη[661]), Μοσυνόπολη,[662] Πόροι/Πόρτο Λάγος,[663] Ιερισσός,[664] Βρύα,[665] Επανομή (θέση Μπγιαδούδι),[666] Θεσσαλονίκη,[667] Κίτρος,[668] Σέρβια,[669] Λάρισα – Τύρναβος,[670] Λεφόκαστρο,[671] Άρτα,[672] Ναύπακτος,[673] Φθιώτιδα (Καλαπόδι,[674] Παναγία,[675] Βαλτέτσι,[676] Σμίξη,[677] Άγιος Γεώργιος,[678] Άγιος Δημήτριος Καινούργιου[679]), **Χαλκίδα**,[680] Αλι-

---

648. Du Plat Taylor και Megaw 1937–1939, 3, πίν. IX:1.2–3· Wartburg και Violaris 2009, 255, εικ. 6:1–2· François 2017, 845, εικ. 35:3–6· 2018, 200–1, εικ. 4.
649. Wartburg 2003, 153, εικ. 2.
650. Dikigoropoulos και Megaw 1940–1948, 80, 87 αρ. 1, εικ. 6.
651. Megaw 1971, 129, πίν. XXXIV:5· 1972, 342, εικ. 22· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1997, 136 αρ. 61· Wartburg 2003, 159, εικ. 11· Waksman και Wartburg 2006, 374 αρ. 8–9, εικ. 2.
652. Wartburg 1998, 140 (αρ. 11, εικ. 52, 54), 150 (αρ. 37, εικ. 72–3), 154–56 (αρ. 52–3, εικ. 78)· 2003, 159, εικ. 11.
653. Boas 1994, 102–3, εικ. 1:2–5.
654. Stern 1997, 65 αρ. 124, εικ. 17· Avissar και Stern 2005, 41 (αρ. 5), 42, εικ. 15:5, πίν. XIII:2· Stern 2012, I: 65 κ.α.· II: 104 αρ. 9–14, πίν. 4:48· 2013β, 148–50, αρ. 25, εικ. 3.
655. Arnon 2008, 49, πίν. XXXVI:1a.
656. Stern 2018, 206, εικ. 4:6.
657. Avissar και Stern 2005, 41 (αρ. 7), 42, εικ. 15:7, πίν. XIII:3.
658. Ben-Tor και Rosenthal 1978, 67, πίν. 18A· Avissar 1996, 106–8, εικ. XIII.50–1, φωτ. XIII.29–31·Avissar και Stern 2005, 41 (αρ. 6), 42, εικ. 15:6.
659. Böhlendorf-Arslan 2016, 178–80 αρ. K139–46, εικ. 309.
660. Δουκατά-Δεμερτζή 1994, 365, εικ. 12· Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 36 (Σ. Δουκατά-Δεμερτζή)· Δουκατά-Δεμερτζή 2008, 77.
661. Μπακιρτζής 1991, 125· Papanikola-Bakirtzis 1992, 23, εικ. 14· Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 38 (Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή).
662. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 52 (Ν. Ζήκος).
663. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 27 (Σ. Βασιλειάδου).
664. Τσανανά κ.ά. 2010, 413.
665. Tsanana 2003, 247, εικ. 5.
666. Παζαράς 2009, 232, εικ. 284.
667. Σωτηρίου και Σωτηρίου 1952, 241, πίν. 97β, δ· Bakirtzis και Papanikola-Bakirtzis 1981, 423, εικ. 4–5· Ευγενίδου 1982α, 29, εικ. 5α· 1982β, 63, εικ. 7–9· Χατζηιωαννίδης κ.ά. 2010, 283, εικ. 15.
668. Μαρκή 1994, 125.
669. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985, 230 αρ. 266 (Α. Παντελίδου).
670. Γουργιώτης 1995, εικ. στη σ. 48.
671. Αναστασιάδου 2015, 442, εικ. 12.
672. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1984, 471, εικ. 25, 28.
673. Παπαδοπούλου 1998–1999, 277–78, εικ. 1, 11· Βικάτου κ.ά. 2015, 7.
674. Armstrong 1996α, 338 (αρ. 8), 340 (αρ. 22–3), 341–42 (αρ. 52–7), 353–54, πίν. 83, 85.
675. Armstrong 1989β, 8 αρ. 32–6, εικ. 4, πίν. 4.
676. Armstrong 1989β, 18 αρ. 22–5, εικ. 11, πίν. 7.
677. Armstrong 1989β, 32 αρ. 33–8, εικ. 18, πίν. 10.
678. Armstrong 1989β, 35 αρ. 1, εικ. 20, πίν. 11.
679. Γιαλούρη 2009, 1253, εικ. 10.
680. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973, 314, πίν. 270α, β, δ· 1973–1974, 503–4, πίν. 324–25· Παπαδάκης 1975, 295, φωτ. 4· Waksman κ.ά. 2014, 405 αρ. 75, εικ. 10e· Σκαρτσή και Βαξεβάνης 2017, 597, εικ. 3γ.

βέρι,[681] Αφράτι Ευβοίας,[682] Βοιωτία[683] (Λουκίσια,[684] **Θήβα**,[685] Αλίαρτος[686]), **Αθήνα**,[687] **Κεγχρεές**,[688] Ίσθμια,[689] **Κόρινθος**,[690] Σικυώνα[691] και η ευρύτερη περιοχή της,[692] Νεμέα[693] και η ευρύτερη περιοχή της,[694] Ζυγουριές,[695] Πάτρα,[696] Ασέα(;),[697] Άγιος Ονούφριος Μεθώνης,[698] Χριστιανούπολη,[699] Νιχώρια,[700] Σκάρμηγκας,[701] Λακωνία[702] (Σπάρτη,[703] Μαγούλα[704]), Χίος,[705] Σάμος,[706] Κυρα-Παναγιά/

681. Ντάφη και Σκαρτσή 2015, 711, εικ. 6.
682. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 32 αρ. 11 (Ν. Μιχάλου-Αλεβίζου).
683. Vroom 2003α, 99, 102–3, 116–17, 152, εικ. 6:22, 6:41.
684. Megaw 1964–1965, 146–47, 148–49, 158 αρ. 1, εικ. 1 (σήμερα στο Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο).
685. Φαράκλας 1968, 212, 216, 222, πίν. 162α, 163α, γ, 171β· Ιωαννίδου 1973, 274, πίν. 229β· Ξυγγόπουλος 1950, 9, εικ. 4Ι· Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1981, 131–32, πίν. 57γ· Νικολακόπουλος 1985, 44 (αρ. 9, 12), 46 (αρ. 21)· Armstrong 1993, 304 (αρ. 42, εικ. 6, πίν. 31), 311 (αρ. 137, εικ. 9, πίν. 33α)· *ΑΔ* 52 (1997) Τόμος Β1, 115, πίν. 55δ (Χ. Κοιλάκου)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 28–9 (αρ. 4–6), 31 (αρ. 9) (Χ. Κοιλάκου)· Κοιλάκου 2005, 430, εικ. 3–4· Vroom 2006α, 184, 186, 190, εικ. 4, 13, 41–3· Cormack και Vassilaki 2008, 146, 404 αρ. 92 (C. Koilakou)· Vroom 2014β, 462, εικ. 5, 7–9· Waksman κ.ά. 2014, 399–400 αρ. 24–7, εικ. 10a–d.
686. Vroom 2003α, 106 (αρ. 11:1/W11:1, εικ. 6:22), 152.
687. Kübler 1928, 182, πίν. XXXVIII:3· Waagé 1933, 309–13, εικ. 7–8· Broneer 1938, 259–61, εικ. 85–6· Frantz 1938, 431, 440 (αρ. Α9–10), 445–48 (αρ. Α30–49, 51–2), 453 (αρ. Α74), εικ. 2, 6–9, 14, 32–3· Frantz 1961, εικ. 19, 21, 31–2· Ορλάνδος 1964, 53 (αρ. 107, εικ. 96 & αρ. 110, εικ. 98)· Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982, 133–36, πίν. 38δ, 39γ–δ, 40β, 42δ, 43δ· Shear 1984, 56 υποσ. 119, πίν. 16α· Lamberton και Rotroff 1985, 18 εικ. 35· Μακρή κ.ά. 1987–1988, 348, εικ. 30· Shear 1997, 533· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 31 αρ. 10 (Ε. Παπαβασιλείου), 33 αρ. 14 (Α.-Μ. Κυριακοπούλου και Λ. Τζάρα)· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 82–3 (αρ. Α49–50), 84 (αρ. Α52)· Μεγαλομμάτη 2011, αρ. 93–9.
688. Adamsheck 1979, 104 αρ. LRB 49, πίν. 25.
689. Gregory 1993, 115 υποσ. 9c, πίν. 41f.
690. Φιλαδελφεύς 1924, 38 (αρ. 10–1), 40–2 (αρ. 16–8), 43 (αρ. 23)· De Waele 1930, 442, εικ. 6Α· Morgan 1942, 116–35, 262–94 αρ. 946–1292, εικ. 91–110, 195–204, πίν. XXXIX–XLIV· Ξυγγόπουλος 1953–1954, 111, εικ. 9· Robinson και Weinberg 1960, 233–34, πίν. 58c· Notopoulos 1964, 117 (υποσ. 36, πίν. 22:4), 117–18 (υποσ. 39–40, πίν. 22:7–8)· Πάλλας 1972, 243 αρ. 12, πίν. 228α· Biers 1977· Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1981, 129, πίν. 57α· Νικολακόπουλος 1985, 44 (αρ. 10, 13), 46 (αρ. 22–3)· Williams και Zervos 1990, 339–41, πίν. 62c, 63a–b, d, 64a, 67· Sanders 1995α, 68–9, πίν. 9d· Evans και Wixom 1997, 261–62 αρ. 183–84 (E. Dauterman Maguire)· Williams κ.ά. 1998, 260 αρ. 25, πίν. 46f· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 32 αρ. 12 (Ε. Παπαβασιλείου), 165 αρ. 189–90, 170–72 αρ. 197–99 (Ι. Τζώνου-Herbst)· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 81–2 (αρ. Α47–48), 83 (αρ. 51)· Sanders 2003β, 389 εικ. 23:2.4, 11, 16· Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004, 321, εικ. 310 (Μ. Μπορμπουδάκη)· Αθανασούλης και Μανωλέσσου 2013, 537· Athanasoulis 2013, 200, εικ. 178:2–4· Τζαβέλλα 2018, 812, αρ. 1–7, 13–8, εικ. 4–5.
691. Ορλάνδος 1969, 165, 168, εικ. 22–3, 30.
692. Lolos 2011, 344, εικ. 5:57.
693. Miller 1976, 193–94, πίν. 40b (αρ. P104)· 1977, 13, πίν. 7b, e.
694. Sutton 1990, 655, πίν. 96f· Athanassopoulos 2016, 62–3 (αρ. 1–2, εικ. 5), 65 (αρ. 4–5, εικ. 7–8), 112 (αρ. 193–94, εικ. 60), 117–21 (αρ. 212–19, εικ. 66).
695. Armstrong κ.ά. 1997, 226 αρ. 6, πίν. 1.
696. Αθανασούλης 1998, 344, πίν. 111α–γ.
697. MacKay 2003, 292 αρ. 461, εικ. 169.
698. Πάλλας 1968, 172, πίν. 8ε.
699. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 143, εικ. 6.
700. *ΑΔ* 28 (1973) Τόμος Β1, 191, πίν. 159f (W.A. McDonald και R.J. Howell)· Rosser 1983, 381 αρ. P1707, εικ. 10:31, πίν. 10:11.
701. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 147–48, εικ. 16–7· Κάππας 2018, 711, εικ. 5α.
702. Armstrong 1996β, 127–28, εικ. 17.3:1–2.
703. Dawkins και Droop 1910–1911, 26, πίν. XV–XVI· Katsara 2018, 300, 301, 303, εικ. 3:3–6, πίν. 1.
704. Vassi 1993, 292 αρ. 10, πίν. 28d:3.
705. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, 190–91, εικ. 4.
706. Schneider 1929, 136 (αρ. 6–15, πίν. XLIX:6–13, L:1–2), 136–37 (αρ. 18–24, πίν. L:5–11).

Πελαγονήσι,[707] Σκύρος,[708] Άνδρος,[709] Κέα,[710] Κύθηρα (Καστρί,[711] Άγιος Γεώργιος στο Βουνό[712]), Σίφνος,[713] **Ρόδος**,[714] Κρήτη (Ηράκλειο,[715] Κάτω Μιλιαρίσι Μονοφατσίου,[716] Πρινιάτικος Πύργος,[717] περιοχή Χανίων,[718] Επισκοπή Κισάμου[719])

Σερβία[720] (Ναϊσσός,[721] Ras[722]), Δυρράχιο,[723] Βεράτιο/Μπεράτι,[724] Αυλώνα,[725] Βουθρωτό,[726] Treviso,[727] Βενετία,[728] λιμνοθάλασσα Βενετίας (Palude della Rosa,[729] Sant'Ariano,[730] Murano,[731] Fusina,[732] Malamocco,[733] Fossa Mala,[734] San Giacomo in Paludo[735]), Ferrara,[736] Παβία,[737] Γένοβα,[738] Ρώμη,[739] Salerno,[740] Barletta,[741] Brindisi,[742] Trani,[743] Οτράντο,[744] Porto Badisco[745]

---

707. Κόκκου-Βυριδή 1980, 57 αρ. 111, εικ. 8Γ, 9.
708. Karambinis 2015, 254–56, εικ. 12:11.2.
709. Βόγκλη 2016, 108–9, εικ. 89.
710. Cherry κ.ά. 1991, 354, εικ. 18:1.
711. Vroom 2014α, 53 (αρ. M12–3, εικ. 27e–g), 60.
712. Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 96–7, 103–4 αρ. Κ1433–38, σχέδ. 77–82, πίν. 4.
713. Πέννας 2002, 27.
714. Ορλάνδος 1948, 225, εικ. 171· Παπαβασιλείου 2013, 206, εικ. 3:1· Μιχαηλίδου 2014, Ι: 107–20, ΙΙ: αρ. 236–334.
715. Σταρίδα 2003, 715 (αρ. 2, 5, εικ. 2–3), 717 (αρ. 1, εικ. 4–5), 718 (αρ. 2, εικ. 6–7), 720–22 (αρ. 6–7, εικ. 8–9)· Πούλου-Παπαδημητρίου 2008β, 162, εικ. 10· 2011, 420, εικ. 44–5· Καλοκαιρινός κ.ά. 2013, 18.
716. Μυλοποταμιτάκη και Συγγελάκη 2013, 51, εικ. 11.
717. Hayden και Tsipopoulou 2012, 559, 577 αρ. 97, εικ. 28.
718. Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, 420, εικ. 47α.
719. Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, 420, εικ. 47β
720. Bikić 1998, 146, εικ. 2:3–4.
721. Bajalović–Hadži-Pešić 1981, εικ. 151.
722. Popović 1989, 122, 124, εικ. 2:3.
723. Hoti 1989, 218–19, πίν. III:2, 5–6, 9–10, 13, 15, 19· Mileusnič 2005, 770–72, εικ. 28:3, 29:1· Metalla 2015, 808, πίν. 1:1–4· 2016, 154, εικ. 1:4–1:5· 2018, 151, πίν. 1:1.
724. Metalla 2015, 808.
725. Κομματάς 2003, 243 εικ. 3η.
726. Vroom 2004, 290, εικ. 15:31–2· Crowson 2007, 41· Hodges και Vroom 2007, 383, εικ. 12.
727. Gobbo 1978, 9, εικ. 7· Saccardo κ.ά. 2003, 406.
728. Saccardo κ.ά. 2003, 406.
729. Saccardo κ.ά. 2003, 406, εικ. 9:18.
730. Lazzarini και Canal 1993, 87–90, εικ. 3:2–6, 11–12, πίν. III· Saccardo κ.ά. 2003, 406, εικ. 9:20.
731. Lazzarini και Canal 1993, 90, εικ. 6, πίν. IV.
732. Lazzarini και Canal 1993, 85, εικ. 2:1, πίν. II.
733. Saccardo κ.ά. 2003, 406.
734. Lazzarini και Canal 1993, 82–4, εικ. 1:5–6, 9–12, 15–6, πίν. I· Saccardo κ.ά. 2003, 406, εικ. 9:17.
735. Smith 2003, 258, πίν. 19:11.
736. Guarnieri και Librenti 2003, 229–31, εικ. 2–3.
737. Blake 1986, 319· Milella Lovecchio 1989, 103.
738. Blake 1986, 319· Milella Lovecchio 1989, 104· Gardini 1993, 63–6, εικ. 7–8, πίν. V:57–9.
739. Berti και Gelichi 1993, 157–59, εικ. 26.
740. Peduto 1993, 93–5, πίν. I:6, 8.
741. Valenzano 2018, 227, πίν. 1 (πάνω αριστερά).
742. Milella Lovecchio 1989, 100.
743. Giannossa κ.ά. 2014, 1543 αρ. T1, εικ. 2D κ.α.
744. Milella Lovecchio 1989, 99· Patterson και Whitehouse 1992, 137–42 αρ. 606–10, 612–14, 618, εικ. 6:19–20· Patterson 1993, 108, εικ. 5. Ορισμένα δείγματα του Οτράντο φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά των λεπτεγχάρακτων, αλλά φέρουν και κηλίδες, συνήθως πράσινες και σπανιότερα καστανές, στοιχείο που δεν παρατηρείται στα αντίστοιχα βυζαντινά λεπτεγχάρακτα ή γραπτά λεπτεγχάρακτα. Όπως προτείνει η Patterson (1993, 108), δεν αποκλείεται να πρόκειται για τοπική παραλλαγή. Δυστυχώς, στις συγκεκριμένες δημοσιεύσεις δεν υπάρχουν φωτογραφίες αλλά μόνο σχεδιαστική αποτύπωση της διακόσμησής τους.
745. Arthur 2007α, 245, 246, εικ. 6.

Ναυάγια: Adrasan (επαρχία Αττάλειας),[746] Πελαγοννήσου,[747] Σκοπέλου,[748] Καβαλλιανής,[749] Βρυσακίου Θορικού,[750] Καστελλορίζου[751]

Συλλογές: Αρχαιολογικά Μουσεία Κωνσταντινούπολης,[752] Αρχαιολογικό Μουσείο Σμύρνης,[753] Μουσείο Εναλίων Αρχαιοτήτων Αλικαρνασσού,[754] Αρχαιολογικό Μουσείο Αττάλειας,[755] Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο,[756] Μουσείο Μπενάκη,[757] Συλλογή Τσολοζίδη,[758] Συλλογή Παύλου Κανελλόπουλου,[759] Λούβρο,[760] Εθνικό Μουσείο Κεραμικής Σεβρών,[761] Κρατικά Μουσεία Βερολίνου,[762] Badisches Landesmuseum Καρλσρούης,[763] Συλλογή Μονάχου,[764] MAK/Museum für angewandte Kunst Βιέννης,[765] Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης Νέας Υόρκης,[766] Walters Art Gallery Βαλτιμόρης,[767] Συλλογή Dumbarton Oaks,[768] Μουσείο Τέχνης του Cleveland,[769] Ινστιτούτο Τεχνών του Detroit,[770] Μουσείο Τέχνης του Πανεπιστημίου της Indiana (Συλλογή Burton Y. Berry)[771]

Υλικό Άργους

Η κατηγορία της λεπτεγχάρακτης κεραμικής αριθμεί την πλειονότητα των δειγμάτων στο αργειακό υλικό, φτάνοντας σε ποσοστό το 23,5% (Πίν. 1), με προέλευση κυρίως από το οικόπεδο ΑΤΕ. Σχεδόν σε όλα τα οικόπεδα του Άργους με μεσοβυζαντινή κεραμική έχει βρεθεί έστω και ένα δείγμα λεπτεγχάρακτης.

Όπως προαναφέρθηκε, το εξεταζόμενο υλικό έχει ενταχθεί σε τρεις ομάδες, βάσει των στοιχείων κατασκευής και διακόσμησής του, με αρκετά ωστόσο δείγματα να εμφανίζουν κοινά στοιχεία, ιδίως στις ομάδες ΙΙ και ΙΙΙ.[772]

---

746. Doğer και Özdaş 2016, 452–55, 456–60 αρ. 1–5, εικ. 9–13.
747. Ioannidaki-Dostoglou 1989, 161–62 (αρ. 2–3, εικ. 4–7), 163–69 (αρ. 6–15, εικ. 12–31) κ.α.· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 123–30 (αρ. 134–42), 132–42 (αρ. 144–62) (Α. Ντίνα).
748. Armstrong 1991, 338 αρ. 17, εικ. 7, 9.
749. Κουτσουφλάκης 2013, 95–7 κ.α., πίν. 26:5–6, 27:3–4, 28:1–2, 29:1–3.
750. Κουτσουφλάκης 2012, 850–51, εικ. 21–2· 2013, 259–60, πίν. 130:2–3, 131:1–5.
751. Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986, 288–91 (αρ. 42–5), 321–23, πίν. 66, 67α· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 154 αρ. 182–83 (Μ. Μιχαηλίδου).
752. Talbot Rice 1930, 114, πίν. XIII· Ödekan 2007, 136 (L. Doğer).
753. Ödekan 2007, 235 (L. Doğer)· Doğer 2010, εικ. 2a–c.
754. Ödekan 2007, 97–8, 103 (E. Parman).
755. Doğer 2010, εικ. 2d.
756. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 34 αρ. 15 (Ε. Παπαβασιλείου), 35 αρ. 16 (Μ. Μπορμπουδάκη)· Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004, 318 (εικ. 307), 321 (εικ. 309, 311) (Μ. Μπορμπουδάκη).
757. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 61–80 αρ. 92–152.
758. Συλλογή Τσολοζίδη 2001, 129–30 αρ. 221–22 (Ι. Μότσιανος).
759. Brouscari 1988, 504–9 αρ. 1–8, εικ. 1–8, 18–9.
760. Byzance 1992, 392 αρ. 298–99 (C. Vogt)· Vogt 1993, 99, εικ. 2c–e.
761. Vogt 1993, 99, εικ. 2a–b.
762. Deichmann 1938, 65, εικ. 2· Bröker 1965, 87, πίν. 35· Elbern 1972, 42–6, εικ. 2–9· Böhlendorf-Arslan 2013, 148–73 (αρ. 317–83), 455–60 (αρ. 1086–1101), 519 (αρ. 1261–62), 557–62 (αρ. 1349–57), 567 (αρ. 1367).
763. Daim κ.ά. 2017, 40–6 αρ. III:9–20, εικ. 5–16, πίν. 12–20:1 (B. Böhlendorf-Arslan).
764. Stiegemann 2001, 357–60 αρ. IV:106–110 (C. Schmidt)· Fourlas και Tsamakda 2011, 226–27 αρ. II:2.5 (C. Schmidt).
765. Daim 2012, 276–77 αρ. VIII:15–7 (B. Böhlendorf-Arslan).
766. Evans και Wixom 1997, 260 (αρ. 182), 264–65 (αρ. 186–87) (E. Dauterman Maguire).
767. Randall 1968.
768. Evans και Wixom 1997, 263 αρ. 185 (E. Dauterman Maguire).
769. Dauterman Maguire και Maguire 2007, 49, εικ. 44.
770. Armstrong 1997, 7–8, 10–2, εικ. 1, 4, 6–7, 11–4.
771. Kalavrezou 2003, 185 αρ. 100–1 (A. Walker).
772. Βλ. αρ. 362–90.

2.6.1 ΟΜΑΔΑ Ι [ΑΡ. ΚΑΤ. 256–285]

Η ομάδα Ι αριθμεί 70 δείγματα στο εξεταζόμενο υλικό.[773] Λίγα είναι τα καταγεγραμμένα δείγματα από την υπόλοιπη Αργολίδα, όπως δύο αποσπασματικά σωζόμενα ανοιχτά αγγεία από το Χώνικα.[774]

Πηλός

Κυρίαρχος τύπου πηλού της ομάδας Ι είναι ο 4, κυρίως ο 4.2[775] και δευτερευόντως ο 4.1.[776] Ο πηλός 4.2 έχει χρώμα ρόδινο, κυρίως 2.5 YR 6/6, είναι μέτριας σκληρότητας, σχετικά πορώδης και χαρακτηρίζεται για τα άφθονα ερυθρά και μελανωπά εγκλείσματά του (λευκά και σπινθηρίζοντα απαντούν σπανιότερα). Ο πηλός 4.1 διαφέρει ως προς το χρώμα, συνήθως ωχροκάστανο/φαιό (7.5 YR 7/4–7/3), και ως προς το ότι είναι πιο μαλακός, ενώ περιέχει και αυτός αρκετά μελανά εγκλείσματα. Στην ομάδα συγκαταλέγεται και ένα θραύσμα με πηλό τύπου 2.2.[777]

Σχήμα

Όλα τα δείγματα προέρχονται από ανοιχτά αγγεία. Τρία αποδίδονται σε κύπελλα,[778] δύο εκ των οποίων έχουν το γνωστό από τις προηγούμενες κατηγορίες σχήμα με τη δισκοειδή βάση και τα λοξά τοιχώματα.[779] Το 282 έχει σχεδόν κάθετα τοιχώματα και απλό, ελαφρώς αποκλίνον, χείλος.

Οι κούπες που μπορούν να αναγνωριστούν με βεβαιότητα είναι μόλις πέντε,[780] εκ των οποίων μόνο η 279 σώζει πλήρες προφίλ. Και οι τρεις είναι μεσαίου μεγέθους· η 260, που είναι η μικρότερη, έχει σώμα ημισφαιρόμορφο και απλό χείλος, η 279 έχει δακτυλιόσχημη βάση, καμπύλα τοιχώματα και απλό χείλος και οι 264 και 265 έχουν λοξά τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Κ7). Η 274 ξεχωρίζει ως προς το ότι σώζει τη γένεση της λαβής της, στοιχείο που δεν συναντάται σε άλλη κούπα του παρόντος υλικού. Στενό παράλληλο, τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς τη διακόσμηση, απαντά στην Κόρινθο.[781] Γενικά η κούπα με λαβές δεν απαντά συχνά στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική· το πιο γνωστό παράδειγμα αποτελεί η δίωτη κούπα με γραπτή εγχάρακτη παράσταση πολεμιστή από την Πέλλα.[782]

Ως προς τα πινάκια,[783] απαντούν διάφοροι τύποι· με γωνιώδη ή λοξά τοιχώματα και οριζόντιο χείλος (Τύπος Π5),[784] με λοξά τοιχώματα και κάθετο χείλος (Τύπος Π2),[785] με γωνιώδη τοιχώματα και κάθετο χείλος (Τύπος Π3).[786]

---

773. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται τα 30 και προέρχονται από τα οικόπεδα: ΑΤΕ, Γκαλέτση, Καρδαρά, Κεχαγιά, Κοντογιάννη, Κωστάκη, Μακρυγιάννη, Μπελερή, Ντίνη, Ξακουστή – Ξιξή, ΟΤΕ, Ρούσσου, Σελλή.
774. Vassiliou 2018β, 147–48 αρ. 3–4, εικ. 7–8.
775. Αρ. 258–59, 261, 263–66, 268–73, 275, 278–80, 282–83, 285.
776. Αρ. 262, 274, 276–77, 284.
777. Αρ. 256.
778. Αρ. 259, 261, 282.
779. Αρ. 259, 261.
780. Αρ. 260, 264–65, 274, 279.
781. Morgan 1942, 271 αρ. 1042, εικ. 95g, πίν. XLIg.
782. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 330 αρ. 365 (Π. Χρυσοστόμου).
783. Αρ. 262–63, 266–67, 273, 280, 284.
784. Αρ. 262, 273, 284.
785. Αρ. 266–67.
786. Αρ. 280.

Οι περισσότερες βάσεις των ανοιχτών αγγείων, πλην των κυπέλλων, είναι δακτυλιόσχημες, με εξαίρεση το 277 που έχει υψηλή αποκλίνουσα.

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Σχεδόν όλα τα λεπτεγχάρακτα του παρόντος υλικού (και των τριών ομάδων) έχουν την εσωτερική τους επιφάνεια καλυμμένη με παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος, απαραίτητο στοιχείο για την ανάδειξη της συγκεκριμένης διακόσμησης. Το λευκό επίχρισμα εκτείνεται κατά κανόνα και εξωτερικά γύρω από το χείλος ή στο άνω τμήμα του αγγείου, στοιχείο που μπορούμε να το εντοπίσουμε σχεδόν σε όλα τα θραύσματα που σώζουν το χείλος τους. Άλλοτε καλύπτει σε παχύ στρώμα όχι μόνο την εσωτερική, αλλά και ολόκληρη την εξωτερική επιφάνεια.[787] Σε ορισμένες περιπτώσεις η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται με πιο αραιό λευκό επίχρισμα κάτω από το χείλος.[788] Τέλος, σε αρκετά αγγεία παρατηρείται η πρακτική της κάλυψης της εξωτερικής επιφάνειας με λεπτότερο στρώμα ωχροκάστανου ή ωχροράδινου επιχρίσματος.[789]

Ως προς την εφυάλωση, παρατηρείται μια σαφής προτίμηση στους ανοιχτούς τόνους. Ενίοτε η εφυάλωση είναι άχρωμη, πιο συχνά όμως κιτρινοπράσινη ή ελαφρώς κιτρινωπή. Σε λίγα αγγεία της ομάδας Ι η εφυάλωση είναι διαφορετικού χρώματος εξωτερικά, πρασινωπή,[790] θυμίζοντας τα δίχρωμα εγχάρακτα ("Duochrome Style") της Κορίνθου.[791] Συνήθως, όμως, τα αγγεία δεν φέρουν εφυάλωση στην εξωτερική τους επιφάνεια. Όταν αυτό συμβαίνει, η εφυάλωση είναι κατά κανόνα άχρωμη και πιο λεπτή.[792]

Διακόσμηση

Για λόγους ευχερέστερης εξέτασης της κατηγορίας ως προς τη διακόσμησή της, διακρίθηκε στον τύπο του μεταλλίου και στον τύπο της ελεύθερης διάταξης.[793] Σημειώνεται ότι και οι δύο τύποι διάταξης της διακόσμησης απαντούν και στις τρεις ομάδες του εξεταζόμενου υλικού (Ι–ΙΙΙ).

▸ *Τύπος μεταλλίου*

Στον τύπο του μεταλλίου, στον οποίο εντάσσεται η πλειονότητα των λεπτεγχάρακτων αγγείων, η διακόσμηση οργανώνεται σε κεντρικό μετάλλιο, το οποίο περιβάλλεται από ομόκεντρη ταινία ή ταινίες. Το περίγραμμα του μεταλλίου, καθώς και αυτά των ομόκεντρων ταινιών, χαράσσονταν κατά κανόνα με διαβήτη, σε βαθύτερη χάραξη από τη διακόσμηση. Αδιάψευστος μάρτυρας της πρακτικής αυτής είναι το σημάδι που αφήνει ο διαβήτης στο κέντρο του μεταλλίου.

Σε ορισμένα δείγματα της ομάδας Ι και πιο συγκεκριμένα στα 256–260, παρατηρείται αδεξιότητα στη χάραξη, παρ' ότι στα 256–258 το μετάλλιο έχει χαραχτεί με διαβήτη. Το 256 ξεχωρίζει και ως προς την ευρύτητα του κεντρικού του μεταλλίου. Ως προς τα θέματα, αγαπητά ήταν τα ελικοειδή που κοσμούν είτε το κεντρικό μετάλλιο είτε τις ομόκεντρες ταινίες. Άλλα μοτίβα είναι τα καρδιόσχημα, ο κόμβος του Σολομώντος και τα φυτικά. Ορισμένα δείγματα

787. Αρ. 257, 264, 273, 276–77.
788. Αρ. 258.
789. Αρ. 262, 267–69, 272, 275, 277, 279–80.
790. Αρ. 256.
791. Πρόκειται για την ομάδα ΙΙΙ του Morgan (1942, 123–25) και Ι του Sanders (1995α, 68).
792. Αρ. 259, 261.
793. Η τυπολογία αυτή έχει δημιουργηθεί από τον Morgan (1942, 147–57) για την ταξινόμηση της διακόσμησης των αδρεγχάρακτων αγγείων (Incised Sgraffito Ware), όπως θα δούμε στην Υποενότητα 2.9.

ξεχωρίζουν για την κομψότητα στη χάραξή τους[794] και άλλα για την ιδιαίτερα λεπτή και αβαθή τους χάραξη.[795] Το 262 φέρει διακόσμηση με ελικοειδή επάνω στο οριζόντιο χείλος του, στοιχείο που συναντάται σπάνια.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το 278· εικονίζει πτηνό που με δυσκολία διακρίνεται λόγω του έντονα γραμμικού χαρακτήρα της διακόσμησης. Παρ' όλα αυτά, όταν εντοπίσει κανείς το πτηνό, διαπιστώνει πόσο αρμονικά συμπλέκεται με τις ελικοειδείς γραμμές του κάμπου. Άλλο στοιχείο άξιο προσοχής παρατηρείται στο κύπελλο 261, όπου το κεντρικό μετάλλιο δηλώνεται εκτός από τη χάραξη και με κυκλική εσοχή στο πάχος του πηλού. Η τεχνική αυτή παρατηρείται και σε κύπελλα της Κορίνθου που εικονίζουν συνήθως κεφαλή ανθρώπινης μορφής, μετωπικά αποδοσμένης.[796] Τέλος, το 282 συνδυάζει τον τύπο του μεταλλίου με την ελεύθερη διάταξη, όπου γύρω από το χείλος υπάρχει παράσταση πτηνού.[797]

► *Ελεύθερη διάταξη*

Στον τύπο της διακόσμησης σε ελεύθερη διάταξη υπάρχει ένα κεντρικό θέμα που δεν εγκλείεται σε μετάλλιο ή ευρύτερη ταινία. Στην ομάδα Ι ο συγκεκριμένος τύπος δεν αριθμεί πολλά παραδείγματα. Ως προς τα εικονιζόμενα θέματα, στο 279 παριστάνεται πτηνό, στο 280 ίσως δράκος και στο 281 ανθρώπινη μορφή. Ενδέχεται σε ορισμένα αγγεία, όπως στο 283, η χάραξη να τονίζεται με καστανό/μελανοκάστανο χρώμα. Η πρακτική αυτή ήταν γνωστή στην ισλαμική κεραμική, όπου στα σημεία της χάραξης προσέθεταν επίχρισμα που περιείχε οξείδιο του μαγγανίου.[798] Επίσης, στις ανασκαφές στην περιοχή Sirkeci της Κωνσταντινούπολης βρέθηκαν υστεροβυζαντινά εγχάρακτα, στα οποία είχε τοποθετηθεί καστανό χρώμα στο εσωτερικό των εγχαράξεών τους.[799]

Χρονολόγηση

Η ομάδα Ι παρουσιάζει στοιχεία πρωιμότητας και θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονικά, βάσει παραλλήλων, στο β' τέταρτο/μέσα του 12ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα και ιδίως τα 256–262, παρουσιάζουν στοιχεία ομοιότητας με τα δίχρωμα εγχάρακτα της Κορίνθου (Duochrome Style Sgraffito Ware), που συνιστούν σύμφωνα με τον Sanders την πρωιμότερη ομάδα της κορινθιακής λεπτεγχάρακτης κεραμικής.[800]

2.6.2 ΟΜΑΔΑ ΙΙ [ΑΡ. ΚΑΤ. 286–390]

Η ομάδα ΙΙ συνιστά την κυρίως ομάδα της λεπτεγχάρακτης κεραμικής του παρόντος υλικού, η οποία αριθμεί 192 καταγεγραμμένα δείγματα.[801] Στην υπόλοιπη Αργολίδα λιγοστή λεπτεγχά-

794. Αρ. 262, 264–67, 273.
795. Αρ. 264, 276, 279–81.
796. Τα κύπελλα αυτά απαρτίζουν χωριστή ομάδα στην τυπολογία του Morgan (ομάδα IV: Assorted Cups, τύπος 2), βλ. Morgan 1942, 125–26, εικ. 101c, 102: "The sole designs are found within a small depression at the centre, …".
797. Για τη συγκεκριμένη διάταξη δεν έχουν βρεθεί παράλληλα.
798. Watson 2004, 32.
799. Waksman και Girgin 2008, 445: "Sur certains tessons le trait incisé est laissé dans la couleur de la pâte alors que sur d'autres, il est rempli d'une peinture brune". Σημειώνεται επίσης ότι ο Χαράλαμπος Κριτζάς (1971, 179–80), αναφερόμενος στα αγγεία του ναυαγίου Πελαγοννήσου, είχε διατυπώσει την άποψη ότι τα σημεία των εγχαράξεων θα τονίζονταν με καστανό χρώμα.
800. Sanders 1995α, 248.
801. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται τα 105 από τα οικόπεδα: ΑΤΕ, Βλογιάρη, Γκαλέτση, Καρδαρά, Κεχαγιά,

ρακτη κεραμική έχει βρεθεί στις Λίμνες,[802] το Χώνικα,[803] τα Λαλιωτέικα Άνω Επιδαύρου,[804] τα Λευκάκια και την Ασίνη,[805] ενώ πιο αντιπροσωπευτική παρουσιάζεται στο Ναύπλιο.[806]

Πηλός

Τα θραύσματα και αγγεία της εξεταζόμενης ομάδας είναι κατασκευασμένα στην πλειονότητά τους από πηλό τύπου 3, κυρίως 3.1[807] και δευτερευόντως 3.2[808] και 3.3.[809] Σε χρώμα είναι ερυθρός (2.5 YR 5/6–5/8), ενίοτε πιο ανοιχτός (2.5 YR 6/4, 6/6, 6/8) ή πιο σκοτεινός (2.5 YR 4/8). Σε υφή είναι σκληρός ή πολύ σκληρός, έχει λευκά εγκλείσματα (συνήθως μικρά/μέτρια) και πόρους, ενώ ορισμένα δείγματα περιέχουν σπινθηρίζοντα στοιχεία. Σπανιότερα απαντούν μέτρια μελανά εγκλείσματα. Λίγα αγγεία ξεχωρίζουν για τον λεπτόκοκκο πηλό τους.[810] Γενικά, ο πηλός της ομάδας ΙΙ είναι καλοψημένος. Εξωτερικά τα αγγεία φέρουν συνήθως λεπτές αυλακώσεις, από το πλάσιμό τους στον τροχό με τη βοήθεια εργαλείου (πελεκούδας).

Υπάρχουν και αρκετά δείγματα που διαφοροποιούνται ως προς τον πηλό τους. Ορισμένα έχουν πηλό τύπου 4.1[811] ή 4.2,[812] άλλα τύπου 5[813] και άλλα φαίνεται να διαφοροποιούνται από τους γνωστούς τύπους της παρούσας έρευνας.[814] Επίσης, στο υλικό της ομάδας περιλαμβάνονται ορισμένα κακοψημένα δείγματα[815] και άλλα με ίχνη υπερόπτησης.[816]

Σχήμα

Στη ομάδα ΙΙ απαντούν κυρίως κούπες και πινάκια σε σχετική ποικιλία σχημάτων. Στις κούπες αγαπητό σχήμα είναι οι μεσαίου μεγέθους με δακτυλιόσχημη βάση, λοξά τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Κ7),[817] ενώ υπάρχουν και παρόμοιες μικρές κούπες που διαμορφώνουν μια κλειστή ομάδα.[818] Συνεχίζεται ο τύπος της μεγάλης βαθιάς κούπας με δακτυλιόσχημη ή αποκλίνουσα βάση, καμπύλα τοιχώματα και όρθιο απλό χείλος (Τύπος Κ5),[819] ενώ αντίστοιχο σχήμα απαντά και σε μικρού μεγέθους κούπες.[820]

Κοντογιάννη, Κοντογιάννη – Παρασκευόπουλου, Κωστάκη, Μακρυγιάννη, Μαστοράκου, Μπελερή, Μυλωνά, Ντίνη, Ξιξή, Ελ. & Αθ. Ξιξή, Ξακουστή – Ξιξή, ΟΤΕ, Παπαθανασίου, Σελλή, Τζώτζου, Τριανταφύλλου, Τσίτσου (οδ. Αγ. Κων/νου), Τσίτσου (οδ. Εθν. Αντίστασης), Φλώρου.

802. Αδημοσίευτα θραύσματα από τις θέσεις «Κολόνιτσα» και «Μιγιό».
803. Vassiliou 2018β, 148 αρ. 5, εικ. 9a–b.
804. Ένα αδημοσίευτο θραύσμα.
805. Λιγοστά αδημοσίευτα θραύσματα.
806. Yangaki 2008, 594, εικ. 1–3· Γιαγκάκη 2012, 43–4, 76–8 αρ. 16–20, εικ. 16–9. Υπάρχουν και άλλα, αδημοσίευτα θραύσματα από τις ανασκαφές της Δ' ΕΠΚΑ, της 5ης και της 25ης ΕΒΑ.
807. Αρ. 300, 302, 306–7, 309–12, 314, 316–20, 325–31, 333, 335–39, 341, 343–45, 348–53, 356–58, 360–61, 365–66, 368, 374, 377, 380–81, 389.
808. Αρ. 286–89, 293–97, 299, 301, 303, 305, 313, 315, 321, 332, 340, 342, 347, 373(;).
809. Αρ. 298, 304, 308, 362, 371.
810. Αρ. 286, 288–89, 294, 296, 299, 310, 313.
811. Αρ. 322, 388.
812. Αρ. 324.
813. Αρ. 363(;), 370(;), 372, 375–76(;), 382–83, 387, 390(;).
814. Αρ. 323, 355, 364, 367, 384–86.
815. Αρ. 339-40, 367.
816. Αρ. 301, 305, 307–8, 339–40, 356, 367, 380.
817. Αρ. 350, 357.
818. Αρ. 293–95, 297, 349, 352, 353, 356.
819. Αρ. 291, 307(;), 318, 332–33(;), 337, 346, 360, 371(;).
820. Αρ. 389.

Ως προς τα πινάκια, επικρατούν δύο σχήματα. Το πινάκιο με τα λοξά τοιχώματα και το απλό[821] ή λοξότμητο[822] χείλος (Τύπος Π4). Στον τύπο αυτό επτά δείγματα, που ξεχωρίζουν για την ποιότητά τους, έχουν χείλος με έγκοπτη/οδοντωτή ακμή.[823] Το άλλο αγαπητό σχήμα είναι αυτό του βαθέος πινακίου, που χαρακτηρίζεται για την ιδιαιτέρως χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση του[824] και τα λοξά ή σχεδόν οριζόντια τοιχώματα που διαμορφώνουν μετά το μέσο τους αποστρογγυλεμένη γωνία προς το κάθετο χείλος (Τύπος Π3).[825] Εκτός από το Άργος, ο τύπος αυτός είναι από τους πλέον αντιπροσωπευτικούς των λεπτεγχάρακτων της Κορίνθου,[826] αλλά και του Αγίου Πολυεύκτου.[827]

Ένα στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι οι βάσεις της εξεταζόμενης ομάδας είναι κατά κανόνα ευρείες, με διάμετρο που κυμαίνεται στα 10–11 εκ., ανεξαρτήτως του μεγέθους του αγγείου, και σχετικά χαμηλές.[828] Υπάρχουν και λίγα δείγματα με υψηλή αποκλίνουσα βάση.[829]

Το 338 ενδέχεται να αποτελεί λαβή πώματος. Πιθανολογείται πως έχει χρησιμοποιηθεί σε μεταγενέστερη φάση, ύστερα από κατάλληλη επεξεργασία, ως πηνίο.[830]

Σημειώνεται ότι στις συλλογές του Βυζαντινού & Χριστιανικού Μουσείου περιλαμβάνεται ένα θυμιατήριο με εγχάρακτη παράσταση άρπυιας ή σειρήνας.[831]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Ως προς το επίχρισμα και την εφυάλωση, δεν παρουσιάζεται διαφοροποίηση με την προηγούμενη ομάδα, εκτός από λίγες περιπτώσεις. Στην εξωτερική επιφάνεια του 352, κάτω από το επίχρισμα που καλύπτει την περιοχή γύρω από το χείλος, υπάρχει κενό, σαν ταινία, κάτω από το οποίο συνεχίζεται το επίχρισμα σε πιο αραιή υφή.

Η εφυάλωση είναι κατά κανόνα κιτρινοπράσινη ή κιτρινωπή. Σε ορισμένα αγγεία απαντά και η πράσινη,[832] συνήθως σε σκοτεινούς τόνους που θα επικρατήσουν, όπως θα δούμε, στην ομάδα ΙΙΙ. Η πράσινη εφυάλωση επηρεάζει σημαντικά το αισθητικό αποτέλεσμα της διακόσμησης, δεδομένου ότι δεν αναδεικνύει τα λεπτεγχάρακτα μοτίβα.

Γενικά, παρατηρείται ότι τα καλής ποιότητας αγγεία φέρουν πολύ καθαρό λευκό επίχρισμα και άχρωμη (ή ελαφρώς κιτρινωπή, πρασινωπή ή κιτρινοπράσινη), μέτριου πάχους, στιλπνή εφυάλωση, η οποία καλύπτει και την εξωτερική επιφάνεια. Ωστόσο, στην εξωτερική επιφάνεια είναι κατά κανόνα πιο λεπτή και σχεδόν πάντοτε άχρωμη.

---

821. Αρ. 286–88, 290, 299, 317, 358–59, 361, 364.
822. Αρ. 334.
823. Αρ. 286–88, 290, 299, 358–59.
824. Η βάση του συγκεκριμένου τύπου είναι σε ορισμένες περιπτώσεις τόσο χαμηλή, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ψευδοδακτυλιόσχημη.
825. Αρ. 300, 301(;), 347, 348(;), 351, 368.
826. Morgan 1942, 117 κ.α.
827. Hayes 1992, 46, εικ. 17.
828. Στον τύπο μάλιστα του βαθέος πινακίου (Π3) οι βάσεις φτάνουν σε διάμετρο ακόμα και τα 13 εκ.
829. Αρ. 289, 306–7, 309, 360.
830. Πρόκειται, όπως και να έχει, για σπάνιο εύρημα. Για παραπλήσιες λαβές, μεγαλύτερης ωστόσο διαμέτρου, σε πώματα της Κορίνθου που ανήκουν στην αδρεγχάρακτη κατηγορία, βλ. Morgan 1942, 148, 313–14 (αρ. 1488–90, εικ. 122, 210), 326 (αρ. 1619–20, πίν. LIe). Ευχαριστώ θερμά τον δρα Δημήτριο Αθανασούλη για την ταύτιση του συγκεκριμένου θραύσματος με λαβή πώματος.
831. Ξυγγόπουλος 1930· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 30 αρ. 8 (Μ. Μπορμπουδάκη)· Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004, 318 εικ. 307 (Μ. Μπορμπουδάκη)· Böhlendorf-Arslan 2012α, 86, εικ. 15.
832. Αρ. 353–54, 358–60.

Διακόσμηση

► *Τύπος μεταλλίου*[833]

Στον τύπο του μεταλλίου τόσο τα διακοσμητικά θέματα όσο και η διάταξή τους δεν διαφοροποιούνται από την ομάδα Ι. Η διαφοροποίηση έγκειται στο ότι παρατηρείται πλέον κάποια τυποποίηση. Όσον αφορά τα διακοσμητικά θέματα, αρκετά αγγεία και θραύσματα φέρουν στο κεντρικό μετάλλιο σπείρες ή ελικοειδή που σε ορισμένες περιπτώσεις ποικίλλονται με μικρές γωνιώδεις γραμμές (διχαλωτά),[834] άλλοτε σε πιο κομψή[835] άλλοτε σε πιο άτεχνη χάραξη.[836] Οι σπείρες και τα ελικοειδή απαντούν πολύ συχνά και σε ταινίες.[837] Άλλα μοτίβα που κοσμούν το κεντρικό μετάλλιο και τις ταινίες είναι τα ταινιωτά (πλοχμοειδή κ.ά.) σε διάφορους σχηματισμούς[838] συνήθως σε φολιδωτό κάμπο, τα ψευδοκουφικά[839] και οι τεθλασμένες γραμμές[840] (τα δύο τελευταία κυρίως στις ταινίες).

Τυπική διάταξη της διακόσμησης, ιδίως των πιο επιμελημένων και καλής ποιότητας λεπτεγχάρακτων, είναι η ακόλουθη: στο κέντρο του πυθμένα μετάλλιο συνήθως μεγάλης διαμέτρου με ελικοειδή ή ταινιωτά διακοσμητικά (σε φολιδωτό κάμπο στην περίπτωση των ταινιωτών), το οποίο περιβάλλεται από στενή ταινία με «σχοινίο» ή αστράγαλο·[841] ακολουθούν μία ή και δύο ταινίες διακοσμημένες κυρίως με ελικοειδή, ημικύκλια, τεθλασμένες ή ψευδοκουφικά. Υπάρχουν και λίγες περιπτώσεις, στις οποίες οι δύο τύποι (μεταλλίου και ελεύθερης διάταξης) συνδυάζονται, όπως στο 356 με κεντρικό θέμα (πτηνό) σε ελεύθερη διάταξη και ταινία γύρω από το χείλος.[842] Σημειώνεται ότι στην κορινθιακή κεραμική απαντούν και λίγα δείγματα που συνδυάζουν τη λεπτεγχάρακτη με την εμπίεστη ή ανάγλυφη τεχνική.[843]

Στα κεραμικά που ξεχωρίζουν για την υψηλή ποιότητα της διακόσμησής τους, η χάραξη είναι μεν λεπτή αλλά βαθύτερη (συγκριτικά με της ομάδας Ι) και αποπνέει κομψότητα και αρμονία.[844] Έκδηλη είναι σε ορισμένες περιπτώσεις η ομοιότητα με μεταλλικά σκεύη, τα οποία θα λειτουργούσαν ως πρότυπα. Εξαιρετικό παράδειγμα συνιστά ο άγνωστης προέλευσης θησαυρός δέκα αργυρών επίχρυσων δίσκων, που δημοσιεύτηκε το 2003 από την Άννα Μπαλλιάν και την Αναστασία Δρανδάκη,[845] όπου η ομοιότητα δεν περιορίζεται στη διακόσμηση, αλλά αφορά και τα σχήματα. Παρόμοια είναι και η εικόνα που μας δίνουν τρεις αργυροί δίσκοι από έναν άλλο θησαυρό, γνωστό ως θησαυρό του Izgirli.[846]

Στον αντίποδα βρίσκεται το 365, το οποίο είναι εξαιρετικά άτεχνο, σαν πειραματικό. Είναι βέβαιο ότι για τη διακόσμησή του δεν έχει χρησιμοποιηθεί διαβήτης, ωστόσο διαφαίνεται η πρόθεση μίμησης της τυπικής διάταξης των λεπτεγχάρακτων (κεντρικό μετάλλιο, «σχοινίο»,

---

833. Η ομάδα ΙΙ αντιστοιχεί σε μεγάλο βαθμό στην ομάδα "Spiral Style" της Κορίνθου, βλ. Morgan 1942, 120–23· Sanders 1995α, 69.
834. Αρ. 297, 300, 326–27, 333, 335, 351–55, 366.
835. Αρ. 300, 326–27, 333, 335, 351.
836. Αρ. 366.
837. Αρ. 300–2, 327–33, 335–36, 339–40, 348–50, 356, 360–61, 364.
838. Μετάλλιο: αρ. 299, 302–3, 306–7, 311–12, 337, 362. Ταινίες: αρ. 304–5, 334, 360.
839. Μετάλλιο: αρ. 308–9, 363. Ταινίες: αρ. 286–88, 299, 303, 337, 343–46, 357–58.
840. Αρ. 341, 347–48, 359–60.
841. Αρ. 299, 300–3, 311–12, 326–28, 337, 348, 350, 363.
842. Στα αδρεγχάρακτα η συγκεκριμένη διάταξη συνιστά τον τύπο "Intermediate Style" της τυπολογίας του Morgan (1942, 150).
843. Morgan 1942, 145–46, 307 αρ. 1429–30, εικ. 120.
844. Αρ. 286–96, 299–300, 307, 317, 319.
845. Ballian και Drandaki 2003· βλ. επίσης Mundel Mango 2007, 138–41. Οι Μπαλλιάν και Δρανδάκη τον χρονολογούν στον 12ο, ενώ η Mundell Mango στον 11ο αι.
846. Ballian και Drandaki 2003, 58–65.

ταινία), σαν να έχει πειραματιστεί κάποιος τεχνίτης για μια χονδροειδή αποτύπωση της διάταξής της.[847] Αρκετά άτεχνο είναι και το 366, αλλά στην περίπτωση αυτή έχει χρησιμοποιηθεί διαβήτης για τη χάραξη του μεταλλίου και των ταινιών. Άτεχνη εγχάρακτη διακόσμηση με δακτυλίους χωρίς τη χρήση διαβήτη, φέρει αγγείο από τις ανασκαφές της Ρωμαϊκής Αγοράς της Αθήνας.[848]

Μεγάλη ομοιότητα με τη βυζαντινή λεπτεγχάρακτη στον τύπο του μεταλλίου παρουσιάζουν ορισμένα ισλαμικά αγγεία του 12ου–13ου αιώνα που κοσμούνται με κεντρικό μετάλλιο με ελικοειδή μοτίβα και ταινία γύρω από το χείλος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ορισμένα φέρουν το σημάδι που αφήνει ο διαβήτης (άρα ήταν εγχάρακτα), ενώ σε άλλα έχει χρησιμοποιηθεί μήτρα.[849] Πάντως, παρ' ότι η ομοιότητα των θεμάτων και της διάταξης είναι εξαιρετική, το αισθητικό αποτέλεσμα διαφέρει σημαντικά, διότι στα ισλαμικά αγγεία όλη η εσωτερική επιφάνεια είναι λευκή, λόγω του υαλοποιημένου πηλού (fritware), με συνέπεια να μην δημιουργείται η αντίθεση μεταξύ ερυθρού πηλού και λευκού επιχρίσματος, στην οποία στόχευε η βυζαντινή εφυαλωμένη εγχάρακτη κεραμική.

► *Ελεύθερη διάταξη*

Στην ομάδα ΙΙ, η διακόσμηση στον τύπο της ελεύθερης διάταξης παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική.[850] Η συγκεκριμένη διάταξη δημιουργούσε πρόσφορο έδαφος για τα εικονιστικά θέματα, με αγαπητή παράσταση την απεικόνιση πτηνού,[851] συνήθως αρπακτικού (αετού ή γερακιού),[852] κυρίως σε προφίλ, στραμμένου είτε προς τα δεξιά είτε προς τα αριστερά. Συνήθως ο κάμπος ποικίλλεται με κάποιο δένδρο,[853] βλαστούς και άλλα φυτικά μοτίβα[854] ή διχαλωτά.[855] Άλλα πτηνά που εικονίζονται είναι τα υδρόβια, τα οποία ξεχωρίζουν από τον μακρύ λαιμό τους.[856] Εντύπωση προκαλεί το 379, στο οποίο παριστάνεται μόνο το κεφάλι αρπακτικού σε προφίλ μέχρι το λαιμό, ο οποίος κλείνει με μια οριζόντια γραμμή.

Ακολουθούν οι παραστάσεις τετράποδων ζώων, με σαφώς λιγότερα παραδείγματα,[857] τα οποία δυστυχώς μάς σώζονται πολύ αποσπασματικά. Συνήθως διακρίνονται μόνο τα άκρα τους. Αποδίδονται, όπως και τα πτηνά, σε προφίλ, ενίοτε σε καλπασμό,[858] και η ταύτισή τους είναι ακόμα πιο δύσκολη. Σε δύο περιπτώσεις εικονίζεται λαγός,[859] ενώ το 316 εικονίζει αιλουροειδές (ίσως λιοντάρι).

Τα ψάρια αριθμούν τρία παραδείγματα.[860] Όλα αποδίδονται κατά τομήν, συνήθως περιβαλλόμενα από λίγα μοτίβα, όπως το 291 που περιβάλλεται από μεγάλους σχηματοποιημένους βλαστούς ή το 295 με διχαλωτά.

---

847. Σημειώνεται ότι το συγκεκριμένο θραύσμα ως προς τα υπόλοιπα στοιχεία του είναι καλής κατασκευής.
848. Ορλάνδος 1964, 40 αρ. 21, εικ. 73.
849. Βλ. ενδεικτικά Watson 2004, 312–13 αρ. L9 (κούπα από το ανατολικό Ιράν, 12ος–13ος αι., διακόσμηση με μήτρα)· Ballian 2013, 294–95, εικ. 121a (τμήμα κούπας, Κόρινθος, 12ος αι., διακόσμηση με εγχάραξη).
850. Τα θραύσματα του παρόντος υλικού ανέρχονται στα 81.
851. Αρ. 289, 293, 296, 314, 317–25, 369–83, 385, 388.
852. Αρ. 296, 317, 319, 369–71, 379.
853. Αρ. 289, 321.
854. Αρ. 317–18, 370, 373.
855. Αρ. 369, 371.
856. Αρ. 325, 381, 383.
857. Αρ. 292, 294, 316, 367(;), 387.
858. Αρ. 316.
859. Αρ. 294, 387.
860. Αρ. 291, 295, 315.

Ένα άλλο θέμα που απαντά, σε λίγα όμως δείγματα, είναι η απεικόνιση δράκοντα.[861] Στο 313 σώζεται η κεφαλή ανθρώπου και από πάνω της σώμα δράκοντα.[862] Στο 314 διακρίνονται πόδια πτηνού και σώμα δράκοντα, ενώ στο 384 ίσως κουλουριασμένος δράκοντας (ή δύο δράκοντες). Στο 390 εικονίζεται μορφή πολεμιστή.[863] Και σε αυτή την περίπτωση δεν είμαστε σε θέση να διακρίνουμε το εικονογραφικό θέμα λόγω της εξαιρετικά αποσπασματικής διατήρησης του αγγείου.

Τέλος, σε σπανιότερες περιπτώσεις απαντούν και φυτικά μοτίβα, τα οποία καταλαμβάνουν ολόκληρη την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου.[864]

Χρονολόγηση

Η ομάδα ΙΙ αντιστοιχεί εν μέρει στην ομάδα ΙΙ του Sanders, η οποία χρονολογείται στο β' μισό του 12ου αιώνα[865] και την "Developed Style" του Morgan, που χρονολογείται περίπου στην ίδια εποχή.[866]

Λαμβάνοντας υπόψη και τις κατασκευαστικές ομοιότητες που παρατηρούνται με τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα ΙΙ και με τη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ κεραμική, η πλειονότητα των δειγμάτων της ομάδας ΙΙ θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου αιώνα.

Αρκετά δείγματα, όπως τα 362–390, που τα έχω εντάξει προς το τέλος της ομάδας, παρουσιάζουν ομοιότητες και με την ομάδα ΙΙΙ. Συνεπώς, δεν αποκλείεται για τα συγκεκριμένα δείγματα μια χρονολόγηση στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα.[867]

2.6.3 ΟΜΑΔΑ ΙΙΙ [ΑΡ. ΚΑΤ. 391–435]

Η συγκεκριμένη ομάδα διαφοροποιείται σημαντικά από τις προηγούμενες σε όλα τα κατασκευαστικά της στοιχεία (πηλός, σχήμα, εφυάλωση) και εν μέρει στη διακόσμησή της. Πρόκειται σαφώς για μια όψιμη εκδοχή της λεπτεγχάρακτης κεραμικής. Τα δείγματα της ομάδας ΙΙΙ στο παρόν υλικό ανέρχονται στα 117.[868]

Πηλός

Ο χαρακτηριστικός τύπος πηλού της συγκεκριμένης ομάδας είναι ο τύπος 5 (5.1[869] και 5.2[870]), ο οποίος είναι καστανωπός/ωχροκάστανος (5 YR 6/4, 6/6) ή ερυθρός (2.5 YR 5/6–6/8), με αρκετούς μέτριους πόρους, αρκετά μέτρια/μεγάλα λευκά, ορισμένα μέτρια μελανά και ερυθρά

861. Αρ. 313–14, 384, 386.
862. Πιθανώς πρόκειται για σκηνή δρακοντοκτονίας.
863. Η παράσταση ενδεχομένως να εγγραφόταν σε μετάλλιο ή να έφερε ταινία στα τοιχώματα, διότι σώζει στο κέντρο της οπή από διαβήτη.
864. Αρ. 298 (σε συνδυασμό με ρόμβους), 310.
865. Sanders 1999, 163 εικ. 9.
866. Morgan 1942, 135.
867. Η οψιμότερη χρονολόγηση σε ορισμένα λεπτεγχάρακτα επιβεβαιώνεται και από τη Νεμέα, όπου σε λάκκο ιερού πλησίον του ναού του Διός βρέθηκε λεπτεγχάρακτο πινάκιο στον τύπο του μεταλλίου, που χρονολογείται βάσει νομισμάτων στον όψιμο 12ο αι., βλ. Miller 1977, 13, αρ. P166, πίν. 7b.
868. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται τα 45 από τα οικόπεδα: ΑΤΕ, Γκαλέτση, Καρδαρά, Κεχαγιά, Γ. Κοντογιάννη, Κωστάκη, Ντίνη, Ξακουστή – Ξιξή, ΟΤΕ, Παπαθανασίου, Σελλή, Τσίτσου (οδ. Εθν. Αντίστασης).
869. Αρ. 400, 404–5, 410, 415–16, 418–19, 421, 424.
870. Αρ. 391–93, 396, 397(;), 398, 401, 403, 406(;)–9, 411–14, 417, 420, 423, 425, 426(;), 428–30, 432–33, 435.

εγκλείσματα, καθώς και σπινθηρίζοντα στοιχεία. Ο πηλός των εξεταζόμενων αγγείων είναι αδρά επεξεργασμένος, ενώ ορισμένα εξ αυτών φέρουν ίχνη υπερόπτησης.[871] Σημειώνεται ότι και στη λεπτεγχάρακτη κεραμική της Κορίνθου παρατηρείται στην όψιμη φάση της πηλός πιο αδρά επεξεργασμένος, χονδρόκοκκος, με μεγαλύτερα εγκλείσματα και προσμείξεις.[872]

Τέλος, ορισμένα δείγματα έχουν πηλό τύπου 3.1,[873] ενώ άλλα διαφοροποιούνται από τους τύπους της παρούσας έρευνας.[874]

Σχήμα

Η ομάδα ΙΙΙ δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη διαφοροποίηση στα σχήματα από την προηγούμενη. Και στις δύο απαντούν κούπες και πινάκια. Συνεχίζεται ο τύπος της μεσαίας βαθιάς κούπας με λοξά τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Κ4),[875] με τη διαφορά ότι στην παρούσα ομάδα τα τοιχώματα είναι παχύτερα.[876] Περισσότερα παραδείγματα αριθμεί η μεγάλη βαθιά κούπα με δακτυλιόσχημη βάση (σπανιότερα υψηλή αποκλίνουσα), καμπύλα τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Κ5),[877] ενώ στα πιο όψιμα δείγματα ιδιαίτερη απήχηση έχει ο τύπος της μεσαίας/μικρής κούπας με δακτυλιόσχημη βάση, λοξά τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Κ7).[878]

Ως προς τα πινάκια, ο τύπος που απαντά συχνότερα είναι αυτός του βαθέος πινακίου με πολύ χαμηλή δακτυλιόσχημη ή ψευδοδακτυλιόσχημη βάση, γωνιώδη ή ελαφρώς αποστρογγυλεμένα τοιχώματα και κάθετο χείλος (Τύπος Π3).[879] Το 416 έχει καμπύλα τοιχώματα και οριζόντιο χείλος (Τύπος Π5), ενώ το 418 έχει λοξά τοιχώματα και λοξότμητο χείλος με έγκοπτη ακμή. Το τελευταίο ίσως μιμείται, όχι τόσο επιτυχημένα, τα καλής ποιότητας πινάκια με το έγκοπτο χείλος της ομάδας ΙΙ.[880]

Στην ομάδα ΙΙΙ οι βάσεις είναι κυρίως ευρείες δακτυλιόσχημες, ποικίλου ύψους, ενώ υπάρχουν και λίγες υψηλές αποκλίνουσες.[881] Γενικά, παρατηρείται μια φθίνουσα πορεία στην ποιότητα των αγγείων. Διακρίνουμε πιο αδέξια κατασκευή με πιο χονδρό δακτύλιο στη βάση και πιο χονδρά τοιχώματα.[882]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Στα αγγεία της ομάδας ΙΙΙ η ποιότητα του επιχρίσματος και της εφυάλωσης φθίνει σημαντικά, γεγονός που έχει άμεσο αντίκτυπο στο γενικότερο αισθητικό αποτέλεσμα. Το επίχρισμα συχνά δεν είναι ιδιαίτερα παχύ και φέρει ωχρούς τόνους, ενώ η εφυάλωση αποκτά μουντό σκοτεινό χρώμα, συνήθως πράσινο.[883] Άλλα χρώματα που συναντούμε είναι το κιτρινοκάστανο ή το καστανοκίτρινο, σε σκοτεινούς πάντοτε τόνους.

Πολλά αγγεία παρουσιάζουν ίχνη υπερόπτησης (ενίοτε έντονα) στο επίχρισμα της εσωτε-

871. Αρ. 393(;), 400–1, 408–10.
872. Morgan 1942, 137.
873. Αρ. 394, 402.
874. Αρ. 422, 431, 434.
875. Αρ. 391.
876. Αυτό το στοιχείο χαρακτηρίζει, όπως θα δούμε, την όψιμη μεσοβυζαντινή κεραμική γενικότερα.
877. Αρ. 398, 400–1.
878. Αρ. 394–95, 422, 433.
879. Αρ. 397, 405–7, 413, 415, 426(;).
880. Βλ. π.χ. αρ. 263, 286–88, 299, 358–59.
881. Αρ. 396, 401, 421, 430.
882. Αντίστοιχη εικόνα μάς δίνει και η κεραμική της Κορίνθου, βλ. Morgan 1942, 137.
883. Αρ. 407, 415–20, 427–30, 432–34.

ρικής τους επιφάνειας, στοιχείο το οποίο αλλοιώνει σημαντικά το αισθητικό αποτέλεσμα.[884] Επίσης, συχνά η εξωτερική τους επιφάνεια έχει λειανθεί πρόχειρα, με συνέπεια να είναι πορώδης. Τέλος, αρκετά αγγεία φέρουν στην εξωτερική τους επιφάνεια αποτυπώματα από τα δάχτυλα του κεραμέα κατά την κάλυψη του αγγείου με λευκό επίχρισμα, στοιχείο που και αυτό με τη σειρά του μαρτυρεί προχειρότητα.[885]

Διακόσμηση

▸ *Τύπος μεταλλίου*

Συνεχίζεται με ιδιαίτερη απήχηση ο τύπος της διακόσμησης με ελικοειδή, σπείρες ή ταινιωτά σε κεντρικό μετάλλιο, το οποίο περιβάλλεται από ταινίες, συχνά με το ίδιο θεματολόγιο με αυτό του μεταλλίου. Στις ταινίες απαντούν επίσης τεθλασμένες γραμμές[886] και σπανιότερα ψευδοκουφικά[887] ή χιαστί διαγράμμιση.[888] Σε δύο περιπτώσεις απαντά το γνωστό από την προηγούμενη ομάδα «σχοινίο».[889]

Το 402, ενώ φέρει την τυπική διακόσμηση με κεντρικό μετάλλιο με ελικοειδή μοτίβα, εξωτερικά του μεταλλίου φέρει ακαθόριστο μοτίβο που δεν αποκλείεται να ανήκε σε εικονιστικό θέμα. Δεδομένου ότι το αγγείο δεν είναι κακής ποιότητας, ίσως η διακόσμηση δεν πέτυχε, λαμβάνοντας υπόψη και τη λοξή γραμμή που τέμνει τους δακτυλίους. Και το 414, ενώ φέρει την τυπική ταινία, εκτός αυτής κοσμείται με ακαθόριστο μοτίβο.

Υπάρχουν επίσης πέντε δείγματα του ενδιάμεσου τύπου, στα οποία το κεντρικό θέμα αποδίδεται ελεύθερα και γύρω από το χείλος υπάρχει ταινία.[890] Ξεχωρίζουν τα 397 και 398, διότι σώζουν μεγάλο τμήμα της παράστασής τους. Παρ' ότι είναι διαφορετικού σχήματος (το 397 είναι βαθύ πινάκιο και το 398 μεγάλη βαθιά κούπα) φέρουν παρόμοια παράσταση ψαριού στο κέντρο, το οποίο περιβάλλεται κυκλικά από συστάδες γραμμών και πιο πάνω υπάρχει ταινία με σπείρες (397) ή τεθλασμένες (398). Το 418 εικονίζει πτηνό, ελεύθερα αποδοσμένο, το οποίο περιβάλλεται και αυτό από ομάδες γραμμών, ενώ ευρύτερα υπάρχουν δύο ταινίες με σπείρες.

▸ *Ελεύθερη διάταξη*

Αγαπητό θέμα στον τύπο της ελεύθερης διάταξης με πολλά παραδείγματα αποτελούν τα πτηνά,[891] ενώ απήχηση έχουν επίσης τα ψάρια[892] και τα τετράποδα,[893] από τα οποία ξεχωρίζει ένας λαγός.[894] Γενικά δεν παρατηρούνται μεγάλες αλλαγές στην εικονογραφία της διακόσμησης, όμως το αισθητικό αποτέλεσμα είναι τελείως διαφορετικό, ιδίως στα πιο όψιμα δείγματα, λόγω της έκδηλης πτώσης της ποιότητας στην απόδοση των διακοσμητικών θεμάτων.[895] Η διάταξη είναι χαλαρή και αμελής, η χάραξη αρκετά άτεχνη και βιαστική. Στη χαμηλή

884. Αρ. 398, 400–1, 405, 408–10, 415–16, 420.
885. Αρ. 405, 422.
886. Αρ. 395, 398, 415.
887. Αρ. 416.
888. Αρ. 413.
889. Αρ. 394(;), 421.
890. Αρ. 397–99, 404, 418.
891. Αρ. 403, 405, 407–8, 420–21, 427, 430–31.
892. Αρ. 409(;), 434(;), 435.
893. Αρ. 410(;), 428–29, 432(;), 433.
894. Αρ. 428.
895. Αντίστοιχη εικόνα και ως προς αυτό μάς δίνει η κεραμική της Κορίνθου των τελών του 12ου–13ου αι., βλ. Morgan 1942, 135–37.

ποιότητα συντελεί και η σκοτεινή πράσινη ή κιτρινοπράσινη εφυάλωση, που όπως προαναφέρθηκε δεν αναδεικνύει τον συγκεκριμένο τύπο διακόσμησης.

Χρονολόγηση

Η ομάδα ΙΙΙ θα μπορούσε να χρονολογηθεί από το τελευταίο τέταρτο του 12ου ως το α' τέταρτο ή και τα μέσα του 13ου αιώνα, συνιστώντας τον απόηχο της κομνήνειας λεπτεγχάρακτης κεραμικής.[896] Σημειώνεται ότι στο φορτίο του ναυαγίου Καστελλορίζου (τέλη 12ου – αρχές 13ου αι.) περιλαμβάνονται λίγα λεπτεγχάρακτα μαζί με αδρεγχάρακτα αιγαιακού τύπου και επιπεδόγλυφα.[897] Το ίδιο συμβαίνει με μεμονωμένο λεπτεγχάρακτο δείγμα από το φορτίο ναυαγίου ανοιχτά της Σκοπέλου (τέλη 12ου αι.),[898] αλλά και με το φορτίο του ναυαγίου της Καβαλλιανής (τέλη 12ου αι.).[899]

Οπές ανάρτησης (ή επιδιόρθωσης)[900]

Όπως έχει ήδη επισημανθεί από τους ερευνητές,[901] αρκετά αγγεία της κατηγορίας των λεπτεγχάρακτων φέρουν οπή στον δακτύλιο της βάσης τους. Αυτό επιβεβαιώνεται και στο εξετασθέν υλικό, όπου 18 δείγματα και των τριών ομάδων φέρουν αυτή την οπή.[902] Οι περισσότερες φαίνεται ότι αποτελούν οπές ανάρτησης και μόλις δύο εντοπίζονται στο σώμα του κεραμικού, παραπέμποντας σε οπή επιδιόρθωσης.[903]

ΣΥΝΟΨΗ

Στο εξεταζόμενο υλικό η λεπτεγχάρακτη κεραμική συνιστά από πλευράς ποσότητας την πιο αντιπροσωπευτική κατηγορία φτάνοντας το 23,5% του καταγεγραμμένου υλικού. Περίπου τα μισά δείγματα προέρχονται από το οικόπεδο ΑΤΕ, αλλά σχεδόν κάθε οικόπεδο με μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική περιείχε τουλάχιστον ένα δείγμα λεπτεγχάρακτης κεραμικής.

Για λόγους ευχερέστερης μελέτης και παρουσίασης, το εξεταζόμενο υλικό ταξινομήθηκε σε τρεις ομάδες: Ι (β' τέτ./μέσα 12ου αι.), ΙΙ (μέσα/γ' τέτ. 12ου αι.), ΙΙΙ (δ' τέτ. 12ου – α' τέτ./μισό 13ου αι.), με τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

Ομάδα Ι: Κυρίως αγγεία με πηλό τύπου 4. Εκτός από το λευκό επίχρισμα της εσωτερικής τους επιφάνειας, συχνά στην εξωτερική φέρουν λευκό ή ωχροκάστανο λεπτόρρευστο επίχρισμα. Η χάραξη της διακόσμησης συνήθως είναι πολύ λεπτή και σε ορισμένες περιπτώσεις αβαθής.

Ομάδα ΙΙ: Συνιστά την πιο αντιπροσωπευτική ομάδα του εξετασθέντος υλικού. Έχει κατά κανόνα πηλό τύπου 3, λευκό επίχρισμα που εκτείνεται και στην εξωτερική επιφάνεια, συ-

---

896. Sanders 1999, 163 εικ. 9 (περ. 1200–1225).
897. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 154 αρ. 182–83 (Μ. Μιχαηλίδου).
898. Armstrong 1991, 338 (αρ. 17, εικ. 7, 9), 346.
899. Στο ναυάγιο της Καβαλλιανής απουσιάζουν τα επιπεδόγλυφα και για αυτό το λόγο το φορτίο του χρονολογείται ελαφρώς πιο πρώιμα, στα τέλη του 12ου αι., βλ. Κουτσουφλάκης 2013, 102–4. Σε πιο πρόσφατη δημοσίευση το ναυάγιο χρονολογείται στα τέλη του 12ου/αρχές του 13ου αι. (Waksman κ.ά. 2018α, 1123).
900. Εκτενέστερη αναφορά επί του θέματος θα γίνει στην Υποενότητα 4.3.1.
901. Βλ. ενδεικτικά Baraschi και Damian 1993, 246, 258 αρ. 321, εικ. 19· Dark 2001, 131.
902. Ομάδα Ι: αρ. 256–58, 262, 271, 283. Ομάδα ΙΙ: αρ. 293, 317, 322, 370, 375–76. Ομάδα ΙΙΙ: αρ. 398, 400, 411, 419.
903. Αρ. 262, 283.

νήθως πιο αραιό από αυτό της εσωτερικής. Κυριαρχούν οι κούπες και τα πινάκια και ως προς τη διακόσμηση, η χάραξη είναι μεν λεπτή, αλλά πιο έντονη από αυτήν της προηγούμενης ομάδας. Η συγκεκριμένη ομάδα συγκεντρώνει τα υψηλής ποιότητας δείγματα που διακρίνονται για την καθαρότητα του επιχρίσματος και της εφυάλωσης και την κομψότητα των διακοσμήσεών τους.

Ομάδα ΙΙΙ: Αγγεία κυρίως με πηλό τύπου 5, αδρά επεξεργασμένο. Συχνά η εξωτερική τους επιφάνεια είναι πορώδης, λόγω της πρόχειρης λείανσής της. Στα σχήματα κυριαρχούν οι μεγάλες βαθιές και οι μικρές κούπες. Το επίχρισμα δεν είναι ιδιαίτερα καθαρό, η δε εφυάλωση συχνά είναι σκοτεινή πράσινη. Γενικά, τα αγγεία είναι χαμηλής ποιότητας τόσο ως προς την κατασκευή (πηλός, επίχρισμα, εφυάλωση) όσο και ως προς τη διακόσμησή τους (χαλαρή οργάνωση των μοτίβων, βιαστική και ενίοτε αδέξια χάραξη). Δεν λείπουν και πιο αξιόλογα παραδείγματα, όπως τα αγγεία με τα ψάρια, ιδίως το 397, και τα βαθιά πινάκια με απεικόνιση πτηνού (405, 407). Ακόμα, όμως, και σε αυτές τις περιπτώσεις παρ' όλο που σχεδιαστικά η χάραξη είναι αρκετά καλή, η εφυάλωση είναι είτε πολύ σκοτεινή είτε θαμπή, προσδίδοντάς τους ένα μέτριο αισθητικό αποτέλεσμα.

2.7 ΚΟΥΚΚΙΔΩΤΗ (MEASLES WARE, INCISED AND SLIP PAINTED WARE) [ΑΡ. ΚΑΤ. 436–517][904]

Στη συγκεκριμένη κατηγορία, η οποία είναι γνωστή στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως "Measles Ware",[905] συνδυάζεται η γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα με την εγχάρακτη τεχνική. Στην ελληνική ορολογία η συγκεκριμένη κεραμική είναι γνωστή με την ονομασία ιλαροπληγής.[906] Εδώ προτιμήθηκε ο όρος κουκκιδωτή, λόγω του ότι η γραπτή διακόσμηση συνίσταται αποκλειστικά από κουκκίδες. Επίσης, με την ονομασία αυτή καλύπτεται και μια μικρή ομάδα του εξεταζόμενου υλικού που κοσμείται μόνο με κουκκίδες, χωρίς την παρουσία εγχάραξης.

Θέσεις εύρεσης

Κουκκιδωτά έχουν βρεθεί σε πολύ λίγες περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας· κατ' εξοχήν στην Πελοπόννησο, με λίγα δείγματα στην Αλβανία και την Ιταλία και ακόμα λιγότερα σε άλλες θέσεις.

Αθήνα,[907] **Κόρινθος**,[908] Σικυώνα[909] και η ευρύτερη περιοχή της,[910] ευρύτερη περιοχή Νε-

---

904. Για την εξεταζόμενη κατηγορία βλ. Morgan 1942, 90–5· Sanders 1995α, 69, 248–49· Vroom 2005, 88–9· Vassiliou 2018α.

905. Ο Morgan (1942, 90) μας πληροφορεί σχετικά: "The name of this ware originated among the excavators at Corinth, who used it to distinguish a group of pottery characterized by decorations, outlined in Sgraffito technique, and filled in with bright red spots". Εναλλακτικά χρησιμοποιείται και η περιγραφική ονομασία "Incised and Slip Painted Ware", βλ. Sanders 1995α, 69· Vroom 2005, 89.

906. Από όσο γνωρίζω τη συναντούμε για πρώτη φορά στον Ορλάνδο (1969, 165), ο οποίος αποδίδει την αγγλική ονομασία "Measles Ware" στην ελληνική, πιθανώς χωρίς την πρόθεση να δημιουργήσει νέα ορολογία.

907. Morgan 1942, 95.

908. Morgan 1942, 90–5, 236–42 αρ. 640–702, εικ. 68–70, 187–88, πίν. XXVII–XXVIII· Williams και Zervos 1990, 339–41, πίν. 62d, 64e· Sanders 1995α, 69, πίν. 9c· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 93 αρ. Α68–9· Sanders 2003β, 389 εικ. 23:2.10· Τζαβέλλα 2018, 812, αρ. 23, εικ. 5. Ορισμένα από τα δημοσιευμένα αγγεία στη μονογραφία του Morgan περιλαμβάνονται σε καταλόγους εκθέσεων, βλ. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985, 230–31 αρ. 267 (Α. Μουτζάλη)· Evans και Wixom 1997, 267–68 αρ. 189 (E. Dauterman Maguire)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 25 (αρ. 1), 166–69 (αρ. 191–96) (Ι. Τζώνου-Herbst)· Cormack και Vassilaki 2008, 145, 403 αρ. 87 (G. Sanders).

909. Ορλάνδος 1969, 165, εικ. 21.

910. Lolos 2011, 344, εικ. 5:57.

μέας,[911] Τεγέα,[912] Άγιος Ιωάννης Προβαντηνός,[913] **Σπάρτη**[914] (Μαγούλα),[915] Κέα(;)[916]

Δυρράχιο,[917] Αυλώνα,[918] Βουθρωτό,[919] λιμνοθάλασσα Βενετίας (Costanziaca,[920] Torcello,[921] Fusina[922]), Πάδοβα,[923] Ηράκλεια,[924] Brindisi,[925] Bari,[926] Trani,[927] **Οτράντο**,[928] Giurdignano[929]

Ως προς την παραλλαγή χωρίς εγχάραξη, η εξάπλωσή της παρουσιάζεται ακόμα πιο περιορισμένη, κυρίως στην Κόρινθο,[930] με μόλις ένα δείγμα από το Οτράντο.[931]

Υλικό Άργους[932]

Στο Άργος η κεραμική της εξεταζόμενης κατηγορίας αφθονεί, δυστυχώς όμως σε πολύ αποσπασματική κατάσταση. Μάλιστα λόγω της φύσης της διακόσμησής της (σχετικά τυποποιημένη) και της ομοιογένειας του πηλού της, ενίοτε είναι δύσκολο να εντοπιστούν συνανήκοντα θραύσματα, γεγονός που δυσχεραίνει την καταμέτρησή της και τη συνακόλουθη εξαγωγή ασφαλών ποσοτικών συμπερασμάτων. Όπως και να έχει, αποτελεί την τρίτη σε συχνότητα κατηγορία (μετά τη λεπτεγχάρακτη και τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα), συνιστώντας το 17,7% του συνολικού εξεταζόμενου υλικού (Πίν. 1).[933] Η πλειονότητά της προέρχεται από το οικόπεδο ΑΤΕ, ενώ έχει βρεθεί και σε αρκετές άλλες σωστικές ανασκαφές της πόλης.[934] Όσον αφορά την υπόλοιπη Αργολίδα, μόνο στο Ναύπλιο έχει εντοπιστεί (με τα ως τώρα δεδομένα).[935]

---

911. Sutton 1990, 655· Athanassopoulos 2016, 72 (αρ. 26, εικ. 16), 106 (αρ. 170, εικ. 54), 122 (αρ. 233, εικ. 68).
912. Αδημοσίευτα θραύσματα από την ανασκαφική έρευνα που διεξήχθη από το Νορβηγικό Ινστιτούτο σε συνεργασία με τη ΛΘ' ΕΠΚΑ και την 25η ΕΒΑ.
913. Αδημοσίευτο θραύσμα από ανασκαφική έρευνα της 25ης ΕΒΑ.
914. Dawkins και Droop 1910–1911, 27 αρ. 53–60, πίν. XVII· Sanders 1993, 267, αρ. 29–31, εικ. 6, πίν. 24· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 26 αρ. 2 (Α. Μπακούρου)· Bakourou κ.ά. 2003, 234, εικ. 3· Katsara 2018, 300, 301, 303, εικ. 2, πίν. 1.
915. Vassi 1993, 291 αρ. 9, πίν. 28d:2.
916. Cherry κ.ά. 1991, 354, εικ. 18:1.
917. Hoti 1989, 226, πίν. X:3· Mileusnič 2005, 770, εικ. 28:1· Metalla 2018, 151–53, πίν. 1:4.
918. Κομματάς 2003, 243 εικ. 3ι· Metalla 2015, 810, πίν. 1:8.
919. Hodges και Vroom 2007, 383–84, εικ. 13:2.
920. Saccardo κ.ά. 2003, 405.
921. Saccardo κ.ά. 2003, 405.
922. Lazzarini και Canal 1993, 85, εικ. 2:5, πίν. II· Saccardo κ.ά. 2003, 405 υποσ. 26.
923. Candiani κ.ά. 1980· Milella Lovecchio 1989, 102· Saccardo κ.ά. 2003, 405.
924. Saccardo κ.ά. 2003, 405.
925. Milella Lovecchio 1989, 100· Arthur 2007α, 245.
926. Milella Lovecchio 1989, 100· Arthur 2007α, 245.
927. Arthur 2007α, 245.
928. Milella Lovecchio 1989, 99· Patterson και Whitehouse 1992, 166–69 αρ. 718–34, εικ. 6:26–7· Patterson 1993, 108, εικ. 4.
929. Arthur 2007α, 244–45.
930. Morgan 1942, 214 (αρ. 405, εικ. 179), 235 (αρ. 620, εικ. 65e, 67 & αρ. 624, εικ. 65g)· Williams και Zervos 1990, 341, πίν. 62c.
931. Patterson και Whitehouse 1992, 169 αρ. 733.
932. Για σύντομη παρουσίαση των κουκκιδωτών που έχουν βρεθεί στο Άργος βλ. επίσης Vassiliou 2018α, 268–70.
933. Αριθμεί συνολικά 328 καταγεγραμμένα δείγματα, εκ των οποίων τα 73 περιλαμβάνονται στον κατάλογο.
934. Λοιπά οικόπεδα: Γκαλέτση, Θηβαίου, Καρδαρά, Κοντογιάννη (1992–1993), Κοντογιάννη (1996–1997), Κωστάκη, Μακρυγιάννη, Μπελερή, Ξακουστή – Ξιξή, ΟΤΕ, Παπαθανασίου, Σελλή, Τριανταφύλλου, Φλώρου.
935. Yangaki 2008, 597, εικ. 6–9· Γιαγκάκη 2012, 49–50, 82–3 αρ. 37–40, εικ. 33–6.

Ως προς τα κουκκιδωτά χωρίς εγχάραξη, αριθμούν 21 θραύσματα στο παρόν υλικό,[936] κυρίως από το οικόπεδο ΑΤΕ.[937]

Πηλός

Ο πηλός της εξεταζόμενης κατηγορίας παρουσιάζεται σε μεγάλο βαθμό ομοιογενής. Ανήκει κυρίως στον τύπο 4 (κυρίως 4.2), είναι ρόδινος (2.5 YR 6/6 – 5 YR 7/4), μέτριας σκληρότητας, με μικρούς/μέτριους πόρους και λίγα λευκά εγκλείσματα. Το πλέον χαρακτηριστικό του στοιχείο συνιστούν τα άφθονα ερυθρά και μελανά εγκλείσματα. Στον τύπο 4.1 κυριαρχεί το ωχροκάστανο/φαιό χρώμα (7.5 YR 7/3–7/4), ενώ ως προς τη σύστασή του χαρακτηρίζεται από πολλά μελανά και φαιά εγκλείσματα. Το ίδιο ισχύει και για τα χωρίς εγχάραξη θραύσματα, τα οποία είναι κατασκευασμένα κυρίως από πηλό τύπου 4 (ιδίως 4.2).

Χαρακτηριστικό πολλών αγγείων με πηλό τύπου 4, όπως είδαμε και στη γραπτή με πράσινο και καστανό Ι, συνιστά η διαφορά στο χρώμα της εξωτερικής τους επιφάνειας, που συνήθως είναι ωχροκάστανο, στοιχείο το οποίο παρατηρείται και στην αντίστοιχη κορινθιακή κεραμική.[938] Σε ορισμένα δείγματα η διαφορά αυτή εντείνεται από το ωχροκίτρινο ή ωχρορόδινο επίχρισμα, με το οποίο καλυπτόταν συχνά η εξωτερική επιφάνεια των αγγείων αυτού του τύπου.

Τα πιο όψιμα δείγματα του αργειακού υλικού έχουν εντελώς διαφορετικό πηλό. Τα 503 και 504 έχουν πηλό τύπου 5.1 και 5.2, ενώ τα 500, 505–508 χαρακτηρίζονται από τον έντονα ερυθρό πηλό τους (2.5 YR 5/6, 5/8, 4/8) και τα άφθονα σπινθηρίζοντα στοιχεία.[939]

Τέλος, υπάρχουν και δείγματα που φαίνεται να διαφοροποιούνται από τους τύπους της παρούσας έρευνας.[940]

Σχήμα

Λίγα δείγματα της κατηγορίας σώζουν πλήρες προφίλ. Όπως προαναφέρθηκε, τα περισσότερα θραύσματα σώζονται σε πολύ μικρό μέγεθος, γεγονός που δεν επιτρέπει την εξαγωγή ιδιαίτερων συμπερασμάτων ως προς το αρχικό τους σχήμα. Όλα, πάντως, προέρχονται από ανοιχτά αγγεία, κυρίως κούπες και πινάκια και σπανιότερα κύπελλα.[941] Χαρακτηριστικό στοιχείο της συγκεκριμένης κεραμικής αποτελούν οι χαμηλές και μικρές δακτυλιόσχημες βάσεις, με διάμετρο κατά μέσο όρο 6–7 εκ. Λίγες βάσεις φτάνουν τα 9–10 εκ. και προέρχονται είτε από μεγάλα είτε από πιο όψιμα δείγματα. Άλλο χαρακτηριστικό πολλών βάσεων της κατηγορίας συνιστά η λοξότμητη διαμόρφωση της εσωτερικής πλευράς του δακτυλίου τους.

Όσον αφορά τα σχήματα που μας δίνουν προφίλ, πρόκειται για μεγάλες κούπες με γωνιώδη τοιχώματα (Τύπος Κ3),[942] καθώς και μεγάλες βαθιές κούπες με λοξά τοιχώματα και χείλος με

936. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται τα εννέα (αρ. 509–17).
937. Λοιπά οικόπεδα: Γ. Κοντογιάννη, Ντίνη, ΟΤΕ.
938. Morgan 1942, 90· Sanders 1995α, 54–5.
939. Όπως θα δούμε στην Υποενότητα 7.2, ο πηλός των 500, 505–508 πιθανώς συνδέεται με την παραγωγή της Σπάρτης.
940. Αρ. 440, 492, 498, 517.
941. Παρόμοια εικόνα μάς παρέχει και η κεραμική της Κορίνθου, όπου κυριαρχούν οι κούπες και τα πινάκια, βλ. Morgan 1942, 90–1.
942. Αρ. 441, 446, 450, 454, 501.

αποστρογγυλεμένη ακμή που προεξέχει τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά.[943] Οι τελευταίες συνιστούν ένα σχήμα που το συναντούμε μόνο σε αυτή την κατηγορία. Το όψιμο 508 έχει παρεμφερές σχήμα, με τη διαφορά ότι το χείλος του έχει επίπεδη ακμή και εξέχει μόνο εξωτερικά.[944] Οι κούπες 464 και 490 είναι μεσαίου μεγέθους, βαθιές με λοξά τοιχώματα και απλό χείλος, στον τύπο που είναι ιδιαίτερα αγαπητός, όπως είδαμε, στην ομάδα των λεπτεγχάρακτων (Τύπος Κ7). Παρόμοια είναι και η 469, με τη διαφορά ότι έχει ημισφαιρικό σώμα. Καλό δείγμα συνιστά η ημισφαιρόμορφη κούπα 509 με απλό, ελαφρώς εξώστρεφο, χείλος. Συχνά απαντούν μικρές κούπες, από τις οποίες σώζεται μόνο η μικρή και χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση τους.[945]

Τα πινάκια παρουσιάζουν ποικιλία τύπων· με λοξά τοιχώματα που διαμορφώνουν γωνία λίγο πριν από το κάθετο ή αποκλίνον χείλος (Τύπος Π2),[946] με λοξά ή καμπύλα τοιχώματα και οριζόντιο χείλος (Τύπος Π5),[947] με τοιχώματα σχεδόν οριζόντια που διαμορφώνουν γωνία (ενίοτε αποστρογγυλεμένη) προς το κάθετο χείλος (Τύπος Π3),[948] με λοξά τοιχώματα και χείλος είτε ελαφρώς αποστρογγυλεμένο και ενισχυμένο στην ακμή του,[949] είτε απλή απόληξη (Τύπος Π4).[950] Στο αργειακό υλικό συμπεριλαμβάνεται και ένα κύπελλο, το οποίο ξεχωρίζει όχι μόνο ως προς τη σπανιότητά του αλλά και ως προς το μεγάλο μέγεθος της λαβής του.[951] Από τα σωζόμενα θραύσματά του, δεν είναι σαφές αν ήταν μόνωτο ή δίωτο.

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Τα περισσότερα αγγεία φέρουν παχύ λευκό επίχρισμα στην εσωτερική τους επιφάνεια, το οποίο εκτείνεται και στο άνω τμήμα της εξωτερικής, συνήθως με σταξίματα. Λίγα φέρουν παχύ λευκό σε ολόκληρη την εξωτερική τους επιφάνεια,[952] ενώ ορισμένα φέρουν λεπτόρρευστο εξωτερικά.[953] Συνήθως η εξωτερική επιφάνεια των αγγείων καλύπτεται με ωχρορόδινο, ωχροκίτρινο ή φαιόλευκο επίχρισμα.

Παρατηρείται ότι ορισμένα αγγεία, παρ' ότι φέρουν παχύ στρώμα επιχρίσματος στην εσωτερική τους επιφάνεια, η τελευταία δεν έχει καλυφθεί με ομοιογένεια, με συνέπεια να παρουσιάζονται κενά.[954] Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, όπως στα 472 και 473, το φαινόμενο αυτό είναι αρκετά έντονο, επιδρώντας αρνητικά στο τελικό αισθητικό αποτέλεσμα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του 473, στο οποίο ενώ η σχεδίαση του αετού είναι κομψή και επιτυχημένη, η παράσταση είναι δυσδιάκριτη. Αυτό επιτείνεται και από την ιδιαίτερα λεπτή χάραξη. Τέλος, υπάρχουν ορισμένα αγγεία που φέρουν στην κύρια επιφάνειά τους πολύ λεπτό φαιόλευκο επίχρισμα,[955] το οποίο δεν αναδεικνύει τη διακόσμηση, δεδομένου ότι δεν ξεχωρίζουν επαρκώς τα εγχάρακτα θέματα.

---

943. Αρ. 492, 494.
944. Ως προς αυτό, φέρει ομοιότητα με κουκκιδωτό από τη Σπάρτη, το οποίο χρονολογείται πιο πρώιμα, γύρω στα μέσα του 12ου αι., βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 26 αρ. 2 (Α. Μπακούρου).
945. Αρ. 471, 484, 486, 498.
946. Αρ. 472(;), 488–89.
947. Αρ. 445, 455, 491, 495.
948. Αρ. 487, 503.
949. Αρ. 467–68.
950. Αρ. 473.
951. Αρ. 459.
952. Αρ. 459, 474, 492, 515.
953. Αρ. 440, 449–50, 494.
954. Αρ. 437, 460, 464, 468, 472–73, 477, 509, 515.
955. Αρ. 441–43, 445–48, 452.

Τα όψιμα δείγματα φέρουν παχύ λευκό επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά στο άνω τμήμα τους, συνήθως με σταξίματα, ενώ σε λίγες περιπτώσεις το επίχρισμα, σε πιο αραιή μορφή, καλύπτει και την υπόλοιπη εξωτερική επιφάνεια.[956]

Ως προς την εφυάλωση, γενικά είναι λεπτή και αρκετά στιλπνή. Κυριαρχούν, όπως και στα λεπτεγχάρακτα, οι ανοιχτοί τόνοι, προκειμένου να αναδεικνύεται το χρώμα των κουκκίδων, αλλά και η χάραξη. Η πλειονότητα των αγγείων φέρει άχρωμη εφυάλωση με ελαφρώς κιτρινωπούς, πρασινωπούς ή κιτρινοπράσινους τόνους.[957] Σε λιγότερες περιπτώσεις απαντά η κιτρινοπράσινη ή πρασινοκίτρινη,[958] η ανοιχτοπράσινη,[959] η φαιοπράσινη[960] και η πράσινη.[961] Τέλος, υπάρχουν ορισμένα αγγεία που φέρουν τη γνωστή από προηγούμενες κατηγορίες πράσινη εφυάλωση στην εξωτερική τους επιφάνεια.[962]

Στα όψιμα δείγματα η εφυάλωση είναι πιο σκοτεινή και δεν έχει την καθαρότητα των πιο πρώιμων δειγμάτων. Κυρίως είναι πρασινοκίτρινη,[963] ενίοτε πρασινωπή ανοιχτή,[964] κιτρινοκάστανη[965] ή ανοιχτοκίτρινη.[966]

Διακόσμηση

Στη διακόσμηση της εξεταζόμενης κατηγορίας χρησιμοποιούνται κατά κανόνα δύο τεχνικές: η γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα και η εγχάρακτη. Η εγχάραξη χρησιμοποιείται αποκλειστικά για το περίγραμμα των διακοσμητικών θεμάτων και όχι αυτόνομα και είναι στη συντριπτική της πλειονότητα λεπτή, σε ορισμένα μάλιστα αγγεία εξαιρετικά λεπτή.[967] Υπάρχουν και οι περιπτώσεις, στις οποίες η εγχάραξη παραλείπεται.[968] Το σήμα κατατεθέν της διακόσμησης είναι οι γραπτές με σκοτεινό επίχρισμα κουκκίδες, συνήθως σε σκοτεινό ερυθροκάστανο χρώμα και δευτερευόντως σε μελανοκάστανο ή μελανό.

Στόχος του κεραμέα ή του διακοσμητή θα ήταν οι παχιές και καθαρές κουκκίδες, που θα έδιναν τη μορφή αναγλύφου.[969] Ωστόσο, υπάρχουν και δείγματα στα οποία η τοποθέτηση των κουκκίδων δεν έχει πετύχει.[970] Παρ' ότι το είδος αυτής της διακόσμησης φαίνεται κάπως απλοϊκό, διαπιστώνεται ότι ήταν απαιτητικό δεδομένου ότι προϋπέθετε ακρίβεια και σταθερότητα στην τοποθέτηση των κουκκίδων προκειμένου οι τελευταίες να αποδίδονται ανάγλυφα και ομοιόμορφα.

Ως προς τα μοτίβα, το σχετικό θεματολόγιο δεν είναι ιδιαίτερα ευρύ και διακρίνεται μια σαφής προτίμηση σε συγκεκριμένα θέματα. Πολύ αγαπητό είναι ένα φυλλόσχημο μοτίβο,

956. Αρ. 504–5.
957. Αρ. 436–37, 441–58, 460–64, 466–81, 483–93, 509–16.
958. Αρ. 438–39, 498–99.
959. Αρ. 440, 459, 494–96.
960. Αρ. 497.
961. Αρ. 482.
962. Αρ. 436–40, 450, 456–57, 482, 485, 513, 517.
963. Αρ. 502–3, 506, 508.
964. Αρ. 504.
965. Αρ. 507.
966. Αρ. 505.
967. Για το λόγο αυτό δεν προτιμήθηκε ο όρος "Incised and Slip Painted Ware", διότι παραπέμπει αποκλειστικά σε αδρή χάραξη.
968. Αρ. 509–17.
969. Αρ. 442–44, 464, 471–73, 476, 479, 486–88, 491, 496, 498, 500, 502, 510. Δεν αποκλείεται οι κουκκίδες να μιμούνταν πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους που θα κοσμούσαν πολυτελή μεταλλικά σκεύη.
970. Αρ. 445, 447–48, 452, 475, 495.

το οποίο απαντά είτε μόνο του είτε πολύ συχνά σε συνδυασμό με δένδρο.[971] Πολύ συχνή, επίσης, είναι η διακόσμηση που συνίσταται από μικρούς ομόκεντρους κύκλους στο κέντρο του πυθμένα, από όπου ξεκινούν φυλλόμορφα μοτίβα εναλλάξ με υψίκορμα δένδρα.[972] Συχνά στη συγκεκριμένη κατηγορία, οι κύκλοι δεν είναι χαραγμένοι με διαβήτη, προσδίδοντας ένα αδέξιο αποτέλεσμα στη διακόσμηση.[973] Αγαπητό μοτίβο αποτελεί και ο σχηματοποιημένος βλαστός,[974] ενίοτε αποδοσμένος σε μεγάλη κλίμακα, καθώς και ο πλοχμός.[975]

Άλλο θέμα συνιστούν οι απεικονίσεις πτηνών[976] και ψαριών,[977] όπου το φτέρωμα των πτηνών και τα λέπια των ψαριών αποδίδονται με εγχάρακτες φολίδες, η κάθε μία από τις οποίες φέρει και μία γραπτή κουκκίδα στο εσωτερικό της. Τα πτηνά θυμίζουν ορνιθόμορφα, υπάρχει όμως και μία περίπτωση που αποδίδεται αετός.[978] Στο όψιμο δείγμα 503 απεικονίζεται ζώο, πιθανώς αιλουροειδές, όπου η διακόσμηση με κουκκίδες εξυπηρετεί την εικονιστική του απόδοση.

Στο πλούσιο υλικό της Κορίνθου περιλαμβάνονται ορισμένα μοναδικά δείγματα, όπως η κούπα με την παράσταση σειρήνας ή άρπυιας που πατά επάνω σε πτηνό (ίσως στρουθοκάμηλο),[979] το πινάκιο με τον κένταυρο που κρατά ξίφος και ασπίδα,[980] καθώς και πινάκιο με πιθανολογούμενη σκηνή δρακοντοκτονίας.[981] Επίσης, στο υλικό της Κορίνθου απαντούν λιοντάρια[982] και λαγοί.[983]

Άλλη αγαπητή διάταξη, πιθανώς με επιρροές από τη λεπτεγχάρακτη τεχνική, αποτελεί ο τύπος του μεταλλίου, όπου το κέντρο του πυθμένα κοσμείται με μετάλλιο και τα τοιχώματα με ταινία.[984] Και τα δύο στο εσωτερικό τους φέρουν κουκκίδες. Σε αυτή τη διάταξη τόσο το μετάλλιο όσο και η ταινία χαράσσονταν με διαβήτη. Το ίχνος που άφηνε η οπή στο κέντρο του πυθμένα φαίνεται πως εύκολα καλυπτόταν από κάποια κουκκίδα.[985] Αγαπητό θέμα αποτελούν και οι κύκλοι, που καλύπτουν όλο το αγγείο,[986] καθώς και οι κύκλοι που χωρίζονται στο εσωτερικό τους σε τεταρτοκύκλια.[987]

Σε μία μόνο περίπτωση η διακόσμηση ποικίλλεται με πράσινες υαλώδεις πινελιές,[988] ενώ το 501 φέρει ακριβώς κάτω από το χείλος καστανή υαλώδη ταινία θυμίζοντας ως προς αυτό τα γραπτά με πράσινο και καστανό χρώμα (στη σύνδεση αυτή παραπέμπει και το σχήμα του αγγείου με τα γωνιώδη τοιχώματα).

---

971. Αρ. 436–37, 440, 451–53, 461–62, 471.
972. Αρ. 460–66. Καλό παράδειγμα αποτελεί η κούπα 464, που σώζει ικανό τμήμα της διακόσμησής της.
973. Βλ. π.χ. αρ. 460–64, 466.
974. Αρ. 441, 445, 454, 467, 494.
975. Αρ. 450, 468–70, 475, 492–93, 495.
976. Αρ. 447, 473–74, 476–77, 481(;), 482(;), 498–99.
977. Αρ. 478–80, 495, 497.
978. Αρ. 473.
979. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 169 αρ. 196 (Ι. Τζώνου-Herbst)· Cormack και Vassilaki 2008, 145, 403 αρ. 87 (G. Sanders). Πρόκειται για ενδιαφέρουσα αλλά δυσερμήνευτη παράσταση, που ο Sanders δεν αποκλείει να συνδέεται με κάποιο βυζαντινό τραγούδι ή αφήγηση που δεν μας σώζεται. Η Dauterman Maguire (στο Evans και Wixom 1997, 267) θεωρεί ότι έχει περιπαικτικό χαρακτήρα, θεωρώντας ότι η στρουθοκάμηλος τρώει το ψάρι και η σειρήνα τη στρουθοκάμηλο.
980. Morgan 1942, 92, 237 αρ. 651, εικ. 68c, πίν. XXVIIa.
981. Morgan 1942, 92, 238–39 αρ. 662, εικ. 69b, 188.
982. Morgan 1942, 92, πίν. XXVIIIa–d.
983. Morgan 1942, 92, πίν. XXVIIIe, s.
984. Αρ. 443–44, 448, 456, 483–91, 496, 501–2.
985. Μόνο στο 496 η οπή είναι ορατή.
986. Αρ. 457.
987. Αρ. 442, 449, 484(;).
988. Αρ. 475. Βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 168 αρ. 195 (Ι. Τζώνου-Herbst), για παρόμοια περίπτωση στο πινάκιο με την απεικόνιση κενταύρου από την Κόρινθο.

Το χείλος των αγγείων, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, όταν σώζεται, κοσμείται με πινελιές ή σπανιότερα κουκκίδες, από επίχρισμα ίδιου χρώματος με τις κουκκίδες τις διακόσμησης.

Ως προς το στιλ της διακόσμησης, ξεχωρίζουν δύο ομάδες: η πρώτη χαρακτηρίζεται για το συνήθως καθαρό λευκό επίχρισμα και τις ερυθρές –ενίοτε ερυθροκάστανες– κουκκίδες, που συχνά είναι αρκετά παχιές, σχεδόν ανάγλυφες, και τα καλοσχεδιασμένα μοτίβα.[989] Ιδιαίτερα ξεχωρίζει για την ποιότητά του το 466, που παρουσιάζει αρκετή ομοιότητα με αγγείο της Κορίνθου.[990] Η δεύτερη ομάδα φέρει πιο μικρές κουκκίδες μελανού χρώματος, έχει πιο σκοτεινή εφυάλωση (συνήθως πρασινωπή ή φαιή) και αρκετά στιλπνή.[991] Παράλληλα υπάρχουν και αρκετά δείγματα που διαφοροποιούνται.[992]

Τα κουκκιδωτά χωρίς εγχάραξη φέρουν στην πλειονότητά τους ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο που συνίσταται από μία κεντρική κουκκίδα, η οποία περιβάλλεται κυκλικά από μικρότερες,[993] πιθανώς αναπαριστώντας ανθέμιο. Συχνά οι κουκκίδες είναι αρκετά παχιές, ανάγλυφες, ιδίως στα 514 και 515, σε χρώμα σκοτεινό καστανό,[994] ερυθροκάστανο,[995] μελανοκάστανο[996] ή μελανό.[997] Δύο δείγματα, που σώζουν το χείλος τους, φέρουν τις χαρακτηριστικές για την κατηγορία πινελιές. Τα 516 και 517 ξεχωρίζουν ως προς το ότι φέρουν πυκνές κουκκίδες. Επίσης, οι μικρές μελανές κουκκίδες του 517 δεν διαφέρουν για παράδειγμα από τις αντίστοιχες του 438. Αγγείο με παρόμοια διακόσμηση, αλλά με αντίθετα χρώματα απαντά στην Κόρινθο.[998] Ομοιότητες παρουσιάζονται και με αγγεία από το ανατολικό Ιράν του 10ου αιώνα με λευκό και ερυθρό επίχρισμα σε σκοτεινό βάθος.[999]

Όσον αφορά τα όψιμα δείγματα, η χάραξη είναι κατά κανόνα μέτρια και βαθιά, ενώ στο 506 συνδυάζεται με πινελιές πράσινου χρώματος. Ως προς τις κουκκίδες, είναι κυρίως αρκετά παχιές και πλατιές, σε χρώμα σκουροκάστανο ή μελανοκάστανο. Το 507 διαφοροποιείται τεχνικά, διότι το εσωτερικό των μοτίβων του είναι καλυμμένο με μελανοκάστανο συνεχές επίχρισμα. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει το θραύσμα 508, στο οποίο ο κάμπος του μεταλλίου φέρει διαφορετικό χρώμα εφυάλωσης, δίνοντας την εντύπωση του επιπεδόγλυφου.[1000]

Οπές ανάρτησης

Στην κατηγορία αυτή σχεδόν μία στις δύο βάσεις φέρει οπή στον δακτύλιό της.[1001] Το ίδιο παρατηρείται και στο υλικό της Κορίνθου.[1002]

Χρονολόγηση

Σύμφωνα με τον Sanders, τόσο τα εγχάρακτα όσο και τα χωρίς εγχάραξη κουκκιδωτά χρονο-

989. Αρ. 449, 454, 466–68, 470–88, 490–91.
990. Morgan 1942, 239 αρ. 665, εικ. 68i, πίν. XXVIIb· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 25 αρ. 1 (Ι. Τζώνου-Herbst).
991. Αρ. 438, 440–43, 456–58.
992. Βλ. π.χ. αρ. 436, 439, 492–96.
993. Αρ. 509–15.
994. Αρ. 509–10.
995. Αρ. 514–15.
996. Αρ. 511–13.
997. Αρ. 516–17.
998. Williams κ.ά. 1998, 258 αρ. 20, πίν. 46b.
999. Watson 2004, 226 αρ. Gb:10–1.
1000. Ευχαριστώ θερμά την κεραμολόγο Εύη Κατσάρα για τη συγκεκριμένη επισήμανση.
1001. Αρ. 436–37, 447, 449, 458, 462–63, 477, 480–81, 486, 509, 511–13, 517.
1002. Morgan 1942, 89· βλ. επίσης Dark 2001, 126· Vroom 2005, 89.

λογούνται στο β' – γ' τέταρτο του 12ου αιώνα περίπου.[1003] Στο αργειακό υλικό η πλειονότητα των δειγμάτων θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο β' τέταρτο/μέσα του 12ου αιώνα, λόγω των ομοιοτήτων με τη γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα καθώς και με τη λεπτεγχάρακτη Ι κεραμική. Ορισμένα δείγματα, όπως τα 498–502, θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου αιώνα λόγω των επιμέρους κατασκευαστικών τους στοιχείων που παραπέμπουν σε πιο προχωρημένη χρονολόγηση. Για τα 503–508, που αποτελούν τα πιο όψιμα δείγματα του αργειακού υλικού και για τα οποία δεν εντόπισα παράλληλα, προτείνεται μια χρονολόγηση γύρω στο τελευταίο τέταρτο του 12ου – α' τέταρτο/μέσα του 13ου αιώνα, λόγω της κατασκευαστικής τους ομοιότητας με άλλα όψιμα δείγματα του παρόντος υλικού.

ΣΥΝΟΨΗ

Στο εξεταζόμενο υλικό η κουκκιδωτή κεραμική αποτελεί την τρίτη σε συχνότητα κατηγορία μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής.

Ο κύριος τύπος πηλού είναι ο 4. Ως προς τα σχήματα προτιμώνται τα πινάκια και οι κούπες, με κοινό χαρακτηριστικό τις χαμηλές και μικρές δακτυλιόσχημες βάσεις, ο δακτύλιος των οποίων εσωτερικά είναι λοξότμητος. Η εφυάλωση είναι λεπτή, στιλπνή, σε ανοιχτούς τόνους (άχρωμη, ελαφρώς κιτρινωπή ή πρασινωπή). Εξωτερικά τα αγγεία συνήθως φέρουν λεπτό ωχροκίτρινο ή ωχροράδινο επίχρισμα.

Ως προς τη διακόσμηση, η χάραξη είναι κατά κανόνα λεπτή, ενίοτε εξαιρετικά λεπτή. Προτιμώνται συνδυασμοί φυτικών και γραμμικών μοτίβων, η διάταξη στον τύπο του μεταλλίου, καθώς και εικονιστικά θέματα (πτηνά, ψάρια). Ιδίως η παράσταση του ψαριού ήταν ιδιαίτερα επιτυχημένη σε αυτή την τεχνική.

Συχνότατη είναι η οπή στον δακτύλιο της βάσης των αγγείων.

Τα όψιμα δείγματα είναι λιγοστά και παρουσιάζουν όλα τα στοιχεία της όψιμης μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής (σκοτεινή εφυάλωση, πηλό τύπου 5 κτλ.).

2.8 ΓΡΑΠΤΗ ΛΕΠΤΕΓΧΑΡΑΚΤΗ (PAINTED FINE SGRAFFITO WARE) [ΑΡ. ΚΑΤ. 518–561][1004]

Η εξεταζόμενη κατηγορία είναι γνωστή διεθνώς από τον Morgan ως "Painted Sgraffito Ware"[1005] και στα ελληνικά ως γραπτή εγχάρακτη. Η Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή πρόσθεσε τον όρο λεπτεγχάρακτη στα αγγεία όπου η χάραξη είναι λεπτή,[1006] όρος που υιοθετήθηκε από πολλούς ερευνητές και στη διεθνή βιβλιογραφία (Painted Fine Sgraffito Ware).[1007]

1003. Sanders 1995α, 248–49· 1999, 163 εικ. 9. Βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 19· Vroom 2005, 89, οι οποίες τοποθετούν τη συγκεκριμένη κεραμική γύρω στα μέσα του 12ου αι.

1004. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία βλ. ενδεικτικά Morgan 1942, 140–42· Hayes 1992, 46· Sanders 1995α, 69, 249· Armstrong 1996α, 354· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 19· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 81· Vroom 2003α, 152–53· 2005, 86–7.

1005. Morgan 1942, 140. Η Alison Frantz (1938, 431) την είχε ονομάσει "Sgraffito with Painting".

1006. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 19.

1007. Vroom 2005, 87. Σημειώνεται ότι ο Kenneth Dark (2001, 135) ονομάζει τη συγκεκριμένη κατηγορία "Green and Brown Painted Sgraffito Ware".

Θέσεις εύρεσης

Δινογέτεια,[1008] Nufăru,[1009] Διονυσόπολη,[1010] **Βάρνα**,[1011] Αγχίαλος,[1012] Θερμά,[1013] Δεβελτός,[1014] Urdoviza,[1015] Stara Zagora,[1016] Djadovo[1017]

Κωνσταντινούπολη[1018] (Μεγάλο Παλάτιο,[1019] Αγία Ευφημία,[1020] Άγιος Πολύευκτος[1021]), Χρυσή,[1022] Başpinar,[1023] Αιγές,[1024] Έφεσος,[1025] Αναία,[1026] Μίλητος,[1027] Ιασός,[1028] Αφροδισιάδα,[1029] Σαγαλασσός,[1030] Μύρα,[1031] Ισσός,[1032] Λευκωσία,[1033] Αγία Μονή,[1034] Πάφος,[1035] Κούκλια/Παλαίπαφος,[1036] Ισραήλ/Παλαιστίνη[1037] (Άκρα,[1038] Ḥ. ʻUẓa[1039])

Ηράκλεια,[1040] Παληόχωρα Μαρώνειας,[1041] Μοσυνόπολη,[1042] Σέρρες,[1043] Βρύα,[1044] Επανομή

1008. Barnea 1967, 244–49, εικ. 149–52· 1989, 141, εικ. 11· Kuzev 2003, 77.
1009. Baraschi και Damian 1993, 249, 261 αρ. 402–5, εικ. 11, 19· Kuzev 2003, 77–8.
1010. Manolova-Voykova 2015, 423–24 αρ. 24–5· 2018, 113, πίν. 9:7.
1011. Kuzev 2003, 79, εικ. 7· Manolova-Voykova 2013, 356, εικ. 4:40–1· 2018, 113, πίν. 8:11.
1012. Manolova-Voykova 2013, 356, εικ. 7:26· 2018, 113, πίν. 6:10.
1013. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 5:6.
1014. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 4:11.
1015. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 2:9.
1016. Martinova και Kamisheva 2016, εικ. 4.
1017. Borisov 1989, 235, εικ. 284:2b–c.
1018. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 344–45, αρ. 65–8, πίν. 56.
1019. Stevenson 1947, πίν. 25:16.
1020. Naumann και Belting 1966, 92, πίν. 18a.
1021. Hayes 1992, 46.
1022. Böhlendorf-Arslan 2015, 56, εικ. 16:7.
1023. Doğer 2015, 57, πίν. I:1.
1024. Doğer και Armağan 2017, 111–13, πίν. 2:21–24.
1025. Vroom και Fındık 2015, 212–13, 237 αρ. 41–3, πίν. 4, 29· Vroom 2018, 387, πίν. 1:5.
1026. Doğer 2005, πίν. 4.
1027. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 501 αρ. 745, πίν. 146.
1028. Cincotti 2009, 25, 28–9.
1029. Öztaşkın 2017, 169, πίν. 2:1–2.
1030. Vionis κ.ά. 2010, 445, 448–49, εικ. 21c.
1031. Fındık 2015, 834 αρ. 3:7–8.
1032. Blackman και Redford 2005, 118, εικ. 6.
1033. Violaris 2004, 72, εικ. 11· Wartburg και Violaris 2009, 255, εικ. 6:3, 9:2.
1034. Wartburg 2003, 153, εικ. 6.
1035. Wartburg 2003, 159, εικ. 11.
1036. Wartburg 1998, 140 αρ. 12, εικ. 52, 55.
1037. Boas 1994, 102–3, εικ. 1:1. Σύμφωνα με τις Avissar και Stern (2005, 42), η κατηγορία αυτή απαντά σχετικά σπάνια στο Ισραήλ/Παλαιστίνη.
1038. Stern 2013β, 148–50, αρ. 26, εικ. 3.
1039. Avissar και Stern 2005, 41 (αρ. 8), 42, εικ. 15:8, πίν. XIII:7.
1040. Böhlendorf-Arslan 2016, 180–81 αρ. K147–48, εικ. 310.
1041. Δουκατά-Δεμερτζή 1994, 366, εικ. 16.
1042. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 52 (Ν. Ζήκος).
1043. Στρατή και Τσουρής 1991–1992, 340–41, πίν. 7β· Δαδάκη 2006, 1047–48, εικ. 2.
1044. Tsanana 2003, 247, εικ. 4.

(θέση Μπγιαδούδι),[1045] **Θεσσαλονίκη**,[1046] Πέλλα,[1047] Κίτρος,[1048] Βέροια,[1049] Ναύπακτος,[1050] Φθιώτιδα (Καλαπόδι,[1051] Παναγία,[1052] Βαλτέτσι,[1053] Σμίξη[1054]), Χαλκίδα,[1055] Αφράτι,[1056] Ερέτρια,[1057] Βοιωτία[1058] (**Θήβα**,[1059] Άγιος Θωμάς Τανάγρας[1060]), Αθήνα,[1061] Κόρινθος,[1062] ευρύτερη περιοχή Νεμέας,[1063] Πάτρα,[1064] Σπάρτη,[1065] Χίος,[1066] Άνδρος,[1067] Ρόδος,[1068] Κρήτη (Ηράκλειο)[1069]

Σερβία[1070] (Ras,[1071] Ναϊσσός[1072]), Πρίλαπος,[1073] Σκόπια,[1074] Αντιβάρη/Stari Bar,[1075] Δυρράχιο,[1076]

1045. Παζαράς 2009, 232, εικ. 284.
1046. Σωτηρίου και Σωτηρίου 1952, 241, πίν. 97ε, ζ· Πέτσας 1966, 334, πίν. 344β· Bakirtzis και Papanikola-Bakirtzis 1981, 423, εικ. 6· Ευγενίδου 1982α, 34, εικ. 7α· 1982β, 63, εικ. 13· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 38 αρ. 21· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 81 αρ. 153· Cormack και Vassilaki 2008, 144, 402 αρ. 83 (D. Papanikola-Bakirtzi)· Χατζηιωαννίδης κ.ά. 2010, 283, εικ. 15· Βασιλειάδου 2019, 598, εικ. 6–7. Οι Χ. Μπακιρτζής και Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή μάς πληροφορούν ότι στη Θεσσαλονίκη έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός θραυσμάτων με γραπτή εγχάρακτη διακόσμηση, βλ. Bakirtzis και Papanikola-Bakirtzis 1981, 423.
1047. Χρυσοστόμου 1995, 132, εικ. 20· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 330 αρ. 365 (Π. Χρυσοστόμου)· Μπονόβας και Τζιτζιμπάση 2011, 72–3 αρ. 26 (Π. Χρυσοστόμου).
1048. Μαρκή 1994, 127, εικ. 12· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 39 αρ. 22–3 (Ε. Μαρκή)· Μαρκή κ.ά. 2007, 277–79 αρ. 16–9, εικ. 16–9. Τα αγγεία του Κίτρους έχουν γενικά πιο αδρή χάραξη.
1049. Παΐσίδου 1995α, 608, πίν. 183β· 1995β, 74–5, εικ. 6.
1050. Παπαδοπούλου 1998–1999, 277–79, εικ. 2–3, 6, 8–9· Κωστή 2014, 97, εικ. 5.
1051. Armstrong 1996α, 339 (αρ. 20–1), 341 (αρ. 46–51), 354, πίν. 83, 85.
1052. Armstrong 1989β, 8 αρ. 30–1, εικ. 4, πίν. 4.
1053. Armstrong 1989β, 18 αρ. 21, εικ. 11, πίν. 7.
1054. Armstrong 1989β, 31–2 αρ. 26–32, εικ. 18, πίν. 10.
1055. Σκαρτσή και Βαξεβάνης 2017, 597, εικ. 3δ.
1056. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 42 αρ. 26 (Ν. Μιχάλου-Αλεβίζου).
1057. *ΑΔ* 56–59 (2001–2004) Τόμος Β2, 66–7, εικ. 58 (Γ. Κακαβάς).
1058. Vroom 2003α, 152–53, αρ. W11a:1–2, εικ. 6:22.
1059. Ιωαννίδου 1973, 274, πίν. 229β· Armstrong 1993, 306–7 αρ. 77–9, εικ. 7, πίν. 32· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 37 (αρ. 20), 40 (αρ. 24) (Χ. Κοιλάκου)· Vroom 2006α, 184, 190, εικ. 4, 41· 2014β, 462, εικ. 7· Waksman κ.ά. 2014, 400 αρ. 28–30, εικ. 5j, 9d–f.
1060. Vionis 2001, 87, εικ. 3· 2008, 32, εικ. 9b.
1061. Frantz 1938, 431, 444–45 (αρ. A26–9), εικ. 5, 6, 32· Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982, πίν. 41β· Μακρή κ.ά. 1987–1988, 348, εικ. 30· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 91–2 αρ. A65–7.
1062. Morgan 1942, 140–42, 302–5 αρ. 1374–1405, εικ. 115, 158c, 207, πίν. XLVI–XLVII· Williams και Zervos 1990, 339–41, πίν. 64a· Sanders 1995α, 69, πίν. 9a· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 42–3 αρ. 27–8 (Ι. Τζώνου-Herbst)· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 91 αρ. A64.
1063. Athanassopoulos και Shelton 2018, 243, εικ. 3.
1064. Αθανασούλης 1998, 344, πίν. 111δ.
1065. Dawkins και Droop 1910–1911, 26–7 αρ. 71–2, πίν. XVIII· Sanders 1993, 264 αρ. 17, εικ. 5, πίν. 24· Katsara 2018, 300, εικ. 3:13–4.
1066. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, 191 αρ. 8, εικ. 4.
1067. Βόγκλη 2016, 109–10, εικ. 90.
1068. Μιχαηλίδου 2014, I: 121–33, II: αρ. 335–57.
1069. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008β, 162, εικ. 11, 12· 2011, 420, εικ. 45.
1070. Bikić 1998, 147–48, εικ. 2:1, 5.
1071. Bajalović–Hadži-Pešić 1978, 65, εικ. 5· 2003, 181, εικ. 2· Popović 1989, 122, 123–24, εικ. 2:1-2.
1072. Bajalović–Hadži-Pešić 1978, 65, εικ. 4· 1981, εικ. 145, 147, 149· 2003, 181, εικ. 2.
1073. Bajalović–Hadži-Pešić 1978, 65, εικ. 3· 1981, εικ. 144.
1074. Babić 1971, 47, 51 (αρ. 13), 52 (αρ. 26, 29), πίν. V–VI· Bajalović–Hadži-Pešić 1978, 64–5· 1981, εικ. 134.
1075. Zagarčanin 2008, 26, εικ. 15.
1076. Hoti 1989, 219, πίν. III:12, 17–8· Mileusnič 2005, 770–72, εικ. 28:4 (ταύτιση από τη φωτογραφία, στη δημοσίευση αναφέρεται ως λεπτεγχάρακτο)· Metalla 2015, 808, πίν. 1:5–6· 2018, 151, πίν. 1:2.

Βουθρωτό,[1077] Treviso,[1078] Fossa Mala,[1079] Μάντοβα,[1080] Pomposa,[1081] Faenza,[1082] Nonantola,[1083] Κρότωνας[1084]

Ναυάγια: Πελαγοννήσου[1085]

Συλλογές: Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο,[1086] Μουσείο Μπενάκη,[1087] Κρατικά Μουσεία Βερολίνου,[1088] Εθνικό Μουσείο Κεραμικής Σεβρών,[1089] Λούβρο,[1090] Ιδιωτική συλλογή στη Νέα Υόρκη[1091]

Υλικό Άργους

Στο εξεταζόμενο υλικό η γραπτή λεπτεγχάρακτη κεραμική ανέρχεται στο 4,7% του εξεταζόμενου υλικού (Πίν. 1)[1092] και προέρχεται κυρίως από το οικόπεδο ΑΤΕ, ενώ μόλις εννέα δείγματα προέρχονται από το οικόπεδο ΟΤΕ.[1093] Λιγοστά δείγματα έχουν βρεθεί στα οικόπεδα Γκαλέτση, Κεχαγιά, Κοντογιάννη, Μακρυγιάννη, Μπελερή, Ξιξή, Ρούσσου και Σελλή. Εκτός από το Άργος, γραπτή λεπτεγχάρακτη έχει βρεθεί και στο Ναύπλιο.[1094]

Πηλός

Στο εξεταζόμενο υλικό ο πηλός παρουσιάζει μεγάλη ομοιογένεια. Στην πλειονότητά τους τα θραύσματα ανήκουν στον τύπο 3 (κυρίως 3.1) με ερυθρό χρώμα, άλλοτε πιο σκοτεινό άλλοτε πιο ανοιχτό, κυρίως όμως σε τόνους του 2.5 YR 5/6–5/8.[1095] Σε υφή, ο πηλός είναι σκληρός, μέτριος, με αρκετά μικρά/μέτρια λευκά εγκλείσματα και σε αρκετές περιπτώσεις αρκετά σπινθηρίζοντα, καθώς και με μικρούς/μέτριους πόρους, συχνά επιμήκεις. Λιγότερα δείγματα παρουσιάζουν τον πιο λεπτόκοκκο πηλό, τύπου 3.2,[1096] ενώ και σε αυτή την κατηγορία συναντούμε δείγματα με διαφορετικό πηλό.[1097]

1077. Hodges και Vroom 2007, 383, εικ. 13:1.
1078. Gobbo 1978, 9, εικ. 8.
1079. Lazzarini και Canal 1993, 82, εικ. 1:1, πίν. I.
1080. Blake 1986, 318.
1081. Milella Lovecchio 1989, 102.
1082. Berti και Gelichi 1993, 175, εικ. 35.
1083. Berti και Gelichi 1993, 139–41, εικ. 13.
1084. Corrado 2003, 159, πίν. I:1.
1085. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985, 230 αρ. 264 (Ε. Ιωαννιδάκη)· Ioannidaki-Dostoglou 1989, 161 αρ. 1, εικ. 2–3· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 142 αρ. 163 (Α. Ντίνα).
1086. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 41 αρ. 25 (Ε. Παπαβασιλείου)· Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004, 318, εικ. 308 (Μ. Μπορμπουδάκη).
1087. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 82–4 αρ. 154–61.
1088. Elbern 1972, 46, εικ. 10· Böhlendorf-Arslan 2013, 179–82 (αρ. 397–405), 460–63 (αρ. 1102–8), 520 (αρ. 1263), 562–64 (αρ. 1358–59).
1089. Byzance 1992, 393 αρ. 300 (C. Vogt)· Vogt 1993, 99, εικ. 3c–d.
1090. Vogt 1993, 99, εικ. 3a–b.
1091. Evans και Wixom 1997, 266–67 αρ. 188 (E. Dauterman Maguire).
1092. Στον κατάλογο έχουν συμπεριληφθεί τα 44 από τα 87 δείγματα.
1093. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του 556 που απαρτίζεται από δύο σωζόμενα συνανήκοντα θραύσματα. Το ένα βρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου ΑΤΕ και το άλλο στην ανασκαφή του οικοπέδου ΟΤΕ, γεγονός που προκαλεί εντύπωση, δεδομένου ότι πρόκειται μεν για γειτονικά οικόπεδα αλλά όχι όμορα.
1094. Γιαγκάκη 2012, 44–5, 78 αρ. 21–2, εικ. 20–1. Ορισμένα ενδιαφέροντα δείγματα αποκαλύφθηκαν στους ανασκαφικούς καθαρισμούς της 25ης ΕΒΑ τα έτη 2012–2014.
1095. Αρ. 518–19, 522, 524–25, 527–28, 530–33, 535–37, 539–45, 547–53, 558, 561.
1096. Αρ. 520, 523, 526, 529, 534, 538, 554–56.
1097. Αρ. 557(;), 559.

Σχήμα

Τα περισσότερα δείγματα σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση και λίγα δίνουν πλήρες προφίλ. Όλα, πάντως, προέρχονται από ανοιχτά αγγεία. Οι βάσεις είναι στην πλειονότητά τους δακτυλιόσχημες, χαμηλές και ευρείες, με διάμετρο που κυμαίνεται στα 10–12 εκ. Συνήθως ο δακτύλιος στο κάτω τμήμα του είναι ελαφρώς αποκλίνων και αποστρογγυλεμένος. Λίγες βάσεις είναι υψηλότερες αποκλίνουσες.[1098] Άλλο χαρακτηριστικό που παρατηρείται σε ορισμένα δείγματα είναι η συχνή αντίθεση μεταξύ των λεπτών τοιχωμάτων του πυθμένα και των παχύτερων πλευρικών.[1099] Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις τα πλευρικά τοιχώματα είναι ιδιαίτερα επικλινή και αρκετά παχιά στη μετάβαση από το σώμα προς τον πυθμένα.[1100]

Από τις κούπες που το σχήμα τους μπορεί να ανασυσταθεί, πιο συχνά απαντά ο τύπος Κ3 της μεγάλης βαθιάς κούπας με γωνιώδη τοιχώματα.[1101] Στα 518 και 519 το σημείο γωνιάσματος των τοιχωμάτων διαμορφώνεται με περίτεχνη νεύρωση.[1102] Όσον αφορά το 520, διαφοροποιείται ως προς το τυπικό γωνιώδες σχήμα, διότι η γωνία διαμορφώνεται πιο ψηλά, κοντά στο χείλος. Άλλος τύπος είναι ο Κ2 της μεγάλης βαθιάς κούπας με καμπύλα τοιχώματα και οριζόντιο χείλος με κατωφερή κλίση.[1103]

Τα πινάκια, τουλάχιστον αυτά που μπορούν να ταυτιστούν, είναι σαφώς λιγότερα. Απαντά ο γνωστός τύπος με τα λοξά τοιχώματα και το απλό λοξότμητο χείλος (Τύπος Π4),[1104] καθώς και ο τύπος με τα γωνιώδη τοιχώματα και το κάθετο χείλος (Τύπος Π2).[1105]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Ο τρόπος επένδυσης της εσωτερικής και εξωτερικής επιφάνειας των γραπτών λεπτεγχάρακτων παρουσιάζει αξιοσημείωτη ομοιογένεια στο εξετασθέν υλικό. Όλα σχεδόν τα αγγεία φέρουν παχύ λευκό επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά γύρω από το χείλος και πιο αραιό λευκό στην υπόλοιπη εξωτερική επιφάνεια. Σε λίγες περιπτώσεις το επίχρισμα καλύπτει μόνο την εσωτερική επιφάνεια·[1106] ομοίως σε λίγες περιπτώσεις παχύ λευκό καλύπτει και την εξωτερική επιφάνεια.[1107] Αρκετά δείγματα φέρουν πολύ καθαρό λευκό επίχρισμα, στοιχείο που έχει άμεση επίδραση στο αισθητικό αποτέλεσμα της διακόσμησης.

Όσον αφορά την εφυάλωση, προτιμάται η λεπτή άχρωμη, ενίοτε σε τόνους του κιτρινωπού ή πρασινωπού, η οποία συχνά εκτείνεται και εξωτερικά γύρω από το χείλος. Μόνο στο 545 είναι πιο παχιά και σκοτεινή, στους τόνους του κιτρινοπράσινου.

Διακόσμηση

Η διακόσμηση της εξεταζόμενης κατηγορίας συνδυάζει δύο τεχνικές: τη λεπτεγχάρακτη και

1098. Αρ. 525, 543.
1099. Αρ. 532, 537–38.
1100. Αρ. 522, 537–38.
1101. Αρ. 518–21.
1102. Και τα δύο θραύσματα ξεχωρίζουν για την ποιότητά τους τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς τα υπόλοιπα στοιχεία κατασκευής και διακόσμησής τους (παρ' ότι το 519 είναι παραψημένο).
1103. Αρ. 546.
1104. Αρ. 527.
1105. Αρ. 526.
1106. Αρ. 524, 557. Το 546 φέρει εξωτερικά γύρω από το χείλος, αλλά όχι στην υπόλοιπη εξωτερική του επιφάνεια.
1107. Αρ. 523, 551–52.

τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα.[1108] Όπως προκύπτει από τα μοτίβα που κοσμούν το ίδιο αγγείο, οι δύο τεχνικές διατηρούν σε μεγάλο βαθμό την αυτονομία τους. Η εγχάρακτη διακόσμηση τονίζει περισσότερο τη γεωμετρία ενώ η γραπτή δίνει την «ελεύθερη πινελιά». Ίσως πρώτα εφαρμοζόταν η εγχάρακτη, που αποτελούσε τον κορμό της διακόσμησης. Όσον αφορά τη διάταξη, το θεματολόγιο και το ύφος της διακόσμησης, ακολουθείται ο τύπος της λεπτεγχάρακτης ΙΙ και της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα ΙΙ κεραμικής.

Στο παρόν υλικό τα λεπτεγχάρακτα μοτίβα οργανώνονται στη συντριπτική τους πλειονότητα στον τύπο του μεταλλίου,[1109] στον οποίο το κεντρικό μετάλλιο και η ταινία κοσμούνται κατά κανόνα με ελικοειδή και γωνιώδη θέματα.[1110] Σπανιότερα στο κεντρικό μετάλλιο συναντούμε τεμνόμενες γραμμές[1111] ή τα γνωστά μας από τα λεπτεγχάρακτα ΙΙ, ταινιωτά σε φολιδωτό κάμπο·[1112] στις δε ταινίες συναντούμε και ψευδοκουφικά,[1113] τεθλασμένες[1114] ή ελισσόμενη γραμμή.[1115] Στο εξεταζόμενο υλικό δεν απαντά αγγείο με εικονιστικό θέμα στο κεντρικό μετάλλιο.[1116] Η χάραξη στη συντριπτική πλειονότητα των δειγμάτων είναι λεπτή, ενίοτε μάλιστα πολύ λεπτή.[1117] Σε όλες δε τις περιπτώσεις έχει χρησιμοποιηθεί διαβήτης.

Τα γραπτά μοτίβα παρουσιάζουν σαφώς μεγαλύτερη ποικιλία και είναι αυτά που έλκουν την προσοχή στη διακόσμηση. Τα συνηθέστερα διακοσμητικά είναι οι λοξές πινελιές[1118] και δευτερευόντως τα ελικοειδή και γωνιώδη,[1119] ο πλοχμός,[1120] οι κύκλοι[1121] (που σε μία περίπτωση σχηματίζουν ανθέμιο),[1122] η κυματοειδής γραμμή,[1123] οι τεμνόμενες γραμμές,[1124] τα επάλληλα ημικύκλια[1125] και βέβαια οι απλές ταινίες, άλλοτε πράσινες,[1126] άλλοτε καστανές,[1127] άλλοτε σε συνδυασμό και των δύο χρωμάτων.[1128]

Από τα παραπάνω διακοσμητικά μόνο οι κύκλοι και το ανθέμιο ακολουθούν τον τύπο της γραπτής με πράσινο και καστανό ΙΙ 2 κεραμικής (πράσινα διακοσμητικά σε καστανό ή μελα-

---

1108. Ενδέχεται τα δείγματα της συγκεκριμένης κατηγορίας να είναι περισσότερα, αλλά λόγω της αποσπασματικότητας του παρόντος υλικού, δεν αποκλείεται ορισμένα γραπτά λεπτεγχάρακτα να μην σώζουν τη γραπτή ή την εγχάρακτη διακόσμησή τους και να τα έχω εντάξει είτε στη λεπτεγχάρακτη είτε στη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα. Για παράδειγμα, στο εξαιρετικής ποιότητας 518, αν δεν σωζόταν το ελάχιστο τμήμα με την εγχάραξη, θα το κατέτασσα με βεβαιότητα στη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα ΙΙ 2 κεραμική.

1109. Αρ. 518–56, 558, 560.

1110. Μετάλλιο: αρ. 521, 523, 528, 530–32, 534–35, 539, 548–49, 552–54. Ταινία: αρ. 518–19, 526–27, 529–30, 533, 536–42, 544–46, 550–53, 555–56, 558, 560.

1111. Αρ. 524, 543.

1112. Αρ. 520.

1113. Αρ. 522, 524, 528, 547.

1114. Αρ. 532, 543.

1115. Αρ. 548.

1116. Για εικονιστικά θέματα σε μετάλλιο βλ. ενδεικτικά Byzance 1992, 393 αρ. 300 (C. Vogt) (πινάκιο με γρύπα ή λιοντάρι από τη Συλλογή του Εθνικού Μουσείου Κεραμικής των Σεβρών)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 81–2 αρ. 153–54 (δύο κούπες με παράσταση πτηνού από τη Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη)· βλ. επίσης Cormack και Vassilaki 2008, 144, 402 αρ. 83 (D. Papanikola-Bakirtzi).

1117. Αρ. 518, 527, 539, 541, 551.

1118. Αρ. 524–25, 531–37, 545, 549.

1119. Αρ. 518–19, 522, 551, 553–56.

1120. Αρ. 548, 550, 552, 560–61.

1121. Αρ. 520, 540, 542, 544, 557.

1122. Αρ. 541.

1123. Αρ. 530, 539.

1124. Αρ. 538.

1125. Αρ. 521.

1126. Αρ. 524, 526–28, 543, 560.

1127. Αρ. 530, 546, 548, 551.

1128. Αρ. 558.

νοκάστανο περίγραμμα)· τα υπόλοιπα αποδίδονται συνήθως είτε σε εναλλαγή[1129] είτε μόνο σε καστανό ή μελανοκάστανο χρώμα[1130] και σε λιγότερες περιπτώσεις πράσινο.[1131] Όσον αφορά το χείλος των αγγείων, όταν έχει επίπεδη απόληξη ή είναι οριζόντιο συνήθως κοσμείται με γραπτές πινελιές, πράσινες[1132] ή καστανές/μελανοκάστανες.[1133] Σημειώνεται ότι στο αργειακό υλικό λιγοστά είναι τα αγγεία με διακόσμηση με γραπτές σπείρες, σε αντίθεση με τη βόρεια Ελλάδα και την κεντρική και βόρεια Βαλκανική, όπου οι σπείρες αποτελούν τον κανόνα.[1134]

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τυπική διάταξη, που τη συναντούμε σε αρκετά αγγεία, είναι η ακόλουθη: μετάλλιο στο κέντρο του πυθμένα με λεπτεγχάρακτα ελικοειδή και γωνιώδη μοτίβα, πλατιά ζώνη με γραπτή διακόσμηση από λοξές/καμπυλωτές μελανοκάστανες και πράσινες πινελιές σε εναλλαγή, ταινία με λεπτεγχάρακτη διακόσμηση παρόμοια με αυτήν του μεταλλίου.[1135]

Πολύ λίγα δείγματα παρουσιάζουν διακόσμηση σε ελεύθερη διάταξη. Το 561 θυμίζει τον ενδιάμεσο τύπο των λεπτεγχάρακτων, με υδρόβιο πτηνό (δημοφιλές στη συγκεκριμένη κατηγορία)[1136] που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου και γραπτό πλοχμό γύρω από το χείλος.[1137]

Από την εξέταση του παρόντος υλικού προκύπτει ότι το πιο απαιτητικό τμήμα της διακόσμησης και εκεί όπου εντοπίζονται τα περισσότερα προβλήματα ήταν το γραπτό, αν κρίνουμε από τις αρκετές διαρροές των υαλωδών χρωμάτων,[1138] που είχαν ως συνέπεια την αλλοίωση των μοτίβων, καθιστώντας τα σε αρκετές περιπτώσεις δυσδιάκριτα. Άλλη ατέλεια που παρατηρείται εντοπίζεται στα διακοσμητικά πράσινου χρώματος, όπου οι πινελιές είναι τόσο πλατιές, με αποτέλεσμα να χάνουν το σχήμα τους. Αντιθέτως, στην εγχάρακτη διακόσμηση η απόδοση παρουσιάζει σαφώς λιγότερα προβλήματα, ωστόσο δεν λείπουν και τα παραδείγματα στα οποία η χάραξη είναι βιαστική και αδέξια.[1139]

Τα αγγεία που φέρουν καλής ποιότητας διακόσμηση είναι αρκετά.[1140] Τα 522 και 538 εντυπωσιάζουν με τους συνδυασμούς των θεμάτων και τη ζωντάνια των χρωμάτων τους. Το 532 συνδυάζει επιτυχημένα τα γεωμετρικά με τα ελεύθερα θέματα. Το 519, παρ' ότι παραψημένο, έχει καλής ποιότητας διακόσμηση και ξεχωρίζει διότι κοσμείται με γραπτές σπείρες και στο άνω τμήμα της εξωτερικής του επιφάνειας, στοιχείο σπάνιο στην εφυαλωμένη κεραμική εν γένει.[1141] Τέλος, το κεντρικό μετάλλιο του 521, με τα τυπικά λεπτεγχάρακτα ελικοειδή μοτίβα, ποικίλλεται με κοφτές πινελιές σε πράσινο και καστανό χρώμα, στοιχείο που θα αναπτυχθεί κατ' εξοχήν στην υστεροβυζαντινή κεραμική, στην ομάδα των έγχρωμων εγχαράκτων (Coloured Sgraffito Ware).

1129. Αρ. 521–25, 531–39, 547, 558.
1130. Αρ. 518–19, 530, 545–46, 548–54, 561.
1131. Αρ. 526–28, 540, 555–57, 560.
1132. Αρ. 520.
1133. Αρ. 518–19, 561.
1134. Βλ. για παράδειγμα τα αγγεία του Κίτρους στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 39 αρ. 22–3 (Ε. Μαρκή).
1135. Όπως προαναφέρθηκε, λόγω της αποσπασματικής διατήρησης του υλικού, δεν μπορούν να εξαχθούν πολλά συμπεράσματα για τη συνολική διάταξη του κάθε αγγείου. Συνήθως γνωρίζουμε τη διάταξη μόνο ενός τμήματος του αγγείου (πυθμένα και τοιχωμάτων ή χείλους και τοιχωμάτων).
1136. Morgan 1942, 141–42.
1137. Για σχετικά παραδείγματα βλ. Τόμος Β', αρ. 561 (Παράλληλα).
1138. Αρ. 520, 523–24, 531, 533, 535, 541–44, 547–48, 550, 560.
1139. Αρ. 533, 540, 544, 546, 548, 550–51, 556.
1140. Αρ. 518–22, 524, 538.
1141. Δεν έχω βρει παράλληλα για αντίστοιχη περίπτωση.

Χρονολόγηση

Το εξετασθέν υλικό παρουσιάζει ομοιότητες με τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα ΙΙ και τη λεπτεγχάρακτη ΙΙ κεραμική και βάσει αυτών προτείνεται μια χρονολόγηση στα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου αιώνα. Μάλιστα, η κατηγορία αυτή αποτελεί ένα καλό εργαλείο για τον μελετητή, ακριβώς επειδή συνδυάζονται οι δύο τεχνικές στο ίδιο αγγείο.

Όπως προαναφέρθηκε, η γραπτή εγχάρακτη κεραμική υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητή στην κεντρική και βόρεια Βαλκανική (Βόρεια Μακεδονία, Σερβία, Βουλγαρία), με χαρακτηριστικό της την πιο αδρή χάραξη. Στις περιοχές αυτές χρονολογείται από τα μέσα του 12ου αιώνα και διαρκεί πιο όψιμα έως και τον πρώιμο 13ο αιώνα, ίσως και αργότερα.[1142]

ΣΥΝΟΨΗ

Η εξετασθείσα κατηγορία συνδυάζει τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα ΙΙ 1 και τη λεπτεγχάρακτη ΙΙ ομάδα (κυρίως στον τύπο του μεταλλίου).

Ως προς τον πηλό, το σχήμα, το επίχρισμα και την εφυάλωση, παρουσιάζει μεγάλη ομοιογένεια.

Ως προς τον πηλό, επικρατεί ο τύπος 3.1 (ερυθρός με λευκά εγκλείσματα), με ορισμένα δείγματα με πιο λεπτόκοκκο πηλό τύπου 3.2.

Ως προς τα σχήματα, επικρατούν οι κούπες, με ιδιαίτερη προτίμηση στις μεγάλες βαθιές με γωνιώδη τοιχώματα, και τα πινάκια. Οι βάσεις είναι κατά κανόνα δακτυλιόσχημες, χαμηλές και ευρείες.

Το επίχρισμα είναι παχύ λευκό, σε ορισμένες περιπτώσεις πολύ καθαρό, και καλύπτει την εσωτερική και την εξωτερική γύρω από το χείλος επιφάνεια, ενώ στην υπόλοιπη εξωτερική επιφάνεια είναι σαφώς πιο αραιό. Η εφυάλωση είναι λεπτή άχρωμη, ενίοτε σε κιτρινωπούς ή πρασινωπούς τόνους.

Η διακόσμηση παρουσιάζει ποικιλία ως προς τη θεματολογία της και αρκετά δείγματά της ξεχωρίζουν για την ποιότητά τους. Οργανώνεται κυρίως στον τύπο του μεταλλίου με κεντρικό μετάλλιο με λεπτεγχάρακτα θέματα (συνήθως ελικοειδή και γωνιώδη). Ακολουθεί πλατιά ζώνη με γραπτά θέματα σε πράσινο και καστανό, είτε με ένα εκ των δύο χρωμάτων (κυρίως καστανό), και στενή ταινία με λεπτεγχάρακτα μοτίβα. Ως προς τα θέματα προτιμώνται τα γραμμικά (κύκλοι, ελικοειδείς ή κυματοειδείς γραμμές) και τα φυτικά (πλοχμοί, ανθέμια). Αρκετά συχνά απαντούν οι λοξές πινελιές σε εναλλαγή μεταξύ των δύο χρωμάτων.

Πολύ λίγες διακοσμήσεις αναπτύσσονται ελεύθερα. Ξεχωρίζει το 561 με την εγχάρακτη παράσταση υδρόβιου πτηνού, που φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα αγαπητό σε αυτή την κατηγορία.

Ως προς τη χρονολόγηση, η πλειονότητα του εξετασθέντος υλικού θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου αιώνα.

1142. Bikić 1998, 148. Η συγκεκριμένη κεραμική διαφοροποιείται σημαντικά από αυτήν που απαντά στο αργειακό υλικό, τόσο ως προς τη εγχάραξη, που στην πρώτη είναι πιο αδρή, όσο και ως προς το γενικότερο αισθητικό αποτέλεσμα.

2.9 ΑΔΡΕΓΧΑΡΑΚΤΗ (INCISED SGRAFFITO WARE) [ΑΡ. ΚΑΤ. 562–653][1143]

Πρώτη η Alison Frantz χρησιμοποίησε τον όρο "Incised Sgraffito" για γραμμικά μοτίβα χαραγμένα με εργαλείο με πλατιά ακίδα,[1144] ενώ λίγα χρόνια αργότερα η ονομασία καθιερώθηκε από τον Morgan.[1145] Στην ελληνική, ο όρος που επικράτησε είναι αδρεγχάρακτη και οφείλεται στη Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή.[1146]

Η κύρια ταξινόμηση της εξεταζόμενης κατηγορίας, που ακολουθείται από πολλούς κεραμολόγους μέχρι σήμερα, οφείλεται στον Morgan, ο οποίος διέκρινε τα αδρεγχάρακτα του 12ου αιώνα με βάση τη διάταξη της διακόσμησής τους σε τρεις ομάδες: I. The Medallion Style, II. The Intermediate Style, III. The Free Style.[1147]

Ο A.H.S. Megaw, ορμώμενος από μια ομάδα αγγείων που βρέθηκε σε ανασκαφές του μεσαιωνικού κάστρου της Πάφου, με κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ άλλων την τραχύτητα της κατασκευής, τον σχετικά χονδρόκοκκο πηλό και την αδρεγχάρακτη διακόσμηση που σε ορισμένες περιπτώσεις εμπλουτίζεται με χρώμα, δημιούργησε την ομάδα "Aegean Ware".[1148] Πρόκειται ουσιαστικά για μια ομάδα κεραμικής που περιλαμβάνει αγγεία αδρεγχάρακτα, έγχρωμα αδρεγχάρακτα και επιπεδόγλυφα, η οποία, όπως θα δούμε, μας είναι γνωστή κυρίως από ναυάγια.

Από τη μελέτη του παρόντος υλικού προκύπτει ότι η αδρεγχάρακτη κεραμική αποτελεί μια αρκετά ετερόκλητη κατηγορία που, όπως θα δούμε, τα πρωιμότερα δείγματά της ξεκινούν ήδη από τα μέσα του 12ου αιώνα, παράλληλα με τα λεπτεγχάρακτα, και τα πιο όψιμα φτάνουν ως τα μέσα του 13ου.

Θέσεις εύρεσης

Η εξεταζόμενη κατηγορία γνώρισε μεγάλη εξάπλωση, με δημοσιευμένα δείγματα από πληθώρα περιοχών:

Χερσώνα,[1149] Δινογέτεια,[1150] Nufăru,[1151] **Διονυσόπολη**,[1152] Βάρνα,[1153] Αγχίαλος,[1154] Θερμά,[1155]

1143. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία βλ. ενδεικτικά Morgan 1942, 146–57· Armstrong 1996α, 354–55, 356· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 85–6· Vroom 2003α, 163–64· 2005, 90–1· Γιαγκάκη 2012, 45–8.

1144. Frantz 1938, 431.

1145. Morgan 1942, 146. Ο Talbot Rice (1930, 34) χρησιμοποιούσε τον όρο "Elaborate Incised Ware", που έχει πλέον δοθεί σε κατηγορία της υστεροβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής που συνδυάζει την αδρεγχάρακτη με την επιπεδόγλυφη τεχνική.

1146. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, 48 υποσ. 17.

1147. Morgan 1942, 147–57.

1148. Megaw 1975· βλ. επίσης Armstrong 1989β, 45–6· 1991, 340–46· 1996α, 356· 2008, 436–37· Stillwell MacKay 2003, 406–8· Γιαγκάκη 2008, 201–4· Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 97–9· François 2018.

1149. Megaw 1975, 38–9, πίν. 17:1–2· Rabinowitz κ.ά. 2010, 459, εικ. 29· Yashaeva κ.ά. 2011, 637 αρ. 430 (N. Ginkut, E. Denisova και T. Yashaeva)· Zalesskaya 2011, 144 (αρ. 298), 144–45 (αρ. 302), 182–83 (αρ. 382–85)· Sedikova 2015, 275, εικ. 3.

1150. Kuzev 2003, 77.

1151. Baraschi και Damian 1993, 259 αρ. 330, εικ. 7, 19.

1152. Kuzev 2003, 78· Manolova-Voykova 2015, 424–25 αρ. 27–34, 38· 2018, 113, πίν. 9:8–10.

1153. Kuzev 2003, 79, εικ. 6b· Manolova-Voykova 2013, 356, εικ. 4:42–3· 2018, 113, πίν. 8:12.

1154. Manolova-Voykova 2013, 356, εικ. 7:27–9· 2018, 113, πίν. 6:11–2.

1155. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 5:7–8.

Δεβελτός,[1156] Σωζόπολη,[1157] Djadovo,[1158] Stara Zagora,[1159] Πρεσθλάβα[1160]

Κωνσταντινούπολη[1161] (Μεγάλο Παλάτιο,[1162] Άγιος Πολύευκτος[1163]), Προκόννησος/Çamaltı Burnu,[1164] Ίλιον,[1165] Χρυσή,[1166] Πέργαμος,[1167] Αιγές,[1168] Φώκαια,[1169] Σμύρνη,[1170] Μητρόπολη,[1171] Έφεσος,[1172] **Αναία**,[1173] Ιασός,[1174] Αλικαρνασσός,[1175] Αφροδισιάδα,[1176] Σαγαλασσός,[1177] Αρύκανδα,[1178] Büyük Avşar,[1179] Μύρα,[1180] Κορακήσιον/Alanya,[1181] Ισσός,[1182] Λευκωσία,[1183] Αγία Μονή,[1184] Πάφος,[1185] Κούκλια/Παλαίπαφος,[1186] Tell ʻArqa,[1187] Αντιόχεια,[1188] Ισραήλ/Παλαιστίνη[1189] (Άκρα,[1190]

1156. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 4:13.
1157. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 3:10.
1158. Borisov 1989, 231, εικ. 276, 281.
1159. Martinova και Kamisheva 2016, εικ. 4.
1160. Kuzev 2003, 77.
1161. Byzance 1992, 393 αρ. 301 (C. Vogt) (σήμ. στο Λούβρο)· Böhlendorf-Arslan 2004, II: 342–44 (αρ. 60–4, πίν. 55), 354–58 (αρ. 106–21, πίν. 63–7), 361–62 (αρ. 131–36, πίν. 70–1).
1162. Stevenson 1947, 54, 55, 56, πίν. 20:8, 26:1· Talbot Rice 1958, 112, 113, εικ. 25d, 28h.
1163. Hayes 1992, 44–6, πίν. 11c, f. Σημειώνεται ότι ο Hayes τα εντάσσει στα Fine Sgraffito. Επίσης, στα Coarse Incised Ware τοποθετεί τμήμα αγγείου που θυμίζει τη διακόσμηση αγγείων του ναυαγίου του Καστελλορίζου (Hayes 1992, 48, πίν. 11k).
1164. Waksman και Wartburg 2006, 375 αρ. 20.
1165. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 394 αρ. 273, πίν. 87.
1166. Böhlendorf-Arslan 2015, 56, εικ. 16:8–10· 2018, 287, πίν. 5:3–4.
1167. Spieser 1996, 52, 91 αρ. 574–75, πίν. 59· Böhlendorf-Arslan 2004, II: 407–9 αρ. 329–30, 333–34, πίν. 96.
1168. Doğer και Armağan 2017, 110–11, πίν. 1:8–14.
1169. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 436–37 αρ. 454–57, πίν. 111.
1170. Doğer 2007, 103, πίν. XId, e, g.
1171. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 457–58 αρ. 545–52, πίν. 122.
1172. Parman 1989, 287–89, εικ. 3, 8· Vroom και Fındık 2015, 214, 238–39 αρ. 53–9, πίν. 5–6, 29· Waksman και Carytsiotis 2015, 296, αρ. BZY 327, πίν. 1· Vroom 2018, 387, πίν. 1:8.
1173. Doğer 2005, πίν. 3, 9· Çakmakçı και İnanan 2009, 56, εικ. 3, πίν. 4· Mercangöz 2013α, 38–45, 49–52, εικ. I:12, 13a–c, e, 14–7, 18a, 20a, 22, 22a.
1174. Cincotti 2007, 33, εικ. 4.
1175. Ödekan 2007, 95–6, 99–102 (E. Parman)· Böhlendorf-Arslan 2012α, 83, εικ. 10.
1176. Öztaşkın 2017, 169, πίν. 2:11–12.
1177. Vionis κ.ά. 2009, 199, εικ. 5c–g, i· 2010, 444–45, 447, εικ. 20c–h, ίσως 21b.
1178. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 514–15 αρ. 800–3, πίν. 153.
1179. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 510 αρ. 782, πίν. 151.
1180. Fındık 2015, 834, εικ. 4:12–3.
1181. Doğan 2010, εικ. 12.
1182. Redford κ.ά. 2001, 85–6, εικ. 11:1, 12–3· Blackman και Redford 2005, 113, 118, εικ. 2–4, 6–8.
1183. François 2017, 845, εικ. 23:2–4· 2018, 200–1, εικ. 4.
1184. Wartburg 2003, 153, εικ. 2.
1185. Megaw 1971, 125 αρ. 10, εικ. 4, πίν. XXXIII:4 & αρ. 11, πίν. XXXIII:6· 1972, 335, εικ. 28, 31, 33· 1975, πίν. 15:2–5, 16· 1984, 339 αρ. 9, εικ. 3, πίν. LXXV· Megaw και Rosser 2001, 326 αρ. 16, εικ. 7, πίν. II:2· Wartburg 2003, 159, εικ. 11· Waksman και Wartburg 2006, 375 (αρ. 17), 376 (αρ. 21), εικ. 3.
1186. Wartburg 1998, 140 (αρ. 14–7, εικ. 56, 58), 150 (αρ. 38–9, εικ. 72), 156 (αρ. 54–7, εικ. 79–80)· 2003, 159, εικ. 11· Waksman και Wartburg 2006, 374–75 αρ. 10, 14–6, εικ. 2–3.
1187. Waksman και Wartburg 2006, 375 αρ. 18–9, εικ. 3.
1188. Megaw 1975, 39, πίν. 17:4.
1189. Boas 1994, 104, εικ. 2.
1190. Stern 1997, 58, αρ. 99–101, εικ. 13· Avissar και Stern 2005, 43, 44 (αρ. 1, εικ. 16:1, πίν. XIII:5), 46–7 (αρ. 3–4, εικ. 17:3–4, πίν. XIV:1)· Benente κ.ά. 2009–2010, 192, εικ. 37:3· Stern 2012, I:65 κ.α.· II:106 αρ. 1–9, πίν. 4:49· 2013β, 148–50, αρ. 27–32, εικ. 3.

Καισάρεια,[1191] Τιβεριάδα,[1192] Ιερουσαλήμ,[1193] Ḥ. ʻUẓa,[1194] Yoqneʻam,[1195] Kabrita[1196])

Γάνος,[1197] Ηράκλεια,[1198] Μαρώνεια (Παληόχωρα,[1199] Σύναξη[1200]), Αμφίπολη,[1201] Βρύα,[1202] Θεσσαλονίκη,[1203] Σισάνι Κοζάνης,[1204] Κίτρος,[1205] Βέροια,[1206] Λάρισα – Τύρναβος,[1207] Τύρναβος,[1208] Λεφόκαστρο,[1209] Άρτα,[1210] Ναύπακτος,[1211] **Φθιώτιδα** (Καλαπόδι,[1212] Παναγία,[1213] Σφάκα,[1214] Βαλτέτσι,[1215] Σμίξη,[1216] Παναγίτσα,[1217] Άγιος Δημήτριος Καινούργιου[1218]), **Χαλκίδα**,[1219] Βοιωτία[1220]

1191. Arnon 2008, 49, πίν. XXXVI:1b.
1192. Stern 2013α, 193, εικ. 13:1–2· 2018, 206–8, εικ. 4:7–8, 5.
1193. Avissar και Stern 2005, 43, 46.
1194. Avissar και Stern 2005, 43, 46.
1195. Ben-Tor και Rosenthal 1978, 67, πίν. 18Α· Avissar 1996, 108, 110–11, εικ. XIII:52–3, 55–6, φωτ. XIII:32–6, 39–40· Avissar και Stern 2005, 43, 44 (αρ. 2), εικ. 16:2.
1196. Avissar και Stern 2005, 47, εικ. 18, πίν. XIV:2.
1197. Armstrong και Günsenin 1995, 181–82 αρ. 6–9, εικ. 2.
1198. Böhlendorf-Arslan 2016, 181–82 αρ. K149, K151, εικ. 311.
1199. Δουκατά-Δεμερτζή 1994, 366, εικ. 14–5.
1200. Μπακιρτζής 1991, 127.
1201. Maguire 2003, 207, εικ. 8.
1202. Παζαράς και Τσανανά 1990, 360, εικ. 11α· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 52 αρ. 41 (Τ. Τσανανά)· Tsanana 2003, 247–48, εικ. 6–7. Ξεχωρίζει σχεδόν ακέραιο πινάκιο με εξαιρετικά ενδιαφέρουσα παράσταση πολεμιστή που έχει επανειλημμένα δημοσιευτεί σε καταλόγους εκθέσεων, βλ. Παζαράς και Τσανανά 1990, 360, εικ. 11β· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 48 αρ. 34 (Τ. Τσανανά)· Μπονόβας και Τζιτζιμπάση 2011, 70–1 αρ. 25 (Α. Τσανανά).
1203. Ξυγγόπουλος 1950, 3–4, εικ. 1Α$_1$· Σωτηρίου και Σωτηρίου 1952, 241, πίν. 97γ· Πέτσας 1966, 334, πίν. 344α· Bakirtzis και Papanikola-Bakirtzis 1981, 423–26, εικ. 7–9· Ευγενίδου 1982α, 29, 32–4, εικ. 5β, 6γ· 1982β, 63, εικ. 10· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 46–7 αρ. 32–3· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 203 αρ. 226· *ΑΔ* 62 (2007) Τόμος Β2, 887, εικ. 13 (Σ. Βασιλειάδου και Ν. Παζαράς).
1204. Πέτκος 1997, 813, πίν. 299δ.
1205. Μαρκή κ.ά. 2007, 276–77 αρ. 14–5, εικ. 14–5.
1206. Παϊσίδου 1995α, 608, πίν. 183β· 1995β, 74–5, εικ. 6.
1207. Γουργιώτης 1995, εικ. στη σ. 48.
1208. Γουργιώτης 1983, 68, εικ. στις σ. 66–7.
1209. Αναστασιάδου 2015, 442.
1210. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1984, 471, εικ. 26, 32–3.
1211. Βικάτου κ.ά. 2015, εικ. 7.
1212. Armstrong 1996α, 342 (αρ. 59), 343 (αρ. 71–2, 79), 344 (αρ. 92–4), 354–55, πίν. 84–6.
1213. Armstrong 1989β, 10–13 αρ. 43–61, εικ. 7–8, πίν. 4–5.
1214. Armstrong 1989β, 13–5 αρ. 3–6, εικ. 9, πίν. 5.
1215. Armstrong 1989β, 18 αρ. 26–38, εικ. 11–2, πίν. 7.
1216. Armstrong 1989β, 32–4 αρ. 41–63, εικ. 19, πίν. 10.
1217. Armstrong 1989β, 37 αρ. 6–7, εικ. 23, πίν. 11.
1218. Γιαλούρη 2009, 1253, εικ. 10.
1219. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973, 314, πίν. 270α, γ, ε· 1973–1974, 504, πίν. 326α, γ, 327ε–στ· Παπαδάκης 1975, 295–96, φωτ. 8, 13α, γ· Waksman κ.ά. 2014, 405–6 αρ. 76–7, εικ. 10h, 11g· Σκαρτσή και Βαξεβάνης 2017, 597–98, εικ. 4α–γ, στ–ιδ.
1220. Vroom 2003α, 99 (αρ. W15:1, 3, εικ. 6:23), 116–17 (αρ. W15:4, 13, εικ. 6:23, 6:42), 163–64.

(**Θήβα**,[1221] Άγιος Θωμάς Τανάγρας,[1222] Ράδο,[1223] Αλίαρτος,[1224] Υψηλάντης,[1225] Παλαιομάζι,[1226] Νεοχώρι,[1227] Αρχοντίκι[1228]), **Αθήνα**,[1229] Σαλαμίνα,[1230] Ίσθμια,[1231] **Κόρινθος**,[1232] ευρύτερη περιοχή Σικυώνας,[1233] Κεγχρεές,[1234] Νεμέα[1235] και η ευρύτερη περιοχή της,[1236] Πάτρα,[1237] Ασέα,[1238] Μεθώνη,[1239] Λακωνία[1240] (**Σπάρτη**,[1241] Μαγούλα[1242]), Κύθηρα (Άγιος Γεώργιος στο Βουνό),[1243] Σκύρος,[1244] Άν-

1221. Φαράκλας 1968, 211, 212, 216, 222, πίν. 160γ–δ, 162α, 163α, ε, 171β· Ξυγγόπουλος 1950, 7–9, εικ. 2, 4Θ· Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1981, 131, 132–35, πίν. 57β, 58α–β, 60α–β, 61α· Νικολακόπουλος 1985, 44 αρ. 6, 16, 17· Κοιλάκου 1993, 78, πίν. 32γ· Armstrong 1993, 306 (αρ. 73–4, εικ. 7, πίν. 32), 311 (αρ. 130–33, εικ. 9, πίν. 33a)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 44 (αρ. 29), 49–51 (αρ. 36–40), 54–5 (αρ. 44–5) (Χ. Κοιλάκου)· *ΑΔ* 56–59 (2001–2004) Τόμος Β2, 45–6, εικ. 31 (Χ. Κοιλάκου)· Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004, 323, εικ. 312 (Μ. Μπορμπουδάκη)· Cormack και Vassilaki 2008, 146, 404 αρ. 91 (C. Koilakou)· Μπονόβας και Τζιτζιμπάση 2011, 154–55 αρ. 76 (Μ. Σκορδαρά)· Αρβανίτη 2013, 2: 28–9 αρ. 62–4· Waksman κ.ά. 2014, 400–1 αρ. 31–9, εικ. 5e–f, l, 10f–g, 11a–g.

1222. Vionis 2008, 32, εικ. 9e–f.

1223. Vroom 2003α, 118 (αρ. 22:1/W15:12, εικ. 6:24), 163–64.

1224. Vroom 2003α, 106 (αρ. 11:2–5/W15:15–8, εικ. 6:42), 163–64.

1225. Vroom 2003α, 108 (αρ. W15:2, εικ. 6:23), 163–64.

1226. Vroom 2003α, 116 (αρ. 19:1/W15:7, εικ. 6:24), 163–64.

1227. Vroom 2003α, 115 (αρ. 18:4–5/W15:5–6, εικ. 6:23), 163–64.

1228. Vroom 2003α, 93 (αρ. 2:6, 8/W15:8, 14, 19, εικ. 6:24, 6:43), 163–64.

1229. Kübler 1928, 182, πίν. XXXVIII:3· Waagé 1933, 313–16, εικ. 10–1· Frantz 1938, 431, 448–49 (αρ. A50, 53–4), 451–57 (αρ. A66, 70–3, 75, 79, 85, 88, 91–2), 463 (αρ. D2), 465 (αρ. E2, 4), εικ. 7–8, 11–5, 17, 27, 29–30, 32–3· Frantz 1940–1941, 87–8, εικ. 1, 3· 1941· Ξυγγόπουλος 1950, 4–5, εικ. 1Γ· Ορλάνδος 1964, 43 (αρ. 35, εικ. 81 & αρ. 37, εικ. 82)· Χαριτωνίδης 1979, 166, 187, εικ. 7η, πίν. 56β· Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982, 133–34, πίν. 39· Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985, 243 αρ. 298 (Μ. Μαυροειδή)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 49 αρ. 35 (Α.-Μ. Κυριακοπούλου και Α. Παπαδοπούλου)· Lamberton και Rotroff 1985, 18 (εικ. 35), 19 (εικ. 37), 26 (εικ. 50)· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 84–5 (αρ. A53–4), 86 (αρ. A56), 126 (αρ. Γ12)· Μεγαλομμάτη 2011, αρ. 100–7.

1230. Πάλλας 1948–1949, 131–32, εικ. 12.

1231. Gregory 1993, 115 υποσ. 9b, πίν. 41e.

1232. Φιλαδελφεύς 1924, 38–40 (αρ. 14), 42 (αρ. 20)· Morgan 1935, 76–8, εικ. 2–3· 1942, 146–57, 307–26 αρ. 1431–1621, εικ. 121–34, 208–14, πίν. XLVIII–LI· Frantz 1940–1941, 87–90, εικ. 2, 4–7· Ξυγγόπουλος 1953–1954, 111, εικ. 8· Notopoulos 1964, 116–17 (υποσ. 33–5, πίν. 22:1–3), 117 (υποσ. 37, πίν. 22:5)· Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1981, 133–36, πίν. 59β, 60γ–δ· Williams και Zervos 1988, 103 αρ. 9, πίν. 34· 1995, 17–8, πίν. 13b, 14f· Williams κ.ά. 1998, 258–59 αρ. 21, 23, πίν. 44c, 46c, e· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 45 (αρ. 30), 173–79 αρ. 200–6 (Ι. Τζώνου-Herbst)· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 87 (αρ. A57), 128 (αρ. Γ18)· Stillwell MacKay 2003, 406–8, πίν. 24:3· Αθανασούλης και Μανωλέσσου 2013, 537· Τζαβέλλα 2018, 812, αρ. 10–1, 19–22, εικ. 4–5.

1233. Lolos 2011, 344, εικ. 5:57, 5:58b.

1234. Adamsheck 1979, 104 αρ. LRB 50, πίν. 25.

1235. Miller 1976, 193–94, πίν. 40b (αρ. P106a).

1236. Sutton 1990, 655, πίν. 96f· Athanassopoulos 2016, 101 αρ. 138, εικ. 49· Athanassopoulos και Shelton 2018, 243, 245, εικ. 3, 7.

1237. Αθανασούλης 1998, 344, πίν. 111ε.

1238. MacKay 2003, 292 αρ. 466, εικ. 169.

1239. Πάλλας 1969, 95–6, πίν. 115β, 116.

1240. Armstrong 1996β, 128, εικ. 17.3:3–9, 17.4:1–6, πίν. 3c, 4b–c.

1241. Dawkins και Droop 1910–1911, 26–7 αρ. 36–47, πίν. XVI–XVII· Ξυγγόπουλος 1950, 3, εικ. 1Α· Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1981, 133–34, πίν. 59α· Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985, 243 αρ. 299 (Α. Μπακούρου)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 36 (αρ. 18), 187 (αρ. 214) (Α. Μπακούρου)· Bakourou κ.ά. 2003, 234, εικ. 1–2· Drandaki κ.ά. 2013, 238–39, αρ. 109 (E. Katsara)· Katsara 2018, 300, 301, 303, εικ. 3:7–12 & 15–6, 5, πίν. 2.

1242. Vassi 1993, 292 αρ. 14, πίν. 28d:8.

1243. Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 97–9, 104–5 αρ. Κ1439–44, σχέδ. 83–7, πίν. 4, 6.

1244. Karambinis 2015, 256, εικ. 12:11.3–6.

δρος,[1245] Σάμος,[1246] **Ρόδος**,[1247] Κρήτη (Πετράς Σητείας,[1248] Ηράκλειο,[1249] Ελεύθερνα,[1250] Πρινιάτικος Πύργος[1251])

Ναϊσσός,[1252] Δυρράχιο,[1253] Treviso,[1254] λιμνοθάλασσα Βενετίας[1255] (Costanziaca,[1256] Fusina,[1257] Fossa Mala[1258]), Nonantola,[1259] Παβία,[1260] Γένοβα,[1261] Salerno,[1262] Trani,[1263] Σικελία (Μεσσήνη/Messina),[1264] Κορσική (Mariana)[1265]

Ναυάγια: Πελαγοννήσου,[1266] Καβαλλιανής,[1267] Σκοπέλου,[1268] Καστελλορίζου[1269]

Συλλογές: Αρχαιολογικά Μουσεία Κωνσταντινούπολης,[1270] Αρχαιολογικό Μουσείο Σμύρνης,[1271] Μουσείο Εναλίων Αρχαιοτήτων Αλικαρνασσού,[1272] Μεσαιωνικό Μουσείο Κύπρου στη Λεμεσό,[1273] Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού,[1274] Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο,[1275] Μου-

---

1245. Βόγκλη 2016, 110–11, εικ. 92.
1246. Schneider 1929, 136 αρ. 1, 3, 17, πίν. XLIX:1, 3, L:3· Καββαδία 2008, 48, 111.
1247. Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986, 319, πίν. 75, 77–8· Michaïlidou και Philothéou 1989, 176· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 200–1 αρ. 223 (Μ. Μιχαηλίδου)· Drandaki κ.ά. 2013, 237–38, αρ. 107 (D. Papanikola-Bakirtzi)· Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου 2004, 59, εικ. 62· Μιχαηλίδου 2014, I: 134–56, II: αρ. 358–452.
1248. Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, 420· Καλοκαιρινός κ.ά. 2013, 18.
1249. Σταρίδα 2003, 715 (αρ. 1, 3, 4, εικ. 2–3), 718–19 (αρ. 2, 4, 5, εικ. 6–7), 720 (αρ. 2–5, εικ. 8–9), 722–23 (αρ. 1, 3, 4, εικ. 10–11)· Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, 420, εικ. 46.
1250. Γιαγκάκη 2008, 203–4, 242–43 αρ. 1–5, πίν. 1α–γ, 19α.
1251. Klontza-Jaklova 2014, 138 εικ. 3.
1252. Bajalović–Hadži-Pešić 1981, εικ. 150.
1253. Hoti 1989, 218–20, πίν. III:8,14–IV· Mileusnič 2005, 770–72, εικ. 28:2, 29:2· Metalla 2018, 151, πίν. 1:3.
1254. Gobbo 1978, 9–10, εικ. 9, 11(;).
1255. Saccardo κ.ά. 2003, 409, εικ. 15:43–4.
1256. Saccardo κ.ά. 2003, 406, εικ. 9:22.
1257. Lazzarini και Canal 1993, 85, εικ. 2:4, 10, πίν. II· Saccardo κ.ά. 2003, 406, 409, εικ. 9:21, 15:45.
1258. Lazzarini και Canal 1993, 82, εικ. 1:2–3, πίν. I· Saccardo κ.ά. 2003, 406, 409, εικ. 9:22, 15:46.
1259. Berti και Gelichi 1993, 139, εικ. 12.
1260. Blake 1986, 319· Berti και Gelichi 1993, 170, εικ. 31.
1261. Gardini 1993, 63–6, εικ. 7:3.
1262. Milella Lovecchio 1989, 106· Peduto 1993, 94–5, εικ. 2.
1263. Giannossa κ.ά. 2014, 1543 αρ. T4, εικ. 2E.
1264. D'Angelo 2012, 178, εικ. 2.
1265. Vallauri και Démians d'Archimbaud 2003, 147, εικ. 7:3.
1266. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 46 αρ. 31 (Ε. Παπαβασιλείου), 131 αρ. 143 (Α. Ντίνα).
1267. Κουτσουφλάκης 2013, 89–101, πίν. 10–3, 14:1–4, 16–25, 26:1–4, 27:1–2 & 5–6, 28:3–6, 29:4–5, 30· Koutsouflakis και Tsompanidis 2018, 41–4, εικ. 3–9.
1268. Armstrong 1991, 335–36 (αρ. 1–5), 337–38 (αρ. 13–6), εικ. 1–3, 6, 8, 9.
1269. Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986, 275–88 (αρ. 1–37), 311–21, πίν. 61–5· Michaïlidou και Philothéou 1989, 174–75, εικ. 1· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 145–51 (αρ. 164–77), 152–53 (αρ. 179–81) (Μ. Μιχαηλίδου)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 95–6 αρ. 186–87. Κεραμικά με μεγάλη ομοιότητα με αυτά του συγκεκριμένου ναυαγίου, ορισμένα εξ αυτών πιθανώς προερχόμενα από αυτό, μας είναι γνωστά κυρίως από καταλόγους εκθέσεων και είναι διάσπαρτα ανά τον κόσμο (βλ. Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986, 274–75· Michaïlidou και Philothéou 1989, 175–76), ενώ συνεχώς έρχονται στο φως και νέες πιθανές περιπτώσεις μέσα από νέες δημοσιεύσεις, βλ. ενδεικτικά Loucas 1989· *ΑΔ* 48 (1993) Τόμος Β2, 566–67, πίν. 165β (Μ. Μιχαηλίδου)· Amouric κ.ά. 1999, 21, εικ. 49–50.
1270. Ödekan 2007, 131–35 (L. Doğer).
1271. Doğer 2010, εικ. 4a–e· 2012· Doğer και Özdaş 2016, 447, υποσ. 10.
1272. Ödekan 2007, 95–6, 99, 100–2 (E. Parman).
1273. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1997, 137 αρ. 62.
1274. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 54 αρ. 43· 2006, 71, 72, 75.
1275. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 53 (αρ. 42), 56 (αρ. 46) (Μ. Μπορμπουδάκη)· Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004, 323, εικ. 313–4 (Μ. Μπορμπουδάκη).

σείο Μπενάκη,[1276] Συλλογή Π. Πρωτονοταρίου,[1277] Συλλογή Παύλου Κανελλόπουλου,[1278] Εθνικό Μουσείο Κεραμικής Σεβρών,[1279] Βασιλικά Μουσεία Τέχνης και Ιστορίας Βρυξελλών,[1280] Ιδιωτική συλλογή στις Βρυξέλλες,[1281] Κρατικά Μουσεία Βερολίνου,[1282] Badisches Landesmuseum Καρλσρούης,[1283] Συλλογή Μονάχου,[1284] Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης Νέας Υόρκης[1285]

Η κεραμική με διακόσμηση στον τύπο του μεταλλίου παρουσιάζει υψηλή συγκέντρωση στην ανατολική Στερεά (Θήβα, Αθήνα) και την Πελοπόννησο (Κόρινθος, Ίσθμια, Σικυώνα, Κεγχρέες, Νεμέα, Άργος, Ναύπλιο), σε αντίθεση με την αιγαιακή κεραμική που εντοπίζεται κυρίως στις περιοχές της Μικράς Ασίας, της Κύπρου και του Ισραήλ/Παλαιστίνης, με παρουσία και στον ελλαδικό χώρο, ακόμα και την Κορσική.

Όπως έχει επισημάνει ο Paul Arthur, η νότια Απουλία και δη η περιοχή του Salento θα πρέπει να διέθετε παραγωγή αδρεγχάρακτης κεραμικής στα πρότυπα της αντίστοιχης βυζαντινής αλλά και της ισλαμικής κεραμικής.[1286] Επιρροή της βυζαντινής εγχάρακτης στον τύπο του μεταλλίου διακρίνεται και στην παραγωγή της Βουλγαρίας.[1287]

Υλικό Άργους

Στο Άργος, παρ' ότι συνολικά η αδρεγχάρακτη κεραμική είναι η τέταρτη ποσοτικά κατηγορία στο καταγεγραμμένο υλικό (μετά τη λεπτεγχάρακτη, τη γραπτή με πράσινο και καστανό και την κουκκιδωτή), ανέρχεται μόλις στο 9,5% του εξεταζόμενου υλικού (Πίν. 1).[1288] Συνεπώς, δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική στο Άργος, όσο τουλάχιστον θα περίμενε κανείς. Η πλειονότητα των δειγμάτων προέρχεται και σε αυτή την περίπτωση από το οικόπεδο ΑΤΕ.[1289] Αδρεγχάρακτη κεραμική έχει βρεθεί επίσης στο Ναύπλιο,[1290] τα Λευ-

1276. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 86–95 (αρ. 162–85), 96–8 (αρ. 188–91), 98–9 (αρ. 193–7). Στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη περιλαμβάνονται δύο θραύσματα ίσως ημιτελή (δεν φέρουν εφυάλωση) από τη δωρεά του Ανδρόνικου Κιντάογλου, βλ. στο ίδιο, 85, 89 (αρ. 168–69).

1277. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 155 αρ. 170 (Χ. Κούτσικου).

1278. Brouscari 1988, 511 αρ. 9, εικ. 9, 18.

1279. Byzance 1992, 394 αρ. 303 (C. Vogt).

1280. Loucas 1989, 180–83. Τα συγκεκριμένα κεραμικά προέρχονται πιθανώς από το ναυάγιο του Καστελλορίζου, βλ. Loucas 1989, 180· Michaïlidou και Philothéou 1989, 176.

1281. Loucas 1989, 178–80 αρ. 3–9, εικ. 3–9 κ.α. Από αυτή τη συλλογή προέρχονται και τα δύο κεραμικά του μουσείου των Βρυξελλών· για όλα πιθανολογείται η απόδοσή τους στο ναυάγιο Καστελλορίζου, βλ. Loucas 1989, 180· Michaïlidou και Philothéou 1989, 176.

1282. Bröker 1965, 87, πίν. 35· Elbern 1972, 42, εικ. 1· Böhlendorf-Arslan 2013, 173–79 (αρ. 384–96), 183–227 (αρ. 406–519), 463–64 (αρ. 1109–12).

1283. Daim κ.ά. 2017, 47–8 αρ. III:23–4, εικ. 19–20, πίν. 22 (B. Böhlendorf-Arslan).

1284. Stiegemann 2001, 355–57, αρ. IV:104–5 (C. Schmidt).

1285. Evans και Wixom 1997, 259 αρ. 181 (E. Dauterman Maguire).

1286. Arthur 2007α, 242–44, εικ. 2–4. Ο Arthur χρονολογεί τη συγκεκριμένη παραγωγή γύρω στο β' μισό του 12ου – πρώιμο 13ο αι. Δείγματα αυτής της ιταλικής αδρεγχάρακτης κεραμικής έχουν βρεθεί στο Δυρράχιο, βλ. Metalla 2015, 810, εικ. 2 (ιδίως 2:2).

1287. Martinova και Kamisheva 2016, εικ. 4· Borisov 2017, εικ. 14–8.

1288. Η αδρεγχάρακτη κεραμική αριθμεί στο εξεταζόμενο υλικό 160 καταγεγραμμένα θραύσματα, από τα οποία τα 92 περιλαμβάνονται στον κατάλογο.

1289. Υπόλοιπα οικόπεδα: Καρδάρα, Κεχαγιά, Κοντογιάννη, Κωνσταντοπούλειο, Κωστάκη, Μακρυγιάννη, Ντίνη, Ξακουστή, Ξακουστή – Ξιξή, ΟΤΕ, Παπαθανασίου, Σαραβάνου, Σελλή, Τζώτζου, Τσίτσου (οδ. Εθν. Αντίστασης), Φλώρου. Βλ. επίσης Οικονόμου-Laniado 2006, 345, εικ. 3.

1290. Yangaki 2008, 595, εικ. 4–5· Γιαγκάκη 2012, 45–8, 79–82 αρ. 24–34, εικ. 23–30.

κάκια,[1291] την ευρύτερη περιοχή των Λιμνών,[1292] την κοιλάδα της Προσύμνης,[1293] το Χώνικα[1294] και τα Λαλιωτέικα Άνω Επιδαύρου.[1295]

Το εξεταζόμενο υλικό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σχετικά ετερόκλητο και για αυτόν το λόγο δεν κατέστη δυνατή η ομαδοποίησή του, όπως συνέβη με τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα ή τη λεπτεγχάρακτη κεραμική.

Πηλός

Στο εξετασθέν υλικό η συγκεκριμένη κατηγορία παρουσιάζει αρκετά ανομοιογενή πηλό. Τα δείγματα που φέρουν διακόσμηση στον τύπο του μεταλλίου αποτελούν ίσως την πιο ομοιογενή ομάδα. Ο πηλός, στην πλειονότητα των συγκεκριμένων δειγμάτων, ανήκει στον τύπο 3.1.[1296] Είναι ερυθρού χρώματος (κυρίως 2.5 YR 5/6–5/8), σπανιότερα πιο ανοιχτός (2.5 YR 6/6) ή πιο σκοτεινός (2.5 YR 4/6), σκληρός με μικρούς/μέτριους πόρους και μέτρια/μεγάλα λευκά εγκλείσματα. Μόλις ένα θραύσμα είναι κατασκευασμένο από την πιο λεπτόκοκκη εκδοχή (Τύπος 3.2).[1297] Το 567 έχει πηλό ερυθρό (2.5 YR 5/6), σκληρό με πολλά λευκά εγκλείσματα, λίγα μέτρια ερυθρά και μελανά και συχνούς πόρους. Τρία δείγματα έχουν πηλό τύπου 6, καστανωπό (5 YR 6/3-6/4) – ωχροκάστανο (5 YR 7/4), πολύ σκληρό με μέτρια/μεγάλα λευκά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα μελανά και λίγους πόρους.[1298] Πρόκειται για έναν τύπο που τον συναντούμε κυρίως σε αυτή την κατηγορία, σε λίγα σχετικά παραδείγματα.

Ως προς την ομάδα της ελεύθερης διάταξης, σε αρκετά δείγματα απαντά ο πηλός τύπου 3.1.[1299] Τα 598 και 617 έχουν πηλό τύπου 6, ενώ το 618 έχει πορτοκαλόχρωμο πηλό, που θυμίζει ορισμένα δείγματα της επιπεδόγλυφης κεραμικής.

Όσον αφορά τα πιο όψιμα δείγματα της κατηγορίας, απαντούν λιγοστά με πηλό τύπου 2,[1300] 3.1[1301] και 6,[1302] καθώς και ορισμένα με τον ανοιχτοκάστανο πηλό που είδαμε πιο πάνω.[1303] Ο τύπος πηλού, ωστόσο, που αριθμεί τα περισσότερα παραδείγματα είναι ο 5.2,[1304] που τον συναντούμε στις όψιμες ομάδες των κατηγοριών της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής του εξετασθέντος υλικού.

Γενικά παρατηρείται ότι μόνο σε μία περίπτωση απαντά η λεπτόκοκκη εκδοχή του τύπου 3. Η πλειονότητα των δειγμάτων έχει πηλό μέτριο/χονδρό, όχι τόσο καλά επεξεργασμένο, με αρκετά μέτρια/μεγάλα εγκλείσματα.[1305] Άλλο χαρακτηριστικό είναι η σκληρότητά του, γεγονός που πιθανώς οφείλεται στην έντονη (σκληρή) όπτηση των αγγείων. Το χαρακτηρι-

---

1291. Λιγοστά αδημοσίευτα θραύσματα.
1292. Λίγα αδημοσίευτα θραύσματα από τις θέσεις «Κολόνιτσα» και «Μιγιό».
1293. Hahn 1996, 352 (αρ. 11, εικ. 11), 356 (αρ. 19, εικ. 18), 365 (αρ. 49, εικ. 28), 368 (αρ. 53, εικ. 41–2), 370 (αρ. 56, εικ. 45), 380 (αρ. 75, εικ. 55, 57), 381–82 (αρ. 79–80, εικ. 60) κ.α.· Hjohlman 2011, 131, 139–40. Όλα ανήκουν στα όψιμα αδρεγχάρακτα.
1294. Vassiliou 2018β, 148 αρ. 7, εικ. 11a–b.
1295. Αδημοσίευτο θραύσμα.
1296. Αρ. 562–63, 566, 571–76, 582–85, 590, 604, 614–16.
1297. Αρ. 579.
1298. Αρ. 564(;), 568, 592.
1299. Αρ. 593–94, 596–97, 602, 604–9, 613.
1300. Αρ. 620, 637.
1301. Αρ. 629(;), 632.
1302. Αρ. 633, 652.
1303. Αρ. 622–23.
1304. Αρ. 621, 626–28, 634, 636, 639–41, 646, 648.
1305. Αυτό έχει ήδη παρατηρηθεί από τους A.H.S. Megaw, P. Armstrong και E. Stern για την αιγαιακή κεραμική, βλ. Megaw 1975, 35· Armstrong 1989β, 45· 1991, 338–39· Stern 2013β, 148.

στικό αυτό αποτελεί, όπως είδαμε, ένα από τα κύρια γνωρίσματα της αιγαιακής κεραμικής.

Σχήμα

Στο εξεταζόμενο υλικό απαντούν σχεδόν αποκλειστικά κούπες και πινάκια, σε σχετική ποικιλία τύπων.[1306] Ως προς τις βάσεις, εκτός από τη δακτυλιόσχημη, που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι αρκετά χαμηλή[1307] ή αρκετά υψηλή (κυρίως στα πιο όψιμα δείγματα),[1308] ιδιαίτερη απήχηση έχει η υψηλή αποκλίνουσα.[1309]

Οι κούπες απαντούν σε διάφορα μεγέθη. Ιδιαίτερα αγαπητό σχήμα συνιστά η μεγάλη βαθιά κούπα με υψηλή κωνική βάση, ημισφαιρόμορφο σώμα και απλό χείλος (Τύπος Κ5).[1310] Από το σχήμα αυτό προέρχονται καλής ποιότητας δείγματα, ενώ το όψιμο 645 εντυπωσιάζει με το μεγάλο μέγεθός του.[1311] Μία παραλλαγή της κούπας αυτής είναι με εισέχον χείλος (Τύπος Κ6).[1312] Η 606 ανήκει στον γνωστό τύπο με γωνιώδη τοιχώματα και χείλος με επίπεδη απόληξη (Τύπος Κ3). Άλλος τύπος, κυρίως στις μεσαίες και μικρές κούπες, είναι με δακτυλιόσχημη (συνήθως χαμηλή) βάση, καμπύλα τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Κ7)·[1313] ενίοτε απαντά και με κωνική βάση.[1314]

Ως προς τα πινάκια, η πλειονότητα του αργειακού υλικού ανήκει στον τύπο του βαθέος πινακίου (Τύπος Π3).[1315] Τα συγκεκριμένα πινάκια, που φέρουν κατά κανόνα διακόσμηση στον τύπο του μεταλλίου, έχουν τη γνωστή ψευδοδακτυλιόσχημη βάση και τοιχώματα σχεδόν οριζόντια με αποστρογγυλεμένη γωνία προς το κάθετο χείλος. Σε αυτό που διαφέρουν ορισμένα είναι ότι έχουν παχύτερα τοιχώματα. Τα ρηχά πινάκια προτιμώνται στην ομάδα της διακόσμησης σε ελεύθερη διάταξη (Τύπος Π4), διότι προσφέρονταν για τις εικονιστικές παραστάσεις και γενικά για αυτές που απλώνονταν ελεύθερα στο αγγείο. Συνήθως τα τοιχώματά τους είναι λοξά και το χείλος απλό ή κάθετο. Στα όψιμα δείγματα συχνά απαντά το λοξότμητο χείλος,[1316] που συνοδεύεται από λοξά, αρκετά παχιά, τοιχώματα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα κλειστό εφυαλωμένο αγγείο (ίσως κανάτι) από τη Θήβα, το οποίο φέρει παράσταση στον τύπο της ελεύθερης διάταξης.[1317]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Η πλειονότητα των οστράκων φέρει παχύ λευκό επίχρισμα στην εσωτερική επιφάνεια, το οποίο συνήθως εκτείνεται και εξωτερικά γύρω από το χείλος. Πιο κάτω υπάρχει πιο αραιό στρώμα λευκού επιχρίσματος. Η πρακτική αυτή αποτελεί τον κανόνα για τα αδρεγχάρακτα γενικότερα.[1318] Άλλωστε η κάλυψη του αγγείου με παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος ήταν απολύτως απαραίτητη για να αναδειχθεί η αδρεγχάρακτη διακόσμηση. Ενίοτε το επίχρισμα

1306. Το ίδιο παρατηρείται και στην Κόρινθο, βλ. Morgan 1942, 307–26.
1307. Αρ. 562, 569, 579, 604, 626–27, 635.
1308. Αρ. 600, 632, 640–41.
1309. Αρ. 583–85, 596, 607, 614–18, 624–25, 639, 644–46, 650.
1310. Αρ. 583(;), 584, 596(;), 613(;), 644(;), 645.
1311. Το συγκεκριμένο αγγείο είναι επιπρόσθετα πολύ βαρύ.
1312. Αρ. 580.
1313. Αρ. 566, 627–29.
1314. Αρ. 646 (μεσαία σε μέγεθος).
1315. Αρ. 563, 564(;), 565(;), 567, 570, 574, 576, 590, 598, 605, 621.
1316. Αρ. 610, 620, 626, 635.
1317. Φαράκλας 1968, 211, πίν. 160δ.
1318. Βλ. ενδεικτικά Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 85, 86· Vroom 2005, 91.

καλύπτει μόνο την εσωτερική και (εφόσον σώζεται) και το άνω τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας, συνήθως γύρω από το χείλος, ενώ αρκετά δείγματα, συνήθως καλής ποιότητας, φέρουν παχύ λευκό επίχρισμα σε όλη τους την επιφάνεια, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά.[1319] Ορισμένα δείγματα, κυρίως όψιμα, φέρουν εξωτερικά ωχροκάστανο λεπτόρρευστο επίχρισμα.[1320]

Σημειώνεται ότι σε αγγείο της Κορίνθου, ο Morgan παρατήρησε λεπτό στρώμα ερυθρού επιχρίσματος κάτω από το λευκό επίχρισμα της εσωτερικής επιφάνειας, το οποίο σύμφωνα με τον ίδιο θα πρέπει να τοποθετήθηκε για να αναδειχθεί καλύτερα η διακόσμηση χωρίς να διαταράσσεται το στρώμα του πηλού.[1321] Το ίδιο παρατηρεί και ο Megaw για την αιγαιακή κεραμική, την ύπαρξη δηλαδή κάτω από το λευκό επίχρισμα, στρώματος λεπτού σκουρόχρωμου πηλού, προκειμένου να διασφαλίζεται η χρωματική διαφοροποίηση των εγχάρακτων μοτίβων.[1322]

Η εφυάλωση είναι κατά κανόνα άχρωμη, ελαφρώς κιτρινωπή ή πρασινωπή, ενώ σε λιγότερα δείγματα είναι κίτρινη, κιτρινοπράσινη ή ανοιχτοπράσινη. Συνήθως καλύπτει, όπως και το επίχρισμα, την εσωτερική και το άνω τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας γύρω από το χείλος ή και λίγο παρακάτω, υπάρχουν ωστόσο και δείγματα που φέρουν λεπτότερη άχρωμη σε ολόκληρη την εξωτερική τους επιφάνεια.[1323] Τα τελευταία συνήθως προέρχονται από τα καλής ποιότητας δείγματα της εξεταζόμενης κατηγορίας. Σε ορισμένα, κυρίως στον τύπο του μεταλλίου, με άχρωμη ή κιτρινωπή εφυάλωση στην εσωτερική τους επιφάνεια, παρουσιάζεται διαφοροποίηση στο χρώμα της εφυάλωσης της εξωτερικής τους επιφάνειας, το οποίο είναι πράσινο.[1324] Τέλος, σε ορισμένα αγγεία η εφυάλωση είναι πιο σκοτεινή· πράσινη ή καστανή. Οι πιο σκοτεινοί τόνοι απαντούν κυρίως στα όψιμα δείγματα της κατηγορίας, στοιχείο που είδαμε και στα όψιμα λεπτεγχάρακτα.

Διακόσμηση

Όπως μαρτυρεί η ονομασία της κατηγορίας, κύριο χαρακτηριστικό της διακόσμησής της είναι η βαθιά και πλατιά εγχάραξη. Ως προς την τυπολογία της διακόσμησης, εδώ ακολουθούνται οι βασικές αρχές της ταξινόμησης του Morgan με τον τύπο του μεταλλίου (Medallion Style) και την ελεύθερη διάταξη (Free Style), ενώ έχει προστεθεί μία ακόμη ομάδα, στην οποία εντάσσονται τα όψιμα αδρεγχάρακτα, όπου απαντούν και οι δύο τύποι διακόσμησης (τύπος μεταλλίου και ελεύθερη διάταξη).

Όσον αφορά τα ποσοτικά στοιχεία, η αδρεγχάρακτη στον τύπο του μεταλλίου και ακόμα περισσότερο η όψιμη αδρεγχάρακτη παρουσιάζονται αρκετά αντιπροσωπευτικές στο εξεταζόμενο υλικό με 52 και 61 διαγνωστικά δείγματα αντίστοιχα. Ο τύπος της ελεύθερης διάταξης, συμπεριλαμβανομένης και της αιγαιακής κεραμικής, αριθμεί τα λιγότερα, με 37 διαγνωστικά δείγματα.

► *Τύπος μεταλλίου (Medallion Style)*[1325]

Η πρωιμότερη εκδοχή της αδρεγχάρακτης κεραμικής συνδέεται με τη διακόσμηση στον τύπο του μεταλλίου, στην οποία συνδυάζεται η λεπτή με την αδρή χάραξη. Ουσιαστικά πρό-

1319. Αρ. 562–63, 565, 567, 573, 575, 582, 588, 595–97, 603, 605, 607, 614–15, 621, 623, 632, 637, 647, 650.
1320. Αρ. 617, 622, 634, 638, 640–41, 648, 652.
1321. Morgan 1942, 149–50, 307 αρ. 1433.
1322. Megaw 1975, 36, 40.
1323. Αρ. 562, 567–68, 588, 597, 604, 606, 610–11, 614–15, 617, 618(;), 650. Για την Κόρινθο βλ. Morgan 1942, 150.
1324. Αρ. 566, 573, 582, 586, 590, 605, 633.
1325. Για την ομάδα αυτή στην κορινθιακή κεραμική βλ. Morgan 1942, 147–50.

κειται εν μέρει για λεπτεγχάρακτη διακόσμηση, δεδομένου ότι τα περισσότερα θέματα αποδίδονται με λεπτή χάραξη.[1326] Ο Hayes, μάλιστα, τοποθετεί τα αγγεία αυτά στα λεπτεγχάρακτα και τα ονομάζει "Late 'Medallion' Style".[1327] Εδώ υπήρξε προβληματισμός αν θα έπρεπε τα αγγεία αυτού του τύπου να συμπεριληφθούν στα λεπτεγχάρακτα ή τα αδρεγχάρακτα, διότι μπορούν εξίσου να τοποθετηθούν σε μία από τις δύο ομάδες. Προτιμήθηκε τελικά η ένταξή τους στα αδρεγχάρακτα λόγω του ότι ορισμένα αγγεία φέρουν επιπρόσθετα μικρά μετάλλια με μοτίβα σε επιπεδόγλυφη τεχνική, η οποία αποτελεί ένα ακόμα πιο προχωρημένο στάδιο στην εξέλιξη της διακόσμησης της εφυαλωμένης κεραμικής.

Στα δείγματα του εξεταζόμενου υλικού, το κεντρικό μετάλλιο ενίοτε περιβάλλεται από το γνωστό από τη λεπτεγχάρακτη κεραμική, «σχοινίο»,[1328] ενώ ένα νέο στοιχείο εντοπίζεται στη μεσαία ταινία, η οποία διακόπτεται από τα μικρά μετάλλια, που μόλις προαναφέρθηκαν, τα οποία κοσμούνται με φοινικοειδή ή ανθέμια, ενίοτε σε επιπεδόγλυφη τεχνική.[1329] Στο κεντρικό μετάλλιο ένα από τα πιο δημοφιλή μοτίβα είναι το γνωστό ως σχηματοποιημένο φοινικοειδές ή ανθέμιο.[1330] Μία παραλλαγή του είναι και το λεγόμενο «οδοντωτό»[1331] που απαντά και σε ταινίες.[1332] Στις ταινίες το πιο συνηθισμένο θέμα συνιστούν οι επάλληλες κάθετες ή λοξές αδρεγχάρακτες γραμμές.[1333] Σπανιότερα απαντούν τα ψευδοκουφικά,[1334] ο πλοχμός,[1335] τα ταινιωτά[1336] (συνήθως λεπτεγχάρακτα), οι τεθλασμένες,[1337] τα επάλληλα ημικύκλια.[1338] Σε δύο περιπτώσεις έχουμε μία πρώιμη εμφάνιση της ταινίας με κάθετες βαθιές εγχαράξεις εναλλάξ με λεπτότερες ελισσόμενες, που θα αναπτυχθεί κυρίως στην όψιμη αδρεγχάρακτη κεραμική.[1339] Παράσταση ζώων απαντά μόνο στο 562.

Υπάρχουν και λιγοστά αγγεία που αντιστοιχούν στην ενδιάμεση ομάδα του Morgan (Intermediate Style).[1340] Η διακόσμησή τους εκτείνεται σχεδόν σε όλο το αγγείο, ωστόσο υπάρχει μια ταινία γύρω από το χείλος που την οριοθετεί. Το 590 αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα του είδους, με φυτικά θέματα που καλύπτουν σχεδόν όλο το αγγείο και μία ταινία που κοσμεί την επιφάνεια κάτω από το χείλος. Τα πινάκια 591 και 592, με το οριζόντιο χείλος, θα μπορούσαν να θεωρηθούν μια εκδοχή της συγκεκριμένης ομάδας, δεδομένου ότι το χείλος κοσμείται με «μετόπες». Και τα δύο κοσμούνται με εικονιστική παράσταση· στο 591 σώζεται πόδι ζώου και στο 592 σκηνή δρακοντοκτονίας.

► *Ελεύθερη διάταξη (Free Style)*[1341]

Στην ομάδα αυτή, η οποία δεν αριθμεί πολλά δείγματα στο εξεταζόμενο υλικό (γύρω στα

1326. Αρ. 562–65, 567–68. Δεν αποκλείεται ορισμένα όστρακα του εξεταζόμενου υλικού που σώζουν μόνο λεπτεγχάρακτη διακόσμηση να ανήκουν σε αδρεγχάρακτα στον τύπο του μεταλλίου.
1327. Hayes 1992, 44.
1328. Αρ. 563, 567, 570, 588.
1329. Αρ. 564, 566–67, 582.
1330. Αρ. 563, 568, 578–79, 583, 585. Παρόμοιο μοτίβο αποδίδεται, όπως είδαμε, και σε μικρότερα μετάλλια.
1331. Αρ. 583, 587–88, 603.
1332. Αρ. 586–87.
1333. Αρ. 562–63, 565–66, 570, 573–77, 580–81, 583–85.
1334. Αρ. 568, 570–71, 582.
1335. Αρ. 563.
1336. Αρ. 563.
1337. Αρ. 567.
1338. Αρ. 564–65.
1339. Αρ. 589–90.
1340. Αρ. 590–92. Για την ομάδα αυτή βλ. κυρίως Morgan 1942, 150.
1341. Για την ομάδα αυτή βλ. κυρίως Morgan 1942, 150–57.

37), τα διακοσμητικά θέματα αναπτύσσονται ελεύθερα στην εσωτερική επιφάνεια των αγγείων, χωρίς να εγκλείονται σε μετάλλιο ή να οριοθετούνται από ταινία. Πρόκειται για την ομάδα που συγκεντρώνει τα περισσότερα εικονιστικά θέματα, από τα οποία ξεχωρίζει ένα πινάκιο με παράσταση πολεμιστή.[1342] Άλλα εικονιστικά θέματα, που σώζονται πολύ αποσπασματικά, είναι σκηνή δρακοντοκτονίας[1343] και ανθρώπινη μορφή που κρατά ρόπαλο, ίσως και ασπίδα.[1344] Σπανιότερα εικονίζονται ζώα,[1345] πτηνά[1346] ή ψάρια.[1347] Αγαπητά ήταν τα φυτικά θέματα, που συνήθως αποδίδονται πολύ αφαιρετικά,[1348] ενώ υπάρχουν και ορισμένα χαρακτηριστικά μοτίβα που απαντούν σχεδόν αποκλειστικά σε αυτή την ομάδα, όπως οι ρόμβοι με τη διαγράμμιση,[1349] τα πλοχμοειδή/θυσανωτά,[1350] οι μακριές καμπυλωτές γραμμές, που ερμηνεύονται ως θαλάσσιοι οργανισμοί ή πλοκάμια,[1351] και οι κύκλοι που συνδέονται μεταξύ τους με επάλληλες οριζόντιες γραμμές.[1352]

Σε ορισμένα θέματα, ιδίως εικονιστικά, οι λεπτομέρειες[1353] ή το σώμα των παριστανόμενων μορφών (ανθρώπων, ζώων, πτηνών ή ψαριών)[1354] αποδίδεται με αφαίρεση του επιχρίσματος και της άνω επιφάνειας του πηλού, προαναγγέλλοντας την ομάδα των επιπεδόγλυφων.[1355] Η διαφορά με τα επιπεδόγλυφα είναι ότι στα τελευταία συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή αφαιρείται ο κάμπος για να προβληθούν τα μοτίβα, ενώ στα αδρεγχάρακτα χαράσσεται βαθιά ή αφαιρείται η εσωτερική επιφάνεια των μοτίβων.

► *Όψιμη αδρεγχάρακτη*

Στα όψιμα δείγματα της εξεταζόμενης κατηγορίας διακρίνεται σαφής προτίμηση στη διακόσμηση στον τύπο του μεταλλίου.[1356] Συχνά το κεντρικό μετάλλιο είναι σχετικά μικρό και η ταινία ευρεία (σαν ζώνη).[1357] Ως προς τα διακοσμητικά θέματα, την πλειονότητα συνιστούν τα γραμμικά. Συχνό θέμα στο κεντρικό μετάλλιο αποτελούν οι αδρεγχάρακτες γραμμές (σχεδόν αυλακωτές), είτε μόνες τους[1358] είτε συχνότερα σε συνδυασμό με λεπτεγχάρακτες τεμνόμενες.[1359] Άλλοτε τις συναντούμε σε εναλλαγή με λεπτεγχάρακτες ελισσόμενες,[1360] με μικρές κα-

1342. Αρ. 600.
1343. Αρ. 593.
1344. Αρ. 598.
1345. Αρ. 619.
1346. Αρ. 594–95, 602.
1347. Αρ. 596, 599, 617.
1348. Αρ. 597, 605–8, 610, 612.
1349. Αρ. 611–12.
1350. Αρ. 597, 600, 608.
1351. Αρ. 613.
1352. Αρ. 609–10.
1353. Αρ. 598, 600–2, 609–10, 614–16.
1354. Αρ. 617–19.
1355. Η Pamela Armstrong (1991, 345) ονομάζει τον συγκεκριμένο τύπο διακόσμησης "Silhouetted Decoration". Τον όρο αυτό είχε χρησιμοποιήσει και ο Sanders (1993, 260), κάνοντας λόγο για την προέλευση της επιπεδόγλυφης τεχνικής: "It [ενν. Champlevé] seems to have developed ultimately from those silhouette-like incised wares in which part of the decorative motive was gouged out...". Σημειώνεται ότι ο συγκεκριμένος όρος, όπως και αρκετοί άλλοι που χρησιμοποιούνται στη μεσαιωνική κεραμική, προέρχεται από την ορολογία της αρχαίας αγγειογραφίας.
1356. Αρ. 620–26, 628–34, 637–46, 651.
1357. Αρ. 628–29, 642, 644–45.
1358. Αρ. 622.
1359. Αρ. 620, 628–29, 638, 641.
1360. Αρ. 637.

μπυλωτές σε κάθετη διάταξη[1361] ή με επάλληλες κοφτές οριζόντιες γραμμές που μαζί με τις αδρεγχάρακτες διαμορφώνουν ρόδακα.[1362] Σε λίγα δείγματα απαντά το δημοφιλές στα πρωιμότερα αδρεγχάρακτα μοτίβο του σχηματοποιημένου φοινικοειδούς ή ανθεμίου[1363] και σε ένα μόλις δείγμα συναντούμε σπειροειδή μοτίβα σε πολύ αμελή και άτεχνη χάραξη.[1364] Στα 624 και 625 το κεντρικό μετάλλιο κοσμείται με συμπλεκόμενα ταινιωτά μοτίβα.

Στο αργειακό υλικό υπάρχουν και εικονιστικά θέματα, σαφώς λιγότερα σε αριθμό. Σε τρία αγγεία εικονίζεται λαγός,[1365] ενώ στο 651 εικονίζεται ογκώδες μεγάλο ζώο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράσταση του πινακίου 626, με μυθικό, πιθανώς, ζώο με ανθρωπόμορφο κεφάλι, με περίτεχνη βοστρυχωτή κόμη και σώμα λιονταριού.

Ως προς τη διακόσμηση των ταινιών, εξακολουθούν να έχουν μεγάλη απήχηση οι επάλληλες κάθετες ή λοξές αδρές γραμμές.[1366] Αγαπητό μοτίβο συνιστούν επίσης οι βαθιές εγχάρακτες κάθετες γραμμές εναλλάξ με λεπτεγχάρακτες ελισσόμενες[1367] ή με καμπυλωτές, μοτίβο που κοσμεί εκτός από ταινίες και το κεντρικό μετάλλιο, ακόμα και λεπτομέρειες διακοσμητικών (δένδρων κ.ά.).[1368] Το 629 κοσμείται με πλατιά ταινία με κάθετες αδρές εγχαράξεις εναλλάξ με λεπτεγχάρακτα επάλληλα γωνιώδη και το 630 εναλλάξ με κοφτές οριζόντιες γραμμές. Τέλος, το 645 φέρει ταινία με τεθλασμένη γραμμή, μοτίβο που θα γίνει πολύ αγαπητό στην υστεροβυζαντινή εγχάρακτη κεραμική.

Δύο αγγεία, τα 635 και 636, έχουν διακόσμηση του «ενδιάμεσου τύπου» (Intermediate Style), με ελεύθερο θέμα στο κέντρο και ταινία γύρω από το χείλος. Και στα δύο αγγεία, τα οποία σώζονται πολύ αποσπασματικά, διακρίνουμε ίχνη παράστασης πτηνού. Το 627, με τετράποδο ζώο σε διασκελισμό, φέρει γύρω από το κεντρικό του θέμα τεθλασμένη αδρή γραμμή, η οποία πλαισιώνει την παράσταση ίσως εν είδει αστερόμορφου ή ανθεμωτού μοτίβου.

Η διακόσμηση στον τύπο της ελεύθερης διάταξης αριθμεί λίγα δείγματα στα όψιμα αδρεγχάρακτα. Ξεχωρίζει το θραύσμα βάσης 652, το οποίο μας είναι γνωστό από τη δημοσίευση της Αναστασίας Οικονόμου-Laniado.[1369] Εικονίζει ανθρώπινη μορφή που συνοδεύεται από σκωπτική επιγραφή.[1370] Δεν αποκλείεται το συγκεκριμένο θραύσμα να είναι αρκετά όψιμο και συνεπώς να εντάσσεται στην ύστερη εγχάρακτη κεραμική.

Ένα χαρακτηριστικό ορισμένων αγγείων, το οποίο θα συναντήσουμε και στα επιπεδόγλυφα, είναι η υαλώδης ταινία, πράσινη[1371] ή καστανή,[1372] η οποία περιτρέχει εσωτερικά το χείλος. Παράλληλα, η διακόσμηση ορισμένων αγγείων ποικίλλεται με κηλίδες υαλώδους

1361. Αρ. 639–40, 645.
1362. Αρ. 631–32.
1363. Αρ. 642, 644.
1364. Αρ. 646.
1365. Αρ. 633, 634 (σε συνδυασμό με τετράποδο ζώο), 650. Μάλιστα, το 633, με τον λαγό στο κεντρικό μετάλλιο και τον κάμπο να γεμίζει με λοξές εγχάρακτες γραμμές, θα μπορούσε να εκληφθεί ως «προάγγελος» ή παραλλαγή της επιπεδόγλυφης διακόσμησης. Παρόμοια διαγράμμιση στον κάμπο της παράστασης συναντάται σε αποσπασματικά σωζόμενο πινάκιο από τη Μεθώνη, βλ. Πάλλας 1969, 95–6, πίν. 116, και σε τμήμα ανοιχτού αγγείου από τη Βρύα, βλ. Tsanana 2003, εικ. 6.
1366. Αρ. 620–23, 634–35, 644, 646.
1367. Αρ. 626, 628, 642–43.
1368. Αρ. 636, 649.
1369. Oikonomou-Laniado 1998.
1370. Την παράσταση θα τη δούμε αναλυτικότερα στην Υποενότητα 6.4.5.
1371. Αρ. 624, 629–30, 651.
1372. Αρ. 627–28.

χρώματος, άλλοτε ακολουθώντας το εγχάρακτο θέμα[1373] και άλλοτε ανεξάρτητα από αυτό,[1374] προαναγγέλλοντας τα έγχρωμα εγχάρακτα της υστεροβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής. Σημειώνεται ότι παραδείγματα με αδρεγχάρακτες διακοσμήσεις εμπλουτισμένες με υαλώδεις κηλίδες μάς είναι ήδη γνωστά από την Κόρινθο. Ο Morgan τα εντάσσει στην κατηγορία "Painted Incised-Sgraffito Ware" και επισημαίνει ότι απαντούν σχεδόν αποκλειστικά στον τύπο του μεταλλίου.[1375]

Χρονολόγηση

Η αδρεγχάρακτη κεραμική τοποθετείται από τους μελετητές στο β' μισό του 12ου – α' τέταρτο ή και α' μισό του 13ου αιώνα.[1376] Όσον αφορά τα αγγεία στον τύπο του μεταλλίου, στα οποία η λεπτή χάραξη είναι η κυρίαρχη και η αδρή επικουρική, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν γύρω στα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου αιώνα. Η χρονολόγηση αυτή ενισχύεται και από αγγείο αυτού του τύπου (λεπτεγχάρακτη διακόσμηση που ποικίλλεται με μικρά επιπεδόγλυφα μετάλλια) που έχει βρεθεί μαζί με λεπτεγχάρακτα ΙΙ στο ναυάγιο Πελαγοννήσου, το οποίο χρονολογείται γύρω στα μέσα του 12ου αιώνα.[1377] Τα υπόλοιπα, που παρουσιάζουν κυρίως αδρή χάραξη, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο γ' ή και στο δ' τέταρτο του 12ου αιώνα.

Όσον αφορά την κεραμική στον τύπο της ελεύθερης διάταξης, για ορισμένα δείγματα, όπως τα 593–95, τα οποία συνδυάζουν τη λεπτή με την αδρή χάραξη, προτείνεται η χρονολόγησή τους στο γ'–δ' τέταρτο του 12ου αιώνα. Τα υπόλοιπα που φέρουν κατά βάση αδρή χάραξη, θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στο τελευταίο τέταρτο του 12ου, με ορισμένα δείγματα να φτάνουν ως τον πρώιμο 13ο,[1378] χωρίς να αποκλείεται και μια ελαφρώς πρωιμότερη χρονολόγηση.[1379]

Τέλος, όσον αφορά τα όψιμα, προτείνεται η χρονολόγησή τους κυρίως στο α' μισό του 13ου αιώνα· τα πιο πρώιμα στο α' τέταρτο και τα πιο όψιμα στο β' τέταρτό του. Δεν αποκλείεται ορισμένα να χρονολογούνται και πιο όψιμα.

ΣΥΝΟΨΗ

Η αδρεγχάρακτη κεραμική γνώρισε μεγάλη διάδοση στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας και εκτός αυτής, κυρίως στη Μικρά Ασία και εν γένει στον αιγαιακό χώρο.

Στο Άργος, η συγκεκριμένη κεραμική δεν αριθμεί πολλά δείγματα και γενικά δεν αποτελεί συχνό ανασκαφικό εύρημα, όσο τουλάχιστον θα περίμενε κανείς, αν λάβουμε υπόψη τη μεγάλη διασπορά τής συγκεκριμένης κατηγορίας. Πιο αντιπροσωπευτική παρουσιάζεται η όψιμη αδρεγχάρακτη, ακολουθεί ο τύπος του μεταλλίου, με τελευταίο τον τύπο της ελεύθερης διάταξης.

1373. Αρ. 629, 651.
1374. Αρ. 637.
1375. Morgan 1942, 158, εικ. 135b.
1376. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 20· Sanders 1999, 161–62· Vroom 2005, 91.
1377. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 131 αρ. 143 (Α. Ντίνα).
1378. Βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 85· Tsanana 2003, 248 (βάσει νομισμάτων)· Vroom 2005, 91. Σημειώνεται ότι η Stillwell MacKay (2003, 410) χρονολογεί την αιγαιακή κεραμική, μαζί με την κεραμική Ζευξίππου, γύρω στο β' τέταρτο του 13ου αι.
1379. Βλ. Stern 2018, ιδίως 211–12, για ένα καλά χρονολογημένο σύνολο της σταυροφορικής περιόδου από την Τιβεριάδα, που χρονολογείται από τα μέσα του 12ου ως τις αρχές του 13ου αι. και περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τμήμα λεπτεγχάρακτης κούπας και αδρεγχάρακτο πινάκιο με παράσταση πολεμιστή στον τύπο της ελεύθερης διάταξης.

Στο εξεταζόμενο υλικό η συγκεκριμένη κατηγορία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σε μεγάλο βαθμό ετερόκλητη, με ποικίλους τύπους πηλού, σχήματα και διακοσμήσεις. Χρονικά εκτείνεται από τα μέσα του 12ου ως τα μέσα του 13ου αιώνα.

Ως προς τον πηλό, γενικά είναι μέτριος/χονδρόκοκκος. Στην κεραμική στον τύπο του μεταλλίου και στην ελεύθερη διάταξη κυριαρχεί ο γνωστός μας από τα λεπτεγχάρακτα και τα γραπτά εγχάρακτα πηλός 3.1, ενώ στα όψιμα δείγματα ο πηλός τύπου 5.2. Στις δύο πρώτες ομάδες απαντά και ο ανοιχτόχρωμος πηλός τύπου 6.

Στα σχήματα συνεχίζονται οι ήδη γνωστοί τύποι, αλλά παρατηρείται μία τάση για χονδρότερα τοιχώματα και υψηλότερες βάσεις, παράλληλα με τις χαμηλότερες δακτυλιόσχημες. Συχνά είναι και τα λοξότμητα χείλη σε ρηχά πινάκια, ιδίως στα πιο όψιμα δείγματα.

Η διακόσμηση στον τύπο του μεταλλίου δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερα από τα λεπτεγχάρακτα, με τη διαφορά ότι στην παρούσα κατηγορία η χάραξη γίνεται πλατύτερη, με τη λεπτή χάραξη να περιορίζεται κυρίως στις λεπτομέρειες. Παράλληλα, εμφανίζεται και η αφαίρεση του κάμπου για να τονιστούν λεπτομέρειες της διακόσμησης (μικρά μετάλλια, σώμα μορφών κ.ά.). Στην ελεύθερη διάταξη τα δείγματα είναι λιγοστά και σώζονται αποσπασματικά. Πιο αντιπροσωπευτική εικόνα μάς δίνει η όψιμη αδρεγχάρακτη κεραμική, στην οποία επιβιώνει ο τύπος του μεταλλίου με γραμμικά κυρίως θέματα.

2.10 ΕΠΙΠΕΔΟΓΛΥΦΗ (CHAMPLEVÉ WARE) [ΑΡ. ΚΑΤ. 654–727][1380]

Η επιπεδόγλυφη κεραμική είναι γνωστή στη διεθνή βιβλιογραφία με τον γαλλικό όρο "Champlevé", που περιγράφει με ακρίβεια το είδος της συγκεκριμένης διακόσμησης, δηλαδή αφαίρεση της ανώτερης επιφάνειας του κάμπου της παράστασης για την προβολή των διακοσμητικών θεμάτων.[1381] Η τεχνική αυτή θεωρείται εξέλιξη της εγχάρακτης τεχνικής[1382] και κρίνεται αρκετά απαιτητική.[1383]

Μεγάλη ομοιότητα με την επιπεδόγλυφη κεραμική παρουσιάζει η γνωστή ως "Garrus Ware" της περιοχής του Ιράν, η οποία χρονολογείται στον 12ο–13ο αιώνα. Η ομοιότητα σε ορισμένες περιπτώσεις δεν εντοπίζεται μόνο στην τεχνική της διακόσμησης, αλλά και στα σχήματα και εν μέρει στην απόδοση της εξωτερικής επιφάνειας των αγγείων.[1384]

Θέσεις εύρεσης[1385]

Καύκασος,[1386] Χερσώνα,[1387] Αζόφ,[1388] Δινογέτεια,[1389] Διονυσόπολη,[1390] Βάρνα,[1391] Μεσημβρία,[1392]

1380. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία βλ. Morgan 1942, 162–66· Sanders 1993, 260· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, 48· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 20· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 101· Vroom 2003α, 163–64· 2005, 92–3· Vroom και IJzendoorn 2016.
1381. Άλλοι ερευνητές την ονομάζουν "Incised Ware", βλ. Frantz 1938, 431· Morgan 1942, 162.
1382. Βλ. ενδεικτικά Dawkins και Droop 1910–1911, 27· Morgan 1942, 162.
1383. Vogt 1993, 106.
1384. Watson 2004, 260–64 (ιδίως 261 αρ. Ib:1–2).
1385. Βλ. επίσης Vroom και IJzendoorn 2016, 199–200, εικ. 1.
1386. Talbot Rice 1930, 115, πίν. XIXb.
1387. Yashaeva κ.ά. 2011, 660 αρ. 467 (D. Zhuravlev)· Zalesskaya 2011, 142–44 (αρ. 295–97), 144 (αρ. 301).
1388. Koval 2017, 729 εικ. 2:30.
1389. Kuzev 2003, 77.
1390. Trésors d'art médiéval bulgare 1988, αρ. 74· Manolova-Voykova 2015, 425 αρ. 35–7· 2018, 113, πίν. 9:11.
1391. Manolova-Voykova 2013, 356–57, εικ. 4:44–5· 2018, 113, πίν. 8:13.
1392. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 7:11–2.

Αγχίαλος,[1393] Θερμά,[1394] Δεβελτός,[1395] Σωζόπολη,[1396] Djadovo,[1397] Plovdiv[1398]

Κωνσταντινούπολη[1399] (Μεγάλο Παλάτιο,[1400] Ιππόδρομος,[1401] Αγία Ευφημία,[1402] Άγιος Πολύευκτος[1403]), Kepez,[1404] Ίλιον,[1405] Hasan Paşa,[1406] Χρυσή,[1407] Πέργαμος,[1408] Αιγές,[1409] Σμύρνη,[1410] Έφεσος,[1411] Αναία,[1412] Ιασός,[1413] Alabanda,[1414] Meydancıkkale,[1415] Σαγαλασσός,[1416] Μύρα,[1417] Ανεμούριο,[1418] Ισσός,[1419] Λευκωσία,[1420] Πάφος,[1421] Κούκλια/Παλαίπαφος,[1422] Άκρα,[1423] Ḥ. ʿUẓa,[1424] Yoqneʿam[1425]

Ηράκλεια,[1426] Μαρώνεια (Παληόχωρα,[1427] Σύναξη[1428]), Μοσυνόπολη,[1429] Σέρρες,[1430] Θεσσα-

---

1393. Manolova-Voykova 2013, 356–57, εικ. 7:30–1· 2018, 113, πίν. 6:13.
1394. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 5:9.
1395. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 4:12.
1396. Manolova-Voykova 2018, 113, πίν. 3:11.
1397. Borisov 1989, 238, εικ. 274, 287.
1398. Bozhinova και Stanev 2018, 174, 181, εικ. 9:4, 12:6.
1399. Ebersolt 2014, 22 αρ. 61· Böhlendorf-Arslan 2004, II: 358–61 αρ. 123–30, πίν. 68–70.
1400. Talbot Rice 1958, 113, εικ. 28e.
1401. Talbot Rice 1929, 23, εικ. 15.
1402. Naumann και Belting 1966, 92, πίν. 17h.
1403. Hayes 1992, 48, πίν. 11:l.
1404. Türker 2013, 367, εικ. 4:44.
1405. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 394 αρ. 274–75, πίν. 87.
1406. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 395 αρ. 277, πίν. 88.
1407. Yenişehirlioğlu 1989, 305–6, 308, αρ. D27–8, εικ. 3, 5· Böhlendorf-Arslan 2018, 287, πίν. 5:5.
1408. Wallis 1907, πίν. XXXIX:80· Spieser 1996, 52, 91 αρ. 576–77, πίν. 60· Böhlendorf-Arslan 2004, II: 408 αρ. 331–32, πίν. 96.
1409. Doğer και Armağan 2017, 111, πίν. 1:15.
1410. Doğer 2007, 103, πίν. XIf· 2010, εικ. 3c.
1411. Parman 1989, 289, εικ. 8a.
1412. Çakmakçı και İnanan 2009, 56–7, πίν. 5–6· Doğer 2010, εικ. 3a· Mercangöz 2010, 187, εικ. 10· Mercangöz 2013α, 45–9, εικ. I:17, 18b–c, 19.
1413. Cincotti 2007, 33, εικ. 5.
1414. Doğer 2010, εικ. 3b.
1415. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 532 αρ. 881, πίν. 162.
1416. Vionis κ.ά. 2009, 199, εικ. 5a–b· 2010, 444–45, 447, εικ. 20a–b, 21a.
1417. Fındık 2015, 834, εικ. 4:14.
1418. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 518–19 αρ. 822–23, πίν. 156.
1419. Blackman και Redford 2005, 123, εικ. 11.
1420. Du Plat Taylor και Megaw 1937–1939, 3, πίν. IX:1.4, 7· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1997, 137 αρ. 63· Violaris 2004, 72, εικ. 12.
1421. Waksman και Wartburg 2006, 376 αρ. 24, εικ. 4.
1422. Wartburg 1998, 140 αρ. 13, εικ. 56–7· 2003, 159, εικ. 11· Waksman και Wartburg 2006, 376–77 αρ. 25, εικ. 4.
1423. Avissar και Stern 2005, 44 αρ. 3, εικ. 16:3· Stern 2012, I:66 κ.α., II:106 αρ. 11–2, πίν. 4:49· 2013β, 148–51, αρ. 33, εικ. 3.
1424. Avissar και Stern 2005, 44.
1425. Avissar 1996, 109–10, εικ. XIII.54:1–2, φωτ. XIII.37–8· Avissar και Stern 2005, 44 αρ. 4, εικ. 16:4.
1426. Böhlendorf-Arslan 2016, 181–82 αρ. K150, εικ. 311.
1427. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 37 (Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή).
1428. Μπακιρτζής 1991, 126.
1429. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 52 (Ν. Ζήκος).
1430. Dauterman Maguire και Maguire 1992, 9, εικ. 4· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 202 αρ. 225· Δαδάκη 2006, 1047–48, εικ. 2.

λονίκη,[1431] Βρύα,[1432] Κίτρος,[1433] θέση Τριμπίνα ευρύτερης περιοχής Πλαταμώνα,[1434] Βέροια,[1435] Πεδινό Κιλκίς,[1436] Λάρισα,[1437] Τύρναβος,[1438] Λεφόκαστρο,[1439] Τρίκαλα,[1440] Άρτα,[1441] Ναύπακτος,[1442] **Χαλκίδα**,[1443] Ακραίφνιο,[1444] **Θήβα**,[1445] Αθήνα,[1446] Πάτρα,[1447] Κεγχρεές,[1448] **Κόρινθος**,[1449] Σικυώνα[1450] και η ευρύτερη περιοχή της,[1451] ευρύτερη περιοχή Νεμέας,[1452] ευρύτερη περιοχή Ζυγουριών (θέση Αγία Μαρίνα),[1453] Λακωνία[1454] (Σπάρτη,[1455] Μαγούλα[1456]), Άνδρος,[1457] Κύθηρα (Άγιος Γεώρ-

1431. *ΑΔ* 18 (1963) Τόμος Β2, 241–42, πίν. 271γ (Φ. Δροσογιάννη)· Bakirtzis και Papanikola-Bakirtzis 1981, 426, εικ. 10· Ευγενίδου 1982α, 29–32, εικ. 6α· 1982β, 63, εικ. 11.

1432. Παζαράς και Τσανανά 1990, 360, εικ. 11γ· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 61 (αρ. 54), 66–7 (αρ. 62–3), 69 (αρ. 67) (Τ. Τσανανά)· Tsanana 2003, 247–48, εικ. 6.

1433. Μαρκή 1994, 125, 129, εικ. 5· Μαρκή κ.ά. 2007, 274–76, αρ. 8–13, εικ. 8–13.

1434. Ακριβοπούλου κ.ά. 2011, 193, εικ. 5.

1435. *ΑΔ* 65 (2010) Τόμος Β2, 1404, εικ. 128 (Ν. Πουλακάκης).

1436. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 333 αρ. 368 (Θ. Σαββοπούλου).

1437. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 62–3 αρ. 55–7 (Σ. Σδρόλια).

1438. Γουργιώτης 1983, 68, εικ. στη σ. 66· 1995, 48.

1439. Αναστασιάδου 2015, 442, εικ. 12.

1440. *ΑΔ* 20 (1965) Τόμος Β2, 315–16, πίν. 373β (Δ. Θεοχάρης).

1441. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1984, 471, εικ. 29.

1442. Βικάτου κ.ά. 2015, εικ. 7.

1443. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973, 314, πίν. 270β· 1973–1974, 503, 504, πίν. 322γ–ε, 326β, δ–στ· Παπαδάκης 1975, 295, 296, φωτ. 5–7, 10α, 13β· Waksman κ.ά. 2014, 402–3 (αρ. 49–50, εικ. 12a, d), 404 (αρ. 66, εικ. 12c)· Σκαρτσή και Βαξεβάνης 2017, 598, εικ. 4δ–ε.

1444. *ΑΔ* 53 (1998) Τόμος Β1, 108, πίν. 62β (Χ. Κοιλάκου)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 64 αρ. 58 (Χ. Κοιλάκου)· Cormack και Vassilaki 2008, 149, 404 αρ. 95 (C. Koilakou)· Daim 2012, 278 αρ. VIII:20 (A. Tsakalos).

1445. Φαράκλας 1968, 216, πίν. 163α–β· Ιωαννίδου 1973, 274, πίν. 229α· Νικολακόπουλος 1985, 41 (αρ. 1–4), 44 (αρ. 5), 44–6 (αρ. 18)· Κοιλάκου 1993, 78, πίν. 32δ-ε· *ΑΔ* 50 (1995) Β1, 80, σχέδ. 12–13, πίν. 36β (Χ. Κοιλάκου)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 57–9 (αρ. 48–51), 65 (αρ. 59–60) (Χ. Κοιλάκου)· Μπονόβας και Τζιτζιμπάση 2011, 74 αρ. 27, 158–59 αρ. 78 (Μ. Σκορδαρά)· Αρβανίτη 2013, 2: 28 αρ. 61· Waksman κ.ά. 2014, 401 αρ. 40–1, εικ. 5g, 12b, e.

1446. Waagé 1933, 314, εικ. 10e, j· Frantz 1938, 431, 451 (αρ. A67–8), 454 (αρ. A78), 455–56 (αρ. A89–90), εικ. 11–2, 14–5, 32· Lamberton και Rotroff 1985, 18 (εικ. 36)· Shear 1997, 542, πίν. 108d· Maguire 2003, 207, εικ. 7· Μεγαλομμάτη 2011, αρ. 108.

1447. Αθανασούλης 1998, 344, πίν. 111στ–ζ.

1448. Adamsheck 1979, 104 αρ. LRB 51, πίν. 25.

1449. Φιλαδελφεύς 1924, 36 (αρ. 7), 38 (αρ. 12), 42 (αρ. 19, 21)· De Waele 1930, 442–44, εικ. 6Β· Morgan 1935, 76–78, εικ. 1, 3α· 1942, 162–66, 331–43 αρ. 1664–1788, εικ. 139–45, 220–26, πίν. LII–LIII· Νικολακόπουλος 1985, 44 αρ. 7–8· Williams και Zervos 1995, 17–8, πίν. 13a, f· Williams κ.ά. 1998, 258 (αρ. 18, πίν. 45b), 259 (αρ. 22, πίν. 47b)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 180 (αρ. 207), 182–83 (αρ. 209–10), 185 (αρ. 212) (Ι. Τζώνου-Herbst)· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 87–8 αρ. Α58–9· Τζαβέλλα 2018, 812, αρ. 8–9, 12, εικ. 4. Ορισμένα δημοσιευμένα αγγεία, κυρίως από τον Morgan, περιλαμβάνονται σε καταλόγους εκθέσεων, όπως το πινάκιο που εικονίζει ελάφι, βλ. Evans και Wixom 1997, 268 αρ. 190 (E. Dauterman Maguire)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 181 αρ. 208 (Ι. Τζώνου-Herbst)· Cormack και Vassilaki 2008, 145, 403 αρ. 88 (G. Sanders)· Athanasoulis 2013, 200, εικ. 178:10. Για το «πολυταξιδεμένο» σε εκθέσεις πινάκιο με το ζευγάρι, βλ. Morgan 1935, 76, εικ. 1· Frantz 1940–1941, 90–1, εικ. 8· Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985, 244–45 αρ. 301 (Α. Μουτζάλη)· Evans και Wixom 1997, 270–71 αρ. 192 (E. Dauterman Maguire)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 184 αρ. 211 (Ι. Τζώνου-Herbst)· Dauterman Maguire και Maguire 2007, 155–56, εικ. 146· Cormack και Vassilaki 2008, 148, 404 αρ. 94 (G. Sanders)· Drandaki κ.ά. 2013, 239–40, αρ. 110 (G. Sanders).

1450. Ορλάνδος 1969, 170–75, εικ. 32–3· Νικολακόπουλος 1985, 46 αρ. 20.

1451. Lolos 2011, 344, εικ. 5:57.

1452. Sutton 1990, 655, πίν. 97e· Athanassopoulos 2016, 65–6 αρ. 6, εικ. 8· Athanassopoulos και Shelton 2018, 245, εικ. 6–7.

1453. Armstrong κ.ά. 1997, 226 αρ. 7, πίν. 1.

1454. Armstrong 1996β, 128, εικ. 17.3:10–12, πίν. 4a–b.

1455. Dawkins και Droop 1910–1911, 27 αρ. 48–51, πίν. XVII· Sanders 1993, 260–61 αρ. 5–11, εικ. 2–5, πίν. 23–4· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 59–60 (αρ. 52–3), 66 (αρ. 61) (Α. Μπακούρου)· Drandaki κ.ά. 2013, 238–39, αρ. 109 (E. Katsara)· Katsara 2018, 301, 303, εικ. 3:17–9, 4.

1456. Vassi 1993, 292 αρ. 11–2, πίν. 28d:4–5.

1457. Βόγκλη 2016, 112–13, εικ. 91, 93–5.

γιος στο Βουνό),[1458] Χίος,[1459] Σάμος,[1460] Ρόδος,[1461] Κρήτη (Ηράκλειο,[1462] Πρινιάτικος Πύργος[1463])

Σερβία[1464] (Rudine,[1465] Ras[1466]), Σκόπια,[1467] Δυρράχιο,[1468] Αυλώνα,[1469] λιμνοθάλασσα Βενετίας,[1470] Ravello,[1471] Velia,[1472] Οτράντο,[1473] Μασσαλία[1474]

Ναυάγια: Σκοπέλου,[1475] Καστελλορίζου[1476]

Συλλογές: Μουσείο Εναλίων Αρχαιοτήτων Αλικαρνασσού,[1477] Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο,[1478] Μουσείο Μπενάκη,[1479] Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού,[1480] Συλλογή Π. Πρωτονοταρίου,[1481] Λούβρο,[1482] Εθνικό Μουσείο Κεραμικής Σεβρών,[1483] Κρατικά Μουσεία Βερολίνου,[1484] Badisches Landesmuseum Καρλσρούης,[1485] Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης Νέας Υόρκης,[1486] Ινστιτούτο Τεχνών του Detroit[1487]

Υλικό Άργους

Στο εξεταζόμενο υλικό η επιπεδόγλυφη αποτελεί την έκτη σε ποσότητα κατηγορία μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής στην πόλη, με 133 καταγεγραμμένα δείγματα (Πίν. 1).[1488] Το οικόπεδο ΟΤΕ συγκεντρώνει τα περισσότερα και ακολουθεί με μικρή διαφορά το οικόπεδο ΑΤΕ. Πολύ λιγότερα έχουν βρεθεί στις ανασκαφές των υπόλοιπων οικοπέδων.[1489] Στην

1458. Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 99, 106 αρ. Κ1453–55, σχέδ. 95–7, πίν. 5–6.
1459. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, 187 αρ. 2, εικ. 4· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 68 αρ. 65 (Π. Βαλάκου).
1460. Schneider 1929, 136 αρ. 2, 4–5, πίν. XLIX:2, 4–5.
1461. Μιχαηλίδου 2014, Ι: 157–63, ΙΙ: αρ. 453–61.
1462. Σταρίδα 2003, 717 (αρ. 3, εικ. 4–5), 722–23 (αρ. 2, 5, εικ. 10–11)· Καλοκαιρινός κ.ά. 2013, 18.
1463. Klontza-Jaklova 2014, 138 εικ. 3.
1464. Bikić 1998, 150, εικ. 4:3, 5.
1465. Popović και Ivanišević 1988, 148 εικ. 18:6.
1466. Popović 1989, 122, 124.
1467. Babić 1971, 47, 50 (αρ. 1–6), 52 (αρ. 30–32), πίν. I–III, VI· Bajalović–Hadži-Pešić 1981, εικ. 133.
1468. Metalla 2015, 810, πίν. 2:6.
1469. Κομματάς 2003, 242, εικ. 3α· Metalla 2015, 810, πίν. 2:5.
1470. Saccardo κ.ά. 2003, 409, εικ. 12:29.
1471. Peduto 1993, 97, πίν. I:1.
1472. Peduto 1993, 98, πίν. I:2–3.
1473. Arthur 2007α, 246.
1474. Amouric κ.ά. 1999, 21, εικ. 48· Vallauri και Démians d'Archimbaud 2003, 145, εικ. 7:2.
1475. Armstrong 1991, 336–37 αρ. 6–12, εικ. 4–5.
1476. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 155–57 αρ. 185–88 (Μ. Μιχαηλίδου).
1477. Ödekan 2007, 104 (E. Parman).
1478. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 68 αρ. 66 (Ε. Παπαβασιλείου)· Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004, 324, εικ. 315–7 (Μ. Μπορμπουδάκη).
1479. Η Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη περιλαμβάνει αρκετά και καλής ποιότητας δείγματα, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 102–11 αρ. 198–228.
1480. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 67 αρ. 64· 2006, 76, 79–80.
1481. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 331–32 αρ. 366–67 (Χ. Κούτσικου).
1482. Byzance 1992, 395 αρ. 304 (C. Vogt)· Vogt 1993, 99, εικ. 4b–e, 9–10.
1483. Vogt 1993, 99, εικ. 4a.
1484. Deichmann 1938, 65, εικ. 2· Bröker 1965, 87, εικ. 35· Böhlendorf-Arslan 2013, 227–55 αρ. 520–91.
1485. Daim κ.ά. 2017, 48–50 αρ. III:25–8, εικ. 21–4, πίν. 23–5 (B. Böhlendorf-Arslan).
1486. Evans και Wixom 1997, 269 αρ. 191 (E. Dauterman Maguire).
1487. Armstrong 1997, 8–9, εικ. 9.
1488. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται τα 74.
1489. Οικόπεδα: Γκαλέτση, Θηβαίου, Καρδαρά, Κεχαγιά, Κοντογιάννη, Κωστάκη, Λιάπη, Μακρυγιάννη, Ντίνη, Ξακουστή – Ξιξή, Παπαθανασίου, Τσίτσου (οδ. Εθν. Αντίστασης), Σελλή. Βλ. επίσης Οικονόμου-Laniado 2006,

υπόλοιπη Αργολίδα, επιπεδόγλυφη κεραμική έχει βρεθεί στο Ναύπλιο,[1490] τις Λίμνες[1491] και το Χώνικα.[1492]

Πηλός

Γενικά ο πηλός των εξεταζόμενων δειγμάτων παρουσιάζεται ετερόκλητος. Αρκετά πρώιμα δείγματα έχουν πηλό τύπου 3,[1493] ενώ αρκετά όψιμα έχουν πηλό τύπου 5.2.[1494] Παράλληλα, υπάρχουν και αρκετά δείγματα που διαφοροποιούνται κυρίως ως προς το χρώμα του πηλού τους,[1495] εκ των οποίων ξεχωρίζουν ορισμένα για τον πορτοκαλόχρωμο πηλό τους.[1496] Ωστόσο, συχνά δεν είναι σαφές αν πρόκειται για κάποιον από τους γνωστούς τύπους πηλού, ιδίως τον 5.2, με χρωματική διαφοροποίηση, ή αν πρόκειται για διαφορετικό τύπο πηλού. Σημειώνεται ότι αυτός ο πορτοκαλόχρωμος πηλός παρατηρείται και σε όψιμα αδρεγχάρακτα με πηλό τύπου 5.2.[1497]

Σχήμα

Πολλά δείγματα του εξεταζόμενου υλικού σώζονται αποσπασματικά· κυρίως πρόκειται για βάσεις, οι οποίες συχνά είναι θραυσμένες στην επιφάνεια έδρασής τους, ιδίως οι υψηλές αποκλίνουσες. Από τα αγγεία που δίνουν προφίλ προκύπτει ιδιαίτερη προτίμηση στις κούπες όλων των μεγεθών.[1498] Αγαπητό σχήμα, που το είδαμε και στην κατηγορία των αδρεγχάρακτων, αποτελούν οι μεγάλες βαθιές κούπες με υψηλή αποκλίνουσα βάση, σώμα συνήθως ημισφαιρικό και απλό χείλος (Τύπος Κ5).[1499] Σε πιο όψιμα δείγματα απαντά ο τύπος της μεγάλης βαθιάς κούπας με χείλος που εισέχει (Τύπος Κ6),[1500] καθώς και με γωνιώδη τοιχώματα.[1501] Συχνές είναι και οι μεσαίου μεγέθους κούπες με υψηλή αποκλίνουσα βάση.[1502] Άλλο σχήμα που συναντάται είναι οι μικρές κούπες με δακτυλιόσχημη βάση, λοξά ή καμπύλα τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Κ7).[1503]

Όσον αφορά τα πινάκια, το 664 ανήκει στον γνωστό τύπο του βαθέος πινακίου με την ψευδοδακτυλιόσχημη βάση και το κάθετο χείλος (Τύπος Π3). Άλλος τύπος είναι με δακτυλιόσχημη βάση, λοξά τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Π4).[1504]

Γενικά πολλές βάσεις είναι υψηλές αποκλίνουσες με πεπλατυσμένη επιφάνεια έδρασης.[1505] Δεν γνωρίζουμε αν προέρχονται όλες από κούπες. Ενδέχεται να προέρχονται και από πινάκια,

---

345, εικ. 1–2.
1490. Γιαγκάκη 2012, 48–9, 82 αρ. 35–6, εικ. 31–2.
1491. Αδημοσίευτο θραύσμα από τη θέση «Μιγιό».
1492. Vassiliou 2018β, 148 αρ. 8, εικ. 12.
1493. Αρ. 654–55, 657, 660–61, 664, 683, 698.
1494. Αρ. 701, 705–6, 710, 716, 718, 720–23, 725.
1495. Βλ. π.χ. αρ. 662, 667, 671–81, 684–97, 699–700, 702–4, 707–8, 711–15, 724, 727.
1496. Βλ. π.χ. αρ. 712, 720–21.
1497. Βλ. π.χ. αρ. 618.
1498. Το ίδιο συμβαίνει και στην Κόρινθο, τουλάχιστον στο δημοσιευμένο από τον Morgan υλικό, βλ. Morgan 1942, 331–43.
1499. Αρ. 654, 721, 724. Το σχήμα αυτό απαντά και στα επιπεδόγλυφα της Κορίνθου, βλ. Morgan 1942, 162–63, εικ. 140f–g.
1500. Αρ. 725–27(;).
1501. Αρ. 723.
1502. Αρ. 656, 679–80, 685, 690–91, 697–98, 711.
1503. Αρ. 684, 692, 695, 705(;).
1504. Αρ. 670, 678, 714.
1505. Αρ. 656, 679, 690–91, 697, 707, 711–13.

Εικ. 15. Άργος, Οικόπεδο ΟΤΕ, Τμήμα κούπας (αρ. 698), Επιπεδόγλυφη κεραμική, α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

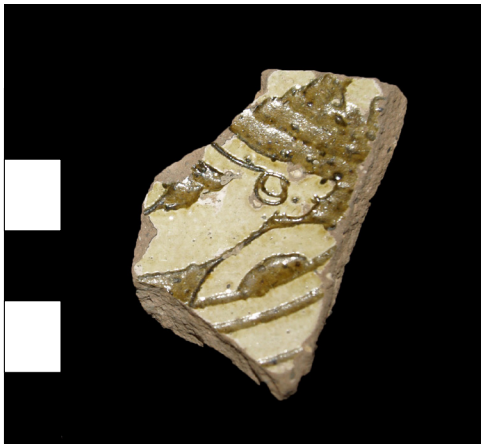

Εικ. 16. Άργος, Οικόπεδο ΟΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Επιπεδόγλυφη κεραμική, α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

όπως είναι η περίπτωση ενός σχεδόν ακέραιου πινακίου το οποίο στηρίζεται σε υψηλή αποκλίνουσα βάση από την Αναία της Μικράς Ασίας.[1506] Για πρώτη φορά στο παρόν υλικό συναντούμε τον τύπο του ποτηρίου,[1507] που απαντά άλλωστε συχνότερα στην υστεροβυζαντινή κεραμική. Τέλος, το 659 αποτελεί ίσως το μοναδικό κλειστό αγγείο στην εξεταζόμενη κατηγορία.

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Η πλειονότητα των αγγείων και θραυσμάτων φέρει παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος στην εσωτερική επιφάνεια, το οποίο συνήθως εκτείνεται και εξωτερικά του χείλους και συνεχίζει χαμηλότερα πιο λεπτό. Αρκετά δείγματα, ιδίως τα καλύτερης ποιότητας, φέρουν παχύ λευκό επίχρισμα σε ολόκληρη την εξωτερική τους επιφάνεια,[1508] ενώ άλλα έχουν καλυφθεί με λεπτόρρευστο ωχροκάστανο[1509] ή σπανιότερα σκοροκάστανο ή ερυθρό.[1510] Δεν λείπουν και οι περιπτώσεις στις οποίες η εξωτερική επιφάνεια δεν φέρει επίχρισμα (με εξαίρεση την περιοχή γύρω από το χείλος).

Ως προς την εφυάλωση, παρατηρείται ότι τα πρώιμα δείγματα χαρακτηρίζονται από τους ανοιχτόχρωμους τόνους, που δίνουν μια πιο καθαρή εικόνα στη διακόσμηση, ενώ στα πιο όψιμα επιχωριάζουν οι σκοτεινοί τόνοι. Έτσι, λοιπόν, τα πρωιμότερα δείγματα φέρουν άχρωμη ή κιτρινωπή εφυάλωση,[1511] η οποία συχνά είναι αρκετά παχιά και στιλπνή. Στην κυρίως ομάδα τα περισσότερα δείγματα φέρουν πρασινοκίτρινη ή κιτρινοπράσινη, καθώς και κιτρινοκάστανη, πρασινοκάστανη/λαδοκάστανη ή ανοιχτοπράσινη. Λιγότερα φέρουν σκοτεινή πράσινη ή καστανή. Αρκετά δείγματα, ιδίως τα καλής ποιότητας της κυρίως ομάδας, φέρουν στην εξωτερική τους επιφάνεια πιο λεπτή άχρωμη εφυάλωση[1512] ή σπανιότερα πράσινη.[1513]

Ένα στοιχείο που παρατηρείται σε πολλά θραύσματα είναι η συγκέντρωση μεγαλύτερης

1506. Çakmakçı και İnanan 2009, 56–7, πίν. 5–6· Mercangöz 2013β, 212, αρ. 31.
1507. Αρ. 696.
1508. Αρ. 655–56, 659, 661–63, 666, 672, 674, 680, 686, 690–91, 697–98, 701, 706. Αυτό παρατηρείται και στο υλικό της Κορίνθου, βλ. Morgan 1942, 162.
1509. Αρ. 700, 703, 710, 724–26.
1510. Αρ. 681, 719.
1511. Αρ. 654–58, 660, 664, 667, 670, 672, 679, 689. Κιτρινωπή φέρουν και τα πιο όψιμα 705 και 715.
1512. Αρ. 655, 657, 660, 662–68, 670–71, 673, 675–77, 679–81, 683–84, 698.
1513. Αρ. 678, 686.

ποσότητας υαλώματος στα σημεία όπου έχει αφαιρεθεί ο κάμπος και γύρω από αυτά, με αποτέλεσμα μετά το ψήσιμο του αγγείου τα σημεία αυτά να παρουσιάζουν πιο σκούρο χρώμα, συνήθως καστανό. Δεν αποκλείεται σε ορισμένες περιπτώσεις το σκουροκάστανο χρώμα του κάμπου να οφείλεται σε χρωματισμό με οξείδιο του σιδήρου.

Διακόσμηση

Στην εξεταζόμενη κατηγορία οι κεραμείς χάραζαν πρώτα το περίγραμμα της διακόσμησης πάνω στο λευκό επίχρισμα και στη συνέχεια αφαιρούσαν με πλατύ εργαλείο (ίσως με τη μορφή σπάτουλας) το επίχρισμα και την ανώτερη επιφάνεια του πηλού του κάμπου της διακόσμησης, ούτως ώστε να μείνουν με λευκό επίχρισμα μόνο τα στοιχεία της διακόσμησης. Η αφαίρεση του κάμπου δημιουργούσε δύο επίπεδα στην εσωτερική επιφάνεια και τα διακοσμητικά θέματα προβάλλονταν με τη μορφή χαμηλού αναγλύφου. Μετά την τοποθέτηση της εφυάλωσης και το δεύτερο ψήσιμο του αγγείου, ο στόχος ήταν να δημιουργηθεί έντονη χρωματική αντίθεση μεταξύ της ανοιχτόχρωμης διακόσμησης και του σκοτεινού κάμπου. Η αντίθεση αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι στον κάμπο συσσωρεύεται συνήθως παραπάνω εφυάλωση. Σε ορισμένα μάλιστα δείγματα, όπως προαναφέρθηκε, ο κάμπος ενδέχεται να καλυπτόταν με καστανό υάλωμα, για την ενίσχυση της χρωματικής διαφοράς με τα διακοσμητικά θέματα.[1514] Οι δε λεπτομέρειες των διακοσμητικών θεμάτων ενίοτε αποδίδονται με λεπτή χάραξη.

Στο εξεταζόμενο υλικό η διακόσμηση εγγράφεται σχεδόν πάντοτε σε κεντρικό μετάλλιο, το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρο το αγγείο.[1515] Σε λίγες περιπτώσεις η διακόσμηση οργανώνεται, επαναλαμβανόμενη, σε μικρά μετάλλια.[1516] Για τη χάραξη των μεταλλίων χρησιμοποιείτο διαβήτης· πολύ συχνά είναι ορατή η οπή που αφήνει το εργαλείο στο κέντρο του μεταλλίου.[1517] Τα πιο πρώιμα δείγματα παρουσιάζονται ως μια παραλλαγή των αδρεγχάρακτων.[1518] Δεν είναι τυχαίο ότι ορισμένα εξ αυτών φέρουν το γνωστό από τα αδρεγχάρακτα «σχοινίο»,[1519] το οποίο εκλείπει στην κυρίως ομάδα των επιπεδόγλυφων. Επίσης, άλλο χαρακτηριστικό της διακόσμησης των πρώιμων επιπεδόγλυφων είναι η μικρή επιφάνεια που καταλαμβάνει (με εξαίρεση το 662), η οποία σε συνδυασμό με την πιο ανοιχτόχρωμη εφυάλωση, δίνει ένα εντελώς διαφορετικό αισθητικό αποτέλεσμα. Ως προς τα μοτίβα των πρώιμων επιπεδόγλυφων, επικρατούν τα φυτικά, όπως σχηματοποιημένοι βλαστοί, δένδρα ή ανθέμια.

Στην κυρίως ομάδα, το πιο αγαπητό και αντιπροσωπευτικό θέμα διακόσμησης που κοσμεί το κεντρικό μετάλλιο αποτελούν τα ζώα[1520] με μεγάλη διαφορά από τα υπόλοιπα θέματα. Πιο συχνά απαντούν οι λαγοί,[1521] ακολουθούν τα αιλουροειδή (συχνά λέαινες και λιοντάρια),[1522] τα άλογα,[1523] τα ελάφια ή οι αντιλόπες[1524] κ.ά. Πολλά εκ των ζώων δεν μπορούν να ταυτιστούν,[1525]

1514. Αυτό παρατηρείται σε ορισμένα αγγεία της ιρανικής "Garrus Ware", στην οποία ο κάμπος καλύπτεται με οξείδιο του μαγγανίου, βλ. Watson 2004, 260.
1515. Αρ. 670, 678, 708. Στο 714 φαίνεται πως καλύπτει ολόκληρη την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου.
1516. Αρ. 658–59, 726.
1517. Αρ. 656, 661, 666, 671, 673, 679–81, 687, 690–92, 694–98, 702–5, 707, 711, 713, 715–19, 722–26.
1518. Αρ. 654–62.
1519. Αρ. 654–56.
1520. Αρ. 664–74, 676–91, 697–700, 702–14, 716, 719–26. Βλ. επίσης Morgan 1942, 163–64.
1521. Αρ. 664, 666, 667(;)–68, 672, 679–81, 685, 697–98, 706, 710, 724–26.
1522. Αρ. 665, 673–74, 676, 690, 700, 703–5, 719–22(;), 724(;).
1523. Αρ. 711–13.
1524. Αρ. 669, 678(;), 707(;), 708(;).
1525. Βλ. για παράδειγμα τα αρ. 670, 684, 687, 691, 709, 723.

ενώ υπάρχουν και ορισμένα που πρέπει να είναι φανταστικά, από τα οποία ξεχωρίζει ένα με ογκώδες σώμα, μακρύ λαιμό και χαίτη.[1526] Ως προς τους λαγούς, παρατηρείται ιδιαίτερη ποικιλία στην απόδοσή τους. Στα 16 δείγματα με παράσταση λαγού, κανένας δεν αποδίδεται πανομοιότυπα, σε αντίθεση με άλλα ζώα, όπως τα αιλουροειδή, που δεν παρατηρείται αντίστοιχη εικονογραφική ποικιλία. Δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που είναι δύσκολο να διακριθεί αν πρόκειται για λαγό ή ελάφι.

Τα πτηνά, που ήταν τόσο αγαπητά στις προηγούμενες κατηγορίες, ιδίως στα λεπτεγχάρακτα, φαίνεται πως δεν είχαν ιδιαίτερη απήχηση στα επιπεδόγλυφα. Το εξεταζόμενο υλικό αριθμεί μόλις τέσσερα δείγματα,[1527] εκ των οποίων ξεχωρίζουν το 702 με την επιτυχημένη απόδοση του κεντρικού του θέματος και των παραπληρωματικών του κοσμημάτων και το 686 με τον αετό που μας θυμίζει αντίστοιχους της λεπτεγχάρακτης κατηγορίας.

Το 701, δυστυχώς, σώζεται αποσπασματικά. Φαίνεται πως κοσμείται με αφηγηματική παράσταση, από την οποία σώζεται μόνο το αριστερό της άκρο. Διακρίνεται ανθρώπινη μορφή με μακριά κόμη που φορά πτυχωτή φούστα (ίσως φουστανέλα), να βηματίζει προς τα δεξιά. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για πολεμιστή.

Τα φυτικά μοτίβα δεν απαντούν τόσο συχνά και πολλές φορές δεν μπορούμε να καταλάβουμε τι ακριβώς εικονίζεται. Συχνό μοτίβο είναι ένα ανθεμωτό που ενδέχεται να πρόκειται για φύλλο ή δένδρο.[1528] Σημειώνεται ότι μικρά μετάλλια με αυτά τα μοτίβα κοσμούν το σώμα ζώου στο 699. Οι σχηματοποιημένοι βλαστοί[1529] χρησιμοποιούνται κυρίως ως παραπληρωματικά στοιχεία της διακόσμησης, όπως και οι ημικυκλικές και γωνιώδεις γραμμές αποδοσμένες με την επιπεδόγλυφη τεχνική.[1530]

Γενικά λίγα είναι τα αγγεία που φέρουν αμιγώς γραμμική διακόσμηση. Πρόκειται για το 692 με ημικύκλια και γωνιώδη στο κεντρικό του μετάλλιο, το 694 με κύκλους και τεμνόμενες γωνιώδεις γραμμές και το 718 με τρεις κύκλους στο κεντρικό του μετάλλιο. Σε δύο περιπτώσεις απαντούν τα γνωστά μας από την εγχάρακτη τεχνική ψευδοκουφικά[1531] και οι λοξές επάλληλες αδρεγχάρακτες γραμμές.[1532] Παρόμοια είναι η εικόνα που έχουμε από τα επιπεδόγλυφα της Κορίνθου.

Στα 698, 708 και 714 η διακόσμηση δεν είναι ευκρινής διότι έχουν μείνει σημεία με επίχρισμα που δεν έχουν αφαιρεθεί (Εικ. 15). Σε άλλες περιπτώσεις είναι ορατές οι αυλακιές του εργαλείου με το οποίο οι τεχνίτες αφαιρούσαν τον πηλό (Εικ. 16).[1533] Προφανώς δεν ομαλοποιήθηκε η επιφάνεια του κάμπου μετά την αφαίρεσή του.[1534] Επίσης, στο 663, σε όλα τα ψευδοκουφικά μοτίβα σώζεται η εγχάραξη του θέματος, που προηγείτο της αφαίρεσης του επιχρίσματος. Φαίνεται πως ο τεχνίτης θεώρησε ότι σύμφωνα με τον εγχάρακτο «οδηγό» θα έβγαιναν πολύ λεπτά τα μοτίβα και αποφάσισε να αυξήσει το πλάτος τους κατά την αφαίρεση του κάμπου.

Πολλά όψιμα επιπεδόγλυφα φέρουν στο κέντρο του πυθμένα τους κηλίδα υαλώδους χρώματος, ενώ το χείλος τους περιτρέχει ομοιόχρωμη υαλώδης ταινία.[1535] Όσον αφορά το χρώμα,

1526. Αρ. 687 (χωρίς χαίτη), 723.
1527. Αρ. 686, 689, 702, 716.
1528. Αρ. 695–96, 699, 715, 717.
1529. Αρ. 666, 671–73, 678–79, 689, 698, 702.
1530. Αρ. 692, 727.
1531. Αρ. 663–64.
1532. Αρ. 665, 687.
1533. Ιδιαίτερα έντονο στο 656.
1534. Βλ. και Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 20.
1535. Αρ. 694–96, 705, 711–15, 717–21, 723–27.

είναι πράσινο[1536] ή καστανό,[1537] πάντοτε ίδιο στο κέντρο του πυθμένα και στο χείλος. Οι κηλίδες συμβαδίζουν με τις τάσεις της εποχής για εμπλουτισμό της διακόσμησης με υαλώδη χρώματα που θα αναπτυχθεί ιδιαίτερα στα υστεροβυζαντινά έγχρωμα εγχάρακτα (Coloured Sgraffito Ware). Παρόμοιες κηλίδες και πινελιές απαντούν σε επιπεδόγλυφα της Συλλογής του Μουσείου Μπενάκη[1538] και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού,[1539] καθώς και σε μεμονωμένα δείγματα από την Κόρινθο,[1540] τη Σπάρτη[1541] και τη Ρόδο.[1542] Η προσθήκη έγχρωμων κηλίδων απαντά και σε επιπεδόγλυφα που έχουν βρεθεί στη Βόρεια Μακεδονία,[1543] τη Σερβία[1544] και τη Βουλγαρία.[1545]

Ιδιαίτερη περίπτωση συνιστά το 712, στο οποίο υπάρχει η τυπική απεικόνιση του ζώου (μάλλον αλόγου), αλλά επάνω στο σώμα του έχουν χαραχτεί γράμματα, που ίσως αποδίδουν κάποιο ξόρκι. Τέλος, μόλις ένα αγγείο, το 725, φέρει οπή επιδιόρθωσης στα τοιχώματά του.

Χρονολόγηση

Τα πρώιμα επιπεδόγλυφα 654–659 θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο γ' τέταρτο του 12ου αιώνα, ίσως και λίγο αργότερα, σε αντιστοιχία με τα αδρεγχάρακτα στον τύπο του μεταλλίου. Ως προς την κυρίως ομάδα των επιπεδόγλυφων, επικρατέστερη χρονολόγηση είναι στα τέλη του 12ου – α' τέταρτο του 13ου αιώνα,[1546] ενώ τα όψιμα ενδέχεται να χρονολογούνται στο β' τέταρτο/μέσα του 13ου αιώνα,[1547] ορισμένα ίσως και αργότερα.

ΣΥΝΟΨΗ

Στο Άργος έχουν βρεθεί αρκετά δείγματα επιπεδόγλυφης κεραμικής, κυρίως από τα οικόπεδα ΟΤΕ και ΑΤΕ.

Ο πηλός τους παρουσιάζει ποικιλία. Στα πιο πρώιμα είναι κυρίως τύπου 3, ενώ τα όψιμα επιπεδόγλυφα έχουν πηλό τύπου 5.2. Υπάρχουν και αρκετά δείγματα που διαφοροποιούνται, από τα οποία ξεχωρίζουν ορισμένα θραύσματα με πορτοκαλόχρωμο πηλό.

Όσον αφορά τα σχήματα, επικρατούν οι κούπες και τα πινάκια, με ιδιαίτερη προτίμηση στις πρώτες. Χαρακτηριστική βάση είναι η υψηλή αποκλίνουσα με πεπλατυσμένη επιφάνεια έδρασης.

Ως προς την εφυάλωση, τα πρώιμα δείγματα έχουν ανοιχτούς τόνους, ενώ τα πιο όψιμα σκοτεινούς. Τα καλής ποιότητας αγγεία φέρουν συνήθως και στην εξωτερική τους επιφάνεια λεπτότερη άχρωμη εφυάλωση.

1536. Αρ. 694–95, 705, 712–14, 717–20, 723–24.
1537. Αρ. 696, 711, 715, 721, 725–27.
1538. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 101, 110–11 (αρ. 225–28).
1539. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2006, 79.
1540. Morgan 1942, 158, 328 αρ. 1634, εικ. 135a. Ο Morgan εντάσσει το συγκεκριμένο δείγμα στη γραπτή αδρεγχάρακτη (Painted Incised-Sgraffito Ware), ωστόσο στη φωτογραφία φαίνεται πως στο κεντρικό μετάλλιο έχει αφαιρεθεί ο κάμπος.
1541. Dimopoulos 2007, 337.
1542. Μιχαηλίδου 2014, I: 162–63, II: αρ. 461.
1543. Babić 1971, 47–9, πίν. I–III (Σκόπια).
1544. Βλ. ενδεικτικά Popović και Ivanišević 1988, 148 εικ. 18:6 (Rudine).
1545. Βλ. ενδεικτικά Bozhinova και Stanev 2018, 174, 181, εικ. 9:4, 12:6 (Plovdiv).
1546. Babić 1971, 49· Hayes 1992, 48 (αρχές 13ου αι.)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 20· Vroom 2005, 93.
1547. Η Frantz (1938, 433) χρονολογεί, βάσει ανασκαφικών δεδομένων, ορισμένα επιπεδόγλυφα στα μέσα του 13ου αι. Μάλιστα, αναφέρει ότι ορισμένες «απομιμήσεις» των παραστάσεων με λαγούς βρίσκονται συχνά σε σύνολα των μέσων και του όψιμου 13ου αι.

Η διακόσμηση οργανώνεται σχεδόν πάντοτε στον τύπο του μεταλλίου με ιδιαίτερη προτίμηση στα ζώα, κυρίως στους λαγούς και τα αιλουροειδή. Τα πτηνά απαντούν σπάνια, όπως και τα φυτικά ή γραμμικά μοτίβα. Πρόκειται για μια κατηγορία κεραμικής στην οποία επικρατούν τα εικονιστικά θέματα.

Η επιπεδόγλυφη κεραμική χρονολογείται από το γ' τέταρτο του 12ου ως τα μέσα του 13ου αιώνα. Συνιστά μια γέφυρα μεταξύ της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής κεραμικής, φανερή στον εμπλουτισμό της διακόσμησης με κηλίδες υαλώδους χρώματος, στοιχείο που θα αναπτυχθεί ιδιαίτερα στα έγχρωμα εγχάρακτα του 13ου–14ου αιώνα.

2.11 ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ (MONOCHROME GLAZED WARE) [ΑΡ. ΚΑΤ. 728–743][1548]

Σε αυτή την κατηγορία τα αγγεία δεν φέρουν διακόσμηση. Η διαφορά με την κατηγορία που εξετάστηκε στην Υποενότητα 2.1 έγκειται στο ότι στην παρούσα κατηγορία η κύρια επιφάνεια των αγγείων φέρει επένδυση με επίχρισμα κάτω από το υαλώδες στρώμα.

Θέσεις εύρεσης

Η μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική δεν έχει δημοσιευτεί συστηματικά, πιθανώς λόγω της δυσκολίας στη χρονολόγησή της που προκύπτει από την απουσία της διακόσμησης. Σύμφωνα με τη δημοσιευμένη κεραμική, μονόχρωμη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη απαντά στις ακόλουθες περιοχές:

Άκρα,[1549] Κίτρος,[1550] Καλαπόδι,[1551] Θήβα,[1552] Αθήνα,[1553] Κεγχρεές,[1554] Κόρινθος,[1555] Σπάρτη,[1556] Κρήτη (Ελεύθερνα),[1557] Ναυάγιο Σκοπέλου[1558]

Υλικό Άργους

Στο αργειακό υλικό τα ποσοτικά στοιχεία της συγκεκριμένης κατηγορίας είναι ενδεικτικά, διότι η συγκεκριμένη κεραμική είναι σχεδόν βέβαιο ότι έχει υποστεί στο παρελθόν έντονη διαλογή. Ως προς τα καταγεγραμμένα δείγματα,[1559] στην πλειονότητά τους προέρχονται από το οικόπεδο ΑΤΕ.[1560] Στα Λαλιωτέικα Άνω Επιδαύρου βρέθηκε μικρό τμήμα αυτοθερμαινόμενου σκεύους που φαίνεται ότι ανήκει σε αυτή την κατηγορία.[1561]

1548. Για την κατηγορία αυτή βλ. ενδεικτικά Armstrong 1996α, 357· Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 50–1.
1549. Stern 1997, 45, 58, αρ. 47, 99, εικ. 6, 13· 2012, I:65 κ.α., II:104 αρ. 1–3, πίν. 4:48.
1550. Μαρκή κ.ά. 2007, 279 αρ. 20–1, εικ. 20–1.
1551. Armstrong 1996α, 342 (αρ. 63), 357, πίν. 85.
1552. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 329 αρ. 364 (Χ. Κοιλάκου).
1553. Waagé 1933, 327–28, εικ. 21b.
1554. Adamsheck 1979, 101–2 (αρ. LRB 37–41), 103–4 (αρ. LRB 45–8), πίν. 25.
1555. Morgan 1942, 58–63, 199–204 αρ. 223–81, εικ. 17m, 40–3, 157d, πίν. XII (ορισμένα δείγματα φέρουν ανάγλυφη/επίθετη διακόσμηση)· Williams και Zervos 1990, 342 αρ. 7, 9, πίν. 62, 64· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 60 αρ. Α9· Τζαβέλλα 2018, 812, αρ. 24–5, εικ. 5.
1556. Sanders 1993, 263 (αρ. 15, εικ. 2), 266–67 (αρ. 27–8, εικ. 3).
1557. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 50–4, 94–9 αρ. 32–59, πίν. 10–4, 49–51· Γιαγκάκη 2008, 217, 253–55 αρ. 68–85.
1558. Armstrong 1991, 338 αρ. 19–20, εικ. 7, 9.
1559. Στον παρόντα κατάλογο, από τα 28 διαγνωστικά δείγματα περιλαμβάνονται τα 16.
1560. Τα υπόλοιπα προέρχονται από τα οικόπεδα Κωστάκη, Μακρυγιάννη, Ντίνη, ΟΤΕ και Σελλή.
1561. Vassiliou 2016, 275 αρ. 44, εικ. 45.

Πηλός

Τα περισσότερα δείγματα με μεγάλη διαφορά έχουν πηλό τύπου 4 (κυρίως 4.2).[1562] Ο συγκεκριμένος πηλός είναι ρόδινος, σε ποικίλους τόνους, όπως 5 YR 6/6, 5 YR 7/4, 5 YR 7/6, 2.5 YR 7/6, άλλοτε είναι σκληρός άλλοτε μαλακός, και χαρακτηρίζεται από πολλά και ποικίλα εγκλείσματα (κυρίως ερυθρά και μελανά). Μόλις δύο δείγματα έχουν πηλό τύπου 3, σε τόνους κυρίως του σκοτεινού ερυθρού, 2.5 YR 5/8, με λευκά κυρίως εγκλείσματα.[1563] Το κύπελλο 731 έχει πιθανώς πηλό τύπου 2.2, αρκετά χονδρόκοκκο.

Σχήμα

Από τα ανοιχτά αγγεία, πιο συχνά απαντούν τα κύπελλα.[1564] Όλα έχουν δισκοειδή βάση, ενώ ένα σώζει ταινιωτή λαβή. Ως προς τα πινάκια, συναντούμε τον γνωστό και από άλλες κατηγορίες τύπο με τη δακτυλιόσχημη βάση, τα γωνιώδη τοιχώματα και το απλό χείλος (Τύπος Π2).[1565] Ως προς τις κούπες, η 735 έχει γωνιώδη τοιχώματα, με τη διαφορά (σε σχέση με αυτές που φέρουν διακόσμηση) ότι η γωνία ξεκινά πιο χαμηλά. Η 738 είναι μικρή κούπα με λοξά τοιχώματα με έντονες αυλακώσεις εξωτερικά και κάθετο χείλος.

Όσον αφορά τα κλειστά αγγεία, όταν δεν φέρουν κάποια χαρακτηριστική διακόσμηση, η χρονολόγησή τους είναι εξαιρετικά δύσκολη, διότι είναι γνωστό ότι το σχήμα τους δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες μεταβολές στο πέρασμα του χρόνου. Αυτά που μπορούν να τοποθετηθούν με βεβαιότητα στη μεσοβυζαντινή εποχή είναι κυρίως μικρές πρόχοι (ή αμφορίσκοι) με δισκοειδή βάση και ημισφαιρόμορφο σώμα.

Στην Κόρινθο έχουν βρεθεί και δύο θραύσματα αυτοθερμαινόμενων σκευών με επίχρισμα καθώς και θυμιατήριο.[1566]

Επίχρισμα & Εφυάλωση

Τα κύπελλα φέρουν λευκό ή υπόλευκο επίχρισμα σε όλη τους την επιφάνεια, εσωτερική και εξωτερική, όπως είναι ο κανόνας για το συγκεκριμένο σχήμα.[1567] Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις το επίχρισμα δεν φαίνεται να είναι τόσο παχύ όσο στη διακοσμημένη εφυαλωμένη κεραμική.

Το πινάκιο 737 φέρει παχύ λευκό επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά, αλλά εξωτερικά, κάτω από το χείλος, μεσολαβεί κενό τμήμα χωρίς επίχρισμα. Ορισμένα ανοιχτά αγγεία, κούπες και πινάκια, φέρουν λευκό επίχρισμα εσωτερικά και ωχροκάστανο/κιτρινοκάστανο εξωτερικά.[1568] Αυτή την πρακτική την έχουμε συναντήσει σε αρκετές κατηγορίες, όπως στη λεπτεγχάρακτη, την κουκκιδωτή κ.α. Τα κλειστά αγγεία φέρουν επίχρισμα στην εξωτερική τους επιφάνεια, είτε παχύ λευκό[1569] είτε υπόλευκο ή φαιό (συνήθως από υπερόπτηση).[1570]

Ως προς την εφυάλωση, στα κύπελλα καλύπτει ολόκληρο το αγγείο, στα πινάκια και τις

1562. Τύπος 4.1: αρ. 733, 739. Τύπος 4.2: αρ. 728–30, 732, 734–36, 740, 742(;)–43.
1563. Αρ. 737.
1564. Αρ. 728–31. Το ίδιο συμβαίνει και στην Κόρινθο, βλ. Morgan 1942, 200.
1565. Αρ. 734, 736.
1566. Morgan 1942, 201 (αρ. 251), 203–4 (αρ. 280–81, πίν. XIIf–g).
1567. Αρ. 728, 730–31.
1568. Αρ. 732, 734–36.
1569. Αρ. 740–42.
1570. Αρ. 739.

κούπες την εσωτερική και το άνω τμήμα της εξωτερικής τους επιφάνειας. Στα κλειστά αγγεία καλύπτει μόνο την εξωτερική, ενώ στις προχοΐσκες καλύπτει και την επιφάνεια έδρασης.

Ως προς το χρώμα της εφυάλωσης, η πλειονότητα των δειγμάτων φέρει πράσινη, είτε ανοιχτή είτε συνήθως πιο σκοτεινή. Σε λίγα δείγματα συναντούμε την άχρωμη ή την κιτρινοπράσινη. Όσον αφορά τα κλειστά αγγεία, σχεδόν όλα (πλην του 740) φέρουν πράσινη εφυάλωση.

Χρονολόγηση

Η έλλειψη διακόσμησης καθιστά δύσκολη τη χρονολόγηση των συγκεκριμένων αγγείων. Το ασφαλέστερο στοιχείο για τη χρονολόγησή τους είναι το σχήμα,[1571] καθώς και η αντιπαραβολή τους με αγγεία που φέρουν διακόσμηση.[1572]

Για τα κύπελλα 728–731 προτείνεται η χρονολόγησή τους στο α' μισό του 12ου αιώνα, σε αντιστοιχία με κύπελλα γραπτά με πράσινο και καστανό Ι και λεπτεγχάρακτα Ι. Για τα πινάκια 732–734 το β'–γ' τέταρτο του 12ου αιώνα, λόγω της ομοιότητας που παρουσιάζουν με γραπτά με πράσινο και καστανό χρώμα ΙΙ, κηλιδωτά, κουκκιδωτά και λεπτεγχάρακτα Ι πινάκια. Το πινάκιο 736 θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου, σε αντιστοιχία με το κουκκιδωτό 499. Για το πινάκιο 737 προτείνεται μια χρονολόγηση στα τέλη του 12ου – αρχές του 13ου αιώνα, λόγω της ομοιότητάς του με το 507 και η κούπα 738 θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο α' μισό του 13ου αιώνα.

Ως προς τα κλειστά αγγεία 739–43, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο α' (ή και στο β') τέταρτο του 12ου αιώνα, σε αντιστοιχία με τα κύπελλα με τα οποία μοιράζονται πολλά κοινά κατασκευαστικά στοιχεία.

ΣΥΝΟΨΗ

Λίγα στοιχεία μάς είναι γνωστά για τη μεσοβυζαντινή μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική, δεδομένου ότι, με εξαίρεση καλά δημοσιευμένα σύνολα όπως της Κορίνθου ή της Φθιώτιδας, η συγκεκριμένη κεραμική δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης και δημοσίευσης.

Η κεραμική του Άργους δεν αριθμεί πολλά παραδείγματα που μπορούν με βεβαιότητα να χρονολογηθούν στη μεσοβυζαντινή εποχή, σε αντίθεση με την υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή, οπότε αποτελεί ένα από τα συνηθέστερα ευρήματα στις σωστικές ανασκαφές της πόλης.

Ο πηλός της πλειονότητας των δειγμάτων ανήκει στον τύπο 4 (κυρίως 4.2). Ελάχιστα είναι τα δείγματα με πηλό τύπου 3 ή 2.2.

Από τα ανοιχτά αγγεία, αγαπητό σχήμα συνιστούν τα κύπελλα και ακολουθούν τα πινάκια και οι κούπες. Όσον αφορά τα κλειστά αγγεία, σχεδόν όλα ανήκουν σε μικρού μεγέθους αγγεία (πρόχους ή αμφορίσκους).

Το επίχρισμα είναι κατά κανόνα λευκό, ενώ υπάρχουν και αρκετά παραδείγματα, κυρίως κλειστών αγγείων, στα οποία το επίχρισμα είναι υπόλευκο ή και φαιό. Ως προς την εφυάλωση επικρατεί η πράσινη, κυρίως σε σκοτεινούς τόνους, και ακολουθεί η κιτρινοπράσινη. Λίγα

1571. Armstrong 1996α, 357.

1572. Το στοιχείο αυτό μας θυμίζει για μία ακόμη φορά τη σημασία της διακόσμησης στην έρευνα της εφυαλωμένης κεραμικής.

δείγματα φέρουν άχρωμη. Γενικά παρατηρείται έμφαση κυρίως στην εφυάλωση, που είναι συνήθως παχιά και στιλπνή, και λιγότερο στο επίχρισμα, που δεν είναι τόσο παχύ όσο στις κατηγορίες που φέρουν διακόσμηση.

Πολλά από τα εξετασθέντα δείγματα, κυρίως τα κύπελλα και τα μικρά κλειστά αγγεία, είναι αρκετά πρώιμα, με πιθανή χρονολόγηση από το α' τέταρτο έως και τα μέσα του 12ου αιώνα. Ακολουθεί μία ομάδα πινακίων, που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο β'–γ' τέταρτο του 12ου αιώνα και ορισμένα πιο όψιμα με προτεινόμενη χρονολόγηση τα τέλη του 12ου – α' μισό του 13ου αιώνα.

ΜΕΡΟΣ Β'
ΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Σχήματα

Τα σχήματα που απαντούν στο εξεταζόμενο υλικό διακρίνονται κυρίως σε ανοιχτά και κλειστά και εξετάζονται σε σχέση με αντίστοιχα δημοσιευμένα σύνολα από την υπόλοιπη βυζαντινή αυτοκρατορία. Σε ορισμένα σχήματα, όπως στις κούπες και τα πινάκια, έχει επιχειρηθεί η δημιουργία μιας τυπολογίας, λόγω του μεγάλου αριθμού των δειγμάτων που κατέστησε επιτακτική την ομαδοποίησή τους.[1]

3.1 ΑΝΟΙΧΤΑ ΣΧΗΜΑΤΑ

3.1.1 ΚΥΠΕΛΛΑ

Η ονομασία κύπελλο, που αντιστοιχεί στον αγγλικό όρο "cup", χρησιμοποιείται από τους ερευνητές για να περιγράψει ένα επιτραπέζιο αγγείο που έχει τη μορφή του σημερινού φλιτζανιού.[2] Το σχήμα ήταν ήδη γνωστό στην Κίνα και την κεντρική Ασία, ενώ στη βυζαντινή αυτοκρατορία, αργυρά κύπελλα μάς είναι γνωστά από τον 9ο αιώνα, τα οποία ίσως αποτέλεσαν το πρότυπο των πήλινων.[3]

Στο εξεταζόμενο υλικό, στην κεραμική από λευκό πηλό, απαντά μόλις ένα κύπελλο στην κατηγορία της γραπτής πολύχρωμης κεραμικής.[4] Έχει σχεδόν κάθετα τοιχώματα και κάθετο, ελαφρώς αποκλίνον, χείλος. Σε σύγκριση με παρόμοια κύπελλα της συγκεκριμένης κατηγορίας, το αργειακό δείγμα θα πρέπει να διέθετε μία ή δύο λαβές, ενώ τα τοιχώματά του θα διαμόρφωναν γωνία προς τη βάση, η οποία πιθανώς θα ήταν δακτυλιόσχημη ή κωνική, όπως είθισται στα κύπελλα από λευκό πηλό,[5] σε αντίθεση με τα κύπελλα από ερυθρό πηλό, στα οποία, όπως θα δούμε, το σήμα κατατεθέν αποτελεί η δισκοειδής βάση.

Ως προς την κεραμική από ερυθρό πηλό, κύπελλα συναντούμε σε πολλές κατηγορίες, κυρίως όμως στη διάστικτη, τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα Ι και τη μονόχρωμη εφυαλωμένη με επίχρισμα. Στην ομάδα των διάστικτων[6] τα κύπελλα έχουν δισκοειδή βάση, καμπύλα και ιδιαιτέρως λεπτά τοιχώματα (πάχ. περ. 0,3 εκ.),[7] κάθετη ταινιωτή λαβή (ενίοτε με αυλάκωση στη ράχη της),[8] κάθετο απλό, ελαφρώς αποκλίνον/καμπυλωτό χείλος και αντιστοιχούν στον τύπο IV της τυπολογίας του Sanders.[9] Μεγάλη ομοιότητα ως προς τη διαμόρ-

---

1. Όπως θα δούμε, η τυπολογία αυτή βασίζεται κυρίως στην αντίστοιχη τυπολογία του Sanders για την κορινθιακή κεραμική.
2. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, 37.
3. Mundell Mango 2007, 138. Για χαρακτηριστικό αργυρό κύπελλο των μέσων του 9ου αι. που έχει βρεθεί στη Βουλγαρία, βλ. Daim 2012, 309 αρ. XI:8 (P. Ilieva).
4. Αρ. 14.
5. Βλ. ενδεικτικά Morgan 1942, 65, εικ. 47f–g, i–j (γραπτή πολύχρωμη κεραμική, ομάδα Ι).
6. Αρ. 58–61, 63.
7. Στην πρώιμη φάση τους, διότι στην ομάδα ΙΙ είναι παχύτερα (βλ. αρ. 63).
8. Αρ. 59.
9. Sanders 1995α, 274. Στην Κόρινθο τα κύπελλα τύπου IV απαντούν στη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ, τη

φωσή τους παρουσιάζουν και με μικρά κλειστά αγγεία, όπως με τη διάστικτη προχοΐσκη 56.

Στην ομάδα Ι των γραπτών με πράσινο και καστανό χρώμα τα κύπελλα αποτελούν την πλειονότητα.[10] Έχουν πάντοτε δισκοειδή βάση, συνήθως τραχειά στην επιφάνεια έδρασης λόγω της ανομοιογενούς συσσώρευσης πηλού και επιχρίσματος. Τα τοιχώματά τους είναι είτε λοξά με γωνία προς το χείλος είτε κυρτά με κάθετο χείλος. Οι σωζόμενες λαβές είναι κάθετες ταινιωτές, με κάθετη εγχάραξη στη ράχη τους. Στα μονόχρωμα[11] παρατηρείται ποικιλία ως προς τη διαμόρφωση των τοιχωμάτων, τα οποία άλλοτε είναι κυρτά[12] άλλοτε λοξά.[13]

Λιγότερα κύπελλα απαντούν στη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ,[14] τη λεπτεγχάρακτη Ι–ΙΙ,[15] την κουκκιδωτή[16] και τη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙΙ.[17] Στην κουκκιδωτή, το κύπελλο 459 διαφέρει από τα υπόλοιπα ως προς το μεγάλο μέγεθος της λαβής του, που είναι ωτιόσχημη. Στη λεπτεγχάρακτη απαντούν μόλις τέσσερα δείγματα,[18] από τα οποία μόνο τα 259 και 261[19] ακολουθούν το τυπικό σχήμα. Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί το 238, που ανήκει στη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙΙ χωρίς εφυάλωση. Το κύπελλο αυτό έχει σχεδόν κάθετα τοιχώματα που εισέχουν και σώζει ίχνη κάθετης λαβής, ίσως ωοειδούς. Πρόκειται, προφανώς, για μια όψιμη αδρή εκδοχή του σχήματος.

Οι λαβές σε όλα τα κύπελλα είναι κάθετες και σχεδόν σε όλα ταινιωτές, με εξαίρεση το κουκκιδωτό 459, που έχει λαβή ωοειδούς διατομής. Ορισμένα κύπελλα δεν αποκλείεται να είχαν δύο λαβές, όπως συμβαίνει σε διάστικτο κύπελλο της Κορίνθου.[20] Οι βάσεις είναι όλες δισκοειδείς, μικρής διαμέτρου, συνήθως 3–4,5 εκ. Τα τοιχώματα είναι στην πλειονότητά τους λεπτά (0,3–0,5 εκ.), ενώ χείλη σώζονται σε λίγα δείγματα, με διάμετρο που κυμαίνεται στα 8–12 εκ.

Υπάρχουν και ορισμένες κατηγορίες στις οποίες τουλάχιστον στο παρόν υλικό δεν απαντούν καθόλου κύπελλα. Πρόκειται για την κεραμική από ερυθρό πηλό χωρίς επίχρισμα, τη γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα, την κηλιδωτή, τη γραπτή λεπτεγχάρακτη, την αδρεγχάρακτη και την επιπεδόγλυφη. Από τις παραπάνω κατηγορίες, στην Κόρινθο έχουν βρεθεί λιγοστά κύπελλα στην κεραμική από ερυθρό πηλό χωρίς επίχρισμα και την κηλιδωτή,[21] ενώ ένα εφυαλωμένο κύπελλο χωρίς επίχρισμα έχει βρεθεί στις Κεγχρεές.[22]

Στοιχεία χρονολόγησης

Στην Κωνσταντινούπολη τα πρωιμότερα κύπελλα από λευκό πηλό χρονολογούνται από τα μέσα του 10ου αιώνα,[23] ενώ στην Κόρινθο προέρχονται από ανασκαφικά σύνολα του 11ου.

γραπτή με πράσινο και καστανό Ι–ΙΙ και την κηλιδωτή, βλ. στο ίδιο, 103–5 αρ. 58–63, εικ. 11.

10. Αρ. 110–13, 115–16, 118–23, 127.
11. Αρ. 728–31.
12. Αρ. 729.
13. Αρ. 730–31.
14. Αρ. 68.
15. Αρ. 259, 261, 282.
16. Αρ. 459.
17. Αρ. 238.
18. Αρ. 259, 261, 282.
19. Το 261 συνδέεται, όπως είδαμε, με ομάδα κυπέλλων με λεπτεγχάρακτη διακόσμηση της Κορίνθου, τα οποία έφεραν συνήθως στο κέντρο του πυθμένα διακόσμηση με ανθρώπινη κεφαλή, βλ. Morgan 1942, 125–27 (ομάδα IV: Assorted Cups).
20. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 325 αρ. 358 (Κ. Σκαρμούτσου).
21. Morgan 1942, 41, 85, εικ. 63e.
22. Adamsheck 1979, 100–1 αρ. LRB 36, πίν. 25.
23. Hayes 1992, 25.

Πιο συγκεκριμένα, οι τύποι IV–V, που φέρουν ομοιότητες με το γραπτό πολύχρωμο 14 του παρόντος υλικού, χρονολογούνται από τον Sanders στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα.[24]

Όσον αφορά τα κύπελλα από ερυθρό πηλό, στην Κόρινθο απαντούν από τα μέσα του 10ου αιώνα (τύποι I–III).[25] Στο παρόν υλικό δεν υπάρχουν δείγματα των κυπέλλων που χαρακτηρίζονται από επίπεδη βάση και ωτιόσχημες λαβές. Σχεδόν όλα τα κύπελλα που εξετάσαμε θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στον τύπο IV της τυπολογίας του Sanders, με χρονολόγηση από τον όψιμο 11ο ως το 1130 περίπου.[26] Σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα στοιχεία κατασκευής και διακόσμησής τους, η πλειονότητα των κυπέλλων του αργειακού υλικού θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο α' μισό του 12ου αιώνα, κυρίως στο διάστημα 1090–1130, με φθίνουσα πορεία προς τα μέσα του 12ου. Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις, όπως είδαμε, που απαντούν πιο όψιμα, όπως το γραπτό με πράσινο και καστανό 238, το οποίο βάσει των υπόλοιπων στοιχείων του (απουσία εφυάλωσης, ύφος διακόσμησης, πηλός), θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα – α' τέταρτο του 13ου αιώνα, ίσως και αργότερα.

Συνεπώς, τα κύπελλα μάς προσφέρουν αξιόλογα στοιχεία χρονολόγησης, αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι απαντούν κυρίως στις πρώιμες κατηγορίες ενώ στις πιο όψιμες φαίνεται να εκλείπουν.

3.1.2 ΚΟΥΠΕΣ

Οι κούπες ή εν πάση περιπτώσει το σχήμα που ονομάζουμε στη βυζαντινή κεραμική «κούπα»[27] αποτελεί έναν από τους πιο δημοφιλείς τύπους επιτραπέζιου αγγείου στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, με μεγάλη ποικιλία τόσο ως προς το μέγεθος όσο και ως προς τα ειδικότερα στοιχεία κατασκευής του.

Όσον αφορά την κεραμική από λευκό πηλό, διαθέτουμε πολύ λίγα δείγματα, από τα οποία ξεχωρίζει η κούπα 10 με λεπτά καμπύλα τοιχώματα και αυλακωτό χείλος.

Στην κεραμική από ερυθρό πηλό, κούπες απαντούν σε όλες τις κατηγορίες. Λόγω του μεγάλου αριθμού τους και έχοντας ως βάση την τυπολογία του Guy Sanders, προτείνεται η ομαδοποίηση του εξεταζόμενου υλικού σε επτά κύριους τύπους:

Τύπος Κ1. Μεγάλη βαθιά κούπα με λοξά ή ελαφρώς κυρτά τοιχώματα και αυλακωτό χείλος

Η μεγάλη βαθιά κούπα με λοξά ή ελαφρώς κυρτά τοιχώματα, αυλακωτό χείλος και βάση πιθανώς δακτυλιόσχημη, η οποία αντιστοιχεί στον τύπο I (Hemispherical bowls) της τυπολογίας του Sanders,[28] απαντά κυρίως στις πρώιμες κατηγορίες, ιδίως στην ομάδα I της γραπτής με λευκό επίχρισμα κεραμικής,[29] στην οποία περιλαμβάνεται και μία διάστικτη,[30] καθώς και στη γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα,[31] στην οποία φαίνεται να αποτελεί το κατ' εξοχήν σχήμα.

Το αυλακωτό χείλος δεν απαντά, τουλάχιστον στο υλικό του Άργους, σε κούπες πιο όψιμων

24. Sanders 1995α, 289.
25. Sanders 1995α, 272–73.
26. Sanders 1995α, 274–75.
27. Αντιστοιχεί στον αγγλικό όρο "bowl".
28. Sanders 1995α, 266–67.
29. Αρ. 47–8, 50, 53.
30. Αρ. 57.
31. Αρ. 100, 107.

κατηγοριών. Στα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, όπως θα δούμε, η ύπαρξη του αυλακωτού χείλους, που αποτελεί τον κανόνα, είναι σχεδόν βέβαιο ότι αποσκοπούσε στην υποδοχή πώματος. Στην περίπτωση όμως του σχήματος της κούπας, ίσως αποτελεί επιβίωση της λειτουργίας αυτής, διότι η αυλάκωση είναι αρκετά ρηχή και στενή, ενώ δεν έχει πάντοτε την ίδια κλίση (ενίοτε είναι εσώστρεφη).

Τα τοιχώματα στα πρώιμα δείγματα (π.χ. στα γραπτά με λευκό επίχρισμα I) είναι λεπτά (0,4–0,5 εκ.), ενώ στα πιο όψιμα δείγματα (π.χ. στα γραπτά με σκοτεινό επίχρισμα) είναι σαφώς παχύτερα (0,6–0,8 εκ.). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι τόσο οι κούπες όσο και τα πινάκια έχουν παχύτερα τοιχώματα προς τη βάση τους, διότι στηρίζουν το άνω τμήμα του αγγείου.[32] Όσον αφορά τη διάμετρο του χείλους, κυμαίνεται στα 21,5–26 εκ.

Ως προς τα στοιχεία χρονολόγησης, στο εξεταζόμενο υλικό το σχήμα αυτό το συναντούμε σε αγγεία με προτεινόμενη χρονολόγηση από τα τέλη του 11ου ως τα μέσα του 12ου αιώνα περίπου.[33] Τα στοιχεία αυτά συμβαδίζουν με την κορινθιακή τυπολογία, στην οποία ο τύπος I (Hemispherical bowls) χρονολογείται από τον Sanders στις τελευταίες δεκαετίες του 11ου και ενδεχομένως στις αρχές του 12ου αιώνα.[34] Στην Κόρινθο το σχήμα απαντά επιπρόσθετα και σε δίχρωμα λεπτεγχάρακτα,[35] ενώ επιβιώνει, χωρίς την ίδια απήχηση, με παχύτερα τοιχώματα και ενισχυμένο, σχεδόν τριγωνικό, χείλος, σε γραπτά με σκοτεινό επίχρισμα, σε οψιμότερα εγχάρακτα και σπανιότερα σε κουκκιδωτά.[36]

Τύπος Κ2. Μεγάλη βαθιά κούπα με ελαφρώς κυρτά τοιχώματα και οριζόντιο επικλινές χείλος

Πρόκειται για μεγάλες βαθιές κούπες που αντιστοιχούν στον τύπο III (Hemispherical bowls with horizontal rims) της κορινθιακής τυπολογίας.[37] Στο εξεταζόμενο υλικό απαντούν κυρίως στην κατηγορία της γραπτής με πράσινο και καστανό II 1 κεραμικής, στην οποία τα δύο χρώματα εναλλάσσονται ή χρησιμοποιείται μόνο το καστανό για διακόσμηση με σπείρες, ενώ το χείλος φέρει διακόσμηση ίδιου χρώματος με ημικύκλια και κυματοειδείς πινελιές.[38] Οι συγκεκριμένες κούπες απαντούν σπανιότερα στην κεραμική με κηλιδωτή διακόσμηση[39] και τη γραπτή λεπτεγχάρακτη.[40]

Τα τοιχώματά τους είναι ελαφρώς καμπύλα, συνήθως λεπτά ή μέτριου πάχους (περ. 0,5–0,6 εκ.). Το οριζόντιο χείλος τους έχει πάντοτε κλίση προς τα κάτω και η απόληξή του είναι είτε αποστρογγυλεμένη είτε σπανιότερα λοξότμητη. Η διάμετρος του χείλους κυμαίνεται κατά μέσο όρο στα 26–27 εκ.[41]

Στο παρόν υλικό ο τύπος χρονολογείται, βάσει των στοιχείων κατασκευής και διακόσμησης, γύρω στα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου αιώνα. Στην Κόρινθο ο τύπος εμφανίζεται πιο πρώιμα, στις αρχές του 12ου, αλλά το σχήμα με παχύτερα τοιχώματα παρέμεινε δημοφιλές

32. Rye 1981, 75: "A vessel thrown in one piece is usually thicker-walled near the base because the plastic clay has to support more weight".
33. Όπου γίνεται αναφορά σε χρονολογήσεις του εξεταζόμενου υλικού, πρόκειται για τις προτεινόμενες χρονολογήσεις που παρουσιάστηκαν αναλυτικότερα στο πρώτο μέρος του βιβλίου.
34. Sanders 1995α, 266.
35. Sanders 1995α, 266.
36. Sanders 1995α, 266–67. Στις δύο τελευταίες κατηγορίες, ο τύπος Κ1 δεν απαντά στο Άργος.
37. Sanders 1995α, 268.
38. Αρ. 155–58.
39. Αρ. 250, 255.
40. Αρ. 546.
41. Με εξαίρεση το 156, το οποίο έχει διάμετρο χείλους περ. 23,4 εκ.

σε όλο τον 12ο αιώνα, ιδίως στη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα και την εγχάρακτη κεραμική.[42] Προφανώς στο αργειακό υλικό απαντούν τα μεσαία δείγματα του συγκεκριμένου τύπου της κορινθιακής τυπολογίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο συγκεκριμένος τύπος αγγείου με γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα διακόσμηση είχε ιδιαίτερη απήχηση σε όλη την αυτοκρατορία.[43]

Τύπος Κ3. Μεγάλη βαθιά κούπα με γωνιώδη τοιχώματα και επικλινές χείλος

Ο τύπος Κ3, που είναι γνωστός στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως "carinated bowl",[44] αποτελεί έναν πολύ αγαπητό τύπο αγγείου της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, με μεγάλη διάρκεια και εξέλιξη, ο οποίος απαντά σχεδόν σε όλες τις κατηγορίες διακόσμησης.

Στο αργειακό υλικό αποτελεί τον κατ' εξοχήν τύπο της ομάδας ΙΙ 2 της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα κεραμικής.[45] Η ομάδα αυτή αριθμεί τουλάχιστον 20 κούπες, από τις οποίες αρκετές μας δίνουν πλήρες προφίλ. Το ύψος τους κυμαίνεται στα 8,5–10 εκ. (κυρίως 9–9,5 εκ.), η διάμετρος της δακτυλιόσχημης βάσης τους στα 8,5–11 εκ. και η διάμετρος του χείλους τους από 24,5 έως 30,5 εκ. (κυρίως όμως 26–27 εκ.). Τα γωνιώδη τοιχώματα ορισμένων εξ αυτών, όπως των 170 και 173, σχηματίζουν εξωτερικά νεύρωση. Ως προς το χείλος, η κλίση του ποικίλλει, όπως και η απόληξή του, που άλλοτε είναι επίπεδη, άλλοτε καμπύλη, ενώ άλλοτε προεξέχει πιο έντονα. Δεν αποκλείεται το συγκεκριμένο χείλος να αποτελεί ανάμνηση του αυλακωτού.

Μια άλλη ομάδα που ξεχωρίζει εντοπίζεται στα γραπτά με πράσινο και καστανό ΙΙΙ. Πρόκειται για τις κούπες 211–219 που έχουν ύψος που κυμαίνεται στα 10,3–11,3 εκ., διάμετρο βάσης στα 10,5–11,3 εκ. και διάμετρο χείλους στα 25–28,8 εκ. Διαφέρουν από την προηγούμενη ομάδα ως προς τα τοιχώματά τους, που είναι σαφώς παχύτερα, και το χείλος τους που έχει είτε λοξότμητη είτε επίπεδη απόληξη.

Ο τύπος Κ3 απαντά συχνά και στη γραπτή λεπτεγχάρακτη[46] και στην κουκκιδωτή,[47] ενώ σποραδικά απαντά σε άλλες κατηγορίες, όπως η γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα,[48] η λεπτεγχάρακτη στον τύπο του μεταλλίου[49] και η αδρεγχάρακτη.[50]

Όσον αφορά τα στοιχεία χρονολόγησης, στο αργειακό υλικό τα πιο πρώιμα δείγματα ανάγονται στο β' τέταρτο του 12ου αιώνα με αντιπροσωπευτικά παραδείγματα σε πολλές κατηγορίες (γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα, λεπτεγχάρακτη, κουκκιδωτή, γραπτή λεπτεγχάρακτη), συνεχίζει στα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου στη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ και τη γραπτή λεπτεγχάρακτη, αποτελώντας τον κατ' εξοχήν τύπο των γραπτών με πράσινο και καστανό ΙΙ 2 αγγείων. Στο τελευταίο τέταρτο του 12ου και στο α' μισό του 13ου συνιστά έναν από τους βασικούς τύπους σχημάτων της γραπτής με πράσινο και καστανό ΙΙΙ κεραμικής, ενώ μεμονωμένα απαντά στην αδρεγχάρακτη/αιγαιακή κεραμική.

Ορισμένα πρώιμα δείγματα του τύπου Κ3, όπως το γραπτό λεπτεγχάρακτο 518, είναι εξαιρετικής ποιότητας. Με την πάροδο του χρόνου, παρατηρείται και εδώ η τάση για παχύτερα

42. Sanders 1995α, 268.
43. Βλ. παράλληλα κούπας 157 στο αντίστοιχο λήμμα του καταλόγου.
44. Sanders 1995α, 267.
45. Αρ. 167–83.
46. Αρ. 518–21, 561.
47. Αρ. 441, 446, 450, 454.
48. Αρ. 106.
49. Θραύσμα εκτός καταλόγου.
50. Αρ. 606.

τοιχώματα και χείλη σχεδόν λοξότμητα, στοιχείο που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην παχύτερη διαμόρφωση των τοιχωμάτων. Αντίστοιχη εικόνα μάς δίνει και η Κόρινθος, όπου το συγκεκριμένο σχήμα όμως εμφανίζεται από τα τέλη του 11ου αιώνα στα γραπτά με πράσινο και καστανό Ι, ενώ και εκεί οι πιο όψιμες παραλλαγές επιχωριάζουν στην κουκκιδωτή, την εγχάρακτη και τη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ–ΙΙΙ.[51]

Τύπος Κ4. Μεγάλη βαθιά κούπα με λοξά τοιχώματα και κάθετο απλό χείλος

Πρόκειται για έναν πολύ χαρακτηριστικό τύπο κούπας που υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητός στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική. Τα τοιχώματα είναι λοξά και λίγο πριν από το χείλος διαμορφώνουν γωνία προκειμένου να σχηματιστεί το κάθετο χείλος, ενώ στις κούπες του τύπου Κ3 η γωνία διαμορφώνεται λίγο χαμηλότερα. Επίσης, το χείλος στον εξεταζόμενο τύπο δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη διαμόρφωση· συνιστά δηλαδή απλή απόληξη του σώματος, συνήθως με τριγωνική ακμή.

Οι κούπες του τύπου Κ4 στο αργειακό υλικό απαντούν κυρίως στη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ,[52] τη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ,[53] τη γραπτή λεπτεγχάρακτη[54] και εν μέρει τη λεπτεγχάρακτη ΙΙΙ.[55]

Το ύψος των αγγείων ανέρχεται στα 8 εκ. περίπου, η διάμετρος της βάσης στα 10–12 εκ. και του χείλους στα πιο μικρά στα 23 εκ., στα μεσαία στα 26–27 εκ. και στα πολύ μεγάλα στα 30–31 εκ. Συνήθως το χείλος έχει τριγωνική ή σπανιότερα καμπυλωτή απόληξη. Λόγω του μεγάλου μεγέθους και των σχετικά λεπτών τους τοιχωμάτων (πάχ. περ. 0,7–0,8 εκ.),[56] σπάνια οι συγκεκριμένες κούπες σώζονται ακέραιες ή έστω με πλήρες προφίλ. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, ο συγκεκριμένος τύπος να αριθμούσε πολύ περισσότερα παραδείγματα στο παρόν υλικό.[57] Άλλο στοιχείο που χαρακτηρίζει ορισμένα δείγματα είναι οι ασυμμετρίες στο ύψος και τη διάμετρο του χείλους. Το στοιχείο αυτό συναντάται με μεγαλύτερη συχνότητα στα μεγάλου μεγέθους αγγεία γενικότερα.[58]

Ο τύπος Κ4 απαντά στα περισσότερα γνωστά σύνολα της εποχής, όπως της Κορίνθου, της Φθιώτιδας, της Κύπρου και κατ' εξοχήν στα αγγεία των ναυαγίων της Καβαλλιανής[59] και του Καστελλορίζου.[60] Μάλιστα, η περίπτωση της Καβαλλιανής παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς σχεδόν όλες οι κούπες εμφανίζουν ασυμμετρίες στο ύψος τους.[61]

Ως προς τη χρονολόγηση, το πιο πρώιμο δείγμα του παρόντος υλικού μπορεί να χρονολογηθεί στο β' τέταρτο/μέσα του 12ου αιώνα, ωστόσο τα περισσότερα αγγεία του τύπου Κ4 φαίνεται να ανήκουν στο γ' τέταρτο του 12ου αιώνα.

---

51. Sanders 1995α, 267.
52. Αρ. 78, 90–1.
53. Αρ. 204–5.
54. Αρ. 530–31.
55. Αρ. 391, 403.
56. Σε σχέση με το συνολικό τους μέγεθος.
57. Το συγκεκριμένο σχήμα, όπως και άλλα παρόμοια, ταυτίζεται μόνο στην περίπτωση που σώζεται το χείλος και ικανό τμήμα του σώματος του αγγείου.
58. Αυτό είναι φυσικό, διότι τα μεγάλα αγγεία ήταν πιο απαιτητικά στην κατασκευή τους.
59. Κουτσουφλάκης 2013, 87 κ.α.
60. Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986, 308, σχέδ. 28–9.
61. Waksman κ.ά. 2018α, 1123.

Τύπος Κ5. Μεγάλη βαθιά κούπα με κυρτά τοιχώματα και κάθετο απλό χείλος

Στον τύπο Κ5, που είχε ιδιαίτερη απήχηση στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, τα τοιχώματα δεν είναι λοξά, όπως στον προηγούμενο, αλλά καμπύλα. Και σε αυτόν τον τύπο ορισμένα αγγεία έχουν πολύ μεγάλο μέγεθος,[62] ενίοτε με ασυμμετρίες στη διαμόρφωσή τους. Ο τύπος Κ5 απαντά κυρίως στις πιο όψιμες εκδοχές της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, όπως στη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙΙ,[63] τη λεπτεγχάρακτη ΙΙΙ,[64] την αδρεγχάρακτη[65] και την επιπεδόγλυφη.[66] Επιχωριάζει δηλαδή στην κεραμική του τέλους του 12ου – α' μισού του 13ου αιώνα. Απαντά ωστόσο και σε λίγα προγενέστερα αγγεία, όπως σε λεπτεγχάρακτα ΙΙ.[67]

Στα πιο πρώιμα δείγματα η βάση είναι δακτυλιόσχημη, στα πιο όψιμα ωστόσο ο κανόνας είναι η υψηλή αποκλίνουσα. Το ύψος των αγγείων κυμαίνεται στα 9–10 εκ., η διάμετρος της βάσης τους στα 10–11 εκ. και η διάμετρος του χείλους στα 20–21 εκ., ενώ στα πολύ μεγάλα αγγεία μπορεί να φτάσει τα 27 εκ. Ως προς τα τοιχώματα, είναι κατά κανόνα λεπτά, γύρω στα 0,7 εκ., αλλά σε πιο όψιμα δείγματα το πάχος τους φτάνει και το 1,1 εκ.

Ο τύπος Κ5 μάς είναι γνωστός από πολλά δημοσιευμένα σύνολα και μεμονωμένα αγγεία, όπως από λεπτεγχάρακτα αγγεία του ναυαγίου Πελαγοννήσου,[68] μονόχρωμα, αδρεγχάρακτα και επιπεδόγλυφα της Κορίνθου,[69] αδρεγχάρακτα/αιγαιακού τύπου από τη Φθιώτιδα,[70] τη Θήβα,[71] από ναυάγιο ανοιχτά της Σκοπέλου,[72] την Κύπρο[73] και το Ισραήλ/Παλαιστίνη.[74]

Τύπος Κ6. Μεγάλη ή μεσαία κούπα με εισέχον χείλος

Ο τύπος Κ6 είναι μεν χαρακτηριστικός, αλλά αριθμεί λίγα δείγματα στο παρόν υλικό, κυρίως όψιμα. Χαρακτηρίζεται από τοιχώματα που εισέχουν πριν από το χείλος, διαμορφώνοντας στο σημείο της εσοχής γωνία με έντονη ακμή. Τον συναντούμε σε μια πρώιμη κούπα με γραπτή με πράσινο και καστανό Ι διακόσμηση, η οποία είναι μεσαίου μεγέθους, με διάμετρο χείλους 16,3 εκ.[75] Τα υπόλοιπα δείγματα είναι αρκετά πιο όψιμα και μεγαλύτερα σε μέγεθος, με πολύ παχύτερα τοιχώματα· πρόκειται για την αδρεγχάρακτη κούπα 580 και τις όψιμες επιπεδόγλυφες 725 και 726. Οι κούπες αυτές θυμίζουν πολύ τον τύπο Κ5 ως προς την υψηλή αποκλίνουσα βάση,[76] τα καμπύλα τοιχώματα και τις σχετικά μεγάλες αναλογίες τους (διάμ. χείλους 20–21 εκ.), αλλά διαφοροποιούνται στο ανώτερο τμήμα τους. Όσον αφορά την πρώιμη κούπα 128, δεν αποκλείεται η διαμόρφωση των τοιχωμάτων και του χείλους της να οφειλόταν στην υποδοχή πώματος, όπως συμβαίνει με κούπα του 13ου αιώνα από το Μπγιαδούδι Επανομής.[77]

---

62. Βλ. π.χ. το γραπτό με λευκό επίχρισμα ΙΙ αρ. 89, με διάμετρο χείλους 26,1–26,9 εκ. ή το όψιμο αδρεγχάρακτο 645, με ύψος 13,4 εκ.
63. Αρ. 233, 239.
64. Αρ. 398, 400–1.
65. Αρ. 584, 613(;), 645.
66. Αρ. 654, 721, 724.
67. Αρ. 337, 346, 360.
68. Βλ. ενδεικτικά Ioannidaki-Dostoglou 1989, 163 (αρ. 6, εικ. 12–3), 165 (αρ. 8, 10, εικ. 16–7, 20–1).
69. Morgan 1942, 60 (εικ. 42b), 147 (εικ. 121g), 163 (εικ. 140f–g).
70. Armstrong 1989β, 13 αρ. 3, εικ. 9.
71. *ΑΔ* 56–59 (2001–2004) Τόμος Β2, 45–6, εικ. 31 (Χ. Κοιλάκου).
72. Armstrong 1991, 335–36 αρ. 3, εικ. 2.
73. Wartburg 1998, 154 αρ. 52, εικ. 78.
74. Avissar και Stern 2005, 46–7, εικ. 17:3.
75. Αρ. 128.
76. Η βάση της 580 δεν σώζεται, αλλά ίσως ήταν δακτυλιόσχημη.
77. Παζαράς 2009, 232–33, 270, σχέδ. 80, εικ. 286.

Τύπος Κ7. Μεσαία ή μικρή κούπα με κυρτά ή λοξά τοιχώματα και απλό χείλος

Ο τύπος της μεσαίας ή μικρής κούπας με κυρτά ή λοξά τοιχώματα και απλό χείλος, αποτελεί ένα ιδιαιτέρως απλό σχήμα, πολύ αγαπητό στη βυζαντινή κεραμική και το πιο σύνηθες στις μεσαίες ή μικρές κούπες. Στο παρόν υλικό απαντά σε πολλές κατηγορίες, όπως στη γραπτή με πράσινο και καστανό II[78]–III,[79] τη λεπτεγχάρακτη II[80]–III,[81] την κουκκιδωτή,[82] την αδρεγχάρακτη[83] και την επιπεδόγλυφη.[84]

Το ύψος των αγγείων ανέρχεται περίπου στα 4–7,5 εκ., η διάμετρος της βάσης στα 5–9 εκ. και του χείλους στα 9,5–16 εκ. στις μικρές κούπες και έως 18–22 εκ. περίπου στις μεσαίες.

Ο τύπος Κ7 αντιστοιχεί περίπου στον τύπο V (Bowls with flaring walls) της τυπολογίας του Sanders.[85] Τα πρώιμα δείγματα του αργειακού υλικού, που εντάσσονται στα λεπτεγχάρακτα και τα κουκκιδωτά, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο β' τέταρτο/μέσα του 12ου αιώνα. Από τα μέσα του 12ου και εξής συναντούμε τον τύπο σε γραπτά με πράσινο και καστανό II–III και λεπτεγχάρακτα. Σημειώνεται ότι ο συγκεκριμένος τύπος αποτελεί το χαρακτηριστικό σχήμα μεσαίας κούπας με λεπτεγχάρακτη διακόσμηση στο σύνολο του ναυαγίου Πελαγοννήσου.[86]

3.1.3 ΠΟΤΗΡΙΑ

Τα ποτήρια σπάνια απαντούν στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, σε αντίθεση με την υστεροβυζαντινή κεραμική, ιδίως στα εργαστήρια της Κύπρου.[87]

Στο εξεταζόμενο υλικό απαντά μόλις ένα ποτήριο, το επιπεδόγλυφο 696. Έχει πόδι με πεπλατυσμένη επιφάνεια έδρασης, σώμα γωνιώδες και χείλος απλό, αποκλίνον. Το σχήμα συγγενεύει με τις κούπες με παρόμοια βάση, που επιχωριάζουν στα επιπεδόγλυφα.[88]

3.1.4 ΠΙΝΑΚΙΑ

Η βυζαντινή ονομασία *πινάκιον* αντιστοιχεί, σύμφωνα με τον Φαίδωνα Κουκουλέ, στο σημερινό πιάτο.[89] Στα αγγλικά αποδίδεται συνήθως ως “dish”.

Όσον αφορά το παρόν υλικό, στην κεραμική από λευκό πηλό ξεχωρίζει το μικρό πινάκιο 8 με λεπτά λοξά τοιχώματα και αυλακωτό χείλος. Το τελευταίο χαρακτηρίζει την κεραμική από λευκό πηλό της δεύτερης ομάδας του Hayes[90] και απαντά τόσο σε πινάκια όσο και σε κούπες

78. Αρ. 199.
79. Αρ. 221–22, 224, 240.
80. Αρ. 279, 294.
81. Αρ. 422, 433.
82. Αρ. 464.
83. Αρ. 566, 627–28, 646.
84. Αρ. 692, 695.
85. Sanders 1995α, 268–69. Υπενθυμίζεται ότι η διδακτορική διατριβή του Sanders σταματά στο 1125 περίπου. Ουσιαστικά τα πρώιμα δείγματα του αργειακού υλικού αντιστοιχούν στην ύστερη φάση της κορινθιακής τυπολογίας.
86. Ioannidaki-Dostoglou 1989, 161–63 αρ. 3, εικ. 6–7 & αρ. 5, εικ. 10–1.
87. Βλ. ενδεικτικά Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, 141, σχέδ. XI:11–14 (εργαστήρια Λαπήθου).
88. Βλ. π.χ. αρ. 691.
89. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 150–51· βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, 37.
90. Hayes 1992, 22.

από την Κωνσταντινούπολη (Αγία Ειρήνη,[91] Άγιος Πολύευκτος,[92] λιμένας Θεοδοσίου[93]) και την Κόρινθο.[94]

Στην κεραμική από ερυθρό πηλό τα πινάκια συνιστούν το δεύτερο πιο συχνό σχήμα μετά τις κούπες, χωρίς ωστόσο να παρουσιάζουν την ποικιλία τους, ούτε ως προς τη διάρθρωση ούτε ως προς το μέγεθός τους. Συνήθως πρόκειται για μεγάλα αγγεία που θα μπορούσαν να διακριθούν σε ρηχά και βαθιά. Λόγω του μεγάλου αριθμού τους και με βάση την τυπολογία του Sanders, προχώρησα και σε αυτήν την περίπτωση στη δημιουργία των ακόλουθων τύπων:

Τύπος Π1. Πινάκιο με δακτυλιόσχημη βάση, λοξά τοιχώματα και κάθετο χείλος με τριγωνική ακμή

Στο εξεταζόμενο υλικό ο τύπος Π1 δεν αριθμεί πολλά παραδείγματα και απαντά σχεδόν αποκλειστικά στην κατηγορία της γραπτής με πράσινο και καστανό ΙΙ 1 κεραμικής.[95] Χαρακτηριστικό του συνιστά η τριγωνική απόληξη του χείλους, που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι εσώστρεφο. Όσον αφορά τις διαστάσεις των πινακίων, το ύψος του 135, που συνιστά το μοναδικό παράδειγμα που σώζει πλήρες προφίλ, ανέρχεται στα 4,4–4,5 εκ. και η διάμετρος της βάσης του στα 6,6 εκ. Η διάμετρος του χείλους των τριών δειγμάτων κυμαίνεται στα 19,4–22 εκ.

Ο τύπος Π1 αντιστοιχεί στον τύπο III (Dishes with tapering upturned rims) της τυπολογίας του Sanders, που εκτείνεται χρονικά από τον όψιμο 11ο ως τα μέσα του 12ου αιώνα.[96] Στο αργειακό υλικό, βάσει και των υπόλοιπων στοιχείων κατασκευής και διακόσμησης των σχετικών δειγμάτων, προτείνεται μια χρονολόγηση στο β'–γ' τέταρτο του 12ου.

Τύπος Π2. Πινάκιο με δακτυλιόσχημη βάση, λοξά γωνιώδη τοιχώματα και κάθετο χείλος

Το σχήμα είναι γνωστό από τη ρωμαϊκή και υστερορρωμαϊκή εποχή,[97] ενώ υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητό στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική. Αυτό επιβεβαιώνεται και στο εξεταζόμενο υλικό αριθμώντας αρκετά παραδείγματα. Απαντά στις ακόλουθες κατηγορίες: γραπτή με πράσινο και καστανό Ι[98]–ΙΙ,[99] κηλιδωτή,[100] λεπτεγχάρακτη ΙΙ,[101] κουκκιδωτή,[102] γραπτή λεπτεγχάρακτη[103] και μονόχρωμη εφυαλωμένη.[104] Γενικά παρατηρείται ότι η κλίση των τοιχωμάτων ποικίλλει· άλλοτε είναι πιο γωνιώδη θυμίζοντας τον τύπο Π1, άλλοτε αποστρογγυλεμένα και άλλοτε αποκλίνοντα. Το ύψος των συγκεκριμένων πινακίων κυμαίνεται στα 4–6,5 εκ., η διά-

91. Peschlow 1977–1978, 386 (αρ. 31, εικ. 5, πίν. 130:2 & αρ. 33, εικ. 5, πίν. 130:4), 395–97 (αρ. 69, εικ. 9, πίν. 135:4).
92. Hayes 1992, 22, 136 αρ. 59, εικ. 78, πίν. 5a.
93. Kızıltan και Baran Çelik 2013, 118 αρ. 60 (M.A. Polat).
94. Morgan 1942, 45, εικ. 31· Sanders 1995α, 118–22.
95. Αρ. 135, 151, 154.
96. Sanders 1995α, 270–71.
97. Για δείγματα ρωμαϊκών χρόνων από το Άργος, βλ. Abadie-Reynal 2005, 38–9, εικ. 2, 4.
98. Αρ. 130, 132.
99. Αρ. 192, 200, 207.
100. Αρ. 247–48.
101. Αρ. 266.
102. Αρ. 488–89.
103. Αρ. 526.
104. Αρ. 734, 736.

μετρος της βάσης στα 8–11 εκ. και η διάμετρος του χείλους στα 20,5–25 εκ., κυρίως όμως στα 22–23 εκ.[105] Το πάχος των τοιχωμάτων κυμαίνεται στα περισσότερα στα 0,7–0,8 εκ.

Ο τύπος Π2 αντιστοιχεί στον τύπο IV (Dishes with vertical rims) της τυπολογίας του Sanders.[106] Στην Κόρινθο η κεραμική αυτή απαντά αρχικά με λίγα δείγματα που χρονολογούνται από τον Sanders στις αρχές του 12ου αιώνα, αργότερα όμως γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής μέχρι και τα τέλη του 12ου. Όπως σημειώνει ο Sanders, στο β' μισό του 12ου τα τοιχώματα γίνονται παχύτερα και διαμορφώνουν κοφτή γωνία·[107] το τελευταίο στοιχείο δεν επιβεβαιώνεται στο Άργος, δεδομένου ότι τα γωνιώδη τοιχώματα απαντούν τόσο σε πρώιμα όσο και σε όψιμα δείγματα. Σημειώνεται ότι ορισμένα αγγεία του συγκεκριμένου τύπου έχουν στενά παράλληλα με αγγεία από το ναυάγιο του Καστελλορίζου.[108]

Στο αργειακό υλικό, δύο δείγματα μπορούν να χρονολογηθούν στο α' τέταρτο του 12ου (γραπτή με πράσινο και καστανό Ι),[109] ενώ τα υπόλοιπα στο β'–γ' τέταρτο του 12ου αιώνα (γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ, διάστικτη, κουκκιδωτή, γραπτή λεπτεγχάρακτη, μονόχρωμη εφυαλωμένη).

Τύπος Π3. Βαθύ πινάκιο με πολύ χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, γωνιώδη τοιχώματα και κάθετο απλό χείλος

Ο τύπος Π3 αποτελεί ένα εύκολα αναγνωρίσιμο πινάκιο που κυριαρχεί στο β' μισό του 12ου – πρώιμο 13ο αιώνα, συνεχίζοντας την παράδοση της υστερορρωμαϊκής/πρωτοβυζαντινής κεραμικής, με έντονες επιρροές από τα μεταλλικά σκεύη.[110] Χαρακτηριστική είναι η πολύ χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση (σε αρκετές περιπτώσεις ψευδοδακτυλιόσχημη), με ύψος που δεν υπερβαίνει τα 0,2–0,3 εκ. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της βάσης είναι η ευρύτητά της (διάμ. 11–13 εκ.). Όσον αφορά τα τοιχώματα, είναι σχεδόν οριζόντια ή ελαφρώς λοξά και διαμορφώνουν αποστρογγυλεμένη συνήθως γωνία, περίπου στο μέσο τους. Ορισμένα πινάκια, κυρίως όψιμα, όπως τα όψιμα λεπτεγχάρακτα 405 και 406, έχουν πιο γωνιώδη τοιχώματα. Το χείλος είναι κάθετο απλό, άλλοτε με γωνιώδη άλλοτε με αποστρογγυλεμένη απόληξη. Οι διαστάσεις των πινακίων κυμαίνονται σε ύψος στα 3,5–5 εκ. και η διάμετρος του χείλους στα 20,5–22 εκ.· υπάρχουν και λίγα παραδείγματα με ευρύτερο χείλος που φτάνει σε διάμετρο τα 24–28 εκ.

Ο εξεταζόμενος τύπος επιχωριάζει στη λεπτεγχάρακτη ΙΙΙ[111] και την αδρεγχάρακτη κεραμική.[112] Το σχήμα απαντά σπανιότερα στην όψιμη κουκκιδωτή[113] και την επιπεδόγλυφη,[114] ενώ δεν λείπουν και ορισμένα πρωιμότερα δείγματα, όπως στη λεπτεγχάρακτη ΙΙ[115] ή τη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ με δείγματα γνωστά από τη βιβλιογραφία.[116] Επίσης, αποτελεί χαρακτηριστικό τύπο πινακίου του ναυαγίου Πελαγοννήσου.[117]

---

105. Υπάρχει και ένα μεσαίου μεγέθους μονόχρωμο εφυαλωμένο πινάκιο, το 736, με διάμετρο χείλους 16,8 εκ.
106. Sanders 1995α, 271.
107. Sanders 1995α, 271.
108. Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986, 308, σχέδ. 28–9.
109. Αρ. 130, 132.
110. Armstrong 1997, 8, εικ. 5· Evans και Wixom 1997, 265 αρ. 187 (E. Dauterman Maguire)· Ballian και Drandaki 2003, εικ. 4, 6, 21 κ.α.· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005, 120–21.
111. Αρ. 397, 405–7, 415.
112. Αρ. 563, 565(;), 567, 570, 576, 590, 598, 605, 621.
113. Αρ. 503.
114. Αρ. 664.
115. Αρ. 300, 351.
116. Manolova-Voykova 2013, 355, εικ. 3:30 (πινάκιο από τη Βάρνα).
117. Ioannidaki-Dostoglou 1989, 161 (αρ. 2, εικ. 4–5), 163 (αρ. 4, εικ. 8–9), 167–69 (αρ. 12–14, εικ. 24–29).

Η επιτυχία του εν μέρει θα οφειλόταν στο ιδιαιτέρως πρακτικό του σχήμα.[118] Το αγγείο ήταν αρκετά ευρύ και είχε πολύ χαμηλή βάση, απλώς για να σταθεροποιείται σε οριζόντια επιφάνεια, με αποτέλεσμα να μην κινδυνεύει να σπάσει, όπως συχνά συμβαίνει με τις υψηλές αποκλίνουσες ή ακόμα και τις δακτυλιόσχημες βάσεις.

Τύπος Π4. Ρηχό πινάκιο με λοξά τοιχώματα και απλό χείλος

Πρόκειται για απλό σχήμα που απαντά σχεδόν σε όλες τις κατηγορίες: στη γραπτή με λευκό επίχρισμα II,[119] τη γραπτή με πράσινο και καστανό II[120]–III,[121] τη λεπτεγχάρακτη I[122]–II,[123] την κουκκιδωτή,[124] τη γραπτή λεπτεγχάρακτη,[125] την αδρεγχάρακτη[126] και την επιπεδόγλυφη.[127] Κατ' εξοχήν, όμως, απαντά στη λεπτεγχάρακτη II και την όψιμη αδρεγχάρακτη. Στη λεπτεγχάρακτη II τον συναντούμε σε ορισμένα πολύ καλά δείγματα, το χείλος των οποίων είναι έγκοπτο,[128] διαμορφωμένο δηλαδή με εγκοπές στο πάχος του πηλού.

Το ύψος των πινακίων κυμαίνεται στα 3,2–6 εκ. (κατά μέσο όρο 4–5 εκ.), ανάλογα με το άνοιγμα των τοιχωμάτων, η διάμετρος της βάσης στα 7,5–12 εκ. και του χείλους στα 21,5–24,5 εκ. Στα πρώιμα δείγματα τα τοιχώματα είναι σχετικά λεπτά (0,7–0,8 εκ.), ενώ στα πιο όψιμα (ιδίως στα αδρεγχάρακτα) παχύτερα, φτάνοντας έως και το 1,1 εκ. Επίσης, σε ορισμένα δείγματα τα τοιχώματα είναι ελαφρώς καμπύλα, ενώ σε άλλα λοξά. Όσον αφορά τη διαμόρφωση του χείλους, σε πολλά δείγματα η απόληξη είναι κάθετη ή εισέχει ελαφρώς, σε άλλα είναι απλή χωρίς καμία ιδιαίτερη διαμόρφωση, ενώ στα πιο όψιμα αδρεγχάρακτα και στα αιγαιακού τύπου συχνά είναι λοξότμητη.

Ο τύπος Π4 παρουσιάζει ιδιαίτερη ομοιότητα με μεταλλικούς δίσκους με δαντελωτό χείλος.[129] Δεν αποκλείεται, μάλιστα, το έγκοπτο χείλος των 286–288, 299 να μιμείται το δαντελωτό των μεταλλικών σκευών.

Τα πιο πρώιμα δείγματα χρονολογούνται από το β' τέταρτο/μέσα του 12ου αιώνα (κουκκιδωτή, γραπτή λεπτεγχάρακτη), ενώ τα πιο όψιμα φτάνουν ως το α' μισό του 13ου (γραπτή με πράσινο και καστανό III, όψιμη αδρεγχάρακτη, επιπεδόγλυφη).

Τύπος Π5. Πινάκιο με λοξά ή ελαφρώς γωνιώδη τοιχώματα και οριζόντιο χείλος

Ο τύπος αυτός επιχωριάζει στην κατηγορία των κουκκιδωτών[130] και των λεπτεγχάρακτων.[131] Λι-

118. Αυτό αποδεικνύεται και από τα αντίστοιχου σχήματος μεταλλικά πρωτοβυζαντινά και μεσοβυζαντινά σκεύη.
119. Αρ. 69.
120. Αρ. 153, 209–10.
121. Αρ. 232, 242.
122. Αρ. 263.
123. Αρ. 286–88, 299, 317, 334, 364.
124. Αρ. 467–68, 473.
125. Αρ. 527.
126. Αρ. 589, 593, 610–11, 620, 623, 626, 635, 647.
127. Αρ. 670, 714.
128. Αρ. 286–88, 299.
129. Ballian και Drandaki 2003, εικ. 1, 20 κ.α.
130. Αρ. 445, 455, 491, 495.
131. Αρ. 262, 273, 284, 416.

γότερα δείγματα συναντούμε στη γραπτή με πράσινο και καστανό III[132] και την αδρεγχάρακτη.[133]

Το ύψος των πινακίων κυμαίνεται στα 4–6 εκ., η διάμετρος της βάσης στα 7–12 εκ. και η διάμετρος του χείλους κυρίως στα 22–24 εκ. Υπάρχουν όμως και ορισμένα μικρά πινάκια τα οποία έχουν διάμετρο χείλους 19–23 εκ. Σε ορισμένα αγγεία τα τοιχώματα είναι ελαφρώς γωνιώδη πριν από το χείλος, ενώ στο 273 διαμορφώνουν πιο έντονη γωνία. Στο 243 (γραπτό με πράσινο και καστανό III) η άνω επιφάνεια του οριζόντιου χείλους διαμορφώνει κοίλη εσοχή.

Ο τύπος Π5 αντιστοιχεί στον τύπο II (Dishes with horizontal rims) της τυπολογίας του Sanders,[134] ο οποίος παρατηρεί ότι στην Κόρινθο δεν αριθμεί πολλά παραδείγματα και εμφανίζεται στην τελευταία δεκαετία του 11ου, με διάρκεια ως το β' μισό του 12ου αιώνα (με βραχύτερο τριγωνικό χείλος).[135] Στο αργειακό υλικό, τα πιο πρώιμα δείγματα θα μπορούσαν να χρονολογηθούν από το β' τέταρτο/μέσα του 12ου, με ιδιαίτερη απήχηση, όπως αναφέραμε, σε κουκκιδωτά των μέσων/γ' τετάρτου του 12ου αιώνα.

3.2 ΚΛΕΙΣΤΑ ΣΧΗΜΑΤΑ

Τα κλειστά αγγεία αποτελούν μια μικρή ομάδα στο εξεταζόμενο υλικό. Είναι, άλλωστε, φανερό ότι η διακόσμηση στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική δεν προοριζόταν για κλειστά αγγεία, με εξαίρεση ελάχιστα δείγματα από πρώιμες κυρίως κατηγορίες, όπως η διάστικτη και η γραπτή με πράσινο και καστανό I. Στο εξεταζόμενο υλικό η πλειονότητα των κλειστών αγγείων προέρχεται από την ομάδα της μονόχρωμης εφυαλωμένης κεραμικής με λίγα δείγματα από άλλες κατηγορίες.

3.2.1 ΠΡΟΧΟΪΣΚΕΣ – ΑΜΦΟΡΙΣΚΟΙ

Οι προχοΐσκες συνιστούν το δημοφιλέστερο σχήμα κλειστών εφυαλωμένων αγγείων.[136] Σε αρκετές, ωστόσο, περιπτώσεις δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για προχοΐσκη, δεδομένου ότι δεν σώζεται το άνω τμήμα τους· δεν αποκλείεται ορισμένα αγγεία να ανήκουν στον τύπο του αμφορίσκου (στην περίπτωση που έφεραν δύο λαβές).

Τα εξεταζόμενα αγγεία τα συναντούμε κυρίως σε πρώιμες κατηγορίες: στη μονόχρωμη εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα,[137] τη διάστικτη,[138] την παραλλαγή με τους κυκλίσκους,[139] τη γραπτή με πράσινο και καστανό I–II,[140] κυρίως όμως στη μονόχρωμη εφυαλωμένη κεραμική.[141] Όλα έχουν δισκοειδή βάση, διαμέτρου 3,2–4,5 εκ., και λεπτά τοιχώματα (0,3–0,5 εκ.). Κανένα δεν σώζει λαβή ή χείλος.

Στην κορινθιακή κεραμική οι προχοΐσκες και δευτερευόντως οι αμφορίσκοι συνιστούν κοινό σχήμα με πολλά παραδείγματα. Απαντούν, όπως και στο Άργος, στη διάστικτη, τη

132. Αρ. 243.
133. Αρ. 591–92.
134. Sanders 1995α, 269–70.
135. Sanders 1995α, 269–70.
136. Προτιμήθηκε ο όρος πρόχους και προχοΐσκη αντί του οινοχόη και οινοχοΐσκη, διότι δεν γνωρίζουμε το υγρό που περιείχαν, βλ. Πετρίδης 2013, 32.
137. Αρ. 42.
138. Αρ. 56.
139. Αρ. 66.
140. Αρ. 114, 124–25, 136.
141. Αρ. 739–43.

γραπτή με πράσινο και καστανό Ι, τη μονόχρωμη και επιπρόσθετα την εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα με έξεργο ανάγλυφο και την κηλιδωτή.[142]

3.2.2 ΠΡΟΧΟΙ/ΚΑΝΑΤΕΣ

Οι πρόχοι ή κανάτες έχουν διαχρονική παρουσία από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Στη μεσοβυζαντινή εποχή συνήθως έχουν επίπεδη ή δισκοειδή βάση, κυρτά τοιχώματα και μία λαβή. Λίγα μόνο δείγματα μπορούν να ταυτιστούν με το εξεταζόμενο σχήμα, λόγω της αποσπασματικής τους διατήρησης.

Το θραύσμα 83, με τριφυλλόσχημο στόμιο και ταινιωτή λαβή, παρουσιάζει ενδιαφέρον, διότι ο ώμος του κοσμείται με γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ διακόσμηση, η οποία σπάνια απαντά σε κλειστά αγγεία.[143] Σε πρόχου που ανήκει στην ίδια ομάδα, φαίνεται ότι ανήκει και το αποσπασματικά σωζόμενο 84.

Σε κάθε περίπτωση τα κλειστά αγγεία με διακόσμηση αποτελούν μια μικρή ομάδα στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική εν γένει. Χαρακτηριστικά παραδείγματα συνιστούν το κλειστό αγγείο από τη Χίο με γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ διακόσμηση,[144] το ιδιόμορφο κλειστό αγγείο/σκεύος από την Αθήνα με κηλιδωτή διακόσμηση[145] και το κλειστό αγγείο (ίσως πρόχους) από τη Θήβα με την αδρεγχάρακτη διακόσμηση.[146] Είναι ευνόητο ότι στο μέλλον θα έρθουν στο φως νέα σχετικά δείγματα, φαίνεται, ωστόσο, ότι τα κλειστά αγγεία θα συνεχίσουν να αποτελούν μια μικρή ομάδα στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική.

3.3 ΑΥΤΟΘΕΡΜΑΙΝΟΜΕΝΑ ΣΚΕΥΗ («ΣΑΛΤΣΑΡΙΑ»)[147]

Τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, γνωστά στη βιβλιογραφία ως «σαλτσάρια»,[148] δικαίως θεωρούνται τα πιο σύνθετα πήλινα σκεύη των Βυζαντινών.[149] Το άνω τμήμα τους έχει διαμόρφωση κούπας ή πινακίου[150] και το κάτω τμήμα τους, που έχει λοξά συνήθως τοιχώματα, φέρει ανοίγματα, συνήθως ένα μεγάλο και οπές διαφόρων μεγεθών, η δε βάση τους είναι είτε επίπεδη δισκοειδής είτε δακτυλιόσχημη. Το άνω τμήμα της κούπας ή πινακίου και των εξωτερικών τοιχωμάτων του αγγείου είναι ενιαίο και λήγει συνήθως σε αυλακωτό χείλος, ενώ πιο χαμηλά οι

142. Morgan 1942, 41–2, 59, 72, 86, 97· βλ. επίσης Sanders 1995α, 276–77.
143. Frantz 1938, 444 αρ. Α25, εικ. 4· Morgan 1942, 248 αρ. 769–73, εικ. 75e, 192.
144. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1988, 187 αρ. 12, εικ. 3· Boardman 1989, 114 αρ. 288, εικ. 43, πίν. 26.
145. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982, 133 αρ. 756/55, πίν. 38β.
146. Φαράκλας 1968, 211, πίν. 160δ.
147. Για τα συγκεκριμένα σκεύη βλ. Morgan 1942, 37–40· Sanders 1995α, 261–65, 278–80· Μπακιρτζής 2003α, 55–65· Sanders 2003α, 40–1· Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 67–8· François 2010, 351–54 κ.α.· Vroom 2012β, 364–67· Vassiliou 2016. Σημειώνεται ότι ο κύριος μελετητής των αυτοθερμαινόμενων σκευών και αυτός που ανέδειξε τη σημασία τους στην έρευνα της βυζαντινής κεραμικής είναι ο Χαράλαμπος Μπακιρτζής.
148. Η λέξη *σαλτζάριον* μαρτυρείται μεν στις πηγές, βλ. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 154, αλλά δεν γνωρίζουμε αν ταυτίζεται με το συγκεκριμένο σκεύος, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στην Υποενότητα 4.1.2. Ο όρος αυτοθερμαινόμενο σκεύος καθιερώθηκε από τη Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου. Στην αγγλική ορολογία το σκεύος είναι γνωστό ως "chafing dish", στην ιταλική "scaldavivande", στη γαλλική "réchaud de table" και στη γερμανική "Warmhalteschüssel".
149. François 2010, 373. Πιθανολογείται ότι είχαν ως πρότυπο μεταλλικά σκεύη, βλ. Hayes 1992, 17· Μπακιρτζής 2003α, 64. Για την πιθανή σύνδεσή τους με επίσης σύνθετο, μεταλλικό σκεύος, γνωστό στις πηγές με την ονομασία *αὐθέψα*, το οποίο μαρτυρείται από τη ρωμαϊκή εποχή ως τον 11ο αι., βλ. Pitarakis 2005, 686· Vroom 2012β, 367. Για αναλυτική παρουσίαση της *αὐθέψας*, η οποία θυμίζει το ρωσικό σαμοβάρι, βλ. Vroom 2012γ, 346–52.
150. Όταν είναι ρηχό παραπέμπει σε πινάκιο, όταν είναι πιο βαθύ σε κούπα.

δύο επιφάνειες χωρίζονται.[151] Το σκεύος φέρει κατά κανόνα δύο κάθετες λαβές, στοιχείο που δηλώνει ότι ήταν φορητό.[152] Τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη έκλειναν με πώμα που εφάρμοζε στο αυλακωτό τους χείλος.[153]

3.3.1 ΘΕΣΕΙΣ ΕΥΡΕΣΗΣ

Αυτοθερμαινόμενα σκεύη από λευκό πηλό

Σύμφωνα με τον John Hayes, τα πρωιμότερα δείγματα απαντούν στον Άγιο Πολύευκτο της Κωνσταντινούπολης γύρω στο 700 ή και νωρίτερα και ήταν κατασκευασμένα από λευκό πηλό. Θεωρεί δηλαδή ότι ο τύπος στην εφυαλωμένη κεραμική προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη και ότι τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη από ερυθρό πηλό στο υπόλοιπο Βυζάντιο ακολουθούν τις πιο όψιμες εκδοχές από λευκό πηλό (GWW II – τύποι 8–9) που χρονολογούνται κυρίως στον 10ο αιώνα.[154] Αυτοθερμαινόμενα σκεύη από λευκό πηλό έχουν βρεθεί και αλλού στην Κωνσταντινούπολη, όπως στο Μεγάλο Παλάτιο,[155] τον Ιππόδρομο,[156] την Αγία Ειρήνη,[157] το Kalenderhane Camii,[158] καθώς και σε πρόσφατες ανασκαφές.[159] Ακέραιο αυτοθερμαινόμενο σκεύος με εμπίεστη διακόσμηση στο συμφυές του πινάκιο έχει βρεθεί στη Χερσώνα.[160] Αποσπασματικά δείγματα έχουν βρεθεί επίσης στην περιοχή της Κριμαίας (Φαναγόρεια),[161] την Ηράκλεια (Marmara Ereğlisi),[162] τα Μύρα της Λυκίας,[163] την Αθήνα,[164] την Κόρινθο,[165] τη

151. Από τον διαχωρισμό των τοιχωμάτων, καθώς και από τις οπές που φέρει στο σώμα του, συνήθως ταυτίζουμε το σκεύος όταν σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση.

152. Μπακιρτζής 2003α, 56. Σπανιότερα φέρει μία (Ρώμη, βλ. Μπακιρτζής 2003α, 63, εικ. 13:6) ή και τρεις λαβές (Κολώνα Αίγινας, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 328 αρ. 362 [F. Felten]).

153. Γενικά τα πώματα αποτελούν σπάνιο εύρημα και ορισμένα θα ήταν κατασκευασμένα από άλλο υλικό, όπως μέταλλο ή ξύλο. Ως πώματα θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν και ανοιχτά αγγεία, όπως πινάκια, βλ. François 2010, 340–42.

154. Hayes 1992, 17: "..., these are the earliest clay examples of this distinctively Byzantine vessel-form yet recorded, and point to Constantinople as its place of origin in glazed pottery (as distinct from metalware)".

155. Stevenson 1947, 39, πίν. 21:17.

156. Talbot Rice 1929, 27, εικ. 25–6· Pitarakis 2010β, 313 αρ. 45 (A. Denker).

157. Peschlow 1977–1978, 398–99 αρ. 76–85, εικ. 10, πίν. 136:5–138:4 (κυρίως με εμπίεστη διακόσμηση). Στο υλικό της Αγίας Ειρήνης ξεχωρίζει ένα αυτοθερμαινόμενο σκεύος με γραπτή πολύχρωμη διακόσμηση τόσο στο εσωτερικό του συμφυούς πινακίου όσο και στην εξωτερική του επιφάνεια (Peschlow 1977–1978, 406 αρ. 104, εικ. 16, πίν. 141:3–4). Για τη χρονολόγηση της κεραμικής της Αγίας Ειρήνης, πβ. Hayes 1992, 13· Sanders 2001, 90.

158. Striker και Kuban 1975, 316, εικ. 16:1· Herrin και Toydemir 2007, 70 (αρ. 19, εικ. 45), 74 (αρ. 59, εικ. 47), 76 (αρ. 75, εικ. 47).

159. Karamani Pekin 2007, 150 αρ. SC11 (Sultanahmet Eski Cezaevi), 280 αρ. Y45 (Yenikapı).

160. Yashaeva κ.ά. 2011, 631 αρ. 418 (N. Ginkut, E. Denisova και T. Yashaeva).

161. Golofast 2017. Στο πολύ ενδιαφέρον υλικό της Φαναγόρειας περιλαμβάνεται ένα αποσπασματικά σωζόμενο αυτοθερμαινόμενο σκεύος με εγχάρακτη επιγραφή στο εσωτερικό τού συμφυούς του πινακίου, βλ. στο ίδιο, 200, εικ. 1:8.

162. Böhlendorf-Arslan 2016, 156 (αρ. K40, εικ. 297: GWW I, 8ος–9ος αι.), 159 (αρ. K50[;]–51, εικ. 298: GWW II, 10ος–11ος αι.).

163. Fındık 2015, 831, εικ. 3:1 (σημαντικό δείγμα διότι σώζει το πώμα του).

164. Στις ανασκαφές της Αρχαίας Αγοράς έχει βρεθεί ένα ενδιαφέρον δείγμα που σώζει το άνω μισό του και φέρει περίτεχνη διακόσμηση με ζώνη από επιμελημένες οπές που διαμορφώνουν σταυρούς. Κάτω από τη συμφυή κούπα υπάρχει και δεύτερη για την τοποθέτηση της καύσιμης ύλης, βλ. Frantz (1938, 434, εικ. 22): "The white-ware piece differs from most in that a second bowl holds the coals, rather than the stand itself."

165. Morgan 1942, 192 αρ. 146, 193 αρ. 152–61, 195 αρ. 178, 198 αρ. 206, 231 αρ. 576· Αθανασούλης και Μανωλέσσου 2013, 537.

Σπάρτη[166] και την Κολώνα της Αίγινας.[167] Στη Θεσσαλονίκη έχει βρεθεί σχεδόν ακέραιο αυτοθερμαινόμενο σκεύος με τις χαρακτηριστικές για την κεραμική από λευκό πηλό πράσινες υαλώδεις κηλίδες.[168] Τέλος, σχεδόν ακέραιο σκεύος από λευκό πηλό με το πώμα του έχει βρεθεί σε στρώμα καταστροφής βυζαντινής οικίας της Θήβας.[169]

Υπάρχουν και ορισμένα ανοιχτά αγγεία από λευκό πηλό, γνωστά στη βιβλιογραφία ως «φρουτιέρες» (fruit stands), που απαντούν κυρίως στην Κωνσταντινούπολη και τις περιοχές του Ευξείνου, τα οποία έχουν ρηχό σώμα που στηρίζεται σε υπερυψωμένη κωνική βάση ή πόδιο που φέρει ανοίγματα (τριγωνικά, κυκλικά ή άλλου σχήματος), θυμίζοντας ως προς αυτό τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη.[170] Δεν αποκλείεται να πρόκειται για μια απλοποιημένη μορφή αυτοθερμαινόμενου σκεύους χωρίς κλειστή βάση.[171]

Αυτοθερμαινόμενα σκεύη από ερυθρό πηλό

Τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη από ερυθρό πηλό επιχωριάζουν, όπως θα δούμε, στον ελλαδικό χώρο. Πρώιμα δείγματα τοπικών εργαστηρίων έχουν βρεθεί στο συγκρότημα του «Επισκοπείου» της Σάμου (α' τέτ. 7ου αι.),[172] στο νησάκι Ψείρα ΒΑ της Κρήτης (τέλη 8ου – αρχές 9ου αι.),[173] την Κολώνα της Αίγινας (7ος/8ος–9ος αι.),[174] το Αμόριο (τέλη 8ου – αρχές 9ου αι.),[175] την Ιεράπολη (όψιμος 8ος – 10ος αι.),[176] την Κύπρο (9ος αι.),[177] το Βουθρωτό (8ος – πρώιμος 9ος αι.),[178] την κεντρική και νότια Ιταλία (8ος–9ος αι.),[179] τη Σικελία (8ος–9ος αι.)[180] και τη Μαγιόρκα (8ος–9ος αι.).[181]

---

166. Katsara 2018, 301, εικ. 1:6.
167. Felten 1975, 76 αρ. 158, εικ. 20.
168. Καμπάνης και Τσιλιπάκου 2014, 129 αρ. 54 (Ι. Ο. Κανονίδης).
169. *ΑΔ* 49 (1994) Τόμος Β1, 119, πίν. 49β (Χ. Κοιλάκου)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 327–28 αρ. 361 (Χ. Κοιλάκου)· Κοιλάκου 2012, 306, 310 αρ. 4, εικ. 4. Το πώμα στο κέντρο της εσωτερικής του επιφάνειας φέρει εμπίεστη παράσταση αετού.
170. Για αγγείο από τη Χερσώνα (10ος–11ος αι.), βλ. Yashaeva κ.ά. 2011, 630 αρ. 417 (N. Ginkut, E. Denisova και T. Yashaeva). Βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 43 αρ. 59, για κυλινδρικό πόδι αγγείου με τριγωνικά ανοίγματα και εμπίεστη διακόσμηση στον πυθμένα.
171. Στη Λάρισα και τον Τύρναβο έχουν βρεθεί παρόμοιες βάσεις με τριγωνικές οπές. Τα αγγεία χρονολογούνται πιθανώς στην υστεροβυζαντινή εποχή και ο Γεώργιος Γουργιώτης (1983, 65 εικ. 3· 1991, 83) πιθανολογεί ότι ίσως τοποθετούνταν στη χόβολη.
172. Γερούση 1992–1993, 258–59, 266–67, σχέδ. 7, πίν. 50α· βλ. επίσης Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 238· 2004, 212–13.
173. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 239, εικ. 9· 2008β, 162–64, εικ. 14· 2011, 392, εικ. 8· Poulou-Papadimitriou και Nodarou 2007, 758, 759, εικ. 6:12. Η Πούλου-Παπαδημητρίου (2008α, 68) θεωρεί ότι συνιστά το επόμενο στάδιο (μετά από αυτό της Σάμου) στην εξέλιξη του σκεύους.
174. Για το αντιπροσωπευτικό υλικό που ήρθε στις ανασκαφές της Κολώνας, βλ. Felten 1975, 74–5 αρ. 144–49, εικ. 17–9, πίν. 28· Πέννας 2001–2004, 206, πίν. 74ζ· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 328 αρ. 362 (F. Felten)· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 289, εικ. 5. Πβ. Vroom 2003α, 58, η οποία επισημαίνει ότι τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη της Αίγινας φαίνονται πιο όψιμα. Πάντως, σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Πέννα (2004, 11–5), ο πρωτοβυζαντινός οικισμός στο λόφο της Κολώνας χρονολογείται βάσει των ανασκαφικών του ευρημάτων κυρίως στον 8ο–9ο αι. και φαίνεται πως εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 9ου αι.
175. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 425–26 αρ. 400–4, πίν. 104· 2012β, 156 (αρ. 24, εικ. 4:3), 157 (αρ. 43–4, εικ. 6:4–5), 158 (αρ. 54, εικ. 7:7 & αρ. 56, εικ. 8:2), 159 (αρ. 59, εικ. 8:5[;]).
176. Arthur 1997, 532 (αρ. 1–2, εικ. 5), 537 κ.α.
177. Μπακιρτζής 2003α, 62–3, πίν. 13:5, 38γ· Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 239.
178. Hodges και Vroom 2007, 379· Vroom 2008, 295, εικ. 5· Kamani 2011, 124–25, εικ. 6–7· Vroom 2012α, 294, 295, εικ. 9–11 (για τη χρονολόγηση στον 8ο–πρώιμο 9ο αι. βλ. στο ίδιο, 291)· 2012β, 365, εικ. 11.
179. Paroli 1992, 43–58, με σχετική βιβλιογραφία.
180. Cacciaguerra 2009, 291–93 κ.α., με σχετική βιβλιογραφία.
181. Rosselló-Bordoy 1982· βλ. επίσης Paroli 1992, 48, 49 υποσ. 86.

Στην Κόρινθο, τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη υπήρξαν ιδιαίτερα δημοφιλή από τον 7ο ως τις αρχές του 12ου αιώνα.[182] Αριθμούν πολλά παραδείγματα κυρίως στη χωρίς επίχρισμα κεραμική και σπανιότερα στη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα Ι, την κηλιδωτή και τη γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι κεραμική.[183] Μάλιστα ο Morgan προέβη στη δημιουργία τυπολογίας,[184] η οποία συμπληρώθηκε και εν μέρει αναθεωρήθηκε από τον Sanders.[185]

Στον 10ο–11ο αιώνα το σκεύος εντοπίζεται κυρίως στον ελλαδικό χώρο και μάλιστα στην περιοχή της ανατολικής Στερεάς (Θήβα,[186] ευρύτερη περιοχή Βοιωτίας,[187] Αθήνα[188]) και της Πελοποννήσου (Κόρινθος, ευρύτερη περιοχή Σικυώνας,[189] Αργολίδα, Σπάρτη,[190] ευρύτερη περιοχή Λακωνίας[191]). Επίσης, εντοπίζεται στην Κρήτη (Ελεύθερνα,[192] Ηράκλειο[193]), τη Σκύρο,[194] την Κωνσταντινούπολη,[195] τη Μικρά Ασία (Αφροδισιάδα,[196] Αμόριο,[197] Σαγαλασσός[198]), την Κύπρο (Πάφος[199] και η ευρύτερη περιοχή της[200]), την Ιταλία (Ρώμη,[201] Νάπολη,[202] Οτράντο[203]), ακόμα και τη Ρουμανία (Bucov).[204]

Όπως έχει εύστοχα επισημάνει ο Paul Arthur, η διάδοση των αυτοθερμαινόμενων σκευών (είτε από λευκό είτε από ερυθρό πηλό) σε μακρινά εδάφη της αυτοκρατορίας φαίνεται πως συνιστούσε ένα είδος βυζαντινής πολιτισμικής κοινής, όχι μόνο σε επίπεδο σκευών αλλά και σε επίπεδο διατροφικών συνηθειών.[205]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα αυτοθερμαινόμενο σκεύος από το Μάλι της δυτικής Αφρικής (περιοχή Bandiagara), το οποίο χρονολογείται στον 11ο–12ο αιώνα και έχει παρόμοιο σχήμα με τα βυζαντινά αυτοθερμαινόμενα σκεύη. Ονομάζεται “tellem” και εντοπίζεται συνήθως σε σπη-

182. Sanders 1995α, 261.

183. Morgan 1942, 36–40, 178–81 αρ. 1–31, 203 αρ. 280, 217 αρ. 429–32, 230 αρ. 571, 246 αρ. 744–45· Notopoulos 1964, 117 υποσ. 38, πίν. 22:6· Sanders 1995α, 78–86 (αρ. 1–19, εικ. 1–4, πίν. 2–4), 261–64· Καλοπίση-Βέρτη 2003, 59–60 αρ. Α5–7· Αθανασούλης και Μανωλέσσου 2013, 537, εικ. 3.

184. Morgan 1942, 37–40, εικ. 24.

185. Ο Sanders διακρίνει τρεις τύπους αυτοθερμαινόμενων σκευών εστιάζοντας κυρίως στη διαμόρφωση του χείλους και στο βάθος της κούπας/πινακίου, βλ. Sanders 1995α, 261–64· 2000, 165, εικ. 7· 2003α, 40–1.

186. Armstrong 1993, 305 (αρ. 68, εικ. 6, πίν. 31), 310 (αρ. 122, εικ. 8, πίν. 32)· Κοιλάκου 1995, 80 (πίν. 36α), 81 (σχέδ. 16).

187. Vroom 2003α, 147, εικ. 6:5–6, αρ. W7:1–14.

188. Frantz 1938, 434, 457 (αρ. Β1), εικ. 19, 23–4· 1961, εικ. 37· Shear 1997, 529 υποσ. 64· βλ. επίσης Μπακιρτζής 2003α, 60· Σαραγά 2004, 273.

189. Lolos 2011, 345, 346, 350, εικ. 5:58a.

190. Sanders 1993, 268 αρ. 33· 1995β, 454· Katsara 2018, 300, 301, 303–4, εικ. 1:1, πίν. 1.

191. Armstrong 1996β, 132 αρ. 24, εικ. 17.5:17–8.

192. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 68, 100 αρ. 64, πίν. 14.

193. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 68· 2008β, 164, εικ. 13· 2011, 423, εικ. 51.

194. Karambinis 2015, 259–60, εικ. 12:14.1.

195. Hayes 1992, 106 αρ. 34(;), 109 αρ. 14(;), 115 αρ. 27(;), 130 αρ. 8(;).

196. François 2010, 351, εικ. 7:5· Öztaşkın 2017, 168–69, πίν. 1:1–8.

197. Böhlendorf-Arslan 2010, 347–48, εικ. 3· 2012β, 162 (αρ. 96, εικ. 11:12).

198. Vionis κ.ά. 2010, 455.

199. Megaw 1972, 342· Rosser 1985, 87, εικ. Η:17–9.

200. Megaw 1986, 516, πίν. LVII:4· Μπακιρτζής 2003α, 62–3, πίν. 38δ, ο οποίος αναφέρει ότι το συγκεκριμένο σκεύος που σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Επαρχίας Πάφου βρέθηκε μεταξύ των χωριών Τίμη και Αγία Βαρβάρα της ευρύτερης περιοχής Πάφου.

201. Μπακιρτζής 2003α, 63, πίν. 13:6.

202. Arthur 2012, 341, με σχετική βιβλιογραφία.

203. Patterson και Whitehouse 1992, 162–63 αρ. 698–703, εικ. 6:26· Patterson 1993, 104, εικ. 3:7–9.

204. Comşa 1976, 296, εικ. 2:4, 5, 9· 1980, 323–35, εικ. 1–4, 6· Μπακιρτζής 2003α, 62, πίν. 13:4.

205. Arthur 2007β, 15. Βλ. επίσης François 2010, 353, η οποία επισημαίνει ότι τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη εντοπίζονται κυρίως σε αστικά κέντρα.

Εικ. 17. Άργος, Οικόπεδο Μούκιου, Αυτοθερμαινόμενο σκεύος χωρίς εφυάλωση, 8ος–9ος αι.(;) (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας, Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας)

λαιώδη ταφικά σύνολα.[206] Πέραν της γεωγραφικής απόστασης, το εντυπωσιακό είναι ότι το συγκεκριμένο σκεύος απαντά την ίδια περίπου εποχή με τα βυζαντινά αυτοθερμαινόμενα σκεύη.

3.3.2 Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Τα θραύσματα αυτοθερμαινόμενων σκευών από λευκό πηλό που έχουν καταγραφεί στο Άργος είναι λιγοστά και με εξαίρεση το 9, σώζουν μικρό μόνο τμήμα τους. Τα 4–7 φέρουν κυρίως έξεργη ανάγλυφη ή επίθετη διακόσμηση, ενώ το 9 φέρει συνδυασμό γραπτής με επίχρισμα και εγχάρακτης διακόσμησης.

Όσον αφορά την κεραμική από ερυθρό πηλό, θα πρέπει να σημειωθεί η ύπαρξη ενός αυτοθερμαινόμενου σκεύους, σωζόμενου κατά τα 3/4 περίπου, το οποίο όμως δεν φέρει εφυάλωση και για τον λόγο αυτό δεν συμπεριλαμβάνεται στο εξεταζόμενο υλικό.[207] Πρόκειται για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση ενός πρώιμου δείγματος, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 8ο–9ο αιώνα, ενδεχομένως και πιο πρώιμα,[208] το οποίο μάλιστα είχε χρησιμοποιηθεί, δεδομένου ότι φέρει ίχνη πυράς σε διάφορα σημεία του (Εικ. 17).

Όσον αφορά τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη από ερυθρό πηλό που φέρουν εφυάλωση, στο Άργος έχει βρεθεί ένα αρκετά αντιπροσωπευτικό σύνολο, δυστυχώς όμως αποσπασματικά σωζόμενο.[209] Για το λόγο αυτό δεν κατέστη δυνατή η διαμόρφωση τυπολογίας. Όσον αφορά την υπόλοιπη Αργολίδα, ένα θραύσμα έχει βρεθεί στο Χώνικα,[210] δύο στην Ακροναυπλία[211] και ένα στα Λαλιωτέικα Άνω Επιδαύρου.[212]

---

206. Pradines 1998–2000, 304, εικ. 6:3.

207. Vassiliou 2016, 266 αρ. 6, εικ. 7a–b· Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 170 αρ. 233 (Α. Βασιλείου). Το συγκεκριμένο σκεύος βρέθηκε στο οικόπεδο Μούκιου από τον αρχαιολόγο Χρήστο Πιτερό. Για αυτοθερμαινόμενα σκεύη χωρίς εφυάλωση από το Αμόριο, τα οποία χρονολογούνται στον όψιμο 8ο – πρώιμο 9ο αι. βλ. Böhlendorf-Arslan 2012β, 157 (αρ. 43–4, εικ. 6:4–5), 158 (αρ. 56, εικ. 8:2).

208. Ο Χρήστος Πιτερός, βάσει των συνευρημάτων του, δεν αποκλείει μία χρονολόγηση ακόμα και στον 7ο αι. (προφορική πληροφορία).

209. Τα καταγεγραμμένα θραύσματα από ερυθρό πηλό ανέρχονται στα 34, ενώ υπάρχουν άλλα τέσσερα που πιθανολογείται ότι ανήκουν σε αυτοθερμαινόμενα σκεύη.

210. Vassiliou 2016, 268 αρ. 14, εικ. 15a–b· 2018β, 147 αρ. 1, εικ. 5a–b.

211. Vassiliou 2016, 266 (αρ. 7, εικ. 8a–b), 272 (αρ. 31, εικ. 32a–b).

212. Vassiliou 2016, 275 αρ. 44, εικ. 45. Το συγκεκριμένο θραύσμα ξεχωρίζει ως προς το ότι είναι επενδυμένο με λευκό επίχρισμα κάτω από την εφυάλωση.

Τα περισσότερα αυτοθερμαινόμενα σκεύη είναι μεγάλα σε μέγεθος, με διάμετρο χείλους που κυμαίνεται στα 16,5–30 εκ. Υπάρχουν και ορισμένα μεσαίου μεγέθους με διάμετρο χείλους από 15,5 έως 19,5 εκ. Ένα μόνο θραύσμα, το 27, σώζει το κάτω τμήμα του· έχει δισκοειδή βάση διαμέτρου 14,5 εκ. Τα τοιχώματα των σκευών είναι είτε λοξά είτε σχεδόν κάθετα. Το πάχος τους ποικίλλει και αυξάνεται στην περίπτωση που φέρουν επίθετη διακόσμηση, προφανώς σε μια προσπάθεια να αυξηθεί η ανθεκτικότητά τους. Στα υπόλοιπα θραύσματα τα τοιχώματα είναι συνήθως λεπτά στο άνω τμήμα και πιο παχιά προς τα κάτω, όπως είναι το αναμενόμενο, δεδομένου ότι τα κάτω τοιχώματα στήριζαν τα άνω τμήμα του σκεύους. Σε αρκετά δείγματα η συμφυής κούπα είναι βαθιά, ημισφαιρική, ενώ σε άλλα είναι πιο ρηχή. Λαβή σώζει μόνο το 22 και είναι κάθετη ταινιωτή. Ως προς το χείλος, στην πλειονότητα των περιπτώσεων είναι αυλακωτό, σε ποικιλία τύπων· άλλοτε η αυλάκωση είναι έντονη άλλοτε πολύ ρηχή. Λοξότμητο χείλος συναντούμε στο 17. Οι οπές αερισμού, όπου σώζονται, είναι συνήθως τριγωνικές, ενώ στο 17 συνδυάζονται με πεταλόσχημες. Στο αργειακό υλικό περιλαμβάνεται επίσης ένα πώμα, κωνικό σε σχήμα,[213] και μία λαβή πώματος,[214] που πιθανολογείται ότι ανήκουν σε αυτοθερμαινόμενα σκεύη.

3.3.3 ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ

Όσον αφορά τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη από λευκό πηλό, βασιζόμαστε εξ ολοκλήρου στις χρονολογήσεις του John Hayes για το σχετικό υλικό του Αγίου Πολυεύκτου, ο οποίος χρονολογεί τα πρώτα σκεύη γύρω στο 700 και τα πιο όψιμα στον 12ο αιώνα, ενώ η πτωτική τους πορεία ξεκινά ήδη από τον 11ο αιώνα.[215] Για τα αργειακά δείγματα πιθανολογείται μια χρονολόγηση στον 11ο αιώνα.

Όσον αφορά τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη από ερυθρό πηλό, στοιχεία χρονολόγησης μάς προσφέρει το σχετικό υλικό της Κορίνθου που χρονολογείται από τον 7ο ως τις αρχές του 12ου αιώνα,[216] του Bucov της Ρουμανίας που χρονολογείται βάσει ανασκαφικών δεδομένων στον 8ο–10ο αιώνα,[217] του Αμορίου όπου διακρίνονται δύο ομάδες (η πρώτη ανάγεται στα τέλη του 8ου – αρχές του 9ου αιώνα και η δεύτερη στον 10ο–11ο)[218] και του Οτράντο με ορισμένα θραύσματα που βρέθηκαν στη φάση IV που ανάγεται στον 9ο–11ο αιώνα.[219] Επίσης, στη Θήβα, σε σωστική ανασκαφή, βρέθηκε τμήμα αυτοθερμαινόμενου σκεύους μαζί με νομίσματα του Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078–1081).[220] Συνεπώς, τα περισσότερα χρονολογημένα δείγματα ανάγονται κυρίως στον 9ο–11ο αιώνα.

Όσον αφορά τα πρώιμα σκεύη, ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η περίπτωση της Κολώνας της Αίγινας, δεδομένου ότι σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Πέννα ο εν λόγω οικισμός στην πρωτοβυζαντινή εποχή κατοικήθηκε κυρίως στον 8ο–9ο αιώνα, ενώ στα τέλη του 9ου φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε.[221] Ως προς τα όψιμα δείγματα, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αυτο-

213. Αρ. 36.
214. Αρ. 43.
215. Hayes 1992, 23.
216. Βλ. Sanders 1995α, 261, 306, ο οποίος επισημαίνει ότι ήδη από το 1080 απαντούν όλο και σπανιότερα και από τα μέσα του 12ου εκλείπουν.
217. Comşa 1976, 295.
218. Böhlendorf-Arslan 2010, 345–50.
219. Patterson και Whitehouse 1992, 162.
220. Κοιλάκου 1995, 81, σχέδ. 16.
221. Πέννας 2004, 14–5. Όπως είδαμε, μάλιστα, στον συγκεκριμένο οικισμό έχουν βρεθεί αρκετά δείγματα αυτοθερμαινόμενων σκευών.

Εικ. 18. Άργος, Οικόπεδο κληρονόμων Σκλήρη, Ημιτελές αυτοθερμαινόμενο σκεύος, όψιμος 11ος–12ος αι.(;) (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας, Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας)

θερμαινόμενου σκεύους της Ελεύθερνας, που βρέθηκε σε κλειστό σύνολο του 12ου/αρχών του 13ου αιώνα.[222]

Όσον αφορά τα αργειακά δείγματα, τα κατασκευαστικά και διακοσμητικά τους στοιχεία (απουσία επιχρίσματος, στοιχειώδης εγχάρακτη ή ανάγλυφη ή επίθετη διακόσμηση, πηλός τύπου 2) παρουσιάζουν σαφή στοιχεία πρωιμότητας. Για τα πιο απλά δείγματα με την εγχάρακτη διακόσμηση προτείνεται μια χρονολόγηση στον 10ο αιώνα.[223] Τα σκεύη με έξεργη ή επίθετη διακόσμηση θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 11ο αιώνα. Στα τέλη του 11ου – πρώιμο 12ο θα μπορούσε να χρονολογηθεί το 41, το οποίο διαφέρει από τα υπόλοιπα τόσο ως προς τον πηλό του, που είναι πιο λεπτόκοκκος, όσο και ως προς το αρτιότερο σχήμα του.[224]

Η σταδιακή εγκατάλειψη των αυτοθερμαινόμενων σκευών από τις αρχές του 12ου αιώνα έχει συνδεθεί με αλλαγές στις διατροφικές συνήθειες των Βυζαντινών ή στην αντικατάστασή τους από σκεύη κατασκευασμένα από διαφορετικό υλικό.[225] Ωστόσο, δεν αποκλείεται να οφείλεται σε θεμελιώδεις αλλαγές που αφορούν τα κέντρα παραγωγής τους, δεδομένου ότι από τις αρχές του 12ου αιώνα η βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική αλλάζει ριζικά. Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι η κατασκευή των αυτοθερμαινόμενων σκευών ήταν ιδιαίτερα απαιτητική και απαιτούσε ειδική τεχνογνωσία, αν λάβουμε υπόψη ότι ήταν πυρίμαχα, σύνθετα σε σχήμα και από τα πρώτα σκεύη της μεσοβυζαντινής κεραμικής στα οποία εφαρμόστηκε η εφυάλωση. Ενδεικτική ίσως είναι η περίπτωση ενός ημιτελούς αυτοθερμαινόμενου σκεύους που βρέθηκε στο Άργος, το οποίο σώζεται σχεδόν ακέραιο και είναι καλυμμένο με παχύ λευκό επίχρισμα σε ολόκληρη την εξωτερική του επιφάνεια και στην εσωτερική του συμφυούς του πινακίου, χωρίς να έχει καλυφθεί με εφυάλωση (Εικ. 18).[226] Το συγκεκριμένο σκεύος έχει κατασκευαστεί με εντελώς διαφορετικό πηλό από τα εξετασθέντα σκεύη, είναι βαρύ και στην εσωτερική επιφάνεια του πινακίου φέρει ίχνη πυράς και ραγίσματα. Τα χαρακτηριστικά αυτά πιθανολο-

222. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 68.

223. Αρ. 17–27. Σημειώνεται ότι στο Ναύπλιο έχει βρεθεί πρώιμο αυτοθερμαινόμενο σκεύος, το οποίο θα μπορούσε να χρονολογηθεί βάσει παραλλήλων στον 9ο αι., βλ. Vassiliou 2016, 266 αρ. 7, εικ. 8a–b· Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 170 αρ. 234 (Α. Βασιλείου).

224. Ενδέχεται μάλιστα να έφερε και επίχρισμα.

225. Sanders 1995α, 261· Armstrong 1996α, 357 υποσ. 92.

226. Vassiliou 2016, 275 αρ. 45, εικ. 46a–b· Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 171 αρ. 236 (Α. Βασιλείου).

γείται ότι παραπέμπουν σε μια πιο όψιμη, αποτυχημένη απόπειρα κατασκευής του σκεύους.

Υπάρχουν και περιοχές όπου τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη ενδέχεται να επιβίωσαν σε πιο όψιμη εποχή, όπως φαίνεται ότι συνέβη στην Αλβανία.[227] Στα νεότερα χρόνια, συγγενές αυτοθερμαινόμενο σκεύος, αλλά με διάτρητο πινάκιο που λειτουργούσε σαν σχάρα, μαρτυρείται στον αιγαιακό χώρο και ήταν γνωστό ως «φουφού».[228]

3.4 ΛΥΧΝΑΡΙΑ

Στο εξεταζόμενο υλικό περιλαμβάνεται ένα λυχνάρι, το 43α, στην κατηγορία της εφυαλωμένης κεραμικής χωρίς επίχρισμα. Είναι τροχήλατο και δεν σώζεται ακέραιο. Λείπει η λαβή και το μεγαλύτερο τμήμα του χείλους του.[229] Έχει επίπεδη κοφτή βάση και λεπτά πλάγια εξωτερικά τοιχώματα, ενώ εσωτερικά διαμορφώνονται κυρτά ημισφαιρικά τοιχώματα με μεγάλη οπή πλήρωσης στο υψηλότερο σημείο. Στην περιφέρεια της οπής σώζονται ίχνη γένεσης κάθετης λαβής, ενώ σχεδόν αντικριστά και χαμηλά στο πρόσθιο τμήμα, υπάρχει μικρή οπή για το φιτίλι. Πρόκειται για τον τύπο XXXV του Broneer, ο οποίος χρονολογείται στον 10ο αιώνα. Στον τύπο αυτό, που χαρακτηρίζεται για την ημισφαιρική διαμόρφωση των εσωτερικών τοιχωμάτων του ελαιοδοχείου, η κάθετη ταινιωτή λαβή ξεκινά από την απόληξη των εξωτερικών τοιχωμάτων του λυχναριού και λήγει στην απόληξη των εσωτερικών του τοιχωμάτων.[230]

Από την κατηγορία της εφυαλωμένης κεραμικής χωρίς επίχρισμα προέρχεται και άλλο ένα αντικείμενο, το οποίο ίσως συνδέεται με τα λυχνάρια, το 28. Έχει μακρόστενο κωνικό σχήμα, είναι διαμπερές εσωτερικά στον κάθετο άξονά του και φέρει πολλές λαβές (ίσως πέντε), από τις οποίες σώζεται η μία, ωοειδούς διατομής. Το σκεύος έχει στενό βαθμιδωτό στόμιο και το σώμα του φέρει τριγωνικά ανοίγματα (αντίστοιχα με αυτά των αυτοθερμαινόμενων σκευών), μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται (όπως και στα αυτοθερμαινόμενα σκεύη) λοξές αμελείς εγχαράξεις. Ως προς τον πηλό, τα τριγωνικά ανοίγματα και τις εγχαράξεις, παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το αυτοθερμαινόμενο σκεύος 27 και δεν αποκλείεται να έχουν κατασκευαστεί στο ίδιο εργαστήριο. Δεδομένης της αποσπασματικής του διατήρησης, η ταύτισή του είναι αβέβαιη. Φέρει σχετική ομοιότητα με λυχνάρι με υπερυψωμένη βάση από την Κόρινθο, που χρονολογείται από τη Theodora Stillwell MacKay στο β' μισό του 10ου – α' μισό του 11ου αιώνα.[231] Μάλιστα, όπως η ίδια επισημαίνει, το λυχνάρι της Κορίνθου παρουσιάζει ομοιότητες με κορινθιακό αυτοθερμαινόμενο σκεύος, όπως συμβαίνει και με το αργειακό δείγμα. Σημειώνεται ότι και το στατό λυχνάρι της Κορίνθου φέρει οπές στην υπερυψωμένη βάση του αλλά διαφορετικού σχήματος.[232] Όσον αφορά το αργειακό δείγμα, μια άλλη πιθανότητα είναι

227. Vroom 2008, 294 υποσ. 8.

228. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 68. Για φουφούδες από διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου βλ. Ψαροπούλου 1986, 105, 177· 2005, 55· Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 252 (εικ. 459), 283 (εικ. 526)· Γιαννοπούλου και Δεμέστιχα 1998, 66 αρ. 15· Παπαδόπουλος 1999, 158 εικ. 46· Καλαμαρά 2004, 43–4, εικ. 51–2.

229. Γενικά για τα βυζαντινά λυχνάρια βλ. τις ενδελεχείς μελέτες του Ιωάννη Μότσιανου (2003, 2011). Τα τροχήλατα λυχνάρια ήταν γνωστά από την αρχαιότητα αλλά στη ρωμαϊκή – πρωτοβυζαντινή εποχή η παραγωγή τους υποσκελίστηκε από τα κατασκευασμένα με μήτρα. Από τον 7ο αιώνα τα τροχήλατα άρχισαν να αυξάνονται σημαντικά, επικρατώντας από τη μεσοβυζαντινή εποχή και εξής (Motsianos 2005· Μότσιανος 2011, 101, 103).

230. Broneer 1930, 122–24, 292 (αρ. 1522, εικ. 207), 293 (αρ. 1530, πίν. XXIV)· βλ. επίσης Motsianos 2005, 249, εικ. 2–3· Βελένης και Ζαχαριάδης 2011, 209 αρ. 121 (Σ. Ζαχαριάδης).

231. Stillwell MacKay 1967, 301–2 αρ. L4090, πίν. 69.

232. Για ίδιας περίπου εποχής τροχήλατο μη εφυαλωμένο λυχνάρι από το Άργος, με μία κάθετη λαβή, το οποίο εδράζεται σε υπερυψωμένο στέλεχος χωρίς οπές/ανοίγματα, βλ. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 211 αρ. 336 (Α. Βασιλείου).

να πρόκειται για κηροστάτη ή ακόμα και να είχε διττή λειτουργία ως λυχνάρι και κηροστάτης.[233]

3.5 ΑΤΑΥΤΙΣΤΑ

Το θραύσμα 16 που είναι κατασκευασμένο από λευκό πηλό και φέρει στην εξωτερική του επιφάνεια γραπτή διακόσμηση με πράσινο και καστανό χρώμα, έχει ιδιόμορφο σχήμα· εσωτερικά σχηματίζει ευρεία κοιλότητα η οποία λήγει σε κάθετη, μικρής διαμέτρου, διαμπερή οπή. Σχετικής ομοιότητας αντικείμενα, από ερυθρό ωστόσο πηλό με λεπτεγχάρακτη διακόσμηση, έχουν βρεθεί στην Κόρινθο, για τα οποία ο Morgan πιθανολογεί την ταύτισή τους με αδράχτια, τονίζοντας ωστόσο το αβέβαιο της ταύτισης αυτής. Επισημαίνει επίσης ότι παρόμοιου σχήματος αντικείμενα, χωρίς εφυάλωση, έχουν βρεθεί στις ανασκαφές της Κορίνθου και ορισμένα εξ αυτών χρονολογούνται από τη ρωμαϊκή εποχή.[234]

Στο οικόπεδο Ντίνη βρέθηκε ένα ενδιαφέρον θραύσμα, το 338. Είναι αμφικωνικού σχήματος και η μία πεπλατυσμένη του επιφάνεια, που διαμορφώνεται με μικρή κωνική προεξοχή στο κέντρο, κοσμείται με λεπτεγχάρακτη διακόσμηση. Η άλλη πεπλατυσμένη επιφάνεια είναι επίπεδη και δεν καλύπτεται με επίχρισμα ή εφυάλωση. Ενδέχεται να αποτελεί λαβή πώματος ανοιχτού αγγείου (πινακίου ή κούπας), σύμφωνα και με παράλληλα από την Κόρινθο.[235] Πάντως, τα πώματα της Κορίνθου ανήκουν στην όψιμη λεπτεγχάρακτη και την αδρεγχάρακτη κατηγορία και συχνά φέρουν διακόσμηση και στην εσωτερική τους επιφάνεια είτε απλή κάλυψη με εφυάλωση,[236] σε αντίθεση με το εξεταζόμενο θραύσμα που εσωτερικά είναι ακόσμητο και επιπλέον δεν φέρει επίχρισμα ή εφυάλωση.

ΣΥΝΟΨΗ

Από τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν προκύπτει ότι τα σχήματα του εξεταζόμενου υλικού είναι απλά και δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη ποικιλία ως προς το είδος τους· κυρίως πρόκειται για κούπες και πινάκια, ενώ συχνά τα αγγεία, ιδίως τα πιο μεγάλα σε μέγεθος, έχουν εμφανείς ατέλειες και ασυμμετρίες (διαφορές στο ύψος, αποκλίσεις στη διάμετρο του χείλους κ.ά.).[237] Ακόμα και σε προϊόντα που θα μπορούσαν να αποδοθούν στο ίδιο εργαστήριο παρατηρούνται σημαντικές αποκλίσεις στη διαμόρφωση του σχήματός τους.[238] Στα πρώιμα εφυαλωμένα αγγεία κυριαρχούν τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη και τα κύπελλα, ενώ από το β' τέταρτο του 12ου αιώνα προτιμώνται σταδιακά οι κούπες και τα πινάκια.

Κούπες & Πινάκια

Η δυσκολία που προκύπτει στη μελέτη των κουπών και των πινακίων οφείλεται κατά πολύ

---

233. Βλ. Μότσιανος και Μπίντση 2011, 161 αρ. 44 (Ι. Μότσιανος), για πιθανώς ημιτελές λυχνάρι του 15ου–17ου αι. από τη Θεσσαλονίκη που ενδέχεται παράλληλα να λειτουργούσε και ως κηροστάτης.
234. Morgan 1942, 128–30, 293–94 αρ. 1290–91, εικ. 204d–e.
235. Η πιθανολογούμενη ταύτιση οφείλεται στον δρα Δημήτριο Αθανασούλη, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.
236. Morgan 1942, 138, 148, 300 (αρ. 1366–72), 313–14 (αρ. 1488–90), 326 (αρ. 1619–20). Οι λαβές των πωμάτων της Κορίνθου είναι κατά κανόνα μεγαλύτερης διαμέτρου.
237. Βλ. επίσης Armstrong 1997, 6· Vroom 2009, 169· 2011, 419.
238. Πρόκειται για μια παράμετρο που πρέπει να λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη σε κάθε προσπάθεια δημιουργίας τυπολογίας σχημάτων της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, σε αντίθεση με τη σαφώς πιο τυποποιημένη πρωτοβυζαντινή κεραμική.

στην αποσπασματική τους διατήρηση. Ένα στοιχείο που προκύπτει από τη μελέτη τους είναι ότι συχνά μία μικρή και μία μεγάλη κούπα αποτελούν ουσιαστικά ένα εντελώς διαφορετικό αγγείο, τόσο σε μορφή όσο πιθανώς και σε χρήση.

Ως προς τις κούπες, πολύ αγαπητές στον 12ο αιώνα ήταν οι μεγάλες βαθιές, αρχικά με αυλακωτό χείλος (Τύπος Κ1) και αργότερα με απλό ή οριζόντιο (Τύποι Κ2–6). Υπάρχουν και οι μεσαίου μεγέθους κούπες με λοξά τοιχώματα και απλό χείλος (Τύπος Κ7).

Τα πινάκια δεν παρουσιάζουν την ποικιλία των κουπών. Γενικά είναι μεγάλα αγγεία, είτε βαθιά με κάθετο χείλος (Τύποι Π1–3) είτε ρηχά με οριζόντιο (Τύπος Π5) ή απλό χείλος (Τύπος Π4).

Στα πιο όψιμα δείγματα και των δύο σχημάτων παρατηρείται η τάση για παχύτερα και πιο αδρά διαμορφωμένα τοιχώματα.

Βάσεις

Οι βάσεις των ανοιχτών αγγείων, με εξαίρεση τα κύπελλα, είναι στην πλειονότητά τους δακτυλιόσχημες, άλλοτε χαμηλές, άλλοτε πιο ψηλές, συνήθως ελαφρώς αποκλίνουσες. Πρόκειται για απλές κατασκευές, που συχνά διαφέρουν σε ύψος ακόμα και στο ίδιο αγγείο. Δεν χαρακτηρίζουν κατ' ανάγκην τα πινάκια ή τις κούπες, για αυτό και πολύ συχνά όταν σώζεται μόνο η βάση, δεν είμαστε σε θέση να κατατάξουμε το αγγείο σε ένα από τα δύο σχήματα.[239] Εξαίρεση αποτελούν περιπτώσεις όπως τα βαθιά πινάκια με τις χαρακτηριστικές πολύ χαμηλές δακτυλιόσχημες ή και ψευδοδακτυλιόσχημες βάσεις (Τύπος Π3), στις οποίες η ταύτιση του σχήματος είναι πιο εύκολη. Τα κύπελλα, όπως είδαμε, έχουν δισκοειδή βάση, χαρακτηριστική της κεραμικής από ερυθρό πηλό, ενώ στα κύπελλα από λευκό πηλό ο κανόνας ήταν η δακτυλιόσχημη, συνήθως υψηλή, με λεπτά και ασταθή τοιχώματα.

Από τα μέσα/γ' τέταρτο του 12ου αιώνα, κυρίως στα αδρεγχάρακτα και τα επιπεδόγλυφα, προτιμάται η υψηλή αποκλίνουσα βάση, η οποία απαντά τόσο σε μεγάλες κούπες όσο και σε μεσαίες ή ακόμα και σε πινάκια. Στα επιπεδόγλυφα αγαπητή είναι και η υψηλή αποκλίνουσα με πεπλατυσμένη απόληξη, η οποία απαντά σε όλα τα ανοιχτά αγγεία (κούπες, πινάκια και ποτήρια).

Χείλη

Ως προς το χείλος των αγγείων, το αυλακωτό αποτελεί, όπως είδαμε, τον κανόνα για τα πρώιμα αγγεία, όπως τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, και συνδέεται με την τοποθέτηση πώματος στο άνω τμήμα τους, ενώ στα γραπτά με λευκό επίχρισμα Ι η αυλάκωση τείνει σε ορισμένα παραδείγματα να γίνει επίπεδη. Ίσως αποτελούσε επιβίωση προγενέστερων σχημάτων και δεν εξυπηρετούσε πλέον κάποιο χρηστικό σκοπό. Ενδέχεται μάλιστα η επίπεδη άνω επιφάνεια του χείλους στις βαθιές κούπες με γωνιώδη τοιχώματα (Τύπος Κ3) να αποτελεί ανάμνηση του αυλακωτού χείλους.

Το οριζόντιο χείλος απαντά σπανιότερα, στους τύπους Κ2 και Π5, ενώ το συνηθέστερο ήταν το απλό χείλος που συνιστά την απόληξη του σώματος χωρίς κάποια ιδιαίτερα διαμόρφωση.

---

239. Τουλάχιστον όσον αφορά τη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική θα μπορούσαμε να πούμε ότι η σχεδίαση της τομής ενός αγγείου στο οποίο σώζεται μόνο η βάση και τμήμα του σώματός του, συνήθως δεν μας προσφέρει πολλά στοιχεία για το αρχικό του σχήμα, σε αντίθεση με το χείλος, που ακόμα και όταν το σωζόμενο τμήμα είναι μικρό, αντλούμε πολύ περισσότερα στοιχεία από τη σχεδιαστική αποτύπωση της τομής του.

Κλειστά σχήματα

Πέρα από τα βασικά ανοιχτά σχήματα που απαντούν σε κάθε κατηγορία, υπάρχουν και λίγα παραδείγματα κλειστών αγγείων που φέρουν τη συνήθη διακόσμηση των ανοιχτών, όπως είναι η περίπτωση των κλειστών αγγείων από τη Χίο, την Αθήνα και τη Θήβα και βέβαια η πρόχους 83 με τη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ διακόσμηση στον ώμο της. Φαίνεται πως μαζί με την τρέχουσα παραγωγή, οι κεραμείς πειραματίζονταν και με άλλα σχήματα, σε περιορισμένη πάντοτε ποσότητα, τα οποία ίσως δεν είχαν την απαιτούμενη ζήτηση.

Αυτοθερμαινόμενα σκεύη («σαλτσάρια»)

Τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη συνιστούν ένα σύνθετο σκεύος που συνδυάζει χαρακτηριστικά τόσο των ανοιχτών (στο άνω τμήμα του) όσο και των κλειστών αγγείων (στο κάτω τμήμα του). Αυτοθερμαινόμενα σκεύη από λευκό πηλό εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη γύρω στο 700, ενώ εκτός αυτής εντοπίζονται στις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας, τη Μικρά Ασία και τον ελλαδικό χώρο. Μεγαλύτερη εξάπλωση όμως γνώρισαν τα σκεύη από ερυθρό πηλό, που εμφανίζονται στον 7ο και επικρατούν στον 10ο–11ο αιώνα. Στο Άργος απαντούν αρκετά δείγματα του σκεύους, τα οποία παρουσιάζουν σε μεγάλο βαθμό ομοιογένεια, είναι μεγάλα σε μέγεθος με λοξά ή κάθετα τοιχώματα και χείλος αυλακωτό και χρονολογούνται κυρίως στον 10ο και δευτερευόντως στον 11ο αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Στοιχεία χρήσης και επαναχρησιμοποίησης[1]

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τη χρήση της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής είναι λιγοστά σε σύγκριση με την εφυαλωμένη κεραμική της Δύσης.[2] Παρ' ότι στις βυζαντινές πηγές υπάρχει πληθώρα ονομασιών για αγγεία και σκεύη, συχνά δεν γνωρίζουμε την ακριβή τους χρήση, ενώ οι ονομασίες τους δεν είναι πάντοτε σταθερές στο πέρασμα το χρόνου.[3] Ακόμα συχνότερα δεν είναι δυνατή η αντιστοίχιση των αγγείων με τις ονομασίες που μαρτυρούνται στις πηγές. Ακόμα και για κοινά σκεύη μάς λείπουν αρκετά δεδομένα γεγονός που αποτυπώνεται στο ότι οι ονομασίες που έχουν δοθεί από τους κεραμολόγους στους διάφορους τύπους αγγείων είναι κατά κανόνα συμβατικές.[4]

Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι η διάκριση του συγκεκριμένου κεφαλαίου σε υποενότητες είναι ενδεικτική, διότι συχνά δεν γνωρίζουμε την αρχική χρήση των αγγείων, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην ταφική χρήση, όπου δεν γνωρίζουμε αν τα αγγεία που αποκαλύπτονται σε τάφους ήταν εξαρχής ταφικά ή αν αποτέθηκαν στους τάφους αφού είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί ως επιτραπέζια. Ακόμα και στην περίπτωση των οπών ανάρτησης, υπάρχουν περιπτώσεις που οι οπές φαίνεται ότι είχαν ανοιχτεί από την κατασκευή των αγγείων και όχι σε μεταγενέστερη φάση. Επίσης, στο τέλος αυτού του κεφαλαίου κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθεί η υποενότητα σχετικά με τα σκεύη από διαφορετικό υλικό, δεδομένου ότι ορισμένα στοιχεία αφορούν και τη χρήση των σκευών.

4.1 ΟΙΚΙΑΚΗ ΧΡΗΣΗ

4.1.1 ΣΚΕΥΗ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ, ΣΕΡΒΙΡΙΣΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗΣ ΥΓΡΩΝ

Εδώ εντάσσονται οι πρόχοι/κανάτες που αποτελούν συνήθως μεσαίου μεγέθους αγγεία και χρησίμευαν για τη μεταφορά και το σερβίρισμα υγρών (κυρίως νερού ή κρασιού). Στο εξεταζόμενο υλικό περιλαμβάνονται ελάχιστα δείγματα που λόγω του μεσαίου μεγέθους τους, θα είχαν επιτραπέζια χρήση για το σερβίρισμα νερού ή κρασιού. Πρόκειται για την 83 και πιθανώς την 84, που ανήκουν στη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ κεραμική. Παρ' ότι οι πρόχοι ήταν απαραίτητες σε κάθε αξιοπρεπή οικοσκευή, δεν αριθμούν πολλά παραδείγματα στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική. Φαίνεται ότι οι μη εφυαλωμένες θα ήταν πιο λειτουργικές, αν λάβουμε υπόψη και το γεγονός ότι η εφυάλωση δεν επέτρεπε να διατηρείται δροσερό το περιεχόμενό τους.

Όσον αφορά τις μικρότερες πρόχους και τους αμφορίσκους, απαντούν σαφώς πιο συχνά.

---

1. Για πρόσφατη περιεκτική θεώρηση του ζητήματος των χρήσεων και της επαναχρησιμοποίησης της βυζαντινής κεραμικής βλ. Γιαγκάκη 2018.
2. François 2010, 320–24.
3. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 160.
4. Γενικά για την προβληματική των ονομασιών των αγγείων που βασίζονται στις πηγές βλ. Cook 1994, 281–82· Πετρίδης 2013, 32–3· Γιαγκάκη 2018, 147–50.

Όπως είδαμε στην Υποενότητα 3.2.1, τις συναντούμε κυρίως στις πιο πρώιμες κατηγορίες, όπως στη μονόχρωμη εφυαλωμένη με ή χωρίς επίχρισμα, τη γραπτή με λευκό επίχρισμα I (διάστικτη και παραλλαγή με κυκλίσκους) και τη γραπτή με πράσινο και καστανό I–II. Τα συγκεκριμένα αγγεία θα χρησίμευαν τόσο στη μεταφορά όσο και στην αποθήκευση του περιεχομένου τους. Εικάζεται ότι θα περιείχαν υγρά σε μικρή ποσότητα, όπως λάδι, αρωματικά έλαια ή ακόμα και καρυκεύματα.[5]

4.1.2 ΣΚΕΥΗ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΣΕΡΒΙΡΙΣΜΑΤΟΣ ΦΑΓΗΤΟΥ (ΑΥΤΟΘΕΡΜΑΙΝΟΜΕΝΑ ΣΚΕΥΗ / «ΣΑΛΤΣΑΡΙΑ»)

Η έρευνα για τη χρήση των αυτοθερμαινόμενων σκευών βρίσκεται ακόμα σε αρχικό στάδιο και είναι πλέον φανερό ότι η αποκωδικοποίηση του συγκεκριμένου σκεύους δεν είναι εφικτή χωρίς τη συνδρομή της πειραματικής αρχαιολογίας.

Ωστόσο, η μορφολογία του σκεύους μάς προσφέρει ορισμένα βασικά στοιχεία. Από το σχήμα του λοιπόν προκύπτει ότι στο άνω τμήμα θα τοποθετείτο η τροφή, για αυτό και ήταν κατά κανόνα εφυαλωμένο,[6] και στο κάτω τμήμα αναμμένα κάρβουνα, μικρό λυχνάρι ή κανδήλα, που θα αποσκοπούσαν στο να θερμαίνεται η τροφή του άνω τμήματος και να διατηρείται ζεστή στο τραπέζι κατά τη διάρκεια του γεύματος.[7] Τα ανοίγματα των τοιχωμάτων στο κάτω τμήμα του σκεύους στόχευαν στη διατήρηση της πυράς ή της φλόγας, ενώ το μεγάλο άνοιγμα στη μία πλευρά του σκεύους εξυπηρετούσε, όπως είναι φυσικό, στην τοποθέτηση της θερμαντικής ύλης.[8]

Τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη έκλειναν με πώμα προκειμένου να διατηρείται ζεστή η τροφή που περιείχαν, για αυτό και το χείλος τους ήταν αυλακωτό. Ορισμένα έφεραν κοιλότητες στις λαβές, όπως το 19. Έχει μάλιστα διατυπωθεί η άποψη ότι οι κοιλότητες αυτές περιείχαν καρυκεύματα, που θα προορίζονταν για την τροφή.[9]

Η Joanita Vroom δεν αποκλείει την περίπτωση τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη να είχαν ατομική χρήση από ταξιδιώτες ή στρατιώτες, συγκρίνοντάς τα με τα σημερινά «γκαζάκια».[10] Αυτό θα μπορούσε να ισχύει για τα μικρού και μεσαίου μεγέθους αυτοθερμαινόμενα σκεύη. Στο εξεταζόμενο υλικό, πάντως, τα σκεύη είναι κατά κανόνα μεγάλα και δεν παραπέμπουν τόσο σε ατομική χρήση.

Όσον αφορά το είδος της τροφής ή των τροφών που θερμαίνονταν στα συγκεκριμένα σκεύη, δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε. Μόνο υποθέσεις είμαστε σε θέση να διατυπώνουμε. Η άποψη που έχει επικρατήσει είναι ότι προορίζονταν για σάλτσες, εξ ου και η ονομασία που τους έχει δοθεί από τους μελετητές, και δη για την πιο διάσημη σάλτσα του βυζαντινού διαιτολογίου, τον *γάρο*.[11] Υπήρχαν μάλιστα σκεύη που είναι γνωστά από τις πηγές ως *γαράρια*

---

5. Σε επιφανειακή έρευνα στη Λακωνία, βρέθηκαν προοχοΐσκες μαζί με θραύσματα αυτοθερμαινόμενων σκευών, γεγονός που οδήγησε την Pamela Armstrong (1996β, 133) στην υπόθεση ότι οι μικρές πρόχοι θα περιείχαν καρυκεύματα για την τροφή που περιείχαν τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη.
6. Όπως είδαμε, σπανιότερα απαντούν και αυτοθερμαινόμενα σκεύη χωρίς εφυάλωση, με παραδείγματα από το Άργος (Vassiliou 2016, 266 αρ. 6, εικ. 7a–b), αλλά και άλλες περιοχές όπως το Βουθρωτό (Kamani 2011, 125, εικ. 7).
7. Stevenson 1947, 39· Μπακιρτζής 2003α, 64· Vroom 2008, 295, 297· 2012β, 367· François 2010, 351. Το είδος της θερμαντικής ύλης θα μπορούσε να διευκρινιστεί μέσω της πειραματικής αρχαιολογίας.
8. Μπακιρτζής 2003α, 63–4.
9. Morgan 1942, 39· Μπακιρτζής 2003α, 64.
10. Vroom 2008, 294–95. Ως προς τον ατομικό χαρακτήρα των σκευών βλ. επίσης Armstrong 1996β, 133.
11. Ο *γάρος* ή το *γάρον*, που αντλεί την καταγωγή του από την αρχαιότητα (Dalby 2001, 126–27) και είχε βα-

ή *γαρερά*.[12] Ωστόσο, δεν γνωρίζουμε αν τα *γαράρια* ταυτίζονται με τα εξεταζόμενα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, όπως επίσης δεν γνωρίζουμε αν τα *γαράρια* είναι ίδια με τα *σαλτζάρια* των πηγών. Ο Φαίδων Κουκουλές, πάντως, δεν συνδέει τα δύο σκεύη· το *σαλτζάριον* το ταυτίζει με τη σημερινή σαλτσιέρα και το *γαράριον* με το δοχείο που τοποθετούσαν τον γάρο.[13] Όπως και να έχει, είναι πιθανό τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη να χρησίμευαν στο ζέσταμα σαλτσών, συμπεριλαμβανομένου και του γάρου. Δεδομένου ότι ο γάρος στην τελική του μορφή θα ήταν παστός,[14] το αυτοθερμαινόμενο σκεύος θα εξυπηρετούσε στο αραίωμα, το ζέσταμα και το σερβίρισμά του.[15] Το εξεταζόμενο σκεύος θα προοριζόταν και για άλλα είδη τροφής, όπως κρέας (τεμαχισμένο ίσως σε μικρά κομμάτια), ψάρια και γενικά τροφές σε υγρή ή ημιστερεοποιημένη μορφή.[16]

Η χρήση πιρουνιού (*περόνιον*) στο βυζαντινό τραπέζι, ιδίως του τύπου που φέρει δύο επιμήκη δόντια (δίχηλο), έχει συνδεθεί με τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη. Η Μαρία Παρανή και ο Χαράλαμπος Μπακιρτζής υποθέτουν ότι ίσως λειτουργούσε σαν το σκεύος του σημερινού "fondue", όπου θα κάρφωναν τεμάχιο κρέατος ή ψωμιού με το πιρούνι και θα το εμβάπτιζαν στη ζεστή σάλτσα της συμφυούς κούπας/πινακίου του σκεύους.[17]

4.1.3 ΑΓΓΕΙΑ ΠΟΣΗΣ

Εδώ εντάσσονται κατ' εξοχήν τα κύπελλα, που ήταν μικρά επιτραπέζια αγγεία πόσης. Τα κύπελλα δεν μνημονεύονται συχνά στις γραπτές πηγές της εποχής[18] και δεν απαντούν σε ζωγραφικές απεικονίσεις δείπνων. Όπως είδαμε, επιχωριάζουν στις πρώιμες κατηγορίες του εξετασθέντος υλικού, όπως η διάστικτη και η γραπτή με πράσινο και καστανό I–II και χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από την υψηλή ποιότητα της κατασκευής τους. Από την εξέτασή τους γίνεται φανερή η προσπάθεια που έχει καταβληθεί από τους κεραμείς να τα καταστήσουν εύχρηστα, να είναι δηλαδή ελαφριά με τα ιδιαιτέρως λεπτά τους τοιχώματα, και με την

θιές ρίζες στην ανατολική Μεσόγειο, αποτελούσε είδος σάλτσας ή αρτύματος που συνόδευε πολλά εδέσματα. Σύμφωνα με τα *Γεωπονικά* (σ. 528–29, 20:46), παρασκευαζόταν από μικρά ψάρια και εντόσθια μεγάλων ψαριών, τα οποία τοποθετούνταν σε σκεύος, στο οποίο με την προσθήκη ικανής ποσότητας αλατιού, παρέμεναν στον ήλιο, προκειμένου να επέλθει η διαδικασία της ζύμωσης. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη, βλ. ενδεικτικά Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 40–1· Μπακιρτζής 2003α, 55· Ανδρούδης 2001, 106–8· Dalby 2001, 340–41· 2010, 67–9· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005, 120· François 2010, 353· Carannante κ.ά. 2011· Χρόνη 2012, 179–82. Υπήρχε και βιοτεχνική παραγωγή γάρου, κατά την οποία ο γάρος τοποθετείτο σε ειδικές μικρές δεξαμενές, ούτως ώστε να επέλθει η ζύμωση (Koder 1994, 40). Στη βυζαντινή εποχή τα εργαστήρια αυτά ονομάζονταν *γαρεψεῖα* (Ανδρούδης 2001, 108) και δεν επιτρεπόταν η εγκατάστασή τους εντός των οικισμών, λόγω των αναθυμιάσεων που αναδύονταν κατά την παρασκευή του γάρου, βλ. Πιτσάκης 1998, 112–13.

12. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 41· Μπακιρτζής 2003α, 55.

13. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 41, 154.

14. Χρόνη 2012, 181.

15. Για το αραίωμα του γάρου χρησιμοποιούνταν διάφορα υγρά (νερό, ξίδι, κρασί, λάδι) και ανάλογα με το υγρό που προσέθεταν, ο γάρος λάμβανε και την αντίστοιχη ονομασία (*ὑδρόγαρος*, *ὀξύγαρος*, *οἰνόγαρος*, *ἐλαιόγαρον/γαρέλαιον*), βλ. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 41· Ανδρούδης 2001, 107.

16. Vroom 2008, 295· 2012β, 367. Έχει υποτεθεί ακόμα και η προετοιμασία αρωματικού οίνου, βλ. Arthur 1997, 538. Στη Βρετανία έχουν βρεθεί αυτοθερμαινόμενα σκεύη με άνοιγμα στο κάτω τμήμα για τα κάρβουνα, τα οποία απαντούν πιο όψιμα (16ος αι.). Πιθανολογείται ότι εκτός από το να ζεσταίνουν την τροφή ή να τη διατηρούν ζεστή κατά τη διάρκεια του γεύματος, ίσως περιείχαν ζεστό νερό για το πλύσιμο των χεριών, βλ. McCarthy και Brooks 1988, 115, 419 αρ. 1927–28.

17. Parani 2010, 160. Για τα *περόνια*, τα οποία πρέπει να ήταν γνωστά (αλλά σπάνια) από την εποχή της ύστερης αρχαιότητας, βλ. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 148–49· Mundell Mango 2007, 136· Parani 2010, 155–62.

18. Ο Νικόλαος Οικονομίδης επισημαίνει ότι σπανίως περιλαμβάνονται σε καταλόγους οικοσκευής ή μοναστηριακούς του 11ου–15ου αι. και όταν μαρτυρούνται δεν αριθμούν πάνω από δύο-τρία τεμάχια, βλ. Oikonomides 1990, 212.

τοποθέτηση της λαβής (ή των λαβών) στο κατάλληλο σημείο για να μπορεί ο χρήστης τους να πίνει με ευκολία από το σκεύος. Στα πιο όψιμα κύπελλα αλλά και στις κούπες και τα πινάκια που θα επικρατήσουν σταδιακά από το β' τέταρτο του 12ου αιώνα αυτό το στοιχείο χάνεται. Τα αγγεία είναι πιο βαριά λόγω των παχύτερων τοιχωμάτων τους και η διαμόρφωσή τους πιο απλή, ενίοτε απλοϊκή.

Άλλο είδος αγγείων πόσης αποτελούσαν τα ποτήρια, που απαντούν κυρίως από την υστεροβυζαντινή εποχή και εξής. Στο παρόν υλικό περιλαμβάνεται μόλις ένα επιπεδόγλυφο, το 696.

4.1.4 ΑΓΓΕΙΑ ΒΡΩΣΗΣ

Δύο είναι, όπως είδαμε, τα σκεύη βρώσης που κυριαρχούν στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική· οι κούπες και τα πινάκια. Όσον αφορά τις πρώτες, δεν διαθέτουμε πολλά στοιχεία για τη χρήση τους. Εικάζουμε ότι θα προορίζονταν τόσο για στερεές όσο και για υγρές τροφές, ακόμα και για πόση.[19] Σε ορισμένες μάλιστα περιοχές η λέξη διατηρούσε μέχρι πρόσφατα τη διπλή της σημασία, για πόση και για βρώση.[20]

Τα σχήματα που στη βυζαντινή κεραμική χαρακτηρίζονται ως πινάκια αποτελούν αγγεία βρώσης· από τις γραπτές πηγές ωστόσο γνωρίζουμε ότι αγγεία με αυτήν την ονομασία προορίζονταν και για πόση.[21]

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, στη μεσοβυζαντινή εποχή υπάρχει μια σαφής προτίμηση για μεγάλου μεγέθους κούπες και πινάκια, στοιχείο που συνδέεται με τη χρήση ομαδικών σκευών τροφής, με μια κούπα ή ένα πινάκιο να αναλογεί σε παραπάνω από έναν ομοτράπεζους.[22] Με τα ομαδικά επιτραπέζια σκεύη συνδέεται και το γεγονός ότι κατά κανόνα οι Βυζαντινοί έτρωγαν με τα χέρια («τσιμπούσαν» την τροφή), συνήθεια που ανάγεται στους αρχαίους χρόνους και που παρέμεινε, καθώς φαίνεται, ζωντανή σε όλη τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου, ιδίως στα μεσαία και χαμηλά στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας.[23] Όσον αφορά τα μαχαιροπίρουνα, ενώ ήταν ήδη γνωστά από την πρωτοβυζαντινή εποχή, δεν φαίνεται να χρησιμοποιούνταν ιδιαίτερα, ιδίως τα πιρούνια, και μάλλον προορίζονταν (τουλάχιστον στην εξεταζόμενη εποχή) για τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα.[24]

---

19. Η λέξη *κοῦπα*, που μαρτυρείται στις βυζαντινές πηγές, αποτελεί αντιδάνειο από τη λατινική λέξη *cup(p)a*, που με τη σειρά της προέρχεται από την ελληνική λέξη *σκύφος*, βλ. Πετρίδης 2013, 31 υποσ. 1.

20. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, 37. Για τη χρήση τους βλ. επίσης Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 154.

21. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 151.

22. Έντονη ως προς αυτού του είδους τις παρατηρήσεις είναι η επιρροή από μελέτες που έχουν γίνει για τις διατροφικές συνήθειες στη μεσαιωνική βορειοδυτική Ευρώπη (κυρίως στη Βρετανία), βλ. ενδεικτικά Vionis 2009, 184–85· Vroom 2009, 171· Vionis κ.ά. 2010, 453.

23. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 175–76. Ενδιαφέρον έχουν οι παραινέσεις των Πατέρων της Εκκλησίας για τους καλούς τρόπους την ώρα του φαγητού, όπως ότι οι εσθίοντες έπρεπε να διατηρούν καθαρά τα χέρια τους, να μην εκτείνουν πρώτοι τη χείρα στο φαγητό κτλ., βλ. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 175–77.

24. Πιρούνια, κουτάλια και μαχαίρια ήταν σε χρήση και στη μεσοβυζαντινή εποχή, όπως αποδεικνύεται τόσο από αρχαιολογικά ευρήματα, όσο και από απεικονίσεις τους στη ζωγραφική κυρίως από τον 10ο αι., καθώς και από τις γραπτές πηγές. Η βιβλιογραφία επί του θέματος είναι εκτενής, βλ. κυρίως Vroom 2003α, 328–29· 2007α, 351–54 (για την πρωτοβυζαντινή εποχή, αλλά με αναφορές και στη μεσοβυζαντινή εποχή)· Vionis κ.ά. 2010, 453· Parani 2010, με σφαιρική παρουσίαση του θέματος. Για τις γραπτές πηγές βλ. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 148–50· Oikonomides 1990, 212. Για τις απεικονίσεις τους στην τέχνη βλ. Αναγνωστάκης και Παπαμαστοράκης 2003, 285–87· Vroom 2003α, 317–21· 2007β, 196–200. Για τη χρήση των μαχαιροπίρουνων ως δηλωτικής της υψηλής κοινωνικής θέσης των κατόχων τους βλ. Αναγνωστάκης και Παπαμαστοράκης 2003, 286· Parani 2010, 159. Η Brigitte Pitarakis (2010α, 147–148) και η Μαρία Παρανή (Parani 2010, 160) έχουν διατυπώσει την ενδιαφέρουσα άποψη ότι η αναγκαιότητά τους είναι πιθανό να προέκυψε από την αλλαγή στον τρόπο που κάθονταν οι συνδαιτυμόνες στο τραπέζι, καθώς από τον 8ο αι. άρχισε να επικρατεί η καθιστή θέση και όχι η ανακεκλιμένη, όπως ήταν ο κανόνας μέχρι την πρωτοβυζαντινή εποχή, βλ. Parani 2010, 160: "The

4.1.5 ΦΩΤΙΣΤΙΚΑ ΣΚΕΥΗ

Στο εξεταζόμενο υλικό περιλαμβάνεται μόλις ένα λυχνάρι, το 43α, ενώ για το αποσπασματικά σωζόμενο 28 πιθανολογείται ότι χρησίμευε ως φωτιστικό σκεύος (ίσως λυχνάρι ή κηροστάτης).

Όσον αφορά το 43α, η επένδυση του ελαιοδοχείου με εφυάλωση εξυπηρετούσε στη στεγανοποίησή του, προκειμένου να μην εισχωρεί η καύσιμη ύλη στα τοιχώματα του σκεύους.[25] Σταδιακά επικρατεί και η έδραση του ελαιοδοχείου σε υψηλή βάση, όπως ίσως συμβαίνει με το 28, για την προστασία της καύσιμης ύλης κυρίως από τα τρωκτικά και για τον καλύτερο φωτισμό του χώρου.[26]

4.2 ΤΑΦΙΚΗ ΧΡΗΣΗ[27]

Όπως είναι γνωστό, στη μεσοβυζαντινή εποχή, η απόθεση κτερισμάτων στους τάφους συναντάται αρκετά σπάνια.[28] Αυτό επιβεβαιώνεται και από το εξεταζόμενο υλικό, στο οποίο τα εφυαλωμένα αγγεία που προέρχονται από τάφους είναι λιγοστά.[29] Από τα 11 περίπου θραύσματα, τα επτά ανήκουν στη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ–ΙΙΙ[30] και μεμονωμένα δείγματα στην κουκκιδωτή χωρίς εγχάραξη,[31] τη γραπτή λεπτεγχάρακτη,[32] καθώς και την αδρεγχάρακτη στον τύπο του μεταλλίου.[33]

Το πιο ενδιαφέρον θραύσμα, το αδρεγχάρακτο 579, αποτελεί αντικείμενο σε δεύτερη χρήση. Σώζεται μόνο η βάση και το κεντρικό τμήμα του πυθμένα του, ενώ τα τοιχώματά του έχουν λειανθεί περιμετρικά με αρκετή επιμέλεια, σαν να το προόριζαν για κτέρισμα (Εικ. 19). Το όστρακο προέρχεται από γυναικεία πιθανώς ταφή και δεν αποκλείεται να συνιστούσε προσφιλές αντικείμενο της νεκρής. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε και τμήμα μεγάλης κούπας, καλής ποιότητας, με γραπτή διακόσμηση σε πράσινο και καστανό χρώμα της ομάδας ΙΙ.[34] Εφυαλωμένη κεραμική έχει βρεθεί και σε μεσοβυζαντινούς τάφους της βασιλικής της Αλίκας, στις βόρειες παρυφές της πόλης.[35]

Από τη μελέτη της δημοσιευμένης μεσοβυζαντινής κεραμικής γενικότερα συνάγεται ότι η κεραμική που αποτίθετο στους τάφους, εκτός από το ότι είναι λιγοστή παρουσιάζει και διαφοροποίηση ως προς το είδος της σε σχέση με την πρωτοβυζαντινή εποχή. Στη μεσοβυζαντινή εποχή αποτίθεται ως κτέρισμα εφυαλωμένη κεραμική και τα σχήματα των αγγείων είναι κυρίως ανοιχτά, σε αντίθεση με την πρωτοβυζαντινή εποχή, οπότε τα σχήματα ήταν

Byzantines now sat, rather than reclined, at the table, and using a fork-and-knife is definitely more comfortable in a sitting position".

25. Μότσιανος 2003, 66.
26. Μότσιανος 2003, 66–7.
27. Όπως θα δούμε, η ταφική χρήση φαίνεται ότι αφορά τόσο την αρχική όσο και τη δεύτερη χρήση των κεραμικών.
28. Βλ. ενδεικτικά Sodini 1975, 18· Poulou-Papadimitriou κ.ά. 2012, 407.
29. Όλα έχουν βρεθεί στο οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη.
30. Αρ. 169. Τα υπόλοιπα δεν περιλαμβάνονται στον κατάλογο. Γενικά, τα συγκεκριμένα θραύσματα δεν σώζονται σε καλή κατάσταση και είναι πολύ μικρά.
31. Αρ. 512.
32. Αρ. 533.
33. Αρ. 579.
34. Αρ. 169.
35. Η συγκεκριμένη κεραμική δεν έχει δημοσιευτεί και δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί. Για μια σύντομη αναφορά στο Αρχαιολογικό Δελτίο βλ. Πάλλας 1960, 100.

Εικ. 19. Άργος, Οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, Βάση ανοιχτού αγγείου (αρ. 579), Αδρεγχάρακτη κεραμική, γ' τέτ. 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

κατά κανόνα κλειστά (λήκυθοι, προχοΐσκες, αμφορίσκοι κ.ά.).[36] Επίσης, στη μεσοβυζαντινή εποχή δεν φαίνεται να υπήρχαν ειδικά ταφικά αγγεία, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τις κυλινδρικές ληκύθους της πρωτοβυζαντινής εποχής.[37] Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα εφυαλωμένα αγγεία που ανευρίσκονται στους τάφους ήταν κατ' ανάγκην αντικείμενα σε δεύτερη χρήση. Πιο ξεκάθαρα είναι τα πράγματα στις σπάνιες περιπτώσεις στις οποίες υπάρχει ταφική επιγραφή, όπως συμβαίνει με πινάκιο από λευκό πηλό που βρέθηκε στη Θήβα. Στο εσωτερικό του υπάρχει κυκλοτερής εγχάρακτη επιγραφή ταφικού περιεχομένου, από την οποία διαβάζεται τμήμα της που αναφέρει: «... Ε[Ν]ΤΑΥΘΑ ΕΤΑ[ΦΗ] ...».[38]

Από άλλες περιοχές γνωρίζουμε λιγοστά μεσοβυζαντινά εφυαλωμένα αγγεία που βρέθηκαν σε τάφους, όπως στη Χίο σε τάφο του παρεκκλησίου του Κάστρου του Εμποριού[39] και σε αρκοσόλιο στη νότια πλευρά του εσωνάρθηκα της Παναγίας Κρήνας,[40] στη θέση Τριμπίνα Πιερίας, 3,5 χλμ. από το Κάστρο του Πλαταμώνα,[41] στο Καλαπόδι Φθιώτιδας,[42] στη Χαλκίδα,[43] σε τάφους από τη βασιλική της Σικυώνας,[44] στη θέση Βρωμόξυλο/Μοναστηράκι της ευρύτερης περιοχής της Μεγαλόπολης,[45] στην Κρήτη (Πετράς Σητείας)[46] και τη Λευκωσία.[47]

---

36. Για μια περιεκτική παρουσίαση της κεραμικής που συνδέεται με την ταφική χρήση στην πρωτοβυζαντινή εποχή βλ. Πετρίδης 2013, 81–94.
37. Για τις κυλινδρικές ληκύθους βλ. Πετρίδης 2013, 93–4.
38. Κοιλάκου 2012, 307, 312 αρ. 7, εικ. 7. Μάλιστα, το πινάκιο βρέθηκε σε μοναστηριακό συγκρότημα, που η ανασκαφέας του Χαρίκλεια Κοιλάκου μάς πληροφορεί ότι ενδέχεται να ταυτίζεται με το καθολικό της αδελφότητας της Παναγίας Ναυπακτιώτισσας. Η ίδια πιθανολογεί ότι το αγγείο θα μεταφέρθηκε από την Κωνσταντινούπολη στη νέα πατρίδα των συγγενών του αποθανόντος, τη Θήβα. Βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1997, 133· 2002, 564 αρ. 782 (Ε. Ζαχαρίου), για κυπριακή εφυαλωμένη κούπα (14ος αι.) από το Μεσαιωνικό Μουσείο Κύπρου με την επιγραφή: «ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΕΣΤΗ ΕΚ ΝΕΚΡΩΝ ΘΑΝΑΤΩι ΘΑΝΑΤΟΝ ΠΑΤΗΣΑΣ· ΑΜΗΝ», που και αυτή ίσως συνδέεται με ταφική χρήση.
39. Boardman 1989, 114 αρ. 288–91, εικ. 43, πίν. 26. Τα θραύσματα ανήκουν στη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ, τη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ και την κηλιδωτή κεραμική. Ο τάφος ήταν αναμοχλευμένος, αλλά ο John Boardman θεωρεί ότι τα κεραμικά προέρχονται από την αρχική του φάση· τα χρονολογεί ωστόσο αρκετά πρώιμα, στο α' μισό του 11ου αι. Όπως και να έχει, συνιστούν ένα ενδιαφέρον σύνολο που φαίνεται πως προέρχεται από μία φάση, που βάσει της κεραμικής θα μπορούσε να χρονολογηθεί γύρω στο γ' τέταρτο του 12ου αι.
40. Βάσση 2010, 92, εικ. 1ζ–η.
41. Ακριβοπούλου κ.ά. 2011, 193, 202, εικ. 5.
42. Armstrong 1996α, 338–39 αρ. 1–14.
43. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973, 314, πίν. 270.
44. Ορλάνδος 1969, 163–75.
45. Πρόκειται για γραπτή με λευκό επίχρισμα προχοΐσκη στην παραλλαγή με τους κυκλίσκους. Είναι αδημοσίευτη και βρέθηκε στις ανασκαφές της 25ης ΕΒΑ. Για τη συγκεκριμένη ανασκαφή βλ. Αθανασούλης και Βασιλείου 2009α.
46. Poulou-Papadimitriou 2012, 318–19, εικ. 6.
47. Violaris 2004, 70–1, εικ. 6.

Ενδιαφέρουσα περίπτωση συνιστούν κεραμικά από λευκό πηλό, γραπτά πολύχρωμα και μονόχρωμα, που βρέθηκαν στο Gnezdovo της Ρωσίας, τόσο σε τεφροταφές όσο και σε ενταφιασμούς της ελίτ της περιοχής.[48]

Σημειώνεται ότι στην υστεροβυζαντινή εποχή και κυρίως στη Θεσσαλονίκη παρατηρείται αύξηση των αγγείων που ανευρίσκονται σε τάφους, σε σχέση με τη μεσοβυζαντινή περίοδο.[49] Τα αγγεία αυτά είναι σχεδόν πάντοτε ανοιχτά, εφυαλωμένα, ορισμένα μάλιστα πολύ καλής ποιότητας, και συχνά είναι ανάποδα τοποθετημένα καλύπτοντας το πρόσωπο του νεκρού.[50]

4.3 ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ

4.3.1 ΟΠΕΣ ΑΝΑΡΤΗΣΗΣ 'Η ΕΠΙΔΙΟΡΘΩΣΗΣ

Πολλά θραύσματα του εξετασθέντος υλικού φέρουν οπή στον δακτύλιο της βάσης τους. Πρόκειται για μια συνήθη πρακτική, την οποία έχουν επανειλημμένα επισημάνει οι μελετητές.[51] Στο εξεταζόμενο υλικό η πρακτική αυτή παρατηρείται σε λίγα γραπτά με λευκό επίχρισμα I–II αγγεία,[52] σε γραπτά με πράσινο και καστανό I–III,[53] κυρίως όμως σε λεπτεγχάρακτα[54] και κουκκιδωτά[55] (Εικ. 20). Σπανιότερα απαντά σε αδρεγχάρακτα στον τύπο της ελεύθερης διάταξης[56] και σε μονόχρωμα εφυαλωμένα.[57] Οι συγκεκριμένες οπές δεν αποσκοπούσαν στην επιδιόρθωση του αγγείου, δεδομένου ότι δεν το συνδέουν με άλλο τμήμα του που θα είχε σπάσει. Μια πιθανή εξήγηση, που μαρτυρείται και στις πηγές, είναι να αποσκοπούσαν στην ανάρτηση των αγγείων σε κάθετη επιφάνεια, όπως σε έναν τοίχο, αφενός για τη διακόσμηση του χώρου,[58] αφετέρου για την προστασία των ίδιων των αγγείων που όντας αναρτημένα, θα ήταν και πιο προφυλαγμένα.[59]

Λιγοστά αγγεία του παρόντος υλικού παρουσιάζουν οπές στα τοιχώματα ή στον πυθμένα τους, οι οποίες αποσκοπούσαν στην επιδιόρθωσή τους (Εικ. 21).[60] Στην περίπτωση αυτή, τα αγγεία θα είχαν σπάσει και κατόπιν θα ανοίγονταν οι οπές, μικρής κατά κανόνα διαμέτρου,

48. Eniosova και Puškina 2013, 226–30, εικ. 5:1–6. Από τα αγγεία αυτά ξεχωρίζει ένα γραπτό πολύχρωμο πινάκιο με παράσταση του μυθικού πτηνού σιμούργκ (στο ίδιο, 227, εικ. 5:1).

49. Vavylopoulou-Charitonidou 1989· Κούσουλα 1998· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2006, 19· Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 2008, 24–41.

50. Βλ. ενδεικτικά Κούσουλα 1998, 255–56, εικ. 4· Μπούρμπου 2010, 756, εικ. 4· βλ. επίσης Ναλπάντης 2002, 537· Poulou-Papadimitriou κ.ά. 2012, 413. Η Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή (2006, 19) υποστηρίζει ότι την εποχή αυτή τα σκεύη δεν λειτουργούσαν πλέον ως κτερίσματα αλλά για την απόδοση τιμών στους νεκρούς.

51. Βλ. ενδεικτικά Vionis κ.ά. 2010, 447, για την εφυαλωμένη κεραμική που έχει βρεθεί στη Σαγαλασσό της Μικράς Ασίας, όπου οπές φέρουν συνήθως τα αδρεγχάρακτα και τα επιπεδόγλυφα αγγεία.

52. Αρ. 44, 55, 70, 92.

53. Αρ. 131, 137, 149, 196, 203, 224–25, 231, 243.

54. Αρ. 256–58, 271, 293, 317, 322, 370, 375–76, 398, 400, 411, 419.

55. Αρ. 436–37, 447, 449, 458, 462–63, 477, 480–81, 486. Χωρίς εγχάραξη: αρ. 509, 511–12, 517.

56. Αρ. 594.

57. Αρ. 734, 736.

58. Βλ. ενδεικτικά Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Ε', 151–52, για τα αναφερόμενα από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο *μινσούρια*, δηλ. μεγάλα και βαθιά αργυρά πινάκια που αναρτώνταν στον χρυσοτρίκλινο στις επίσημες δεξιώσεις· βλ. επίσης Mundell Mango 2007, 136–37· Dauterman Maguire 1997, 255· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005, 127–28. Όσον αφορά την εφυαλωμένη κεραμική, πρόκειται για μια πρακτική γνωστή μέχρι πρόσφατα κυρίως σε χωριά και νησιά του ελλαδικού χώρου (βλ. ενδεικτικά Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 188–94, εικ. 343, 345, 347, 351–52 & 289–92, εικ. 537–38, 540, 546–47, 550), η οποία μαρτυρείται επίσης στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη στον 17ο–19ο αι. (βλ. ενδεικτικά Van Oosten 2009, 8, για τις Κάτω Χώρες).

59. Sanders 2013, 2.

60. Αρ. 100, 262, 478, 513, 725.

Εικ. 20. Άργος, Οικόπεδο ΟΤΕ, Βάση κούπας (αρ. 481), Κουκκιδωτή κεραμική, Οπή στον δακτύλιο της βάσης (εικόνα από μικροσκόπιο), β' τέτ. – μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 21. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Κουκκιδωτή κεραμική, Οπές επιδιόρθωσης, β' τέτ. – μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 22. Άργος, Οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Λεπτεγχάρακτη Ι κεραμική, β' τέτ. – μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 23. Άργος, Οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Γραπτή με υαλώδη διακόσμηση κεραμική, όψιμος 12ος – α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

προκειμένου να ενωθούν με μεταλλικούς συνδέσμους.[61] Τα επιδιορθωμένα αγγεία θα χρησιμοποιούνταν πλέον μόνο για στερεές τροφές.[62] Σημειώνεται ότι σε ανασκαφική έρευνα σε οικόπεδο του Άργους είχε βρεθεί σημαντικός αριθμός μολύβδινων συνδέσμων, που εικάζεται ότι εξυπηρετούσαν αυτό το σκοπό.[63]

Η επιμέλεια με την οποία έχουν ανοιχτεί οι περισσότερες οπές, είτε ανάρτησης είτε επιδιόρθωσης, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι θα ανοίγονταν από κεραμείς. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις η οπή θα πρέπει να είχε διανοιχτεί από την κατασκευή του αγγείου, όπως στο κουκκιδωτό 486.[64] Σε άλλες περιπτώσεις η οπή θα πρέπει να διανοίχτηκε μεν κατά την κατασκευή του αγγείου αλλά χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια (Εικ. 22). Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι τα κεραμοποιεία εξυπηρετούσαν και την επιδιόρθωση και εν γένει τη δεύτερη χρήση των κεραμικών, όπως φαίνεται ότι συνέβαινε στο Άργος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι οπές ανάρτησης ή επιδιόρθωσης παρατηρούνται σε λίγα πρώιμα αγγεία, κυρίως όμως σε λεπτεγχάρακτα ΙΙ και κατ' εξοχήν σε κουκκιδωτά. Από το γ' τέταρτο του 12ου αιώνα απαντούν όλο και σπανιότερα στο εξεταζόμενο υλικό, ενώ φθίνουν στα υστεροβυζαντινά αγγεία, στοιχείο που παρατηρείται ευρύτερα και σύμφωνα με τη Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή υποδεικνύει πιθανώς ότι η εφυαλωμένη κεραμική με την πάροδο του χρόνου θα είχε σταδιακά χαμηλότερο κόστος.[65]

---

61. Καλό παράδειγμα οπών επιδιόρθωσης αποτελεί πινάκιο με λεπτεγχάρακτη διακόσμηση από την Αθήνα, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 33 αρ. 14 (Α.-Μ. Κυριακοπούλου και Λ. Τζάρα). Βλ. επίσης γραπτό με λευκό επίχρισμα ΙΙ πινάκιο από τη Σύναξη Μαρώνειας στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 333 αρ. 369 (Ν. Ζήκος).

62. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 64.

63. Μπακούρου και Τσεκές 1999, 224 (Οικόπεδο Παλαιολόγου). Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, πότε χρονολογούνται. Επίσης, οι συγκεκριμένοι σύνδεσμοι δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν. Για την πρακτική αυτή που ήταν γνωστή από την αρχαιότητα, βλ. Rotroff 2011· Slane 2011· Peña 2007, 232–49.

64. Βλ. επίσης Bajalović–Hadži-Pešić 1981, 143: "Certaines écuelles très plates, ainsi que des assiettes, ont été faites pour être suspendues contre le mur ayant donc une fonction purement decorative comme des tableaux".

65. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 64. Βέβαια, η πρακτική της επιδιόρθωσης με μεταλλικούς συνδέσμους δεν εκλείπει στην υστεροβυζαντινή κεραμική· μαρτυρείται για παράδειγμα στη Θράκη, βλ. Παπανικόλα-Μπα-

Άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από το εξεταζόμενο υλικό για τις πρακτικές της εποχής αποτελεί το γεγονός ότι οπές στον δακτύλιο της βάσης (πιθανώς ανάρτησης) εντοπίζονται και σε αποτυχημένα αγγεία (Εικ. 23).[66]

4.3.2 ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΚΑΤΕΡΓΑΣΙΑ ΓΙΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ

Με τη διακοσμητική χρήση των αγγείων, αλλά σε μια δεύτερη φάση, συνδέεται μία πρακτική που εντοπίστηκε σε ορισμένα δείγματα του εξεταζόμενου υλικού, κυρίως σε λεπτεγχάρακτα II[67] και δευτερευόντως σε κουκκιδωτά[68] και στο αδρεγχάρακτο στον τύπο του μεταλλίου 579, το οποίο όπως είδαμε είχε χρησιμοποιηθεί ως κτέρισμα (Εικ. 19).

Τα ανωτέρω θραύσματα ανήκουν σε ανοιχτά αγγεία, των οποίων σώζεται μόνο η βάση και μικρό τμήμα των τοιχωμάτων τους. Σε κάποια μεταγενέστερη φάση τα τοιχώματά τους είχαν λειανθεί, ενώ στο σημείο της τομής τους είχαν αποστρογγυλευτεί. Στο 355 το στρογγύλεμα φαίνεται να ακολουθεί το κεντρικό μετάλλιο του πυθμένα. Αντιθέτως, το 481 έχει αποστρογγυλευτεί ανεξάρτητα από τη διακόσμησή του (Εικ. 24). Το καλύτερο δείγμα, ως προς αυτή την πρακτική, είναι αναμφισβήτητα το 579 (Εικ. 19). Στο θραύσμα αυτό είναι φανερή η ανθρώπινη επέμβαση σε μια δεύτερη φάση. Τα τοιχώματα έχουν λειανθεί αποκτώντας λοξότμητη τομή και το σωζόμενο τμήμα έχει αποστρογγυλευτεί με εξαιρετική, για τα δεδομένα της εποχής, επιμέλεια και σε εξαιρετική αρμονία με το κεντρικό μετάλλιο. Νομίζω ότι η λείανση θα πρέπει να έλαβε χώρα σε εργαστήριο κεραμικής.[69]

Σημειώνεται ότι στην πρωτοβυζαντινή εποχή η μεταγενέστερη κατεργασία οστράκων με την κατάλληλη κοπή και λάξευσή τους, αποτελούσε συνήθη πρακτική προκειμένου τα όστρακα να χρησιμοποιηθούν ως πώματα κλειστών αγγείων, κυρίως αμφορέων.[70] Επίσης, στην πρωτοβυζαντινή εποχή μαρτυρείται η χρήση οστράκων σε δεύτερη χρήση ως εργαλείων.[71]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα λεπτεγχάρακτου αγγείου, του 374, που φέρει παράσταση πτηνού. Στο αγγείο αυτό έχει αφαιρεθεί με αρκετή επιμέλεια ο δακτύλιος της βάσης του, πιθανώς για να χρησιμεύσει πλέον ως διακοσμητικό (Εικ. 25). Δυστυχώς, δεν σώζει ικανό τμήμα των τοιχωμάτων του, ούτως ώστε να εντοπίζαμε κάποια οπή ανάρτησης στο σώμα του. Δεν αποκλείεται, βέβαια, να τοποθετείτο πλαγιαστά σε κάποιο ερμάριο.

Όλα τα ανωτέρω παραδείγματα υποδεικνύουν τη σημασία που είχε η εφυαλωμένη κεραμική της εποχής για τους κατόχους της, ακόμα και όταν για κάποιο λόγο, ίσως κατόπιν θραύσης του ανώτερου τμήματός της που ήταν και το πιο ευπαθές, ακυρωνόταν η αρχική της χρήση. Χάρη στην ευρηματικότητα όμως των κατόχων της (αρχικών ή μεταγενέστερων), με λιτούς τρόπους κατεργασίας, αποκτούσε μια πιο προσωπική δεύτερη χρήση.

κιρτζή και Ζήκος 2007, 14 (Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, η οποία διατυπώνει ενδιαφέρουσες προεκτάσεις).

66. Βλ. π.χ. αρ. 196.

67. Αρ. 283, 355, 385.

68. Αρ. 481.

69. Καλό παράδειγμα της πρακτικής αυτής, αρκετά πιο όψιμο, αποτελεί τμήμα μικρής κούπας από την Ακροναυπλία, που εντάσσεται στην ιταλική αναγεννησιακή εγχάρακτη (graffita rinascimentale) (15ος–16ος αι.). Για τη συγκεκριμένη κούπα βλ. Γιαγκάκη 2012, 128–29, 157–58 αρ. 112, εικ. 99· Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 251 αρ, 406 (Α. Βασιλείου).

70. Βλ. ενδεικτικά Peña 2007, 153–58· Bass 1982, 160–61, εικ. 8:7 (ναυάγιο Yassı Ada)· Δουκατά-Δεμερτζή 1994, 360, εικ. 1β–δ (Παληόχωρα Μαρώνειας)· *Ημερολόγιο Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού 2009,* 132· Pétridis 2010, 114–16 (Δελφοί)· Πούλου-Παπαδημητρίου 2013, 121–22 (Κύθηρα).

71. Kehrberg 1992.

24 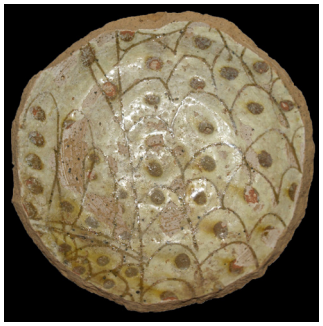 25.1 25.2 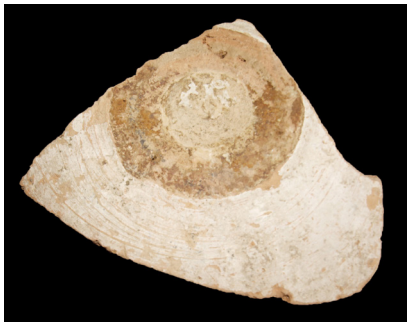

Εικ. 24. Άργος, Οικόπεδο ΟΤΕ, Βάση κούπας (αρ. 481), Κουκκιδωτή κεραμική, β' τέτ. – μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 25. Άργος, Οικόπεδο ΟΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου (αρ. 374), Λεπτεγχάρακτη ΙΙ κεραμική, δ' τέτ. 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

4.3.3 ΛΟΙΠΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ

Δύο αγγεία της κατηγορίας των γραπτών με πράσινο και καστανό ΙΙΙ, τα 226 και 233, φέρουν οπή, μεγάλης διαμέτρου, περίπου στο κέντρο του πυθμένα τους.[72] Δεν γνωρίζουμε σε τι αποσκοπούσαν οι συγκεκριμένες οπές. Ίσως συνιστούσαν ένα είδος ηθμού ή θα είχαν κάποια άλλη, άγνωστη σε εμάς, χρήση.

Η λαβή του πώματος(;) 338 πιθανώς είχε χρησιμοποιηθεί (μετά τη θραύση του) ως πηνίο, δεδομένου ότι έχει το αμφικωνικό σχήμα και τις διαστάσεις των πηνίων, ενώ παρατηρείται και στρογγύλεμα της απόληξης τής κάτω πεπλατυσμένης επιφάνειάς του.[73]

Τέλος, ας σημειωθεί ότι η επαναχρησιμοποίηση ορισμένων εφυαλωμένων αγγείων ενέχει και χρονολογική παράμετρο, διότι η χρήση τους κάλυπτε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από το προβλεπόμενο. Θα μπορούσαν δηλαδή να βρεθούν ακόμα και σε κάποιο κλειστό αρχαιολογικό σύνολο με οψιμότερα συνευρήματα.

4.4 ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ – ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ

Στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική σπάνια απαντούν επιγραφές και όταν αυτό συμβαίνει, συνήθως είναι δυσανάγνωστες.[74] Στο εξεταζόμενο υλικό μόλις δύο δείγματα φέρουν επιγραφή. Και στις δύο περιπτώσεις η επιγραφή έχει χαραχτεί στην εσωτερική κύρια επιφάνεια του αγγείου. Το ένα θραύσμα, το 652, είναι ήδη γνωστό από τη δημοσίευση της Αναστασίας Οικονόμου-Laniado. Εικονίζει ανθρώπινη κεφαλή στραμμένη προς τα αριστερά (Εικ. 26). Από πάνω της έχει χαραχτεί μικρογράμματη, σκωπτικού χαρακτήρα, επιγραφή, από την οποία διαβάζονται τα εξής: «... μεν κωμεν... / ψωλη / ..πα». Οι σκωπτικές επιγραφές δεν ήταν άγνωστες στη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, αλλά αριθμούν ελάχιστα, γνωστά τουλάχιστον, παραδείγματα. Η πιο γνωστή επιγραφή προέρχεται από γραπτό πολύχρωμο πινάκιο που έχει βρεθεί στην Κόρινθο με ανδρική μορφή, μετωπικά αποδοσμένη και με τα χέρια υψωμένα σαν να δέεται, εκατέρωθεν της οποίας υπάρχει η επιγραφή «Πολλὰ τὰ ἔτη τῶν κερατάδων».[75] Επιγραφές σε μικρογράμματη γραφή απαντούν και σε μεταγενέστερα μεταβυζαντινά θραύσματα

72. Η οπή του 226 είναι αρκετά μεγάλη, διαμ. 1,2 εκ., και επιμελώς ανοιγμένη, θυμίζοντας πολύ σε τεχνική το 579.

73. Για τα πηνία/κουβαρίστρες, που χρησιμοποιούνταν για το τύλιγμα του νήματος στη διαδικασία της ύφανσης, βλ. ενδεικτικά Davidson 1952, 175, 178.

74. Σπάνιο παράδειγμα συνιστά λεπτεγχάρακτο πινάκιο από την Κόρινθο με παράσταση αρπακτικού πτηνού και εκτενή επιγραφή περιμετρικά του χείλους, βλ. Robinson και Weinberg 1960, 233–34, πίν. 58c.

75. Morgan 1942, 68, 211 αρ. 369, πίν. XVIb, XVIIc.

που σήμερα βρίσκονται στο Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο.[76] Δεν αποκλείεται τα συγκεκριμένα αγγεία να αποτελούσαν ειδικές παραγγελίες.

Η δεύτερη περίπτωση δεν φαίνεται να συνιστά επιγραφή· μάλλον πρόκειται για παράθεση γραμμάτων και συμβόλων, τα οποία δεν γνωρίζουμε αν είχαν κάποιο νόημα ή αν είχαν χαρακτήρα διακοσμητικό.[77] Πρόκειται για το επιπεδόγλυφο 712, όπου στο σώμα του εικονιζόμενου ζώου έχουν χαραχτεί σύμβολα, καθώς και γράμματα πεζά και κεφαλαία (Εικ. 27). Η περίπτωση αυτή μάς θυμίζει δύο αγγεία της Αρχαίας Αγοράς Αθηνών που χρονολογούνται στην εποχή της τουρκοκρατίας, στα οποία εικονίζεται πτηνό και από πάνω του ή δίπλα του έχουν χαραχτεί πεζά γράμματα, που οι μελετητές τους εικάζουν ότι αποδίδουν την ακατάληπτη γλώσσα των πτηνών.[78] Ας σημειωθεί και η περίπτωση των ψευδοκουφικών στη βυζαντινή τέχνη, που δεν προορίζονταν για να διαβάζονται, ενώ δεν αποκλείεται να είχαν κάποιον συμβολισμό που μας διαφεύγει.[79] Τέλος, δεν αποκλείεται η συγκεκριμένη «επιγραφή» να συνιστά κάποιου είδους ξόρκι.[80]

Όσον αφορά τα χαράγματα, εντοπίζονται κατ' εξοχήν στο εσωτερικό της βάσης ορισμένων αγγείων. Υπάρχει η άποψη ότι αποτελούσαν σύμβολα των κεραμέων, αλλά λόγω της προχειρότητάς τους, μάλλον χαράχτηκαν από τους κατόχους τους, ίσως μάλιστα όχι τους αρχικούς. Στο αργειακό υλικό απαντούν μόλις σε πέντε αγγεία· σε δύο γραπτά με λευκό επίχρισμα II,[81] σε ένα λεπτεγχάρακτο[82] και δύο επιπεδόγλυφα.[83] Στα τελευταία έχει χαραχτεί σταυρός, ενώ στα 86 και 88 γράμματα (86: DϢNH[;]/ 88: XPNN[;]).[84]

4.5 Η ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΣΚΕΥΗ ΑΠΟ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ[85]

Κοινή είναι η πεποίθηση μεταξύ των κεραμολόγων ότι τα εφυαλωμένα αγγεία μιμούνταν μεταλλικά σκεύη.[86] Τα εφυαλωμένα θα ήταν σαφώς πιο προσιτά στα ανερχόμενα μεσαία κοινωνικά στρώματα της αυτοκρατορίας από ό,τι τα ακριβότερα μεταλλικά.[87] Πρόκειται για τον λεγόμενο «σκευομορφισμό», στον οποίο τα πιο ευτελή υλικά και άρα πιο οικονομικά χρησι-

76. Χαριτωνίδου 1982, 62, εικ. 12–3.

77. Δεν βοηθά και η αποσπασματική διατήρηση του θραύσματος, καθώς και οι απολεπίσεις στο επίχρισμά του.

78. Lamberton και Rotroff 1985, 27 εικ. 53–4. Παράθεση γραμμάτων σε κυκλική διάταξη μαρτυρείται σε τμήμα υστεροβυζαντινού αγγείου από την Όλυνθο. Ο Ξυγγόπουλος, μάλιστα, εικάζει ότι ίσως ο κεραμέας ήταν αγράμματος και για το λόγο αυτό η «επιγραφή» δεν έβγαζε κάποιο νόημα, βλ. Xyngopoulos 1933, 290, πίν. 206, εικ. 18.

79. Εκτενέστερη αναφορά στα ψευδοκουφικά θα γίνει στην Υποενότητα 6.4.2.

80. Στο δημοσιευμένο υλικό δεν έχω εντοπίσει αντίστοιχες επιγραφές στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική. Ωστόσο, επιγραφές μαγικού περιεχομένου (ξόρκια ή κατάρες) μας είναι γνωστές από την πρωτοβυζαντινή κεραμική, βλ. ενδεικτικά Verreth και Goldfus 1999· Onur και Papagiannaki 2008. Γενικότερα, για τις ακατάληπτες λέξεις (*voces magicae*), βλ. Foskolou 2014, 334–36.

81. Αρ. 86, 88.

82. Αρ. 316.

83. Αρ. 673, 723.

84. Δεν αποκλείεται τα συγκεκριμένα γράμματα να αντιστοιχούν σε αριθμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους ενδέχεται να είχαν κάποιο μαγικό συμβολισμό, βλ. ενδεικτικά Aanavi 1968, 356: "... the *abjad* system, most probably of Hebrew origin, in which letters stand for numbers used in magical formulas"· Verreth και Goldfus 1999, 151–52.

85. Όπως προαναφέρθηκε, η συγκεκριμένη ενότητα θα μπορούσε να παρουσιαστεί στο προηγούμενο κεφάλαιο. Προτιμήθηκε να ενταχθεί εδώ, διότι εκτός από τα σχήματα αφορά και τη χρήση τους.

86. Βλ. ενδεικτικά Dauterman Maguire 1997, 256, 259. Η άποψη της μίμησης μεταλλικών προτύπων αποδεικνύεται συνεχώς από τις νεότερες μελέτες, βλ. ενδεικτικά Vionis κ.ά. 2010, 453 υποσ. 67· Böhlendorf-Arslan 2012α, 80–6.

87. Papanikola-Bakirtzi 2008, 142.

Εικ. 26. Άργος, Οικόπεδο Σελλή, Τμήμα πινακίου (αρ. 652), Αδρεγχάρακτη κεραμική, α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 27. Άργος, Οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου (αρ. 712), Επιπεδόγλυφη κεραμική, α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

μοποιούνται για απομιμήσεις σκευών από πολύτιμα υλικά.[88] Η αντιγραφή αφορούσε τόσο το σχήμα όσο και τη διακόσμησή τους.[89]

Εξαιρετικό τεκμήριο για τη μίμηση μεταλλικών σκευών στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική μάς προσφέρει το σύνολο των δέκα αργυρών πινακίων του 11ου αιώνα, που συνδέονται με τον Κωνσταντίνο Αλανό, στα οποία οι ομοιότητες με λεπτεγχάρακτα αγγεία, τόσο στο σχήμα όσο και στη διακόσμηση, είναι εξαιρετικές.[90] Άλλο καλό παράδειγμα μάς προσφέρουν τα λειτουργικά σκεύη, όπως το άγιο Ποτήριο ή το κατζίο, που όταν είναι κατασκευασμένα από πηλό αντιγράφουν με βεβαιότητα μεταλλικά πρότυπα.[91] Ακόμα και τα αγγεία με την έξεργη ανάγλυφη/επίθετη διακόσμηση (κυρίως αυτοθερμαινόμενα σκεύη) θα πρέπει να μιμούνταν μεταλλικά σκεύη.[92] Επίσης, όπως είδαμε, εμφανής είναι η επιρροή των μεταλλικών σκευών στο σχήμα των κυπέλλων ή στα πινάκια των τύπων Π3 και Π4.

Οι βυζαντινές πηγές κάνουν πολύ συχνά λόγο για χρυσά και αργυρά σκεύη που συγκαταλέγονταν στην οικοσκευή των πλουσίων.[93] Επίσης, στις πηγές υπονοείται ότι τα πήλινα ήταν σαφώς ευτελέστερα σκεύη συγκριτικά με τα μεταλλικά. Στον 5ο αιώνα, ο επίσκοπος Εδέσσης Rabbula λέγεται ότι διέταξε το ποίμνιό του να διαθέσει όλα τα αργυρά πινάκια και να τα αντικαταστήσει με πήλινα.[94] Επίσης, στο γνωστό χωρίο της Ρωμαϊκής Ιστορίας, ο Νικηφόρος Γρηγοράς, στα περί του Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού (1347–1354), αναφέρει: «Τοσαύτῃ δὲ πενίᾳ κατείχετο τὰ βασίλεια τηνικαῦτα, ὥστ' οὐδὲν ἦν τῶν τρυβλίων καὶ ἐκπωμάτων ἐκεῖ χρυσοῦν ἢ ἀργυροῦν· ἀλλ' ἔνια μὲν καττιτέρινα, τὰ δ' ἄλλα πάντα κεραμεᾶ καὶ ὀστράκινα».[95] Ο Ορλάνδος, μάλιστα, σε σχολιασμό του συγκεκριμένου χωρίου διατύπωσε την ενδιαφέρουσα άποψη ότι το κίτρινο χρώμα της εφυάλωσης στόχευε στη μίμηση του χρώματος του χρυσού.[96] Ενδια-

88. Αντωνάρας 2010, 313–14, με σχετική βιβλιογραφία· Ιγνατιάδου 2012, 222. Τα πολυτιμότερα σκεύη ήταν από ορεία κρύσταλλο και λοιπούς ημιπολύτιμους λίθους, ακολουθούσαν τα μεταλλικά (χρυσά, αργυρά, χάλκινα), κατόπιν τα γυάλινα, τα πήλινα, τα ξύλινα και τα δερμάτινα.

89. Αντωνάρας 2010, 313.

90. Ballian και Drandaki 2003· Mundell Mango 2007, 138–41· βλ. επίσης Böhlendorf-Arslan 2012α, 80–6. Μάλιστα τα αργυρά αυτά πινάκια ανήκαν όλα σε ένα σερβίτσιο (σετ), δεδομένου ότι το ένα τοποθετείτο μέσα στο άλλο, με πρώτο (δηλ. αυτό που τοποθετείτο υψηλότερα) το πινάκιο με την επιγραφή του Κωνσταντίνου, βλ. Mundell Mango 2007, 140.

91. Ivison 2000, 161–62, 170 κ.α.· Böhlendorf-Arslan 2012α, 86–9.

92. Arthur 1997, 537· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005, 125.

93. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Β2, 62–7· βλ. επίσης Gerstel 2007, 150· Σαράντη 2011, 534–35.

94. *ODB* 1, 399 (T.E. Gregory και A. Kazhdan).

95. Νικηφόρος Γρηγοράς, Ρωμαϊκή Ιστορία, Λόγος ΙΕ', σ. 788.

96. Ορλάνδος 1948, 224.

φέρον παρουσιάζει επίσης η μαρτυρία που μας προσφέρουν οι πηγές για τη συνήθεια φτωχότερων οικογενειών να δανείζονται από πιο εύπορους φίλους αργυρά επιτραπέζια σκεύη, όταν είχαν φιλοξενούμενους ή σε εξαιρετικές περιστάσεις (όπως στους γάμους), τα οποία με τη λήξη του δείπνου, τα επέστρεφαν.[97] Με εξαίρεση, πάντως, τα χρυσά και αργυρά σκεύη, που ευλόγως απευθύνονταν στα υψηλότερα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας, υπήρχαν και μεταλλικά σκεύη που προορίζονταν και για τα μεσαία στρώματα (ιδίως τα προϊόντα τοπικών εργαστηρίων).[98]

Όσον αφορά τα γυάλινα αγγεία, στη μεσοβυζαντινή εποχή δεν αποτελούν τόσο συχνό εύρημα όσο στην πρωτοβυζαντινή, ακόμα και σε καλά ανασκαμμένα σύνολα.[99]

Τα σκεύη από ξύλο ή δέρμα θα πρέπει να ήταν αρκετά διαδεδομένα,[100] ωστόσο δεν σώζονται παρά ελάχιστα παραδείγματα λόγω της φθαρτότητας των συγκεκριμένων υλικών. Πάντως, εκτός από τη φθαρτότητα, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα ξύλινα σκεύη, όταν ολοκλήρωναν τον προορισμό τους, θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως καύσιμη ύλη της εστίας του σπιτιού.[101] Εξαιρετική είναι η μαρτυρία των πολυάριθμων ξύλινων αντικειμένων που αποκαλύφθηκαν σε ναυάγια πλοίων στον λιμένα του Θεοδοσίου (Yenikapı) στην Κωνσταντινούπολη. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται ξύλινα πινάκια και κουτάλια, ορισμένα εκ των οποίων θα χρησιμοποιούνταν από το πλήρωμα των πλοίων.[102] Αυτό το στοιχείο μάς υπενθυμίζει ότι υπήρχαν με βεβαιότητα επιτραπέζια σκεύη από ξύλο ή μέταλλο που δεν έχουν σωθεί.[103] Άλλωστε φαίνεται πιο λογικό στα μεσαία νοικοκυριά να χρησιμοποιούσαν ξύλινα σκεύη για τις καθημερινές τους ανάγκες και τα εφυαλωμένα να αποτελούσαν, όπως συχνά έχει διατυπωθεί, το «καλό σερβίτσιο». Η εκδοχή αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι στη μεσοβυζαντινή

97. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Β2, 63, Τόμος Ε', 147–48.

98. Βλ. ενδεικτικά Mundell Mango 2001α, 89, 101: "Neither glass nor copper-metalware is per se a luxury material, except when specially prepared (for example, by 'bleaching' or by inlay) or when used in special circumstances (for example, when considered luxuries by foreign elites) …".

99. Stern 2010, 115. Όπως επισημαίνει πάντως ο Αναστάσιος Αντωνάρας (2010, 313), αυτό οφείλεται και στη «διαχρονικά ενδελεχή ανακύκλωση γυαλιού, που οδηγούσε τη συντριπτική πλειονότητα των σπασμένων αγγείων, όχι τόσο στους χρήσιμους για την αρχαιολογία αποθέτες, αλλά στα χωνευτήρια των τοπικών υαλουργείων». Ενδιαφέροντα γυάλινα ευρήματα έχουν βρεθεί στο Αμόριο, βλ. Lightfoot 2005.

100. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Β2, 62, Τόμος Ε', 146· Σαράντη 2011, 536–41· Sanders 2018, 100–1· βλ. επίσης Vroom 1998, 541 υποσ. 77. Πβ. Saradi 2014, 36–7, η οποία υποστηρίζει ότι στο Βυζάντιο η χρήση των ξύλινων σκευών δεν ήταν συχνή, στοιχείο που, σύμφωνα με την ίδια, υποδηλώνει ένα υψηλότερο επίπεδο διαβίωσης.

101. Van Oosten 2009, 7.

102. Στον λιμένα του Θεοδοσίου (Yenikapı), που λειτούργησε ως τον 11ο αι., αποκαλύφθηκαν, στο πλαίσιο των εργασιών του μετρό και της διάνοιξης υποθαλάσσιας σιδηροδρομικής σήραγγας, 37 ναυάγια πλοίων, που χρονολογούνται από τον 5ο ως τον 10ο αι. Για τις σημαντικές αυτές ανασκαφές βλ. ενδεικτικά Kocabaş 2013. Για τα ξύλινα αντικείμενα βλ. Gökçay 2010· βλ. επίσης Parani 2010, 151 (για τα ξύλινα κουτάλια από τις συγκεκριμένες έρευνες). Ως προς τη χρήση τους από το πλήρωμα των πλοίων, τα ξύλινα σκεύη φαίνεται πως προτιμούνταν όχι μόνο επειδή ήταν οικονομικά, αλλά και επειδή ήταν άθραυστα, ιδιότητα απαραίτητη για τα σκεύη ενός καραβιού.

103. Βλ. επίσης Karpozelos 1984, 30, για επιστολή μεσοβυζαντινών χρόνων στην οποία γίνεται αναφορά σε *κισσύβια μικρὰ ἀμφικύπελλα* (δύο μικρά ξύλινα κύπελλα). Για τα *κισσύβια* βλ. επίσης Σαράντη 2011, 538–39. Εξαιτίας της επιβλητικής παρουσίας της κεραμικής που κατέχει τη μερίδα του λέοντος μεταξύ των ανασκαφικών ευρημάτων λόγω της διατήρησής της, τείνουμε να ξεχνούμε ότι εξίσου κοινά θα ήταν και σκεύη από άλλο υλικό, βλ. Poblome 2013, 82: "Considering the durability of pottery as a material category and the way that other material categories, such as glass or metals, were recycled in antiquity or only survive in exceptional circumstances in the archaeological record, such as wood, leather or other organic matter, the quantities of registered sherds actually represent a distorted truth as to how pottery functioned proportionally compared to other objects in frequent use in past daily practices". Αυτό, βέβαια, όπως σημειώνει και ο ίδιος, δεν σήμαινε ότι η κεραμική συνιστούσε ένα προϊόν περιορισμένης παραγωγής. Βλ. επίσης Van Oosten 2009, 3: "… archaeologists are only able to observe the survival of the large quantities of ceramics and are not able to observe the importance of items of metal and wood, but this does not have to reflect the importance of those ceramics in the past".

εποχή δεν απαντούν συχνά κούπες ή πινάκια χωρίς εφυάλωση. Για τις καθημερινές ανάγκες θα προτιμούνταν σκεύη από ξύλο ή δέρμα.

ΣΥΝΟΨΗ

Τα σκεύη που απαντούν στο αργειακό υλικό ως προς την οικιακή τους χρήση διακρίνονται σε αγγεία μεταφοράς, σερβιρίσματος και αποθήκευσης υγρών (πρόχοι, αμφορίσκοι), προετοιμασίας και σερβιρίσματος φαγητού (αυτοθερμαινόμενα σκεύη), πόσης (κύπελλα, ποτήρια) και βρώσης (κούπες, πινάκια) καθώς και φωτιστικά σκεύη.

Τα μεσοβυζαντινά αγγεία, λόγω του μεγέθους τους, ιδίως τα πινάκια και οι μεγάλες βαθιές κούπες, φαίνεται πως αποτελούσαν ομαδικά σκεύη τροφής.

Λίγα αγγεία είχαν ταφική χρήση, ως κτερίσματα. Ξεχωρίζει το 579, ίσως από γυναικεία ταφή.

Στο παρόν υλικό δεν μαρτυρούνται, με τα ως τώρα δεδομένα, αγγεία με θρησκευτική χρήση, που ούτως ή άλλως απαντούν σπάνια (κυρίως επρόκειτο για άγια Ποτήρια και θυμιατήρια/κατζία).

Πολλές βάσεις λεπτεγχάρακτων και κουκκιδωτών φέρουν οπές ανάρτησης, ενώ λιγότερα αγγεία φέρουν οπές επιδιόρθωσης. Η διάνοιξή τους θα λάμβανε χώρα σε αγγειοπλαστεία από ειδικευμένους τεχνίτες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι οπές αυτές δεν απαντούν στα όψιμα δείγματα (εκτός από λίγες εξαιρέσεις), στοιχείο που επιβεβαιώνει τη μαζικότερη παραγωγή και τη συνακόλουθη μείωση του κόστους της εφυαλωμένης κεραμικής από τον 13ο αιώνα.

Η μεταγενέστερη κατεργασία ορισμένων δειγμάτων, κυρίως με γνώμονα της διακόσμησή τους, επιβεβαιώνει την αξία που είχε η εφυαλωμένη κεραμική αυτή την εποχή, ιδίως αυτή που έφερε εικονιστικές παραστάσεις, για τους κατόχους της.

Επιγραφές δεν απαντούν συχνά. Αυτό επιβεβαιώνεται και στο εξεταζόμενο υλικό, στο οποίο μόλις δύο αγγεία φέρουν εγχάρακτη επιγραφή (μία σκωπτική και μία δυσανάγνωστη). Σε ελαφρώς περισσότερα δείγματα υπάρχουν μεταγενέστερα χαράγματα στο εσωτερικό της βάσης τους.

Η έρευνα έχει δείξει ότι η εφυαλωμένη κεραμική είχε ως πρότυπο μεταλλικά σκεύη που θα ήταν πολύ ακριβά για τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Οι ανάγκες στην οικοσκευή των μεσαίων και φτωχικών νοικοκυριών θα καλύπτονταν κυρίως από ξύλινα σκεύη, που πιθανολογείται ότι θα ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Επίχρισμα – Εφυάλωση

5.1 ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ

Η κάλυψη των κεραμικών με επίχρισμα αποσκοπούσε πρωτίστως στη λείανση της επιφάνειάς τους από τα σημάδια της διαμόρφωσής τους στον τροχό και στην κάλυψη των πόρων τους, ενώ σταδιακά συνδέθηκε και με τη διακόσμησή τους. Ως προς τη σύσταση του επιχρίσματος, επρόκειτο για διάλυμα καθαρού πηλού αραιωμένο με νερό και όπως θα δούμε και με άλλα στοιχεία. Ο πηλός είτε προερχόταν από τον ίδιο πηλό με αυτόν που είχε κατασκευαστεί το αγγείο, είτε συνηθέστερα από διαφορετικό πηλό, προορισμένο για τη συγκεκριμένη χρήση. Αρκετά συχνά η εξωτερική επιφάνεια των ανοιχτών αγγείων καλυπτόταν με ένα ιδιαιτέρως λεπτόρρευστο επίχρισμα, το οποίο στην αγγλόφωνη ορολογία είναι γνωστό ως “wash”.

5.1.1 ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΛΕΥΚΟ ΠΗΛΟ

Παρ’ ότι η κεραμική από λευκό πηλό δεν φέρει κατά κανόνα επίχρισμα,[1] στο αργειακό υλικό σε αρκετά δείγματα παρατηρείται το αντίθετο, όπως στο μονόχρωμο 13, στο γραπτό πολύχρωμο 14 και στα γραπτά με πράσινο και καστανό χρώμα 15 και 16, που φέρουν λευκό επίχρισμα τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική τους επιφάνεια. Ωστόσο, το επίχρισμα στα παραπάνω δείγματα διαφέρει σε πάχος, πιθανώς και σε σύσταση. Όσον αφορά το εμπίεστο 1, η εξωτερική του επιφάνεια είναι καλυμμένη με ερυθρωπό χρώμα (περ. 7.5 YR 8/3), που όπως είδαμε είναι πιθανό να οφείλεται σε συγκέντρωση σιδήρου και να μην αποτελεί επίχρισμα.[2]

5.1.2 ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΕΡΥΘΡΟ ΠΗΛΟ

Στην κεραμική από ερυθρό πηλό, το επίχρισμα αποτελεί τον κανόνα, με εξαίρεση την πρώιμη κατηγορία που παρουσιάστηκε στην Υποενότητα 2.1.[3] Ωστόσο, σε λίγα θραύσματα της συγκεκριμένης κατηγορίας παρατηρείται η ύπαρξη σκοτεινού ερυθρού επιχρίσματος.[4] Επίσης, σε ορισμένα αυτοθερμαινόμενα σκεύη παρατηρείται στην εξωτερική τους επιφάνεια λεπτό στρώμα επιχρίσματος σε λευκωπό, καστανωπό ή ωχροκάστανο χρώμα.

Η κάλυψη της εσωτερικής επιφάνειας των ανοιχτών αγγείων με παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος αποτελεί μία από τις θεμελιώδεις αλλαγές στην εξέλιξη της βυζαντινής εφυαλω-

1. Βλ. Waksman κ.ά. 2007, 129, για αναλύσεις σε θραύσματα της ομάδας GWW I από τον Άγιο Πολύευκτο.
2. Waksman 2012, 149.
3. Ο Frederick Waagé υπήρξε από τους πρώτους που παρατήρησαν ότι η απουσία επιχρίσματος αποτελεί ένδειξη πρώιμης χρονολόγησης, βλ. Waagé 1933, 308: “The absence of a slip, especially over red clay, is an indication of early date in general but it is not necessarily valid in the case of the rougher kitchen ware”.
4. Αρ. 42 (ίσως στα αρ. 36, 40).

μένης κεραμικής.[5] Αποσκοπούσε προφανώς στη δημιουργία μιας καθαρής και ομαλής, χωρίς πόρους, επιφάνειας, ενός κατάλληλου υπόβαθρου για τη διακόσμηση. Στην περίπτωση αυτή δεν τίθεται θέμα προέλευσης από τον ίδιο πηλό με αυτόν που είχε κατασκευαστεί το αγγείο· πρόκειται για ειδικό μείγμα που θα είχε ως βάση τον χαλαζία αναμεμειγμένο με λευκή άργιλο.[6] Σε κάθε περίπτωση οι αναλύσεις των επιχρισμάτων είναι πολύ σημαντικές και η διεύρυνσή τους σε μεγαλύτερο δείγμα της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής έχει πολλά να προσφέρει στον εντοπισμό των εργαστηρίων και την αποκωδικοποίηση των πρακτικών τους.

Η κάλυψη της επιφάνειας του αγγείου με παχύ λευκό επίχρισμα έχει ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια μίμησης της κεραμικής από λευκό πηλό, που με τη σειρά της φαίνεται ότι μιμείται τον ισλαμικό υαλοποιημένο πηλό (fritware) και την κινεζική πορσελάνη.[7] Παράλληλα, όπως επισημαίνει ο Sanders, η πρακτική αυτή συνδέεται με τη μετάβαση από την αμιγώς χρηστική λειτουργία της εφυάλωσης στη διακοσμητική.[8]

Στην Κόρινθο, η πρακτική της επένδυσης των εφυαλωμένων αγγείων με λευκό επίχρισμα εμφανίζεται στην τελευταία ή στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 11ου αιώνα, ενώ σε άλλες πόλεις του κεντρικού και νότιου ελλαδικού χώρου, όπως η Θήβα και η Σπάρτη, από το β' τέταρτο ή τα μέσα του 12ου αιώνα.[9] Στο Άργος, φαίνεται πως η επένδυση των αγγείων με λευκό επίχρισμα δεν εμφανίζεται τόσο όψιμα, αλλά μάλλον στην ίδια περίπου εποχή με την Κόρινθο, στη γραπτή με πράσινο και καστανό Ι[10] και τη λεπτεγχάρακτη Ι κεραμική.[11] Έκτοτε η κάλυψη με λευκό επίχρισμα αποτελεί τον κανόνα για την εφυαλωμένη κεραμική, με εξαίρεση την κατηγορία της γραπτής με λευκό επίχρισμα, στην οποία το λευκό επίχρισμα αποτελούσε, όπως είδαμε, μέσο διακόσμησης και απαραίτητη προϋπόθεση για να ξεχωρίζει η τελευταία ήταν η μη κάλυψη της κύριας επιφάνειας του αγγείου με επίχρισμα.

Τα κύπελλα, όπως είδαμε, φέρουν σε ολόκληρη την επιφάνειά τους επίχρισμα,[12] ακόμα και στην επιφάνεια έδρασής τους, όπου συνήθως παρατηρείται συσσώρευση πηλού και επιχρίσματος καθιστώντας την έδρασή τους ασταθή. Όσον αφορά τα πινάκια και τις κούπες, εκτός από την εσωτερική επιφάνεια, το επίχρισμα συνήθως εκτείνεται μέχρι το άνω τμήμα της εξωτερικής, γύρω από το χείλος, επιφάνειας. Ενίοτε πιο κάτω υπάρχει πολύ λεπτό στρώμα λευκού ή ωχροκάστανου/ωχροκίτρινου επιχρίσματος (wash). Σπάνια καλύπτεται ολόκληρη η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου με παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος και όταν αυτό συμβαίνει, δηλώνει συνήθως την καλή ποιότητα του αγγείου.[13] Όπως είδαμε,

---

5. Η σπουδαιότητα αυτής της εξέλιξης έχει τονιστεί ιδιαίτερα από τον Guy Sanders (2000, 166· 2003α, 40). Μάλιστα η ύπαρξη ή μη επιχρίσματος και η λειτουργία του στο αγγείο αποτελεί βασικό κριτήριο στην τυπολογία του για τις διακοσμήσεις της εφυαλωμένης κεραμικής από ερυθρό πηλό: A. Unslipped, B. Slip Painted, C. Slip Background, βλ. Sanders 1995α, 60–9. Βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2006, 16–7· Papanikola-Bakirtzi 2008, 143.

6. Vogt 1992, 383· Σοφιανοπούλου κ.ά. 2004, 1123.

7. Dauterman Maguire και Maguire 1992, 4· Sanders 1995α, 239· 2000, 166· 2003β, 394· Armstrong κ.ά. 1997, 225–26. Στον ισλαμικό κόσμο, στον 12ο αι., επινοήθηκε ο υαλοποιημένος πηλός, γνωστός στην αγγλόφωνη ορολογία ως "fritware", ο οποίος περιείχε κυρίως θρυμματισμένο χαλαζία, με μικρή ποσότητα λευκού πηλού και υαλώματος και φαίνεται πως μιμείτο την κινεζική πορσελάνη, βλ. Watson 2004, 24, 25, 41, 54.

8. Sanders 2000, 166· 2003α, 40· 2003β, 394.

9. Sanders 2003β, 394.

10. Αρ. 110–14.

11. Αρ. 256–57.

12. Εξαίρεση αποτελεί το γραπτό με πράσινο και καστανό ΙΙΙ, 238, που φέρει επίχρισμα στην εξωτερική του επιφάνεια και μόνο στο άνω τμήμα της εσωτερικής, ακολουθώντας ως πιο όψιμο, τις τάσεις της εποχής.

13. Την πρακτική αυτή τη συναντούμε αρκετά συχνά στα πολύ καλής ποιότητας λεπτεγχάρακτα, αδρεγχάρακτα και επιπεδόγλυφα αγγεία (βλ. π.χ. αρ. 286–88, 292 κ.ά.).

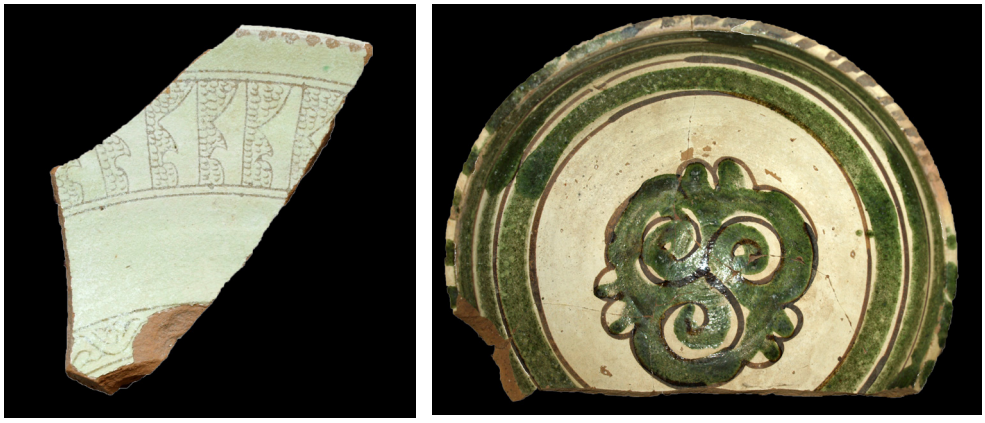

Εικ. 28. Άργος, Οικόπεδο Γκαλέτση, Τμήμα πινακίου (αρ. 286), Λεπτεγχάρακτη ΙΙ κεραμική, μέσα-γ' τέτ. 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 29. Άργος, Οικόπεδο Ρούσσου, Κούπα (αρ. 213), Γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙΙ κεραμική, δ' τέτ. 12ου – α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

ορισμένα αγγεία σώζουν στην εξωτερική τους επιφάνεια αποτυπώματα από τα δάχτυλα του κεραμέα κατά τη διαδικασία κάλυψης του αγγείου με επίχρισμα (Εικ. 14).[14] Στα κλειστά αγγεία, όπως είναι φυσικό, το επίχρισμα καλύπτει την εξωτερική τους επιφάνεια.

Η καθαρότητα και το πάχος του επιχρίσματος είχαν βαρύνοντα ρόλο στην ποιότητα του αγγείου. Η ύπαρξη και μόνο ενός καθαρού λευκού επιχρίσματος, ομοιογενώς τοποθετημένου σε παχύ στρώμα, προσέδιδε στο αγγείο ένα υψηλό αισθητικό αποτέλεσμα, ανεξάρτητα από την ποιότητα του πηλού και των λοιπών κατασκευαστικών του στοιχείων, όπως είναι η περίπτωση ορισμένων λεπτεγχάρακτων (Εικ. 28)[15] και ορισμένων μη εφυαλωμένων γραπτών με πράσινο και καστανό ΙΙΙ (Εικ. 29).[16] Στα πιο όψιμα δείγματα του εξετασθέντος υλικού, το καθαρό λευκό επίχρισμα σπανίζει. Κυριαρχούν τα υπόλευκα, ωχροκάστανα ή και φαιά επιχρίσματα, που προσέδιδαν ένα μουντό, βαρύ αισθητικό αποτέλεσμα, το οποίο σε συνδυασμό και με τους σκοτεινούς τόνους της εφυάλωσης, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την προσπάθεια δημιουργίας μιας «καθαρής» εικόνας στην κεραμική του 12ου αιώνα.

ΣΥΝΟΨΗ

Το επίχρισμα αποτελεί ειδικό μείγμα πηλού και άλλων στοιχείων που καθιστά ομαλή, λεία και χωρίς πόρους την επιφάνεια των αγγείων.

Στην πρώιμη εφυαλωμένη κεραμική από ερυθρό πηλό δεν απαντά η πρακτική της κάλυψης με λευκό επίχρισμα.

Στον όψιμο 11ο/πρώιμο 12ο αιώνα η κάλυψη της εσωτερικής επιφάνειας των ανοιχτών αγγείων με παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος αποτέλεσε μια θεμελιώδη αλλαγή στην ιστορία της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής από ερυθρό πηλό. Ουσιαστικά αποτέλεσε την προϋπόθεση για την ανάπτυξη όλων σχεδόν των κατηγοριών διακόσμησης του 12ου αιώνα, ιδίως της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα και των εγχάρακτων διακοσμήσεων.

Η επικρατέστερη ερμηνεία για την πρακτική της κάλυψης των αγγείων με παχύ στρώμα

14. Αρ. 213 (γραπτό με πράσινο και καστανό χρώμα ΙΙΙ), 375 (λεπτεγχάρακτο ΙΙ), 559 (γραπτό λεπτεγχάρακτο). Βλ. επίσης Οικονόμου-Laniado 2006, 345, εικ. 4, για ίχνη των δαχτύλων του κεραμέα σε σταμνίο από το οικόπεδο Τσίτσου (οδ. Εθνικής Αντίστασης).
15. Αρ. 286–90, 293–96.
16. Αρ. 213, 221, 242.

λευκού επιχρίσματος είναι ότι τουλάχιστον αρχικά (στον πρώιμο 12ο αιώνα) οι κεραμείς προσπαθούσαν να μιμηθούν την κεραμική από λευκό πηλό.

Επιχρίσματα μεγάλης καθαρότητας απαντούν συνήθως σε καλής ποιότητας αγγεία και αποτελούσαν καθοριστικό παράγοντα για το τελικό αισθητικό αποτέλεσμα της διακόσμησής τους.

Από τα τέλη του 12ου αιώνα η ποιότητα των επιχρισμάτων φθίνει, με συνέπεια να κάνουν την εμφάνισή τους όλο και πιο συχνά ωχρά, φαιά και εν γένει πιο σκοτεινά επιχρίσματα, που προσέδιδαν στα κεραμικά ένα μέτριο αισθητικό αποτέλεσμα.

5.2 ΕΦΥΑΛΩΣΗ[17]

5.2.1. ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΦΥΑΛΩΣΗΣ

Με τον όρο εφυάλωση[18] ή υάλωμα εννοείται το υαλώδες στρώμα, διάφανο ή αδιάφανο, που καλύπτει την επιφάνεια του αγγείου. Τα υαλώματα, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως άμορφα στερεά, αποτελούνται από τρία βασικά συστατικά: α) το διοξείδιο του πυριτίου (SiO_2) που αποτελεί τη βάση τους, β) τα ευτηκτικά οξείδια μετάλλων που κατεβάζουν το σημείο τήξης του δύστηκτου διοξειδίου του πυριτίου, όπως είναι τα οξείδια ή οι ενώσεις του νατρίου (Na), του καλίου (K), του ασβεστίου (Ca), του μολύβδου (Pb) κ.ά.,[19] γ) τα μεταλλικά οξείδια που προσδίδουν χρώμα στα υαλώματα, όπως του σιδήρου (Fe) ή του χαλκού (Cu). Ανάλογα με το είδος του κύριου ευτηκτικού υλικού, τα υαλώματα διακρίνονται σε κατηγορίες, όπως τα μολυβδούχα και τα αλκαλικά.[20]

Η επένδυση των αγγείων με υαλώματα είχε μακρά παράδοση στην Ανατολή και συγκεκριμένα στη Μεσοποταμία, όπου η κάλυψη των αγγείων με αλκαλικά υαλώματα ήταν γνωστή από το 1.500 π.Χ.[21] Η μολυβδούχος εφυάλωση επινοήθηκε πολύ αργότερα στον 1ο αιώνα π.Χ., στην εποχή του Αυγούστου (31 π.Χ.–14 μ.Χ.) και τα πρώτα δείγματά της εντοπίζονται στη Μικρά Ασία (Ταρσός, Κλαζομενές, Σμύρνη, Πέργη).[22] Εκτός από ορισμένες περιοχές, η εφυαλωμένη κεραμική με μολυβδούχο εφυάλωση αποτελούσε μια μικρή κατηγορία στη ρωμαϊκή εποχή.[23] Στον ελλαδικό χώρο έχει βρεθεί σε αρκετές περιοχές·[24] στο δε Άργος είναι γνωστά μόλις δύο θραύσματα που χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ. – α' μισό του 1ου αι. μ.Χ.[25]

Όσον αφορά την πρωτοβυζαντινή εποχή, φαίνεται ότι σε κάποιες περιοχές η παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής, σε περιορισμένη συνήθως ποσότητα, υπήρξε αδιάκοπη.[26] Το ζήτημα είναι

17. Εδώ δεν εξετάζεται η εφυάλωση ως διακόσμηση αλλά ως επένδυση του αγγείου.
18. Η λέξη προέρχεται από το ἐπί + ὕαλος.
19. Το διοξείδιο του πυριτίου τήκεται στους 1.700ºC, ενώ με την προσθήκη ευτηκτικών οξειδίων μετάλλων, όπως ο μόλυβδος, η τήξη επιτυγχάνεται στους 800–1.000ºC (Rye 1981, 44–5). Η Μαρία Βογιατζόγλου (1985, 52) αναφέρει χαρακτηριστικά: «... σ' ένα γυάλωμα τα πυριτικά αποτελούν το σκελετό του ενώ τα οξείδια των μετάλλων τη σάρκα του, από την άποψη ότι τα πυριτικά είναι η βασική ουσία του γυαλώματος».
20. Rye 1981, 45–6.
21. Paynter και Tite 2001, 239, 245–47. Οι S. Paynter και M. Tite (2001, 245–46) αποδίδουν την επινόηση της αλκαλικής εφυάλωσης στη Μεσοποταμία λόγω της εκεί εξέλιξης της υαλουργίας, αναφέροντας χαρακτηριστικά: "Therefore it is likely that glass technology provided not only the means, but also the inspiration, for the glazing of clay objects."
22. Abadie-Reynal 2007, 147· Greene 2007, 653–55· Τριβυζαδάκη 2008, 30–1· Walton και Tite 2010, 733.
23. Πούλου-Παπαδημητρίου 2004, 209· Greene 2007, 654, 661.
24. Βλ. ενδεικτικά Abadie-Reynal 2007, 147· Greene 2007, 654· Hayes 2008, 57–8, 206–12.
25. Abadie-Reynal 2005, 39, εικ. 3· 2007, 148 αρ. 231–32, πίν. 33.
26. Spieser 1991, 250· Dark 2001, 59· François 2001, 97· François και Spieser 2010, 324· Waksman κ.ά. 2007, 129· Τριβυζαδάκη 2008, 30.

σύνθετο και η έρευνά του βρίσκεται σε εξέλιξη. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιοχές του Μέσου Δούναβη, διότι η εφυαλωμένη κεραμική στον 4ο–5ο αιώνα εμφανίζεται εκεί σε μεγάλη ποσότητα και το γεγονός αυτό έχει συνδεθεί με την παρουσία του ρωμαϊκού στρατού.[27] Πρωτοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, η οποία χρονολογείται πιο όψιμα, κυρίως στον 6ο–7ο αιώνα, έχει βρεθεί σε διάφορες θέσεις της αυτοκρατορίας, συνήθως όμως σε μικρή ποσότητα.[28]

5.2.2 ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Η παραγωγή βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής κυρίως από τον 9ο αιώνα και εξής αποτελεί ένα θέμα που έχει απασχολήσει και εξακολουθεί να απασχολεί έντονα τους ερευνητές. Οι περισσότεροι υποθέτουν ότι προήλθε από την εφυαλωμένη κεραμική της Ιταλίας[29] ή/και των Βαλκανίων, ενώ υπάρχει και η άποψη ότι προήλθε από εργαστήρια της Ανατολής.[30] Διαφωτιστικές υπήρξαν οι αρχαιομετρικές αναλύσεις των S.Y. Waksman, A. Bouquillon, N. Cantin και I. Katona, σύμφωνα με τις οποίες η δεύτερη περίπτωση, τουλάχιστον όσον αφορά την άμεση επιρροή, θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί, δεδομένου ότι τα δείγματα εφυαλωμένης κεραμικής από λευκό πηλό από τον Άγιο Πολύευκτο της Κωνσταντινούπολης παρουσιάζουν κοινή σύσταση με αντίστοιχη κεραμική από τη Σερβία και τη νότια Γαλλία.[31]

Το βέβαιο είναι ότι η παραγωγή της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής αποτέλεσε μια θεμελιώδη αλλαγή, μια τομή με τον αρχαίο κόσμο, διότι μέχρι τον 7ο αιώνα η λεπτή επιτραπέζια κεραμική εξακολουθούσε να είναι η ερυθροβαφής. Ωστόσο, από την περίοδο εκείνη η Κωνσταντινούπολη σταμάτησε να εισάγει τη συγκεκριμένη κεραμική, πιθανώς λόγω του κλεισίματος των εργαστηρίων που την παρήγαν, στο πλαίσιο των ριζικών αλλαγών που έλαβαν χώρα στους μεταβατικούς αιώνες. Αυτό ίσως έδωσε το έναυσμα να ενεργοποιηθεί η παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής στη βυζαντινή πρωτεύουσα και στην άμεση σφαίρα επιρροής της.[32]

---

27. Cvjetićanin 2006, 147–49, 202–3: "The main conclusion is that the diffusion of the Late Roman glazed pottery is linked with the function of the site and its position within the administrative and military organization of the Roman state. (...) it can be concluded that Roman soldiers, a major or main part of that population, e.g. troops permanently stationed in these border regions (*riparenses/limitanei*), are the main consumers of the glazed pottery" (στο ίδιο, 202–3). Βλ. επίσης Greene 2007, 661.

28. Βλ. ενδεικτικά Bass 1982, 165–67 αρ. P1–4, εικ. 8:9· Γερούση 1992–1993, 258–59, 266–67, σχέδ. 7, πίν. 50α· Sanders 1995α, 305· Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 239–40· 2004, 213–18· 2011, 390· Μαρκή 2004, 44, εικ. 36· Yangaki 2005, 131–33· Τριβυζαδάκη 2008· Blondé κ.ά. 2003, 774, εικ. 3· Πετρίδης 2018, 36–7.

29. Hayes 1992, 15, ο οποίος μάλιστα θεωρούσε ότι κομβικό ρόλο στη διάδοσή της είχε η Ραβέννα. Με την άποψη αυτή τάσσεται και η François (2001, 97), σε αντίθεση με τους Whitehouse (1967, 84) και Gelichi (2000, 135–36), οι οποίοι πιστεύουν ότι υπήρχε παύση στην παραγωγή της Ιταλίας στον 4ο–5ο αι. και ότι επανεμφανίστηκε από το β' μισό του 8ου αι. με τη λεγόμενη "ceramica a vetrina pesante" και την υποομάδα της "Forum Ware" υπό την επίδραση των Βυζαντινών. Ο Dark (2001, 60, 61) δεν αποκλείει το ενδεχόμενο βυζαντινοί και Ιταλοί κεραμοποιοί να εφάρμοσαν την πρακτική της εφυάλωσης περίπου ταυτόχρονα, αλλά σε διαφορετικά μέρη.

30. Ευγενίδου 1982β, 62· Dark 2001, 61.

31. Waksman κ.ά. 2007. Οι Waksman – Bouquillon – Cantin – Katona διαπίστωσαν ότι τόσο ο πηλός όσο και τα υαλώματα των πρώιμων δειγμάτων (5ου–9ου αι.) από την Κωνσταντινούπολη, τη Σερβία (Πρώτη Ιουστινιανή) και τη ΝΑ Γαλλία (Saint-Blaise, Hyères) διαφέρουν από τα αντίστοιχα της Μέσης Ανατολής (βασιλική Αγίου Συμεώνος στη βόρεια Συρία). Τα πρώτα έχουν καολινιτικούς πηλούς και εφυάλωση με υψηλή συγκέντρωση μολύβδου και αργιλίου, ενώ τα τελευταία έχουν ασβεστούχους πηλούς με εφυάλωση πλούσια σε μόλυβδο αλλά φτωχή σε αργίλιο. Οι ερευνητές καταλήγουν: "These results support the hypothesis of a reintroduction of the glazing technique in Byzantium via regions which were then the Western provinces of the Byzantine empire, rather than due to an Eastern input" (Waksman κ.ά. 2007, 134). Επισημαίνουν, ωστόσο, ότι για ασφαλέστερα συμπεράσματα απαιτείται ευρύτερη δειγματοληψία.

32. Όλοι σχεδόν οι μελετητές επισημαίνουν ότι η παύση της παραγωγής της ερυθροβαφούς κεραμικής γύρω στα μέσα/τέλη του 7ου αι. συνιστά ένα σύνθετο φαινόμενο, που συνδέεται σαφώς με τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής, βλ. ενδεικτικά Hayes 1992, 3–4· Gelichi 2000, 116–18· D'Amico 2007, 217–18·

Όπως και να έχει, η μαζικότερη παραγωγή της εφυαλωμένης κεραμικής αποτελεί ουσιαστικά ένα μεσαιωνικό φαινόμενο που σίγουρα δεν αφορά μόνο το Βυζάντιο· σταδιακά από τον 9ο αιώνα αποτελεί ένα βασικό είδος κεραμικής σε περιοχές από τη Δύση ως τη Μέση Ανατολή[33] και όχι μια μικρή κατηγορία όπως ήταν στη ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή εποχή.[34]

Συνεπώς, το ερώτημα που θα πρέπει να μας απασχολήσει δεν είναι τόσο το από πού ήρθε η τεχνική στην πρωτεύουσα, διότι αποτελούσε μια ήδη γνωστή τεχνική, αλλά κυρίως γιατί η πρωτεύουσα ενεργοποιεί στα εδάφη της ή στην άμεση σφαίρα επιρροής της από τον 7ο αιώνα εργαστήρια που παράγουν ένα νέο είδος κεραμικής από λευκό πηλό που καλύπτεται με εφυάλωση.[35]

5.2.3 ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΦΥΑΛΩΣΗΣ

Η εφυάλωση των βυζαντινών αγγείων ήταν πάντοτε μολυβδούχος (με εξαίρεση ορισμένα κεραμικά από λευκό πηλό)[36] και αρκετά ομοιογενής.[37] Η μολυβδούχος εφυάλωση είναι εύτηκτη, με θερμοκρασία τήξης γύρω στους 650–850°C,[38] ελέγχεται εύκολα, είναι αρκετά ανθεκτική σε σκεύη καθημερινής χρήσης,[39] αλλά έχει το μειονέκτημα της διάχυσης των χρωμάτων της διακόσμησης (λόγω ακριβώς της εύκολης τήξης της)[40] και βέβαια το ότι μπορεί να αποβεί δη-

---

Lightfoot 2007, 284–86. Όπως θα δούμε στην Υποενότητα 7.1.1, δεν έχουν ακόμα βρεθεί σαφή στοιχεία παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής από λευκό πηλό στην Κωνσταντινούπολη.

33. Στη Μέση Ανατολή, πριν από την εξάπλωση του Ισλάμ, η παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής ήταν πολύ περιορισμένη, ενώ από τον 9ο αι. κ.ε. διαδόθηκε ευρέως και σε μεγάλη γκάμα τεχνικών διακόσμησης (Watson 2004, 35). Ο Watson (2004, 45) αναφέρει χαρακτηριστικά: "The Islamic period is characterized above all in the decorative arts by the extraordinary development of glazed ceramics. At first the development was slow and the products of the earliest Islamic periods in the 7th century cannot be distinguished from what went before. But the established production of rich and sophisticated kinds of pottery across the Islamic world by the 9th century indicates that an industrial revolution of considerable proportion had taken place. It introduced glazed-ceramic production to places that previously had never made it, and knew of it only as a rare and exotic import".

34. Δυστυχώς, η αυξανόμενη εξειδίκευση στη μελέτη της μεσαιωνικής κεραμικής στον ευρωπαϊκό χώρο δεν βοήθησε στο να εξαχθούν ευρύτερα συμπεράσματα ως προς την εφυάλωση στον μεσαιωνικό κόσμο εν γένει. Στο πλαίσιο αυτό εξαιρετικά σημαντική είναι η συμβολή της Association Internationale pour l'Étude des Céramiques Médiévales et Modernes en Méditerranée, με εξέχουσα περίπτωση τα πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, βλ. Μπακιρτζής 2003β.

35. Βλ. επίσης Watson 2004, 46–7, για αντίστοιχο προβληματισμό στην ισλαμική κεραμική.

36. Από τις χημικές αναλύσεις των Waksman – Bouquillon – Cantin – Katona, προκύπτει ότι ορισμένα πιο όψιμα κεραμικά από λευκό πηλό, φέρουν αλκαλικά υαλώματα. Οι ίδιοι καταλήγουν ότι σε κάποια χρονική στιγμή, που δεν έχει ακόμα με σαφήνεια προσδιοριστεί, παρατηρείται στροφή προς πιο αλκαλικά υαλώματα και ερμηνεύουν αυτήν την τάση σε επιρροή από την κεραμική της Μέσης Ανατολής, βλ. Waksman κ.ά. 2007, 134. Ο Hayes (1992, 29–30) είχε εντοπίσει αυτή την ομάδα στην GWW III: "..., a series of wares appears with a glaze of different composition (one may suspect an alkaline element) with a strong tendency to decay, forming a hard brownish crust difficult to detach". Αλκαλική εφυάλωση έχει εντοπιστεί και σε αρχιτεκτονική γραπτή πολύχρωμη κεραμική από λευκό πηλό, βλ. Vogt κ.ά. 1997, 55. Βλ. και αρ. 15–16 παρόντος υλικού, που θα εξετάσουμε πιο κάτω.

37. Armstrong κ.ά.1997, 229.

38. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν αρχαιομετρικές αναλύσεις σε υστεροβυζαντινά και μεταβυζαντινά όστρακα από τη Θεσσαλονίκη, από τις οποίες προκύπτει ότι η δεύτερη όπτηση (που αφορούσε την εφυάλωση) δεν φαίνεται να ξεπερνούσε τους 650°C, βλ. Σοφιανοπούλου κ.ά. 2004, 1125: «... το γεγονός ότι ενώ προσδιορίζεται μόλυβδος στα κεραμικά δεν προσδιορίζεται αντίστοιχα η ορυκτολογική φάση του μολύβδου σημαίνει ότι το ψήσιμο των εφυαλωμένων κεραμικών πιθανόν σταματούσε πριν ξεπεράσει η θερμοκρασία στο στρώμα του κεραμικού τους 650°C».

39. Γενικά, τα μολυβδούχα υαλώματα θεωρούνται τεχνολογικά αρτιότερα από τα αλκαλικά· είναι πιο εύτηκτα και δεν έχουν την τάση να ραγίζουν μετά το ψήσιμο (Greene 2007, 660).

40. Watson 2004, 28.

λητηριώδης.[41] Η μολυβδούχος εφυάλωση είναι διαφανής, τονίζοντας το χρώμα του πηλού που καλύπτει, και μπορεί να γίνει πολύ στιλπνή. Με την προσθήκη οξειδίου του χαλκού σε οξειδωτικό περιβάλλον λαμβάνει πράσινο χρώμα, με του σιδήρου κίτρινο έως καστανό (ανάλογα με την περιεκτικότητά του στο υάλωμα) και με οξείδιο του μαγγανίου, όταν συνδυάζεται με οξείδιο του σιδήρου, μελανοκάστανο ή μελανό.[42] Εκτός από τη σύστασή της, το τελικό της χρώμα εξαρτάται από το βαθμό καθαρότητάς της, την ύπαρξη ή μη επιχρίσματος και τις συνθήκες όπτησης.[43]

Η παρασκευή, ο χρωματισμός και η εφαρμογή της εφυάλωσης στην κεραμική συνιστούσε μια κοπιώδη εργασία που απαιτούσε τεχνογνωσία και εξειδίκευση.[44] Η εφυάλωση εφαρμοζόταν είτε ως αιώρημα με κάποιο εργαλείο (ίσως κουτάλα)[45] ή με εμβάπτιση του αγγείου στο αιώρημα, είτε σπανιότερα με μορφή σκόνης. Αρχικά φαίνεται ότι αποσκοπούσε στη στεγανοποίηση των αγγείων, στοιχείο που επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι τα πρωιμότερα αγγεία, όπως τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, φέρουν εφυάλωση μόνο στην επιφάνεια που δεχόταν την τροφή. Μετά την υιοθέτηση της πρακτικής της εφαρμογής λευκού επιχρίσματος, στόχευε πρωτίστως στη διακόσμησή τους.[46]

Παρ' ότι δεν παρουσιάζονται θεμελιώδεις αλλαγές στην τεχνική της εφυάλωσης στη βυζαντινή εποχή,[47] δεν λείπουν οι προσπάθειες βελτίωσης στην παρασκευή της από πλευράς των κεραμοποιών. Σε πιθανολογούμενο κεραμοποιείο του 12ου–15ου αιώνα, που ήλθε στο φως σε σωστική ανασκαφή στη Βέροια, βρέθηκαν τεμάχια λιθαργύρου, που, σύμφωνα με τη Μελίνα Παϊσίδου, ενδέχεται να χρησίμευαν στην απομόνωση του μολύβδου που προοριζόταν για τα υαλώματα.[48]

---

41. Βλ. ενδεικτικά François 1995, 27–8. Πολλοί μελετητές είναι σχεδόν βέβαιοι ότι στην αρχαιότητα αλλά και στη μεσαιωνική εποχή, οι κεραμείς αγνοούσαν αυτό το στοιχείο, βλ. ενδεικτικά Caiger-Smith 1973, 221–22· Rye 1981, 45.

42. Βλ. ενδεικτικά Σοφιανοπούλου κ.ά. 2004, 1124· Waksman κ.ά. 2007, 130. Στην αλκαλική εφυάλωση, τα συγκεκριμένα οξείδια δίνουν διαφορετικά χρώματα. Για παράδειγμα το οξείδιο του χαλκού μαζί με οξείδια του νατρίου και του καλίου δίνει κυανό/κυανοπράσινο χρώμα (Σοφιανοπούλου κ.ά. 2004, 1124· Watson 2004, 28). Για περισσότερα στοιχεία ως προς τα χρώματα της εφυάλωσης, βλ. Sanders 1995α, 60–2 (για την κεραμική από ερυθρό πηλό) και 70–1 (για την κεραμική από λευκό πηλό).

43. Στην Κόρινθο έχουν βρεθεί μικροσκοπικά ημισφαιρικά/ελλειψοειδή αγγεία, για τα οποία ο Morgan (1942, 25, εικ. 17 b-e) υπέθετε ότι χρησιμοποιούνταν για την κονιορτοποίηση και ανάμειξη των μεταλλικών στοιχείων των υαλωμάτων. Ωστόσο, τα μικκύλα αυτά αγγεία φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν ευρύτερα για την επεξεργασία μετάλλων και μάλλον συνδέονται με μεταλλουργεία, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 101 αρ. 87 (Π. Καμπάνης)· Antonaras 2016, 160, εικ. 220, 222 (παρόμοια αγγεία, πιθανώς πρωτοβυζαντινής εποχής, από τη Θεσσαλονίκη).

44. Βλ. ενδεικτικά François 1995, 25–7· για τη νεότερη κεραμική βλ. Παπαδόπουλος 1999, 54–5. Σύμφωνα με τη Roos van Oosten (2009, 12), ο μόλυβδος αποτελούσε την πιο δαπανηρή πρώτη ύλη ενός κεραμοποιού. Σε αυτό αποδίδει η μελετήτρια τη διπλή όπτηση των αγγείων, ούτως ώστε να μειώνονται οι πιθανότητες άσκοπης σπατάλης του. Βλ. επίσης Sanders 2018, 93.

45. Για τη χρήση της κουτάλας στα σύγχρονα εργαστήρια βλ. ενδεικτικά Βαλαβάνης 1990, 38.

46. Sanders 1995β, 454· Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 238· 2004, 211· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 52. Υπάρχουν, βέβαια, και εξαιρέσεις. Σε πρώιμα αγγεία, όπως αυτά της Ελεύθερνας, η εφυάλωση εξυπηρετούσε και διακοσμητικούς σκοπούς, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 239–40· 2004, 213, 215· Yangaki 2005, 133.

47. François 2001, 97. Ως προς αυτό, οι Armstrong – Hatcher – Tite (1997, 229) παρατηρούν: "... there are no obvious changes in Byzantine glazing technology from the ninth until the thirteenth centuries, when other aspects of ceramic production underwent radical changes, and, in particular, very similar high lead transparent glazes are used for both the White Wares and the Red Wares. This means there were no external stimuli from technological sources which might have brought about the great change from centralized to dispersed production of Byzantine glazed ceramics".

48. Παϊσίδου 1995β, 71 υποσ. 2.

5.2.4 Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Κεραμική από λευκό πηλό

Η εφυάλωση της κεραμικής από λευκό πηλό του εξεταζόμενου υλικού παρουσιάζει σχετική ποικιλία. Ως προς το χρώμα κυριαρχεί το πράσινο και το κιτρινοπράσινο ή κιτρινοκάστανο. Λίγα δείγματα έχουν άχρωμη εφυάλωση,[49] τα οποία δεν είναι τυχαίο ότι είναι τα μόνα που φέρουν γραπτή διακόσμηση (πολύχρωμη ή σε πράσινο και καστανό χρώμα), όπου η άχρωμη ήταν η πλέον κατάλληλη για την ανάδειξή της. Σε υφή και ποιότητα η εφυάλωση ποικίλλει· άλλοτε είναι λεπτή, άλλοτε παχιά, άλλοτε στιλπνή, άλλοτε θαμπή.[50]

Κοινό χαρακτηριστικό πολλών δειγμάτων αποτελεί η πορώδης κύρια επιφάνεια, καθώς και οι σκοτεινές καστανές ή ερυθρωπές στιγμές.[51] Επιπροσθετα, η εφυάλωση των 10 και 11 παρουσιάζει κηλίδες σε πιο σκούρο πράσινο χρώμα, στοιχείο που χαρακτηρίζει πολλά κεραμικά από λευκό πηλό και όπως είδαμε ενδέχεται να οφείλεται σε ατελή ανάμειξη των συστατικών της εφυάλωσης. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις οι κηλίδες αυτές θα πρέπει να αποτελούσαν ένα μέσο διακόσμησης,[52] όπως πιθανώς συμβαίνει και στα 10 και 11 του εξετασθέντος υλικού.

Η εφυάλωση των δύο γραπτών με πράσινο και καστανό χρώμα δειγμάτων 15 και 16 έχει διαφορετική μακροσκοπική εικόνα. Είναι θαμπή και παρουσιάζει πολύ καλή πρόσφυση με την κεραμική ύλη καθώς και με τα χρώματα της διακόσμησης. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για αλκαλική εφυάλωση, ωστόσο αυτό μπορεί να ελεγχθεί μόνο με χημικές αναλύσεις.

Κεραμική από ερυθρό πηλό

Το πλούσιο αργειακό υλικό στην κεραμική από ερυθρό πηλό μάς επιτρέπει τη διαπίστωση σαφών τάσεων και στοιχείων εξέλιξης στη μεσοβυζαντινή εφυάλωση.

Στην εφυαλωμένη κεραμική χωρίς επίχρισμα, στην οποία η εφυάλωση έχει κατά κανόνα χαρακτήρα χρηστικό, κυριαρχεί η καστανή και η λαδοκάστανη. Ουσιαστικά πρόκειται για ανοιχτή καστανή ή πράσινη εφυάλωση, η οποία λόγω της απουσίας λευκού επιχρίσματος, αλλά και λόγω του πάχους της, φαίνεται πιο σκοτεινή. Η εφυάλωση των πρώιμων δειγμάτων, εκτός από παχύρρευστη, είναι κατά κανόνα αρκετά στιλπνή. Στα αυτοθερμαινόμενα σκεύη καλύπτει σχεδόν πάντοτε την εσωτερική επιφάνεια της συμφυούς κούπας/πινακίου μαζί με το χείλος, που προοριζόταν για την τοποθέτηση της τροφής, ενώ στα πιο προσεγμένα, που φέρουν έξεργη ή επίθετη διακόσμηση, η εφυάλωση καλύπτει και την εξωτερική επιφάνεια των σκευών. Στο Άργος, υπάρχουν και λιγοστά αυτοθερμαινόμενα σκεύη, τα οποία δεν φέρουν καθόλου εφυάλωση (Εικ. 17), στοιχείο που απαντά και σε αυτοθερμαινόμενα σκεύη από το Βουθρωτό της Αλβανίας.[53]

Από τα τέλη του 11ου/πρώιμο 12ο αιώνα, με την εμφάνιση των πρώτων γραπτών τεχνικών διακόσμησης, όπως της γραπτής με λευκό επίχρισμα Ι συμπεριλαμβανομένης και της διάστικτης, η εφυάλωση αποκτά σταδιακά κυρίως διακοσμητικό χαρακτήρα. Είναι κατά κανόνα καλής ποιότητας, στιλπνή, σε ποικιλία χρωμάτων (άχρωμη, κιτρινωπή, πράσινη κ.ά.). Γενικά,

49. Αρ. 14–6.
50. Ως προς τη στιλπνότητα, εξαρτάται κατά πολύ και από τις συνθήκες εναπόθεσης της κεραμικής στο χώμα.
51. Αρ. 1–2, 7–10.
52. Sanders 1995α, 71.
53. Kamani 2011, 124–25, εικ. 7.

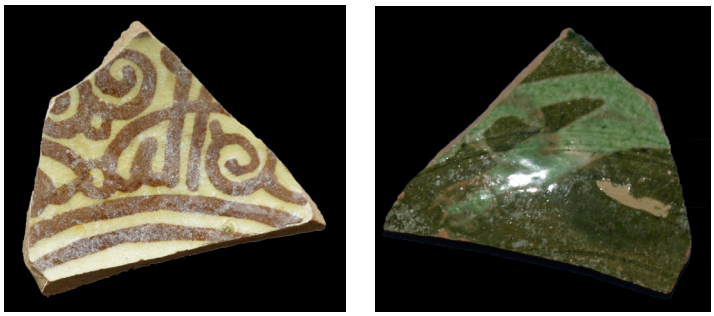

Εικ. 30. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου (αρ. 101), Γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα κεραμική, β' τέτ.-μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

προτιμώνται οι ανοιχτοί τόνοι, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις το ανοιχτό κιτρινωπό ή πρασινωπό χρώμα σε γραπτά αγγεία οφείλεται στη διάχυση των χρωμάτων της διακόσμησης.

Από τα μέσα του 12ου αιώνα, κυρίως στην ομάδα της γραπτής με πράσινο και καστανό ΙΙ κεραμικής, η εφυάλωση γίνεται σαφώς λεπτότερη, ίσως γιατί με τον τρόπο αυτό αναδεικνυόταν καλύτερα η γραπτή διακόσμηση. Λεπτή είναι και σε πολλά λεπτεγχάρακτα, γραπτά λεπτεγχάρακτα και αδρεγχάρακτα, στα οποία κυριαρχεί η άχρωμη, η κιτρινωπή ή κιτρινοπράσινη εφυάλωση. Όπως είδαμε, ο Αναστάσιος Ορλάνδος υπέθεσε ότι το κίτρινο χρώμα της εφυάλωσης ίσως μιμείτο το χρώμα του χρυσού.[54]

Στα κύπελλα η εφυάλωση καλύπτει κατά κανόνα όλη την επιφάνεια, εσωτερική και εξωτερική, ακόμα και την επιφάνεια έδρασης, ενώ στις κούπες και τα πινάκια την εσωτερική και το άνω τμήμα της εξωτερικής τους επιφάνειας. Υπάρχουν και κούπες και πινάκια πολύ καλής ποιότητας που φέρουν εφυάλωση, συνήθως άχρωμη και πιο λεπτή, σε ολόκληρη την εξωτερική τους επιφάνεια.[55]

Πολλά γραπτά με σκοτεινό επίχρισμα, γραπτά με λευκό επίχρισμα και λεπτεγχάρακτα, καθώς και λίγα αδρεγχάρακτα στον τύπο του μεταλλίου φέρουν διαφορετικό χρώμα εφυάλωσης στην εσωτερική και την εξωτερική τους επιφάνεια. Συνήθως εσωτερικά φέρουν άχρωμη–κιτρινωπή/κιτρινοκάστανη, ενώ εξωτερικά πάντοτε πράσινη, συνήθως πιο λεπτή (Εικ. 30).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομάδα των γραπτών με πράσινο και καστανό ΙΙΙ, τα οποία κατά κανόνα δεν φέρουν εφυάλωση. Πρόκειται για όψιμα δείγματα, που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 12ου – α' μισό του 13ου αιώνα, και χαρακτηρίζονται από αδρή κατασκευή (αδρά επεξεργασμένος πηλός με πολλές προσμείξεις, ατέλειες στη σχηματοποίησή τους), με εξαίρεση το επίχρισμά τους που συνήθως είναι πολύ καθαρό. Η απουσία υαλώματος συνεπάγεται ότι θα πωλούνταν σε χαμηλότερο κόστος.

Στα όψιμα λεπτεγχάρακτα, αδρεγχάρακτα και επιπεδόγλυφα διακρίνεται στην εφυάλωσή τους μια σαφής προτίμηση σε πιο σκοτεινούς τόνους, με χρώματα όπως κιτρινοκάστανο, καστανό, πράσινο, τα οποία δεν αναδεικνύουν τη χάραξη, καθιστώντας τη σε ορισμένες περιπτώσεις δυσδιάκριτη. Σημειώνεται ότι οι σκοτεινοί τόνοι, ιδίως του κιτρινοκάστανου, θα επικρατήσουν στην υστεροβυζαντινή κεραμική. Επίσης, στα όψιμα δείγματα παρατηρείται πτώση στην ποιότητα των υαλωμάτων, τα οποία σπανίως είναι καθαρά και στιλπνά.

54. Ορλάνδος 1948, 224.
55. Βλ. π.χ. τα 286–88.

ΣΥΝΟΨΗ

Η μολυβδούχος εφυάλωση επινοήθηκε στη ρωμαϊκή εποχή και πιο συγκεκριμένα στον 1ο αιώνα π.Χ. Δεν πρέπει να συγχέεται με την αλκαλική εφυάλωση που είχε μακρά παράδοση στη Μέση Ανατολή από τη 2η χιλιετία π.Χ.

Τα πρώτα δείγματα εφυαλωμένης κεραμικής με μολυβδούχο εφυάλωση εμφανίζονται στη Μικρά Ασία στον 1ο αιώνα π.Χ.

Παρ' ότι στη ρωμαϊκή εποχή, εφυαλωμένη κεραμική έχει βρεθεί σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας, η παραγωγή της υπήρξε περιορισμένη.

Ως προς την πρωτοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, η έρευνα δεν έχει καταλήξει για το αν η παραγωγή της υπήρξε συνεχής ή όχι. Φαίνεται πως σε πολλές περιοχές η παραγωγή της σταμάτησε γύρω στον 4ο–5ο αιώνα, με εξαίρεση ορισμένες περιοχές, όπως αυτές του Μέσου Δούναβη όπου μαρτυρείται αύξηση στην παραγωγή της την περίοδο αυτή, με διαφορετικά ωστόσο χαρακτηριστικά από τη ρωμαϊκή εφυαλωμένη κεραμική.

Η έναρξη παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής από λευκό πηλό από τον 7ο αιώνα θα πρέπει να συνδεθεί με την παύση της παραγωγής της υστερορωμαϊκής ερυθροβαφούς κεραμικής και την ανάγκη ενεργοποίησης παραγωγής καλής επιτραπέζιας κεραμικής στη βυζαντινή πρωτεύουσα και στην άμεση σφαίρα επιρροής της.

Η εφυάλωση της βυζαντινής κεραμικής είναι με ελάχιστες εξαιρέσεις μολυβδούχος. Σε γενικές γραμμές είναι ομοιογενής και παρά το ότι στη σύστασή της δεν φαίνεται να έλαβαν χώρα ιδιαίτερες μεταβολές, από πλευράς των κεραμέων διαφαίνονται προσπάθειες βελτίωσής της (γίνεται λεπτότερη, ενίοτε αρκετά στιλπνή).

Στο υλικό του Άργους στην κεραμική από λευκό πηλό κυριαρχούν οι ανοιχτοί κιτρινωποί τόνοι, ενώ ως προς την υφή της παρατηρείται σχετική ποικιλία.

Στην κεραμική από ερυθρό πηλό επιβεβαιώνονται τα στάδια εξέλιξης της κεραμικής που είναι γνωστά από τη βιβλιογραφία. Η εφυάλωση της πρώιμης κεραμικής χωρίς επίχρισμα (10ος–11ος αι.) αποσκοπεί κυρίως στη στεγανοποίηση των κεραμικών, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη. Με την επικράτηση της εφαρμογής του λευκού επιχρίσματος (τέλη 11ου – πρώιμος 12ος αι.), αποκτά και διακοσμητικό χαρακτήρα. Σε αυτό ίσως οφείλεται και το γεγονός ότι με την πάροδο του χρόνου γίνεται πιο λεπτή.

Γενικά τα υαλώματα των καλύτερης ποιότητας αγγείων είναι αρκετά στιλπνά και άχρωμα ή ανοιχτόχρωμα, σε τόνους του κιτρινωπού ή κιτρινοπράσινου. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις καλύπτουν και την εξωτερική τους επιφάνεια.

Στα γραπτά με πράσινο και καστανό ΙΙΙ απουσιάζει η εφυάλωση, στοιχείο που θα πρέπει να συνεπαγόταν το χαμηλότερο κόστος τους.

Στα πιο όψιμα δείγματα, όπως στα όψιμα λεπτεγχάρακτα, αδρεγχάρακτα και επιπεδόγλυφα, υπάρχει η τάση για πιο σκοτεινούς τόνους, που θα επικρατήσουν στην εφυαλωμένη κεραμική του 13ου–14ου αιώνα. Παράλληλα, σε όλες σχεδόν τις όψιμες κατηγορίες του αργειακού υλικού παρατηρείται πτώση στην ποιότητα των υαλωμάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Διακόσμηση

Στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική η διακόσμηση επιτυγχανόταν, όπως είδαμε, με λιγοστά μέσα· είτε ήταν γραπτή, είτε εγχάρακτη, είτε σε συνδυασμό των δύο τεχνικών, είτε εμπίεστη ή έξεργη. Στις γραπτές διακοσμήσεις οι κεραμείς χρησιμοποιούσαν επίχρισμα (ανοιχτού ή σκοτεινού χρώματος) ή υαλώδη χρώματα από οξείδια μετάλλων. Στις εγχάρακτες διακοσμήσεις το πλάτος της χάραξης ήταν λεπτό, μέτριο ή αδρό. Ως παραλλαγή της εγχάρακτης τεχνικής μπορεί να θεωρηθεί η αφαίρεση του κάμπου, που παρατηρείται στα επιπεδόγλυφα. Στην κεραμική από λευκό πηλό χρησιμοποιείτο και η εμπίεστη τεχνική, καθώς και η έξεργη ή η επίθετη· οι δύο τελευταίες χρησιμοποιούνταν και στην πρώιμη κεραμική από ερυθρό πηλό.[1]

Δεν γνωρίζουμε αν η διακόσμηση των εφυαλωμένων αγγείων πραγματοποιείτο από τον τεχνίτη που κατασκεύαζε το αγγείο ή αν υπήρχε τεχνίτης που ειδικευόταν σε αυτήν. Πάντως τα καλής ποιότητας αγγεία με απαιτητικές διακοσμήσεις είναι πολύ πιθανό να φιλοτεχνούνταν από ειδικευμένους τεχνίτες.[2]

6.1 ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ

Για τα εργαλεία διακόσμησης της μεσοβυζαντινής κεραμικής δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε, δεδομένου ότι δεν έχουν σωθεί σχετικά ευρήματα από εργαστήρια της συγκεκριμένης εποχής, προφανώς λόγω της φθαρτότητας του υλικού τους αλλά και της απλής κατασκευής τους, στοιχεία που δυσχεραίνουν την ταύτισή τους σε σύνολα μικροευρημάτων. Σημαντική είναι σε αυτή την περίπτωση η μαρτυρία της νεότερης αγγειοπλαστικής, στην οποία τα εργαλεία ήταν απλά και συχνά αυτοσχέδια, δεδομένου ότι κατασκευάζονταν από τους ίδιους τους κεραμείς. Για τις γραπτές διακοσμήσεις χρησιμοποιούνταν κυρίως πινέλα και πλουμιστήρια. Τα τελευταία συνδέονται κατ' εξοχήν με τη γραπτή με επίχρισμα διακόσμηση, που, όπως είδαμε, σε πολλές περιπτώσεις η γραμμή είναι πιο παχιά και ουσιαστικά εξέχει της επιφάνειας του αγγείου, σαν ανάγλυφη.[3]

Η αμιγώς γραπτή διακόσμηση επιτυγχανόταν με πινέλα.[4] Στην αρχαία ελληνική κεραμική το πινέλο είχε συνήθως λίγες, όχι πολύ μαλακές, τρίχες, ανάλογα βέβαια και με το είδος της πινελιάς για την οποία προοριζόταν (πλατιά ή λεπτή).[5] Στη νεότερη εποχή σε αγγειοπλαστεία της Μυτιλήνης χρησιμοποιούσαν ξύλινο εργαλείο με τρίχες από χαίτη υποζυγίου στο

1. Επισημαίνεται ότι στο κεφάλαιο αυτό δεν εξετάζονται οι κατηγορίες διακόσμησης, οι οποίες παρουσιάστηκαν εκτενώς στο πρώτο μέρος του βιβλίου.
2. Σημειώνεται ότι σε κεραμικά εργαστήρια νεότερων χρόνων, η διακόσμηση (το «πλούμισμα») των αγγείων αποτελούσε κατά κανόνα εργασία των γυναικών, βλ. Γρατσία 1999, 62· Γιαννοπούλου και Δεμέστιχα 1998, 55.
3. Βλ. ενδεικτικά Βαλαβάνης 1990, 38, εικ. 1· Παπαδόπουλος 1999, 49.
4. Vogt 1992, 384.
5. Γενικά χρησιμοποιούσαν διάφορα είδη πινέλων που ποίκιλλαν τόσο σε μήκος όσο και σε βαθμό σκληρότητας, βλ. Scheibler 2010, 113.

άκρο του,[6] ενώ στην Κρήτη απαντά ο «φλόκος», ένα ειδικό πινέλο από μαλλί προβάτου.[7]

Για την εγχάρακτη διακόσμηση χρησιμοποιούνταν αιχμηρά αντικείμενα (ξύλινα ή κυρίως μεταλλικά επιμήκη).[8] Στη Σαγαλασσό της Μικράς Ασίας, σε κεραμικά εργαστήρια ρωμαϊκών χρόνων, έχουν βρεθεί μεταλλικά αιχμηρά αντικείμενα, σαν βελόνες, που οι μελετητές τους θεωρούν ότι εξυπηρετούσαν ποικίλους σκοπούς στη διαμόρφωση των αγγείων, μεταξύ των οποίων και της διακόσμησής τους.[9] Για διακοσμήσεις όπως η επιπεδόγλυφη, θα χρησιμοποιείτο για την αφαίρεση του κάμπου κάποιο εργαλείο με αμβλεία απόληξη, ίσως σπάτουλα.[10]

Ένα εργαλείο που γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι χρησιμοποιούσαν οι βυζαντινοί κεραμείς όταν διακοσμούσαν σε διάταξη μεταλλίου και ομόκεντρων ταινιών, ήταν ο διαβήτης, ο οποίος θα μπορούσε να είναι ξύλινος ή μεταλλικός.[11] Η πιο πρώιμη χρήση του στη βυζαντινή κεραμική μαρτυρείται σε ορισμένα αγγεία της γραπτής πολύχρωμης κατηγορίας από λευκό πηλό.[12] Στο υλικό του Άργους η χρήση διαβήτη απαντά ήδη στα πολύ πρώιμα λεπτεγχάρακτα του πρώιμου 12ου αιώνα. Αψευδής μάρτυρας της χρήσης του είναι η χαρακτηριστική οπή που αφήνει το εργαλείο στο κέντρο του πυθμένα, στοιχείο που αποτελεί τον κανόνα στο αργειακό υλικό σε κατηγορίες όπως η λεπτεγχάρακτη και η αδρεγχάρακτη στον τύπο του μεταλλίου, καθώς και η γραπτή λεπτεγχάρακτη. Ειδικότερα στη λεπτεγχάρακτη παρατηρείται ότι οι χαράξεις του περιγράμματος του μεταλλίου και των ταινιών είναι κατά κανόνα πιο αδρές από την κυρίως διακόσμηση.

6.2 ΘΕΣΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ

Τα πρώιμα αγγεία από ερυθρό πηλό, κυρίως τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, φέρουν διακόσμηση (έξεργη/επίθετη ή εγχάρακτη) στην εξωτερική τους επιφάνεια. Στα κύπελλα των κατηγοριών της γραπτής με πράσινο και καστανό Ι και της διάστικτης, η διακόσμηση καταλαμβάνει τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική επιφάνεια. Στις κούπες και τα πινάκια, που αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα του εξεταζόμενου υλικού, η διακόσμηση καταλαμβάνει σταθερά την εσωτερική επιφάνεια, με λίγες εξαιρέσεις, όπως η γραπτή λεπτεγχάρακτη κούπα 519, που εκτός από την τυπική διακόσμηση στην εσωτερική της επιφάνεια, φέρει γραπτά ελικοειδή μοτίβα και στο άνω τμήμα της εξωτερικής της επιφάνειας. Σπάνια είναι και η λεπτεγχάρακτη διακόσμηση που φέρει επάνω στο οριζόντιο χείλος του το πινάκιο 262, απόρροια ίσως των πειραματισμών των εργαστηρίων σε πρώιμα αγγεία του είδους αυτού. Όσον αφορά τα κλειστά αγγεία, είναι ευνόητο ότι έφεραν τη διακόσμηση στην εξωτερική τους επιφάνεια.

Συνεπώς, όσον αφορά τη θέση της διακόσμησης παρατηρείται μεγάλη ομοιογένεια, όπου τα πρώιμα δείγματα φέρουν διακόσμηση στην εξωτερική τους επιφάνεια, ενώ από τον 12ο αιώνα επικρατούν οι διακοσμήσεις στην εσωτερική επιφάνεια των αγγείων.

6. Γιαννοπούλου και Δεμέστιχα 1998, 55· βλ. επίσης Παπαδόπουλος 1999, 49, για τη Θάσο.
7. Γρατσία 1999, 62, εικ. 68.
8. Στη νεότερη κεραμική χρησιμοποιείτο και μονόδοντο πιρούνι, βλ. Γρατσία 1999, 63, εικ. 75.
9. Murphy και Poblome 2012, 202, 204, εικ. 2f–g.
10. Vogt 1993, 104–5, η οποία αναφέρει ότι μεταλλικό εργαλείο με αμβλεία απόληξη έχει βρεθεί στην Πρεσθλάβα σε στρώματα του 9ου–10ου αι.
11. Vogt 1993, 102. Σημειώνεται ότι η χρήση διαβήτη στην αρχαία ελληνική κεραμική μαρτυρείται από την πρωτογεωμετρική εποχή, βλ. Scheibler 2010, 105.
12. Vogt 1993, 106–7, εικ. 11.

6.3 ΔΙΑΤΑΞΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ

Πολύ αγαπητή υπήρξε η οργάνωση της διακόσμησης σε κεντρικό μετάλλιο, συχνά με ομόκεντρες ταινίες στα τοιχώματα του αγγείου.[13] Ο τύπος αυτός απαντά ήδη στην εμπίεστη κεραμική από λευκό πηλό,[14] σε λίγα γραπτά με λευκό επίχρισμα II[15] και σε γραπτά με πράσινο και καστανό II,[16] αλλά βρίσκει την κατ' εξοχήν έκφρασή του στη λεπτεγχάρακτη κεραμική, με πλήθος παραδειγμάτων.[17] Αγαπητός ήταν και στην κουκκιδωτή (στην οποία παρουσιάζεται αρκετά τυποποιημένος),[18] τη γραπτή λεπτεγχάρακτη,[19] την αδρεγχάρακτη[20] και την επιπεδόγλυφη στις οποίες αποτελεί τον κανόνα με ποικιλία στο μέγεθος του μεταλλίου.[21]

Άλλος τύπος διακόσμησης είναι με πλατιές ζώνες, όπως στο γραπτό πολύχρωμο κύπελλο 14. Ωστόσο, στο αργειακό υλικό τον συναντούμε κυρίως στη γραπτή με λευκό επίχρισμα II, συνήθως με ελικοειδή μοτίβα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κούπα 89. Στη γραπτή με πράσινο και καστανό II αποτέλεσε έναν συγκεκριμένο τύπο με τις μεγάλες βαθιές κούπες με γωνιώδη τοιχώματα, όπου σχεδόν πάντοτε υπάρχει μία ζώνη κάτω από το χείλος, διακοσμημένη συνήθως με σπείρες και ελικοειδή. Σημειώνεται ότι τόσο το μετάλλιο και οι ομόκεντρες ταινίες όσο και οι ζώνες θα χαράσσονταν ή θα ζωγραφίζονταν επάνω στον τροχό, πρακτική που θα εξασφάλιζε μεγαλύτερη ασφάλεια και ακρίβεια.[22]

Υπάρχει και ο τύπος της ελεύθερης διάταξης των θεμάτων, αγαπητός σε πολλές κατηγορίες, όπως στη γραπτή με λευκό επίχρισμα II, τη γραπτή με πράσινο και καστανό II, τη λεπτεγχάρακτη και την κουκκιδωτή. Η κατηγορία, ωστόσο, στην οποία αναπτύσσονται όλες του οι δυνατότητες είναι αναμφισβήτητα η κατηγορία των αδρεγχάρακτων στον τύπο "Free Style", ορισμένα δείγματα του οποίου διαθέτει και το αργειακό υλικό.[23] Επίσης, υπάρχει και η ελεύθερη διακόσμηση με πινελιές, που αποτελεί την κατ' εξοχήν διακόσμηση της γραπτής με πράσινο και καστανό I κεραμικής.

Τέλος, υπάρχει και η διάταξη με τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα, αγαπητή και αυτή στους Βυζαντινούς. Το παρόν υλικό διαθέτει πολλά παραδείγματα του είδους, όπως τα διάστικτα ή τα κουκκιδωτά. Επαναλαμβανόμενα μοτίβα συχνά κοσμούν και τα γραπτά με πράσινο και καστανό II, καθώς και τα όψιμα δείγματα της συγκεκριμένης κατηγορίας με τις πράσινες κηλίδες.

Ορισμένες παρεμφερείς διακοσμήσεις, όπως τα ελικοειδή θέματα των λεπτεγχάρακτων, που απαντούν σχεδόν πανομοιότυπα σε πληθώρα αγγείων, παραπέμπουν ίσως στην ύπαρξη εικονογραφικών οδηγών με συγκεκριμένα διακοσμητικά θέματα.[24] Από την άλλη πλευρά και λαμβάνοντας υπόψη ότι στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για απλά μοτίβα, δεν απο-

---

13. Η διάταξη στον τύπο του μεταλλίου ήταν αγαπητή σε μεταλλικά σκεύη, υφάσματα και άλλα αντικείμενα της πρωτοβυζαντινής εποχής, βλ. ενδεικτικά Vroom 2007α, 332–33, εικ. 6:1–2 (για μεταλλικά σκεύη).
14. Αρ. 1–2.
15. Αρ. 86.
16. Αρ. 141, 207–8.
17. Αρ. 256–58, 261, 269–78, 297, 299–300, 302–3, 306–9, 311–12, 326–28, 331, 333, 335–37, 351–55, 360, 362–63, 365–66, 392, 400, 402, 406, 411–12, 416, 422–24.
18. Αρ. 443–4, 448–49, 456, 458, 483, 485–86, 488, 491, 496, 502.
19. Αρ. 520–21, 523–25, 528, 530–35, 537, 539, 542–45, 548–49, 552–54.
20. Αρ. 562–63, 568, 578–81, 583–85, 587–88, 614–16, 620, 622–26, 628–29, 631, 633–34, 637–42, 644–46, 648, 651.
21. Αρ. 654–56, 660–66, 670, 672–74, 676–98, 701–8, 715–25.
22. Για την πρακτική αυτή στην αρχαιότητα βλ. Scheibler 2010, 105, εικ. 74.
23. Βλ. π.χ. αρ. 600.
24. Armstrong 1989β, 43· βλ. επίσης Jenkins 1968, 364 (για την ισλαμική κεραμική). Η ύπαρξη εικονογραφικών οδηγών είναι πιο γνωστή στη μνημειακή ζωγραφική, βλ. ενδεικτικά Βασιλάκη 1995.

κλείεται το πρότυπο να ήταν ένα αγγείο άλλου εργαστηρίου, το οποίο θα έβλεπε ο τεχνίτης την ώρα που εκτελούσε τη διακόσμηση.

Σε ορισμένα εγχάρακτα και επιπεδόγλυφα αγγεία, πριν ξεκινήσει η αφαίρεση του επιχρίσματος με την εγχάραξη, θα πρέπει να γινόταν ένα σκαρίφημα της διακόσμησης επάνω στο αγγείο με κάποιο αιχμηρό ίσως εργαλείο.[25] Ενδεικτικό ως προς αυτή την πρακτική είναι το επιπεδόγλυφο 663, στο οποίο σώζονται οι εγχαράξεις των ψευδοκουφικών του μοτίβων, τις οποίες τελικά δεν ακολούθησε ο κεραμέας κατά την αφαίρεση του κάμπου.

6.4 ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ

Το θεματολόγιο της διακόσμησης της μεσο- και υστεροβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής έχει προσελκύσει από παλιά το ενδιαφέρον των ερευνητών λόγω του κοσμικού του χαρακτήρα, σε αντιδιαστολή με τον κυρίαρχο θρησκευτικό χαρακτήρα της βυζαντινής τέχνης.[26] Τα θρησκευτικά θέματα δεν απουσιάζουν εντελώς, αλλά συνιστούν, όπως θα δούμε, μόνο ένα μικρό ποσοστό του διακοσμητικού θεματολογίου της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής.

Γενικά, τα θέματα διακόσμησης είναι απλά και σε αρκετές περιπτώσεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν στοιχειώδη. Αρκετά θέματα είναι διαχρονικά, ιδίως τα γεωμετρικά/γραμμικά, οι απαρχές των οποίων φτάνουν ως την προϊστορική εποχή.[27]

Το θεματολόγιο που απαντά στο εξεταζόμενο υλικό έχει ομαδοποιηθεί ως εξής:

6.4.1 ΑΦΗΡΗΜΕΝΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΜΕ ΥΑΛΩΔΗ ΧΡΩΜΑΤΑ

Στα αγγεία της ομάδας Ι της κατηγορίας των γραπτών με πράσινο και καστανό χρώμα η διακόσμηση συνίσταται αποκλειστικά από πινελιές πράσινου και καστανού υαλώδους χρώματος, άλλοτε ελεύθερα τοποθετημένες άλλοτε σε εναλλαγή. Συνήθως έχουν ρέοντα περιγράμματα, στοιχείο που οφείλεται, όπως είδαμε, στην ανάμειξη των χρωμάτων της διακόσμησης με το επενδυτικό στρώμα της εφυάλωσης. Στις ομάδες ΙΙ και ΙΙΙ της ίδιας κατηγορίας οι πινελιές είναι εναλλάξ τοποθετημένες σε πιο προσεγμένη απόδοση.[28] Παρόμοια διακόσμηση απαντά και στα γραπτά λεπτεγχάρακτα, ως προς το γραπτό τους τμήμα.[29] Στην κηλιδωτή η διακόσμηση είναι αφαιρετική και στοιχειωδώς τοποθετημένη. Είτε ράντιζαν το αγγείο με το έγχρωμο υάλωμα σε μορφή σκόνης είτε το τοποθετούσαν με πινέλο.

6.4.2 ΓΡΑΜΜΙΚΑ/ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Κατέχουν τη μερίδα του λέοντος στη βυζαντινή διακόσμηση και τα συναντούμε είτε μόνα τους, είτε σε συνδυασμό με φυτικά θέματα, είτε ως παραπληρωματικά μοτίβα ενός εικονιστικού θέματος.

---

25. Vogt 1993, 102, 104.
26. Για μια ενδιαφέρουσα εισαγωγή στο θέμα, βλ. Dauterman Maguire 1997.
27. Ο David Talbot Rice (1930, 61) περιγράφει πολύ εύστοχα το ζήτημα του εντοπισμού της προέλευσης των θεμάτων διακόσμησης ως εξής: "... an attempt to trace a motive to earth leads the student along the most circuitous of tracks – as soon as one source is reached the elusive subject escapes the pursuer's grasp and leads on to some other source which seems a sure one, but which in its turn only institutes a further quest".
28. Αρ. 209, 215, 227–28, 238.
29. Αρ. 524–25, 531–34, 536–37, 545.

Κάθετες γραμμές

Οι κάθετες ή ελαφρώς λοξές γραμμές αποτελούν πολύ συχνό θέμα των αδρεγχάρακτων στον τύπο του μεταλλίου και αποδίδονται πάντοτε σε στενή ταινία.[30] Παραμένουν αγαπητές και στα όψιμα αδρεγχάρακτα.[31] Ταινία με αυτή τη διακόσμηση συναντούμε και στο επιπεδόγλυφο 665, η οποία περιβάλλει το κεντρικό θέμα. Οι γραμμές αυτές απαντούν και σε εμπίεστα αγγεία από λευκό πηλό.[32] Τέλος, ένα θέμα που το συναντούμε συχνά σε όψιμα αδρεγχάρακτα του παρόντος υλικού, είναι αυτό στο οποίο κάθετες αδρές γραμμές εναλλάσσονται με κάθετες λεπτεγχάρακτες ελισσόμενες, συνήθως σε ζώνη ή στο κέντρο του πυθμένα.[33]

Κυματοειδείς γραμμές

Κυματοειδής γραμμή κοσμεί την εξωτερική πλευρά του χείλους τριών αυτοθερμαινόμενων σκευών[34] και την εσωτερική επιφάνεια ορισμένων γραπτών με επίχρισμα αγγείων.[35] Με τη μορφή της αντωπής κυματοειδούς γραμμής αποτελεί αγαπητό θέμα της γραπτής με πράσινο και καστανό III[36] και της λεπτεγχάρακτης II.[37]

Ελισσόμενες γραμμές

Ελισσόμενες γραμμές συναντούμε σε λίγα δείγματα, σε διάφορες παραλλαγές, είτε σε οριζόντια είτε σε κάθετη διάταξη, σε κατηγορίες όπως η γραπτή με λευκό επίχρισμα II,[38] η γραπτή με πράσινο και καστανό II 2,[39] η λεπτεγχάρακτη II στον τύπο του μεταλλίου[40] και η γραπτή λεπτεγχάρακτη.[41]

Τεθλασμένες γραμμές

Η τεθλασμένη γραμμή αποτελεί σύνηθες μοτίβο στη λεπτεγχάρακτη II–III στον τύπο του μεταλλίου[42] και κατά κανόνα κοσμεί την ταινία. Θα μπορούσε να θεωρηθεί μια εναλλακτική των ελικοειδών γραμμών στο ρεπερτόριο των λεπτεγχάρακτων, με τη διαφορά ότι συνήθως αποδίδεται με λιγότερη κομψότητα και επιμέλεια από τα ελικοειδή. Μεμονωμένα παραδείγματα συναντούμε και σε άλλες κατηγορίες, όπως στη γραπτή λεπτεγχάρακτη,[43] την αδρεγχάρακτη[44] και την επιπεδόγλυφη.[45]

---

30. Αρ. 563, 565–66, 570, 576–77, 580–81, 583–585.
31. Αρ. 620–23, 646.
32. Βλ. ενδεικτικά Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2006, 67 (αγγείο από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 11ος αι.).
33. Αρ. 626, 628, 637, 643.
34. Αρ. 17, 25–6.
35. Γραπτή με λευκό επίχρισμα II: αρ. 84. Γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα: αρ. 108.
36. Βλ. π.χ. αρ. 187.
37. Βλ. π.χ. αρ. 338.
38. Αρ. 67.
39. Αρ. 154, 204.
40. Αρ. 342.
41. Αρ. 548.
42. Αρ. 334, 341, 347–48, 360, 395, 398.
43. Αρ. 532, 543.
44. Αρ. 567.
45. Αρ. 694.

Χιαστές γραμμές

Χιαστί διαγράμμιση, γνωστή και ως δικτυωτό, κοσμεί την πλειονότητα των αυτοθερμαινόμενων σκευών που δεν φέρει ανάγλυφη διακόσμηση και έχει τη μορφή αμελών χαράξεων στην εξωτερική τους επιφάνεια.[46] Απαντά επίσης σε λίγα γραπτά με σκοτεινό επίχρισμα,[47] καθώς και σε γραπτά με πράσινο και καστανό των ομάδων II–III,[48] συνήθως ως γέμισμα τριγωνικών ή άλλων μοτίβων. Χιαστί διαγράμμιση απαντά και σε λίγα αδρεγχάρακτα αγγεία.[49]

Έξεργα ή επίθετα κυκλικά τμήματα πηλού (κομβία)

Σε πρώιμα εφυαλωμένα αγγεία συναντούμε έξεργα ή επίθετα τμήματα πηλού, κυκλικού σχήματος, γνωστά στην παλαιότερη βιβλιογραφία ως κομβία.[50] Συχνά κοσμούν λαβές (κυρίως αυτοθερμαινόμενων σκευών),[51] αλλά και χείλη αγγείων από λευκό πηλό[52] ή τη βάση πρώιμων αγγείων από ερυθρό πηλό χωρίς επίχρισμα.[53]

Κύκλοι – επάλληλα ημικύκλια – ομόκεντροι ή διατεμνόμενοι κύκλοι

Ο κύκλος μάς είναι γνωστός κατ' αρχάς από όλες τις διακοσμήσεις που περικλείονται σε μετάλλιο. Ως μεμονωμένο κόσμημα απαντά σε διάφορους συνδυασμούς, όπως στη γραπτή με λευκό επίχρισμα I,[54] τη γραπτή με πράσινο και καστανό III,[55] τη λεπτεγχάρακτη II–III (σε ταινίες στον τύπο του μεταλλίου)[56] και τη γραπτή λεπτεγχάρακτη.[57] Ομόκεντροι κύκλοι απαντούν σε μεμονωμένες περιπτώσεις στη γραπτή με λευκό επίχρισμα II,[58] τη γραπτή με πράσινο και καστανό[59] και την κουκκιδωτή,[60] ενώ συχνότερα τους συναντούμε στη γραπτή με λευκό επίχρισμα III.[61] Άλλο μοτίβο είναι οι διατεμνόμενοι κύκλοι που τους συναντούμε στην κουκκιδωτή[62] και τη γραπτή με λευκό επίχρισμα III.[63]

Κυκλίσκοι (οφθαλμοί)

Οι κυκλίσκοι ή οφθαλμοί κοσμούν λεπτομέρειες αγγείων από λευκό πηλό με έξεργη διακό-

46. Αρ. 18–23.
47. Αρ. 99, 102.
48. Αρ. 143, 145–49, 173, 197–99, 232, 234–35.
49. Αρ. 597, 604.
50. Σε αντιστοιχία με τη γλυπτική, όπου κομβία ονομάζονται τα ημισφαιρικά στοιχεία που εξέχουν έντονα από την επιφάνεια του γλυπτού, βλ. Μπούρας και Μπούρα 2002, 546· Μανωλέσσου 2011, 1: 134–35.
51. Κεραμική από λευκό πηλό: αρ. 4. Αυτοθερμαινόμενα σκεύη από ερυθρό πηλό: αρ. 33–4. Γραπτή με πράσινο και καστανό I: αρ. 134.
52. Αρ. 8.
53. Αρ. 32.
54. Αρ. 48–9.
55. Αρ. 221.
56. Αρ. 328, 349, 394.
57. Αρ. 521.
58. Αρ. 83.
59. Αρ. 135, 150–51.
60. Αρ. 459.
61. Αρ. 93–4, 96–7.
62. Αρ. 442, 449.
63. Αρ. 93.

σμηση.[64] Ενίοτε ποικίλλουν και την άνω επιφάνεια κομβίων σε ορισμένες λαβές.[65] Το θέμα είναι γνωστό από την προϊστορική εποχή και πιθανολογείται ότι αποδίδει σχηματικά τους οφθαλμούς, έχοντας διαχρονικά χαρακτήρα αποτροπαϊκό.[66] Οι κυκλίσκοι παρατίθενται είτε σε οριζόντια διάταξη, είτε είναι ομόκεντροι με στιγμή στο κέντρο τους, είτε συνιστούν, όπως είδαμε, επιμέρους διακοσμητικό ενός ευρύτερου θέματος.

Γενικά πρόκειται για μοτίβο που απαντά σε πλήθος αντικειμένων της αρχαίας, πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής εποχής, όπως στην αρχιτεκτονική κεραμική από λευκό πηλό,[67] σε πήλινα ή μεταλλικά λυχνάρια,[68] πεσσούς παιχνιδιών και κύβους/ζάρια,[69] οστέινες λαβές μαχαιριών,[70] σταυρούς,[71] σφονδύλια,[72] κοσμήματα και άλλα αντικείμενα,[73] ακόμα και υφάσματα.[74]

Κουκκίδες – στιγμές

Πρόκειται για στοιχειώδη επαναλαμβανόμενα μοτίβα που απαντούν στη γραπτή με λευκό επίχρισμα I–III (στιγμές στη διάστικτη ή κυκλίσκοι), στη γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα και κατ' εξοχήν στην κουκκιδωτή, μόνα τους ή σε συνδυασμό με εγχάραξη. Ιδίως στην κουκκιδωτή, οι κουκκίδες έχουν συνδεθεί με τη μίμηση πολύτιμων λίθων που κοσμούσαν μεταλλικά αγγεία.

Αστράγαλος – «σχοινίο»

Η μικρού πλάτους ταινία με αστράγαλο[75] ή με διακοσμητικό που θυμίζει σχοινί (το λεγόμενο «σχοινίο»)[76] απαντά στη λεπτεγχάρακτη II–III[77] και σε λίγα αδρεγχάρακτα με διακόσμηση στον τύπο του μεταλλίου.[78] Ο αστράγαλος ή το «σχοινίο» σχεδόν πάντοτε περιβάλλει το κεντρικό μετάλλιο.

Ρόμβοι

Λίγα αγγεία στο εξεταζόμενο υλικό φέρουν το μοτίβο του ρόμβου. Πρόκειται για ένα γραπτό

64. Αρ. 7.
65. Αρ. 4, 33–4.
66. Βλ. ενδεικτικά François 2003–2004, 55· Kambanis 2006, 25· Miniati 2006, 82–3· Παπαευθυμίου 2012, 109 υποσ. 209.
67. Βλ. ενδεικτικά Talbot Rice 1930, 113, πίν. IXj· Anderson 2001, 97.
68. Για πήλινα λυχνάρια βλ. ενδεικτικά Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 35 (αρ. 9), 209 (αρ. 330α) (S. Metaxas). Για μεταλλικά λυχνάρια βλ. ενδεικτικά Xanthopoulou 2010, 80 αρ. LA:3.068, LA:3.074 κ.α.· Παπαευθυμίου 2012, 109 υποσ. 209.
69. Βλ. ενδεικτικά Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 210–11 αρ. 239–43 (Ν. Καρύδας, Σ. Δουκατά-Δεμερτζή και Α. Νίκα)· Frings 2010, 208–9 αρ. 135–37 (T. Yashayeva).
70. Rabinowitz κ.ά. 2010, 460, εικ. 30.
71. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 191 αρ. 212–13 (Χ. Κούτσικου).
72. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 368–69 αρ. 442 (Λ. Σταρίδα).
73. Συλλογή Τσολοζίδη 2001, 99 αρ. 133 (Α. Αντωνάρας).
74. Muthesius 1997, 47, 182 αρ. M57, πίν. 13b.
75. Η ονομασία προέρχεται από την αρχαία γλυπτική, όπου απαντά από τον 6ο αι. π.Χ. (Μπούρας και Μπούρα 2002, 533).
76. Σημειώνεται ότι αυτό που ονομάζουμε «σχοινίο» στην κεραμική δεν έχει καμία σχέση με το «σχοινίο» της γλυπτικής.
77. Αστράγαλος: αρ. 299–301, 311-12, 326, 337, 362–63, 411. «Σχοινίο»: αρ. 302–3, 308, 348, 350, 366, 394.
78. Αστράγαλος: αρ. 562, 565. «Σχοινίο»: αρ. 567.

με λευκό επίχρισμα Ι,[79] ένα λεπτεγχάρακτο ΙΙ στον τύπο της ελεύθερης διάταξης,[80] ένα όψιμο κουκκιδωτό[81] και ένα επιπεδόγλυφο.[82] Παραλλαγή του θέματος συνιστά ο ρόμβος που τέμνεται από δύο χιαστές γραμμές. Αν και τα παραδείγματα στο εξεταζόμενο υλικό είναι λιγοστά,[83] πρόκειται για ένα από τα βασικά μοτίβα της λεγόμενης αιγαιακής κεραμικής.

Σταυρός

Το θέμα του σταυρού απαντά μόνο σε δύο περιπτώσεις, στην κατηγορία των γραπτών με πράσινο και καστανό ΙΙ–ΙΙΙ.[84] Γενικά δεν αποτελεί συχνό διακοσμητικό θέμα στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, στοιχείο αναμενόμενο λόγω της φθαρτότητας της κεραμικής ύλης και της «ταπεινής» της χρήσης.[85] Υπάρχουν, ωστόσο, ορισμένα καλής ποιότητας δείγματα από λευκό πηλό από την Αγία Ειρήνη της Κωνσταντινούπολης,[86] καθώς και εγχάρακτα από ερυθρό πηλό από τη Θήβα,[87] τη Χαλκίδα,[88] την Αθήνα,[89] την Κόρινθο[90] και τη Σικυώνα.[91] Ενδιαφέρουσα παράσταση με σταυρό συνδυασμένο με τις γνωστές καμπύλες γραμμές, που ερμηνεύονται ως θαλάσσιοι οργανισμοί ή πλοκάμια και χαρακτηρίζουν την αιγαιακή κεραμική, απαντά σε κούπα που βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Εναλίων Αρχαιοτήτων Αλικαρνασσού.[92] Σταυρός σε αιγαιακού τύπου αγγείο απαντά και στην Κωνσταντινούπολη.[93]

Πλοχμοί – πλοχμοειδή

Ο πλοχμός αποτελεί ένα διαχρονικό μοτίβο της τέχνης, ιδιαίτερα αγαπητό στη βυζαντινή γλυπτική.[94] Στο εξεταζόμενο υλικό απαντά σε ποικιλία κατηγοριών· στη γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα,[95] τη λεπτεγχάρακτη ΙΙ στον τύπο του μεταλλίου[96] και της ελεύθερης διάταξης,[97] τη γραπτή λεπτεγχάρακτη,[98] την κουκκιδωτή[99] και την αδρεγχάρακτη στον τύπο του μεταλλίου.[100] Στο λεπτεγχάρακτο 362 απαντά ο οκτώσχημος πλοχμός, μοτίβο που θα αποτελέσει το σήμα

79. Αρ. 53.
80. Αρ. 298.
81. Αρ. 504.
82. Αρ. 659.
83. Αρ. 611–12 (αδρεγχάρακτα).
84. Αρ. 195, 232.
85. Αντιθέτως, στη βυζαντινή γλυπτική συνιστά ένα από τα πιο συχνά θέματα, βλ. ενδεικτικά Μανωλέσσου 2011, 1: 146–51.
86. Peschlow 1977–1978, 392 (αρ. 54, εικ. 7, πίν. 133:2), 397 (αρ. 73, εικ. 9, πίν. 136:2).
87. Φαράκλας 1968, 216, πίν. 163γ.
88. Σκαρτσή και Βαξεβάνης 2017, 597–98, εικ. 4α–β.
89. Waagé 1933, 309, εικ. 7m.
90. Morgan 1942, 155, πίν. Ld, h, l.
91. Ορλάνδος 1969, 169, εικ. 31.
92. Ödekan 2007, 99 (E. Parman).
93. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 362 αρ. 136, πίν. 71.
94. Για τη γλυπτική βλ. ενδεικτικά Μπούρας και Μπούρα 2002, 534–35· Μανωλέσσου 2011, 1: 139–40. Πολύ αγαπητό θέμα υπήρξε και στα πρωτοβυζαντινά ψηφιδωτά.
95. Δείγμα εκτός καταλόγου.
96. Αρ. 305.
97. Δείγμα εκτός καταλόγου.
98. Αρ. 548, 560–61.
99. Αρ. 450, 469–70, 475, 492–93.
100. Αρ. 563.

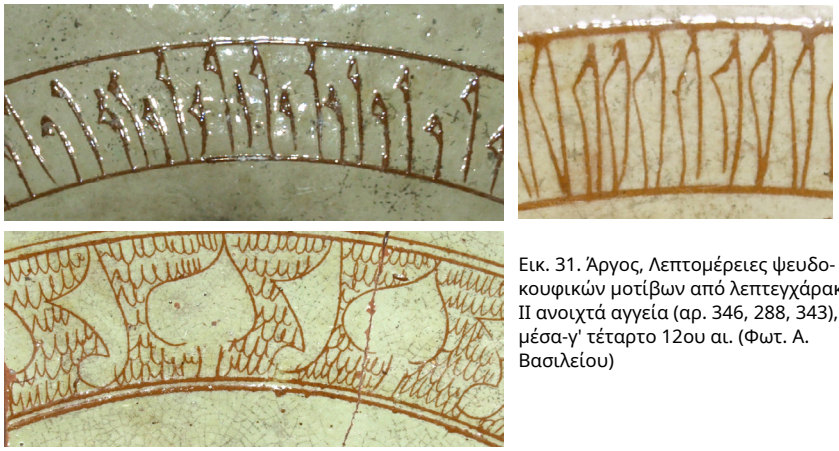

Εικ. 31. Άργος, Λεπτομέρειες ψευδοκουφικών μοτίβων από λεπτεγχάρακτα ΙΙ ανοιχτά αγγεία (αρ. 346, 288, 343), μέσα-γ' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

κατατεθέν των αγγείων του υστεροβυζαντινού εργαστηρίου στο Μικρό Πιστό Ροδόπης.[101]

Ένα πολύ χαρακτηριστικό πλοχμοειδές μοτίβο, γνωστό και ως θυσανωτό, κοσμεί κατ' εξοχήν αδρεγχάρακτα αγγεία στον τύπο της ελεύθερης διάταξης.[102] Μαζί με τον ρόμβο και το φοινικοειδές, αποτελεί ένα από τα αγαπητά μοτίβα της αιγαιακής κεραμικής, εμπλουτίζοντας συνήθως τον κάμπο εικονιστικών παραστάσεων.

Θέματα διπλού περιγράμματος (ταινιωτά)

Τα διακοσμητικά διπλού περιγράμματος, γνωστά και ως ταινιωτά, απαντούν σχεδόν αποκλειστικά στη λεπτεγχάρακτη ΙΙ και εν μέρει στη λεπτεγχάρακτη ΙΙΙ στον τύπο του μεταλλίου. Σχεδόν πάντοτε αποδίδονται σε φολιδωτό κάμπο, στοιχείο που τα καθιστούσε πιο διακριτά.[103]

Ψευδοκουφικά

Τα ψευδοκουφικά, όπως μαρτυρεί και η ονομασία τους, μιμούνταν την αραβική κουφική γραφή.[104] Εμφανίστηκαν στη βυζαντινή ναοδομία στα μέσα του 10ου αιώνα,[105] τα συναντούμε όμως και σε ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, μικρογραφίες χειρογράφων, γλυπτά, μεταλλικά αντικείμενα, υφάσματα και βέβαια στην κεραμική.[106] Η υιοθέτησή τους στη βυζαντινή ναοδομία και τέχνη δεν έχει πλήρως ερμηνευτεί, όμως η εμφάνισή τους στον 10ο αιώνα μαρτυρεί τις σχέσεις μεταξύ του βυζαντινού και του ισλαμικού πολιτισμού και τις μεταξύ τους επιλεκτικές ανταλλαγές διακοσμητικών θεμάτων.[107]

---

101. Για το συγκεκριμένο εργαστήριο βλ. Ζήκος 2007.

102. Ενδιάμεσος τύπος: αρ. 591. Ελεύθερη διάταξη: αρ. 597, 608. Από όσο γνωρίζω η ονομασία του μοτίβου οφείλεται στη Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου.

103. Βλ. π.χ. αρ. 302–3, 307, 311–12, 396, 401. Υπάρχει και μία περίπτωση γραπτού λεπτεγχάρακτου (αρ. 520).

104. Η γραφή αυτή αντλεί την ονομασία της από την πόλη Κούφα, νοτίως της Βαγδάτης, και δημιουργήθηκε στον 8ο αι., βλ. ενδεικτικά Miles 1964, 18–21· Μπαλλιάν 2006, 42–3.

105. Το πρωιμότερο παράδειγμα, με τα ως τώρα δεδομένα, συνιστά η Παναγία του Οσίου Λουκά (περ. 950), βλ. Μπούρας 2013, 26 κ.α. Τα ψευδοκουφικά παρέμειναν αγαπητά σε όλο τον 11ο αι., ενώ από τον 12ο απαντούν σπανιότερα (Μπούρας και Μπούρα 2002, 541). Σημειώνεται ότι τόσο στη ναοδομία όσο και στη γλυπτική, είχαν περιορισμένη γεωγραφική διάδοση, κυρίως στη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια και την Πελοπόννησο, βλ. Μπούρας 2013, 26–30· βλ. επίσης Σωτηρίου 1933.

106. Η σχετική βιβλιογραφία είναι ευρεία, βλ. ενδεικτικά Spittle 1954· Miles 1964, 21–32· François 1999α· Walker 2008, 35–6 κ.α.

107. Βλ. επίσης Pedone και Cantone 2013.

Τα κουφικά στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων δεν διαβάζονταν, στοιχείο που ίσως δηλώνει τον διακοσμητικό τους χαρακτήρα, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο να είχαν κάποιον ιδιαίτερο συμβολισμό.[108] Στην ίδια την ισλαμική κεραμική οι κουφικές επιγραφές αποτελούσαν συχνό στοιχείο της διακόσμησης των αγγείων. Αρχικά αναπαρήγαν χωρία από το Κοράνι, αλλά από τον 10ο αιώνα συνήθως απέδιδαν ευχές για τον κάτοχο του αγγείου. Δεν αποκλείεται, ακόμα και στην ισλαμική κεραμική, οι επιγραφές αυτές σε ορισμένες περιπτώσεις να ήταν διακοσμητικές.[109]

Στο εξεταζόμενο υλικό τα ψευδοκουφικά κοσμήματα αποδίδονται με έντονη σχηματοποίηση, αντανακλώντας με βεβαιότητα ένα όψιμο στάδιο στη χρήση τους, ιδίως αν τα συγκρίνουμε με ψευδοκουφικά της γραπτής πολύχρωμης κεραμικής από λευκό πηλό του 10ου–11ου αιώνα.[110] Συναντούμε ψευδοκουφικά με τριγωνική απόληξη,[111] λογχοειδή[112] ή παχύτερα σε φολιδωτό κάμπο[113] (Εικ. 31). Γενικά κοσμούν ταινίες στη λεπτεγχάρακτη ΙΙ και τη γραπτή λεπτεγχάρακτη. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις απαντούν και στη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ[114] και την επιπεδόγλυφη.[115]

Λοιπά θέματα

Σε αδρεγχάρακτα στον τύπο του μεταλλίου συναντούμε το λεγόμενο «οδοντωτό», το οποίο κοσμεί συνήθως το κεντρικό μετάλλιο και σπανιότερα τις ταινίες.[116] Παρεμφερές είναι το «κλιμακωτό», που απαντά σε λίγα δείγματα γραπτών με σκοτεινό επίχρισμα αγγείων, στα οποία συνήθως αποδίδεται με παχύ ερυθρό επίχρισμα,[117] καθώς και σε γραπτά με πράσινο και καστανό της ομάδας ΙΙ 2.[118]

Το ψαθωτό απαντά μόνο σε τρία δείγματα διαφορετικών κατηγοριών, που δεν παρουσιάζουν ομοιότητα μεταξύ τους, οπότε δεν τίθεται θέμα κοινού προτύπου. Το 137, που αποτελεί και το πιο επιτυχημένο παράδειγμα, ανήκει στη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ, το 538 ανήκει στη γραπτή λεπτεγχάρακτη και το 584 στην αδρεγχάρακτη στον τύπο του μεταλλίου.

---

108. Η Alicia Walker (2008, 46–7) πιθανολογεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα ψευδοκουφικά, όντας ακατάληπτα, ίσως είχαν μαγικό συμβολισμό.

109. Watson 2004, 91· πβ. Philon 1980, 293–302 (ιδίως 301–2)· Aanavi 1968, 358: "Arabic 'pseudoinscriptions' exist on objects of the finest quality and in the most important of contexts. They are not simply decorative transformations of writing elements into pure ornament, nor unintentional misrepresentations of actual words. They reflect a thoughtful and enormously sophisticated attitude toward the significance of writing, and we would do well to remind ourselves that what we may not understand is not, by consequence, meaningless".

110. Για το λόγο αυτό τα εντάσσω στα γραμμικά θέματα. Στα πιο πρώιμα παραδείγματα της βυζαντινής τέχνης τα ψευδοκουφικά διατηρούν τα βασικά χαρακτηριστικά της κουφικής γραφής, όπως τις σφηνοειδείς απολήξεις (βλ. για παράδειγμα γραπτά πολύχρωμα πινάκια από τη Χερσώνα στο Yashaeva κ.ά. 2011, 343 αρ. 411 [V. Zalesskaya]). Σε πιο όψιμα κεραμικά, λίγες είναι οι περιπτώσεις που διατηρούνται στοιχεία της αυθεντικής γραφής, βλ. π.χ. τμήμα επιπεδόγλυφου πινακίου από τη Θήβα στο Μπονόβας και Τζιτζιμπάση 2011, 158–59 αρ. 78 (Μ. Σκορδαρά).

111. Γραπτή με λευκό επίχρισμα: αρ. 85. Λεπτεγχάρακτη: αρ. 346, 357. Γραπτή λεπτεγχάρακτη: αρ. 522, 524, 528, 547. Βλ. επίσης Giannossa κ.ά. 2014, 1543 αρ. S10, εικ. 2B, για θραύσμα με παρόμοια ψευδοκουφικά που βρέθηκε στο Siponto της βόρειας Απουλίας και θα μπορούσε να αποδοθεί στην ισλαμική κεραμική, δεδομένου ότι από αρχαιομετρικές αναλύσεις προέκυψε ότι η εφυάλωσή του περιείχε κασσίτερο (στο ίδιο, 1550).

112. Αρ. 299, 303, 343–44, 358, 363.

113. Αρ. 286–88, 308–9.

114. Αρ. 85.

115. Αρ. 663.

116. Αρ. 583, 586–88.

117. Αρ. 109.

118. Αρ. 163–64.

Μετόπες απαντούν σπάνια, μόνο σε δύο αδρεγχάρακτα αγγεία, που κοσμούν το οριζόντιο χείλος τους.[119] Ιχθυάκανθα κοσμεί ένα αυτοθερμαινόμενο σκεύος,[120] ενώ ο κόμβος του Σολομώντος απαντά σε ένα λεπτεγχάρακτο Ι, στον τύπο του μεταλλίου.[121]

6.4.3 ΦΥΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Τα φυτικά θέματα, είτε μόνα τους είτε ως παραπληρωματικά κοσμήματα, ήταν ιδιαίτερα αγαπητά στη βυζαντινή κεραμική και τη βυζαντινή τέχνη ευρύτερα. Στο εξεταζόμενο υλικό απαντούν τα ακόλουθα:

Ελικοειδείς βλαστοί – Σπείρες – Καρδιόσχημα

Οι ελικοειδείς βλαστοί και οι σπείρες αποτελούν τα πιο συχνά διακοσμητικά μοτίβα του κεραμικού θεματολογίου του 12ου αιώνα. Ιδίως οι ελικοειδείς βλαστοί αποτελούν την κατ' εξοχήν διακόσμηση των ταινιών στο αργειακό υλικό. Πολύ συχνά οι ελικοειδείς βλαστοί δεν είναι εύκολο να διακριθούν από τις σπείρες, για αυτό και εδώ εξετάζονται μαζί, παρ' ότι οι σπείρες ανήκουν τυπικά στο γραμμικό θεματολόγιο. Πάντως, σε πολλές περιπτώσεις η αρχική πρόθεση του κεραμέα φαίνεται πως ήταν να αποδώσει φυτικά κοσμήματα, όμως το αποτέλεσμα είναι τόσο σχηματικό που δίνουν περισσότερο την εντύπωση γραμμικών μοτίβων.

Τα ελικοειδή μοτίβα, που ενίοτε πλησιάζουν τη σπείρα, είναι ιδιαίτερα συχνά στη γραπτή με λευκό επίχρισμα κεραμική, κυρίως στην ομάδα ΙΙ,[122] και στη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα.[123] Εκεί, όμως, που κατ' εξοχήν τα συναντούμε είναι στη λεπτεγχάρακτη κεραμική,[124] κυρίως στον τύπο του μεταλλίου, στον οποίο κοσμούν τόσο το κεντρικό μετάλλιο όσο και τις ομόκεντρες ταινίες. Μάλιστα, ο Morgan τοποθετεί τα λεπτεγχάρακτα που φέρουν αυτή τη διακόσμηση σε ξεχωριστή ομάδα που ονομάζει "Spiral Style".[125] Άλλη κατηγορία που τα ελικοειδή απαντούν συχνά είναι η γραπτή λεπτεγχάρακτη.[126] Σπανιότερα τα συναντούμε στη γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα.[127]

Σημειώνεται ότι σπείρες απαντούν και στην κεραμική από λευκό πηλό, αλλά όχι στο παρόν υλικό. Μάλιστα, σε γραπτό πολύχρωμο κύπελλο από λευκό πηλό από τη Θήβα υπάρχει γραπτή σπείρα από σκοτεινό καστανό χρώμα,[128] σχεδόν πανομοιότυπη με αυτήν του θραύσματος 179.

Παραλλαγή των ελικοειδών αποτελούν τα καρδιόσχημα, δεδομένου ότι σχηματίζονται από ελικοειδή. Καρδιόσχημα συνήθως κοσμούν το κεντρικό μετάλλιο λεπτεγχάρακτων Ι αγγείων.[129]

---

119. Αρ. 591–92.
120. Αρ. 24.
121. Αρ. 277. Είναι γνωστός ο αποτροπαϊκός χαρακτήρας όλων των κόμβων. Για ενδιαφέρον εγχάρακτο θέμα σε κούπα της Χερσώνας με κόμβο Σολομώντος με τη μορφή δράκοντα, βλ. Dauterman Maguire και Maguire 2007, 75, εικ. 71.
122. Αρ. 47, 54, 68, 71–2, 74–82, 89–91, 94.
123. Αρ. 140–41, 144, 150, 152–53, 156–59, 161, 166, 168, 174, 176–82, 189, 191, 200, 202, 204, 207–8, 211–14, 216, 222–26, 229–31, 236, 239–40.
124. Αρ. 256–59, 262, 264–70, 272–75, 288, 297, 300–2, 326–27, 329–33, 335–36, 339–40, 350–56, 358, 361, 364, 366, 391–93, 397, 399–400, 402, 404, 411–12, 417–19, 423, 425.
125. Morgan 1942, 120–23.
126. Αρ. 518–19, 521–23, 526–34, 536–42, 544–46, 548–60.
127. Αρ. 100–1, 104–6.
128. Κοιλάκου 2012, 311 αρ. 6, εικ. 6.
129. Αρ. 260, 273–75. Για τα καρδιόσχημα στη γραπτή πολύχρωμη αρχιτεκτονική κεραμική, τα οποία συνήθως

Φυλλόσχημα

Τα φυλλόσχημα μοτίβα αποδίδονται γενικά τόσο σχηματοποιημένα που αναρωτιόμαστε αν πράγματι πρόκειται για φύλλα ή ανθέμια.[130] Όπως και να έχει, εδώ εντάσσονται τα θέματα που έχουν σχήμα φύλλου. Στο παρόν υλικό το συγκεκριμένο θέμα απαντά κατ' εξοχήν στην κουκκιδωτή,[131] συνήθως σε συνδυασμό με άλλα φυτικά θέματα (κατά κανόνα δένδρα). Τα συναντούμε επίσης σε διάφορες μορφές, με μικρότερη ωστόσο συχνότητα, στη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ,[132] τη λεπτεγχάρακτη ΙΙ[133] και την επιπεδόγλυφη.[134] Στην τελευταία επιχωριάζει ένα φυλλόσχημο μοτίβο που θυμίζει ανθέμιο.[135] Παρόμοια μοτίβα κοσμούν πλακίδια στη γραπτή πολύχρωμη τεχνική.[136]

Φύλλα κισσού – Βότρυες

Τα φύλλα κισσού ήταν αγαπητά στη βυζαντινή τέχνη, ιδίως της κομνήνειας εποχής. Στο εξεταζόμενο υλικό απαντούν σε λίγα λεπτεγχάρακτα ΙΙ στον τύπο του μεταλλίου,[137] κουκκιδωτά[138] και επιπεδόγλυφα.[139]

Οι βότρυες αποτελούν σπάνιο διακοσμητικό θέμα στο εξεταζόμενο υλικό. Τους συναντούμε σε αδρεγχάρακτο αγγείο στον τύπο της ελεύθερης διάταξης.[140] Η απεικόνισή τους στη βυζαντινή τέχνη ευρύτερα ενέχει θεολογικό συμβολισμό (Άμπελος), στην περίπτωση όμως της συγκεκριμένης απεικόνισης έχουν σαφώς διακοσμητικό χαρακτήρα.

Σχηματοποιημένα φοινικοειδή

Τα σχηματοποιημένα φοινικοειδή απαντούν σχεδόν αποκλειστικά στην αδρεγχάρακτη κεραμική,[141] συνιστώντας ίσως το πιο συχνό θέμα διακόσμησής της, ιδίως στον τύπο του μεταλλίου. Δεν γνωρίζουμε αν στις προθέσεις του κεραμέα ήταν η απεικόνιση ενός φοινικοειδούς ή αν επρόκειτο απλώς για ένα σχηματοποιημένο ανθέμιο. Συνήθως κοσμούν το κεντρικό μετάλλιο, ενίοτε σε μικρότερη κλίμακα.[142] Σε αδρεγχάρακτες παραστάσεις πολεμιστών το συγκεκριμένο μοτίβο κοσμεί σε ορισμένες περιπτώσεις την ασπίδα,[143] το κράνος[144] ακόμα και την πανοπλία τους.[145] Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα, στο οποίο το φοινικοειδές συνδυά-

---

λήγουν σε φύλλο, βλ. Anderson 2001, 111–12.

130. Η Pamela Armstrong (1997, 10) σημειώνει χαρακτηριστικά: "Foliage in particular lent itself to representations so far removed from its natural form as to be unrecognizable".

131. Αρ. 436–37, 440, 451–53, 460–61, 463, 465–66, 471, 475.

132. Αρ. 87.

133. Αρ. 310.

134. Αρ. 715.

135. Αρ. 659–60, 695–96, 717. Απαντά και σε μικρό επιπεδόγλυφο μετάλλιο στο αδρεγχάρακτο 582.

136. Anderson 2001, 111–12.

137. Αρ. 288(;), 309.

138. Αρ. 504.

139. Αρ. 657.

140. Αρ. 605.

141. Αρ. 564, 566, 568–69, 578–80, 585, 644. Σε μία περίπτωση (αρ. 86) κοσμούν το κεντρικό μετάλλιο ενός γραπτού με λευκό επίχρισμα ΙΙ αγγείου.

142. Αρ. 578–79, 585, 644.

143. Βλ. ενδεικτικά Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1981, 134–35, πίν. 61α (Θήβα)· Parman 1989, εικ. 8b (Έφεσος).

144. Bröker 1965, 87, πίν. 35.

145. Βλ. ενδεικτικά Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 200–1 αρ. 223 (Μ. Μιχαηλίδου).

ζεται με καρδιόσχημο μοτίβο, μας προσφέρει επιπεδόγλυφο πινάκιο από τη Σπάρτη.[146]

Ρόδακες – ανθέμια

Οι ρόδακες και τα ανθέμια αποτελούν ένα από τα αγαπητά θέματα της βυζαντινής τέχνης σε επίτιτλα χειρογράφων, γλυπτά, ενδύματα κ.ά.[147] Στο εξεταζόμενο υλικό κοσμούν συνήθως το κέντρο του πυθμένα, ενώ δεν παρουσιάζουν ομοιογένεια στην απόδοσή τους. Ανάλογα με την τεχνική διακόσμησης, λαμβάνουν και διαφορετική μορφή. Ανθέμια συναντούμε στην εμπίεστη από λευκό πηλό,[148] τη γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ,[149] τη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ,[150] τη γραπτή λεπτεγχάρακτη,[151] την αδρεγχάρακτη (τύπου ελεύθερης διάταξης)[152] και την επιπεδόγλυφη.[153]

Μία παραλλαγή του ρόδακα θα μπορούσε να θεωρηθεί το αστέρι ή ο αστερίσκος που το συναντούμε ως επαναλαμβανόμενο μοτίβο σε ένα γραπτό με λευκό επίχρισμα ΙΙ[154] και στο κεντρικό μετάλλιο λεπτεγχάρακτου Ι αγγείου.[155] Κρινάνθεμα απαντούν σε ένα γραπτό με λευκό επίχρισμα ΙΙ.[156]

Δένδρα

Τα δένδρα αποδίδονται αρκετά σχηματοποιημένα, για αυτό και στις σχετικές δημοσιεύσεις άλλοτε χαρακτηρίζονται ως δένδρα άλλοτε ως ανθέμια. Αριθμούν, πάντως, πολλά παραδείγματα στο αργειακό υλικό με σχετική ομοιογένεια σε διαφορετικές τεχνικές διακόσμησης. Τα βρίσκουμε στη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ,[157] τη λεπτεγχάρακτη Ι–ΙΙΙ,[158] την κουκκιδωτή[159] και την αδρεγχάρακτη στον τύπο του μεταλλίου.[160] Σημειώνεται ότι δένδρα που κοσμούν τον κάμπο παραστάσεων είναι συχνά και στη γλυπτική.

Διχαλωτά ή γωνιώδη

Τα λεγόμενα διχαλωτά ή γωνιώδη μοτίβα, που έχουν σχήμα «ν», συνήθως αποτελούν θέματα κάμπου, ενώ σε λίγες περιπτώσεις συνιστούν την κύρια διακόσμηση. Πιθανώς αποδίδουν κάποιο σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα, ίσως φύλλο (αν κρίνει κανείς από το διχαλωτό που ραμφίζει το πτηνό στο λεπτεγχάρακτο 380). Πρόκειται για διακοσμητικά που επιχωριάζουν στη λεπτεγχάρακτη ΙΙ στον τύπο της ελεύθερης διάταξης[161] και χαρακτηρίζουν τις διακοσμήσεις της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής του 12ου αιώνα. Είδος διχαλωτών μπορεί

146. Drandaki κ.ά. 2013, 238–39, αρ. 109 (E. Katsara).
147. Βλ. ενδεικτικά Talbot Rice 1930, 65–6.
148. Αρ. 1.
149. Αρ. 92.
150. Αρ. 149.
151. Αρ. 541.
152. Αρ. 607.
153. Αρ. 658.
154. Αρ. 69.
155. Αρ. 271.
156. Αρ. 70.
157. Αρ. 171, 184–85.
158. Αρ. 276, 298, 367.
159. Αρ. 446, 455, 472, 500, 505, 508.
160. Αρ. 567.
161. Αρ. 295, 369, 389.

να θεωρηθεί και το γωνιώδες μοτίβο που σχεδόν πάντοτε συνοδεύει τις σπείρες και τα ελικοειδή στη λεπτεγχάρακτη και τη γραπτή λεπτεγχάρακτη κεραμική.

6.4.4 ΖΩΑ

Οι απεικονίσεις ζώων αποτελούσαν αγαπητό θέμα στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική αλλά και τη μεσαιωνική τέχνη εν γένει. Πολύ συχνά δυσκολευόμαστε να ταυτίσουμε ορισμένα ζώα λόγω της έντονα σχηματικής απόδοσής τους. Για παράδειγμα οι λαγοί ταυτίζονται εύκολα, ωστόσο δεν συμβαίνει το ίδιο με άλλα τετράποδα ή πτηνά. Τα ζώα που απεικονίζονται στο εξεταζόμενο υλικό, μπορούν να ομαδοποιηθούν ως εξής:

Τετράποδα

▸ *Λέοντες – Λέαινες*

Η απεικόνιση λέοντα αποτελεί ένα από τα πιο αγαπητά θέματα της βυζαντινής τέχνης με πολυσήμαντο συμβολισμό. Ο λέων, μαζί με τον γρύπα, αποτελούσαν τα ζώα που είχαν τον κατ' εξοχήν φυλακτήριο ρόλο.[162] Οι λέοντες συμβόλιζαν τη δύναμη και το θάρρος και είχαν αποτροπαϊκές ιδιότητες.[163] Επίσης συνδέονται στενά με την αυτοκρατορική εικονογραφία, συνιστώντας ένα σύμβολο δύναμης και εξουσίας.[164] Ως προς το αργειακό υλικό, λέοντες απαντούν στη λεπτεγχάρακτη II[165] και στην επιπεδόγλυφη.[166] Σε ορισμένα επιπεδόγλυφα πιθανώς παριστάνεται λέαινα.[167]

▸ *Άλογα – Ελάφια/Αντιλόπες – Πρόβατα – Κριάρια*

Πιθανώς άλογα, σε έξεργο ανάγλυφο, κοσμούν την εξωτερική επιφάνεια του αυτοθερμαινόμενου σκεύους 31, κυρίως όμως απαντούν σε επιπεδόγλυφα αγγεία.[168]

Ίσως ελάφι ή αντιλόπη εικονίζεται σε θραύσμα της εφυαλωμένης κεραμικής χωρίς επίχρισμα σε έξεργο ανάγλυφο[169] και πιθανώς σε επιπεδόγλυφα αγγεία.[170] Σημειώνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα ελάφια ή οι αντιλόπες θυμίζουν λαγούς.[171]

Απεικόνιση προβάτου πιθανώς απαντά σε δύο επιπεδόγλυφα αγγεία[172] και κριαριού σε ένα όψιμο αδρεγχάρακτο.[173]

---

162. Τσάκα 2006, 14–9, με εκτενή βιβλιογραφία και παραδείγματα στη βυζαντινή τέχνη (γλυπτική, μαρμαροθετήματα, λειτουργικά σκεύη κ.ά.). Για παραδείγματα σε μεσοβυζαντινά υφάσματα ειδικότερα βλ. Grabar 1951, 33–4.
163. Μπούρας και Μπούρα 2002, 560.
164. *ODB* 1: 101 (A. Kazhdan, A. Cutler και A.-M. Talbot)· François 2003–2004, 58· Τσάκα 2006, 37–9. Για παραλληλισμό του λέοντα με τον αυτοκράτορα στις βυζαντινές πηγές, βλ. Koutrakou 2011, 341–48. Για τους διαφορετικούς συμβολισμούς των λιονταριών βλ. *ODB* 2: 1231–32 (A. Karpozilos, A. Kazhdan και A. Cutler).
165. Αρ. 316.
166. Αρ. 665(;), 705.
167. Αρ. 665(;), 673, 700(;).
168. Αρ. 711–12(;), 713.
169. Αρ. 39.
170. Αρ. 707–8.
171. Αρ. 669, 678.
172. Αρ. 682–83.
173. Αρ. 653.

► *Λαγοί*

Οι λαγοί συνιστούν ένα από τα δημοφιλέστερα θέματα της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, ιδίως της επιπεδόγλυφης, στην οποία αριθμούν πάμπολλα παραδείγματα.[174] Σποραδικά απαντούν στη λεπτεγχάρακτη ΙΙ–ΙΙΙ[175] και την αδρεγχάρακτη.[176]

Ως προς την επιπεδόγλυφη κεραμική, εντύπωση προκαλεί ότι μεταξύ όλων αυτών των παραστάσεων με λαγούς που διαθέτουμε στο παρόν υλικό, δεν συναντούμε πανομοιότυπη απόδοση του ζώου, παρ' ότι θα μπορούσε να αποτελεί ένα τυποποιημένο θέμα, δεδομένου ότι σχεδόν όλοι οι λαγοί αποδίδονται κατά τομήν, συνήθως στραμμένοι προς τα δεξιά. Το ίδιο παρατηρείται και σε αντίστοιχα δημοσιευμένα δείγματα από άλλες περιοχές. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι λαγοί αποδίδονται με διπλό στόμα (ή και με παραπάνω χείλη). Αυτό το στοιχείο το συναντούμε και σε αδρεγχάρακτο ποτήριο από τη Σπάρτη.[177]

Συχνά οι λαγοί αποτελούν συμπληρωματικό στοιχείο του κάμπου εκτενέστερων παραστάσεων με παραδείγματα κυρίως από την Κόρινθο.[178] Η απεικόνιση λαγών ήταν δημοφιλής και στη βυζαντινή γλυπτική και γενικά θεωρείται ότι συμβόλιζαν τη γονιμότητα και την καλοτυχία.[179]

► *Αδιάγνωστα*

Όπως προαναφέρθηκε, πολλά τετράποδα ζώα δεν μπορούν να ταυτιστούν, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη σχηματική τους απόδοση. Είναι βέβαια πιθανό η ταύτισή τους να μην ήταν στις αρχικές προθέσεις του κεραμέα.

Στο παρόν υλικό συχνά η ταύτιση είναι δύσκολη λόγω της αποσπασματικής διατήρησης ορισμένων θραυσμάτων, όπως σε λεπτεγχάρακτα ΙΙ–ΙΙΙ,[180] αδρεγχάρακτα[181] και επιπεδόγλυφα.[182] Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις, στις οποίες παρ' ότι οι διακοσμήσεις σώζονται σε ικανοποιητική κατάσταση, δεν είναι εφικτή η ταύτιση των παριστανόμενων ζώων.[183]

Υπάρχουν και ζώα με ογκώδες σώμα που τα συναντούμε στο αδρεγχάρακτο 651 και στα επιπεδόγλυφα 687 και 723. Το 723 έχει και χαίτη και απεικονίζεται μαζί με το μικρό του. Το συγκεκριμένο ζώο φέρει σχετική εικονογραφική ομοιότητα με εικονιζόμενο ζώο από λεπτεγχάρακτο αγγείο που βρέθηκε στο ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη Χριστιανούπολη Μεσσηνίας.[184] Το απεικονιζόμενο ζώο της Μεσσηνίας έχει χαίτη, είναι μακρύλαιμο, με τη διαφορά ότι έχει φολιδωτό σώμα.

Ως προς το αδιάγνωστο ζώο 627, και οι δύο οφθαλμοί του έχουν αποδοθεί κατ' ενώπιον, παρ' ότι το ίδιο το ζώο αποδίδεται κατά τομήν. Το στοιχείο αυτό το συναντούμε συχνά στην

174. Αρ. 664, 666–68, 669(;) 672, 678(;)–81, 685, 697–98, 706, 710, 724–26.
175. Αρ. 294, 387, 428.
176. Αρ. 633, 650.
177. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985, 243 αρ. 299 (Α. Μπακούρου).
178. Βλ. για παράδειγμα τη γνωστή παράσταση με τον έφιππο πολεμιστή (Biers 1977· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 27 αρ. 3 [Ι. Τζώνου-Herbst]).
179. Για παραδείγματα στη βυζαντινή γλυπτική της Θήβας, βλ. Μανωλέσσου 2011, 112.
180. Αρ. 292, 410.
181. Αρ. 562, 619.
182. Αρ. 670–71, 677, 690–91, 699, 714.
183. Αδρεγχάρακτη: αρ. 627, 634. Επιπεδόγλυφη: αρ. 676, 709, 720–21, 724.
184. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 143 εικ. 6.

απόδοση ζώων, όπως σε άλογο έφιππου πολεμιστή από αγγείο της Θεσσαλονίκης,[185] σε δράκοντα από αγγείο της Κορίνθου,[186] ακόμα και σε ψάρια.[187]

Πάλη των ζώων

Στο εξεταζόμενο υλικό, σε λίγα δείγματα, όπως στο όψιμο αδρεγχάρακτο 634 και στα επιπεδόγλυφα 708(;) και 724, ίσως εικονίζεται το θέμα της πάλης των ζώων. Οι σκηνές πάλης των ζώων ήταν ευρύτατα διαδεδομένες στην αρχαιότητα,[188] στην πρωτοβυζαντινή εποχή, αλλά και στην τέχνη της Ανατολής.[189] Στη βυζαντινή κεραμική σκηνές πάλης των ζώων έχουν βρεθεί σε λεπτεγχάρακτα κυρίως αγγεία και θεωρείται ότι είχαν φυλακτήριο ρόλο.[190] Εκτός από την κεραμική, οι σκηνές πάλης των ζώων ήταν αγαπητές στη βυζαντινή γλυπτική.[191] Σημειώνεται ότι θηριομαχίες λάμβαναν χώρα στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης ανήμερα των Χριστουγέννων.[192]

Φανταστικά ζώα

► *Δράκοι (φίδια)*[193]

Ο δράκος και το φίδι στη χριστιανική εικονογραφία συμβολίζουν τον διάβολο, τους δαίμονες ή το κακό εν γένει.[194] Παράλληλα, τόσο οι δράκοντες όσο και τα φίδια είχαν και φυλακτήριο ρόλο.[195]

Ο δράκος στη βυζαντινή κεραμική δεν είναι πάντοτε εύκολο να ταυτιστεί· συχνά μοιάζει περισσότερο με φίδι και παρουσιάζει ποικιλία στην απόδοσή του. Στο εξεταζόμενο υλικό απαντά στην εφυαλωμένη κεραμική χωρίς επίχρισμα[196] και κατ' εξοχήν στη λεπτεγχάρακτη[197] και την αδρεγχάρακτη.[198] Στο 593, το σώμα του κυκλώνει το αγγείο, συνιστώντας ένα συνηθι-

185. Ξυγγόπουλος 1938, 267–72, εικ. 1 (ο Ξυγγόπουλος ταυτίζει τον έφιππο με τον Μ. Αλέξανδρο και το άλογο με τον Βουκεφάλα, θεωρώντας ότι πρόκειται για τη σκηνή της μονομαχίας του Αλέξανδρου με τον Πώρο).

186. Morgan 1942, 319 αρ. 1532, πίν. XLIXa.

187. Βλ. Brouscari 1988, 504 αρ. 1, εικ. 1, για εγχάρακτη παράσταση ψαριού από τη Συλλογή Κανελλόπουλου, όπου ο αριστερός οφθαλμός έχει χαραχτεί κάτω από το στόμα του ψαριού.

188. Βλ. ενδεικτικά Lamberton και Rotroff 1985, 16 εικ. 32.

189. Τσάκα 2006, 76–8.

190. Dauterman Maguire και Maguire 2007, 49, 82–9, εικ. 44–5, 79, 83.

191. Μπούρας και Μπούρα 2002, 565· Μανωλέσσου 2011, 108, 112–13.

192. Ο Ιουδαίος περιηγητής Βενιαμίν από την Τουδέλα στο *Βιβλίο των Ταξιδίων* του (1159–1173) περιγράφει θεάματα με λιοντάρια, λεοπαρδάλεις, αρκούδες και άγριους γαϊδάρους, ακόμα και πτηνά, που μάχονταν μεταξύ τους, βλ. Βενιαμίν της Τουδέλας, *Το βιβλίο των ταξιδίων*, σ. 65· Dauterman Maguire και Maguire 2013, 204· βλ. επίσης Jacoby 2008, 146. Για τις θηριομαχίες του Ιπποδρόμου βλ. και Ševčenko 2002, 75–6.

193. Οι παραστάσεις δρακοντοκτονίας θα εξεταστούν πιο κάτω.

194. *ODB* 1:101 (A. Kazhdan, A. Cutler και A.-M. Talbot)· François 2003–2004, 60· Τσάκα 2006, 22–7. Για τον συμβολισμό και τις απεικονίσεις του δράκοντα στην τέχνη της Ανατολής, βλ. Androudis 2000, 269–70, με σχετική βιβλιογραφία.

195. Η λέξη δράκων ετυμολογείται από το ρήμα δέρκομαι και χαρακτηρίζει αυτόν που έχει οξεία όραση. Στην αρχαιότητα ο δράκος ήταν μυθικό τεράστιο φίδι με οξύ και διαπεραστικό βλέμμα και για αυτό το λόγο ήταν συνήθως φύλακας πηγών, θησαυρών και άλλων πολύτιμων αντικειμένων. Για τον φυλακτήριο/αποτροπαϊκό χαρακτήρα των φιδιών και δρακόντων βλ. Bouras 1977· Τσάκα 2006, 20–1. Για τον θετικό συμβολισμό τους σε ορισμένες περιπτώσεις στις βυζαντινές πηγές, βλ. Koutrakou 2011, 349. Για τους πολλαπλούς συμβολισμούς των δρακόντων βλ. επίσης Kuehn 2011.

196. Αρ. 38.

197. Αρ. 280(;), 294, 313–14, 384, 386.

198. Αρ. 592–93.

σμένο μοτίβο στην κεραμική της εποχής.[199] Οι φολίδες του σώματός τους αποδίδονται είτε με φολιδωτό,[200] είτε με ελισσόμενες γραμμές,[201] είτε με χιαστί διαγράμμιση.[202] Το λεπτεγχάρακτο 280 εικονίζει ζώο με αυτιά και μυτερή γλώσσα και το επιπεδόγλυφο 687 ζώο με μυτερά αυτιά. Με το τελευταίο, αλλά και με το επίσης επιπεδόγλυφο 709, μοιάζει τετράποδο ζώο με μακριά ουρά από μεταξωτό ύφασμα του 12ου αιώνα.[203] Στο λεπτεγχάρακτο 384 ο δράκος έχει πιο τυπικά, θα μπορούσαμε να πούμε, χαρακτηριστικά, με μεγάλο μυτερό στόμα και μυτερή ουρά. Το λεπτεγχάρακτο 386 μάλλον εικονίζει δράκοντα με μεγάλο και μακρύ στόμα με αποστρογγυλεμένες άκρες και σώμα που αποδίδεται με κοφτές γραμμές εν είδει φολιδωτού.

► *Αταύτιστο φανταστικό ζώο*

Το 626 αποδίδει μάλλον μυθικό ζώο, με ανθρωπόμορφο κεφάλι και σώμα αιλουροειδούς (πιθανώς λιονταριού). Έχει μεγάλο στόμα με αιχμηρά δόντια που αποδίδονται με τεθλασμένες γραμμές και η ουρά του έχει περίτεχνη φυλλόμορφη απόληξη. Θυμίζει σφίγγα, αλλά μας προβληματίζει το γεγονός ότι δεν έχει φτερά. Ομοιότητα παρουσιάζει με σφίγγα σε αργυρή κούπα από το Beryozovo της Ρωσίας (12ος αι.)[204] και εν μέρει με φανταστικό ζώο με ανθρώπινη κεφαλή και παρόμοια φυλλόμορφη ουρά σε υστεροβυζαντινό πινάκιο (13ος–14ος αι.) από την Κωνσταντινούπολη.[205] Όσον αφορά την περίτεχνη κόμμωση, θυμίζει την κόμμωση συγκεκριμένου τύπου γυναικείας μορφής που απαντά σε αδρεγχάρακτες και επιπεδόγλυφες διακοσμήσεις, με πιο γνωστή την παράσταση καθιστού ζευγαριού σε επιπεδόγλυφο πινάκιο από την Κόρινθο.[206] Τέλος, η στάση του ζώου με το σώμα καθιστό και την κεφαλή μετωπική επιχωριάζει σε γλυπτά, υφάσματα και μικρογραφίες χειρογράφων του 11ου–12ου αιώνα.[207]

Γενικά, τα υβριδικά όντα σηματοδοτούν την επινοητικότητα και την καινοτομία, όντας γεννήματα μιας υπερφυσικής μείξης.[208] Αποτελούν ένα αγαπητό θέμα στη βυζαντινή τέχνη που δεν έλαβε όμως την έκταση που είχαν τα μυθικά και φανταστικά όντα στη μεσαιωνική τέχνη της Δύσης.[209] Επίσης, στη βυζαντινή τέχνη υπήρχε μια σαφής προτίμηση σε πρότυπα της αρχαιότητας, όπως οι κένταυροι, οι σφίγγες, οι σειρήνες κ.ά.[210]

Πτηνά

Τα πτηνά κατέχουν τη μερίδα του λέοντος στο θεματολόγιο που προέρχεται από το ζωικό

199. Βλ. για παράδειγμα Frantz 1938, 365 αρ. E2, εικ. 30· Sanders 1993, 260, 261 αρ. 6, πίν. 23:6· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 40 (αρ. 24), 58 (αρ. 50) (Χ. Κοιλάκου), 182 (αρ. 209) (Ι. Τζώνου-Herbst)· Yashaeva κ.ά. 2011, 660 αρ. 467· Mercangöz 2013α, 50–1, εικ. I:21b–c. Daim κ.ά. 2017, 49–50 αρ. III:27, εικ. 23, πίν. 24:1 (B. Böhlendorf-Arslan). Για το γνωστό από την αρχαιότητα εικονογραφικό θέμα του κυκλοτερούς δράκοντα/όφι που τρώει την ουρά του (*οὐροβόρος*) βλ. Kuehn 2011, 145–55.

200. Αρ. 313.

201. Αρ. 314, 592.

202. Αρ. 593.

203. Για το ύφασμα αυτό, βλ. Muthesius 1997, 116, 202–3 αρ. M120, πίν. 61a.

204. Maguire 2003, 207, εικ. 6.

205. Kızıltan και Baran Çelik 2013, 118 αρ. 61 (M.A. Polat).

206. Morgan 1942, 333–34 αρ. 1685, πίν. LII· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 184 αρ. 211 (Ι. Τζώνου-Herbst). Για άλλα παραδείγματα βλ. Notopoulos 1964, 117–18 υποσ. 39, πίν. 22:7· Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999, 106 αρ. 213· Maguire 2003, 208 εικ. 8.

207. Ορλάνδος 1969, 175, με σχετική βιβλιογραφία.

208. Maguire 2003, 208.

209. Dauterman Maguire και Maguire 2007, 11–28.

210. Dauterman Maguire και Maguire 2007, 28. Για παραστάσεις κενταύρων στη βυζαντινή κεραμική βλ. Ξυγγόπουλος 1953–1954.

βασίλειο.[211] Απαντούν σχεδόν σε όλες τις κατηγορίες: στη χωρίς επίχρισμα με έξεργο ανάγλυφο κεραμική,[212] τη γραπτή με λευκό επίχρισμα I,[213] τη γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα,[214] τη γραπτή με πράσινο και καστανό II 2,[215] τη λεπτεγχάρακτη,[216] την κουκκιδωτή,[217] τη γραπτή λεπτεγχάρακτη,[218] την αδρεγχάρακτη[219] και την επιπεδόγλυφη.[220] Σχεδόν μονοπωλούν τη λεπτεγχάρακτη στον τύπο της ελεύθερης διάταξης, ενώ στις υπόλοιπες κατηγορίες δεν αριθμούν πολλά παραδείγματα.

Τα πτηνά, στη συντριπτική τους πλειονότητα, αποδίδονται κατά τομήν, σε αντίθεση με τη γλυπτική ή τα υφάσματα, όπου πολύ συχνά παριστάνονται στον εραλδικό τύπο με το σώμα μετωπικό και το κεφάλι κατά τομήν, σύμφωνα με τα πρότυπα της ρωμαϊκής τέχνης.[221] Στο εξεταζόμενο υλικό μόνο ένα πτηνό, ίσως αετός, παριστάνεται πιθανώς σε αυτή τη στάση (δεν σώζεται ολόκληρο)· πρόκειται για το κουκκιδωτό 473.

Το λεπτεγχάρακτο 380, παριστάνει πτηνό που ραμφίζει διχαλωτό φύλλο. Πρόκειται για έναν γνωστό τύπο στη βυζαντινή τέχνη,[222] που ωστόσο δεν απαντά συχνά στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, τουλάχιστον στο παρόν υλικό.[223]

Το λεπτεγχάρακτο 379 εικονίζει μόνο το κεφάλι του πτηνού (αρπακτικού στη συγκεκριμένη περίπτωση), αποδοσμένου κατά τομήν μέχρι το λαιμό. Μάλιστα, ο λαιμός κλείνει με μία οριζόντια γραμμή. Κεφαλές ζώων ή ανθρώπινων μορφών είναι γνωστές στη βιβλιογραφία σε αδρεγχάρακτα[224] και επιπεδόγλυφα αγγεία.[225]

Όπως και στα ζώα έτσι και στα πτηνά, μόνο ορισμένα μπορούν να ταυτίστούν (και πάλι όχι με βεβαιότητα). Πολλά πτηνά παραμένουν αδιάγνωστα, ενώ γενικότερα στη βυζαντινή κεραμική υπάρχουν και περιπτώσεις που συνδυάζονται στοιχεία από διαφορετικά είδη πτηνών. Στο αργειακό υλικό είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε τα ακόλουθα:

► *Αρπακτικά*

Τα αρπακτικά πτηνά ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα, από το γαμψό ράμφος, τα γαμψά τους νύχια και τη μακριά τους ουρά.[226] Δεν είναι δυνατό όμως να είμαστε βέβαιοι σε κάθε περίπτωση αν

211. Για μια περιεκτική παρουσίαση των πτηνών στις γραπτές πηγές και την τέχνη της βυζαντινής εποχής με πλούσια βιβλιογραφία, βλ. Λεοντσίνη 2011.
212. Αρ. 35–6.
213. Αρ. 51–2, 55.
214. Αρ. 98.
215. Αρ. 160, 183.
216. Αρ. 261, 278–79, 282–83, 285, 289, 293, 296, 314, 317–25, 356, 369–83, 385, 388, 403, 405, 407–8, 418, 420–21, 427, 430–31.
217. Αρ. 447, 473–74, 476–77, 482(;), 498, 499.
218. Αρ. 561.
219. Αρ. 594–95, 602, 635(;).
220. Αρ. 686, 689, 702, 716.
221. Για τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο στη μεσαιωνική τέχνη βλ. Τσάκα 2006, 43· Bollók 2010, 335–45· Paribeni 2010. Ο εραλδικός τύπος ήταν αγαπητός και στην ισλαμική τέχνη, βλ. ενδεικτικά Jenkins 1968, 362–63.
222. Βλ. ενδεικτικά Dauterman Maguire στο Evans και Wixom 1997, 265, η οποία επισημαίνει ότι το θέμα προέρχεται από τη μεταλλοτεχνία· βλ. επίσης Bollók 2010, 345–52.
223. Ο τύπος με πτηνό να ραμφίζει δένδρο ή φύλλο θα γίνει το σήμα κατατεθέν του υστεροβυζαντινού εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης, βλ. ενδεικτικά Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 191–94 αρ. 216–19 (Ι. Μότσιανος).
224. Morgan 1942, 320 αρ. 1546, πίν. Lm· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 155 αρ. 184 (Μ. Μιχαηλίδου)· Κουτσουφλάκης 2013, 100–1, πίν. 30:1–2.
225. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 59 αρ. 51 (Χ. Κοιλάκου).
226. Βλ. επίσης Wartburg 2001, 121.

πρόκειται για αετό ή γεράκι.[227] Οι απεικονίσεις αρπακτικών ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς από την αρχαιότητα. Ιδίως ο αετός, ως ιερό πτηνό του Δία, αποτελούσε σύμβολο δύναμης,[228] ενώ στην πρωτοβυζαντινή εποχή χρησιμοποιήθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις ως σύμβολο του Χριστού και του αυτοκράτορα.[229] Στη μεσαιωνική τέχνη τόσο της Ανατολής όσο και της Δύσης, ο αετός αποτελεί το πιο αγαπητό πτηνό, συνιστώντας σύμβολο δύναμης και ευημερίας,[230] συχνά με χαρακτήρα αποτροπαϊκό.[231] Στην κεραμική και τα μεταλλικά σκεύη έχει συνδεθεί επίσης με τους ονειροκρίτες, ως σύμβολο πλούτου και βασιλικών μεγαλείων.[232]

Στην εξεταζόμενη κεραμική απαντά σε πολλά αγγεία, σε ορισμένες περιπτώσεις με εξαιρετική τέχνη, ιδίως στη λεπτεγχάρακτη ΙΙ, στην οποία συνήθως αποδίδεται κατά τομήν.[233] Σε μία μόνο περίπτωση, όπως είδαμε, στο κουκκιδωτό 473, παριστάνεται στον εραλδικό τύπο, με το σώμα μετωπικό, τα φτερά ανοιχτά και την κεφαλή κατά τομήν.

Η απήχηση που είχε ο αετός ή το γεράκι φαίνεται και από το γεγονός ότι στη λεπτεγχάρακτη κεραμική, αγγεία όπως το 317, τα συναντούμε με μικρές παραλλαγές σε όλη σχεδόν την αυτοκρατορία.

► *Υδρόβια*

Ως υδρόβια αναγνωρίζουμε τα πτηνά που αποδίδονται με μακρύ λαιμό, μακρύ ράμφος και λεπτά ψηλά πόδια.[234] Θα μπορούσαν να είναι πελαργοί, ερωδιοί ή γερανοί.[235] Τα υδρόβια πτηνά παριστάνονταν συχνά στην αρχαιότητα, ενώ αποτελούσαν προσφιλές θέμα στην κεραμική και τα υφάσματα του ισλαμικού κόσμου.[236] Στο αργειακό υλικό απαντούν λιγοστά δείγματα στη λεπτεγχάρακτη[237] και σε ένα στη γραπτή λεπτεγχάρακτη.[238]

► *Ορνιθόμορφα – περιστερόμορφα*

Η αναπαράσταση ορνιθόμορφων ή περιστερόμορφων πτηνών στην τέχνη μαρτυρείται από την αρχαιότητα. Στο εξεταζόμενο υλικό ως ορνιθόμορφα ή περιστερόμορφα αναγνωρίζουμε τα πτηνά που αποδίδονται με κυκλικό/καμπύλο σώμα και σχετικά κοντά πόδια και απαντούν στη λεπτεγχάρακτη,[239] την κουκκιδωτή[240] και την αδρεγχάρακτη κεραμική.[241] Όπως είναι φυσικό, και σε αυτή την περίπτωση δεν είναι εύκολο να διακριθούν σε είδη (κότες, περιστέρια, πέρδικες κ.ά.).[242]

---

227. Παρά τις ομοιότητές τους, πρόκειται για διαφορετικά γένη πτηνών. Για τα είδη των αετών (accipitridae – αετίδαι), βλ. Απαλοδήμος 1993, 73–99, και των γερακιών (falconidae – ιερακίδαι), βλ. στο ίδιο, 100–8. Οι ιερακίδες, κοινώς γεράκια, χαρακτηρίζονται από τις μακριές, δρεπανοειδείς φτερούγες.
228. Κολτσίδα-Μακρή 2003, 414, με σχετική βιβλιογραφία.
229. Κολτσίδα-Μακρή 2003, 415.
230. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενής, βλ. ενδεικτικά François 2003–2004, 60· Paribeni 2010· Λεοντσίνη 2011, 301· Σινάκος 2011, 76. Για τον αετό στην ισλαμική τέχνη, στην οποία ήταν επίσης ιδιαίτερα δημοφιλής, βλ. Jenkins 1968, 361–64.
231. Dauterman Maguire και Maguire 2007, 69–73· Koutrakou 2011, 348.
232. Τσάκα 2006, 45, με σχετική βιβλιογραφία.
233. Λεπτεγχάρακτη Ι: αρ. 285. Λεπτεγχάρακτη ΙΙ: αρ. 293, 296, 317, 319–24, 356, 369–71, 376, 379.
234. Βλ. επίσης Lamberton και Rotroff 1985, 25.
235. Απαλοδήμος 1993, 31, 118–19.
236. Evans και Wixom 1997, 266 (E. Dauterman Maguire).
237. Αρ. 325, 381, 405, 418(;).
238. Αρ. 561.
239. Αρ. 283, 382, 420.
240. Αρ.476–77.
241. Αρ. 594.
242. Απαλοδήμος 1993, 109–17 (για τα ορνιθόμορφα/galliformes), 211–17 (για τα περιστερόμορφα/columbiformes).

Ψάρια

Τα ψάρια αποτελούν ένα επίσης αγαπητό θέμα, ιδίως στη λεπτεγχάρακτη II–III[243] και την κουκκιδωτή.[244] Άλλες κατηγορίες στις οποίες απαντούν, με λιγότερα ωστόσο παραδείγματα, είναι η γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα,[245] η γραπτή με πράσινο και καστανό II[246] και η αδρεγχάρακτη στον τύπο της ελεύθερης διάταξης.[247]

6.4.5 ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

Η απεικόνιση ανθρώπινων μορφών δεν απαντά συχνά στο εξεταζόμενο υλικό, όπως συμβαίνει γενικότερα στη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική. Στα θραύσματα 5–6, 37 και 41 σώζονται κάποια ασαφή ίχνη απόδοσης μορφών σε έξεργο ανάγλυφο. Τα υπόλοιπα δείγματα προέρχονται από τη λεπτεγχάρακτη I–II,[248] την αδρεγχάρακτη στον τύπο της ελεύθερης διάταξης[249] και την επιπεδόγλυφη[250].

Πολεμιστές – Παραστάσεις δρακοντοκτονίας[251]

Οι απεικονίσεις πολεμιστών αποτελούν μία από τις κύριες απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών στην εφυαλωμένη κεραμική του β' μισού του 12ου – α' μισού του 13ου αιώνα και απαντούν κυρίως στην αδρεγχάρακτη κεραμική στον τύπο της ελεύθερης διάταξης.

Στο εξεταζόμενο υλικό σώζονται, δυστυχώς σε αποσπασματική κατάσταση, ορισμένα θραύσματα με παράσταση είτε πολεμιστή[252] είτε δρακοντοκτονίας.[253] Στο αδρεγχάρακτο πινάκιο 600 παριστάνεται πολεμιστής σε μεγάλη κλίμακα με παραπληρωματικά μοτίβα γύρω του, ενώ στα αποσπασματικά σωζόμενα 592 και 593 και πιθανώς στο λεπτεγχάρακτο 313, ο πολεμιστής περιβάλλεται από δράκο που κυκλώνει το αγγείο. Αυτές οι αδρεγχάρακτες παραστάσεις εντάσσονται στον γνωστό τύπο των πινακίων της ομάδας “Free Style”, με πολεμιστή σε μεγάλη κλίμακα να περιβάλλεται από δράκοντα ή παραπληρωματικά μοτίβα.[254]

Οι παραστάσεις των πολεμιστών στη βυζαντινή κεραμική έγιναν γνωστές στο ευρύ κοινό από την Alison Frantz, η οποία επιχείρησε την ταύτισή τους με τον επικό ήρωα Βασίλειο Διγενή Ακρίτα.[255] Η σχετική ομοιογένεια στην ανάπτυξη των παράστασεων των πολεμιστών της ομάδας “Free Style”, υποδεικνύει ότι οι παραστάσεις αυτές θα βασίζονταν σε κάποια εικονογραφικά πρότυπα, τα οποία θα ακολουθούσαν οι κεραμείς με μικρότερες ή μεγαλύτερες

243. Αρ. 291, 295, 315, 397–98, 409(;), 432(;), 434–35.
244. Αρ. 478–80, 495, 497.
245. Αρ. 103.
246. Αρ. 182.
247. Αρ. 596, 599, 617.
248. Αρ. 281, 313, 390.
249. Αρ. 600–1, 618, 652.
250. Αρ. 701.
251. Για τις παραστάσεις αυτές υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά Frantz 1940–1941, 1941· Notopoulos 1964· Armstrong και Sekunda 2006· Vroom 2016· Αναγνωστάκης 2017, 75–84· Vassiliou 2019α (με αναλυτική παρουσίαση των αργειακών δειγμάτων).
252. Λεπτεγχάρακτη I–II: αρ. 281, 390. Αδρεγχάρακτη: αρ. 598, 600. Επιπεδόγλυφη: αρ. 701(;).
253. Λεπτεγχάρακτη II: αρ. 313. Αδρεγχάρακτη: αρ. 592–93.
254. Βλ. για παράδειγμα Frantz 1938, 465 αρ. Ε2, εικ. 30· Morgan 1942, 317 (αρ. 1520, εικ. 212), 318 -19 (αρ. 1531, εικ. 129)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 48 αρ. 34 (Τ. Τσανανά).
255. Frantz 1940–1941, 1941· βλ. επίσης Notopoulos 1964. Για την προβληματική της συγκεκριμένης ταύτισης βλ. Αναγνωστάκης 2017, 75–84· Vassiliou 2019α, 231–34.

παραλλαγές. Χωρίς να αποκλείεται η ταύτιση των πολεμιστών με τον Διγενή ή με κάποιον άλλο άγνωστο σε εμάς ήρωα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάπτυξη αυτών των θεμάτων σε μια εποχή που διαπνεόταν από τα ιδεώδη της στρατιωτικής αριστοκρατίας με την άνθιση του έπους και των μυθιστοριών και της ιπποσύνης στη Δύση.[256]

«Γρύλλοι» ή κυνηγοί(;)

Στο 618 αποδίδεται με την τεχνική της βαθιάς χάραξης, μορφή σε διασκελισμό, η οποία θυμίζει αντίστοιχες μορφές σε αγγεία από την Κωνσταντινούπολη,[257] τη Θεσσαλονίκη,[258] τη Θήβα,[259] την Αθήνα,[260] την Κόρινθο[261] και τη Σπάρτη.[262] Οι μορφές αυτές παριστάνονται με σκούρο ολόσωμο ένδυμα, το οποίο αποδίδεται με βαθιά χάραξη (με αφαίρεση δηλ. του επιχρίσματος και της άνω επιφάνειας του πηλού) και έχουν ταυτιστεί από τον Ανδρέα Ξυγγόπουλο με κυνηγούς του Ιπποδρόμου.[263]

Το κυνήγι αποτελούσε μια αγαπημένη ασχολία στον Μεσαίωνα και συνδέεται κατ' εξοχήν με τον αυτοκράτορα και την αριστοκρατία, αλλά δεν έπαυε, με πιο πενιχρά μέσα, να αποτελεί ασχολία και των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, όντας άλλωστε ένα αρχέγονο είδος εξεύρεσης τροφής.[264]

Οι Henry Maguire και Eunice Dauterman Maguire ταυτίζουν τις συγκεκριμένες μορφές με τους *γρύλλους*, ένα είδος μίμων που η απεικόνισή τους είχε σκωπτικό χαρακτήρα.[265] Σε αυτή την ερμηνεία ίσως οδηγεί και η απόδοση της κεφαλής της μορφής του 618, με τα φουσκωτά χείλη, θυμίζοντας καρικατούρα, δεδομένου ότι στους μίμους φαίνεται ότι η φυσική ασχήμια αποτελούσε προσόν.[266]

Σκωπτικά θέματα

Ιδιαίτερη είναι η σκωπτικού χαρακτήρα παράσταση του όψιμου αδρεγχάρακτου 652, που δυστυχώς σώζεται αποσπασματικά (Εικ. 26). Εικονίζεται κεφαλή ανθρώπινης μορφής σε προφίλ και δίπλα της ίσως ανδρικό μόριο. Πάνω από τη μορφή υπάρχει μικρογράμματη, αμελώς χαραγμένη, επιγραφή, από την οποία διαβάζουμε τα εξής: «... μεν κωμεν... / ψωλη / ..πα». Η Αναστασία Οικονόμου-Laniado, η οποία έχει δημοσιεύσει την παράσταση, θεωρεί ότι

256. Vassiliou 2019α, 231–34.
257. Böhlendorf-Arslan 2004, II: 361–62 αρ. 134, πίν. 71.
258. Bakirtzis και Papanikola-Bakirtzis 1981, 426, εικ. 9· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 203 αρ. 226.
259. Ξυγγόπουλος 1950, 7, εικ. 2· Φαράκλας 1968, 211 (πίν. 160δ), 222 (πίν. 171β)· Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1981, 132–34, πίν. 58α–β· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 49 αρ. 36 (Χ. Κοιλάκου)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 138 αρ. 150 (Χ. Κοιλάκου).
260. Μεγαλομμάτη 2011, αρ. 107.
261. Morgan 1942, 314 (αρ. 1496), 316 (αρ. 1508), 322 (αρ. 1565).
262. Ξυγγόπουλος 1950, 3–4, εικ. 1Α· Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1981, 133–34, πίν. 59α.
263. Ξυγγόπουλος 1950· βλ. επίσης Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου 1981, 132–33.
264. Για το κυνήγι στη βυζαντινή εποχή βλ. Dennis 2009· Σινάκος 2011. Για τις σκηνές κυνηγιού με γεράκια στη βυζαντινή κεραμική βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1986· Wartburg 2001, 122–25.
265. Maguire 2004, 15–9 (ιδίως για την κεραμική βλ. σ. 18)· Dauterman Maguire και Maguire 2007, 109–20. Οι *γρύλλοι* στη μεσοβυζαντινή εποχή εικονίζονταν κυρίως σε ελεφαντοστέινα κιβωτίδια, γυμνοί και ενίοτε με στενόμακρο κεφαλοκάλυμμα με οξεία απόληξη. Όσον αφορά την κεραμική ειδικότερα, η βαθιά χάραξη θεωρείται από τους Dauterman Maguire και Maguire ότι απέδιδε τη γυμνότητά τους. Για απεικόνιση *γρύλλου* σε κυπριακό εφυαλωμένο αγγείο, καθώς και για τις απεικονίσεις *γρύλλων* στη γοτθική τέχνη, βλ. François 1999β, 71–3, εικ. 3:6.
266. Πλωρίτης 1990, 63.

η μορφή είναι γυναικεία και δεν αποκλείει η παράσταση να συνδέεται με την αποκοπή του ανδρικού μορίου, που αποτελούσε ποινή για το αδίκημα της κτηνοβασίας.[267] Παραστάσεις με ερωτικές σκηνές στην κεραμική ήταν αρκετά διαδεδομένες στην αρχαιότητα και όπως σημειώνει η ίδια, οι κάτοικοι του Άργους θα ήταν αρκετά εξοικειωμένοι με αυτές.[268] Επίσης, από τις βυζαντινές πηγές προκύπτει ότι υπήρχαν οικίες πλουσίων που κοσμούνταν με άσεμνες ζωγραφικές απεικονίσεις.[269]

Το 652 ίσως αποτελούσε ειδική παραγγελία. Σε αυτό συνηγορεί η σπανιότητά του αλλά και η ακραία θεματική του, που δύσκολα θα μπορούσε να φανταστεί κανείς ότι θα απευθυνόταν σε ευρύ αγοραστικό κοινό.

Θρησκευτικά θέματα

Στο εξεταζόμενο υλικό, με εξαίρεση το σύμβολο του σταυρού, απουσιάζουν εντελώς τα θρησκευτικά θέματα, τα οποία ήταν άλλωστε σπάνια στη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, στοιχείο που δικαιολογείται και από τη φθαρτότητα της κεραμικής ύλης αλλά και τον καθημερινό χαρακτήρα της χρήσης των κεραμικών.[270] Λιγοστά είναι τα γνωστά παραδείγματα στη βιβλιογραφία, όπως η απεικόνιση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας σε γραπτό πολύχρωμο ανοιχτό αγγείο από την Κωνσταντινούπολη[271] ή η απεικόνιση τριών καθιστών αγίων μορφών που φέρουν φωτοστέφανο και κρατούν βιβλίο σε γραπτό εμπίεστο πινάκιο από λευκό πηλό από τη Χερσώνα.[272] Καλής ποιότητας αγγείο έχει βρεθεί στις ανασκαφές της Παληόχωρας Μαρώνειας, το οποίο κοσμείται με εγχάρακτη παράσταση πολεμιστή, που δεν αποκλείεται, σύμφωνα με τη Σοφία Δουκατά-Δεμερτζή, να είναι ο άγιος Γεώργιος.[273] Στην Κόρινθο έχει βρεθεί θραύσμα λεπτεγχάρακτου ποτηρίου πιθανώς με παράσταση της Σταύρωσης.[274] Επίσης, έχουν βρεθεί τμήματα πινακίου, στο οποίο εικονίζεται με τη σπάνια τεχνική της εμπίεστης λεπτεγχάρακτης, καθιστή μορφή, γυμνή, με το κεφάλι χαμηλωμένο, την οποία ο Morgan ταυτίζει με τον Αδάμ και την απώλεια του παραδείσου.[275]

6.5 ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ

Η φύση αποτελούσε μια σταθερή έμπνευση για τους Βυζαντινούς και αυτό είναι φανερό στα φυτικά και ζωικά θέματα[276] που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν φαίνεται να είχαν

---

267. Oikonomou-Laniado 1998, 260. Για τη συγκεκριμένη ποινή βλ. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Στ', 517.

268. Oikonomou-Laniado 1998, 260. Σημειώνεται ότι η Οικονόμου-Laniado προσγράφει το συγκεκριμένο αγγείο στην τοπική παραγωγή.

269. Κουκουλές 1948–1955, Τόμος Στ', 533–34.

270. Nikolakopoulos 1989, 324. Αντιθέτως, απαντούν συχνά στην αρχιτεκτονική κεραμική από λευκό πηλό, διότι η τελευταία προοριζόταν κυρίως για τη διακόσμηση εκκλησιών.

271. Karamani Pekin 2007, 153 αρ. SC16.

272. Jašaeva 2010, 486–87, εικ. 13· Yashaeva κ.ά. 2011, 630 αρ. 416 (N. Ginkut, E. Denisova και T. Yashaeva). Το πινάκιο χρονολογείται στον 10ο–11ο αι. και ερμηνεύεται ως προσκυνηματικό αναμνηστικό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο συνδυασμός της εμπίεστης με τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα τεχνική που απαντά στο συγκεκριμένο αγγείο.

273. Δουκατά-Δεμερτζή 2008, 77· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 247, εικ. 7. Σύμφωνα με τη Δουκατά-Δεμερτζή, το πινάκιο χρονολογείται στο β' μισό του 12ου αι.

274. Morgan 1942, 127, 276 αρ. 1102, εικ. 101i.

275. Morgan 1942, 146, 307 αρ. 1429, εικ. 120a, c. Για τον συγκεκριμένο τύπο σε ελεφαντοστέινα κιβωτίδια, ο οποίος φαίνεται ότι αντιγράφει θέματα της αρχαίας ελληνικής τέχνης (στη συγκεκριμένη περίπτωση τον Ηρακλή του Λυσίππου), βλ. ενδεικτικά Maguire 2004, 12 κ.α.

276. Dauterman Maguire και Maguire 2013, 204–6. Παρόμοια προτίμηση παρατηρείται και στην ισλαμική κε-

κάποιον ιδιαίτερο συμβολισμό, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τη σταθερή προτίμηση που έδειχναν οι κεραμοποιοί σε θέματα όπως οι ελικοειδείς βλαστοί, τα δένδρα, τα άνθη και τα φύλλα, που στη μνημειακή ζωγραφική συνιστούν συνήθως παραπληρωματικά κοσμήματα των αφηγηματικών παραστάσεων. Πάντως, η σημασία που είχε για τους Βυζαντινούς η φύση προκύπτει και από το βυζαντινό δίκαιο, στο οποίο ζητήματα όπως η θέαση της φύσης από την οικία τους είχαν ιδιαίτερη σημασία.[277]

Όσον αφορά τις απεικονίσεις των ζώων, δεν φαίνεται να είχαν θεολογικούς συμβολισμούς, όπως άλλωστε παρατηρείται ευρύτερα στην τέχνη μετά την Εικονομαχία.[278] Πιο συχνά φαίνεται πως είχαν χαρακτήρα διακοσμητικό, όπως συμβαίνει και σε άλλες εκφάνσεις της βυζαντινής τέχνης.[279] Από την άλλη πλευρά, ορισμένα ζώα θα αποτελούσαν φορείς συμβόλων, όπως τα λιοντάρια ή οι λέαινες και οι αετοί ή τα γεράκια που πιθανώς συμβόλιζαν τη δύναμη ή οι λαγοί τη γονιμότητα. Επιρροή ίσως είχαν ασκήσει και οι ονειροκρίτες, όπως το λεγόμενο *Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ* (10ος αι.).[280]

Όσον αφορά τις παραστάσεις πολεμιστών και δρακοντοκτονίας, θα είχαν αποτροπαϊκό και ταυτόχρονα φυλακτήριο χαρακτήρα ως σύμβολα δύναμης και νίκης του καλού έναντι του κακού.[281] Σε αυτό συνηγορεί λεπτεγχάρακτο θραύσμα από την Κόρινθο, στο οποίο σώζεται κεφαλή δράκου συνοδευόμενη από την επιγραφή «... τὸ θη[ρίον] / σκότο(υ)ς».[282]

6.6 ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ[283]

Παρ' ότι η ισλαμική κεραμική που έχει βρεθεί στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας και ιδίως στον ελλαδικό χώρο είναι λιγοστή (τουλάχιστον η δημοσιευμένη),[284] υπάρχουν, όπως είδαμε, ορισμένα στοιχεία στη διακόσμηση της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής που υποδεικνύουν επιρροές από την ισλαμική τέχνη. Το ζήτημα των επιρροών μεταξύ των δύο πολιτισμών είχε απασχολήσει εντονότερα την έρευνα στο α' μισό του 20ού αιώνα, προτού δοθεί η έμφαση στην εξειδίκευση στους διάφορους τομείς της αρχαιολογίας.[285]

Όσον αφορά τις τεχνικές διακόσμησης, υπάρχουν, όπως είδαμε, ορισμένες κατηγορίες της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής που φέρουν ομοιότητες με την ισλαμική κεραμική,

---

ραμική, βλ. Cutler 1999, 644. Το ειδικότερο θέμα των ζώων σε σχέση με το περιβάλλον αποτέλεσε αντικείμενο διεθνούς συμποσίου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, βλ. Αναγνωστάκης κ.ά. 2011. Για τη σχέση των Βυζαντινών με τους κήπους και τα φυτά γενικότερα βλ. Bodin και Hedlund 2013.

277. Για το ενδιαφέρον αυτό θέμα βλ. Τρωιάνος 1998, 35–43.

278. Dauterman Maguire και Maguire 2007, 95–6.

279. Για τη βυζαντινή γλυπτική ο Χαράλαμπος και η Λασκαρίνα Μπούρα (2002, 533) επισημαίνουν χαρακτηριστικά: «Η συμβολική αξία, όπου υπάρχει, είναι περιορισμένη· τα πιο πολλά θέματα είναι καθαρώς διακοσμητικά και χρησιμοποιούνται αδιακρίτως παντού».

280. Για τα ονειροκριτικά κείμενα στο Βυζάντιο, βλ. *ODB* 3: 1526–27 (S.M. Oberhelman). Για το *Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ* βλ. Mavroudi 2002.

281. Dauterman Maguire και Maguire 2007, 75–82· βλ. επίσης Παπαμαστοράκης 1998.

282. Morgan 1942, 264 αρ. 967, πίν. XXXIX:Bc.

283. Για τον όρο «ισλαμική τέχνη» και τη σχετική προβληματική βλ. ενδεικτικά Μπαλλιάν 2006, 33–4.

284. Για ισλαμικά κεραμικά που έχουν βρεθεί στην Κόρινθο, βλ. Μπονόβας και Τζιτζιμπάση 2011, 90 αρ. 35 (Ν. Σιώμκος), 152–53 αρ. 75 (Α. Γεωργίου)· Ballian 2013, 293–96, εικ. 118a, 119a, 121a, και τη Θεσσαλονίκη, βλ. Μπονόβας και Τζιτζιμπάση 2011, 94 αρ. 39 (Π. Καμπάνης).

285. Βλ. ενδεικτικά Talbot Rice 1930, 82–98· 1954· Morgan 1942, 168–71 κ.α.· Grabar 1951· 1980. Πιο πρόσφατα βλ. Anderson 2001, 114–15· Cutler 2001· François 2001, 100–1· Tronzo 2001· Fontana 2005.

όπως η γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα,[286] η γραπτή με λευκό επίχρισμα I–II[287] και η κουκκιδωτή στην παραλλαγή χωρίς εγχάραξη με τις κουκκίδες που διαμορφώνουν ανθέμιο.[288] Στη λεπτεγχάρακτη κεραμική παρατηρούνται ομοιότητες στον τύπο του μεταλλίου, με κεντρικό μετάλλιο με ελικοειδή στο κέντρο και ταινία γύρω από το χείλος.[289] Σημειώνεται ότι στο Siponto της βόρειας Απουλίας βρέθηκε θραύσμα το οποίο φέρει διακόσμηση με ταινία με ψευδοκουφικά αποδοσμένα με λεπτεγχάρακτη τεχνική. Το θραύσμα εκ πρώτης όψεως θυμίζει τη βυζαντινή λεπτεγχάρακτη, ωστόσο η ανίχνευση κασσίτερου στη μολυβδούχο εφυάλωσή του, οδήγησε τους μελετητές του στην αναζήτηση της προέλευσής του στη Μέση Ανατολή.[290] Επίσης, η βυζαντινή επιπεδόγλυφη θυμίζει πολύ την ιρανική κεραμική, που είναι γνωστή ως "Garrus Ware" και χρονολογείται στον 10ο–13ο αιώνα.[291] Τα ισλαμικά αγγεία (με εξαίρεση τον τύπο του μεταλλίου και την "Garrus Ware") χρονολογούνται κατά κανόνα πιο πρώιμα, σε σχέση με τα βυζαντινά, από τον 8ο ως τον 11ο αιώνα, με συνέπεια να θεωρείται πιθανότερη η επιρροή της ισλαμικής στη βυζαντινή κεραμική και όχι το αντίθετο.[292] Σε κάθε περίπτωση, είναι σαφές ότι απαιτείται περαιτέρω έρευνα στο ζήτημα της σχέσης μεταξύ βυζαντινής και ισλαμικής κεραμικής.

Όσον αφορά τα επιμέρους διακοσμητικά θέματα, η κατάσταση περιπλέκεται περισσότερο, διότι υπάρχει, πάντοτε, το ζήτημα των αντιδανείων, δεδομένου ότι οι απαρχές ορισμένων θεμάτων βρίσκονται στην ελληνιστική, τη ρωμαϊκή ή τη σασσανιδική τέχνη.[293] Αντιθέτως, σαφές παράδειγμα επιρροής από την ισλαμική τέχνη αποτελούν βέβαια τα ψευδοκουφικά κοσμήματα, που απαντούν και στο αργειακό υλικό, κυρίως σε λεπτεγχάρακτα αγγεία. Στην ισλαμική κεραμική οι κουφικές επιγραφές συνιστούσαν, όπως είδαμε, αγαπητό θέμα διακόσμησης στο πλαίσιο της ιδιαίτερης ανάπτυξης που είχε λάβει η καλλιγραφία στον ισλαμικό κόσμο.[294] Άλλα θέματα αγαπητά στη μεσαιωνική τέχνη που απαντούν τόσο στην ισλαμική όσο και στη βυζαντινή κεραμική, ήταν οι απεικονίσεις ζώων, όπως οι λαγοί, που σε ορισμένες περιπτώσεις αποδίδονται σε παρόμοια διάταξη.[295]

Γενικά οι ομοιότητες δεν περιορίζονται μόνο στην κεραμική, αλλά εντοπίζονται και σε άλλους τομείς όπως στην υαλουργία.[296] Πρόκειται ουσιαστικά για ένα «μεσογειακό θεματολόγιο» εμπνευσμένο ως ένα βαθμό από την ελληνορωμαϊκή και τη σασσανιδική τέχνη.[297]

Σαφείς ισλαμικές επιρροές ανιχνεύονται σε πολυτελή αντικείμενα από ελεφαντόδοντο,

---

286. Βλ. για παράδειγμα Watson 2004, 167 αρ. C1, 175 αρ. D4 (Συρία, 8ος–9ος αι.)· Philon 1980, πίν. II:C, IV:C (Αίγυπτος, 10ος–11ος αι.).
287. Βλ. για παράδειγμα Watson 2004, 222 αρ. Gb:5, 231 αρ. Gb:17 (ανατολικό Ιράν, 10ος–11ος αι.).
288. Βλ. για παράδειγμα Watson 2004, 226 αρ. Gb:10 (ανατολικό Ιράν, 10ος αι.).
289. Βλ. για παράδειγμα Watson 2004, 312 αρ. L:9 (ανατολικό Ιράν, 12ος–13ος αι.)· Ballian 2013, εικ. 121a.
290. Giannossa κ.ά. 2014, 1543 (αρ. S10, εικ. 2B), 1550.
291. Βλ. για παράδειγμα Watson 2004, 264 αρ. Ib:7 (Ιράν, 12ος–13ος αι.).
292. Ωστόσο, ο Sanders (2003α, 43) εφιστά την προσοχή μας στις χρονολογήσεις της ισλαμικής κεραμικής.
293. Βλ. επίσης François 2001, 100–1.
294. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Άννα Μπαλλιάν (2006, 41): «Η αραβική γραφή σηματοδοτεί την ταυτότητα του ισλαμικού πολιτισμού και αποτελεί την πρώτη και κυριότερη καλλιτεχνική του έκφραση. (...) Κατά κάποιο τρόπο όπου στον χριστιανικό κόσμο χρησιμοποιείται η εικόνα και η θρησκευτική εικονογραφία, στον ισλαμικό υπάρχει η γραφή».
295. Βλ. ενδεικτικά Jenkins 1968, 365 εικ. 14· Philon 1980, 202 (εικ. 414, πίν. XV:A), 214 (εικ. 447, πίν. XV:B).
296. Βλ. ενδεικτικά Walker 2008, 36, εικ. 8.
297. Μπαλλιάν 2001, 235–36· Cutler 2001. Όσον αφορά τη σασσανιδική τέχνη, χρειάζεται κάποια προσοχή λόγω της τάσης που υπήρχε να αποδίδονται ισλαμικά μοτίβα μόνο στους Σασσανίδες υπό την προκατάληψη ότι οι Άραβες δεν ήταν ικανοί για υψηλή τέχνη, αλλά μόνο οι Πέρσες, βλ. ενδεικτικά Watson 2004, 18–9· Μπαλλιάν 2006, 33· Ballian 2013, 292.

σμάλτο, πολύτιμα μέταλλα και υφάσματα, ιδίως στην εποχή των Μακεδόνων.[298] Η έρευνα καταλήγει στην ύπαρξη μιας κοινής στο θεματολόγιο των πολυτελών αντικειμένων που δεν αφορούσε μόνο το Βυζάντιο αλλά γενικότερα την αυτοκρατορική τέχνη της Ανατολής και της Δύσης. Τα πολυτελή αυτά αντικείμενα διακινούνταν μεταξύ των αυτοκρατορικών αυλών και των ανώτερων αξιωματούχων της εποχής είτε ως διπλωματικά δώρα είτε ως προσωπικά αντικείμενα.[299] Μάλιστα, η διακίνηση των πολυτελών αυτών αντικειμένων εικάζεται ότι γινόταν από μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας.[300]

Όσον αφορά την κεραμική ειδικότερα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι δεν έχουμε να κάνουμε με άμεση επιρροή ή άμεση ανταλλαγή προτύπων, εκτός από λίγες περιπτώσεις, στις οποίες η ομοιότητα είναι εμφανής. Σε γενικές γραμμές, τόσο η βυζαντινή όσο και η ισλαμική κεραμική διατηρούν τα δικά τους χαρακτηριστικά. Το πιθανότερο είναι ότι έχουμε να κάνουμε με έμμεσες επιρροές από κοινά πρότυπα, που θα μπορούσαν να είναι τα είδη πολυτελείας που διακινούνταν μεταξύ των αυτοκρατόρων και των ανώτερων αξιωματούχων της εποχής.

6.7 ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ «ΚΟΙΝΗ»

Οι διακοσμήσεις της βυζαντινής κεραμικής θα μπορούσαν να ενταχθούν σε μία ευρύτερη «κοινή» που αποτυπώνεται σε όλα σχεδόν τα είδη της βυζαντινής τέχνης, όπως η ζωγραφική, η γλυπτική, η μεταλλοτεχνία, η μικροτεχνία, η υφαντική κ.ά.

Όσον αφορά τη μνημειακή ζωγραφική, μεγάλη είναι η ομοιότητα των φυτικών μοτίβων των αγγείων όπως οι ελικοειδείς βλαστοί, τα ανθεμωτά και τα καρδιόσχημα μοτίβα με παραπληρωματικά μοτίβα ή λεπτομέρειες των ενδυμάτων αγίων μορφών στη μνημειακή ζωγραφική.[301]

Στα χειρόγραφα, οι εικονογραφικές ομοιότητες εντοπίζονται κυρίως στα πρωτογράμματα των κειμένων που λάμβαναν συχνά τη μορφή ζώων, πτηνών ή ψαριών, σε διαχωριστικά κεφαλαίων ή σε επίτιτλα με γεωμετρικά ή φυτικά συνήθως κοσμήματα, αλλά και σε λεπτομέρειες των μικρογραφιών.[302]

Πρότυπο σε αρκετές εγχάρακτες διακοσμήσεις της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής αποτελούσαν, όπως είδαμε, τα μεταλλικά σκεύη. Καλό παράδειγμα ως προς αυτό αποτελούν οι αργυροί δίσκοι που συνδέονται με τον Κωνσταντίνο Αλανό, καθώς και οι αργυροί δίσκοι από το θησαυρό του Izgirli.[303] Ενίοτε απαντούν κοινά μοτίβα και σε κοσμήματα, όπως περικάρπια ή δαχτυλίδια.[304] Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε και την περίπτωση των κουκκιδωτών, στα οποία οι κουκκίδες, όπως είδαμε, είναι πιθανό να μιμούνται πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους που συχνά κοσμούσαν τα πολυτελή μεταλλικά σκεύη.

Ο τύπος του μεταλλίου υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητός στη διακόσμηση των υφασμάτων.[305] Πολύ καλό παράδειγμα συνιστά μεταξωτό ύφασμα από τον τάφο του αγίου Ιουλιανού στο Rimini (σήμ. στο Museo Nazionale της Ραβέννας), που θα πρέπει να αποτελεί δημιούργημα

298. Grabar 1951· 1980· Ballian 2013, 292.
299. Βλ. ενδεικτικά Grabar 1951, 41, 58–60, ιδίως για τη σύνδεση της βυζαντινής αυτοκρατορικής αυλής με πολυτελή αντικείμενα εμπνευσμένα από την τέχνη της Ανατολής· βλ. επίσης Grabar 1997.
300. Gerolymatou 2002, 84–6, 88.
301. Βλ. για παράδειγμα Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1989, 79, εικ. 18· Κόλλιας 1990, 33, εικ. 32–3.
302. Βλ. για παράδειγμα Džurova 2002, 35, 68, 151.
303. Ballian και Drandaki 2003.
304. Βλ. για παράδειγμα Drandaki κ.ά. 2013, 274 αρ. 155 (E. Zosi), 311–12 αρ. 161 (A. Ballian).
305. Βλ. ενδεικτικά Byzance 1992, 374–75 (αρ. 280–81), 380 (αρ. 288) (M. Martiniani-Reber)· Frings 2010, 170 (αρ. 54–5), 172–73 (αρ. 61) (A. Stauffer)· Daim 2012, 296–97 αρ. X:8–9 (T. Niepold).

Εικ. 32. Άργος, Οικόπεδο ΟΤΕ, Λεπτομέρεια διακόσμησης τμήματος ανοιχτού αγγείου (αρ. 384), Λεπτεγχάρακτη ΙΙΙ κεραμική, δ' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 33. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα κούπας (αρ. 183), Γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ κεραμική, β' μισό 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

του αυτοκρατορικού εργαστηρίου της Κωνσταντινούπολης των τελών του 9ου – αρχών του 10ου αιώνα και εικονίζει μετάλλια, στο καθένα από τα οποία εγκλείεται λέοντας που βαδίζει.[306] Ως προς την απεικόνιση πτηνών, αξίζει να μνημονεύσουμε δύο παραδείγματα εξαιρετικής τέχνης των εργαστηρίων της πρωτεύουσας του 10ου–11ου αιώνα. Πρόκειται για τα μεταξωτά υφάσματα της Auxerre και του Brixen.[307] Η απόδοση της κεφαλής του αετού στα δύο αυτά υφάσματα θυμίζει το κουκκιδωτό 473 του εξεταζόμενου υλικού.[308] Εξαιρετικό παράδειγμα ύπαρξης κοινών προτύπων μάς έγινε γνωστό από τη Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου με το γραπτό πολύχρωμο πινάκιο από λευκό πηλό που βρέθηκε στην Κρήτη, στο οποίο αποδίδεται η σπάνια παράσταση ελέφαντα· παρόμοια απεικόνιση μαρτυρείται σε μεταξωτό ύφασμα κωνσταντινουπολίτικου εργαστηρίου, το οποίο χρονολογείται στον 11ο αιώνα.[309]

Ομοιότητες παρουσιάζουν ορισμένες διακοσμήσεις του παρόντος υλικού με βυζαντινά γλυπτά, στα οποία στον 12ο αιώνα κυριαρχούν τα φυτικά θέματα και οι ένζωδες παραστάσεις.[310] Εμφανείς είναι οι ομοιότητες σε παραστάσεις ζώων, όπως το λιοντάρι στα επιπεδόγλυφα αγγεία 703, 709 και 720 με λιοντάρι από ανάγλυφη πλάκα του 12ου αιώνα από τον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα της Λυκίας[311] και με τετράποδο (πιθανώς μοσχάρι) από επίκρανο παραθύρου του 11ου–12ου αιώνα.[312] Ομοιότητες παρατηρούνται επίσης και στις διάφορες παραλλαγές των ελικοειδών βλαστών, οι οποίοι ήταν πολύ αγαπητοί στη γλυπτική του 12ου αιώνα και προορίζονταν συνήθως για τη διακόσμηση πλαισίων θυρών.[313]

Ως προς την υαλουργία, λόγω της σπανιότητας των γυάλινων σκευών, λίγα είναι τα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε, όπως σε θραύσμα γυάλινου αγγείου από τη Sigtuna της

306. Muthesius 1997, 45–6, 182 αρ. M55, πίν. 11a–b· Ευαγγελάτου κ.ά. 2001, 158–61 αρ. 68 (L. Martini).
307. Muthesius 1997, 47–50, 184 αρ. M61–2, πίν. 14a–b και πιο πρόσφατα Paribeni 2010 (για το ύφασμα της Auxerre).
308. Για τη σύνδεση της απόδοσης του αετού στη βυζαντινή κεραμική με τα υφάσματα, βλ. Evans και Wixom 1997, 262 (E. Dauterman Maguire).
309. Για το πινάκιο και τον παραλληλισμό του με το συγκεκριμένο ύφασμα, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2003, 214–17, εικ. 13–6· 2011, 416–18, εικ. 38. Για το μεταξωτό ύφασμα που φυλάσσεται στον καθεδρικό ναό του Aachen, βλ. Muthesius 1997, 38–9, 183 αρ. M58, πίν. 5–9a.
310. Για το θεματολόγιο της γλυπτικής του 12ου αι. βλ. Μπούρας και Μπούρα 2002, 532–68.
311. Ötüken κ.ά. 2007, 32, εικ. 5.
312. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 156 αρ. 214.
313. Μπούρας και Μπούρα 2002, 537–39.

Σουηδίας (αποδιδόμενο σε βυζαντινά εργαστήρια), το οποίο κοσμείται με πτηνό.[314] Στο ίδιο αγγείο υπάρχουν ελικοειδή που μοιάζουν με αντίστοιχα από γραπτά με λευκό επίχρισμα ΙΙ του παρόντος υλικού, όπως στο κύπελλο 68. Ομοιότητες παρατηρούνται και με ελικοειδή μοτίβα που συνιστούν παραπληρωματικά κοσμήματα της γνωστής γυάλινης πολυτελούς κούπας με αρχαιοελληνικές μορφές σε σμάλτο και χρυσό, η οποία χρονολογείται στον 11ο–12ο αιώνα.[315]

Όσον αφορά την ίδια τη βυζαντινή κεραμική, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι βυζαντινοί κεραμείς, προκειμένου να αποδώσουν ένα εικονιστικό θέμα, συχνά χρησιμοποιούσαν γνωστά αφηρημένα μοτίβα του μεσοβυζαντινού κεραμικού θεματολογίου. Αυτό πράττουν όταν αποδίδουν τα μάτια ζώων (Εικ. 32) ή πτηνών με τη μορφή σπείρας, στοιχείο που το συναντούμε και σε ανθρώπινες μορφές. Επίσης, στο 183, στο οποίο παριστάνεται πτηνό με τη γραπτή με πράσινο και καστανό τεχνική, το σώμα του αποδίδεται με τις γνωστές στη συγκεκριμένη τεχνική πράσινες ταινίες εναλλάξ με μελανοκάστανες πινελιές (Εικ. 33). Σε κούπα της Κορίνθου, εικονίζεται στη γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα τεχνική πτηνό στον γνωστό τύπο να ραμφίζει τσαμπί ή φύλλο, όπου το φυτικό θέμα έχει λάβει τη μορφή ελικοειδούς μοτίβου,[316] ενώ στο λεπτεγχάρακτο 380 το πτηνό ραμφίζει φύλλο που έχει τη μορφή του γνωστού διχαλωτού μοτίβου. Καλό παράδειγμα αποτελεί και το πτηνό του λεπτεγχάρακτου αγγείου 278, που αποδίδεται με ελικοειδή μοτίβα και σχεδόν δεν αναγνωρίζεται.[317]

ΣΥΝΟΨΗ

Η διακόσμηση των μεσοβυζαντινών εφυαλωμένων αγγείων διαπνέεται από απλότητα, τόσο από πλευράς τεχνικής όσο και θεματολογίου.

Ως προς την τεχνική, οι διακοσμήσεις ήταν είτε γραπτές (με επίχρισμα ή με οξείδια μετάλλων), είτε εγχάρακτες, είτε συνιστούσαν συνδυασμό των δύο τεχνικών. Στα πιο πρώιμα αγγεία κυρίως ήταν εμπίεστες ή ανάγλυφες/επίθετες.

Για τα εργαλεία της διακόσμησης δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε. Θα πρέπει να ήταν απλά και αυτοσχέδια. Με βεβαιότητα χρησιμοποιείτο διαβήτης για τις διακοσμήσεις στον τύπο του μεταλλίου.

Στα πρώιμα αγγεία κοσμείτο κατά κανόνα η εξωτερική επιφάνεια των αγγείων, στοιχείο που αλλάζει ριζικά από τις αρχές του 12ου αιώνα, οπότε η διακόσμηση καταλαμβάνει την εσωτερική επιφάνεια (με εξαίρεση βέβαια τα κλειστά αγγεία).

Πολύ αγαπητή ήταν η διάταξη στον τύπο του μεταλλίου. Άλλος τύπος ήταν με πλατιές ζώνες, ενώ υπήρχε και η ελεύθερη διάταξη των θεμάτων που αναπτύχθηκε ιδίως στην εγχάρακτη τεχνική. Αγαπητά ήταν και τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα.

Τα θέματα διακόσμησης της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής διακρίνονται σε γεωμετρικά/γραμμικά, φυτικά, ζωικά και ανθρώπινες μορφές. Τα δύο πρώτα αποτελούσαν τα συνηθέστερα, με πιο αγαπητά τα αμιγώς γεωμετρικά και τα γραμμικά, αλλά και θέματα που προσγράφονται στα φυτικά, όπως τα ελικοειδή. Ένζωδες παραστάσεις συναντούμε κυρίως στα λεπτεγχάρακτα και τα επιπεδόγλυφα (στα τελευταία προτιμώνται ιδίως οι λαγοί). Πολύ αγαπητά ήταν και τα πτηνά, ιδίως στα λεπτεγχάρακτα. Δεν λείπουν και τα φανταστικά ζώα,

314. Roslund 1997, 265–66, εικ. 13a. Το δείγμα χρονολογείται στο α' τέτ. του 13ου αι.
315. Για το συγκεκριμένο αγγείο βλ. Walker 2008.
316. Morgan 1942, 232 αρ. 592, πίν. XXV.
317. Βλ. και Elbern 1972, 46, 50, εικ. 10, για γραπτη λεπτεγχάρακτη κούπα που εικονίζει ανθρώπινη μορφή σε προφίλ, τα πόδια της οποίας αποδίδονται ως φυτικό κόσμημα, παρόμοιο με τα φυτικά του κάμπου της συγκεκριμένης παράστασης.

κυρίως οι δράκοι, ενώ οι εικονιστικές παραστάσεις ήταν σπάνιες και αφορούσαν κυρίως πολεμιστές και σκηνές δρακοντοκτονίας.

Η προτίμηση στα γραμμικά και γενικότερα στα αφαιρετικά θέματα θα πρέπει να οφείλεται και στις μειωμένες απαιτήσεις των συγκεκριμένων θεμάτων από πλευράς τεχνικής εκτέλεσης. Το ίδιο ισχύει και για την προτίμηση σε ψάρια και πτηνά. Αυτή η σταθερή προτίμηση σε απλά θέματα (ιδίως σε σύγκριση με τις πολυσύνθετες παραστάσεις των μεταλλικών αγγείων) υποδεικνύει ότι τα βυζαντινά εργαστήρια, δεν αναζήτησαν διακοσμήσεις υψηλότερων απαιτήσεων, όπως αντίθετα συνέβη στην ισλαμική κεραμική.

Ειδικότερα, οι ανθρώπινες μορφές και τα ζώα αποδίδονται με ιδιαίτερη σχηματοποίηση, αποκομμένα από το φυσικό τους περιβάλλον, με εξαίρεση ελάχιστα φυτικά κοσμήματα που καταλήγουν γραμμικά και ενίοτε μη αναγνωρίσιμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το λεπτεγχάρακτο 379 με την κεφαλή πτηνού που αποδίδεται αποκομμένη από το σώμα της.

Το θεματολόγιο φαίνεται ότι είχε κυρίως διακοσμητικό χαρακτήρα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ένζωδων παραστάσεων ή με πολεμιστές θα ενείχε και κάποιους συμβολισμούς.

Οι επιρροές της ισλαμικής κεραμικής ανιχνεύονται σε ορισμένες τεχνικές διακόσμησης, καθώς και σε μεμονωμένα διακοσμητικά θέματα, όπως τα ψευδοκουφικά. Στις περιπτώσεις όμως αυτές δεν φαίνεται να πρόκειται για άμεση, αλλά μάλλον για έμμεση επιρροή, ίσως από πολυτελή αντικείμενα.

Συγκρίνοντας ορισμένα διακοσμητικά θέματα της κεραμικής, διαπιστώνονται ομοιότητες με μεταλλικά αγγεία, μικροαντικείμενα, γλυπτά, υφάσματα. Ομοιότητες παρατηρούνται και στη μνημειακή ζωγραφική, κυρίως στα λεγόμενα παραπληρωματικά μοτίβα ή στις διακοσμήσεις των ενδυμάτων των αγίων μορφών. Πρόκειται για μια «κοινή» στο θεματολόγιο της διακόσμησης, που διαπερνά σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό όλα τα είδη τέχνης της εποχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Ζητήματα εργαστηρίων και η μαρτυρία της κεραμικής του Αργους

Ο εντοπισμός των κέντρων παραγωγής της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής αποτελεί ένα από τα μεγάλα ζητούμενα της έρευνας της βυζαντινής κεραμολογίας. Εδώ θα παρουσιαστούν αρχικά τα στοιχεία που διαθέτουμε από τις δημοσιεύσεις της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής τόσο για την κεραμική από λευκό όσο και για την κεραμική από ερυθρό πηλό. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τα στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη του εξετασθέντος υλικού σε αντιπαραβολή πάντα με τις ευρύτερες έρευνες και σε συνδυασμό με τα εργαστηριακά κατάλοιπα που έχουν αποκαλυφθεί στο Άργος.

7.1 ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΛΕΥΚΟ ΠΗΛΟ

7.1.1 ΘΕΣΕΙΣ ΜΕ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ

Κοινή είναι η πεποίθηση μεταξύ των σημαντικότερων μελετητών της βυζαντινής κεραμικής ότι ο τόπος παραγωγής της κεραμικής από λευκό πηλό, τόσο της αρχιτεκτονικής όσο και της επιτραπέζιας, θα πρέπει να αναζητηθεί στην **Κωνσταντινούπολη και τα περίχωρά της**,[1] δεδομένου ότι η πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους συγκεντρώνει τη μεγαλύτερη ποσότητα της συγκεκριμένης κεραμικής με τα μεγαλύτερα γνωστά σύνολα, όπως του Μεγάλου Παλατίου, του Αγίου Πολυεύκτου και της Αγίας Ειρήνης. Ωστόσο, δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα εργαστηριακά κατάλοιπα που να συνδέονται με την παραγωγή της κεραμικής από λευκό πηλό στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου.

Σημαντική υπήρξε η βασισμένη σε αρχαιομετρικές αναλύσεις διαπίστωση των A.H.S. Megaw και R.E. Jones ότι η κεραμική από λευκό πηλό όλων των τύπων, χρηστική και λεπτή, από την Κόρινθο και την Κωνσταντινούπολη, παρουσιάζει κοινή σύσταση.[2] Επίσης, οι Megaw και Jones επεσήμαναν την εύρεση ενός κακοψημένου δείγματος από λευκό πηλό στις ανασκαφές στο Kalenderhane Camii.[3] Ο Kenneth Dark αναφέρει την ύπαρξη αποτυχημένων κεραμικών από λευκό και ερυθρό πηλό από τις ανασκαφές του Μεγάλου Παλατίου.[4] Ενδιαφέρουσα υπήρξε επίσης η ανακάλυψη από τη Yona Waksman και την ομάδα της, τμήματος στρεβλού πινακίου από λευκό πηλό, με παραμόρφωση στο χείλος, στην ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο κατασκευής του υπόγειου σιδηροδρομικού σταθμού της περιοχής Sirkeci (λι-

1. Βλ. ενδεικτικά Megaw και Jones 1983, 236· Hayes 1992, 12· Armstrong 2001, 64.
2. Megaw και Jones 1982, 578· 1983, 236· βλ. επίσης Armstrong και Hatcher 1997, 4. Βέβαια, οι Megaw και Jones ανέλυσαν δείγματα κυρίως από την Κόρινθο (Megaw και Jones 1983, 242–43 – Batch D) και μόνο τρία από την Κωνσταντινούπολη (στο ίδιο, 247 – Batch J), αλλά παρατήρησαν ότι είχαν παρόμοια σύσταση: "... a very pure, perhaps residual clay, completely non-calcareous" (Megaw και Jones 1982, 578).
3. Megaw και Jones 1983, 236· πβ. Waksman και Girgin 2008, 443 υποσ. 2.
4. Dark 2010, 123–24.

μένας Προσφορίου) της Κωνσταντινούπολης.[5] Η Waksman επισημαίνει επίσης ότι οι έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης έδειξαν ότι υπάρχει αφθονία και ποικιλία σε καολινιτικούς πηλούς.[6]

Τέλος, σύμφωνα με τον John Hayes, η κωνσταντινουπολίτικη προέλευση ενισχύεται και από την επανεμφάνιση κεραμικής από λευκό πηλό στην Πόλη στους οθωμανικούς χρόνους, από τα μέσα του 17ου ως τον 19ο αιώνα.[7]

Ο David Talbot Rice[8] προτείνει τη **Νικομήδεια** ως πιθανό κέντρο παραγωγής κεραμικής από λευκό πηλό, ορμώμενος από ένα έγγραφο του 1192, στο οποίο στην περιγραφή μιας εκκλησίας του «οἴκου τοῦ ἐπιλεγομένου τοῦ Βοτανειάτου τοῦ πλησίον τῆς τοποθεσίας τῶν Καλυβίων» αναφέρεται για τον εσωτερικό της διάκοσμο «ἡ ἔνδυσις τῶν πρὸς δύσιν γαματισμάτων διὰ τανστρίων Νικομηδείων σὺν τῷ κοσμήτῃ, ...».[9] Με τη λέξη *τανστρίων*, ο Talbot Rice εικάζει ότι εννοούνταν τα πλακίδια.[10] Πιο διαφωτιστικό ίσως είναι το αρχικό λατινικό κείμενο, στο οποίο χρησιμοποιείται η φράση *testis de Nicomedia*, και με τη λέξη *testis* εννοούνται τα κεραμικά ή οι κεραμίδες.[11] Με τη λέξη *Νικομηδείων* πιθανώς δηλώνεται η προέλευση.[12]

Τα τελευταία χρόνια, μετά τις ενδελεχείς έρευνες και δημοσιεύσεις της Sharon Gerstel, η υπόθεση της Νικομήδειας ως πιθανού κέντρου παραγωγής τουλάχιστον της κεραμικής που κοσμούσε κτιστές επιφάνειες, θεωρείται πλέον πολύ πιθανή. Η Gerstel δημοσίευσε ένα εκτεταμένο σύνολο αρχιτεκτονικής κεραμικής με πιθανή προέλευση από περιοχή κοντά στη Νικομήδεια.[13] Βάσει της διακόσμησης και της χημικής ανάλυσης του πηλού τους επιβεβαιώνεται, σύμφωνα με την Gerstel, ότι παρήχθησαν από το ίδιο εργαστήριο της Βιθυνίας από το οποίο προέρχονται δείγματα αρχιτεκτονικής κεραμικής που βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο Walters Art, στο Λούβρο και σε άλλα μουσεία και συλλογές.[14] Μάλιστα, υποστηρίζει ότι το εργαστήριο αυτό θα πρέπει να βρισκόταν στην πόλη της Νικομήδειας ή στα περίχωρά της.[15]

---

5. Waksman και Girgin 2008, 458, 468, αρ. IST2, εικ. 25b, 26. Όπως αναφέρουν, το σχήμα του θραύσματος με το αυλακωτό χείλος παραπέμπει στην ομάδα GWWII, όμως ο πηλός του διαφοροποιείται από αυτήν, βλ. επίσης Waksman 2012, 147, 148, 149, αρ. IST2, εικ. 4.
6. Waksman 2012, 150.
7. Hayes 1992, 277 (Turkish Coarse Wares X και Y)· βλ. επίσης Yenişehirlioğlu 2009, για εργαστηριακά κατάλοιπα παραγωγής οθωμανικής κεραμικής από λευκό πηλό στην Κωνσταντινούπολη στο Tekfur Sarayı («Παλάτι Πορφυρογέννητου»).
8. Talbot Rice 1930, 19· βλ. επίσης Hayes 1992, 35, υποσ. 11.
9. Για το έγγραφο βλ. Miklosich και Müller 1865, Τόμος 3, αρ. XI. Πρόκειται για έγγραφο παραχώρησης στους Γενουάτες μιας εκκλησίας του παλατίου του Βοτανειάτη που βρισκόταν στο Χρυσό Κέρας, κοντά στο σύγχρονο Sirkeci. Το έγγραφο συντάχθηκε αρχικά στη λατινική τον Μάιο του 1192 και μεταφράστηκε στην ελληνική τον Οκτώβριο του 1202, βλ. Talbot Rice 1930, 15· Mason και Mundell Mango 1995, 322· François 1997β, 417 υποσ. 34· Gerstel 2009, 173. Η αναφερόμενη εκκλησία χρονολογείται πιθανώς στις αρχές του 10ου αι. και ίσως συνδέεται με τον Ρωμανό Α' Λεκαπηνό, βλ. Gerstel 2009, 173 υποσ. 2, με σχετική βιβλιογραφία.
10. Talbot Rice 1930, 15. Ο Ξυγγόπουλος προτείνει το «γαστρίων», συνδέοντάς το με τη λέξη γάστρα (Mason και Mundell Mango 1995, 322). Την ανάγνωση αυτή προτείνει αργότερα και ο Sanders (2001, 91), ενώ ο Νικολακόπουλος διαβάζει «ἀστρίων» (Nikolakopoulos 1989, 318 υποσ. 5).
11. Mason και Mundell Mango 1995, 322· βλ. επίσης François 1997β, 417· Gerstel 2009, 173.
12. Η Armstrong (2001, 57) πιθανολογεί ότι το *Νικομηδείων* δεν θα δήλωνε την προέλευση, αλλά τον τύπο των αρχιτεκτονικών κεραμικών: "...it should be remembered that 'Lakonian' and 'Corinthian' tiles, terms current in both ancient and modern usage, do not indicate origins of manufacture, but shape of tile (and thereby a particular style of architectural construction)". Βλ. επίσης Gerstel 2008–2009, 49. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι αναιρείται κατ' ανάγκην η προέλευση, από την οποία θα πρέπει να προέκυψε τουλάχιστον αρχικά η ονομασία.
13. Gerstel 2008–2009· 2009. Η συλλογή που δημοσιεύει, η οποία βρίσκεται στο Λονδίνο, περιλαμβάνει πάνω από 3.000 θραύσματα αρχιτεκτονικής κεραμικής και προέρχεται από περιοχή περίπου 10 χλμ. ΒΑ της Νικομήδειας.
14. Gerstel 2008–2009, 5–6· 2009, 174.
15. Gerstel 2008–2009, 6.

Ίσως έτσι εξηγείται και η παύση της παραγωγής της αρχιτεκτονικής κεραμικής από λευκό πηλό που παρατηρείται από τα μέσα του 12ου αιώνα, λόγω των δυσμενών συνθηκών που επικρατούσαν στη Μικρά Ασία από το τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα, μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071).[16]

Συνεπώς, η μαρτυρία του *testis de Nicomedia* σε συνδυασμό με την πληθώρα του υλικού που έχει έρθει στο φως τα τελευταία χρόνια στην περιοχή, προσθέτει τη Νικομήδεια στον κατάλογο των πιθανών κέντρων παραγωγής κεραμικής από λευκό πηλό (ιδίως της γραπτής πολύχρωμης αρχιτεκτονικής κεραμικής)· μένει ωστόσο να επιβεβαιωθεί από τη μελλοντική εύρεση εργαστηριακών καταλοίπων.

Όσον αφορά την άλλη μεγάλη πόλη της Βιθυνίας, τη **Νίκαια**, η Véronique François, λόγω της εκεί εύρεσης μεγάλης ποσότητας κεραμικής από λευκό πηλό διαφόρων τύπων που χρονολογείται από τον 10ο ως τις αρχές του 13ου αιώνα, καθώς και της ανακάλυψης ημιτελών και κακοψημένων αγγείων από λευκό πηλό, θεωρεί ότι η πόλη θα πρέπει να διέθετε εργαστήρια παραγωγής της συγκεκριμένης κεραμικής και ότι θα αποτελούσε μία από τις περιοχές που εφοδίαζαν την πρωτεύουσα.[17] Ωστόσο, τα αγγεία που είχαν θεωρηθεί αποτυχημένα προέρχονταν από κεραμικά υψηλής θερμοκρασίας (stoneware), που δεν απαντούν στην εξεταζόμενη εποχή.[18] Επίσης, η λευκή άργιλος που είχε εντοπιστεί στα περίχωρα της Νίκαιας, κατόπιν αναλύσεων φάνηκε ότι δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στην αγγειοπλαστική· επρόκειτο ουσιαστικά για καθαρό ασβεστόλιθο.[19] Ωστόσο, σε πρόσφατη δημοσίευση τίθεται εκ νέου το θέμα της πιθανής παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής στη Νίκαια, λόγω της εύρεσης ορισμένων ελαττωματικών κεραμικών από λευκό πηλό.[20]

Η Βουλγαρία διαθέτει ένα πλούσιο υλικό κυρίως αρχιτεκτονικής κεραμικής διακοσμημένης με τη γραπτή πολύχρωμη τεχνική. Εργαστήρια κατασκευής αρχιτεκτονικής κεραμικής έχουν εντοπιστεί στην **Πρεσθλάβα**,[21] την **Πατλέινα** και την **Tuzlalăka**.[22] Στην Πρεσθλάβα, επιπρόσθετα, έχουν βρεθεί και δύο εργαστήρια, στο συγκρότημα της Κυκλικής Εκκλησίας και στο Ανακτορικό Μοναστήρι, που εκτός από αρχιτεκτονική παρήγαν και επιτραπέζια γραπτή πολύχρωμη κεραμική.[23]

Ο John Hayes, ειδικά για την αρχιτεκτονική κεραμική της Βουλγαρίας, είναι βέβαιος ότι θα κατασκευαζόταν in situ,[24] άποψη την οποία συμμερίζεται και ο Guy Sanders, ο οποίος μάλιστα θεωρεί ότι οι τεχνίτες ήταν πιθανότατα Κωνσταντινουπολίτες, οι οποίοι θα ταξίδευαν και θα κατασκεύαζαν επί τόπου τα συγκεκριμένα κεραμικά.[25]

---

16. Gerstel 2009, 179: "For if Nicomedia was indeed *the* center for the production of architectural ceramics in the Middle Byzantine period, then we need not look to the imperial capital for explanations of why tiles ceased to decorate the inside of churches and secular buildings by the mid-twelfth century. The answer lies not in the history of Constantinople, but in the history of Nicomedia". Βλ. επίσης Gerstel 2008–2009, 49–50.
17. François 1997β, 417–18, 432· 2007, 178–79.
18. Waksman και Girgin 2008, 468 υποσ. 14.
19. Mason και Mundell Mango 1995, 323. Το στοιχείο αυτό έχει γίνει αποδεκτό και από την ίδια τη François (1997β, 418 υποσ. 38).
20. Bilir 2018, 421.
21. Βλ. ενδεικτικά Akrabova Jandova 1968.
22. Στην εκκλησία της Tuzlalăka έχει βρεθεί ακόμα και δάπεδο διακοσμημένο με τη γραπτή πολύχρωμη τεχνική, βλ. Akrabova Jandova 1968, 24.
23. Για το σημαντικό εργαστήριο του Ανακτορικού Μοναστηρίου, βλ. Totev 1987· Kostova 2009. Η δραστηριότητα του εργαστηρίου χρονολογείται από τον Totev στα τέλη του 9ου – α' μισό του 10ου αι. Στα εντυπωσιακά για τον αριθμό τους ευρήματα του εργαστηρίου περιλαμβάνονται γύρω στα 400 θραύσματα επιτραπέζιας κεραμικής, περισσότερα από 2.000 πλακίδια, καθώς και εικόνες και τμήματα τέμπλων.
24. Hayes 1992, 35, υποσ. 8.
25. Sanders 2001, 91–2. Με την επί τόπου παραγωγή της αρχιτεκτονικής κεραμικής συντάσσονται και οι

7.1.2 Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Από τα λιγοστά θραύσματα της κεραμικής του Άργους, λίγα είναι τα στοιχεία που μπορούν να εξαχθούν. Ωστόσο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι μεταξύ των δειγμάτων, ξεχωρίζει μία ομάδα που αποτελείται από τα 1–2, 4, 8–9 και 12. Τα συγκεκριμένα θραύσματα φέρουν τη χαρακτηριστική κιτρινοκάστανη εφυάλωση και τον πηλό τύπου 1.1–1.2. Το μονόχρωμο 13 και τα γραπτά με πράσινο και καστανό χρώμα 15 και 16 φαίνεται ότι συνιστούν την πιο όψιμη εκδοχή της κεραμικής από λευκό πηλό στο αργειακό υλικό, με σαφή διαφοροποίηση από την προηγούμενη ομάδα.

7.2 ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΕΡΥΘΡΟ ΠΗΛΟ

7.2.1 ΘΕΣΕΙΣ ΜΕ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ

Οι Megaw και Jones, ορμώμενοι από τις αρχαιομετρικές τους αναλύσεις, δεν απέκλειαν το ενδεχόμενο η **Κωνσταντινούπολη** να διέθετε στον 12ο αιώνα παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής από ερυθρό πηλό.[26] Η υπόθεση αυτή ενισχύθηκε από τις πρόσφατες αρχαιομετρικές έρευνες της Yona Waksman, η οποία καταλήγει ότι η Κωνσταντινούπολη θα πρέπει να διέθετε παραγωγή παρόμοια με την κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή, πιθανώς όμως περιορισμένης εμβέλειας.[27] Εδώ θα πρέπει να αναφερθούν και τα σπουδαία ευρήματα των ανασκαφικών ερευνών στον λιμένα του Προσφορίου (Sirkeci) από τη Waksman και την ομάδα της, όπου βρέθηκε σημαντική ποσότητα ημιτελών αγγείων, καθώς και τριποδίσκων, ίσως και κλίβανος, που μαρτυρούν για πρώτη φορά με βεβαιότητα ότι τουλάχιστον στην υστεροβυζαντινή περίοδο υπήρχαν εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής εντός της πόλης.[28] Επίσης οι ανασκαφές στο νέο ταχυδρομείο της Κωνσταντινούπολης έφεραν στο φως αποτυχημένα αγγεία της κατηγορίας των υστεροβυζαντινών έγχρωμων εγχαράκτων.[29]

Στο όρος **Γάνος** της ανατολικής Θράκης μαρτυρείται στη μεσοβυζαντινή εποχή η ύπαρξη ακμάζουσας μοναστικής κοινότητας με δραστηριότητες όπως η παραγωγή κρασιού και η κατασκευή αμφορέων για τη μεταφορά του.[30] Εκτός όμως από τους αμφορείς, ενδέχεται να υπήρχε και παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής (γραπτής με ερυθρό ή λευκό επίχρισμα και αδρεγχάρακτης).[31] Ο πηλός της Γάνου, που μοιάζει με αυτόν του Διδυμοτείχου, χαρακτηρίζεται ως εξαιρετικά καθαρός, πλούσιος σε πετρώματα και εύπλαστος.[32]

Στην άνω πόλη του **Αμορίου** έχουν βρεθεί κεραμικοί κλίβανοι και σημαντική ποσότητα αποτυχημένων αγγείων που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη εργαστηρίων που παρήγαν μεταξύ

Vogt – Bouquillon – Dubus – Querré (1997, 57). Στην in situ παραγωγή τους συνηγορεί και το γεγονός ότι αρχιτεκτονική κεραμική από λευκό πηλό δεν έχει βρεθεί, με τα ως τώρα δεδομένα, στον ελλαδικό χώρο, πιθανώς λόγω της μεγάλης απόστασης που θα έπρεπε να διανύσουν οι κεραμοποιοί.

26. Megaw και Jones 1983, 237.
27. Waksman 2018, 404.
28. Από τις χημικές αναλύσεις προέκυψαν τρεις ομάδες (S1, S2, S3)· στις S1 και S3 έχουν χρησιμοποιηθεί καολινιτικοί πηλοί, διαφορετικοί ωστόσο από αυτούς των GWWI–V και UWWI–V. Για τα σπουδαία αυτά ευρήματα βλ. Waksman και Girgin 2008· Waksman 2012.
29. Dark 2010, 124–25.
30. Günsenin 1993, 195–96.
31. Armstrong και Günsenin 1995, 180, 199.
32. Armstrong και Günsenin 1995, 179–80. Όπως αναφέρουν οι Armstrong και Günsenin (1995, 179), κατά μήκος της βορειοδυτικής ακτής της θάλασσας του Μαρμαρά υπάρχει αφθονία αποθέσεων πηλού, που συνδέονται με τους ποταμούς Έβρο και Εργίνη.

άλλων εφυαλωμένη ή μη κεραμική από ερυθρό πηλό, σε αρκετά πρώιμη εποχή, από τον 8ο αιώνα.[33]

Στη **Θεσσαλονίκη**, στο νοτιοδυτικό, εντός των τειχών, τμήμα της πόλης κοντά στα δυτικά τείχη, έχουν βρεθεί κατάλοιπα μεσοβυζαντινών κεραμικών εργαστηρίων.[34] Πιο ανατολικά, στην οδό Φράγκων 28 αποκαλύφθηκε υστεροβυζαντινό εργαστήριο με πληθώρα εφυαλωμένης κεραμικής,[35] όπου ωστόσο υπάρχουν και ορισμένα όστρακα γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα κεραμικής με τα χαρακτηριστικά της ομάδας ΙΙ,[36] υποδεικνύοντας πιθανή λειτουργία του και ελαφρώς πιο πρώιμα, στο β' μισό του 12ου αιώνα.

Σημαντικά νέα στοιχεία έχουν έρθει στο φως από τις πρόσφατες ανασκαφές στο πλαίσιο κατασκευής του Μετρό Θεσσαλονίκης. Στο Σταθμό Βενιζέλου, σε κεντρικό σημείο της πόλης, βρέθηκαν κατάλοιπα κλιβάνου και μεγάλος αριθμός πήλινων ράβδων και σιγμοειδών αγκίστρων.[37] Οι Κ. Κωνσταντινίδου και Κ. Ράπτης χρονολογούν τη λειτουργία του εργαστηρίου, βάσει των ευρημάτων, στον όψιμο 11ο – πρώιμο 12ο αιώνα. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ράπτη, αυτού του είδους οι κλίβανοι όπου με τις ράβδους διαμορφώνονταν ράφια για την τοποθέτηση των κεραμικών, από τα οποία ενίοτε κρέμονταν με σιγμοειδή άγκιστρα και άλλα κεραμικά, χαρακτηρίζουν κυρίως τα εργαστήρια της μεσοβυζαντινής εποχής του 11ου–12ου αιώνα, με σποραδική εμφάνιση σε ορισμένα υστεροβυζαντινά εργαστήρια, όπως των Σερρών.[38]

Άλλο ένα σημαντικό εργαστήριο αποκαλύφθηκε στο Σταθμό Αγίας Σοφίας του Μετρό Θεσσαλονίκης, στο κέντρο της πόλης στην περιοχή της Αχειροποιήτου, όπου βρέθηκαν ημιτελείς, χωρίς εφυάλωση, κούπες της γραπτής λεπτεγχάρακτης κατηγορίας.[39] Πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντικά ευρήματα διότι μας δίνουν μια πρώτη γεύση για το είδος της παραγωγής των μεσοβυζαντινών αγγειοπλαστείων της πόλης.[40] Μάλιστα η μία εκ των δύο κουπών παρουσιάζει παρόμοια γραπτή διακόσμηση με την 520 του εξεταζόμενου υλικού. Είναι βέβαιο ότι η πλήρης δημοσίευση των ευρημάτων των σημαντικών αυτών ανασκαφών θα προσφέρει πολλά νέα στοιχεία στην έρευνα.

Παραγωγή μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής ίσως διέθετε και η **Ιερισσός**, βάσει της εύρεσης πήλινων ράβδων όπτησης, ορισμένες εκ των οποίων φέρουν ίχνη εφυάλωσης.[41]

Το **Κίτρος** στον 12ο αιώνα αποτελούσε σημαντικό λιμάνι που προμήθευε με προϊόντα κυρίως την περιοχή της Βέροιας.[42] Νοτιοδυτικά τού εκεί βυζαντινού κάστρου και κοντά σε ρέμα, ανεσκάφη συγκρότημα εργαστηρίων που είχε μεγάλη διάρκεια και αλλεπάλληλες φάσεις που ανάγονται κυρίως στον 11ο–12ο αιώνα.[43] Βρέθηκαν μεταξύ άλλων οπές στερέωσης κεραμικού τροχού, κεραμικός κλίβανος και δύο λάκκοι από παλαιότερους κλιβάνους με μεγάλο αριθμό θραυσμάτων από αγγεία καθημερινής χρήσης. Παράλληλα βρέθηκαν ημιτελή (χωρίς

33. Böhlendorf 1998, 332–33, 334–35· Böhlendorf-Arslan 2004, I: 222–24· 2010· Lightfoot 2007, 283.
34. Μαρκή 1982, 139, εικ. 7· *ΑΔ* 60 (2005) Τόμος Β2, 677–78, εικ. 28–31 (Ε. Μαρκή)· βλ. επίσης Ράπτης 2011, 192–93 κ.α.· Antonaras 2016, 124 (αρ. 22), 125–26 (αρ. 23), 128 (αρ. 25).
35. Μαρκή και Χατζηιωαννίδης 2008, 277–80, εικ. 8–9· Antonaras 2016, 131–34 αρ. 30.
36. Μαρκή και Χατζηιωαννίδης 2008, 279 εικ. 8στ· Antonaras 2016, 133 εικ. 154.
37. Konstantinidou και Raptis 2015· Antonaras 2016, 127 αρ. 24.
38. Raptis 2018, 235–36. Για σχεδιαστική αναπαράσταση του τρόπου τοποθέτησης των κεραμικών σε αυτόν τον τύπο κλιβάνων, βλ. Konstantinidou και Raptis 2015, εικ. 12–3.
39. Βασιλειάδου 2019, 597–98, εικ. 6–7.
40. Βασιλειάδου 2019, 598.
41. Τσανανά κ.ά. 2010, 413–14, εικ. 5.
42. Μαρκή κ.ά. 2007, 281.
43. Μαρκή 1994, 123, 126.

εφυάλωση) όστρακα, ένα εκ των οποίων ανήκει στην ομάδα των γραπτών εγχαράκτων.[44] Σύμφωνα με την Ευτέρπη Μαρκή, η λειτουργία των εργαστηρίων φαίνεται πως διεκόπη με τη φραγκική κατάκτηση.[45]

Αυτές οι γραπτές εγχάρακτες κούπες με τη χαρακτηριστική διάταξη της διακόσμησης με κεντρικό μετάλλιο με εγχάρακτη διακόσμηση περικλειόμενο από πλατιά ζώνη με μεγάλες γραπτές σπείρες ακολουθούμενο από ταινία με εγχάρακτη διακόσμηση (συνήθως σπείρες) ήταν δημοφιλείς στη βόρεια Ελλάδα (παραγωγές Κίτρους και Θεσσαλονίκης) και στην κεντρική και βόρεια Βαλκανική, συνιστώντας ένα είδος «κοινής».[46]

Στη **Βέροια** βρέθηκαν σε σωστική ανασκαφή κατάλοιπα εργαστηριακής εγκατάστασης, πιθανώς κεραμοποιείου. Παρ' ότι δεν βρέθηκε κλίβανος, η θέση της εγκατάστασης πλησίον του Βασιλικού ποταμού και η εύρεση κακοψημένων αγγείων και τριποδίσκου συνηγορούν, σύμφωνα με τη Μελίνα Παϊσίδου, σε αυτό. Η δράση του εργαστηρίου τοποθετείται από τον 12ο ως τον 15ο αιώνα, κυρίως όμως στον 13ο–14ο αιώνα.[47]

Στην **Ντόλιανη** Θεσπρωτίας, που ταυτίζεται πιθανώς με την αρχαία Φανοτή, έχει βρεθεί ένας μικρός κεραμικός κλίβανος που χρονολογείται πιθανώς στη μεσοβυζαντινή εποχή.[48]

Η **Λάρισα** φαίνεται ότι διέθετε αξιόλογη παραγωγή μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, όπως έχει επισημανθεί από τον Γεώργιο Γουργιώτη και τη Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή.[49] Νέα ενδιαφέροντα στοιχεία για τα λαρισαϊκά εργαστήρια μάς έγιναν πρόσφατα γνωστά από την Αρχοντούλα Αναστασιάδου, η οποία μας πληροφορεί ότι η Λάρισα παρήγε λεπτεγχάρακτη, γραπτή λεπτεγχάρακτη, αδρεγχάρακτη, επιπεδόγλυφη και πιθανώς γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα κεραμική.[50] Σύμφωνα μάλιστα με τους Joanita Vroom και Mink van IJzendoorn, επιπεδόγλυφα με τα χαρακτηριστικά της λαρισαϊκής παραγωγής έχουν εντοπιστεί στη Χαλκίδα.[51] Στην περιοχή συναντάται και μια σπάνια κατηγορία στην οποία συνδυάζεται η λεπτεγχάρακτη με την ανάγλυφη τεχνική.[52] Επίσης, εκτός από ημιτελή αγγεία,[53] στο κέντρο του βυζαντινού κάστρου βρέθηκαν πολλές πήλινες ράβδοι και σιγμοειδή άγκιστρα.[54]

Σταθμό στον εντοπισμό των εργαστηρίων του 12ου – α' μισού του 13ου αιώνα αποτελούν οι σημαντικές αρχαιομετρικές έρευνες της S. Yona Waksman και της ομάδας της, από τις οποίες προκύπτει ότι η κύρια παραγωγή της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, γνωστής και ως "Main Middle Byzantine Production" (MBP), θα πρέπει να αναζητηθεί στη **Χαλκίδα και την ευρύτερη περιοχή της**.[55] Οι σημαντικές αυτές έρευνες θα παρουσιαστούν εκτενέστερα στην επόμενη υποενότητα.[56]

---

44. Μαρκή 1994, 125–29, εικ. 11.
45. Μαρκή 1994, 127.
46. Για παραδείγματα από το Κίτρος βλ. πιο πρόσφατα Μαρκή κ.ά. 2007, 277–78 αρ. 17–8, εικ. 17–8, τη Θεσσαλονίκη βλ. Βασιλειάδου 2019, 597–98, εικ. 6, τη Βόρεια Μακεδονία βλ. Bajalović–Hadži-Pešić 1981, εικ. 144 και τη Σερβία βλ. Popović 1989, εικ. 2.
47. Παϊσίδου 1995α, 1995β.
48. Κάντα-Κίτσου και Λάμπρου 2008, 41, φωτ. στη σ. 43.
49. Γουργιώτης 1995, 49· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 53.
50. Αναστασιάδου 2019, 55.
51. Vroom και IJzendoorn 2016, 199.
52. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 53. Όπως είδαμε, λίγα παραδείγματα με αυτόν τον συνδυασμό τεχνικών μάς είναι γνωστά από την Κόρινθο, βλ. Morgan 1942, 145–46.
53. Γουργιώτης 1995, 49.
54. Αναστασιάδου 2019, 54. Σύμφωνα με την Αναστασιάδου, τα λαρισαϊκά κεραμικά εργαστηρία θα βρίσκονταν στο ΝΑ τμήμα της πόλης, εντός και εκτός των τειχών της.
55. Waksman κ.ά. 2014.
56. Υποενότητα 7.2.2.: Ομάδα Γ.

Στην **Αθήνα**, στην ανασκαφή του οικοπέδου Μακρυγιάννη, στο πλαίσιο της ανέγερσης του νέου Μουσείου Ακρόπολης, ήρθαν στο φως πολύ σημαντικά ευρήματα (κλίβανοι, δεξαμενές, μάζες πηλού, στρεβλά αγγεία κ.ά.) που σύμφωνα με τη Νικολέττα Σαραγά δίνουν την εντύπωση μιας γειτονιάς εργαστηρίων, μεταξύ των οποίων και κεραμοποιείων.[57] Τα προϊόντα τους, που χρονολογούνται από την ίδια στον 10ο–12ο αιώνα, ήταν κυρίως αγγεία καθημερινής χρήσης (χύτρες, λαγήνια, μαγαρικά κ.ά.) και δευτερευόντως μονόχρωμα εφυαλωμένα, μεταξύ των οποίων και αυτοθερμαινόμενα σκεύη.[58]

Πρόσφατα η Joanita Vroom πιθανολογεί ότι η Αθήνα διέθετε επίσης παραγωγή λεπτεγχάρακτης[59] και επιπεδόγλυφης κεραμικής,[60] γεγονός που ενισχύεται και από αρχαιομετρικές αναλύσεις των S.Y. Waksman και L. Courbe που προσθέτουν την Αθήνα στα κέντρα παραγωγής μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής του 12ου – πρώιμου 13ου αιώνα, με περιορισμένη ωστόσο εμβέλεια. Ο πηλός της αθηναϊκής παραγωγής είναι ασβεστούχος και χαρακτηρίζεται από μεσαία/μεγάλα ερυθρά εγκλείσματα.[61]

Όπως είδαμε, η κεραμική της **Κορίνθου** αποτελεί μέχρι σήμερα το αρτιότερα δημοσιευμένο σύνολο μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής από ερυθρό πηλό.[62] Από την ενδελεχή έρευνα του Guy Sanders προκύπτει ότι τα εργαστήρια της Κορίνθου άρχισαν να εφαρμόζουν την πρακτική της εφυάλωσης στον 9ο αιώνα σε αυτοθερμαινόμενα σκεύη,[63] ενώ από τα τέλη του 11ου άρχισε να αυξάνεται η παραγωγή της κορινθιακής εφυαλωμένης κεραμικής.[64]

Στον χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς της Κορίνθου έχουν βρεθεί κλίβανοι εκ των οποίων, σύμφωνα με τον Sanders, μόνο ο κλίβανος κάτω από την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη μπορεί να θεωρηθεί με βεβαιότητα κεραμικός.[65] Ενδείξεις μάς προσφέρει και ο ορθογώνιος κλίβανος της Νότιας Στοάς,[66] καθώς και ένας κυκλικός κλίβανος στη βορειοανατολική πλευρά της Αγοράς.[67] Εκτός του χώρου της Αγοράς, ενδείξεις για παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής εντοπίζονται κοντά στο Ασκληπιείο, καθώς και στην περιοχή μεταξύ των λόφων Ακροκορίνθου και Πεντεσκούφι.[68]

Η ύπαρξη εργαστηρίων τεκμαίρεται και από την εύρεση αποτυχημένων κεραμικών που έχουν βρεθεί στην Κόρινθο.[69] Ημιτελή αγγεία, χωρίς το επενδυτικό στρώμα εφυάλωσης, έχουν βρεθεί στις εξής κατηγορίες: γραπτή με λευκό επίχρισμα I[70]–II,[71] γραπτή με σκοτεινό

57. Σαραγά 2004· βλ. επίσης Ράπτης 2011.
58. Σαραγά 2004, 272–73.
59. Vroom και Fındık 2015, 212.
60. Vroom και IJzendoorn 2016, 198.
61. Waksman 2018, 403, 404, εικ. 5 (BZY853).
62. Για τα εργαστήρια της Κορίνθου βλ. Sanders 1999· 2003α· 2003β, 390–97· βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 50–2.
63. Sanders 2003β, 390· βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 50.
64. Sanders 1999, 163.
65. Sanders 1999, 159· 2003β, 397· βλ. επίσης Morgan 1942, 14–6, εικ. 8· Ράπτης 2011.
66. Morgan 1942, 20–1, εικ. 14–5. Από τον συγκεκριμένο κλίβανο θεωρεί ο Morgan (1942, 19, 21, εικ. 157) ότι προέρχονται ορισμένα ημιτελή κεραμικά που βρέθηκαν κοντά στη θέση "Agora S.C. 1936".
67. Morgan 1936, 467–70, εικ. 4· 1942, 16–7, εικ. 9–10.
68. Sanders 2003β, 397.
69. Morgan 1942, 23–5, εικ. 18· Sanders 1999, 159· βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 50.
70. Morgan 1942, 23, 244 αρ. 723, εικ. 157c (με κυκλίσκους) & αρ. 724, εικ. 18b· Sanders 1999, 161, εικ. 6.
71. Morgan 1942, 23, 244 αρ. 720, εικ. 18a.

επίχρισμα,[72] γραπτή με πράσινο και καστανό,[73] λεπτεγχάρακτη,[74] κουκκιδωτή,[75] αδρεγχάρακτη,[76] μονόχρωμη εφυαλωμένη.[77] Επίσης, στις ανασκαφές της Κορίνθου έχουν βρεθεί πήλινα κυλινδρικά άγκιστρα.[78] Σύμφωνα με τον Sanders, τα εργαστήρια της Κορίνθου παραπέμπουν περισσότερο σε μεσαίας εμβέλειας παραγωγή.[79]

Όσον αφορά τον πηλό της βυζαντινής κορινθιακής κεραμικής, αποτελεί μία από τις καλύτερα μελετημένες περιπτώσεις χάρη στις κοπιώδεις έρευνες του Guy Sanders[80] και της Harriet White.[81] Στην κορινθιακή παραγωγή του 12ου αιώνα ξεχωρίζει ένας ανοιχτόχρωμος ασβεστούχος πηλός, ενώ υπάρχει και ένας ερυθρόχρωμος (*terra rossa*).[82] Οι πηλοί αυτοί χρησιμοποιούνταν και συνδυαστικά, όπως θα δούμε και στην επόμενη υποενότητα.[83]

Η παραγωγή των κορινθιακών εργαστηρίων συνεχίστηκε και στην υστεροβυζαντινή περίοδο με χαμηλής ποιότητας ύστερη εγχάρακτη (Late Sgraffito Ware) και έγχρωμη υαλώδη κεραμική (Glaze Painted Ware).[84]

Στην **ευρύτερη περιοχή της Νεμέας**, στο πλαίσιο της επιφανειακής έρευνας "Nemea Valley Archaeological Project" (1985–1990), στη θέση 510 («Τουρκόβρυση»), βρέθηκαν κατάλοιπα βυζαντινού κεραμικού εργαστηρίου.[85] Πιο συγκεκριμένα, βρέθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων ράβδων, ορισμένες από τις οποίες έφεραν σποραδικά υαλώδεις κηλίδες, και πήλινα κυλινδρικά άγκιστρα. Η διαγνωστική κεραμική της συγκεκριμένης θέσης περιλαμβάνει κατηγορίες όπως γραπτή με λευκό επίχρισμα (συμπεριλαμβανομένης της διάστικτης), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα, λεπτεγχάρακτη και αδρεγχάρακτη, καθώς και ύστερη εγχάρακτη, με χρονολόγηση από τον όψιμο 11ο ως τον 13ο αιώνα.[86] Σημειώνεται ότι σε άλλη θέση της ίδιας επιφανειακής έρευνας και πιο συγκεκριμένα στη θέση 704, βρέθηκε κουκκιδωτό θραύσμα χωρίς επενδυτική εφυάλωση, το οποίο σύμφωνα με την Effie Athanassopoulos ίσως ανήκε σε αποτυχημένο αγγείο.[87] Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στη Νεμέα ορισμένα δείγματα εφυαλωμένης κεραμικής του 12ου–13ου αιώνα παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα με αντίστοιχα ευρήματα από το Άργος.[88]

Για την παραγωγή της **Σπάρτης** διαθέτουμε αρκετές ενδείξεις, όπως την ύπαρξη τοπικού

---

72. Morgan 1936, 475, εικ. 14· 1942, 23, 232 (αρ. 589, εικ. 18e), 234 (αρ. 608–10, εικ. 18c–d, 157b)· Sanders 1999, 160, εικ. 4.
73. Morgan 1942, 23, 220 αρ. 461, εικ. 18g.
74. Morgan 1936, 475, εικ. 13· 1942, 175, 270 αρ. 1028, εικ. 157a· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 170 αρ. 197 (Ι. Τζώνου-Herbst).
75. Morgan 1942, 23, 241 (αρ. 693–94, εικ. 18h–i), 175, 239 (αρ. 666, εικ. 157e)· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 166–67 αρ. 191–93 (Ι. Τζώνου-Herbst).
76. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 173 αρ. 200 (Ι. Τζώνου-Herbst).
77. Morgan 1942, 175, 200 αρ. 234, εικ. 157d.
78. Morgan 1942, 21–2, εικ. 17j–m.
79. Sanders 2003β, 397: "Workshops ... suggest that manufacturing was on a scale closer to that of a cottage than a factory industry".
80. Sanders 1999, 162.
81. White κ.α. 2006. Βλ. επίσης H.E. White, «An Investigation of Production Technologies of Byzantine Glazed Pottery from Corinth, Greece in the Eleventh to Thirteenth Centuries». Διδ. διατρ., University of Sheffield 2009.
82. Sanders 2003α, 36· για την κορινθιακή *terra rossa* βλ. επίσης Whitbread 1986, 100.
83. Sanders 2003α, 36.
84. Sanders 2000, 166.
85. Sutton 1990, 655–58, εικ. 27c–h· Athanassopoulos 2010, 260· 2016, 82–5, εικ. 31–2· 2017, 83–4· Athanassopoulos και Shelton 2018, 245–46, εικ. 11.
86. Sutton 1990, 658· Athanassopoulos 2016, 82, 85–7, εικ. 33–5.
87. Athanassopoulos 2016, 122 αρ. 233, εικ. 68.
88. Βλ. για παράδειγμα Athanassopoulos 2016, 65 (αρ. 4, εικ. 7), 65–6 (αρ. 6–7, εικ. 8), 96 (αρ. 104, εικ. 46)· Athanassopoulos και Shelton 2018, 243, 245, εικ. 4, 7 (P653).

πηλού, καθώς και ημιτελών αγγείων χωρίς επενδυτικό στρώμα εφυάλωσης.[89] Ο Guy Sanders υποθέτει ότι στο β' μισό του 12ου αιώνα θα πρέπει να λειτουργούσε εργαστήριο κεραμικής κοντά στη Ρωμαϊκή Στοά.[90] Επίσης, είναι βέβαιος ότι υπήρχε σπαρτιατική παραγωγή κουκκιδωτών, βάσει του πηλού ορισμένων κεραμικών αυτής της κατηγορίας, που χαρακτηρίζεται τοπικός.[91] Λίγα όψιμα κουκκιδωτά με πηλό που θα μπορούσε να προσγραφεί στη σπαρτιατική παραγωγή περιλαμβάνονται και στο αργειακό υλικό· πρόκειται για τα 500, 505–8.[92] Η Pamela Armstrong θεωρεί έναν τύπο αγγείων με αποκλίνον χείλος, διαμέτρου 23–25 εκ., και αδρεγχάρακτη διακόσμηση, εγχώριο.[93] Η Σπάρτη θα πρέπει να διέθετε και παραγωγή επιπεδόγλυφης κεραμικής, δεδομένου ότι έχουν βρεθεί ημιτελή θραύσματα χωρίς επενδυτική εφυάλωση.[94] Η παραγωγή κεραμικής των σπαρτιατικών εργαστηρίων θα πρέπει να συνεχίστηκε στον 13ο αιώνα.[95]

Σημειώνεται ότι στον 12ο – πρώιμο 13ο αιώνα ή και αργότερα η Λακωνία διέθετε παραγωγή χρηστικής κεραμικής (αμφορείς, σταμνία, κανάτια κ.ά.), με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό την αδρεγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια των κεραμικών (κυρίως στις λαβές).[96]

Νέα δεδομένα αναμένεται να προκύψουν από τη μελέτη ικανής ποσότητας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής του 10ου–13ου αιώνα που βρέθηκε σε ανασκαφές της 5ης ΕΒΑ στην ευρύτερη περιοχή της Κοκκινόρραχης Λακωνίας, κοντά στον ποταμό Ευρώτα. Στη θέση αυτή αποκαλύφθηκε εργαστηριακός χώρος με ορθογώνιο κεραμικό κλίβανο, με συνεχή χρήση από την πρώιμη ως τη μεσοβυζαντινή εποχή.[97]

Στα **Νιχώρια** της Μεσσηνίας έχει βρεθεί εφυαλωμένη κεραμική με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τη διαφοροποιούν από την κεραμική άλλων κέντρων της Πελοποννήσου. Αυτό οδήγησε τον μελετητή της, John Rosser, στην υπόθεση ότι πρόκειται πιθανώς για κεραμική κάποιου τοπικού εργαστηρίου, όχι ιδιαίτερα υψηλών απαιτήσεων, τη δράση του οποίου χρονολογεί, βασιζόμενος σε ανασκαφικά δεδομένα αλλά και στη σύγκριση με την κεραμική της Κορίνθου, στον όψιμο 12ο – πρώιμο 13ο αιώνα.[98] Από την παραγωγή του μεσσηνιακού εργαστηρίου ξεχωρίζει σειρά ανοιχτών αγγείων που φέρουν διακόσμηση που παραπέμπει στο ύφος της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα κεραμικής, με τη διαφορά ότι εκτός από τα συγκεκριμένα χρώματα, στα μεσσηνιακά αγγεία χρησιμοποιούνται και άλλα, όπως κίτρινο, ρόδινο, φαιό ή πορφυρό, σε ποικίλες αποχρώσεις. Παρά τη χαμηλή του ποιότητα, το σύνολο

89. Dawkins και Droop 1910–1911, 26, αρ. 25, πίν. XV· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 187 αρ. 214 (Α. Μπακούρου)· Sanders 1993, 264–66 αρ. 21–6· Bakourou κ.ά. 2003, 234, εικ. 1.

90. Sanders 1993, 264· βλ. επίσης Vassi 1993, 292.

91. Sanders 1993, 267· 1995α, 249· βλ. επίσης Vassi 1993, 292· Bakourou κ.ά. 2003, 234· Dimopoulos 2007, 336.

92. Αυτό βέβαια θα πρέπει να επιβεβαιωθεί και με αρχαιομετρικές αναλύσεις. Επίσης, εντοπίστηκε ένα κουκκιδωτό, καθώς και ένα γραπτό με λευκό επίχρισμα ΙΙ αγγείο, σε ανασκαφική έρευνα της 25ης ΕΒΑ στον περιβάλλοντα χώρο του Αγίου Ιωάννη Προβαντηνού Τεγέας. Και τα δύο αγγεία έχουν πηλό που θυμίζει πολύ (τουλάχιστον μακροσκοπικά) αυτόν της Σπάρτης.

93. Armstrong 1996β, 128 αρ. 6a, εικ. 17.3:3–9, πίν. 3c, 4c. Τα αγγεία αυτά η Armstrong (1996β, 128) τα χρονολογεί στα τέλη του 12ου αι., ενώ ο Sanders (1993, 257) στο β' τέταρτο του 13ου αι.

94. Sanders 1993, 261 αρ. 5, 10, εικ. 2, πίν. 23· βλ. επίσης Dimopoulos 2007, 337. Οι Vroom και IJzendoorn (2016, 198, 200) αναφέρουν ότι εντόπισαν στη Χαλκίδα λίγα δείγματα επιπεδόγλυφης κεραμικής της Σπάρτης.

95. Η Pamela Armstrong (1992, 7) αποδίδει στην τοπική παραγωγή υστεροβυζαντινά εγχάρακτα αγγεία της «οικογένειας Ζευξίππου» (Zeuxippus Derivatives) που βρέθηκαν σε ανασκαφές στην Ακρόπολη της Σπάρτης και στη γύρω περιοχή· βλ. επίσης Dimopoulos 2007.

96. Armstrong 1989α· Vassi 1993, 287–90.

97. Αρμένη κ.ά. 2012. Νέα ενδιαφέροντα στοιχεία αναμένεται να προκύψουν και από τις μελέτες της κεραμολόγου Εύης Κατσάρα.

98. Rosser 1983, 381.

της κεραμικής των Νιχωρίων είναι σημαντικό γιατί τεκμαίρει την ύπαρξη ενός επαρχιακού εργαστηρίου στον πελοποννησιακό χώρο στη μεσοβυζαντινή εποχή. Σημειώνεται ότι στην **Αρχαία Μεσσήνη**, στην περιοχή του θεάτρου, έχει εντοπιστεί μεγάλος κεραμικός κλίβανος.[99]

Στο πλούσιο υλικό που έχει έρθει στο φως στην **Κρήτη** εντάσσονται δείγματα που τεκμαίρουν την ύπαρξη τοπικής παραγωγής μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής. Στο Ηράκλειο, στην ανασκαφή της Μονής του Αγίου Πέτρου, βρέθηκε θραύσμα της γραπτής με πράσινο και καστανό χρώμα κατηγορίας χωρίς επενδυτική εφυάλωση που σύμφωνα με τη Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου αποτελεί ένδειξη τοπικής παραγωγής.[100] Επίσης, στην περιοχή του Αγίου Μηνά Ηρακλείου βρέθηκαν απορρίμματα εφυαλωμένων κεραμικών.[101] Στο Πυργί της Ελεύθερνας βρέθηκαν εφυαλωμένα αγγεία που σύμφωνα με τη Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου και την Αναστασία Γιαγκάκη εντάσσονται στην τοπική παραγωγή της περιοχής της Ελεύθερνας ή της ευρύτερης περιοχής Μυλοποτάμου και χρονολογούνται γύρω στα τέλη του 12ου – αρχές ή α' μισό του 13ου αιώνα.[102] Πρόκειται για γραπτά με λευκό επίχρισμα,[103] γραπτά με πράσινο υαλώδες χρώμα[104] και μονόχρωμα εφυαλωμένα.[105]

7.2.2 Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Έχοντας ως αφετηρία τα σημαντικά πορίσματα της σύγχρονης κεραμολογικής έρευνας στο θέμα των εργαστηρίων και εξετάζοντας το αργειακό υλικό ως προς τη μακροσκοπική εικόνα του πηλού και των υπόλοιπων στοιχείων κατασκευής και διακόσμησής του, διέκρινα τέσσερις κύριες ομάδες στην κεραμική από ερυθρό πηλό. Όπως θα δούμε, ωστόσο, υπάρχουν αρκετά θραύσματα στο εξεταζόμενο υλικό που διαφοροποιούνται άλλοτε ως προς τον πηλό άλλοτε ως προς τα επιμέρους κατασκευαστικά τους στοιχεία από τη συγκεκριμένη ομαδοποίηση. Άλλωστε το γεγονός ότι οι ομάδες αυτές δεν έχουν ελεγχθεί αρχαιομετρικά, τις καθιστά υποθετικές, συνιστώντας μια πρώτη πρόταση ομαδοποίησης του εξεταζόμενου υλικού.

Ομάδα Α. Πρώιμη εφυαλωμένη κεραμική χωρίς επίχρισμα (10ος – α' τέτ. 12ου αι.)[106]

Με τα ως τώρα δεδομένα, η ομάδα Α αποτελεί την πρωιμότερη κατηγορία εφυαλωμένης κεραμικής στο καταγεγραμμένο υλικό του Άργους.

Κύρια χαρακτηριστικά

Τα αγγεία δεν καλύπτονται με επίχρισμα· ενίοτε απαντά λεπτόρρευστο επίχρισμα (wash) σε ποικιλία χρωμάτων.

---

99. Γιαγκάκη 2006, 438· βλ. επίσης Ράπτης 2011, 183. Για την πιθανότητα ύπαρξης μεσσηνιακής παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής βλ. επίσης Konstantinidou 2018, 829.

100. Πούλου-Παπαδημητρίου 2003, 223–24, εικ. 34:4· 2008β, 162· 2011, 420, εικ. 42β· βλ. επίσης Γιαγκάκη 2009, 212.

101. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008β, 162.

102. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 39–40, 42 κ.α.· 2011, 420· Γιαγκάκη 2008, 229–31· 2009, 214, 218.

103. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 39–40, 88 αρ. 2–4, πίν. 2, 41. Όπως προαναφέρθηκε, από τις έρευνες της Ναταλίας Πούλου-Παπαδημητρίου έχει αναδειχθεί επίσης η παραγωγή μιας πρώιμης εκδοχής της γραπτής με λευκό επίχρισμα εφυαλωμένης κεραμικής, που αποδίδεται σε εργαστήρια της ευρύτερης περιοχής της Ελεύθερνας ή του Μυλοποτάμου και χρονολογείται στο β' μισό του 7ου – αρχές του 8ου αι., ίσως και αργότερα, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2011, 390, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

104. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008α, 42, 90 αρ. 16, πίν. 6, 44–5· 2011, 420, εικ. 48–9· Γιαγκάκη 2008, 229· 2009, 213–14.

105. Γιαγκάκη 2008, 217, 229.

106. Για αναλυτική παρουσίαση της συγκεκριμένης ομάδας βλ. Vassiliou 2016.

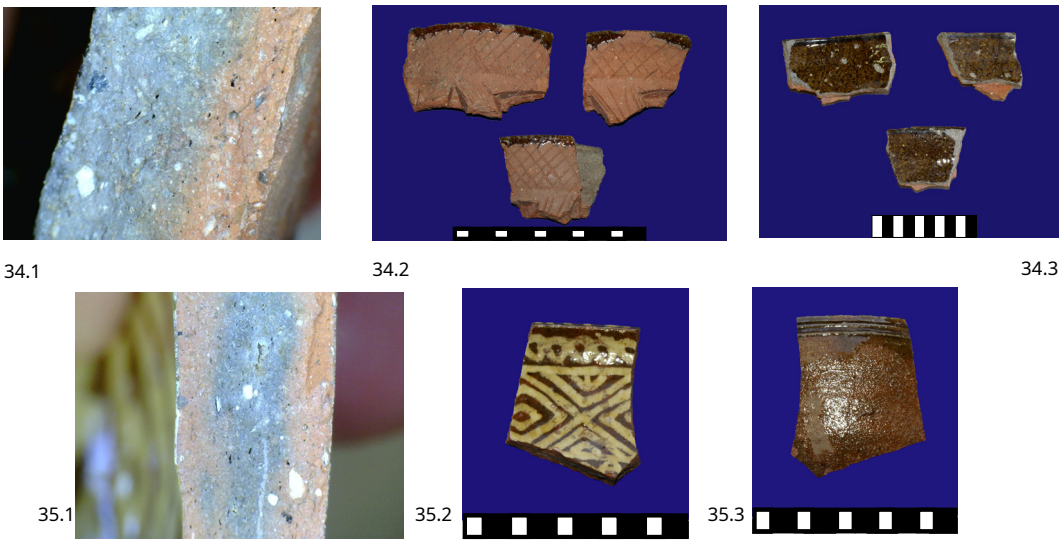

Εικ. 34. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήματα αυτοθερμαινόμενου σκεύους (αρ. 20), Εφυαλωμένη κεραμική χωρίς επίχρισμα, 10ος αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου). — 35. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα κούπας (αρ. 53), Γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι κεραμική, α' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Ο πηλός είναι μέτριος/χονδρόκοκκος, σκληρός/πολύ σκληρός, με αρκετά λευκά εγκλείσματα, κυρίως τύπου 2.1 ή 2.2.

Ο πυρήνας των τοιχωμάτων συνήθως είναι έντονα φαιός, λόγω των συνθηκών όπτησης.

Κύριος τύπος αγγείου είναι τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη.

Στη γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι η εξωτερική πλευρά των ανοιχτών αγγείων είναι καλυμμένη με εφυάλωση.

Κατηγορίες κεραμικής

Εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (Εικ. 34)

Γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι (Εικ. 35) / Διάστικτη ή με κυκλίσκους

Σχολιασμός – Αρχαιομετρικές αναλύσεις – Πιθανά κέντρα παραγωγής

Με τα ως τώρα δεδομένα, σαφείς ενδείξεις παραγωγής της συγκεκριμένης κεραμικής μάς προσφέρει η Κόρινθος.[107] Στην Κόρινθο, ο πηλός των εγχώριων αυτοθερμαινόμενων σκευών ανήκει στον τύπο "Coarse Mudstone-Chert"[108] που παρουσιάζει μακροσκοπικά και μικροσκοπικά ομοιότητες με τον τύπο 2.1 του παρόντος υλικού.[109]

Αντίστοιχη είναι η εικόνα που μας δίνει και η γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι κεραμική, η οποία απαντά (βάσει των δημοσιευμένων πάντοτε στοιχείων) κυρίως στην Κόρινθο. Ο πηλός των κορινθιακών αγγείων ανήκει στην ομάδα "Mudstone-Chert",[110] μια πιο λεπτόκοκκη εκδοχή του πηλού των αυτοθερμαινόμενων σκευών και πιθανώς αντιστοιχεί στον τύπο 2.2 του εξεταζόμενου υλικού.[111]

107. Sanders 2003α, 40–1. Αυτό, βέβαια, οφείλεται σε ένα βαθμό στη συστηματική δημοσίευση της κορινθιακής κεραμικής.
108. White κ.ά. 2006, 1–2, 3.
109. Είμαι ευγνώμων στον Guy Sanders που μου παρείχε φωτογραφικό υλικό των πηλών που απαντούν στη βυζαντινή κεραμική της Κορίνθου, βάσει των δικών του σημαντικών ερευνών και της Harriet White.
110. White κ.ά. 2006, 1–2.
111. Η εικόνα των κορινθιακών δειγμάτων στο μικροσκόπιο μοιάζει πολύ με τα αργειακά.

36.1

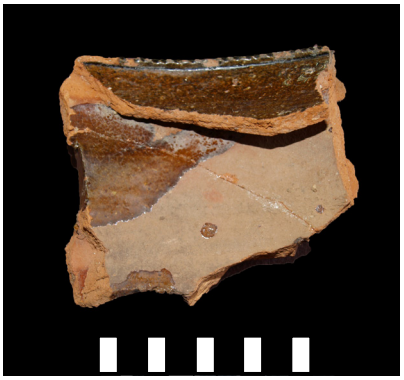
36.2

37.1

37.2

Εικ. 36. Άργος, Οικόπεδο ΟΤΕ, Τμήμα αυτοθερμαινόμενου σκεύους (αρ. 40), Εφυαλωμένη κεραμική χωρίς επίχρισμα, 11ος αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 37. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου (αρ. 44), Γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι κεραμική, όψιμος 11ος - πρώιμος 12ος αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Ο πηλός της ομάδας "Mudstone" απαντά και στη βόρεια Αργολίδα, στην κοιλάδα της Προσύμνης (Μπερμπάτι), σε εγγύτητα με την Κορινθία.[112] Μάλιστα οι ομοιότητες στις αποθέσεις πηλού μεταξύ της βόρειας Αργολίδας με την Κορινθία δυσχεραίνουν τον διαχωρισμό μεταξύ εγχώριων και εισηγμένων προϊόντων, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν οι I.K. Whitbread, M.J. Ponting και B. Wells: "Unfortunately, the geological similarity of the valley to surrounding regions means that despite the production site evidence, imports may be undetected amongst what appear to be locally produced fabrics."[113] Σημειώνεται ότι στην κοιλάδα της Προσύμνης έχουν εντοπιστεί ευρήματα λειτουργίας κεραμικών εργαστηρίων που ανάγονται στην υστεροελλαδική, κλασική και πρωτοβυζαντινή εποχή.[114]

Σε κάθε περίπτωση η σχετική ομοιογένεια που παρατηρείται στην πλειονότητα των εφυαλωμένων χωρίς επίχρισμα του αργειακού υλικού, ιδίως στα αυτοθερμαινόμενα σκεύη, καθιστά πιθανή την τοπική τους προέλευση.[115] Παράλληλα υπάρχουν και λίγα θραύσματα αυ-

112. Whitbread κ.ά. 2007, 186–87, 190· Whitbread 2011, 152, 153, 167–68 κ.α. Στη διδακτορική μου διατριβή, καθώς και στα πρώτα μου άρθρα δεν είχα υπόψη τις σημαντικές έρευνες των I.K. Whitbread, M.J. Ponting και B. Wells, που τεκμηριώνουν αρχαιομετρικά την ύπαρξη παρόμοιων πηλών με της Κορινθίας στη βόρεια Αργολίδα.

113. Whitbread κ.ά. 2007, 190· βλ. επίσης Whitbread 2011, 175: "..., the geology of the Berbati Valley is unexceptional for the northeast Peloponnese and all of the fabrics could probably be produced in neighbouring regions. The presence of kiln sites in the valley does show that local production took place but, with the exception of volcanic fabrics, the problem of identifying potential imports from their fabric properties remains an issue for further research."

114. Whitbread 2011, 176.

115. Βλ. αρ. 18–24, 26–8, 31–2, 42–3.

τοθερμαινόμενων σκευών που σαφώς διαφοροποιούνται κυρίως ως προς τον πηλό τους, υποδεικνύοντας διαφορετικές παραγωγές, πιθανώς και προέλευση.[116] Τα 29 και 40 ξεχωρίζουν για τον πορτοκαλόχρωμο πηλό τους και την καλή ποιότητα της κατασκευής και διακόσμησής τους. Μάλιστα, στο 40 το αυλακωτό του χείλος έχει έγκοπτες απολήξεις, στοιχείο που δεν το συναντούμε σε άλλα αυτοθερμαινόμενα σκεύη του εξεταζόμενου υλικού (Εικ. 36).

Οι ομοιότητες των αργειακών με τα κορινθιακά δείγματα είναι πιο εμφανείς στη γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι κεραμική, με πολλά κοντινά παράλληλα. Δεν αποκλείεται ορισμένα θραύσματα του εξεταζόμενου υλικού αυτής της ομάδας να αποτελούσαν εισηγμένα προϊόντα από την Κόρινθο.[117] Σημειώνεται ότι στη γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι η εξωτερική πλευρά των ανοιχτών αγγείων είναι καλυμμένη με εφυάλωση (Εικ. 37), κάτι που σπανίως το συναντούμε στην ομάδα ΙΙ της συγκεκριμένης κατηγορίας.

Συνεπώς, η κύρια ομάδα των αυτοθερμαινόμενων σκευών δεν αποκλείεται να ήταν αργειακής ή αργολικής παραγωγής. Ορισμένα δείγματα αυτής της ομάδας, ιδίως στη γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι, ενδέχεται να είχαν εισαχθεί από τη γειτονική Κόρινθο. Παράλληλα, υπάρχουν δείγματα (κυρίως αυτοθερμαινόμενα σκεύη) που διαφοροποιούνται και παραπέμπουν σε εισαγωγές από άλλες περιοχές.

Ομάδα Β. Εφυαλωμένη κεραμική με ανοιχτόχρωμο (ρόδινο, ωχροκάστανο) πηλό (α' μισό – γ' τέτ. 12ου αι.)

Η ομάδα αυτή, που αποτελεί μία από τις κύριες ομάδες της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής που απαντούν στο Άργος, είναι εύκολα αναγνωρίσιμη λόγω του πηλού και της εξωτερικής επιφάνειας των ανοιχτών αγγείων.

Κύρια χαρακτηριστικά

Πηλός ωχροκάστανος (5 YR 6/4, 5/4, 7/4 – 2.5 YR 6/6) ή ρόδινος (5 YR 7/4 – 7.5 YR 7/4 – 2.5 YR 7/5, 7/4), μέτριος, με πολλά και ποικίλα εγκλείσματα ή/και προσμείξεις (Τύπος 4).

Συχνά τα τοιχώματα των αγγείων παρουσιάζουν διχρωμία· στο εσωτερικό τους μισό συνήθως είναι ρόδινα και στο εξωτερικό ωχροκάστανα.

Πολύ αγαπητό είναι το σχήμα της μεσαίας κούπας με λοξά ή ελαφρώς καμπύλα τοιχώματα (Τύπος Κ7). Γενικά τα σχήματα είναι απλά αλλά καλής κατασκευής.

Οι βάσεις είναι κατά κανόνα μικρής διαμέτρου (περ. 6–7 εκ.), χαμηλές. Συχνά είναι κοφτές (σαν λοξότμητες) στην εσωτερική πλευρά του δακτυλίου.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται στη συντριπτική πλειονότητα των δειγμάτων με χαρακτηριστικό λεπτό ωχροκίτρινο ή ωχροράδινο επίχρισμα.

Κατηγορίες κεραμικής

Γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα (Εικ. 39)

Γραπτή με πράσινο και καστανό Ι (–ΙΙ)

Λεπτεγχάρακτη Ι (Εικ. 38)

Κουκκιδωτή

Μονόχρωμη εφυαλωμένη

116. Βλ. αρ. 25, 29, 40–1.
117. Βλ. αρ. 49–53, 56–61.

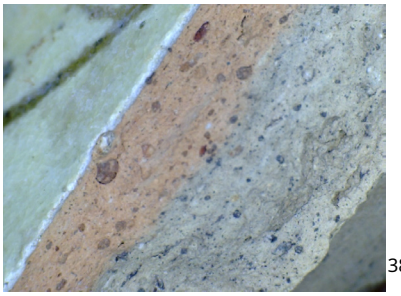
38.1

38.2

38.3

39.1

39.2

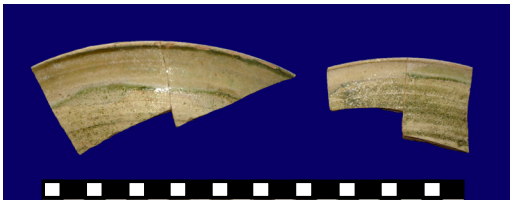
39.3

Εικ. 38. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου (αρ. 258), Λεπτεγχάρακτη Ι κεραμική, β' τέτ. – μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου). — 39. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα κούπας (αρ. 102), Γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα κεραμική, β' τέτ. – μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου).

Σχολιασμός – Αρχαιομετρικές αναλύσεις – Πιθανά κέντρα παραγωγής

Ο πηλός της συγκεκριμένης ομάδας ξεχωρίζει από το ρόδινο, ενίοτε ωχροκάστανο, χρώμα του και τα ποικίλα εγκλείσματα ή/και προσμείξεις του (κυρίως ερυθρά). Παρόμοιος πηλός μάς είναι γνωστός από την Κόρινθο. Πρόκειται για τον τύπο "Clay Pellet", που είναι ασβεστούχος με ερυθρές προσμείξεις προερχόμενες από αλεσμένο ψημένο πηλό.[118] Στην Κόρινθο εμφανίζεται από τα τέλη του 11ου ως τα μέσα του 12ου αιώνα περίπου, σε παρόμοιες κατηγορίες με το αργειακό υλικό, όπως στη γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα, τη γραπτή με πράσινο και καστανό I–II, τη λεπτεγχάρακτη και την κουκκιδωτή, με τη διαφορά ότι στην Κόρινθο απαντά και στη γραπτή με λευκό επίχρισμα I (συμπεριλαμβανομένης και της παραλλαγής με τους κυκλίσκους).[119]

Η στενή σύνδεση της αργειακής κεραμικής της συγκεκριμένης ομάδας με την κορινθιακή αποτυπώνεται και στην ύπαρξη στενών παραλλήλων σε ορισμένα θραύσματα.[120] Ενδιαφέρουσα είναι και η μαρτυρία τμήματος κούπας από τις ανασκαφές της Κορίνθου, η οποία συνδυάζει τη γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα κεραμική με τη λεπτεγχάρακτη I,[121] στην οποία η γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα διακόσμηση είναι παρόμοια με αυτή της κούπας 107 του παρόντος υλικού, ενώ η λεπτεγχάρακτη με αυτήν των θραυσμάτων 265 και 267.

Η πλειονότητα των δειγμάτων της ομάδας παρουσιάζει μεγάλη ομοιογένεια ιδίως σε κατασκευαστικές λεπτομέρειες. Πρόκειται κυρίως για μεσαίου μεγέθους βαθιές κούπες με μικρή δακτυλιόσχημη βάση, ενίοτε με λοξότμητο δακτύλιο εσωτερικά (Εικ. 40–1), λοξά τοιχώματα

118. Sanders 1995α, 54–5 (πηλός Α)· White κ.ά. 2006, 2.
119. White κ.ά. 2006, 2–3.
120. Βλ. π.χ. αρ. 100–2, 106–7, 261–62, 274, 464, 466, 509–11, 513, 517.
121. Morgan 1942, 234 αρ. 617, πίν. XXVIe.

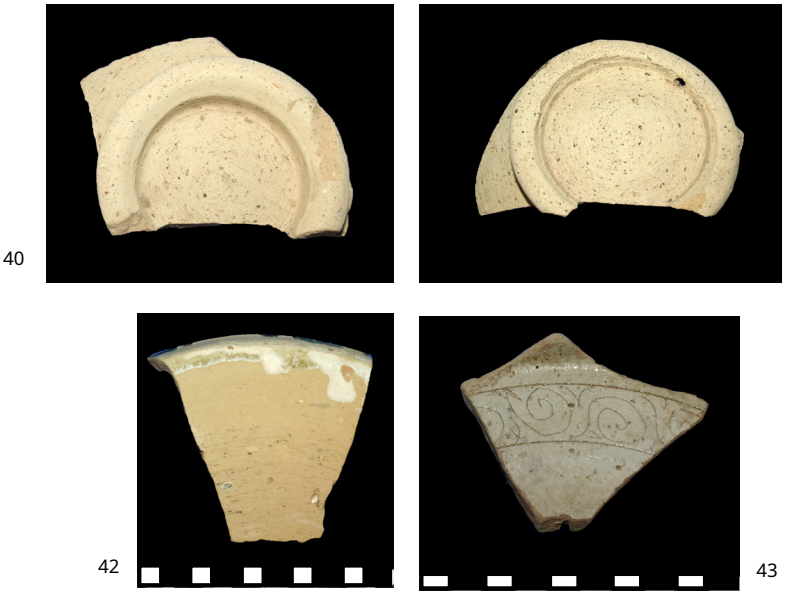

Εικ. 40. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Βάση ανοιχτού αγγείου (αρ. 269), Λεπτεγχάρακτη Ι κεραμική, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 41. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Βάση κούπας (αρ. 322), Λεπτεγχάρακτη ΙΙ κεραμική, μέσα-γ' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 42. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα πινακίου (αρ. 130), Γραπτή με πράσινο και καστανό Ι κεραμική, α' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 43. Άργος, Οικόπεδο Γκαλέτση, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Λεπτεγχάρακτη Ι κεραμική, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

και απλό χείλος. Γενικά, τα σχήματα παρ' ότι είναι απλά, είναι καλής κατασκευής, διαμορφωμένα από έμπειρους τεχνίτες. Δυστυχώς, δεν διαθέτουμε πολλά στοιχεία για το συνολικό σχήμα των δειγμάτων, λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της ομάδας είναι η κάλυψη της εξωτερικής επιφάνειας των αγγείων με κιτρινωπό ή ωχροράδινο επίχρισμα, που και αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αρκετά επιτυχημένο (Εικ. 40-2). Σημειώνεται ότι στα επιχρίσματα αυτά παρατηρούνται εγκλείσματα ή προσμείξεις, όπως και στον πηλό από τον οποίο είναι κατασκευασμένα τα αγγεία.

Τα δείγματα της ομάδας Β τα συναντούμε κατ' εξοχήν στην κουκκιδωτή[122] και δευτερευόντως στη λεπτεγχάρακτη Ι[123] και τη γραπτή με πράσινο και καστανό Ι–ΙΙ,[124] με λιγοστά δείγματα και στη μονόχρωμη εφυαλωμένη.[125] Πολύ συχνά τα αγγεία αυτά φέρουν οπή (ανάρτησης) στον δακτύλιο της βάσης τους, ενίοτε και οπές επιδιόρθωσης (Εικ. 20–2). Σημειώνεται ότι στα δείγματα της γραπτής με πράσινο και καστανό Ι το κατ' εξοχήν σχήμα είναι τα κύπελλα και τα χαρακτηριστικά τους είναι γενικά πιο πρώιμα, συγκριτικά με τα λεπτεγχάρακτα και τα κουκκιδωτά.[126] Κανένα δείγμα της ομάδας Β δεν εντοπίστηκε στην εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα, τη γραπτή με λευκό επίχρισμα, την κηλιδωτή, τη γραπτή λεπτεγχάρακτη, την αδρεγχάρακτη και την επιπεδόγλυφη, δηλαδή στις πιο πρώιμες και τις πιο όψιμες κατηγορίες.

Όσον αφορά τις λεπτεγχάρακτες διακοσμήσεις, τα μοτίβα διακρίνονται για την κομψότητα και τη λεπτότητα της χάραξής τους, η οποία συνήθως είναι αρκετά αβαθής/επιφανειακή (Εικ. 43). Διακρίνεται επίσης μια σαφής προτίμηση στη διάταξη της διακόσμησης στον τύπο του

122. Συνολικά, μαζί με τα εκτός καταλόγου θραύσματα, τα κουκκιδωτά με τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης ομάδας ανέρχονται στα 151.
123. Αρ. 258, 263, 265–69, 271–72, 274–75, 279–80, 284, 322. Μαζί με τα εκτός καταλόγου ανέρχονται στα 48.
124. Αρ. 117, 126, 128–31, 137, 199–202. Μαζί με τα εκτός καταλόγου ανέρχονται στα 18 θραύσματα.
125. Αρ. 730, 733, 736.
126. Για αναλυτική παρουσίασή τους βλ. Vassiliou 2019β.

Εικ. 44. Άργος, Οικόπεδο Κεχαγιά, Τμήμα πινακίου, Γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ κεραμική, β' μισό 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

μεταλλίου.[127] Στη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ, η διακόσμηση μοιάζει αρκετά με αυτήν της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής που θα τη δούμε στην Ομάδα Γ (Εικ. 44).

Στη διδακτορική μου διατριβή είχα υποθέσει ότι η συγκεκριμένη υποομάδα ίσως ήταν αργειακής παραγωγής με πηλό προμηθευμένο από την Κόρινθο.[128] Ωστόσο, από τις αρχαιομετρικές αναλύσεις των Whitbread, Ponting και Wells προκύπτει ότι ο πηλός "Clay Pellet" εντοπίζεται και στην κοιλάδα της Προσύμνης στη βόρεια Αργολίδα.[129] Συνεπώς, η υπόθεση της εγχώριας παραγωγής ενισχύεται με πιθανότερη εκδοχή τα αργειακά/αργολικά εργαστήρια να χρησιμοποιούσαν πηλό από την Αργολίδα, χωρίς βέβαια να αποκλείεται ορισμένα δείγματα της ομάδας να είχαν εισαχθεί από την Κόρινθο.

Η ύπαρξη αργειακής παραγωγής έχει υποστηριχθεί αρχαιομετρικά και από τις/τους P. Armstrong, H. Hatcher και M. Tite βάσει ενός λεπτεγχάρακτου θραύσματος από τις Ζυγουριές Κορινθίας (σήμερα στο Μουσείο Ashmolean).[130] Τα χαρακτηριστικά του πηλού του φαίνεται ότι ταιριάζουν με τον "Clay Pellet" (πηλός ρόδινος, ασβεστούχος, με πολλά μικρά μελανά και σκοτεινά ερυθρά εγκλείσματα).[131] Επίσης, η Αναστασία Οικονόμου-Laniado είχε επισημάνει την ομοιότητα της αργειακής με την κορινθιακή κεραμική του 12ου αιώνα σε σχήματα και διακοσμήσεις. Ωστόσο, βασιζόμενη στη διαφοροποίηση του πηλού των αργειακών δειγμάτων και την ποσότητά της εφυαλωμένης κεραμικής στο Άργος θεωρούσε ότι τα αργειακά δείγματα θα ήταν τοπικής παραγωγής.[132]

Σημειώνεται ότι στην ομάδα Β σπάνια βρίσκουμε παραψημένα αγγεία/θραύσματα. Αυτό ίσως οφείλεται σε ένα βαθμό στο ότι ο συγκεκριμένος πηλός θα πρέπει να είναι ασβεστούχος.[133] Μία από τις λίγες περιπτώσεις κακοψημένων είναι το κουκκιδωτό 465, που αποτελεί μία ακόμα ένδειξη τοπικής παραγωγής.

---

127. Αρ. 258, 263, 266, 268–69, 271–72, 274–75.
128. Βασιλείου 2014, Ι: 284-85· Vassiliou 2018α, 268–69.
129. Whitbread κ.ά. 2007, 186–87· Whitbread 2011, 156, 171 κ.α.
130. Armstrong κ.ά. 1997, 226 (αρ. 6), 228, πίν. 1.
131. Ωστόσο, το συγκεκριμένο θραύσμα προέρχεται από την Κορινθία.
132. Οικονόμου 1988. Βέβαια στην περίπτωση της συγκεκριμένης ομάδας, ο πηλός των δύο περιοχών είναι παρόμοιος. Όπως και στην περίπτωση του πηλού "Mudstone-Chert" έτσι και στον "Clay Pellet", η εικόνα στο μικροσκόπιο των κορινθιακών με τα αργειακά δείγματα είναι παρόμοια, βλ. επίσης Vassiliou 2019β, 375–79, εικ. 2–4. Είναι πιθανό η Οικονόμου-Laniado να εννοούσε ότι ο αργειακός/αργολικός πηλός διέφερε από αυτόν της κύριας μεσοβυζαντινής παραγωγής, δεδομένου ότι τότε υπήρχε η γενική αίσθηση ότι η Κόρινθος ήταν το κύριο κέντρο παραγωγής της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής.
133. Για τις ιδιότητες των ασβεστούχων πηλών κατά την όπτηση βλ. Tite 2009, 2077–78.

Εικ. 45. Άργος, Οικόπεδο Κωστάκη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου (αρ. 275), Λεπτεγχάρακτη Ι κεραμική, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 46. Άργος, Οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Λεπτεγχάρακτη Ι κεραμική, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 47. Άργος, Οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Λεπτεγχάρακτη Ι κεραμική, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 48. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Κουκκιδωτή κεραμική, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 49. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Κουκκιδωτή κεραμική, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Συνοψίζοντας, η πλειονότητα των δειγμάτων της ομάδας Β χαρακτηρίζεται από τις καλοσχηματισμένες βάσεις και το χαρακτηριστικό ωχροκάστανο/ωχροράδινο λεπτόρρευστο επίχρισμα που καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια των αγγείων. Στα δείγματα στα οποία οι διακοσμήσεις είναι προσεγμένες, το αποτέλεσμα είναι αρκετά ποιοτικό (Εικ. 45). Δεν λείπουν βέβαια και θραύσματα που έχουν ατέλειες κυρίως στις διακοσμήσεις, με πιο συχνή την ατελή κάλυψη της κύριας επιφάνειας με λευκό επίχρισμα (Εικ. 46–7) και τις αποτυχημένες κουκκίδες στην ομώνυμη κατηγορία (Εικ. 48–9).

Όσον αφορά τη γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα, παρ' ότι παρουσιάζει παρόμοιο πηλό, διαφοροποιείται κατασκευαστικά από την κύρια ομάδα (Εικ. 50).[134] Πολλά θραύσματα του εξεταζόμενου υλικού έχουν κοντινά παράλληλα με αντίστοιχα κορινθιακά. Το ίδιο ισχύει και για λίγα λεπτεγχάρακτα[135] και κουκκιδωτά.[136] Για αυτά τα δείγματα θα μπορούσε να υποτεθεί η προέλευσή τους από τη γειτονική Κόρινθο.

Η εύρεση κεραμικής της ομάδας Β σε περιοχές εκτός της Κορίνθου και του Άργους δεν φαίνεται να αριθμεί πολλά παραδείγματα.[137] Λιγοστά δείγματα ίσως απαντούν στην ευρύτερη περιοχή της Νεμέας, σε κατηγορίες όπως η λεπτεγχάρακτη και η κουκκιδωτή.[138] Ωστόσο η Effie Athanassopoulos επισημαίνει ότι παρ' ότι η εφυαλωμένη κεραμική της Νεμέας μοιάζει με αυτήν της Κορίνθου, διαφέρει ως προς τον πηλό, ενώ ορισμένα θραύσματα θα πρέπει να προσγραφούν στην τοπική της παραγωγή.[139]

134. Αρ. 100–2, 106, 108–9.
135. Αρ. 261, 273.
136. Αρ. 438, 441, 447, 517.
137. Βέβαια, πρόκειται για παρακινδυνευμένη διαπίστωση, διότι στηρίζεται κυρίως σε φωτογραφίες δημοσιευμένης κεραμικής.
138. Athanassopoulos 2016, 65 (αρ. 4, εικ. 7), 72 (αρ. 26, εικ. 16).
139. Athanassopoulos 2016, 48–9. Σε αυτή την κατεύθυνση ενδιαφέρον παρουσιάζει το κουκκιδωτό θραύσμα

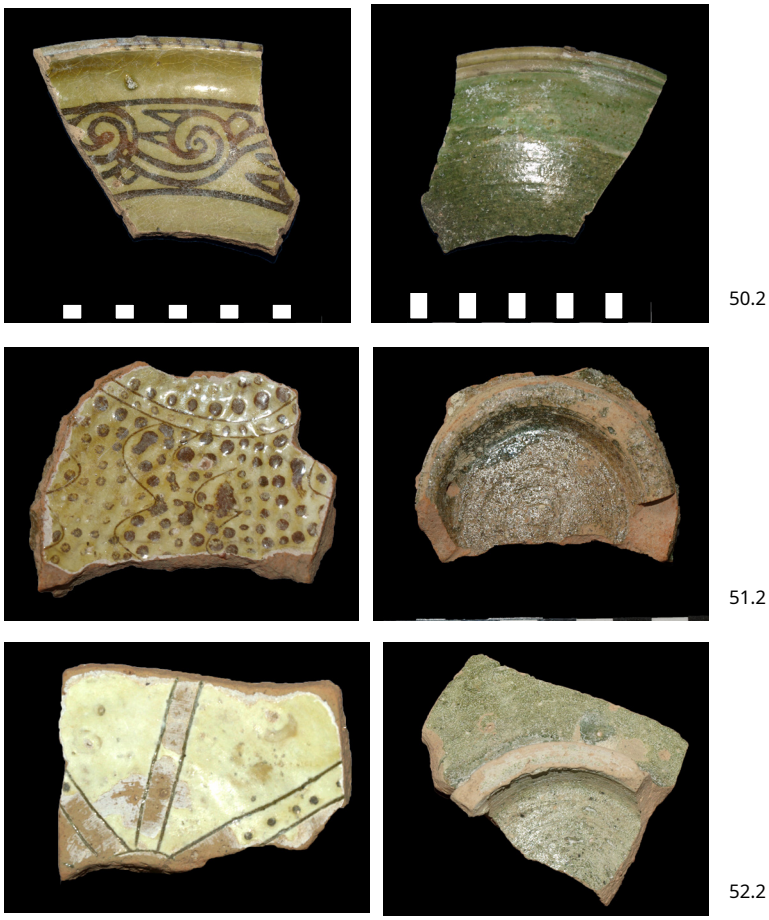

Εικ. 50. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα κούπας, Γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα κεραμική (αρ. 100), β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 51. Άργος, Οικόπεδο Σ. Κοντογιάννη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Κουκκιδωτή κεραμική, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 52. Άργος, Οικόπεδο Κωστάκη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Κουκκιδωτή κεραμική, β' τέταρτο-μέσα 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Όπως και να έχει και όπως έχουν επισημάνει οι μελετητές, φαίνεται πως η συγκεκριμένη ομάδα επιχωριάζει στη βορειοανατολική Πελοπόννησο. Η εύρεση μεμονωμένων δειγμάτων κυρίως κουκκιδωτής και λεπτεγχάρακτης κεραμικής στην Αλβανία και την Ιταλία παρουσιάζει ενδιαφέρον δηλώνοντας πιθανώς τις εμπορικές σχέσεις των τελευταίων με τη βορειοανατολική Πελοπόννησο (Χάρτης 6).[140]

Στο εξεταζόμενο υλικό, ιδίως στην κουκκιδωτή κεραμική, υπάρχουν και ορισμένα δείγματα που διαφοροποιούνται υποδεικνύοντας διαφορετικά εργαστήρια ή παραγωγές (Εικ. 51–2).[141]

Ομάδα Γ. Εφυαλωμένη κεραμική από ερυθρό πηλό / Κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή (β' μισό 12ου – α' μισό 13ου αι.)

Η ομάδα Γ αποτελεί μία από τις πιο χαρακτηριστικές και αντιπροσωπευτικές ποσοτικά ομάδες

χωρίς εφυάλωση που βρέθηκε στην ευρύτερη περιοχή της (στο ίδιο, 122 αρ. 233, εικ. 68).
140. Για την κουκκιδωτή που έχει βρεθεί στην Αλβανία και την Ιταλία βλ. τις θέσεις εύρεσης στην Υποενότητα 2.7. Για λεπτεγχάρακτα θραύσματα με πηλό που μοιάζει με αυτόν της εξεταζόμενης ομάδας (τουλάχιστον από τις φωτογραφίες), βλ. Crowson 2007, 41 (Βουθρωτό)· Zagarčanin 2008, 26, εικ. 15 (Αντιβάρη/Stari Bar).
141. Βλ. π.χ. αρ. 438–39, 441–42, 456, 497.

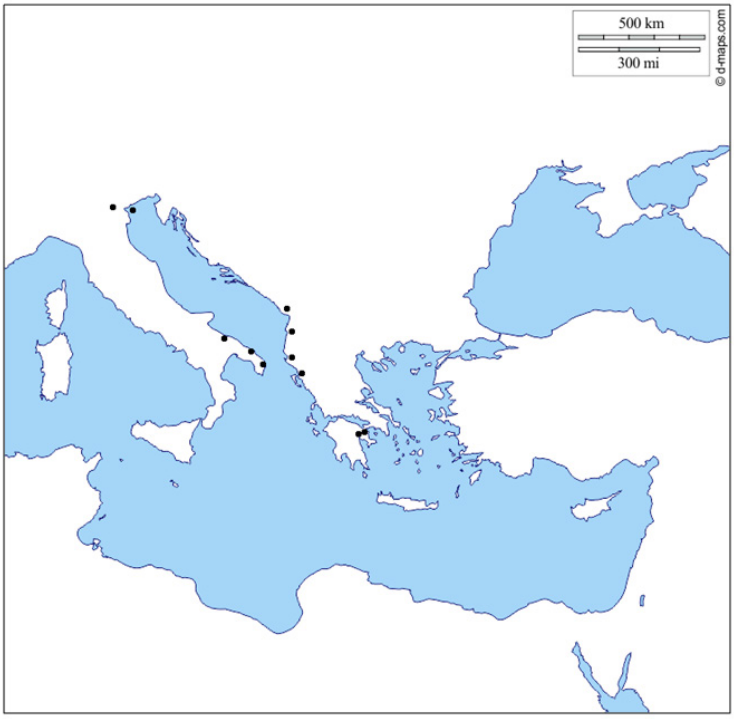

Χάρτης 6. Θέσεις εύρεσης ομάδας Β (©https://d-maps.com/carte.php?num_car=3122&lang=en, επεξεργασία θέσεων Α. Βασιλείου)

στο αργειακό υλικό και σημαντικό τμήμα της αντιστοιχεί στην κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή (Main Middle Byzantine Production).

Κύρια χαρακτηριστικά

Ο πηλός είναι κυρίως τύπου 3, ερυθρός (συνήθως 2.5 YR 5/6–5/8), μέτριος, ενίοτε λεπτόκοκκος και περιέχει σχεδόν πάντοτε λευκά εγκλείσματα.

Προτιμώνται τα μεγάλα σχήματα (βαθιές κούπες τύπων Κ2–Κ5 ή βαθιά πινάκια τύπων Π2–Π4) και μεσαίες κούπες με λοξά τοιχώματα και χείλος χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση (τύπος Κ7).

Η βάση των αγγείων είναι συνήθως ευρεία χαμηλή δακτυλιόσχημη.

Στην εξωτερική επιφάνεια ορισμένων αγγείων παρατηρείται οριζόντια σειρά από λοξές χαρακιές στον γυμνό πηλό, σημάδια προφανώς από την τελική διαμόρφωση των αγγείων από τον κεραμέα.

Παχύ λευκό επίχρισμα καλύπτει την εσωτερική και το άνω τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας των ανοιχτών αγγείων και λεπτότερο λευκό το υπόλοιπο της εξωτερικής επιφάνειας. Συνήθως στα καλύτερα δείγματα η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται ολόκληρη από παχύ λευκό επίχρισμα.

Λεπτή άχρωμη ή κιτρινωπή/κιτρινοπράσινη εφυάλωση καλύπτει την εσωτερική και το άνω τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας, ενώ σε καλής ποιότητας δείγματα λεπτότερο στρώμα άχρωμης εφυάλωσης καλύπτει και την εξωτερική.

Η διακόσμηση ορισμένων λεπτεγχάρακτων είναι εξαιρετικής ποιότητας.

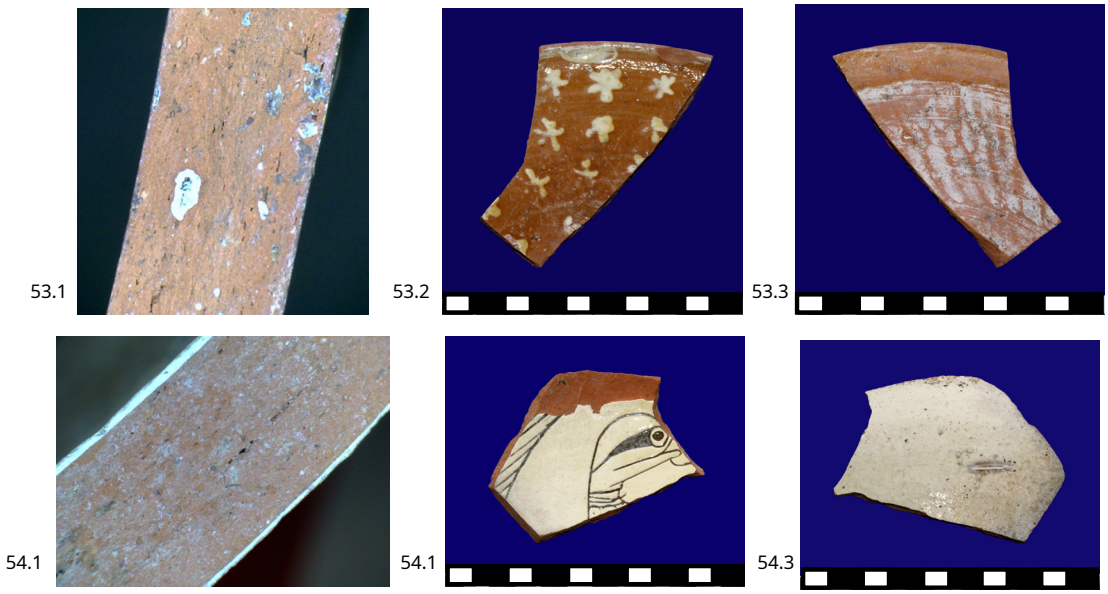

Εικ. 53. Άργος, Οικόπεδο Μακρυγιάννη, Τμήμα πινακίου (αρ. 69), Γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ κεραμική, μέσα – γ' τέτ. 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου). — 54. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου (αρ. 296), Λεπτεγχάρακτη ΙΙ κεραμική, μέσα – γ' τέτ. 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου).

Κατηγορίες κεραμικής

Γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ (Εικ. 53)

Γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ

Κηλιδωτή

Λεπτεγχάρακτη ΙΙ (Εικ. 54)

Γραπτή λεπτεγχάρακτη

Αδρεγχάρακτη

Πρώιμη επιπεδόγλυφη

Σχολιασμός – Αρχαιομετρικές αναλύσεις – Πιθανά κέντρα παραγωγής

Η κεραμική της εξεταζόμενης ομάδας εντάσσεται στη λεγόμενη κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή (Main Middle Byzantine Production/MBP) και απαντά με παρόμοια χαρακτηριστικά σε πολλά και μακρινά μέρη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως στην Κόρινθο, τη Φθιώτιδα, τη Θήβα, την Αθήνα, τη Χαλκίδα και ευρύτερα την Εύβοια, την Κρήτη, τη Σύναξη Μαρώνειας, τη Δινογέτεια, τη Βάρνα, την Κωνσταντινούπολη, την Έφεσο, την Αναία, την Κύπρο, ενώ έχει εντοπιστεί ακόμα και σε ιδιαιτέρως μακρινές περιοχές όπως η Σκανδιναβία. Με τις νέες αρχαιολογικές έρευνες και δημοσιεύσεις έρχονται συνέχεια στο φως νέα δείγματα της συγκεκριμένης κεραμικής. Το στοιχείο αυτό είχε οδηγήσει από παλιά σημαντικούς μελετητές, όπως την Alison Frantz και τον Charles Morgan, στην υπόθεση ότι η συγκεκριμένη κεραμική θα πρέπει να προέρχεται στην πλειονότητά της από κάποιο μεγάλο κέντρο παραγωγής.[142]

142. Frantz 1938, 438: "The general similarity between the pottery of Athens and that of Corinth and Sparta indicates a common source for much of it, and excavations in all these cities have produced wares similar to those found in Constantinople and some of the cities of Asia Minor"· Morgan 1942, 127 (αναφερόμενος στην ομάδα Developed Style): "That several centres of production were active at this time is demonstrated by the varying character of the biscuits, but the universality of the designs manifests a single definite leadership supplied by some site as yet undetermined." Σημειώνεται ότι το μοντέλο του μεγάλου εργαστηρίου ή λίγων μεγάλων

Τα τελευταία χρόνια, ο γεωγραφικός εντοπισμός της συγκεκριμένης παραγωγής βρίσκεται στο επίκεντρο της έρευνας της μεσοβυζαντινής κεραμολογίας, με ιδιαίτερη έμφαση στις αρχαιομετρικές αναλύσεις. Οι πρώτες χημικές αναλύσεις πραγματοποιήθηκαν από τους A.H.S. Megaw και R.E. Jones στο πλαίσιο του πρωτοποριακού, για εκείνη την εποχή, προγράμματος "Byzantine and Allied Pottery". Οι Megaw και Jones αφού ανέλυσαν αγγεία από ερυθρό πηλό από διάφορες περιοχές, κατέληξαν στο ότι η κεραμική της Κορίνθου αποτελούσε μια ξεχωριστή ομάδα,[143] ενώ αυτή της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης, της Αθήνας και του ναυαγίου της Πελαγοννήσου παρουσίαζε κοινά στοιχεία ως προς τη σύσταση του πηλού της.[144] Συνεπώς υπέθεταν ότι η εφυαλωμένη κεραμική της συγκεκριμένης ομάδας ίσως προερχόταν από κάποιο κοινό κέντρο παραγωγής.[145]

Σημαντικές υπήρξαν οι αρχαιομετρικές αναλύσεις της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στη βυζαντινή κεραμική της Κορίνθου, σύμφωνα με τις οποίες ο πηλός των αγγείων της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής εντάσσεται κυρίως στον τύπο "Phyllite Fabric", που ήταν εισηγμένος στην Κόρινθο.[146]

Κομβική θέση για την εξεταζόμενη ομάδα έχει το φορτίο του ναυαγίου της Πελαγοννήσου, διότι η κεραμική του φέρει όλα τα χαρακτηριστικά της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής.[147] Από τις σχετικές δημοσιεύσεις προκύπτει ότι το φορτίο του ναυαγίου αποτελείτο κατ' εξοχήν από λεπτεγχάρακτη ΙΙ κεραμική σε σχήματα των τύπων Κ5, Κ7, Π3–4. Δευτερευόντως υπήρχαν γραπτά λεπτεγχάρακτα και αδρεγχάρακτα στον τύπο του μεταλλίου, με κυρίαρχη τη λεπτή χάραξη με την παρεμβολή μικρών μεταλλίων με επιπεδόγλυφα μοτίβα.[148] Αγγεία του συγκεκριμένου φορτίου φέρουν λεπτή άχρωμη ή κιτρινωπή εφυάλωση που καλύπτει την εσωτερική και το άνω τμήμα της εξωτερικής τους επιφάνειας, ενώ ορισμένα φέρουν λεπτότερο στρώμα άχρωμης εφυάλωσης σε ολόκληρη την εξωτερική τους επιφάνεια,[149] όπως συμβαίνει και σε ορισμένα καλής ποιότητας αγγεία του εξεταζόμενου υλικού.

Τα τελευταία χρόνια μάς έγιναν γνωστά και άλλα σημαντικά σύνολα ναυαγίων, όπως είναι η περίπτωση του ναυαγίου στο ακρωτήριο Βρυσάκι Θορικού,[150] στο φορτίο του οποίου βρέθηκε γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ και λεπτεγχάρακτη ΙΙ, κυρίως στον τύπο του μεταλλίου. Λίγα γραπτά με λευκό επίχρισμα ΙΙ και ένα λεπτεγχάρακτο βρέθηκαν σε ένα άλλο σημαντικό ναυάγιο κοντά στη νήσο Καβαλλιανή στον νότιο Ευβοϊκό για το οποίο θα γίνει εκτενέστερη αναφορά πιο κάτω.[151]

εργαστηρίων χαρακτηρίζει και την ισλαμική κεραμική, βλ. ενδεικτικά Mason 1995, 7.

143. Megaw και Jones 1982, 579· 1983, 237, 238· βλ. επίσης Armstrong και Hatcher 1997, 4.

144. Megaw και Jones 1982, 579–80: "... the imported fine ware from Athens and the sgraffito specimens from Istanbul and the Pelagonnisos wreck are so strikingly similar in composition" (στο ίδιο, 580)· 1983, 237, 261· βλ. επίσης Armstrong και Hatcher 1997, 4.

145. Megaw και Jones 1983, 261· βλ. επίσης Armstrong και Hatcher 1997, 4.

146. White κ.ά. 2006, 2–3· Sanders 2013, 5.

147. Το συγκεκριμένο ναυάγιο εντοπίστηκε στο νησί Κυρα-Παναγιά ή Πελαγονήσι των βόρειων Σποράδων. Για το ναυάγιο και το φορτίο του βλ. Κριτζάς 1971· Ioannidaki-Dostoglou 1989· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 122–42· βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 63· 2005, 121· Papanikola-Bakirtzi 2012, 200–1.

148. Πρόκειται για εξαιρετικά μεγάλο σύνολο αποτελούμενο από 1.490 κεραμικά και άλλα ευρήματα (στον αριθμό δεν περιλαμβάνονται τα ακόσμητα και τα όστρακα), βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 122. Σημαντική για την έρευνα θα είναι η πλήρης δημοσίευσή του.

149. Ioannidaki-Dostoglou 1989, 159.

150. Κουτσουφλάκης 2012· 2013, 257–62.

151. Koutsouflakis και Tsompanidis 2018, 41, εικ. 2.

Εικ. 55. Άργος, Οικόπεδο Μακρυγιάννη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Λεπτεγχάρακτη ΙΙ κεραμική, μέσα-γ' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 56. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα πινακίου, Λεπτεγχάρακτη ΙΙ κεραμική (αρ. 288), μέσα-γ' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 57. Άργος, Οικόπεδο ΟΤΕ, Τμήμα κούπας, Γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ κεραμική (αρ. 182), β' μισό 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Τα ευρήματα των ναυαγίων προσφέρουν την απόδειξη ότι η κεραμική αυτή αποτελούσε προϊόν διακίνησης του διαπεριφερειακού θαλάσσιου εμπορίου, το οποίο ευλόγως θα πρέπει να συνδεθεί με μεγάλα οργανωμένα εργαστήρια.

Τομή στην έρευνα της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν οι πολυετείς και εξαιρετικά στοχευμένες αρχαιομετρικές αναλύσεις της S. Yona Waksman.[152] Σε χημική ανάλυση που πραγματοποίησε σε συνεργασία με τη Marie-Louise von Wartburg σε μεσοβυζαντινά εφυαλωμένα θραύσματα από την Κύπρο (Κούκλια/Παλαίπαφος και Κάτω Πάφος), τη Χερσώνα, τον Λίβανο (Tell Arqa) και την Τουρκία (ναυάγιο στην Προκόννησο), σε κατηγορίες όπως η γραπτή με λευκό επίχρισμα, η γραπτή με πράσινο και καστανό, η λεπτεγχάρακτη, η αδρεγχάρακτη και η επιπεδόγλυφη, τα αποτελέσματα υπήρξαν άκρως ενδιαφέροντα.[153] Με λίγες εξαιρέσεις, η κεραμική ύλη των εξετασθέντων δειγμάτων παρουσίαζε μεγάλη ομοιογένεια και οι ερευνήτριες κατέληγαν: "Both the extent and volume of diffusion point to an important workshop of Byzantine ceramics, or to a group of closely connected workshops producing on a large scale."[154]

Σημειώνεται ότι σε αρχαιομετρικές αναλύσεις που πραγματοποίησαν οι M.J. Blackman και S. Redford σε μεσοβυζαντινά θραύσματα από την Ισσό της Μικράς Ασίας που ανήκαν σε κατηγορίες όπως η γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ, η λεπτεγχάρακτη ΙΙ, η γραπτή λεπτεγχάρακτη,

152. Σημαντικό στοιχείο στις δημοσιεύσεις της είναι ότι συνοδεύονται από πλούσιο φωτογραφικό υλικό, όχι μόνο των λεπτών και στιλπνών τομών των δειγμάτων αλλά και των όψεών τους (συχνά και της εξωτερικής), με αποτέλεσμα οι αρχαιολόγοι να έχουν μια σαφή εικόνα των εξεταζόμενων δειγμάτων.

153. Waksman και Wartburg 2006. Για τα λεπτεγχάρακτα θραύσματα από την Πέργαμο βλ. επίσης Waksman και Spieser 1997, 116–17, 123, εικ. 7, 18.

154. Waksman και Wartburg 2006, 380. Σημειώνεται ότι και η Edna Stern (2012, I:69) από τις δικές της μελέτες κατέληγε: "Apparently, there was a main workshop, or group of workshops, exploiting similar clay sources and producing pottery with the various decorative techniques. Although the exact area of production has not been pinpointed thus far, it is clear that this workshop or workshops were distributing these wares throughout the Mediterranean and the Black Sea region".

η αδρεγχάρακτη και η επιπεδόγλυφη, διαπίστωσαν ότι σχεδόν όλα ανήκαν στην ίδια χημική ομάδα.[155]

Το μεγάλο ωστόσο βήμα στην εξέλιξη της έρευνας πραγματοποιήθηκε με την αρχαιομετρική έρευνα της Yona Waksman σε συνεργασία με τον Νίκο Κοντογιάννη, τη Στεφανία Σκαρτσή και τον Γιάννη Βαξεβάνη, σε 80 περίπου δείγματα από σωστικές ανασκαφές στη Θήβα και τη Χαλκίδα.[156] Με τη σημαντική αυτή έρευνα αφενός επιβεβαιώθηκε η κοινή σύσταση του πηλού της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής[157] αφετέρου εντοπίστηκε ο τόπος παραγωγής της. Πιο συγκεκριμένα, από τη χημική ανάλυση προέκυψαν δύο κύριες ομάδες. Στη δεύτερη εντάσσονται όλα τα δείγματα της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής (αλλά και ορισμένα πιο όψιμα), τα οποία προέρχονταν τόσο από τη Θήβα όσο και τη Χαλκίδα.[158] Σύμφωνα με τη Waksman και την ομάδα της, η δεύτερη χημική ομάδα είναι συμβατή με αυτήν που εντόπισε στην προγενέστερη αρχαιομετρική της έρευνα σε συνεργασία με τη Wartburg. Όπως επισημαίνει, ομοιότητες εντοπίζονται και με την ομάδα "Phyllite D" της Κορίνθου και την ομάδα I της Ισσού,[159] καθώς και με δείγματα από αρχαιομετρική έρευνά της στην Αναία της Μ. Ασίας.[160] Οι Waksman, Κοντογιάννης, Σκαρτσή και Βαξεβάνης καταλήγουν ότι το κέντρο παραγωγής της δεύτερης ομάδας θα πρέπει να βρισκόταν στη Χαλκίδα ή στην ευρύτερη περιοχή της, μεταξύ Χαλκίδας και Ληλάντιου πεδίου, από όπου φαίνεται ότι θα προερχόταν ο πηλός.[161] Επίσης, σε πρόσφατες αναλύσεις με επικεφαλής πάλι τη Waksman, βρέθηκε ότι η Χαλκίδα παρήγε στον 10ο–13ο αιώνα, με τον ίδιο πηλό με την κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή, αμφορείς τύπου Günsenin IIa, II/III και III.[162]

Βάσει, λοιπόν, των αρχαιομετρικών αναλύσεων της Yona Waksman, ο πηλός της κύριας μεσοβυζαντινής παραγωγής μπορεί πλέον να περιγραφεί ως εξής:[163]

πηλός ερυθρός (πορτοκαλέρυθρος έως ερυθροκάστανος)

μη ασβεστούχος (CaO περ. 5%)

ψημένος σε αναγωγική ατμόσφαιρα ακολουθούμενη από οξειδωτική

σχετικά λεπτόκοκκος και συμπαγής αλλά όχι πάντοτε ομοιογενής, καλά διυλισμένος

με ποικίλη ποσότητα εγκλεισμάτων: κυρίως μικρά/μέτρια λευκά και μικρά φαιά, σπανίως ερυθρά ή μελανά

Η παραγωγή της Χαλκίδας επιβεβαιώθηκε και σε πρόσφατες αρχαιομετρικές αναλύσεις των F. Liard, F. Kondyli και E. Kiriatzi σε κεραμική (χρηστική και εφυαλωμένη) του 12ου–14ου αιώνα από τη Θήβα, όπου αναλύθηκαν και αποθέσεις πηλού από τη Βοιωτία και την Εύβοια. Ο πηλός ήταν συμβατός με τις αποθέσεις ανατολικά του Ληλάντιου πεδίου κοντά στη Χαλ-

155. Blackman και Redford 2005, 96 (από τα 32 δείγματα, μόνο τα δύο είχαν διαφορετική σύσταση). Ωστόσο οι Blackman και Redford (2005, 96–8, 100) θεωρούν ότι θα πρέπει να προέρχονται από κυπριακά εργαστήρια, τονίζοντας σε κάθε περίπτωση ότι απαιτείται περαιτέρω έρευνα και αρχαιομετρικές αναλύσεις σε αντίστοιχα κυπριακά κεραμικά.

156. Waksman κ.ά. 2014.

157. Όπως επισημαίνει η Waksman (2018, 398), με τον όρο παραγωγή εννοείται η κεραμική που παραγόταν σε ένα εργαστήριο ή σε ομάδα εργαστηρίων που χρησιμοποιούσαν ίδιο πηλό.

158. Η πρώτη χημική ομάδα παρουσιάζει και αυτή ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Είναι πιο όψιμη (13ος–14ος αι.) και το κέντρο παραγωγής της θα πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στη Θήβα, βλ. Waksman κ.ά. 2014, 406–14 κ.α.

159. Waksman 2018, 401.

160. Waksman 2013, 110· Waksman κ.ά. 2014, 414.

161. Waksman κ.ά. 2014, 414–15· Waksman 2018, 403. Όπως επισημαίνουν, η εξόρυξη πηλού στην περιοχή μαρτυρείται από την αρχαιότητα ως τους νεότερους χρόνους.

162. Waksman κ.ά. 2018β.

163. Waksman 2018, 402–3.

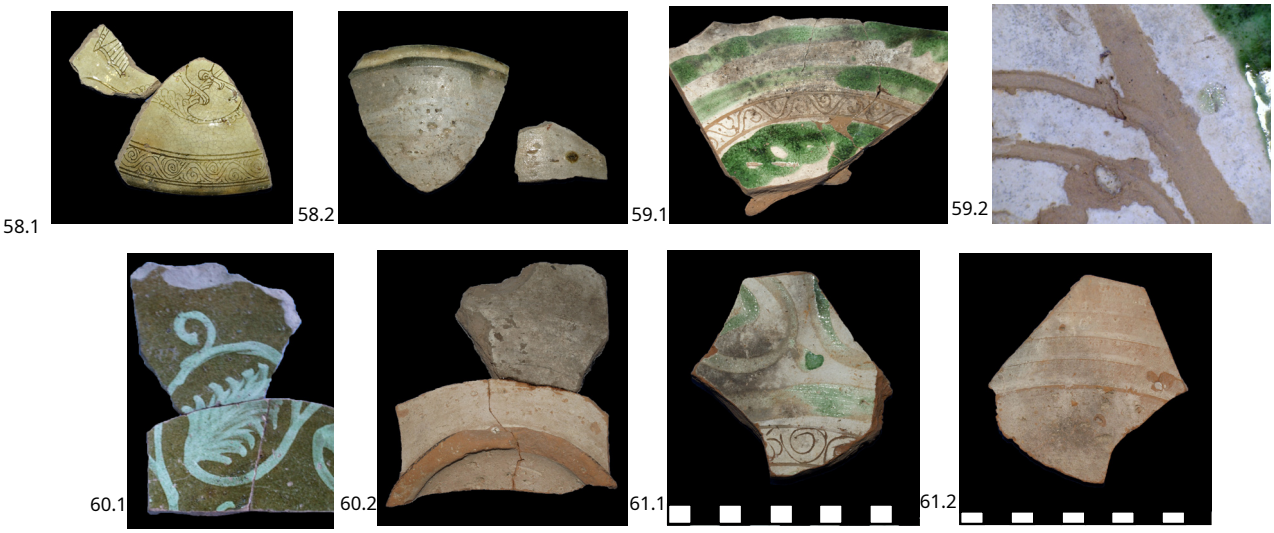

Εικ. 58. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήματα κούπας, Λεπτεγχάρακτη ΙΙ κεραμική (αρ. 356), γ' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 59. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήματα κούπας, Γραπτή λεπτεγχάρακτη κεραμική (αρ. 560), β' μισό 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 60. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήματα ανοιχτού αγγείου, Γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ κεραμική (αρ. 87), μέσα-γ' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 61. Άργος, Οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Γραπτή λεπτεγχάρακτη κεραμική, μέσα-γ' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

κίδα.[164] Η συγκεκριμένη έρευνα παρουσιάζει επιπρόσθετο ενδιαφέρον γιατί ανέδειξε και πρακτικές των εργαστηρίων από πλευράς προσμείξεων, όπως την προσθήκη ασβεστούχων υλικών στον 12ο–14ο αιώνα στην κεντρική Εύβοια αλλά και στη δυτική Βοιωτία στον 12ο–13ο αιώνα, καθώς και τη χρήση φυτικών προσμείξεων στις ίδιες περιοχές, ενώ στην Κόρινθο η πρακτική αυτή δεν απαντά.[165]

Όσον αφορά το αργειακό υλικό, χαρακτηριστικά δείγματά του είχαν ενταχθεί με πρωτοβουλία της Αναστασίας Οικονόμου-Laniado σε συνεργασία με την Pamela Armstrong και την Helen Hatcher στο ερευνητικό πρόγραμμα «Βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική από το Άργος: πρόγραμμα ανάλυσης» μεταξύ της 5ης ΕΒΑ και του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Μετά την τραγική απώλεια της Αναστασίας Οικονόμου-Laniado, το πρόγραμμα συνεχίστηκε με επιστημονική υπεύθυνη την Εύη Κατσάρα,[166] με στόχο να συμπεριληφθεί στο ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, το "Oxford Byzantine Ceramics Project" (OBCP), που συνιστά τη συνέχεια του προγράμματος των A.H.S. Megaw και R.E. Jones.[167] Η μελλοντική δημοσίευση των σχετικών πορισμάτων θα προσφέρει ιδιαίτερως σημαντικές πληροφορίες για την αργειακή παραγωγή.

Από την άλλη πλευρά, η μακροσκοπική μελέτη του εξεταζόμενου υλικού μάς προσφέρει κάποιες ενδείξεις για την πιθανή προέλευση ορισμένων δειγμάτων. Πιο συγκεκριμένα, τα μακροσκοπικά χαρακτηριστικά του πηλού, τα κατασκευαστικά στοιχεία και η διακόσμηση μεγάλου αριθμού δειγμάτων που εντοπίζονται κυρίως στις κατηγορίες της γραπτής με πράσινο

164. Liard κ.ά. 2019, 1032–33.

165. Liard κ.ά. 2019, 1033–35.

166. Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στις αρχαιολόγους Εύη Κατσάρα και δρα Pamela Armstrong, οι οποίες έθεσαν με ιδιαίτερη προθυμία στη διάθεσή μου τα αρχικά πορίσματα του συγκεκριμένου προγράμματος.

167. Μπακούρου και Κατσάρα 1999. Επικεφαλής του προγράμματος OBCP είναι η Pamela Armstrong και στόχος του είναι η δημιουργία μιας βάσης δεδομένων του πηλού βυζαντινών αγγείων από περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, βλ. Armstrong και Hatcher 1997, 8.

και καστανό ΙΙ[168] και της λεπτεγχάρακτης ΙΙ[169] και δευτερευόντως της γραπτής με λευκό επίχρισμα ΙΙ,[170] της γραπτής λεπτεγχάρακτης,[171] της αδρεγχάρακτης[172] και της επιπεδόγλυφης,[173] καθιστούν πιθανή την ένταξή τους στην κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή.[174] Εφόσον αυτό τεκμηριωθεί αρχαιομετρικά, αυτά τα δείγματα θα είχαν εισαχθεί από τη Χαλκίδα ή την ευρύτερη περιοχή της. Μάλιστα, ορισμένα λεπτεγχάρακτα ΙΙ αυτής της ομάδας, παρά την αποσπασματική διατήρησή τους, διακρίνονται για την εξαιρετική ποιότητα σε κατασκευή και διακόσμηση.[175]

Στα δείγματα αυτά υπάρχει προτίμηση σε μεγάλα σχήματα (βαθιές κούπες τύπων Κ2–Κ5 ή βαθιά πινάκια τύπων Π2–Π4) και σε μεσαίες κούπες με λοξά τοιχώματα και απλό χείλος (τύπος Κ7). Οι βάσεις των αγγείων είναι συνήθως χαμηλές δακτυλιόσχημες και χαρακτηρίζονται από την ευρύτητά τους. Στην εξωτερική επιφάνεια ορισμένων αγγείων παρατηρείται οριζόντια σειρά από λοξές χαρακιές στον πηλό, σημάδια προφανώς από την τελική διαμόρφωση των αγγείων από τον κεραμέα (Εικ. 55).

Συχνά η εξωτερική επιφάνεια των ανωτέρω δειγμάτων είναι καλυμμένη με λεπτό στρώμα λευκού επιχρίσματος (Εικ. 57). Η εφυάλωσή τους είναι κατά κανόνα λεπτή άχρωμη ή σε ανοιχτούς τόνους του κίτρινου ή κιτρινοπράσινου. Σε ορισμένα καλής ποιότητας δείγματα η εξωτερική επιφάνεια είναι καλυμμένη εξ ολοκλήρου με παχύ λευκό επίχρισμα και άχρωμη εφυάλωση, ελαφρώς πιο λεπτή από αυτήν της εσωτερικής επιφάνειας (Εικ. 56).

Στο εξεταζόμενο υλικό υπάρχουν λίγα θραύσματα με τα χαρακτηριστικά της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής, τα οποία θα πρέπει να ήταν παραψημένα (Εικ. 58).[176] Δεδομένου ότι δεν έχει αλλοιωθεί η διακόσμησή τους, είναι πιθανό να αποτελούσαν εμπορεύσιμα προϊόντα. Σημειώνεται ότι στο φορτίο του ναυαγίου Καστελλορίζου συμπεριλαμβάνονται ορισμένα γραπτά με πράσινο και καστανό χρώμα αγγεία με αποτυχημένο διάκοσμο.[177] Το γεγονός ότι τα αγγεία αυτά συμπεριλήφθηκαν στο φορτίο, πιθανώς δηλώνει ότι ακόμα και με αυτό το τελικό αποτέλεσμα θα μπορούσαν να πωληθούν ίσως σε χαμηλότερο κόστος.[178] Συνεπώς, τα παραψημένα, κακοψημένα ή με αποτυχημένη διακόσμηση κεραμικά, στα οποία δεν είχε επηρεαστεί το σχήμα τους, δεν αποτελούν κατ' ανάγκην ένδειξη τοπικής παραγωγής. Γενικά στα θραύσματα με φαιό ή μελανό χρώμα στην εσωτερική ή την εξωτερική τους επιφάνεια (ή και στις δύο) συχνά δεν είμαστε σε θέση να διακρίνουμε αν πρόκειται για παραψημένα/κακοψημένα προϊόντα. Ενδέχεται το φαιό ή μελανό χρώμα να οφείλεται σε μεταγενέστερη έκθεσή τους σε πυρά.[179] Καλό παράδειγμα αποτελεί το 87 του εξεταζόμενου υλικού (γραπτό με λευκό επίχρισμα ΙΙ), από το οποίο σώζονται τρία τμήματα που συγκολλούνται. Το ένα τμήμα

168. Αρ. 136, 138–40, 143–47, 149–51, 155, 157–59, 167, 169–80, 182–85, 187–88, 204–6, 208, 210.
169. Αρ. 286–97, 299–307, 309–11, 313–15, 317–20, 326, 329–34, 337–52, 355–58, 360–61, 371, 394.
170. Αρ. 67–80, 85, 87, 89.
171. Αρ. 518–20, 522–27, 530–32, 535, 538, 541, 543, 546–49, 553–56, 561.
172. Αρ. 562–63, 566, 568, 571–76, 578–79, 581–88, 591, 593, 596–97, 599–604, 616.
173. Αρ. 654–57, 659–66, 668, 670–73, 678, 680, 684, 691.
174. Σημειώνεται ότι παρόμοια χαρακτηριστικά παρουσιάζουν και τα λίγα κηλιδωτά του εξεταζόμενου υλικού, τουλάχιστον μακροσκοπικά, ωστόσο δεν είναι σαφές αν εντάσσονται στην κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή.
175. Αρ. 286–89, 291, 293–96.
176. Λεπτεγχάρακτη: αρ. 301, 356. Γραπτή λεπτεγχάρακτη: 519.
177. Για χαρακτηριστικό αγγείο βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 144, εικ. 2.
178. Παρόμοια πρακτική παρατηρείται σύμφωνα με τους Megaw και Jones (1983, 251) και σε ορισμένα αγγεία του φορτίου του άλλου μεγάλου ναυαγίου, της Πελαγοννήσου. Για την πρακτική αυτή βλ. επίσης François 1995, 37.
179. Βλ. π.χ. αρ. 145, 305, 307, 310, 346.

Εικ. 62. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα πινακίου, Αδρεγχάρακτη κεραμική (αρ. 565), μέσα-γ' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 63. Άργος, Οικόπεδο ΟΤΕ, Τμήμα κούπας, Επιπεδόγλυφη κεραμική (αρ. 681), όψιμος 12ος–α' τέταρτο 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 64. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Λεπτεγχάρακτη ΙΙ κεραμική, μέσα-γ' τέταρτο 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 65. Άργος, Οικόπεδο Κοντογιάννη – Παρασκευόπουλου, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Λεπτεγχάρακτη ΙΙ κεραμική, β' μισό 12ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

είναι έντονα φαιομέλανο, δίνοντας την εντύπωση του κακοψημένου, ενώ τα υπόλοιπα δύο έχουν κανονική όψη (Εικ. 60). Παρόμοια είναι και η εικόνα που μας δίνει το λεπτεγχάρακτο 330.

Στο αργειακό υλικό υπάρχουν και δείγματα με παρόμοιες διακοσμήσεις με την κύρια μεσοβυζαντινή παραγωγή, τα οποία ωστόσο παρουσιάζουν μικρές διαφοροποιήσεις κυρίως σε λεπτομέρειες του σχήματος, της διακόσμησης, ενίοτε και στην επεξεργασία της εξωτερικής τους επιφάνειας υποδεικνύοντας πιθανώς διαφορετική προέλευση. Τα δείγματα αυτά προέρχονται κυρίως από τη λεπτεγχάρακτη ΙΙ(-ΙΙΙ)[180] και δευτερευόντως τη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ(-ΙΙΙ),[181] τη γραπτή λεπτεγχάρακτη,[182] την αδρεγχάρακτη[183] και την επιπεδόγλυφη.[184] Επιπρόσθετα, ορισμένα εξ αυτών είναι παραψημένα ή κακοψημένα,[185] ενώ άλλα παρουσιάζουν σαφέστερες ενδείξεις αποτυχημένων προϊόντων (Εικ. 59, 61),[186] οδηγώντας μας στην υπόθεση ότι πρόκειται για εγχώρια προϊόντα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα δείγματα αυτά στην πλειονότητά τους έχουν παρόμοια και σε ορισμένες περιπτώσεις πανομοιότυπη διακόσμηση με την κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή. Ομοιότητες παρατηρούνται και στα σχήματα, ακόμα και στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων ή το χρώμα του πηλού. Αν δεν υπήρχαν τα αποτυχημένα δείγματα, δεν θα είμασταν σε θέση να εντοπίσουμε την ύπαρξη αυτής της παραγωγής. Στην περίπτωση που αποδειχθεί αρχαιομετρικά η διαφοροποίηση αυτών των δειγμάτων από την κύρια ομάδα, θα συνιστούν τοπικές απομιμήσεις της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής.

180. Αρ. 308, 321, 323, 353–54, 363, 366, 373, 376, 380, 382, 384–87, 389, 391–92, 406.

181. Αρ. 161, 191, 193–94, 196, 198, 229. Ξεχωρίζουν οι διακοσμήσεις των θραυσμάτων 193 και 229, στις οποίες για το γέμισμα των μοτίβων αντί για πράσινο έχει χρησιμοποιηθεί ανοιχτό καστανό/κανελί.

182. Αρ. 528, 536, 539, 544, 551–52, 557, 559–60.

183. Αρ. 569, 577, 594–95, 631–32, 637–38.

184. Αρ. 698, 702, 706, 708–9, 711–12.

185. Γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ: αρ. 194. Λεπτεγχάρακτη ΙΙ: αρ. 308, 380. Γραπτή λεπτεγχάρακτη: αρ. 544(;), 552, 557.

186. Γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ: αρ. 196 (αποτυχημένη διακόσμηση). Λεπτεγχάρακτη ΙΙ: αρ. 385, 406. Γραπτή λεπτεγχάρακτη: αρ. 560 (ημιτελές). Επιπεδόγλυφη: αρ. 698 (αποτυχημένη διακόσμηση).

Τέλος, στο εξεταζόμενο υλικό υπάρχουν και ετερόκλητα θραύσματα που παρουσιάζουν μεν ορισμένα χαρακτηριστικά της διακόσμησης της κύριας παραγωγής, ωστόσο διαφοροποιούνται σε πηλό ή σε λεπτομέρειες της κατασκευής ή της διακόσμησής τους. Τα δείγματά αυτά, που απαντούν στη λεπτεγχάρακτη II,[187] τη γραπτή λεπτεγχάρακτη,[188] την αδρεγχάρακτη (Εικ. 62)[189] και την επιπεδόγλυφη (Εικ. 63),[190] υποδεικνύουν την ύπαρξη και άλλων παραγωγών, εγχώριων ή μη. Επίσης, ορισμένα λεπτεγχάρακτα θραύσματα, μεταξύ των οποίων και κακοψημένα, παρουσιάζουν ένα χαρακτηριστικό στιλ διακόσμησης (Εικ. 64–5).[191] Τα συγκεκριμένα δεν αποκλείεται να αποτελούν προϊόντα διαφορετικών εργαστηρίων της περιοχής. Επίσης, στην αδρεγχάρακτη κεραμική συγκαταλέγονται λίγα θραύσματα με παρόμοια σχήματα και διακοσμήσεις με την κύρια παραγωγή, αλλά με πηλό τύπου 6.[192] Τα συγκεκριμένα δείγματα παραπέμπουν περισσότερο σε εισηγμένα προϊόντα από διαφορετικά κέντρα παραγωγής.

Αιγαιακή κεραμική (δ' τέτ. 12ου – α' μισό 13ου αι.)

Παρά την προβληματική που παρουσιάζει η συγκεκριμένη ομάδα,[193] κρίθηκε σκόπιμο να παρουσιαστεί εδώ ξεχωριστά ως «υποομάδα» της κύριας μεσοβυζαντινής παραγωγής, λόγω της διαφοροποίησης που παρουσιάζει σε επιμέρους χαρακτηριστικά της και κυρίως στη διασπορά της.

Κύρια χαρακτηριστικά

Παρόμοιος πηλός με της κύριας μεσοβυζαντινής παραγωγής αλλά πιο αδρά επεξεργασμένος και σκληρά ψημένος.

Προτιμώνται τα ρηχά πινάκια τύπου Π4, συχνά με παχιά τοιχώματα και λοξότμητο χείλος, ενίοτε τα βαθιά τύπου Π3 και οι μεγάλες βαθιές κούπες τύπου Κ4–5.

Κατηγορίες κεραμικής

Αδρεγχάρακτη στον τύπο της ελεύθερης διάταξης

Αδρεγχάρακτη με βαθιά χάραξη

Επιπεδόγλυφη

Σχολιασμός – Αρχαιομετρικές αναλύσεις – Πιθανά κέντρα παραγωγής

Εξαιρετική μαρτυρία για την αιγαιακή κεραμική αποτελούν τα ευρήματα του ναυαγίου που βρέθηκε κοντά στο ακρωτήριο Ζαφείριον στις νοτιοδυτικές ακτές του Καστελλορίζου και μας έγινε γνωστό από τις σημαντικές δημοσιεύσεις του Γιώργου Φιλοθέου και της Μαρίας Μιχαηλίδου.[194] Πρόκειται για ένα αρκετά ομοιογενές σύνολο που συνίσταται από κούπες του τύπου Κ4, με ερυθρό χονδρόκοκκο πηλό και διακόσμηση με στοιχειώδη αδρεγχάρακτα θέματα

187. Εκτός καταλόγου θραύσματα.
188. Αρ. 540.
189. Αρ. 565, 567, 570.
190. Αρ. 681.
191. Αρ. 298, 367–68.
192. Αρ. 564, 592, 598, 617.
193. Βλ. τελευταία François 2018.
194. Φιλοθέου και Μιχαηλίδου 1986· Michaïlidou και Philothéou 1989· βλ. επίσης Papanikola-Bakirtzi 2012, 201–5.

(πτηνά, ψάρια, αστερόσχημα κ.ά.). Στο φορτίο υπήρχαν και γραπτά με πράσινο και καστανό ΙΙ 2, λίγα γραπτά με λευκό επίχρισμα ΙΙ και λίγα επιπεδόγλυφα.

Παρόμοια αγγεία έχουν βρεθεί σε πολλές περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας και εκτός αυτής, με ιδιαίτερη συχνότητα σε περιοχές της Μικράς Ασίας, την Κύπρο και τη δυτική ακτογραμμή της Μέσης Ανατολής (Ισραήλ/Παλαιστίνη).[195] Η εύρεση του ναυαγίου στον θαλάσσιο χώρο του Καστελλορίζου, που βρίσκεται στον θαλάσσιο εμπορικό δρόμο Μέσης Ανατολής – Κύπρου – ακτογραμμή Μικράς Ασίας, έρχεται να ενισχύσει την εικόνα αυτή.[196]

Πρόσφατα δημοσιεύτηκε από τον Γεώργιο Κουτσουφλάκη το φορτίο ενός εξίσου σημαντικού ναυαγίου που εντοπίστηκε μεταξύ της νήσου Καβαλλιανής και της Εύβοιας. Ανελκύστηκαν ακέραια αγγεία και πάνω από 300 θραύσματα, κυρίως κουπών, που ανήκουν κατά βάση στην κατηγορία των αδρεγχάρακτων (περ. 90%) με λίγα δείγματα γραπτών με λευκό επίχρισμα ΙΙ και λεπτεγχάρακτων ΙΙ/ΙΙΙ.[197] Τα αδρεγχάρακτα σε ελεύθερη διάταξη παρουσιάζουν ομοιότητες με το φορτίο του ναυαγίου του Καστελλορίζου, αλλά οι διακοσμήσεις τους είναι σαφώς καλύτερης ποιότητας, ενώ τα αδρεγχάρακτα στον τύπο του μεταλλίου μοιάζουν με την κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή.[198] Το κλειστό αυτό σύνολο χρονολογείται από τους μελετητές του στα τέλη του 12ου – αρχές του 13ου αιώνα,[199] ενώ σε αρχαιομετρικές έρευνες που διενεργήθηκαν σε δείγματα της κεραμικής του, διαπιστώθηκε ομοιότητα με την παραγωγή της Χαλκίδας.[200]

Στην ομάδα της αιγαιακής κεραμικής εντάσσεται και ένα σύνολο αγγείων που προέρχεται από ναυάγιο πιθανώς ανοιχτά της Σκοπέλου.[201] Το σύνολο περιλαμβάνει κυρίως αδρεγχάρακτα αγγεία, παρόμοια με του Καστελλορίζου, καθώς και επιπεδόγλυφα με παράσταση λαγού.[202] Άλλο ενδιαφέρον σύνολο προερχόμενο από ναυάγιο (ή ναυάγια) με πολλές κούπες με αδρεγχάρακτη διακόσμηση, παρόμοιες με του Καστελλορίζου, διαθέτει το Αρχαιολογικό Μουσείο Σμύρνης.[203]

---

195. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Σαγαλασσού, όπου η αδρεγχάρακτη και η επιπεδόγλυφη κεραμική συνιστούν το 89,4% της εφυαλωμένης κεραμικής, βλ. Vionis 2010 κ.ά., 446.

196. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι η κεραμική Ζευξίππου εντοπίζεται στις ίδιες περίπου περιοχές, βλ. Papanikola-Bakirtzi 2012, 207: "The diffusion of Zeuxippus Ware class II, along the coast-line of Asia Minor down to Cyprus and the Levant, exhibits similarities to that of the wares found in the Kastellorizo shipwreck, suggesting common distribution patterns. It also indicates that the old trade paths continued to be in use at least until the middle of the thirteenth century."

197. Κουτσουφλάκης 2013, 85–104· Koutsouflakis και Tsompanidis 2018· Waksman κ.ά. 2018α, 1123. Πολύ ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το ότι η ευρεθείσα κεραμική απαρτιζόταν εξ ολοκλήρου από επιτραπέζια εφυαλωμένα αγγεία, βλ. Waksman κ.ά. 2018α, 1123. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι μελετητές του μεγάλο τμήμα της θέσης του ναυαγίου δεν έχει ερευνηθεί, ενώ υλικό από το ναυάγιο είχε διαρπαγεί σε παράνομες θαλάσσιες έρευνες (Koutsouflakis και Tsompanidis 2018, 40).

198. Ο Κουτσουφλάκης (2013, 103) παρατηρεί ότι τα αγγεία της Καβαλλιανής διακρίνονται για την ανώτερη ποιότητά τους, συγκριτικά με αυτά του Καστελλορίζου.

199. Koutsouflakis και Tsompanidis 2018, 46· Waksman κ.ά. 2018α, 1123. Ο Κουτσουφλάκης (2013, 103–4· Koutsouflakis και Tsompanidis 2018, 46–7) τοποθετεί το ναυάγιο της Καβαλλιανής πιο πρώιμα από αυτά του Καστελλορίζου και της Σκοπέλου, που θα δούμε αμέσως πιο κάτω, λόγω της απουσίας επιπεδόγλυφων και της παρουσίας αδρεγχάρακτης κεραμικής στον τύπο του μεταλλίου στην Καβαλλιανή, η οποία απουσιάζει από τα υπόλοιπα δύο.

200. Waksman κ.ά. 2018α, 1125–27.

201. Πρόκειται για περίπου 30 αγγεία που φυλάσσονται στο Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης, τα οποία παρουσιάζουν επικαθίσεις από θαλάσσιους οργανισμούς και ως προέλευσή τους έχει δηλωθεί η Σκόπελος, βλ. Armstrong 1991, 335.

202. Στο σύνολο συγκαταλέγεται και ένα λεπτεγχάρακτο, βλ. Armstrong 1991, 338 αρ. 17, εικ. 7, 9. Επίσης, περιλαμβάνονται και ορισμένα αγγεία με παράσταση ζώου σε βαθιά χάραξη, βλ. στο ίδιο, 337–38 αρ. 13–6, εικ. 6.

203. Doğer 2012. Για συνοπτική παρουσίαση της κεραμικής που προέρχεται από ναυάγια στα παράλια της Μικράς Ασίας βλ. Doğer και Özdaş 2016, 447–49, με σχετική βιβλιογραφία.

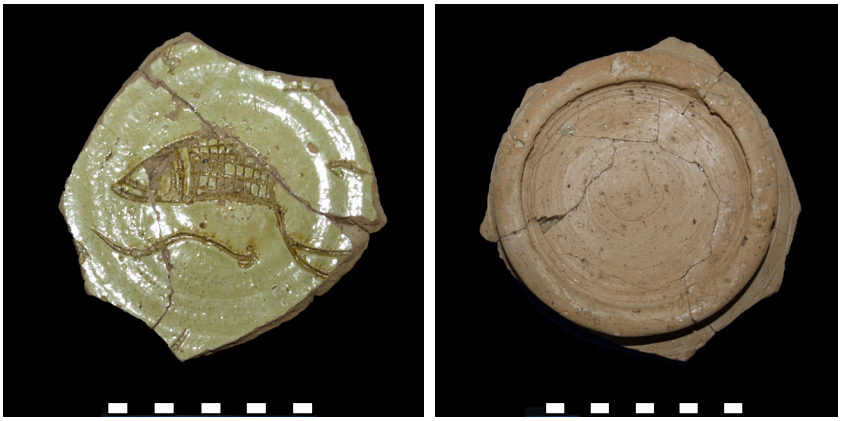

Εικ. 66. Ναύπλιο, Κάστρο Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971), Βάση πινακίου, Αδρεγχάρακτη/Αιγαιακή κεραμική, α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

Όσον αφορά την προέλευση της αιγαιακής κεραμικής, σημαντικές υπήρξαν και σε αυτή την περίπτωση οι αρχαιομετρικές αναλύσεις της Yona Waksman, με τις οποίες διαπιστώθηκε ότι ο πηλός της αιγαιακής κεραμικής έχει παρόμοια σύσταση με αυτόν της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής.[204] Ωστόσο, η Véronique François επισημαίνει ότι υπάρχουν και δείγματα της αιγαιακής κεραμικής που διαφοροποιούνται, υποδεικνύοντας την ύπαρξη και άλλων κέντρων παραγωγής.[205] Αυτό επιβεβαιώνεται και από αδημοσίευτο θραύσμα ανοιχτού αγγείου από το κάστρο της Ακροναυπλίας (ανασκαφή 1971), το οποίο κοσμείται με αδρεγχάρακτη παράσταση στα πρότυπα της αιγαιακής κεραμικής (ψάρι στο κέντρο του πυθμένα και θαλάσσιοι οργανισμοί ή πλοκάμια γύρω του), αλλά φαίνεται ότι διαφοροποιείται στον πηλό και στη διαμόρφωση της βάσης του (Εικ. 66).

Στο Άργος, όπως προαναφέρθηκε, λίγα αγγεία μπορούν να αποδοθούν στην αιγαιακή κεραμική. Πιο χαρακτηριστικά είναι ορισμένα αδρεγχάρακτα στον τύπο της ελεύθερης διάταξης, που βάσει της κατασκευής και του πηλού τους θα μπορούσαν να αποδοθούν στην όψιμη φάση της κύριας μεσοβυζαντινής παραγωγής.[206] Ο πηλός τους είναι πιο αδρά επεξεργασμένος και σκληρά ψημένος, ενώ τα τοιχώματά τους είναι παχύτερα, στοιχείο που σε ορισμένες περιπτώσεις επηρεάζει τη διαμόρφωση του χείλους, που γίνεται λοξότμητο.[207]

Ομάδα Δ. Όψιμη τοπική εφυαλωμένη παραγωγή (γ' τέτ. 12ου – α' μισό 13ου αι.)

Στο εξεταζόμενο υλικό υπάρχουν αγγεία, πιο χονδροειδή στην κατασκευή και τη διακόσμησή τους με διαφορετικό πηλό από αυτόν των προηγούμενων ομάδων, τα οποία έχουν βρεθεί σε ικανή ποσότητα στην πόλη. Τα αγγεία αυτά τα συναντούμε στις όψιμες ομάδες της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής και δεν παρουσιάζουν κοντινά παράλληλα με άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, οδηγώντας μας στην υπόθεση της τοπικής προέλευσης.

Κύρια χαρακτηριστικά

Πηλός αδρά επεξεργασμένος, με πολλά εγκλείσματα/προσμείξεις (κυρίως ερυθρά) (Τύπος 5).

204. Waksman 2013, 110· 2018.
205. François 2018, 201.
206. Αρ. 605–13.
207. Αρ. 608, 610.

67.1 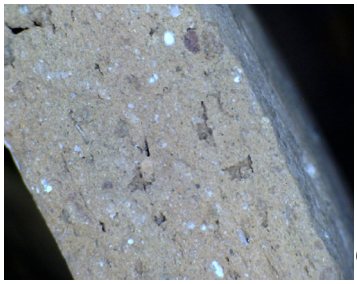 67.2 67.3

68.1 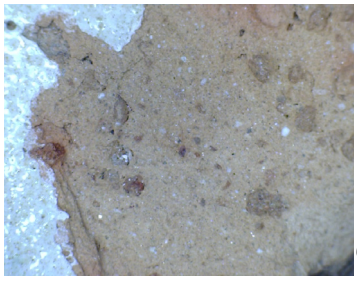 68.2 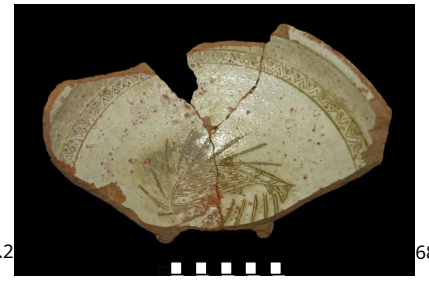 68.3

Εικ. 67. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα ρηχού πινακίου (αρ. 232), Γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα ΙΙΙ κεραμική, τέλη 12ου – α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου). — 68. Άργος, Οικόπεδο Κωστάκη, Μεγάλη βαθιά κούπα (αρ. 398), Λεπτεγχάρακτη ΙΙΙ κεραμική, δ' τέτ. 12ου – α' τέτ. 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου).

Τα αγγεία είναι σκληρά ψημένα και συχνά έχουν φαιά τοιχώματα ή φαιό/παραψημένο επίχρισμα.

Ως προς τα σχήματα, ακολουθούνται τα πρότυπα της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής. Υπάρχει όμως μια προτίμηση σε μεγάλες βαθιές κούπες, είτε με γωνιώδη (Τύπος Κ3) είτε με κυρτά τοιχώματα (Τύπος Κ5).

Γενικά τα αγγεία δεν είναι ιδιαίτερα καλοσχηματισμένα. Συχνά έχουν ατέλειες και ασυμμετρίες.

Σε ορισμένα αγγεία η εξωτερική επιφάνεια δεν έχει λειανθεί με αποτέλεσμα να παρουσιάζει πολλούς εμφανείς πόρους.

Το επίχρισμα συνήθως δεν είναι τόσο καθαρό, ενίοτε είναι φαιό, με εξαίρεση τις γραπτές με πράσινο και καστανό ΙΙΙ κούπες. Συχνά είναι τα σταξίματα του επιχρίσματος στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων.

Στην εφυάλωση προτιμώνται οι πιο σκοτεινοί τόνοι του κίτρινου ή του πράσινου, με αποτέλεσμα να μην αναδεικνύεται η διακόσμηση.

Υπάρχουν αρκετά αγγεία με παραψημένο επίχρισμα και εφυάλωση, άλλοτε σε μικρότερο και άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό, ιδίως σε όψιμα λεπτεγχάρακτα.

Στις διακοσμήσεις διακρίνεται προχειρότητα και βιασύνη.

Στην όψιμη αδρεγχάρακτη ξεχωρίζει ένα μοτίβο στο οποίο αδρές γραμμές εναλλάσσονται με ελισσόμενες. Το βρίσκουμε συνήθως να κοσμεί το κεντρικό μετάλλιο, ενώ άλλες φορές αποτελεί περιφερειακό μοτίβο είτε σε μορφή μικρού μεταλλίου είτε συχνότερα σε ταινία.

Κατηγορίες κεραμικής

Γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙΙ

Γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙΙ (Εικ. 67)

Λεπτεγχάρακτη ΙΙ–ΙΙΙ (Εικ. 68)

Όψιμη κουκκιδωτή

Όψιμη αδρεγχάρακτη
Επιπεδόγλυφη

Σχολιασμός – Αρχαιομετρικές αναλύσεις – Πιθανό κέντρο παραγωγής

Πρόκειται για χαρακτηριστική ομάδα, η οποία στην πλειονότητά της ακολουθεί τις διακοσμήσεις της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής και επιχωριάζει στις όψιμες κατηγορίες του εξεταζόμενου υλικού, όπως η γραπτή με λευκό επίχρισμα III,[208] η γραπτή με πράσινο και καστανό III,[209] η λεπτεγχάρακτη II–III,[210] η όψιμη κουκκιδωτή,[211] η όψιμη αδρεγχάρακτη[212] και η επιπεδόγλυφη.[213] Στις δύο τελευταίες κατηγορίες χαρακτηριστικά είναι τα δείγματα η διακόσμηση στα οποία ποικίλλεται με έγχρωμη υαλώδη ταινία, πράσινη ή καστανή, γύρω από το χείλος, ενώ στα επιπεδόγλυφα εκτός από την ταινία υπάρχει και ίδιου χρώματος κηλίδα στο κέντρο του πυθμένα (Εικ. 69).[214]

Τα αγγεία είναι κατασκευασμένα από αδρά επεξεργασμένο πηλό, ο οποίος διαφέρει από αυτόν των προηγούμενων ομάδων. Δεν αποκλείεται ωστόσο η πιθανότητα να μην πρόκειται για διαφορετικό πηλό αλλά για διαφορετικό μείγμα πηλών. Η μορφοποίηση των αγγείων παρουσιάζεται αμελής, με εμφανείς ασσυμετρίες στο ύψος, τη βάση ή το χείλος ορισμένων αγγείων. Επίσης, σε πολλά αγγεία της ομάδας αυτής υπάρχουν έντονα σταξίματα από παχύ λευκό επίχρισμα στην εξωτερική τους επιφάνεια. Ενίοτε, μάλιστα, αποτυπώνονται τα δάχτυλα του κεραμέα (Εικ. 14).[215] Γενικά, σχεδόν όλα τα στοιχεία κατασκευής και διακόσμησης προδίδουν χαμηλή ποιότητα σε πρώτες ύλες και δεξιότητες.

Σε κάθε περίπτωση, η κεραμική αυτή μας προσφέρει μια από τις λίγες περιπτώσεις στο αργειακό υλικό που χωρίς αρχαιομετρικές αναλύσεις έχουμε ικανές ενδείξεις για την ύπαρξη τοπικής παραγωγής. Όπως είδαμε, τα δείγματα της ομάδας Δ αφθονούν στο Άργος, ενώ δεν έχουν εντοπιστεί κοντινά παράλληλα σε άλλες περιοχές πλην ορισμένων θραυσμάτων από γειτονικές περιοχές της Αργολίδας, όπως το Αγιονόρι ή η ευρύτερη περιοχή της Νεμέας.[216]. Επίσης στο Άργος βρίσκουμε αγγεία καθημερινής χρήσης, χωρίς εφυάλωση, με παρόμοιο πηλό και επεξεργασία με τα εφυαλωμένα της εξεταζόμενης ομάδας (Εικ. 70).[217] Κυρίως όμως ορισμένα δείγματα της συγκεκριμένης ομάδας θα πρέπει να ήταν ημιτελή (Εικ. 71–2), ενώ άλλα κακοψημένα (Εικ. 73).[218] Επίσης, έχουν εντοπιστεί αποτυχημένα στις κατηγορίες της γραπτής

208. Αρ. 93–4.
209. Αρ. 211–14, 216, 218–19, 221–22, 225–28, 230–33, 238–39, 241.
210. Αρ. 370, 379, 397–99, 400–1, 403–5, 407–8, 410–15, 417–21, 424–27, 429–33.
211. Αρ. 503–4.
212. Αρ. 624–25, 627–30, 634–36, 639–45, 648–49, 651, 653.
213. Αρ. 690, 695–97, 699, 701, 703–5, 715–27.
214. Αδρεγχάρακτη: αρ. 624, 627–30, 651. Επιπεδόγλυφη: αρ. 695–96, 705, 717–19, 721, 723–27.
215. Γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα III: αρ. 213. Λεπτεγχάρακτη II: αρ. 367, 375. Γραπτή λεπτεγχάρακτη: αρ. 559. Βλ. επίσης Οικονόμου-Laniado 2006, 345, εικ. 4, για αντίστοιχη περίπτωση σε σταμνίο από το οικόπεδο Τσίτσου (οδ. Εθν. Αντίστασης).
216. Athanassopoulos 2016, 66 (αρ. 7, εικ. 8), 72 (αρ. 24–5, εικ. 16), 85 (αρ. 60, εικ. 33), 96 (αρ. 104, εικ. 46), 98 (αρ. 116, εικ. 47), 99 (αρ. 129, εικ. 48) κ.α. Τα θραύσματα από το Αγιονόρι είναι αδημοσίευτα.
217. Στο Άργος ή στην ευρύτερη περιοχή του θα πρέπει να υπήρχε παραγωγή αγγείων καθημερινής χρήσης με στοιχειώδη γραπτή διακόσμηση από ερυθρό, καστανό, μελανό ή λευκό επίχρισμα, γνωστή στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως "Matt-Painted". Σπανιότερα η διακόσμηση ήταν πιο προσεγμένη ("Protogeometric"). Τα "Matt-Painted" αγγεία χρονολογούνται στον 12ο–14ο αι. και συγκαταλέγονται στα συνηθέστερα ευρήματα στις ανασκαφές της πόλης, σε μεγάλη ποικιλία σχημάτων, βλ. Piérart και Thalmann 1980· Oikonomou-Laniado 1997α· Οικονόμου-Laniado 2006, 346–47· Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 157–62 αρ. 197–210 (Α. Βασιλείου και R. Valente).
218. Γραπτή με λευκό επίχρισμα III: εκτός καταλόγου θραύσματα. Γραπτή με πράσινο και καστανό III: αρ. 218.

69

70

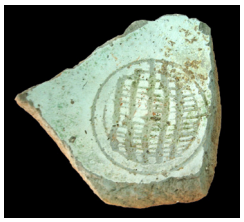

71.1

71.2

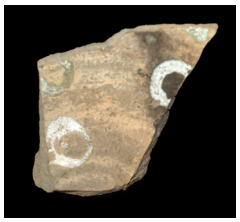

72.1

72.2

Εικ. 69. Άργος, Οικόπεδο Κωστάκη, Κούπα, Επιπεδόγλυφη κεραμική (αρ. 723), α' μισό 13ου αι. (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας, Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας) — 70. Άργος, Οικόπεδο Καρδαρά, Σταμνίο με ηθμό, "Matt-Painted" κεραμική, α' μισό 13ου αι. (©Αρχείο ΕΦΑ Αργολίδας, Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας) — 71. Άργος, Οικόπεδο ΟΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Αδρεγχάρακτη κεραμική (αρ. 641), α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 72. Άργος, Οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Γραπτή με λευκό επίχρισμα III κεραμική, α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

με πράσινο και καστανό III (Εικ. 74) και της επιπεδόγλυφης (Εικ. 75). Όσον αφορά το αδρεγχάρακτο 641, εκτός του ότι είναι ημιτελές ή εν πάση περιπτώσει αποτυχημένο, κοσμείται με ένα χαρακτηριστικό μοτίβο που απαντά σε αρκετά αδρεγχάρακτα που έχουν βρεθεί στο Άργος, στο οποίο εντός μεταλλίου αδρεγχάρακτες γραμμές τέμνονται από λεπτεγχάρακτες (Εικ. 71).

Υπάρχουν και ορισμένα θραύσματα που χαρακτηρίζονται από τον πορτοκαλόχρωμο πηλό τους, ο οποίος κατά τα λοιπά δεν παρουσιάζει μακροσκοπικά σημαντική διαφοροποίηση από τον τύπο 5. Τον πηλό αυτό τον συναντούμε κυρίως σε ορισμένα επιπεδόγλυφα και σε μεμονωμένα αδρεγχάρακτα (Εικ. 15, 76).[219]

Μια άλλη υποομάδα που τη συναντούμε κυρίως στην αδρεγχάρακτη και την επιπεδόγλυφη κεραμική χαρακτηρίζεται από την κάλυψη της εξωτερικής επιφάνειας των αγγείων με παχύ λευκό επίχρισμα (Εικ. 77).[220]

Λοιπές ενδείξεις τοπικής παραγωγής

Κατάλοιπα κεραμικών εργαστηρίων

Παρά τις εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στην πόλη και την

Λεπτεγχάρακτη III: αρ. 400–1, 410. Όψιμη αδρεγχάρακτη: αρ. 634, 651, 653. Επιπεδόγλυφη: αρ. 727.

219. Βλ. π.χ. το αδρεγχάρακτο αρ. 618 και τα επιπεδόγλυφα αρ. 690, 692, 698, 711–12.

220. Λεπτεγχάρακτη: αρ. 398, 416. Αδρεγχάρακτη: αρ. 620–21, 626. Επιπεδόγλυφη: αρ. 692, 714.

εύρεση εργαστηριακών καταλοίπων, δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία για το ακριβές είδος ή τη χρονολόγησή τους. Σε λίγες μόνο θέσεις/οικόπεδα έχουν βρεθεί εργαστηριακά κατάλοιπα που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στη μεσοβυζαντινή εποχή.[221] Πρόκειται για την Πλατεία Κυψέλης,[222] όπου σε τμήμα προγενέστερου μεγάλου κτίσματος των μέσων του 4ου αιώνα φαίνεται πως εγκαταστάθηκε στον 5ο ή 6ο αιώνα εργαστήριο, από το οποίο σώζεται ένας κυκλικός κλίβανος.[223] Η περιοχή εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 6ου και στους μεσαιωνικούς χρόνους επαναλειτούργησε εργαστήριο, δεδομένου ότι ο κλίβανος επαναχρησιμοποιήθηκε, ενώ κατασκευάστηκε και δεύτερος, μικρότερος, στα βορειοδυτικά του πρωτοβυζαντινού.[224] Οι ανασκαφείς δεν αναφέρουν κάτι σχετικά με τη χρήση των κλιβάνων ούτε και για τα ευρήματα του μεσαιωνικού κλιβάνου. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, λόγω του μικρού μεγέθους τους, οι κλίβανοι να προορίζονταν για κεραμική.

Στο οικόπεδο Παπανικολάου, στην οδό Δαναού 21, βρέθηκε βιοτεχνική εγκατάσταση, πιθανώς της μεσοβυζαντινής εποχής, με τρεις φρεατοειδείς δεξαμενές.[225] Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, αν ανήκαν σε κεραμικό εργαστήριο.

Στο οικόπεδο Ποντίκη, στην οδό Θεάτρου 49, σε θέση με συνεχή κατοίκηση από τη γεωμετρική εποχή, βρέθηκαν δύο κυκλικοί κλίβανοι στις γωνίες κτίσματος, το οποίο ανάγεται από τον ανασκαφέα Χαράλαμπο Κριτζά στη μεσοβυζαντινή εποχή (10ος–11ος αι.).[226] Και σε αυτή την περίπτωση, όμως, δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για κεραμικούς κλιβάνους.[227]

Στο οικόπεδο Δημόπουλου, στην οδό Διομήδους 6, που χωροθετείται στην περιοχή του πρωτοβυζαντινού βόρειου νεκροταφείου, βρέθηκε κλίβανος βυζαντινών χρόνων κοντά σε πρωιμότερους βυζαντινούς τάφους. Ήταν κυκλικός με κιονίσκο στο μέσο του από κεραμίδια και ψημένο πηλό.[228]

Ενδείξεις για την ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων μας προσφέρει και το οικόπεδο ΑΤΕ,[229] ιδίως για την υστεροβυζαντινή εποχή με την εύρεση τριποδίσκων και ορισμένων κακοψημένων αγγείων κυρίως του 13ου αιώνα.[230] Ωστόσο, υπάρχουν και πρωιμότερες ενδείξεις, όπως το ημιτελές γραπτό λεπτεγχάρακτο 560 (Εικ. 59) και το γραπτό με πράσινο και καστανό χρώμα 196, με την αποτυχημένη διακόσμηση. Σημειώνεται ότι έχουν βρεθεί και δύο μάζες πηλού, η μία υαλοποιημένη και η άλλη παραψημένη. Στη δεύτερη ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2008–2009 αποκαλύφθηκε πλήρως το δυτικό τμήμα της ανασκαφής. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Γεώργιο Τσεκέ,[231] η εγκατάσταση αυτής της περιόδου φαίνεται

221. Και πάλι με αρκετή επιφύλαξη, διότι, με εξαίρεση τις ανασκαφές της Γαλλικής Σχολής, στις περισσότερες περιπτώσεις βασιζόμαστε κυρίως σε σύντομες αναφορές στο *Αρχαιολογικό Δελτίο.*

222. Για την ανασκαφή στη θέση αυτή βλ. Bommelaer και Grandjean 1971· 1972. Ειδικά για τα πρωτοβυζαντινά ευρήματα βλ. Oikonomou-Laniado 2003, 61, 72.

223. Bommelaer και Grandjean 1971, 740–44, εικ. 10–1· 1972, 211–13. Σύμφωνα με την Oikonomou-Laniado (2003, 61), η μετατροπή του χώρου πραγματοποιήθηκε στον 6ο αι.

224. Bommelaer και Grandjean 1971, 745, εικ. 15bis· 1972, 225–26.

225. *ΑΔ* 27 (1972) Τόμος Β1, 194, σχέδ. 1 Γ (Χ. Β. Κριτζάς).

226. Για την ανασκαφή του οικοπέδου βλ. Κριτζάς 1973, 123–25. Οι κλίβανοι χρονολογούνται γενικά στη βυζαντινή εποχή, χωρίς περαιτέρω στοιχεία. Ειδικότερα, για τα πρωτοβυζαντινά ευρήματα βλ. Oikonomou-Laniado 2003, 63.

227. Κριτζάς 1973, 125, σχέδ. 1· βλ. επίσης Ράπτης 2011, 183.

228. *ΑΔ* 36 (1981) Τόμος Β1, 113, 114 (Ε. Μώρου). Σημειώνεται ότι δεν κατέστη δυνατόν να δω την κεραμική των οικοπέδων Παπανικολάου, Ποντίκη και Δημόπουλου.

229. Για την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου βλ. Παράρτημα Β'.

230. Κυρίως μονόχρωμα εφυαλωμένα ή ύστερα εγχάρακτα (με σπείρες), ένα γραπτό με λευκό επίχρισμα και ένα με υαλώδη διακόσμηση.

231. Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο δρα Γεώργιο Τσεκέ, διότι έθεσε στη διάθεσή μου την ανασκαφική έκθεση του οικοπέδου.

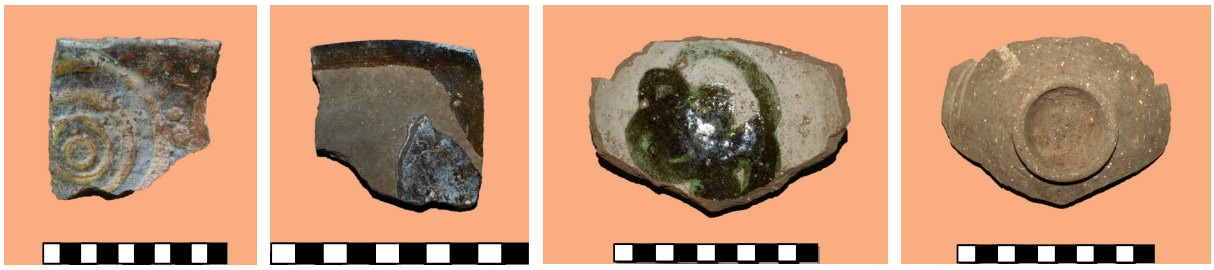

73.1 73.2 74.1 74.2

Εικ. 73. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Γραπτή με λευκό επίχρισμα III κεραμική, α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 74. Άργος, Οικόπεδο Ντίνη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Γραπτή με πράσινο και καστανό III κεραμική, α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

ότι εξυπηρετούσε μικρή βιοτεχνία, η οποία είχε ανάγκη εσωτερικής αυλής. Η μη αποκάλυψη όμως κλιβάνου και μεγάλου αριθμού κεραμικών απορριμμάτων, δεν επιτρέπει επί του παρόντος την ταύτιση του χώρου με εργαστήριο κεραμικής. Αποτελεί, βέβαια, ένα ενδεχόμενο που δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Στο οικόπεδο Σ. Κοντογιάννη,[232] στην οδό Εθνικής Αντίστασης,[233] βρέθηκε κλίβανος, ο οποίος χρονολογείται από την Οικονόμου-Laniado πιθανώς στον 13ο αιώνα.[234] Ο θάλαμος καύσης ήταν υπόγειος, με πολύ λεπτά τοιχώματα, ενώ βρέθηκε και τμήμα της σχάρας του.[235] Σημειώνεται ότι στο συγκεκριμένο οικόπεδο βρέθηκαν λιγοστά δείγματα μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής.

Πολύ πιο αντιπροσωπευτική υπήρξε η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική στο οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, όπου βρέθηκαν μάλιστα και δύο ημιτελή θραύσματα (ένα γραπτό με λευκό επίχρισμα III και ένα γραπτό λεπτεγχάρακτο) (Εικ. 61, 72), αποτυχημένα (Εικ. 75) και επτά κακοψημένα.[236] Επίσης, έχουν βρεθεί κακοψημένα και στρεβλά αγγεία, κυρίως μεγάλου μεγέθους, πιθανώς υστεροβυζαντινά, καθώς και τριποδίσκοι· συνεπώς δεν αποκλείεται να συνδέονται με εργαστήριο που θα δραστηριοποιείτο στον 12ο–14ο αιώνα. Η εύρεση ενός κακοψημένου πήλινου αρχαίου ειδωλίου μαζί με τα υπόλοιπα κακοψημένα αποτελεί ένδειξη ύπαρξης εργαστηριακών εγκαταστάσεων από την αρχαιότητα, όταν η συγκεκριμένη περιοχή βρισκόταν εκτός κέντρου.

Στο οικόπεδο Καρδαρά, στην οδό Χατζή, βρέθηκαν δύο πιθανώς αποτυχημένα αγγεία, τα λεπτεγχάρακτα 385 και 421.[237]

Περισσότερα στοιχεία για την ύπαρξη εργαστηρίων στην πόλη διαθέτουμε για την πρωτο-

232. Μπακούρου κ.ά. 1996β· Μπακούρου και Τσεκές 1999, 224 υποσ. 62· Οικονόμου-Laniado 2006, 348. Βλ. και Παράρτημα Β'.

233. Με τα οικόπεδα Κοντογιάννη είναι πολύ εύκολο να δημιουργηθεί σύγχυση, διότι έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφικές έρευνες στα ακόλουθα πέντε γειτονικά οικόπεδα, των οποίων οι ιδιοκτήτες έφεραν το ίδιο επώνυμο: α) Ε. Κοντογιάννη, 1988, β) Σ. Κοντογιάννη, προέκταση Εθν. Αντίστασης, 1992–1993, γ) Σ. Κοντογιάννη, οδός Εθν. Αντίστασης, 1996 (σε αυτό αναφέρομαι εδώ), δ) Γ. Κοντογιάννη, οδός Καποδιστρίου, 1997, ε) Κοντογιάννη – Παρασκευόπουλου, οδός Αγ. Κωνσταντίνου & Σεφέρη, 1998. Η συγχυση έγκειται στο ότι συχνά στις ανασκαφικές καρτέλες αναφέρεται μόνο το επώνυμο, χωρίς περαιτέρω στοιχεία, και βέβαια υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες δεν γνωρίζουμε ούτε την ακριβή θέση των ανασκαφών.

234. Οικονόμου-Laniado 2006, 348.

235. Ανασκαφικό ημερολόγιο, σ. 89–95.

236. Αρ. 380, 727. Όπου δεν υπάρχει αναφορά σε αριθμό, εννοείται ότι πρόκειται για εκτός καταλόγου θραύσματα.

237. Σε αυτά τα θραύσματα ίσως αναφέρεται η Οικονόμου-Laniado (2006, 348), όταν κάνει λόγο για αποτυχημένα στο ψήσιμο αγγεία από το συγκεκριμένο οικόπεδο. Δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν οι τριποδίσκοι που αναφέρει στην ίδια δημοσίευση. Για την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου βλ. και Παράρτημα Β'.

βυζαντινή εποχή. Στο οικόπεδο Γκαλέτση,[238] στην οδό Ιακώβου Μάνου, βρέθηκε κυκλική κατασκευή που έχει ερμηνευτεί από την Αναστασία Οικονόμου-Laniado ως κλίβανος, τον οποίο χρονολογεί, βάσει της ευρεθείσας κεραμικής, στα τέλη του 6ου/αρχές του 7ου αιώνα.[239]

Στο οικόπεδο Μπελερή,[240] στην οδό Παπανικολή, ανατολικά και πλησίον της αρχαίας Αγοράς, βρέθηκε μικρός κλίβανος,[241] υαλοποιημένη μάζα πηλού και τμήμα πήλινης μήτρας ίσως λυχναριού που χρονολογείται πιθανώς στον 5ο αώνα.[242] Από τα συνευρήματα φαίνεται πως ο κλίβανος λειτουργούσε από τη ρωμαϊκή ως την πρωτοβυζαντινή εποχή.[243]

Στο οικόπεδο Ρέμπελου βρέθηκαν κατάλοιπα πρωτοβυζαντινού λυχνοποιείου, όπως προκύπτει από την εύρεση μεγάλου αριθμού λυχναριών και στηριγμάτων όπτησης.[244] Σημειώνεται ότι το Άργος διέθετε με βεβαιότητα παραγωγή λυχναριών στην πρωτοβυζαντινή εποχή, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Τέλος, στο οικόπεδο Παλαιολόγου,[245] πλησίον του οικοπέδου Γκαλέτση, εντοπίστηκε σημαντικός αριθμός μολύβδινων συνδέσμων,[246] που πιθανώς υποδεικνύουν την ύπαρξη εργαστηρίου κεραμικής στη θέση αυτή. Δεν διαθέτουμε ωστόσο στοιχεία χρονολόγησης.[247]

Στις μεταγενέστερες περιόδους της φρακογκρατίας, βενετοκρατίας και τουρκοκρατίας εντοπίζονται ακόμα περισσότερα εργαστηριακά κατάλοιπα σε κεντρικά σημεία της πόλης, όπως στα οικόπεδα Περεντέ,[248] Ε. και Α. Ξιξή,[249] Ξακουστή – Ξάμπλα,[250] Βλογιάρη,[251] Κονδυ-

238. Για την ανασκαφή του οικοπέδου βλ. Μπακούρου κ.ά. 1996α· Oikonomou-Laniado 2003, 70, 72, εικ. 158. Βλ. και Παράρτημα Β'.

239. Στο ημερολόγιο της ανασκαφής δεν υπάρχει αναφορά στον κλίβανο, αλλά υπάρχει η σχεδιαστική του αποτύπωση. Όσον αφορά τα ευρήματα, σύμφωνα με την Οικονόμου-Laniado (2003, 70), η κεραμική βρέθηκε πάνω από τον κλίβανο, ενώ σύμφωνα με τις Μπακούρου, Χαραλάμπους και Πάντου (1996α) η κεραμική βρέθηκε εντός της εστίας του. Η κεραμική περιλάμβανε θραύσματα αμφορέων LRA1, LRA2 και LRA45, λυχνάρια (απομιμήσεις βορειοαφρικανικού, σικελικού και αττικού τύπου), καθώς και μήτρα λυχναριού, βλ. Μπακούρου κ.ά. 1996α· Oikonomou-Laniado 2003, 70· βλ. επίσης Ράπτης 2011, 181. Πάντως, στην καταγραφή της κεραμικής του συγκεκριμένου οικοπέδου που πραγματοποίησα δεν εντόπισα κακοψημένα, ημιτελή αγγεία ή τριποδίσκους.

240. Για την ανασκαφή του οικοπέδου βλ. Μπακούρου και Τσεκές 2000, 261· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 141. Βλ. και Παράρτημα Β'.

241. Μπακούρου και Τσεκές 2000, 261, εικ. 12.

242. Η καταγραφή της κεραμικής του οικοπέδου Μπελερή πραγματοποιήθηκε από μεταπτυχιακούς φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, υπό την επίβλεψη του αναπληρωτή καθηγητή Ιωάννη Βαραλή, τον οποίο ευχαριστώ θερμά, διότι έθεσε στη διάθεσή μου τον σχετικό κατάλογο.

243. Σημειώνεται ότι στο συγκεκριμένο οικόπεδο βρέθηκε τμήμα λουτρού που χρονολογείται στον 5ο–6ο αι., βλ. Τσεκές 2012.

244. *ΑΔ* 53 (1998) Τόμος Β1, 125–28 (Κ. Μπαρακάρη-Γλένη)· *ΑΔ* 55 (2000) Τόμος Β1, 172–74 (Κ. Μπαρακάρη-Γλένη).

245. Μπακούρου και Τσεκές 1999, 224.

246. Δυστυχώς και οι σύνδεσμοι αυτοί δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν.

247. Τα περισσότερα ευρήματα του οικοπέδου χρονολογούνται στην πρωτοβυζαντινή εποχή (τάφοι, λυχνάρια, επιτύμβια επιγραφή).

248. *ΑΔ* 56–59 (2001–2004) Τόμος Β4, 382–83 (Α. Μπακούρου και Γ. Τσεκές)· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 142. Η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη το 2001–2002 από τον Γεώργιο Τσεκέ. Βρέθηκε χώρος συσσώρευσης ή επεξεργασίας πηλού, καθώς και δύο κυκλικές δεξαμενές, εσωτερικά επιχρισμένες με λευκό υδραυλικό κονίαμα. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν τρεις τριποδίσκοι και ορισμένα τεμάχια ψημένου πηλού, όμως δεν εντοπίστηκε ο κλίβανος.

249. Πιτερός 1994β, 1997. Αποκαλύφθηκαν δύο όμοιοι κυκλικοί κλίβανοι, τους οποίους ο ανασκαφέας του οικοπέδου, Χρήστος Πιτερός, χρονολογεί στην υστεροβυζαντινή εποχή. Βλ. και Παράρτημα Β' (οικόπεδο Ξακουστή – Ξιξή).

250. Πιτερός 2000, 182. Βρέθηκαν κατάλοιπα εργαστηρίου κεραμικής που θα πρέπει να λειτούργησε από την κλασική ως τη ρωμαϊκή εποχή. Σε μεταγενέστερη ανασκαφική έρευνα εντοπίστηκαν μελανά χώματα, στάχτες, απορρίμματα κλιβάνου και μεταγενέστερες επιχώσεις βυζαντινής εποχής. Τα ανωτέρω ευρήματα, σε συνδυασμό με έναν τριποδίσκο, πιθανώς όψιμων χρόνων, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι στη θέση αυτή θα πρέπει να λειτούργησε κάποιο κεραμικό εργαστήριο στην υστεροβυζαντινή ή τη μεταβυζαντινή εποχή. Βλ. και Παράρτημα Β'.

251. *ΑΔ* 53 (1998) Τόμος Β1, 115–17 (Α. Μπανάκα-Δημάκη). Αναφέρεται η ύπαρξη κλιβάνου, χωρίς όμως

λάρου – Λειβαδίτη[252] και Λειβαδίτη.[253]

Μεμονωμένοι τριποδίσκοι έχουν βρεθεί στα οικόπεδα Ντίνη, ΟΤΕ[254] και Σελλή.[255] Στο οικόπεδο ΟΤΕ έχουν επίσης βρεθεί κακοψημένα αγγεία, όπως το λεπτεγχάρακτο 434.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι τα περισσότερα εργαστηριακά κατάλοιπα εντοπίζονται στο μεσαιωνικό κέντρο της πόλης και όχι στις παρυφές της, όπως θα ήταν το αναμενόμενο βάσει των περιορισμών που έθετε το βυζαντινό δίκαιο για τη λειτουργία εργαστηρίων όπως τα *κεραμοψεῖα*.[256] Φαίνεται πως σε ορισμένες πόλεις, όπως είναι και η περίπτωση του Άργους, οι εν λόγω περιορισμοί που όριζαν συγκεκριμένες αποστάσεις από τις οικίες βάσει των ορόφων, των ανοιγμάτων και του προσανατολισμού των κτηρίων, δεν τηρούνταν.[257]

Αργολική παραγωγή στην αρχαιότητα και την πρωτοβυζαντινή εποχή

Σε ευρεία χημική ανάλυση κεραμικής της μυκηναϊκής περιόδου από περιοχές της Αργολίδας (Ασίνη, Προσύμνη, Μυκήνες, Τίρυνθα) και της Κορινθίας (Κοράκου, Ζυγουριές), επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη «αργολικών ομάδων» ("Argolid chemistry").[258] Όσον αφορά το ίδιο το Άργος, στην αρχαιότητα διέθετε κεραμική παραγωγή που σε ορισμένες περιόδους (γεωμετρική, ελληνιστική, ρωμαϊκή κ.ά.) υπήρξε σημαντική.[259]

Αρκετά στοιχεία διαθέτουμε για την πρωτοβυζαντινή εποχή χάρη στις έρευνες και δημοσιεύσεις της Αναστασίας Οικονόμου-Laniado, η οποία είχε εντοπίσει μεγάλη ποσότητα ταφικών κυρίως αγγείων (ληκύθων, πρόχων), αλλά και χρηστικών, τα οποία προσγράφει στην τοπική παραγωγή.[260] Στην πόλη υπήρχε επίσης σημαντική παραγωγή λυχναριών.[261] Μάλιστα έχουν βρεθεί αρκετές μήτρες, καθώς και λυχνάρια με αντίστοιχη διακόσμηση.[262] Η τοπική παραγωγή

στοιχεία για το είδος ή τη χρονολόγησή του. Βλ. και Παράρτημα Β'.

252. Η συγκεκριμένη ανασκαφή, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1994, δεν έχει δημοσιευτεί στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*. Συνεπώς όλα τα στοιχεία προέρχονται από τα ανασκαφικά ημερολόγια, χωρίς όμως αποτυπώσεις ή φωτογραφίες. Από τα ημερολόγια προκύπτει ότι βρέθηκε κυκλικός κλίβανος και πολλά υστεροβυζαντινά όστρακα. Ωστόσο, κατά την καταγραφή που πραγματοποίησα, η κεραμική που εντοπίστηκε ήταν μεταβυζαντινή.

253. *ΑΔ* 26 (1971) Τόμος Β1, 74–6 (Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη). Στο συγκεκριμένο οικόπεδο αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα εργαστηριακής εγκατάστασης μεσαιωνικών χρόνων, ενώ στη ΒΑ γωνία του οικοπέδου, σε βάθος 3 μ., αποκαλύφθηκε άλλη εργαστηριακή εγκατάσταση των ύστερων ελληνιστικών χρόνων (ίσως κεραμοποιείο).

254. Βλ. επίσης Οικονόμου-Laniado 2006, 348. Για το συγκεκριμένο οικόπεδο βλ. και Παράρτημα Β'.

255. Oikonomou-Laniado 2003, 65· Οικονόμου-Laniado 2006, 348. Η Οικονόμου-Laniado αναφέρει ότι στο οικόπεδο βρέθηκαν αποτυχημένα στο ψήσιμο αγγεία, βλ. και αρ. 141, 552 στο παρόν υλικό.

256. Πιτσάκης 1998, 107–8. Για αναλυτική παρουσίαση της χωροθέτησης των κεραμικών εργαστηρίων βλ. Ράπτης 2011, 192–95.

257. Βλ. Μπούρας 2010, 215–16: «Φαίνεται ὅτι ἡ γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ Εὐρώπη πρακτικὴ τῆς ὕπαρξης ἐργαστηρίων στὸ ἰσόγειο καὶ κατοικίας στὸν ὄροφο ἢ ἐργαστηρίων ἀνάμεσα σὲ σπίτια ἦταν διαδεδομένη στὸ Βυζάντιο, μολονότι δύσκολα ἐξακριβώνεται ἀπὸ τὰ εὑρήματα» και πιο κάτω στη σ. 219: «... ἡ γενικὴ ὅμως εἰκόνα τῶν ἀνασκαφικῶν εὑρημάτων μαρτυρεῖ ὅτι οἱ διατάξεις αὐτὲς δὲν τηροῦνταν στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο [8ος–15ος αι.]»· Μπούρας 2014, 10.

258. Tomlinson 2013, ιδίως σ. 31: "..., there are a number of groups, defined in previous studies and noted in those studies as being of Argolid chemistry, which can now be assigned a provenance with more certainty. All of these display what we here termed a generically 'Argolid' chemistry."

259. Για τη γεωμετρική εποχή βλ. Courbin 1966· για την ελληνιστική εποχή βλ. Κόλια 2000· Μπανάκα-Δημάκη 2005, 2013· για τη ρωμαϊκή εποχή βλ. Abadie-Reynal 2005, 37–8· 2007, 258–62 και για την τοπική παραγωγή λυχναριών στον 1ο–2ο αι. μ.Χ. βλ. Bovon 1966, 39–43· Koutoussaki 2008, 148–61.

260. Oikonomou-Laniado 2003, 44–7. Η Οικονόμου-Laniado διακρίνει δύο τύπους πηλού: έναν λεπτόκοκκο, πορτοκαλόχρωμο (5 YR 5/6) και έναν ερυθροκάστανο (5 YR 5/5) με χαλαζία.

261. Bovon 1966, 53–93· Oikonomou 1988, 495–97, 498–500· Oikonomou-Laniado 2003, 45–6.

262. Για τμήμα μήτρας από το οικόπεδο Σελλή βλ. Oikonomou 1988, 499, εικ. 9· Oikonomou-Laniado 2003, 46, και για μήτρα από το οικόπεδο Κοντογιάννη βλ. Oikonomou-Laniado 2003, 46, εικ. 106–7· Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 132–33 αρ. 144 (Α. Βασιλείου). Τμήματα μήτρας έχουν βρεθεί και στα οικόπεδα Γκαλέτση

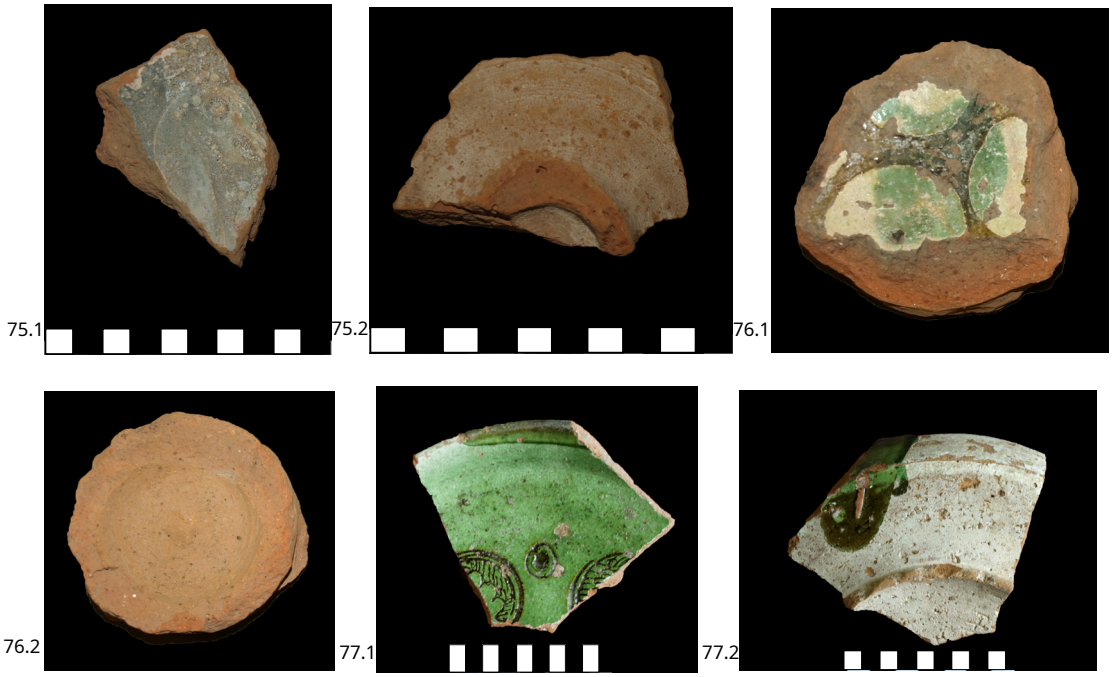

Εικ. 75. Άργος, Οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, Τμήμα ανοιχτού αγγείου, Επιπεδόγλυφη κεραμική, α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 76. Άργος, Οικόπεδο Γκαλέτση, Βάση ανοιχτού αγγείου, Επιπεδόγλυφη κεραμική, α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου) — 77. Άργος, Οικόπεδο ΑΤΕ, Τμήμα πινακίου, Αδρεγχάρακτη κεραμική, α' μισό 13ου αι. (Φωτ. Α. Βασιλείου)

επιβεβαιώνεται και από κακοψημένα αγγεία.[263] Τέλος, στην πρωτοβυζαντινή εποχή υπήρχε σημαντική παραγωγή αμφορέων τύπου LRA2 στην περιοχή της Ερμιονίδας.[264]

Ενδείξεις τοπικής παραγωγής στους νεότερους χρόνους

Ενδιαφέρον παρουσιάζει έγγραφο του 1838, με το οποίο στο πλαίσιο του εορτασμού των Αποβατηρίων προς τιμήν του βασιλιά Όθωνα, ο Δήμος Ναυπλίου ζητούσε από τον δήμαρχο Άργους να τον προμηθεύσει με δύο χιλιάδες μικρά πήλινα λυχνάρια, που κατασκευάζονταν από Αργείους κεραμοποιούς.[265]

(Μπακούρου κ.ά. 1996α) και Μπελερή (καταγραφή Παν/μίου Θεσσαλίας). Χαρακτηριστικά ήταν τα λυχνάρια με διακόσμηση διάλιθου σταυρού πλαισιωμένου από κλαδί φοίνικα. Για τον τύπο αυτό βλ. τελευταία Petridis 2019.

263. Βλ. ενδεικτικά Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 135 αρ. 151 (Α. Βασιλείου). Παρά τα σημαντικά ευρήματα της αργειακής πρωτοβυζαντινής κεραμικής και τις σχετικές μελέτες, δεν έχουν μέχρι σήμερα πραγματοποιηθεί αρχαιομετρικές αναλύσεις.

264. Στη θέση Κουνούπι βρέθηκαν δύο κλίβανοι και πολλά στρεβλά όστρακα, βλ. Megaw και Jones 1983, 246–47, 258 (Batch H2)· Jameson κ.ά. 1994, 443–44 (θέση B19). Στους Αλιείς βρέθηκε συσσωρευμένος πηλός με ίχνη πυράς, βλ. Jameson κ.ά. 1994, 435–37 (θέση A65). Στο νησάκι Χηνίτσα βρέθηκαν υαλοποιημένα τμήματα πηλού και παραψημένο(;) θραύσμα αγγείου που υποδηλώνουν είτε την ύπαρξη κεραμικής παραγωγής είτε κάποια πυρκαγιά στη συγκεκριμένη θέση, βλ. Jameson κ.ά. 1994, 425 (θέση A17). Στη θέση "Lorenzo", μεταξύ Κώστας και Χηνίτσας, βρέθηκαν κατάλοιπα κλιβάνου πιθανώς για την παραγωγή κεραμίδων (βρέθηκαν και στρεβλές κεραμίδες), βλ. *ΑΔ* 23 (1968) Τόμος Β1, 145, πίν. 95β–96 (T.W. Jacobsen)· Jameson κ.ά. 1994, 527 (θέση A18). Όλα τα παραπάνω ευρήματα χρονολογούνται στην υστερορωμαϊκή/πρωτοβυζαντινή εποχή.

265. Βελιώτη-Γεωργοπούλου 2013, 477.

ΣΥΝΟΨΗ

Όσον αφορά την κεραμική από λευκό πηλό, με τα ως τώρα δεδομένα οι περιοχές που με βεβαιότητα παρήγαν τη συγκεκριμένη κεραμική, ιδίως τη γραπτή πολύχρωμη, εντοπίζονται στη Βουλγαρία. Από τις νεότερες έρευνες προκύπτει ότι στα κέντρα παραγωγής θα πρέπει να προστεθεί και η Νικομήδεια. Σε κάθε περίπτωση κοινή είναι η πεποίθηση στην έρευνα ότι το κατ' εξοχήν κέντρο παραγωγής θα βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη ή στα περίχωρά της· ωστόσο αυτό μένει να αποδειχθεί από την εύρεση εργαστηριακών καταλοίπων. Στο Άργος η κεραμική αυτή, όπως είδαμε, απαντά σπάνια, γεγονός που δεν μας επιτρέπει τη συναγωγή ιδιαίτερων στοιχείων ως προς την προέλευσή της.

Όσον αφορά την κεραμική από ερυθρό πηλό, λίγες είναι οι γνωστές περιοχές με σαφή εργαστηριακά κατάλοιπα που να συνδέονται με την παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής στη μεσοβυζαντινή εποχή.[266] Ωστόσο, η σύγχρονη έρευνα έχει στρέψει τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον της στο θέμα αυτό, με τη δημοσίευση νέων ευρημάτων, κυρίως όμως με τις πρόσφατες έρευνες της Yona Waksman και της ομάδας της, που έθεσαν την αναζήτηση αυτή σε πιο γερά θεμέλια, δεδομένου ότι βασίζονται σε συνθετικά στοιχεία, στα οποία συνδυάζονται τα αρχαιολογικά δεδομένα με τις αρχαιομετρικές αναλύσεις. Βάσει λοιπόν των συγκεκριμένων ερευνών, η κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή του β' μισού του 12ου – α' μισού του 13ου αιώνα θα πρέπει να αναζητηθεί στη Χαλκίδα ή στην ευρύτερη περιοχή της.

Όσον αφορά το ίδιο το αργειακό υλικό, προτείνονται τέσσερις κύριες ομάδες:

Η ομάδα Α συγκεντρώνει τα πρώιμα εφυαλωμένα που εντοπίζονται στην πόλη και θα μπορούσε να χρονολογηθεί από τον 10ο ως το α' τέταρτο του 12ου αιώνα, με κυρίαρχο σχήμα τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη. Η κύρια ομάδα των σκευών αυτών είναι πιθανό να κατασκευαζόταν στο Άργος ή στην ευρύτερη περιοχή του. Παράλληλα, ορισμένα θα ήταν εισηγμένα από διαφορετικά κέντρα παραγωγής. Όσον αφορά τη γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι, είναι πιθανό ορισμένα δείγματά του αργειακού υλικού να ήταν εισηγμένα από την Κόρινθο.

Η ομάδα Β, που χρονολογείται κυρίως στο α' μισό του 12ου αιώνα, με τα πιο όψιμα δείγματά της να φτάνουν ως το γ' τέταρτό του, χαρακτηρίζεται από έναν ανοιχτόχρωμο, πιθανώς ασβεστούχο, πηλό. Τα κέντρα παραγωγής της εντοπίζονται στη βορειοανατολική Πελοπόννησο: στην Κόρινθο και πιθανώς στο Άργος, ίσως και στην ευρύτερη περιοχή της Νεμέας. Η πλειονότητα των θραυσμάτων του εξεταζόμενου υλικού που εντάσσονται σε αυτήν την ομάδα θα πρέπει να ήταν εγχώριας παραγωγής. Πρόκειται για αγγεία σχετικά καλής κατασκευής με ιδιαίτερη προτίμηση στις κουκκιδωτές και δευτερευόντως στις λεπτεγχάρακτες διακοσμήσεις. Οι τελευταίες ξεχωρίζουν για την πολύ λεπτή, ενίοτε και κομψή, χάραξη. Από την άλλη πλευρά, ορισμένα δείγματα της ομάδας, κυρίως γραπτά με σκοτεινό επίχρισμα, θα πρέπει να είχαν εισαχθεί από την Κόρινθο.

Η ομάδα Γ, που είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική στο εξετασθέν υλικό, συνδέεται με την κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή. Δείγματά της συναντούμε από τα μέσα του 12ου αιώνα και η ακμή της συμπίπτει με το γ' τέταρτο του 12ου – α' τέταρτο του 13ου αιώνα. Οι πρόσφατες έρευνες της Waksman δείχνουν τη Χαλκίδα και την ευρύτερη περιοχή της ως το κέντρο παραγωγής αυτής της κεραμικής, ενώ μεγάλο ζητούμενο της έρευνας παραμένει η εκεί

266. Ως προς αυτό θα πρέπει πάντοτε να λαμβάνουμε υπόψη την αποσπασματικότητα και το τυχαίο των ανασκαφικών ευρημάτων εν γένει. Καλό παράδειγμα συνιστά η περίπτωση της Κωνσταντινούπολης με τις ανασκαφές στον λιμένα του Προσφορίου (Sirkeci), όπου ήρθαν στο φως σημαντικά εργαστηριακά κατάλοιπα, άγνωστα μέχρι τότε στην έρευνα, που τεκμηριώνουν την ύπαρξη παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής στην υστεροβυζαντινή, πιθανώς και στη μεσοβυζαντινή εποχή.

εύρεση εργαστηριακών καταλοίπων. Εντός της ομάδας Γ υπάρχουν ορισμένα δείγματα που διαφοροποιούνται ελαφρώς, κυρίως ως προς λεπτομέρειες στο σχήμα τους, ενίοτε και στην επεξεργασία της εξωτερικής τους επιφάνειας, όχι όμως και στη διακόσμησή τους, υποδεικνύοντας την πιθανότητα να υπήρχε τοπική παραγωγή ή παραγωγές που θα μιμούντο την κύρια παραγωγή. Ο εντοπισμός τους κατέστη δυνατός από την ύπαρξη αποτυχημένων κεραμικών. Παράλληλα, υπάρχουν και αρκετά ετερόκλητα θραύσματα που παραπέμπουν σε παραγωγές διαφορετικών εργαστηρίων, εγχώριων ή μη.

Η ομάδα Δ μάς προσφέρει σαφέστερα στοιχεία για την ύπαρξη τοπικής παραγωγής. Εμφανίζεται στις όψιμες ομάδες του εξεταζόμενου υλικού, κυρίως από το τελευταίο τέταρτο του 12ου ως το α' μισό του 13ου αιώνα, ίσως και αργότερα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί την αργειακή εκδοχή της όψιμης φάσης της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής, με μέτριας ή και χαμηλής ποιότητας κεραμικά.

Γενικά δεν διαθέτουμε ακόμη αδιάσειστα στοιχεία για τη δράση στην πόλη εργαστηρίων παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής στη μεσοβυζαντινή εποχή, όπως είναι η εύρεση μεγάλης ποσότητας ημιτελών, στρεβλών ή κακοψημένων αγγείων ή η εύρεση κλιβάνων που να γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι ήταν κεραμικοί και ότι μπορούν να χρονολογηθούν στη μεσοβυζαντινή εποχή. Φαίνεται, πάντως, πως από τον 10ο ως το α' μισό του 13ου αιώνα υπήρχε τοπική παραγωγή, αρχικά στα πρότυπα της Κορίνθου (ομάδες Α–Β) και στη συνέχεια στα πρότυπα της Χαλκίδας (ομάδες Γ–Δ). Η πιθανολογούμενη αργειακή παραγωγή στον 10ο – πρώιμο 12ο αιώνα παρουσιάζεται περιορισμένη ποσοτικά, ενώ από τα μέσα του 12ου φαίνεται ότι γίνεται μαζικότερη. Η διασπορά της εκτός Άργους παρουσιάζεται περιορισμένη ακόμα και στην ίδια την Αργολίδα, με λίγα δείγματα από τις γειτονικές της περιοχές (Κορινθία, Αρκαδία).

Σε κάθε περίπτωση, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι χωρίς αρχαιομετρικές αναλύσεις, οι διαπιστώσεις αυτές παραμένουν στη σφαίρα της υπόθεσης. Επίσης, όπως είδαμε, υπάρχουν δείγματα και στις τέσσερις ομάδες, αλλά και εκτός αυτών, που παρουσιάζονται ετερόκλητα, υπενθυμίζοντάς μας ότι το ζήτημα των εργαστηρίων είναι εν τέλει πιο σύνθετο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μετά την παύση της παραγωγής ερυθροβαφούς κεραμικής στο πλαίσιο των θεμελιωδών αλλαγών που διήλθε η βυζαντινή αυτοκρατορία στους μεταβατικούς αιώνες, τα κεραμικά εργαστήρια στράφηκαν σταδιακά από τον 7ο αιώνα στην παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής για την κατασκευή καλής ποιότητας επιτραπέζιων κεραμικών. Στην Κωνσταντινούπολη και στην άμεση σφαίρα επιρροής της αναπτύχθηκε η κεραμική από λευκό πηλό, ενώ στον ελλαδικό χώρο η κεραμική από ερυθρό πηλό (χωρίς επίχρισμα) με κύριο προϊόν τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη. Η παραγωγή των τελευταίων απαιτούσε υψηλή τεχνονωσία και εξειδίκευση, ενώ υψηλές απαιτήσεις απαιτούνταν και για τα κύπελλα και τις προχοΐσκες. Είναι φανερό ότι στην πρώιμη αυτή κεραμική από ερυθρό πηλό του 10ου–11ου αιώνα η έμφαση δινόταν στο σχήμα και την κατασκευή των αγγείων, ενώ οι διακοσμήσεις είχαν ακόμα δευτερεύοντα ρόλο. Άλλωστε η κάλυψη και μόνο των κεραμικών με ένα σπάνιο για την εποχή και εν γένει δαπανηρό υλικό που απαιτούσε ειδική τεχνογνωσία, όπως η εφυάλωση, τα καθιστούσε αυτομάτως ξεχωριστά.

Από τις αρχές του 12ου αιώνα τα αυτοθερμαινόμενα σκεύη και λίγο αργότερα τα κύπελλα σταδιακά εκλείπουν, δίνοντας τη θέση τους σε απλούστερα σχήματα όπως οι κούπες και τα πινάκια, που δεν χαρακτηρίζονταν για την ποικιλία, ενίοτε και την αρτιότητα της κατασκευής τους. Γίνεται φανερό ότι οι κεραμείς άρχισαν να δίνουν έμφαση στις διακοσμήσεις, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τα σχήματα και εν γένει την κατασκευή των αγγείων. Σημαντικό ρόλο σε αυτές τις αλλαγές φαίνεται ότι έπαιξε η πρακτική της κάλυψης της κύριας επιφάνειας με παχύ στρώμα λευκού επιχρίσματος. Με τον τρόπο αυτό μπορούσαν εύκολα να καλυφθούν οι όποιες ατέλειες και παράλληλα δημιουργείτο το ιδανικό υπόβαθρο για την ανάπτυξη της διακόσμησης.

Στο α' μισό του 12ου αιώνα επικρατούν οι γραπτές διακοσμήσεις, είτε με επίχρισμα είτε με υαλώδη χρώματα, ενώ από τα μέσα του 12ου κυριαρχούν οι εγχάρακτες που αναδεικνύονται κατ’ εξοχήν με την κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική έφτασε στο αποκορύφωμά της με τη λεπτεγχάρακτη της κύριας μεσοβυζαντινής παραγωγής, τα καλύτερα δείγματα της οποίας είναι εφάμιλλα σε ποιότητα με τη μεταγενέστερη κεραμική Ζευξίππου, αποπνέοντας την κομψότητα και εκλέπτυνση της κομνήνειας τέχνης σε σκεύη από πηλό.

Στο Άργος τα πρώτα δείγματα εφυαλωμένης κεραμικής θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 10ο αιώνα και πρόκειται κυρίως για αυτοθερμαινόμενα σκεύη (Ομάδα Α). Εικάζεται ότι η πόλη θα διέθετε παραγωγή αυτών των σκευών για την κάλυψη της τοπικής κυρίως αγοράς, παράλληλα με την ύπαρξη εισηγμένων σκευών από άλλες περιοχές.

Στον 11ο αιώνα η εφυαλωμένη κεραμική είναι λιγοστή, με λίγα αυτοθερμαινόμενα σκεύη με έξεργη ανάγλυφη ή επίθετη διακόσμηση, κυρίως εγχώριας παραγωγής, και λιγοστή εισηγμένη κεραμική από λευκό πηλό.

Από τις αρχές του 12ου αιώνα η εφυαλωμένη κεραμική στην πόλη σταδιακά αυξάνεται. Στο α' μισό του 12ου κυριαρχεί η κεραμική που παρουσιάζει στενά παράλληλα με την κορινθιακή. Ξεχωρίζει μια ομάδα αγγείων πιθανώς αργειακής παραγωγής, έντονα επηρεασμένη από την εφυαλωμένη κεραμική της Κορίνθου (Ομάδα Β). Χαρακτηριστικά δείγματά της εντάσσονται στη γραπτή με λευκό επίχρισμα Ι, τη γραπτή με πράσινο και καστανό Ι, τη μονόχρωμη εφυαλωμένη, κυρίως όμως την κουκκιδωτή κεραμική. Παρ’ ότι δεν πρόκειται για παραγωγή υψηλών απαιτήσεων, τα σχήματα είναι αρκετά επιτυχημένα, όπως επιτυχημένη είναι και η πρακτική της κάλυψης/λείανσης της εξωτερικής επιφάνειας με ωχροκάστανο/ωχροράδινο λεπτόρρευστο επίχρισμα, μαρτυρώντας έμπειρους τεχνίτες. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι

υπήρχαν και εισαγωγές από την Κόρινθο, ιδίως γραπτής με λευκό Ι και γραπτής με σκοτεινό επίχρισμα κεραμικής.

Η ποσότητα της εφυαλωμένης κεραμικής αυξάνεται σημαντικά στο Άργος από τα μέσα του 12ου αιώνα, με δείγματα πιθανώς προερχόμενα από το μεγάλο κέντρο παραγωγής της εποχής, το οποίο από τις πρόσφατες έρευνες της Yona Waksman και των συνεργατών της εντοπίζεται στη Χαλκίδα. Πρόκειται κυρίως για λεπτεγχάρακτη ΙΙ και γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙ, αλλά και γραπτή με λευκό επίχρισμα ΙΙ, γραπτή λεπτεγχάρακτη, αδρεγχάρακτη και επιπεδόγλυφη κεραμική (Ομάδα Γ). Την ίδια περίοδο μαρτυρείται και η ύπαρξη λιγοστών αγγείων από άλλα πελοποννησιακά κέντρα, όπως της Σπάρτης. Παράλληλα, το Άργος φαίνεται ότι διέθετε και τη δική του παραγωγή που μιμείτο την κύρια μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη παραγωγή της Χαλκίδας, κυρίως της λεπτεγχάρακτης κατηγορίας αλλά και της γραπτής με πράσινο και καστανό ΙΙ, της γραπτής λεπτεγχάρακτης, της αδρεγχάρακτης και της επιπεδόγλυφης. Οι ομοιότητες με την κύρια παραγωγή δεν περιορίζονται στις διακοσμήσεις και τα σχήματα αλλά απαντούν και στην εξωτερική επιφάνεια, ακόμα και στο χρώμα του πηλού των συγκεκριμένων κεραμικών. Ουσιαστικά αν δεν είχαν βρεθεί αποτυχημένα, μεταξύ των οποίων και ημιτελή, δεν θα ήταν δυνατό να εντοπιστεί.

Από το τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα παρατηρείται μια πιο δυναμική ενεργοποίηση της τοπικής παραγωγής (Ομάδα Δ), κάτι που παρατηρείται ευρύτερα στην αυτοκρατορία και συνδέεται με την αποδυνάμωσή της και τις φυγόκεντρες τάσεις που αναπτύσσονται την εποχή αυτή, οι οποίες θα κορυφωθούν με την κατάληψη της βυζαντινής πρωτεύουσας και τον διαμελισμό της αυτοκρατορίας από τους Σταυροφόρους. Άλλωστε το ίδιο το Άργος έκτοτε αποσπάται οριστικά από τη βυζαντινή κυριαρχία. Η όψιμη αργειακή παραγωγή ακολουθεί τα πρότυπα της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής στις κατηγορίες της γραπτής με λευκό επίχρισμα ΙΙΙ, της γραπτής με πράσινο και καστανό ΙΙΙ, της λεπτεγχάρακτης ΙΙΙ, της αδρεγχάρακτης και της επιπεδόγλυφης, σε σαφώς χαμηλότερη ποιότητα τόσο σε κατασκευή όσο και διακόσμηση. Σε αυτή την περίπτωση είναι σαφές ότι δεν έχουμε να κάνουμε με απομιμήσεις αλλά για τον απόηχο της κύριας παραγωγής, μεταφρασμένο σε τοπικό επίπεδο. Πρόκειται για αγγεία που συχνά παρουσιάζουν ατέλειες και ασυμμετρίες στη διαμόρφωσή τους και οι διακοσμήσεις τους θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν διεκπεραιωτικές.

Συνεπώς, από τη μακροσκοπική μελέτη του παρόντος υλικού προτείνονται τα εξής για την τοπική παραγωγή: η πόλη ή η ευρύτερη περιοχή της θα διέθετε παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής τουλάχιστον από τον 10ο αιώνα με αυτοθερμαινόμενα σκεύη και μεμονωμένα άλλα κεραμικά. Στο α' μισό του 12ου τα τοπικά εργαστήρια φαίνεται ότι παράγουν εφυαλωμένη κεραμική με χαρακτηριστικό ανοιχτόχρωμο πηλό και κύρια διακόσμηση την κουκκιδωτή, στα πρότυπα της κορινθιακής κεραμικής, ενώ στο β' μισό του 12ου η τοπική παραγωγή στρέφεται σε μιμήσεις ή απομιμήσεις της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής. Από τον όψιμο 12ο και στο α' μισό του 13ου ή και αργότερα τα τοπικά εργαστήρια συνεχίζουν να ακολουθούν τα πρότυπα της κύριας μεσοβυζαντινής παραγωγής, ωστόσο τα προϊόντα τους είναι σαφώς χαμηλότερης ποιότητας. Όλες αυτές οι παραγωγές φαίνεται πως ήταν τοπικής κυρίως εμβέλειας. Εκτός από το ίδιο το Άργος, όπου παρουσιάζονται ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικές, έχουν βρεθεί σε σχετικά περιορισμένη ποσότητα στην κεντρική και βόρεια Αργολίδα. Δυστυχώς για την ανατολική Αργολίδα και δη την Ερμιονίδα μετά την πρωτοβυζαντινή εποχή δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα. Εκτός Αργολίδας γνωρίζουμε λίγα δημοσιευμένα παραδείγματα από τις γειτονικές περιοχές της Κορινθίας και της Αρκαδίας.

Σε κάθε περίπτωση, καθίσταται σαφές ότι το ζήτημα των παραγωγών είναι αρκετά σύνθετο, δεδομένου ότι σχεδόν σε όλες τις εξετασθείσες κατηγορίες απαντούν και ετερόκλητα κεραμικά που υποδεικνύουν την ύπαρξη και άλλων παραγωγών, εγχώριων και μη.

Όσον αφορά τα εργαστηριακά κατάλοιπα στην πόλη, παρ' ότι είναι αρκετά, λίγα μπορούν να τεκμηριωθούν επαρκώς. Ορισμένα φαίνεται πως ανάγονται στην ελληνιστική, ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή εποχή, ενώ άλλα πολύ αργότερα στις περιόδους της φραγκοκρατίας, βενετοκρατίας και τουρκοκρατίας. Λιγοστά είναι τα κατάλοιπα που μπορούν να τοποθετηθούν με βεβαιότητα στη μεσοβυζαντινή εποχή, πολλώ μάλλον να διασαφηνιστεί το είδος της παραγωγής τους. Βάσιμα στοιχεία παραγωγής μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής μάς προσφέρει η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου Γ. Κοντογιάννη που απέδωσε αρκετά αποτυχημένα κεραμικά (ημιτελή, κακοψημένα, με αποτυχημένη διακόσμηση) των ομάδων Γ και Δ.

Όσον αφορά τα στοιχεία τοπογραφίας, επιβεβαιώνεται η διαπίστωση ότι το μεσοβυζαντινό Άργος παρουσιάζεται συρρικνωμένο σε σύκριση με την πρωτοβυζαντινή εποχή. Δεν γνωρίζουμε πολλά για τον ρόλο του κάστρου την εποχή αυτή και για το αν κατοικείτο. Δεν γνωρίζουμε, επίσης, αν η πόλη διέθετε αγορά, αν και θεωρείται πολύ πιθανό να υπήρχε υπό τη μορφή ενός ελεύθερου χώρου ή έστω μιας κεντρικής οδού με καταστήματα.

Με τα στοιχεία που μας προσφέρει η κεραμική γνωρίζουμε σε αδρές γραμμές τη θέση του μεσοβυζαντινού κέντρου, που ταυτίζεται σχεδόν με το σημερινό, με την καρδιά του μεσοβυζαντινού Άργους να χτυπά μεταξύ των οδών Δαναού δυτικά, Αγίου Κωνσταντίνου ανατολικά, Καποδιστρίου βόρεια και Μεσσηνίας – Αρκαδίας νότια.[1] Η περιοχή αυτή βρισκόταν εντός των τειχών και ίσως κρίθηκε ασφαλέστερη συγκριτικά με το αρχαίο κέντρο που βρισκόταν στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης.

Η ποσότητα και η ποικιλία της ευρεθείσας εφυαλωμένης κεραμικής επιβεβαιώνει ότι το Άργος στη μεσοβυζαντινή εποχή εκτός από το διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο, συνιστούσε επίσης το μεγαλύτερο οικονομικό και εμπορικό κέντρο της Αργολίδας. Φαίνεται ότι ο κληροδοτημένος από την αρχαιότητα αστικός πολεοδομικός του ιστός, το βοήθησε να αναπτύξει όλες του τις δυνατότητες στη μεσοβυζαντινή εποχή. Όσον αφορά τη θέση του Άργους στη βυζαντινή αυτοκρατορία, είναι σαφές ότι πρόκειται για ένα περιφερειακό κέντρο, δεύτερο σε βαθμό σπουδαιότητας στην Πελοπόννησο, μετά την Κόρινθο, και πιθανώς εφάμιλλο της Πάτρας και της Σπάρτης. Δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε για τη μεσοβυζαντινή Πάτρα και την κεραμική της, ενώ τα ως τώρα συγκριτικά δεδομένα που διαθέτουμε για τη Σπάρτη δηλώνουν ότι τουλάχιστον ως τα μέσα του 12ου αιώνα το Άργος παρουσιάζεται ενισχυμένο από πλευράς κεραμικής μαρτυρίας. Φαίνεται ότι η κεραμική παραγωγή του ενεργοποιείται σχετικά νωρίς, πιθανώς λόγω των στενών επαφών του με την Κόρινθο. Η στενή σχέση μεταξύ των δύο πόλεων αποτελεί ένα διαχρονικό στοιχείο στην ιστορία τους και η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική το επιβεβαιώνει περίτρανα. Κρίνοντας από τη μεγάλη ομοιότητα της αργειακής κεραμικής του 10ου – α' μισού του 12ου αιώνα με την κορινθιακή, δεν αποκλείεται Αργείοι κεραμείς να είχαν μαθητεύσει στην Κόρινθο.

Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη ικανής ποσότητας κεραμικής της κύριας μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης παραγωγής, που προερχόταν καθώς φαίνεται από τη Χαλκίδα, τεκμαίρει ότι από τα μέσα του 12ου αιώνα η πόλη εντάσσεται στο δίκτυο του μεγάλου διαπεριφερειακού εμπορίου. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι συμπεριλήφθηκε στο χρυσόβουλλο του 1198, με το

1. Βλ. επίσης Οικονόμου-Laniado 2006, 348· 2009, 212. Βέβαια, θα πρέπει πάντοτε να έχουμε κατά νου ότι βασιζόμαστε κυρίως στην εύκολα διαγνώσιμη εφυαλωμένη κεραμική ή αποκλειστικά σε αυτή, στοιχείο που ενέχει τον κίνδυνο παραπλανητικών συμπερασμάτων, όπως έχει επανειλημμένα επισημανθεί από τους ερευνητές, βλ. Sanders 2003β, 394–95: "..., one wonders whether the increase in Middle Byzantine sites identified by survey is related to the greater quantity and visibility of glazed pottery and not to the growth in rural population and to the number of sites, as is so often assumed". Το ίδιο παραπλανητική μπορεί να είναι και η απουσία ευρημάτων. Όπως πολύ εύστοχα το έθεσαν οι W.R. Caraher, D. Nakassis και D.K. Pettegrew (2006, 27), η πρόκληση είναι να αποφύγει κανείς το συμπέρασμα "... that the absence of evidence provides evidence for absence".

οποίο δινόταν άδεια ελεύθερης εμπορίας στους Βενετούς.[2] Είναι πιθανό η διακίνηση της συγκεκριμένης κεραμικής να διευκολύνθηκε σε ένα βαθμό και από το γεγονός ότι Άργος και Χαλκίδα ανήκαν διοικητικά από τα μέσα του 11ου αιώνα στο ίδιο θέμα, το θέμα Ελλάδος με έδρα τη Θήβα.

Κινητήρια δύναμη της οικονομίας και συνακόλουθα της εμπορικής δραστηριότητας της πόλης εικάζεται ότι θα ήταν η αγροτική παραγωγή, δεδομένης και της θέσης της πόλης στη δυτική πλευρά του εύφορου αργολικού κάμπου, με πιθανολογούμενο κύριο εμπορικό προϊόν το ελαιόλαδο.[3] Γνωρίζουμε, άλλωστε, ότι αυτή την εποχή από το λιμάνι του Ναυπλίου βενετικά πλοία ανεφοδίαζαν με ελαιόλαδο, σταφίδες και άλλα προϊόντα την Κωνσταντινούπολη.[4]

Γενικά, από τα τέλη του 11ου αιώνα στην ανατολική Στερεά και την Πελοπόννησο διαπιστώνεται έντονη εμπορική διακίνηση αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων μέσω του διαπεριφερειακού εμπορίου, η οποία συνδέεται και με την παραχώρηση ειδικών εμπορικών προνομίων στους Βενετούς.[5] Ίσως τα αγροτικά προϊόντα των περιοχών αυτών να ήταν πολύτιμα για τον ανεφοδιασμό της βυζαντινής πρωτεύουσας μετά την απώλεια ζωτικών εδαφών στη Μικρά Ασία στον όψιμο 11ο αιώνα.

Σε κάθε περίπτωση η εικόνα που μας δίνει η κεραμική της πόλης αντανακλά τις γνωστές στην έρευνα ευνοϊκές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην αυτοκρατορία στον 11ο–12ο αιώνα.[6]

Η μαρτυρία της εξετασθείσας κεραμικής αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα για την ανίχνευση της αργειακής κοινωνίας, δεδομένου ότι δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε από τις γραπτές πηγές για τη ζωή στην πόλη αυτή την εποχή. Η εύρεση αντιπροσωπευτικού αριθμού, για τα δεδομένα της εποχής και του ελλαδικού χώρου, αυτοθερμαινόμενων σκευών στον 10ο–11ο αιώνα και λιγοστής κεραμικής από λευκό πηλό την ίδια εποχή, δηλώνει την ύπαρξη λίγων ατόμων, κυρίως αξιωματούχων, που θα συνέθεταν την ελίτ της πόλης.[7] Δυστυχώς, δεν διαθέτουμε γραπτές μαρτυρίες για τους *δυνατούς* της περιοχής, παρά μόνο κάποιες έμμεσες ενδείξεις που μας προσφέρουν τα ανασκαφικά ευρήματα, όπως ένα τμήμα εικονιδίου από στεατίτη με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, πιθανώς από παράσταση της Δέησης (11ος αι.), το οποίο βρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου Καρδαρά.[8] Μια άλλη έμμεση μαρτυρία μάς προσφέρουν

2. Για το συγκεκριμένο χρυσόβουλλο βλ. Εισαγωγική Υποενότητα Β1.

3. Γενικά για την παραγωγή ελαιόλαδου στη μεσοβυζαντινή Πελοπόννησο, βλ. Αναγνωστάκης 2007, ο οποίος τονίζει: «Η Πελοπόννησος στον 10ο–12ο αιώνα, σύμφωνα με τις διαθέσιμες, φιλολογικές κυρίως μαρτυρίες, παρουσιάζεται μαζί με τη Βιθυνία ως η ελαιοφόρος επαρχία του Βυζαντίου» (στο ίδιο, 66)· βλ. επίσης Harvey 1997, 240–41· Athanassopoulos 2010, 262. Όσον αφορά την αμπελοκαλλιέργεια στο Άργος και γενικότερα την Αργολίδα, φαίνεται πως στη μεσοβυζαντινή εποχή περιοριζόταν κυρίως στην τοπική αγορά, βλ. Βαραλής 2009.

4. Από τα αρχεία της Βενετίας πληροφορούμαστε ότι τον Ιούνιο του 1182 βενετικό πλοίο θα κατέπλεε από το Ναύπλιο με προορισμό την Κωνσταντινούπολη, στο φορτίο του οποίου περιλαμβανόταν μεταξύ άλλων ελαιόλαδο, πιθανώς από την περιοχή, βλ. Jacoby 2010, 130, 131.

5. Sanders 2000, 172· 2003α, 41· Armstrong 2009, 319–20· Λαΐου 2010α, 548–49· Γιαγκάκη 2012, 191–92· Laiou 2012, 139–46.

6. Για τη δημογραφική αύξηση και τις οικονομικές συνθήκες του 11ου–12ου αι. βλ. Harvey 1997, 70–136· Λαΐου 2010α· Lefort 2010, 432–33 κ.α.· Laiou και Morrisson 2011, 135–221· Πέννα 2017, 47–9· Γερολυμάτου 2018. Η άνθιση του εμπορίου και της αγροτικής παραγωγής οφειλόταν, βέβαια, σε μεγάλο βαθμό στις νομισματικές και φορολογικές μεταρρυθμίσεις του Αλεξίου Α' (1081–1118), βλ. ενδεικτικά Sanders 2003α, 41· 2010, 402.

7. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Νικόλαου Οικονομίδη, τον 10ο αι. η κοσμική και εκκλησιαστική ελίτ της Πελοποννήσου θα αριθμούσε γύρω στα 600 μέλη (Oikonomides 1996, 119).

8. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 213 αρ. 340 (Δ. Αθανασούλης).

δύο μολυβδόβουλλα, το ένα εκ των οποίων ανήκε στον Μηνά, βασιλικό πρωτοσπαθάριο και στρατηγό Κεφαλληνίας (τέλη 9ου – αρχές 10ου αι.)[9] και το άλλο, που είναι σαφώς πιο όψιμο, στον Γεώργιο Ακροπολίτη (τέλη 12ου – αρχές 13ου αι.), ο οποίος, σύμφωνα με την Οικονόμου-Laniado, θα ήταν πρόγονος του ομώνυμου γνωστού ιστορικού.[10]

Από το β' τέταρτο του 12ου αιώνα φαίνεται πως οι συνθήκες διαβίωσης στο Άργος είχαν με βεβαιότητα βελτιωθεί, δεδομένου ότι παρατηρείται σημαντική αύξηση της εφυαλωμένης κεραμικής, η οποία εκτός από τα ανώτερα στρώματα θα απευθυνόταν πλέον και στα πιο εύπορα μέλη των μεσαίων στρωμάτων της αργειακής κοινωνίας.[11] Τα αγροτικά προϊόντα θα εξασφάλιζαν την ύπαρξη πλεονάσματος σε μια μερίδα παραγωγών και εμπόρων, το οποίο θα διέθεταν στην αγορά προϊόντων ημιπολυτελείας, όπως ήταν η περίπτωση της εφυαλωμένης κεραμικής.[12] Όπως πολύ εύστοχα το θέτει η Μαρία Γερολυμάτου για τους ανήκοντες στα μεσαία στρώματα, τους *μέσους*: «Όλοι αυτοί επωφελήθηκαν άμεσα ή έμμεσα από τις νέες συνθήκες ευημερίας και διέθεταν ένα εισόδημα, το οποίο τους εξασφάλιζε όχι μόνο τα απαραίτητα για την επιβίωση, αλλά μερικές μικρές 'πολυτέλειες'».[13]

Η συγκεκριμένη κεραμική θα ήταν, πάντως, απαγορευτική για οικογένειες που θα τις χαρακτηρίζαμε φτωχικές. Ο Guy Sanders καταλήγει στη διαπίστωση ότι τα φτωχικά νοικοκυριά θα διέθεταν ξύλινα σκεύη και στην καλύτερη περίπτωση κάποια μεταλλική χύτρα.[14]

Το ότι η εφυαλωμένη κεραμική αποτελούσε ένα ακριβό προϊόν επιβεβαιώνεται και από την έρευνα του αργειακού υλικού στο οποίο ανιχνεύονται πρακτικές των εργαστηρίων που στόχευαν στην εξοικονόμηση σε δαπανηρές πρώτες ύλες, κυρίως της εφυάλωσης, η οποία σταδιακά γίνεται λεπτότερη, καλύπτοντας συνήθως μόνο την κύρια επιφάνεια των κεραμικών, ενώ στη γραπτή με πράσινο και καστανό ΙΙΙ απουσιάζει εντελώς, πιθανώς σε μια προσπάθεια μείωσης του κόστους του τελικού προϊόντος. Επίσης, η έμφαση που δινόταν στις εγχάρακτες διακοσμήσεις από τα μέσα του 12ου αιώνα ίσως οφείλεται στην προσπάθεια εξοικονόμησης σε πρώτες ύλες (π.χ. έγχρωμα υαλώματα) με την ενίσχυση της δεξιοτεχνίας των κεραμέων. Άλλες ενδείξεις μάς προφέρει η πιθανολογούμενη εμπορική αξία ορισμένων αποτυχημένων αγγείων, όπως προκύπτει από την εμπορική διακίνηση παραψημένων αγγείων όταν δεν είχε παραμορφωθεί το σχήμα τους, αλλά και η επιδιόρθωση ή η μεταποίηση θραυσμένων κεραμικών που θα λάμβανε χώρα σε κεραμοποιεία, με σκοπό να παραταθεί η χρήση τους ή για να λάβουν μια νέα, δεύτερη χρήση.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το θέμα των αισθητικών αναζητήσεων του πληθυσμού των πόλεων, όπως είναι και η περίπτωση του Άργους. Η ύπαρξη μεγάλης ποικιλίας στις τεχνικές και τα θέματα διακόσμησης της εφυαλωμένης κεραμικής του 12ου αιώνα προφανώς ερχόταν να καλύψει τις ανάγκες ενός πιο εκλεπτυσμένου αγοραστικού κοινού.[15]

---

9. Yannopoulos 1984. Η μολύβδινη σφραγίδα βρέθηκε στις Θέρμες Β' στην αρχαία Αγορά του Άργους.
10. Oikonomou-Laniado 1997β. Το μολυβδόβουλλο βρέθηκε σε αποθέτη του οικοπέδου ΑΤΕ και χρονολογείται από την Οικονόμου-Laniado στα τέλη του 12ου – αρχές του 13ου αι. βάσει της ευρεθείσας κεραμικής. Για τη γνωστή οικογένεια των Ακροπολιτών της Κωνσταντινούπολης βλ. ενδεικτικά *ODB* 1: 48–9 (A. Kazhdan)· για τον γνωστό Γεώργιο Ακροπολίτη (1217–1282), που υπήρξε μέγας λογοθέτης (1259–1282) και ιστορικός, βλ. ενδεικτικά *ODB* 1:49 (R.J. Macrides).
11. Για το θέμα αυτό βλ. γενικότερα Λαΐου 2006, 102· Γερολυμάτου 2018.
12. Sanders 2000, 171–72· Athanassopoulos 2004, 93· 2010, 261–62· Λαΐου 2006, 102, 116–17· Γερολυμάτου 2018, 283, 285.
13. Γερολυμάτου 2018, 284–85.
14. Sanders 2016, 2–3, 14–7· 2018. Γενικά για τις ασθενέστερες οικονομικά ομάδες στη βυζαντινή εποχή βλ. Patlagean 1997.
15. Βλ. και Λαΐου 2006, 102.

Συμπερασματικά η παρούσα έρευνα επιβεβαιώνει την πρόσφατη καθιέρωση της βυζαντινής κεραμικής και εν γένει του υλικού πολιτισμού ως μιας πολύτιμης μαρτυρίας για τα ιστορικά και κοινωνιολογικά δεδομένα της εποχής, αν αναλογιστούμε ότι για το μεσοβυζαντινό Άργος δεν διαθέτουμε παρά ελάχιστες και αποσπασματικές γραπτές μαρτυρίες. Φαίνεται ότι η αρχαία κληρονομιά της πόλης της πρόσφερε το κατάλληλο υπόβαθρο για την ανάπτυξή της σε αυτή την ευνοϊκή για το εμπόριο και τον μέσο άνθρωπο εποχή. Μέσα από το εξετασθέν υλικό ανιχνεύεται μια ζωντανή και δραστήρια κοινωνία που παρότι βρισκόταν στην περιφέρεια, ήταν συνδεδεμένη με τις κρατούσες τάσεις της εποχής. Αυτό οφειλόταν κατά πολύ στο ότι τα μεσαία στρώματά της σταδιακά ήταν σε θέση να αποκτήσουν αντικείμενα, όπως τα εφυαλωμένα κεραμικά, που ξέφευγαν από τα στοιχειώδη και προσέδιδαν ένα είδος πολυτέλειας στην οικοσκευή τους.

Εν τέλει, και όπως επισημάνθηκε στην εισαγωγή, το βιβλίο αυτό κατατίθεται ως μια πρώτη προσέγγιση της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής του Άργους. Ευκταίο είναι η σχετική έρευνα, με τη βοήθεια της αρχαιομετρίας, να προσεγγίσει βαθύτερα τα ζητήματα τεχνολογίας, εργαστηρίων και αποδεκτών της συγκεκριμένης κεραμικής.

ENGLISH SUMMARY

Byzantine Glazed Pottery from Argos (10th – first half of the 13th century)

Aspects of the Material Culture of a Provincial Centre in the Peloponnese

My research focused on 1,856 specimens (mostly fragmentary) of glazed pottery, dated to around the tenth to the first half of the thirteenth century, found in rescue excavations of the Hellenic Archaeological Service mainly during the 1980s and 1990s at Argos.

Argos, located in the northeastern part of the Peloponnese in the region of Argolis, was one of the major cities of the medieval Peloponnese. From the eleventh until the early thirteenth century it belonged to the *theme* of Hellas and was also the seat of a bishopric. By 1210/12 the region had been conquered by the Crusaders and Argolis was annexed to the Duchy of Athens.

PART A. PRESENTATION OF THE MATERIAL

Chapter 1. Glazed White Wares (nos. 1–16)[1]

Glazed white wares found to date at Argos are few in number, amounting to only 16 diagnostic fragments, from the following categories:

Impressed Ware / Glazed White Ware II (nos. 1–3)

Plastic Decoration / Figural Relief (nos. 4–7)

Red-Brown Painted White Ware / Glazed White Ware II (nos. 8–9)

Monochrome Glazed White Ware / Speckle-Glazed White Ware / Glazed White Wares II–III (nos. 10–13)

Polychrome Ware (no. 14)

Green and Brown Painted White Ware / Glazed White Ware IV (nos. 15–16)

The majority of the specimens can be ascribed to Hayes' Glazed White Ware II (nos. 1–12) and dated to around the late tenth to the mid-eleventh century. The rest of them, i.e. no. 13 (GWWIII?), no. 14 (Polychrome Ware) and nos. 15 and 16 (GWWIV), can be dated to around the eleventh to early twelfth century.

Chapter 2. Glazed Red Wares (nos. 17–743)

These are the most numerous glazed wares in the Argive material and they can be ascribed to the following categories:

2.1 Unslipped Plain Glazed Red Ware (nos. 17–43)

This is the earliest Byzantine glazed ware found at Argos.

Percentage of diagnostic specimens: 2.5%.

Fabric: Coarse, often with a dark grey core (Type 2)[2] and other.

Shape: Mostly chafing dishes and a few closed shapes as well as lamps.

1. Numbers refer to the catalogue numbers in Vol. II.
2. The fabric types are included in Vol. II.

Surface treatment: Glaze mainly of good quality, thick and shiny.

Decoration: Either elementary incised motifs or more elaborate plastic decoration with obvious influence from metallic vessels.

Suggested dating: 10th – 11th centuries

Suggested provenance: Most of the chafing dishes could be of local origin, but there were certainly some imports.

2.2 Slip Painted Ware – Light on Dark (nos. 44–97)

Percentage of diagnostic specimens: 7.5%.

Based on Morgan's and Sanders' typologies, I have divided the Argive material into the following three groups:

2.2.1 Group I (nos. 44–62, 64–66)

Fabric: It resembles macroscopically the fabric of the chafing dishes, but with a more refined texture (Type 2.2). A few of type 4.

Shape: Mainly large deep bowls with double/grooved lip (Type K1)[3] and also cups (esp. in the Dotted Style).

Surface treatment: Open vessels are usually covered all over with glaze.

Decoration: Linear motifs in white slip, mainly of thick texture are popular.

Suggested dating: Late 11th and, mainly, first quarter of the 12th century.

Suggested provenance: Some could be of Corinthian origin, while others could be local.

2.2.2 Group II (nos. 63, 67–92)

Fabric: Red with white inclusions, mainly of Type 3.1.

Shape: Large, deep bowls predominate, but also dishes and a few closed forms.

Surface treatment: Apart from the thick white slip on their inner surface, open vessels are usually covered with a white wash on their outer surface. The glaze is not extended to the outer surface, except for the outer part of the rim.

Decoration: The most popular motifs are spirals and rinceaux.

Suggested dating: Second half of the 12th century.

Suggested provenance: This group exhibits parallels with the so-called main Middle Byzantine Production (MBP), located recently by Yona Waksman at Chalcis.

2.2.3 Group III (nos. 93–97)

Fabric: Reddish brown with many inclusions, mainly of type 5.1.

Shape: Open vessels with high ring base.

Surface treatment: The glazes become darker.

Decoration: Mainly linear.

Suggested dating: Late 12th – first half of the 13th century or even later.

3. The typology of shapes is included in Vol. II.

Suggested provenance: Local.

2.3 Slip Painted Ware – Dark on Light (nos. 98–109)

Percentage of diagnostic specimens: 1.3%.

Fabric: Light-coloured fabric with many inclusions (Type 4).

Shape: Mainly bowls.

Surface treatment: In many cases the outer surface is covered with a green glaze.

Decoration: Mainly linear and rinceaux patterns.

Suggested dating: First half of the 12th century.

Suggested provenance: Based on the close parallels with corresponding Corinthian ceramics, most of them could have been imported from Corinth.

2.4 Green and Brown Painted Ware (nos. 110–246)

Quantitatively, this is the second commonest Middle Byzantine glazed ware found in the city.

Percentage of diagnostic specimens: 23.4%.

Based on Morgan's and Sanders' typologies, I have divided the Argive material into the following three groups:

2.4.1 Group I (nos. 110–134)

Fabric: Type 4.2, but also 3.

Shape: Cups, but also bowls, dishes and closed forms.

Surface treatment: In cups slip and glaze all over.

Decoration: Green and brown stripes or streaks, often with blurred contours.

Suggested dating: Late 11th – first quarter of 12th century.

Suggested provenance: A local origin is supposed for some, while there were also imports from other areas including Corinth.

2.4.2 Group II (nos. 135–210)

Fabric: Types 3.1 and 3.2, a few of type 4 or other.

Shape: Bowls, dishes and one closed form. Large carinated bowls (Type K3) are typical.

Surface treatment: Thick white slip and thin colourless or light-coloured glaze on the interior and the upper part of the exterior. White wash on the rest of the outer surface.

Decoration: Green and brown motifs, either applied independently (II 1) or with the brown used for the contours of the green motifs (II 2). The motifs are mainly linear, but there are also a few plant and animal ones (e.g. birds, fish). Some carinated bowls exhibit high quality decoration.

Suggested dating: Second quarter – late 12th century.

Suggested provenance: This group can be mainly ascribed to the MBP, while there are also specimens which could be local imitations.

2.4.3 Group III (nos. 211–246)

Fabric: Coarser fabrics, mainly of type 5. A few in 3 and 6.

Shape: Bowls and dishes (types К3, К5, К7, П4, П5).

Surface treatment: Thick white slip on the interior and the upper part of the exterior. In most cases the covering glaze is omitted.

Decoration: Linear and plant motifs.

Suggested dating: Late twelfth – first half of the 13th century or even later.

Suggested provenance: Local.

2.5 Spatter Painted Ware (nos. 247–255)

Spatter Painted Ware is rarely found in Argos and shows similarities with Green and Brown Painted II.

Percentage of diagnostic specimens: 0.5%.

Fabric: Type 3.

Shape: Bowls and dishes.

Surface treatment: Thick white slip and colourless glaze on the interior and the upper exterior; white wash on the rest of the exterior.

Decoration: Brown speckles.

Suggested dating: Mid- to third quarter of the 12th century.

Suggested provenance: Imported by an unknown centre.

2.6 Fine Sgraffito Ware (nos. 256–435)

This ware is the most popular in the material studied.

Percentage of diagnostic specimens: 23.5%.

Based on Morgan's and Sanders' typologies, I have divided the Argive material into the following three groups:

2.6.1 Group I (nos. 256–285)

Fabric: Mainly type 4.

Shape: Dishes, bowls and a few cups.

Surface treatment: Thick white slip and colourless glaze on the interior. The outer surface is mainly covered with ochre wash.

Decoration: The incision is very (or even extremely) thin and in some cases shallow.

Suggested dating: Second quarter – mid-12th century.

Suggested provenance: Mainly local.

2.6.2 Group II (nos. 286–390)

This is the most representative group of Fine Sgraffito Ware.

Fabric: Red in colour, more refined (Type 3).

Shape: Bowls and dishes.

Surface treatment: Thick white slip and light-coloured or green glaze on the interior. The

outer surface is covered with white wash (in some cases covered with thick white slip and glaze).

Decoration: Variety of plant (mostly rinceaux) and linear motifs, but also birds, fish and a few quadrupeds and human figures.

Suggested dating: Second half of the 12th century.

Suggested provenance: This group can be ascribed mainly to the MBP, including some specimens of excellent quality. Some could be local imitations.

2.6.3 Group III (nos. 391–435)

Fabric: Type 5, a few in 3.1 or other.

Shape: Bowls and dishes.

Surface treatment: Slip and glaze of mediocre quality.

Decoration: As in Group II, although inferior in quality.

Suggested dating: Late 12th – first half of the 13th century.

Suggested provenance: Local.

2.7 Measles Ware (nos. 436–517)

Measles Ware is the third commonest ware in the Argive material.

Percentage of diagnostic specimens: 17.7%.

Fabric: Type 4, especially 4.2. In later versions type 5 or other.

Shape: Bowls and dishes with characteristic well-shaped low ring bases, with the ring often pierced.

Surface treatment: Thick white slip and thin colourless or light-coloured glaze on the interior. The outer surface is mainly covered with a yellow ochre, brown ochre or pink ochre wash.

Decoration: Spots of thick dark slip (red, brown or black) outlined in Fine Sgraffito. The incision is usually very fine. Popular motifs include plant and linear motifs in combination, with a few figural motifs (birds, fish).

Suggested dating: Second – third quarter of the 12th century. There are also a few late specimens (nos. 503–8) perhaps from the late 12th to the first quarter/mid-13th century.

Suggested provenance: Mainly local. Some could be Corinthian imports, while some late specimens (nos. 505–8) could be from Sparta.

2.8 Painted Fine Sgraffito Ware (nos. 518–561)

Percentage of diagnostic specimens: 4.7%.

Fabric: Mainly type 3 (esp. 3.1).

Shape: Bowls, especially carinated, and dishes. The bases are usually ring-shaped, low and wide.

Surface treatment: Thick white slip, sometimes of high quality, and thin colourless or light-coloured glaze on the interior and the upper part of the exterior. The rest of the exterior is covered with a white wash.

Decoration: This ware combines Green and Brown Painted Ware (Group II 1) and Fine Sgraffito Ware (Group II, mainly of the medallion type), mainly organized in a central medallion

with fine sgraffito motifs (mostly rinceaux and V-shaped), followed by a zone with green and brown painted motifs (or in one of the two colours, mainly brown) and a narrow band with fine sgraffito motifs.

Suggested dating: Mid- to third quarter of the 12th century.

Suggested provenance: Some could belong to the MBP, and thus have been imported from Chalcis, while some were definitely locally produced, as is attested by some semi-finished products.

2.9 Incised Sgraffito Ware (nos. 562–653)

In Argos Incised Sgraffito is more common in its later (perhaps local) versions. In general, the Argive material is quite diverse, due to some extent to the ware's wide chronological range from the mid-twelfth to the mid-thirteenth century or even later and its varied provenances.

Percentage of diagnostic specimens: 9.5%.

Fabric: Mainly 3.1, but also 3.2, as well as 2, 6 and others.

Shape: Bowls and dishes. There is a tendency to find thicker walls and higher bases alongside the lower ones.

Surface treatment: Varied.

Decoration: Organized in a medallion (Medallion Style), or freely applied over the decorative surface (Free Style).

Suggested dating: Second half of the 12th – first half of the 13th century.

Suggested provenance: Many specimens of the Medallion and Free Style are probably from Chalcis (MBP), while the later specimens are likely to be of local origin.

2.10 Champlevé Ware (nos. 654–727)

Percentage of diagnostic specimens: 7.2%.

Fabric: Earlier specimens mainly of type 3, while the later ones are of type 5 or other.

Shape: Bowls with a typical high base; fewer dishes.

Surface treatment: Thick white slip and light-coloured glaze on the interior and the upper exterior. Some have slip and glaze all over. In later specimens the glaze is in darker tones.

Decoration: Mainly organized in a central medallion with figural motifs, mostly animals (esp. hares). In late (perhaps local) specimens the champlevé decoration is enriched with a glazed band (green or brown) around the rim and a splash of the same colour in the centre of the vessel.

Suggested dating: Third quarter of the 12th – mid-13th century.

Suggested provenance: The earlier specimens are mainly imported, probably from Chalcis (MBP), while the later ones are likely to be mainly of local origin.

2.11 Monochrome Glazed Ware (nos. 728–743)

Only a few specimens can be ascribed with certainty to this ware, due to the difficulty of dating it.

Percentage of diagnostic specimens: 1.5%.

Fabric: Mainly type 4 and a few of 3 and 2.2 or other.

Shape: Cups are the most popular, followed by dishes and bowls. There are also small jugs.

Surface treatment: The glaze is mainly green in dark tones and usually thick and shiny.

Suggested dating: For the cups and small jugs a dating to the first half of the 12th century is suggested, but there are also later specimens dating to the first quarter of the 13th century.

Suggested provenance: A local origin is suggested for the ceramics with Fabric 4.

PART B. DATA ANALYSIS[4]

Chapter 3. Shapes

The shapes of the material under examination are simple and of limited variety, sometimes with flaws and asymmetries, especially in the larger shapes.

In the earlier glazed pottery the main shapes are chafing dishes and cups, while by the second quarter of the twelfth century there is a gradual preference for simpler shapes, mainly bowls and dishes. In later specimens there is a tendency to have thicker walls.

The bases of bowls and dishes are mainly ring-shaped, while those of cups are discoid. By the mid- to third quarter of the twelfth century, especially in Incised Sgraffito and Champlevé Wares, bases are usually higher.

As for the rims, in earlier vessels (esp. chafing dishes) they are double/grooved. In bowls and dishes the simple rim is the most common, while the horizontal is rarer.

Closed forms seldom appear. It seems that along with the typical production of open shapes, the potters manufactured a few closed ones.

Chapter 4. Use and reuse of the vessels

The vessels of the Argive material were destined mainly for domestic use. As for the tableware, large shapes are prevalent suggesting they were for communal use while dining. At the same time there were also some medium-sized bowls perhaps for individual use.

Only a few specimens seem to have had funerary connotations as burial gifts. I have found no vessels of liturgical use (e.g. chalices or censers).

The bases of many open vessels were pierced, esp. in Fine Sgraffito and Measles Ware. These holes, some of which made at the time when the vessel was created, were probably used to hang vessels on the wall. On rare occasions there are repair holes in the body of some vessels. All these holes must have been made in pottery workshops, which along with manufacturing and selling the ceramics would also have served as repair shops. Holes are rarely found in the later material, perhaps due to the mass production of glazed pottery by that stage followed by the reduction in price from the thirteenth century onwards suggested by some scholars.

Chapter 5. Slips – Glazes

In the early types of Middle Byzantine glazed pottery there is no covering slip on their main surface. As is well known, the practice of covering the main surface with a thick white slip emerged in the late eleventh century and constituted a fundamental change in glazed red wares, perhaps in an effort to imitate glazed white wares. By the late twelfth century the quality of the slips had declined, resulting in decoration of mediocre aesthetic quality.

As for the covering glazes, they are usually thicker and more shiny in the earlier specimens

4. The following data refers exclusively to glazed red wares as there are too few of the glazed white wares at Argos to allow us to draw wider conclusions.

of the tenth–eleventh centuries, and were clearly intended to waterproof the vessels. In the twelfth century, the glazes become thinner perhaps in an effort to highlight the decoration. This change went hand in hand with a general tendency in pottery manufacture to prioritize decoration over form.

In later versions of Middle Byzantine pottery the covering glazes are of lower quality and darker tones and do not highlight the decoration. Actually in Green and Brown Painted Ware (Group III) the covering glaze can even be omitted.

Chapter 6. Decoration

In general terms, the decoration is simple as regards technique and motifs. The applied motifs could be painted (with slips or glazes), incised or both, or executed in relief. In earlier wares the decoration was mainly in relief on the vessels' outer surface. By the twelfth century the decoration had changed radically and was mainly of the painted or sgraffito type or a combination of the two and on the inner surface of open vessels. Arrangement of the decoration in a central medallion encircled by wider zones or narrow bands was very popular. Repetitive motifs were also commonplace.

As for the motifs, the geometric/linear ones were the most common with plant forms (esp. rinceaux) second. Animals were popular in Fine Sgraffito and Champlevé. As was the general rule in Middle Byzantine pottery, human figures were rare and mainly warriors, sometimes in combat with a dragon.

Some of these motifs were also common in metal tableware, small objects, sculpted material, textiles and wall paintings, constituting a *koine* which pervaded the Byzantine art of this era.

Chapter 7. Issues concerning workshops and the evidence of the Argive material

Based on macroscopic and microscopic analysis of the fabric as well as the other elements of the ceramics under examination (shapes, surface treatment, decoration etc.) and, of course, taking into account the important developments in contemporary research, I have identified the following four main groups:

Group A

Mainly detected in the following wares:

Unslipped Plain Glazed Red Ware

Slip Painted Ware – Light on Dark, Group I (incl. Dotted and Spotted Style)

This group includes all the earlier glazed specimens, dating from the tenth to the first quarter of the twelfth century, mainly in the form of chafing dishes. The majority of these vessels could be of local manufacture, but there were also some imported ones. Some specimens of Slip Painted Ware – Light on Dark I could be of Corinthian origin.

Group B

Mainly detected in the following wares:

Slip Painted Ware – Dark on Light

Green and Brown Painted Ware, Groups I (–II)

Fine Sgraffito Ware, Group I

Measles Ware

Monochrome Glazed Ware

This group is characterized by a light-coloured, perhaps calcareous, fabric. The majority of the specimens are well made with well-crafted bases and the most popular decoration was Measles, followed by Fine Sgraffito with a very fine and shallow incision. This group is dated mainly to the first half of the twelfth century and could also be of local origin. It exhibits considerable similarities with the Corinthian material and in some cases it could have been imported from Corinth; mainly in Slip Painted – Dark on Light.

Group Γ

Mainly detected in the following wares:

Slip Painted Ware – Light on Dark, Group II

Green and Brown Painted Ware, Group II

Spatter Painted Ware

Fine Sgraffito Ware, Group II

Painted Fine Sgraffito Ware

Incised Sgraffito Ware

Champlevé Ware

Group Γ includes many specimens in the Argive material showing similarities with the Main Middle Byzantine Production (MBP), so it could have been imported from Chalcis. This pottery is dated approximately from the mid-twelfth to the mid-thirteenth century.

The existence of some wasters in the Argive material also points to the production of local imitations of the MBP.

Group Δ

Mainly detected in the following wares:

Slip Painted Ware – Light on Dark, Group III

Green and Brown Painted Ware, Group III

Fine Sgraffito Ware, Groups II–III

Late Measles Ware

Late Incised Sgraffito Ware

Champlevé Ware

This group offers us more clues about local production. It concentrates most of the late specimens of the Argive material from the last quarter of the twelfth to the first half of the thirteenth century, or even later. It seems to be a late local version of the MBP of mediocre or even low quality.

CONCLUSIONS

In the early specimens of the tenth–eleventh century the potters focused on producing ceramics that were more demanding as regards their shape, such as chafing dishes, cups, and small jugs, while decoration played a secondary role. By the early twelfth century, the forms gradually became simpler and bowls and dishes predominated. The emphasis switched to the decoration, a shift mainly triggered by the changes in the surface treatment of the open vessels, which were now covered with a thick white slip and a thin light-coloured covering

glaze. With the thick white slip it was easy for the potters to hide the imperfections in the fabric and the surfaces and at the same time it provided a suitable background for the decoration. During the first half of the twelfth century painted decoration predominated, either with slip or with glazed colours, while by mid-century it was mainly sgraffito.

In general there is no absolutely conclusive evidence to date for the existence of ceramic workshops in Argos or the surrounding area during the Middle Byzantine period, given the lack of a representative number of wasters and insufficient recorded evidence from excavated kilns in the city. However, there are strong indications, based mainly on a few wasters, quantitative data, etc., that there was local production.

It seems that during the tenth and eleventh centuries the local production consisted mainly of chafing dishes. Around the first half of the twelfth century, local glazed production changed radically moving to more light-coloured, perhaps calcareous, fabrics, mainly in Measles Ware, while by mid-century local workshops were producing imitations of the MBP. By the late twelfth and in the first half of the thirteenth century, the MBP continued to influence local production. However, these products were not imitations. They exhibit their own popular motifs, executed to a mediocre or low standard.

It could be said that from the tenth to the first half the twelfth century local production was strongly influenced by Corinthian ceramics (Groups A–B), while in the second half of the twelfth and the first quarter of the thirteenth century it turned to the MBP for models (Groups Γ–Δ). Furthermore, the Argive production of the tenth – early twelfth century was limited in terms of quantity, while by the second quarter/mid-twelfth century ceramic vessels had become numerous. All the above-mentioned productions were mainly distributed locally (for the most part in Argos itself) with few specimens in the rest of Argolis and even fewer in the neighbouring regions of Corinthia and Arcadia.

Moreover, for each ware there are some specimens, exhibiting diverse characteristics. This is a reminder that the issue of provenance is more complex than was once thought. In any case, only archaeometric analyses can allow us to approach the issue of the vessels' provenance in a more evidence-based way.

As for the Argive topography, the material studied confirms the well-known reduction in the habitable areas of the city, a trend that can be traced as far back as the late sixth – seventh century. The city centre was gradually transferred to the east of the ancient Agora into the central/southern part of the city, approximately where the modern centre is. This part was protected by the circuit walls and was probably considered safer than the ancient centre on the southwestern edge of the city.

Judging by the quantity and quality of the material studied, it is evident that in the Middle Byzantine period, in addition to being the administrative and ecclesiastic centre of the region, Argos was also the main economic and commercial centre of Argolis. It seems that the city's inherited ancient urban planning gave it the potentiality to develop its economic and commercial activity. As for its ranking in the Byzantine Empire, it is obvious that it is an important regional centre in the Peloponnese, second only to Corinth, and perhaps on a par with Patras and Sparta.

By the mid-twelfth century the city concentrates a representative number of ceramics mainly of the MBP, showing that Argos was connected to the intraregional commerce of the

time. The Argive economy must have been based on agricultural production. After all Argos is located on the west side of the fertile Argolic plain.

The increase in glazed pottery by the mid-twelfth century, both local and imported, reflects the favourable conditions that the middle social strata are known to have enjoyed in the twelfth century. It seems that the wealthier members of this class could now afford to purchase semi-luxury products such as glazed pottery. The wider variety of techniques and decoration deployed in the latter also reflects the existence of a more sophisticated clientele.

In conclusion, this research confirms the important role of Byzantine pottery and material culture in general in providing valuable evidence of somewhere like Middle Byzantine Argos for which there are only scant, fragmentary mentions in the written sources. This ceramic material documents the existence of a vibrant society, which – though located far from the Byzantine capital – was connected with the main trends of the time, due to some extent to the desire of the middle classes to purchase semi-luxury products, like glazed pottery, to beautify their homes.

This monograph should be seen as an initial approach to the study of the rich ceramic material of Argos from the tenth to the first half of the thirteenth century. There is no doubt that archaeometric analyses not only on fabrics but also on slips and glazes, of characteristic specimens of this material, as well as the study of the unglazed pottery which abounds in the city, will take research to a higher level in addressing the complex issues raised by contemporary ceramology.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ	*Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν*
ΑΒΜΕ	*Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*
ΑΔ	*Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*
ΑΕ	*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς*
ΑΕΘΣΕ	*Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*
ΑΕΜΘ	*Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη*
ΑΕΠΕΛ	*Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
ΠΑΑ	*Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*
ΠΑΕ	*Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
AA	*Archäologischer Anzeiger*
AIECM	*Association Internationale pour l'Étude des céramiques médiévales en Méditerranée*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AM	*Athenische Mitteilungen*
ArtB	*The Art Bulletin*
ASAtene	*Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*
AURA	*Athens University Review of Archaeology*
BAR	*British Archaeological Reports*
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
BerlMus	*Berliner Museen*
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BSA	*Annual of the British School at Athens*
ByzF	*Byzantinische Forschungen*
ByzSl	*Byzantinoslavica*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CahArch	*Cahiers Archéologiques*
CFHB	*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
CorsiRav	*Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*
CSHB	*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
IstMitt	*Istanbuler Mitteilungen*
JAS	*Journal of Archaeological Science*
JFA	*Journal of Field Archaeology*
JMA	*Journal of Mediterranean Archaeology*
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*

MÉFRM	*Mélanges de l'École française de Rome, Moyen Âge*
MüJb	*Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*
ODB	*The Oxford Dictionary of Byzantium*
OJA	*Oxford Journal of Archaeology*
PBSR	*Papers of the British School at Rome*
RDAC	*Report of the Department of Antiquities, Cyprus*
REB	*Revue des Études Byzantines*
TM	*Travaux et Mémoires*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

ΠΗΓΕΣ

Βενιαμίν της Τουδέλας, *Το βιβλίο των ταξιδίων*. Βενιαμίν εκ Τουδέλης, *Το βιβλίο των ταξιδίων στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική, 1159–1173*. Εισαγωγή – σχόλια Κ. Μεγαλομμάτης και Α. Σαββίδης, Μτφρ. Φ. Βλαχοπούλου. Αθήνα: Στοχαστής, 1994.

Γεωπονικά. *Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici De re rustica eclogae*, επιμ. H. Beckh. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgart – Leipzig: B.G. Teubner, 1895.

Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum,* επιμ. I. Thurn. *CFHB*, Series Berolinensis V. Berlin – New York: De Gruyter, 1973.

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί θεμάτων*. *Costantino Porfirogenito De Thematibus. Introduzione – Testo critico – Commento,* επιμ. A. Pertusi. Studi e Testi 160. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952.

Νικηφόρος Γρηγοράς, Ρωμαϊκή Ιστορία. *Nicephori Gregorae Byzantinae Historiae,* επιμ. I. Bekker και L. Schopen. Τόμος II. *CSHB* 19. Bonn: E. Weber, 1830.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασούλης, Δ.Χ. 1998. «Μεσοβυζαντινό ναΰδριο στην Πάτρα και η ένταξή του στη μεσαιωνική πόλη». *ΑΔ* 53, Τόμος Α', 331–60.

Αθανασούλης, Δ., και Α. Βασιλείου. 2009α. «Θέση Βρωμόξυλο–Μοναστηράκι». *ΑΔ* 64, Τόμος Β1, 305–8.

Αθανασούλης, Δ., και Α. Βασιλείου. 2009β. «Θέση Μάκρη». *ΑΔ* 64, Τόμος Β1, 308–9.

Αθανασούλης, Δ., και Ε.Γ. Μανωλέσσου. 2013. «Η μεσαιωνική Κορινθία». Στο *The Corinthia and the Northeast Peloponnese: Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity, Loutraki, March 26–29, 2009*, επιμ. K. Kissas και W.-D. Niemeier, 531–49. Athenaia 4. München: Hirmer Verlag.

Αθανασούλης, Δ. 2016. «Σημείωμα για την αργολική βυζαντινή αρχιτεκτονική». Στο Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 84–101.

Αθανασούλης, Δ., και Α. Βασιλείου, επιμ. 2016. *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος μόνιμης έκθεσης*. Αθήνα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας & Εκδόσεις Καπόν.

Ακριβοπούλου, Σ., Ε. Ζάγκου, Ε. Μπατζικώστα και Α. Τσιανάκα. 2011. «Ανασκαφή βυζαντινού νεκροταφείου στον Πλαταμώνα Πιερίας». *ΑΕΜΘ* 25: 189–202.

Αναγνωστάκης, Η., και Τ. Παπαμαστοράκης. 2003. «*'... και ραπανάκια για την όρεξη'*. Περί τραπεζών, ραφανίδων και οίνου». *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 16: 283–314.

Αναγνωστάκης, Η. 2007. «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος στους μέσους βυζαντινούς χρόνους». Στο *«Ο δε τόπος... ελαιοφόρος». Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο,* επιμ. Ε. Μπενέκη, 60–73. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Αναγνωστάκης, Η., Τ.Γ. Κόλιας και Ε. Παπαδοπούλου, επιμ. 2011. *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος–12ος αι.)*. Διεθνή Συμπόσια 21. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

Αναγνωστάκης, Η. 2017. «Από την προφορική ή κειμενική αφήγηση στη μνημειακή απεικόνιση: τρία βυζαντινά παραδείγματα του όψιμου Μεσαίωνα». Στο *Χαρτογραφώντας τη δημώδη λογοτεχνία (12ος–17ος αι.), Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, επιμ. Σ. Κακλαμάνης και Α. Καλοκαιρινός, 71–84. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Αναστασιάδου, Α. 2015. «Έρευνες και σωστικές ανασκαφές στο Λεφόκαστρο Πηλίου». Στο *ΑΕΘΣΕ 4, Βόλος, 15–18 Μαρτίου 2012*, επιμ. Α. Μαζαράκης Αινιάν, Τόμος Ι, 439–46. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Αναστασιάδου, Α. 2019. «Εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής στη βυζαντινή Λάρισα». Στο *39ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 30 Μαΐου – 1 Ιουνίου 2019*, 54–5. Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., επιμ. 2012. *2000–2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Ανδρούδης, Π. 2001. «Μαρτυρίες για το αλάτι από το Βυζάντιο: αλίπαστα είδη και γάρον». Στο *Το ελληνικό αλάτι, Η' Τριήμερο Εργασίας, Μυτιλήνη, 6–8 Νοεμβρίου 1998,* 96–115. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Αντωνακάτου, Ν., και Τ. Μαύρος. 1976. *Ἑλληνικὰ μοναστήρια.* Τόμος Α', *Πελοπόννησος*. Αθήνα.

Αντωνάρας, Α.Χ. 2010. «Γυάλινα και κεραμικά αγγεία 3ου–7ου αι. μ.Χ. από τη Θεσσαλονίκη. Δύο όψεις του ίδιου νομίσματος;». Στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Κουσουλάκου 2010, Τόμος Α', 309–19.

Απαλοδήμος, Ν. 1993. *Περιγραφικό λεξικό των πουλιών της Ελλάδος*. Αθήνα: Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας.

Αποστόλου, Ε., και C. Doyen, επιμ. 2017. *Το νόμισμα στην Πελοπόννησο*. Στο *Στ' Επιστημονική Συνάντηση, Άργος, 26–29 Μαΐου 2011*. Τόμος Β'. *BCH* Suppl. 57 και Οβολός 10. Αθήνα: École française d'Athènes.

Αρβανίτη, Σ.Ι. 2013. «Η εφυαλωμένη κεραμική από την πόλη των Θηβών· 13ος αιώνας έως και όψιμη οθωμανική περίοδος (1204–1829). Η μαρτυρία των ανασκαφικών ευρημάτων από την περιοχή της Καδμείας». Διδ. διατρ., 2 τόμοι, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Αρμένη, Π., Α. Κώτση, Ζ. Μπακοπάνου και Μ. Φλώρου. 2012. «Σωστική ανασκαφή σε εργαστηριακό χώρο βυζαντινών χρόνων στην περιφέρεια Κοκκινόρραχης Λακωνίας». Στο *ΑΕΠΕΛ 1, Τρίπολη, 7–11 Νοεμβρίου 2012*, Περιλήψεις, 8–9.

Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων 2004. *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος–15ος αιώνας, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Ειδικό Θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, 17–19 Μαΐου 2002*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Μ. 1989. «Ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης». Στο Μ. Χατζηδάκης, Ν. Δρανδάκης, Ν. Ζίας, Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου και Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Νάξος*, 66–79. Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.

Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Α. 1982. «Κεραμικά ευρήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής από την ανασκαφή 'Νοτίως της Ακροπόλεως', 1955–1960». *ΑΔ* 37, Τόμος Α', 127–38.

Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Α. 1984. «Βυζαντινή κεραμεική στήν Ἄρτα». *ΔΧΑΕ* 12: 453–72.

Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Α. 1988. «Βυζαντινά κεραμικά από τη Συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου Χίου». *ΑΑΑ* 21: 185–97.

Βαλαβάνης, Π. 1990. «Ένα αρχαίο εργαστήριο στην εποχή μας». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 36: 31–41.

Βαραλής, Ι., και Γ. Τσεκές. 2008. «Μεσοβυζαντινά γλυπτά από την Αργολίδα». Στο *La sculpture byzantine VIIe–XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes, 6–8 septembre 2000,* επιμ. C. Pennas και C. Vanderheyde, 359–73. *BCH* Suppl. 49. Athènes: École française d'Athènes.

Βαραλής, Ι.Δ. 2009. «Αμπελοκαλλιέργεια και οινοπαραγωγή στη βυζαντινή Αργολίδα». Στο *Οἶνον ἱστορῶ IX. Πολυστάφυλος Πελοπόννησος,* επιμ. Γ.Α. Πίκουλας, 133–51. Αθήνα: Ενωση Οινοπαραγωγών Αμπελώνα Πελοποννήσου.

Βαραλής, Ι.Δ., και Γ.Α. Πίκουλας, επιμ. 2009. *Μνήμη Τασούλας Οικονόμου (1998–2008)*. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα ΙΑΚΑ.

Βασιλάκη, Μ. 1995. *Ἀπὸ τοὺς εἰκονογραφικοὺς ὁδηγοὺς στὰ σχέδια ἐργασίας τῶν μεταβυζαντινῶν ζωγράφων. Τὸ τεχνολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας.* Υλικό, Φυσικό και Πνευματικό Περιβάλλον

στον Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό Κόσμο 8. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν.

Βασιλειάδου, Σ. 2019. «Εργαστήρια [...] *εις την γειτονίαν της Υπεραγίας Θεοτόκου* (9ος–12ος αι.): από τις ανασκαφές του Σταθμού Αγίας Σοφίας ΜΕΤΡΟ Θεσσαλονίκης». Στο *Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο «Βυζαντινή Μακεδονία», Θεσσαλονίκη, 14–15 Μαΐου 2016*, 591–604. Μακεδονική Βιβλιοθήκη 111. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

Βασιλείου, Α. 2009. «Παλιγουριό ή Παλιό Λιγουριό. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου». *ΑΔ* 64, Τόμος Β1, 301–3.

Βασιλείου, Α. 2014. «Μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική από την πόλη του Άργους (10ος – α' τέτ. 13ου αι.)». Διδ. διατρ., 2 τόμοι, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Βάση, Ο. 2010. «Ο δεύτερος κτήτορας της Παναγίας Κρήνας στη Χίο: παρατηρήσεις με αφορμή μια ανασκαφική έρευνα». Στο Γκιολές κ.ά. 2010, 87–106.

Βελένης, Γ., και Σ. Ζαχαριάδης. 2011. «Ανασκαφικά σύνολα φωτιστικών μέσων της ύστερης αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη περιοχή της». Στο Μότσιανος και Μπίντση 2011, 183–210.

Βελιώτη-Γεωργοπούλου, Μ. 2013. «Η πόλη και ο βασιλιάς. Εορτές και τελετές για τον Όθωνα στο Ναύπλιο». Στο *150 Χρόνια Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862, Ναύπλιο, 12–14 Οκτωβρίου 2012*, επιμ. Τ.Ε. Σκλαβενίτης και Μ. Βελιώτη-Γεωργοπούλου, 469–85. Ναυπλιακά Ανάλεκτα VIII. Ναύπλιο: Δήμος Ναυπλιέων & Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας».

Βερτσέτης, Α., και Σ. Πετράκη-Βερτσέτη. 2006. «Ἐτυμολογία τῶν τοπωνυμίων Ἄργος, Ναύπλιον». Στο *Πρακτικὰ Γ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν, Ναύπλιο, 18–20 Φεβρουαρίου 2005,* 25–32. Πελοποννησιακά, Παράρτημα 26. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.

Βικάτου, Ο., Α. Χαμηλάκη και Ε. Κατσούλη. 2015. *Το Κάστρο της Ναυπάκτου: αποκατάσταση και στερέωση τμημάτων και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου*. Μεσολόγγι: Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας.

Βλαχοπούλου, Φ.Θ. 2002. *Λέων Σγουρός. Ο βίος και η πολιτεία του βυζαντινού άρχοντα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου στις αρχές του 13ου αιώνα.* Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.

Βογιατζόγλου, Μ. 1985. *Βασικά στοιχεία κεραμικής*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.

Βόγκλη, Μ. 2016. «Κεραμική από την ανασκαφή του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Κόρθι». Στο *Η βυζαντινή Άνδρος (4ος–12ος αιώνας). Νεότερα από την αρχαιολογική έρευνα και τις αποκαταστάσεις των μνημείων, Αθήνα, 20 Μαρτίου 2015*, επιμ. Γ. Πάλλης, 95–115. Ανδριακά Χρονικά 43. Άνδρος: Καΐρειος Βιβλιοθήκη.

Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη 1985. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη* (κατάλογος έκθεσης). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο.

Γερολυμάτου, Μ. 2018. «Μικρά αντικείμενα, μεγάλες προσδοκίες. Η διαμόρφωση των επιθυμιών των 'μέσων' κατά τον 11ο–12ο αιώνα». Στο Γιαγκάκη και Πανοπούλου 2018, 283–305.

Γερούση, Ε. 1992–1993. «Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων από την περιοχή του 'Επισκοπείου' της Σάμου». *ΑΔ* 47–48, Τόμος Α', 251–68.

Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Μ. 1973. «Χαλκίς. Λεωφόρος Ἐλ. Βενιζέλου 53 (οἰκόπεδον Ξύδη)». *ΑΔ* 28, Τόμος Β1, 314.

Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Μ. 1973–1974. «Χαλκίς. Πλατεῖα Ἁγίας Βαρβάρας (οἰκόπεδον ΙΚΑ)». *ΑΔ* 29, Τόμος Β2, 499–507.

Γιαγκάκη, Α.Γ. 2006. «Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης». *ΔΧΑΕ* 27: 435–44.

Γιαγκάκη, Α.Γ. 2008. «Η κεραμική από το βυζαντινό κτήριο στο Πυργί της Ελεύθερνας». Στο Καλπαξής κ.ά. 2008, 189–307.

Γιαγκάκη, Α.Γ. 2009. «Εισηγμένοι τύποι κεραμικής στην Κρήτη και εγχώριες απομιμήσεις τους. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στην κεραμική του 4ου–8ου και 12ου–13ου αι. μ.Χ.». Στο *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης, Στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, επιμ. Ο. Γκράτζιου και Χ. Λούκος, 203–20. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Γιαγκάκη, Α.Γ. 2012. *Εφυαλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (11ος–17ος αι.)*. Ερευνητική Βιβλιοθήκη 7. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών.

Γιαγκάκη, Α., και Ο. Γκράτζιου, επιμ. 2012. *Εκπαιδευτική Συλλογή Μεσαιωνικής και Νεότερης Κεραμικής. Κατάλογος*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Γιαγκάκη, Α.Γ. 2018. «*Τὰ δὲ σκεύη πάντα μὴ ὁμοειδῶς ἀλλήλοις διεσχηματίσθω, ἀλλὰ τὸ μὲν πίθος, τὸ δὲ ἀμφορεῦς, ἕτερον δὲ πινάκιον…:* κεραμικά και οι χρήσεις τους». Στο Γιαγκάκη και Πανοπούλου 2018, 111–71.

Γιαγκάκη, Α.Γ., και Α. Πανοπούλου, επιμ. 2018. *Το Βυζάντιο χωρίς λάμψη. Τα ταπεινά αντικείμενα και η χρήση τους στον καθημερινό βίο των Βυζαντινών*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών.

Γιαλούρη, Α. 2009. «Αγροικία – βιοτεχνική εγκατάσταση στη θέση 'Άγ. Δημήτριος' Καινούργιου Ν. Φθιώτιδας». Στο *ΑΕΘΣΕ 2, Βόλος, 16–19 Μαρτίου 2006,* επιμ. Α. Μαζαράκης Αινιάν, Τόμος ΙΙ, 1247–64. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Υπουργείο Πολιτισμού.

Γιαννόπουλος, Π.Α. 1998. «Η περιστασιακή επισκοπή Ναυπλίου κατά τον Θ' και Ι' αιώνα». *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 3: 20–42.

Γιαννόπουλος, Π.Α. 1999–2000. «Ἱστορικές πληροφορίες τοῦ Θεοδώρου Νικαίας γιά τήν Ἀργολίδα». *Βυζαντινός Δόμος* 10–11: 149–62.

Γιαννόπουλος, Π. 2017. «Το μεσοβυζαντινό Άργος: ιστορικά δεδομένα και νομισματική κυκλοφορία». Στο Αποστόλου και Doyen 2017, 169–79.

Γιαννοπούλου, Μ., και Σ. Δεμέστιχα. 1998. *Τσκαλαριά. Τα εργαστήρια αγγειοπλαστικής της περιοχής Μανταμάδου Λέσβου.* Αθήνα: Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής.

Γκιολές, Ν., Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Β. Κέπετζη, Χ. Κωνσταντινίδη, Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μ. Παναγιωτίδη και Π. Πετρίδης, επιμ. 2010. *Ανταπόδοση. Μελέτες βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*. Αθήνα: Βιβλιοτεχνία Ο.Ε.

Γουργιώτης, Γ.Κ. 1983. «Ὁ βυζαντινός Τύρναβος». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 8: 64–8.

Γουργιώτης, Γ. 1991. «Θεσσαλικά χερνιβόξεστα και σαλτσερά των τελευταίων βυζαντινών αιώνων». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 38: 81–3.

Γουργιώτης, Γ.Κ. 1995. «Τα θεσσαλικά μεσοβυζαντινά κεραμουργεία». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 54: 47–50.

Γρατσία, Ε. 1999. «Διακόσμηση της στάμνας: τεχνικές – θεματολόγιο». Στο *Με αφορμή μια στάμνα* (κατάλογος έκθεσης), 62–71. Αθήνα: Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής.

Δαδάκη, Σ. 2006. «Σέρρες. Οικόπεδο Κ. Μπουντουρίδη». *ΑΔ* 61, Τόμος Β2, 1047–48.

Δουκατά-Δεμερτζή, Σ. 1994. «Η βυζαντινή Μαρώνεια από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής στην Παληόχωρα». *ΑΕΜΘ* 8: 359–70.

Δουκατά-Δεμερτζή, Σ. 2008. *Παληόχωρα Μαρώνειας. Η ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και του μεσοβυζαντινού οικισμού,* Καβάλα: 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Δωροβίνης, Β.Κ. 2009. *Ο Ιωάννης Κ. Κοφινιώτης και η «Ιστορία του Άργους» [Βιογραφικά – γύρω από την έκδοση – συλλογή άρθρων του]. Αργείοι λόγιοι και ιστορική μνήμη*. Άργος: Εκ Προοιμίου.

Εξορκίζοντας το κακό 2006. *Εξορκίζοντας το κακό. Πίστη και δεισιδαιμονίες στο Βυζάντιο*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Ευαγγελάτου, Μ., Ε. Παπασταύρου και Τ.-Π. Σκώττη, επιμ. 2001. *Το Βυζάντιο ως οικουμένη* (κατάλογος έκθεσης). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Ευγενίδου, Δ. 1982α. «Ἡ κεραμεική τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ τῆς Θεσσαλονίκης». *Ανθρωπολογικά* 3: 23–39.

Ευγενίδου, Δ. 1982β. «Τά κεραμεικά ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 3: 61–4.

Ζαχαριάδης, Σ. 2013. «'Χοῦς… εἰς χοῦν…'. Χωμάτινα ευρήματα από το βυζαντινό νεκροταφείο των Αναργύρων Φλώρινας: πρώτες παρατηρήσεις». *ΑΕΜΘ* 27: 61–70.

Ζεγκίνης, Ι.Ε. 1968. *Τὸ Ἄργος διὰ μέσου τῶν αἰώνων.* 2η έκδ. Πύργος.

Ζήκος, Ν. 2007. «Μικρό Πιστό». Στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος 2007, 86–97.

Ζυμή, Ε., Α.-Β. Καραπαναγιώτου και Μ. Ξανθοπούλου, επιμ. 2018. *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (ΑΕΠΕΛ 1), Τρίπολη, 7–11 Νοεμβρίου 2012*. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Ιγνατιάδου, Δ. 2012. «Κεραμική, μεταλλουργία και υαλουργία». Στο *Θέματα της ελληνιστικής κεραμικής στην αρχαία Μακεδονία*, επιμ. Σ. Δρούγου και Ι. Τουράτσογλου, 214–46. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου, Ε. 1981. «Παραστάσεις πολεμιστών και κυνηγών στα βυζαντινά αγγεία», *ΑΔ* 36, Τόμος Α', 127–38.

Ιωαννίδου, Α. 1973. «Ἀνασκαφικαὶ ἐργασίαι. Θῆβαι». *ΑΔ* 28, Τόμος Β1, 274–77.

Καββαδία, Α., επιμ. 2008. *Αρχαιολογικό Μουσείο, Πύργος Λυκούργου Λογοθέτη*. Αθήνα: 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Κακούρης, Ι., Α. Μπακούρου, Α. Παρίση και Π. Καλαμαρά, επιμ. 2005. *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη*. Δίκτυο Μουσείων Μάνης 2. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Καλαμαρά, Π., επιμ. 2004. *Μονεμβασία. Αντικείμενα – Περιβάλλον – Ιστορία, Η Αρχαιολογική Συλλογή*. 2η έκδ. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων. 1η έκδ. 2001.

Καλοκαιρινός, Α., Κ. Μιτσοτάκη και Λ. Τζεδάκη-Αποστολάκη, επιμ. 2013. *Ιστορικό Μουσείο Κρήτης*. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Καλοπίση-Βέρτη, Σ., επιμ. 2003. *Διδακτική Συλλογή Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Κεραμικής, Μουσείο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης.

Καλπαξής, Θ., Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Α.Γ. Γιαγκάκη, Μ. Ξανθοπούλου, Λ. Μανταλάρα και Δ. Μυλωνά. 2008. *Ελεύθερνα: Τομέας ΙΙ, 3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα.* Ρέθυμνο: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης.

Καμπάνης, Π., και Α.Δ. Τσιλιπάκου, επιμ. 2014. *Εκ Θεσσαλονίκης Φως. Ex Thessalonica Lux* (κατάλογος έκθεσης). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Κανονίδης, Ι. 2003. «Μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική με λευκό πηλό από ανασκαφές οικοπέδων στη Θεσσαλονίκη». Στο Μπακιρτζής 2003β, 71–6.

Κάντα-Κίτσου, Α., και Β. Λάμπρου. 2008. *Ντόλιανη Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός οδηγός.* Αθήνα: ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Κάππας, Μ. 2018. «Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα και Άγιος Νικόλαος Αίπειας. Ανασκαφική διερεύνηση και εργασίες αποκατάστασης σε δύο βυζαντινά μνημεία της Μεσσηνίας». Στο Ζυμή κ.ά. 2018, 709–25.

Κιουσοπούλου, Τ., επιμ. 2014. *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος–15ος αιώνας). Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. 2η έκδ. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης. 1η έκδ. 2012.

Κοιλάκου, Χ. 1993. «Θήβα». *ΑΔ* 48, Τόμος Β1, 77–83.

Κοιλάκου, Χ. 1995. «Θήβα. Οδός Τειρεσίου 12 και Γ. Διαμάντη (Ο.Τ. 404, οικόπεδο Σ. Βενιζέλου)». *ΑΔ* 50, Τόμος Β1, 80–1.

Κοιλάκου, Χ. 1996. «Θήβα». *ΑΔ* 51, Τόμος Β1, 76–85.

Κοιλάκου, Χ. 2005. «Θήβα». *ΑΔ* 60, Τόμος Β1, 430–34.

Κοιλάκου, Χ. 2012. «Κεραμική με λευκό πηλό από ανασκαφές στη Θήβα». *ΔΧΑΕ* 33: 305–12.

Κόκκου-Βυριδή, Κ. 1980. «Συλλογὴ ἀγγείων τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν». *ΑΕ* (Παράρτημα): 33–61.

Κόλια, Ε. 2000. «Κλειστό σύνολο ελληνιστικής κεραμικής από το οικόπεδο Ι. Κολιγλιάτη στο Άργος». Στο *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική. Χρονολογικά προβλήματα – κλειστά σύνολα – εργαστήρια.* Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Κόλλιας, Η. 1990. *Πάτμος*. Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.

Κολοκοτσάς, Κ. 1998. «Η ανάπτυξη του Άργους μετά την Ανεξαρτησία και τα προβλήματά της σε σχέση με το αρχαιολογικό υπόστρωμα». Στο Pariente και Touchais 1998, 439–51.

Κολτσίδα-Μακρή, Ι. 2003. «Η παράσταση του αετού στα μολυβδόβουλλα και η προέλευσή της». *ΔΧΑΕ* 24: 411–16.

Κομματάς, Δ. 2003. «Εφυαλωμένη κεραμική από πόλεις και κάστρα της Ηπείρου (Epirus Vetus, Epirus Nova). Εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις». Στο Μπακιρτζής 2003β, 241–44.

Κόντη, Β. 1983. «Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδας». *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 5: 169–202.

Κόντη, Β. 1994. «Ἀργολικὰ σημειώματα». *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 9, Μέρος Α', 249–68.

Κόντη, Β. 2000. «Η βυζαντινή Πελοπόννησος». Στο *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος–15ος αι.)*, 35–58. Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις «Επιστήμης Κοινωνία». Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Κόντη, Β. 2002. «Το Ναύπλιο και οι σχέσεις του με την επισκοπή Άργους κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο». *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 15: 131–48.

Κορρέ-Ζωγράφου, Κ. 1995. *Τά κεραμεικά τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.

Κουκουλές, Φ. 1948–1955. Ανατύπωση. *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*. 6 τόμοι. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. Αρχική έκδοση, Αθήνα: Institut français d'Athènes.

Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ε. 2008. *Ναός του Σωτήρος Χριστού, Θεσσαλονίκη*. Αθήνα: Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων & Εκδόσεις Καπόν.

Κούσουλα, Α. 1998. «Ανασκαφή βυζαντινού νεκροταφείου στην κοινότητα Μεσημερίου νομού Θεσσαλονίκης». *ΑΕΜΘ* 12: 253–58.

Κουτσουφλάκης, Γ. 2012. «Ακρωτήριο Βρυσάκι Θορικού. Ναυάγιο μέσης βυζαντινής περιόδου». *ΑΔ* 67, Τόμος Β2, 849–52.

Κουτσουφλάκης, Γ.Β. 2013. «Ναυσιπλοΐα και εμπορευματική διακίνηση στο νότιο Ευβοϊκό από τον 6ο αιώνα π.Χ. έως τον 14ο αιώνα μ.Χ.». Διδ. διατρ., 2 τόμοι, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κοφινιώτης, Ι.Κ. 2008. Ανατύπωση. *Ἱστορία τοῦ Ἄργους ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρις ἡμῶν*. Άργος: Εκ Προοιμίου. Αρχική έκδοση, Αθήνα: «Ο Παλαμήδης», 1892.

Κριτζάς, Χ.Β. 1971. «Τὸ βυζαντινὸν ναυάγιον Πελαγοννήσου – Αλοννήσου». *ΑΑΑ* 4: 176–82.

Κριτζάς, Χ.Β. 1973. «Ἄργος. Ὁδὸς Θεάτρου 49 (οἰκόπεδον Γ. Ποντίκη)». *ΑΔ* 28, Τόμος Β1, 123–25.

Κυριακόπουλος, Κ.Θ. 1976. *Ἁγίου Πέτρου ἐπισκόπου Ἄργους, Βίος καὶ Λόγοι.* Αθήνα: Ιερά Μητρόπολη Αργολίδας.

Κωστή, Ι.Θ. 2014. «Βυζαντινό λουτρό. Όψεις της καθημερινής ζωής στη βυζαντινή Ναύπακτο». Στο *Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα,* επιμ. Ι.Π. Χουλιαράς, 91–100. Ναύπακτος: 22η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Λαΐου, Α.Ε. 2006. «Μεταξὺ παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης: εἶχαν οἰκονομία οἱ βυζαντινὲς πόλεις;». *ΠΑΑ* 81: 85–126.

Λαΐου, Α.Ε. 2010α. «Οἱ ἀνταλλαγὲς καὶ τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰώνα». Στο Λαΐου 2010β, Τόμος Β', 471–559.

Λαΐου, Α.Ε., επιμ. 2010β. Ανατύπωση. *Οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα*. 3 τόμοι. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αρχική έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006.

Λαμπροπούλου, Α., Η. Αναγνωστάκης, Β. Κόντη και Α. Πανοπούλου. 2004. «Μνήμη και λήθη της λατρείας των αγίων της Πελοποννήσου (9ος–15ος αιώνας)». Στο *Οι ήρωες της ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι νέοι άγιοι, 8ος–16ος αιώνας*, επιμ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, 265–94. Διεθνή Συμπόσια 15. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

Λάμπρου, Β. και Γ. Πάλλης. 2019. «Μεσοβυζαντινό πινάκιο πολύχρωμης τεχνικής από τη Ντόλιανη Θεσπρωτίας». Στο *Θεσπρωτία Ι, Α' Διεθνές Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο για τη Θεσπρωτία, Ηγουμενίτσα, 8–11 Δεκεμβρίου 2016*, επιμ. Ι.Π. Χουλιαράς και Γ.Θ. Πλιάκου, Τόμος 2, 477–85. Ιωάννινα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας.

Λαμπρυνίδης, Μ.Γ. 2001. *Ἡ Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*. 4η έκδ. Ναύπλιο: Προοδευτικός Σύλλογος Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης». 1η έκδ. 1898.

Λαμψίδης, Ο. 1982. *Ὁ ἐκ Πόντου ὅσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε*. Αρχείον Πόντου, Παράρτημα 13. Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών.

Λεοντσίνη, Μ. 2011. «Οικόσιτα, ωδικά και εξωτικά πτηνά. Αισθητική πρόσληψη και χρηστικές όψεις (7ος–11ος αι.)». Στο Αναγνωστάκης κ.ά. 2011, 285–317.

Λιάτα, Ε.Δ. 2003. *Αργεία γη, από το τεριτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17ου, αρχές 19ου αι.).* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 82. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών.

Μακρή, Ε., Κ. Τσάκος και Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου. 1987–1988. «Το Ριζόκαστρο. Σωζόμενα υπολείμματα: νέες παρατηρήσεις και επαναχρονολόγηση». *ΔΧΑΕ* 14: 329–66.

Μάλλιαρης, Α. 2010. «Το Άργος και το διαμέρισμά του στην όψιμη βενετική περίοδο. Η θέση της πόλης στη βενετική επικράτεια, πληθυσμιακά και γαιοκτητικά φαινόμενα». Στο Μαλτέζου και Πανοπούλου 2010, 157–68.

Μαλτέζου, Χ., και Α. Πανοπούλου, επιμ. 2010. *Βενετία – Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και στην περιοχή του, Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008*. Συνέδρια 14. Αθήνα και Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

Μαμαλούκος, Σ.Β. 1984. «Ἕνας ἄγνωστος βυζαντινός ναός στήν Ἀργολίδα. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Παλιοῦ Λιγουριοῦ». *ΔΧΑΕ* 12: 409–40.

Μάντης, Α. 2013. «Η μέριμνα για τις αρχαιότητες του Άργους κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα». Στο Mulliez 2013, 17–30.

Μανωλέσσου, Ε.Γ. 2011. «Μεσαιωνική γλυπτική της Θήβας και συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της πόλης». Διδ. διατρ., 2 τόμοι, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μαρκή, Ε. 1982. «Συμπληρωματικὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ Φρούριο Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης». *Μακεδονικά* 22: 133–53.

Μαρκή, Ε. 1994. «Ἀνασκαφή ἐργαστηρίου κεραμεικῆς καί χύτευσης σιδήρου στήν ἀρχαία Πύδνα». Στο *Ἀντίφωνον. Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη,* επιμ. Β. Κατσαρός, 121–31. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά.

Μαρκή, Ε. 2004. «Χωροθέτηση παραγωγικών και εργαστηριακών δραστηριοτήτων στο επισκοπικό συγκρότημα των Λουλουδιών Πιερίας». Στο Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων 2004, 27–45.

Μαρκή, Ε., Ε. Αγγέλκου και Μ. Χειμωνοπούλου. 2007. «Η κεραμική ενός μεσοβυζαντινού λιμανιού της Μακεδονίας. Η περίπτωση του Κίτρους». *ΔΧΑΕ* 28: 271–82.

Μαρκή, Ε., και Α. Χατζηιωαννίδης. 2008. «Θεσσαλονίκη, ανασκαφή οικοπέδου οδού Φράγκων 28». *ΑΕΜΘ* 22: 273–80.

Μαστροκώστας, Ε. 1964. «Ἀνασκαφὴ τοῦ τείχους Δυμαίων». *ΠΑΕ*: 60–7.

Μεγαλομμάτη, Ν. 2011. «Εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή του 'Διογένειου Γυμνασίου' στην Πλάκα: συμβολή στη μελέτη της μεσαιωνικής και νεότερης κεραμικής της Αθήνας». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μιχαηλίδου, Μ. 2014. «Βυζαντινή και μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική στη Ρόδο από τα τέλη του 10ου αι. έως το 1522. Η μαρτυρία των ανασκαφικών ευρημάτων της πόλης». Διδ. διατρ., 3 τόμοι, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μότσιανος, Ι. 2003. «Τροχήλατα λυχνάρια στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού». *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 10: 58–79.

Μότσιανος, Ι. 2011. «Ο τεχνητός φωτισμός κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο». Στο Μότσιανος και Μπίντση 2011, 90–125.

Μότσιανος, Ι.Κ., και Ε. Μπίντση, επιμ. 2011. *Μια ιστορία από φως στο φως* (κατάλογος έκθεσης). Θεσσαλονίκη: Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας – Θράκης.

Μουτζάλη, Α. 1978. «Άργος». *ΑΔ* 33, Τόμος Β1, 105–7.

Μπακιρτζής, Χ. 1991. «Πεπραγμένα ανασκαφής 1985–1990». Στο *Σύναξη Μαρώνειας*, 57–128. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

Μπακιρτζής, Χ. 2003α. *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 39. 2η έκδ. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων. 1η έκδ. 1989.

Μπακιρτζής, Χ., επιμ. 2003β. *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11–16 Οκτωβρίου 1999*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Μπακιρτζής, Χ. 2003γ. «Η βυζαντινή κεραμική ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση: παρελθόν, παρόν και μέλλον». Στο Μπακιρτζής 2003β, 29–34.

Μπακούρου, Α. 1983. «Άργος. Πάροδος οδού Δαναού (οικόπεδο Θ. Παπαθανασίου)». *ΑΔ* 38, Τόμος Β1, 98–9.

Μπακούρου, Α. 1991. «Άργος. Οδός Ιακώβου Μάνου (Ο.Τ. 135Α), οικόπεδο Φωτ. Μακρυγιάννη». *ΑΔ* 46, Τόμος Β1, 129–30.

Μπακούρου, Α., Δ. Χαραλάμπους και Ε. Πάντου. 1995. «Άργος. Οδός Χατζή, πάρ. Ιακ. Μάνου (οικόπεδο Σ. Καρδαρά)». *ΑΔ* 50, Τόμος Β1, 169–70.

Μπακούρου, Α., Δ. Χαραλάμπους και Ε. Πάντου. 1996α. «Άργος. Οικόπεδο Γκαλέτση». *ΑΔ* 51, Τόμος Β1, 180.

Μπακούρου, Α., Δ. Χαραλάμπους και Ε. Πάντου. 1996β. «Άργος. Οικόπεδο Σπ. Κοντογιάννη». *ΑΔ* 51, Τόμος Β1, 180–81.

Μπακούρου, Α., Π. Καλαμαρά και Ε. Κατσάρα. 1999. «Συνέδρια». *ΑΔ* 54, Τόμος Β1, 225–26.

Μπακούρου, Α., και Ε. Κατσάρα. 1999. «Ερευνητικό πρόγραμμα ανάλυσης του πηλού κεραμικών των βυζαντινών χρόνων: 'Βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική από το Άργος: πρόγραμμα ανάλυσης'». *ΑΔ* 54, Τόμος Β1, 224–25.

Μπακούρου, Α., και Γ. Τσεκές. 1999. «Άργος». *ΑΔ* 54, Τόμος Β1, 223–24.

Μπακούρου, Α., και Γ. Τσεκές. 2000. «Άργος». *ΑΔ* 55, Τόμος Β1, 261–63.

Μπακούρου, Α. και Γ. Τσεκές. 2001–2004. «Άργος. Οδός Καλλέργη (Ο.Τ. 159, οικόπεδο Α. Ρούσσου)». *ΑΔ* 56–59, Τόμος Β4, 381–82.

Μπαλλιάν, Α. 2001. «Βυζάντιο και Ισλάμ. Σχέσεις και συγκλίσεις». Στο Ευαγγελάτου κ.ά. 2001, 230–38.

Μπαλλιάν, Α., επιμ. 2006. *Μουσείο Μπενάκη. Οδηγός του Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Μπανάκα-Δημάκη, Α., Α. Παναγιωτοπούλου και Α. Οικονόμου-Laniado. 1998. «Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο: σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων». Στο Pariente και Touchais 1998, 327–36.

Μπανάκα-Δημάκη, Α. 2005. «Ελληνιστική κεραμική από το Άργος». Στο *Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο*, 126–55. Αθήνα: Στ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Μπανάκα-Δημάκη, Α. 2013. «Τα εργαστήρια του Άργους στην ελληνιστική περίοδο». Στο Mulliez 2013, 157–74.

Μπαρακάρη-Γλένη, Κ. 2009. «Ψηφιδωτό δάπεδο ελληνιστικών χρόνων στο Άργος (ανασκαφή οικ. Καρδαρά, 1989)». Στο Βαραλής και Πίκουλας 2009, 93–5.

Μπονόβας, Ν., και Α. Τζιτζιμπάση, επιμ. 2011. *Βυζάντιο & Άραβες* (κατάλογος έκθεσης). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Μπούζα, Ν. 2010. «Παρατηρήσεις στο ναό του Αγίου Πέτρου στην Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης». Στο Γκιολές κ.ά. 2010, 247–66.

Μπούρας, Χ., και Λ. Μπούρα. 2002. *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αἰώνα*. Βυζαντινά Μνημεία. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.

Μπούρας, Χ. 2010. «Ἀπόψεις τῶν βυζαντινῶν πόλεων ἀπὸ τὸν 8ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα». Στο Λαΐου 2010β, Τόμος Β', 193–230.

Μπούρας, Χ. 2013. «Τά τοπικά καί τά χρονικά ὅρια τοῦ ψευδοκουφικοῦ διακόσμου». *ΔΧΑΕ* 34: 25–32.

Μπούρας, Χ. 2014. «Μεσοβυζαντινές καί ὑστεροβυζαντινές πόλεις ἀπό τήν σκοπιά τῆς πολεοδομίας καί τῆς ἀρχιτεκτονικῆς». Στο Κιουσοπούλου 2014, 1–14.

Μπούρμπου, Χ. 2010. «Η ανασκαφή του νεκροταφείου στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής (Αλικιανός)». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28–30 Νοεμβρίου 2008*, επιμ. Μ. Ανδριανάκης και Ι. Τζαχίλη, Τόμος V, 754–66. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Μυλοποταμιτάκη, Α.Κ., και Ε.Γ. Συγγελάκη. 2013. «Το νεκροταφείο του ναού των Αγίων Νικολάου & Χαραλάμπου στο Κάτω Μιλιαρίσι Μονοφατσίου Ηρακλείου». *Κρητικά Χρονικά* 33: 45–66.

Ναλπάντης, Δ. 2002. «Κοιμητήρια, ταφές και ταφικά έθιμα». Στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 532–37.

Νικολακόπουλος, Γ.Α. 1985. «Η ελληνική μεσαιωνική κεραμεική». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 17: 41–7.

Ντάφη, Ε.Χ., και Σ.Σ. Σκαρτσή. 2015. «Βυζαντινή κεραμική από τις ανασκαφές στις εγκαταστάσεις του Ατμοηλεκτρικού Σταθμού (ΑΗΣ) της ΔΕΗ Αλιβερίου στην Εύβοια (4ος–18ος αιώνας)». Στο *ΑΕΘΣΕ 4, Βόλος, 15–18 Μαρτίου 2012,* επιμ. Α. Μαζαράκης Αινιάν, Τόμος ΙΙ, 709–18. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ. 2000. 2η Ανατύπωση. *Σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα. Γενικὴ ἐπισκόπηση.* Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας 8. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν. Αρχική έκδοση, Αθήνα, 1993.

Ξυγγόπουλος, Α. 1930. «Πήλινον βυζαντινὸν θυμιατήριον». *ΑΕ*: 127–40.

Ξυγγόπουλος, Α. 1938. «Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐν τῇ βυζαντινῇ ἁγγειογραφίᾳ» *ΕΕΒΣ* 14: 267–76.

Ξυγγόπουλος, Α. 1950. «Πρόσωπα τοῦ Ἱπποδρόμου ἐπὶ βυζαντινῶν ἀγγείων». *ΕΕΒΣ* 20: 3–16.

Ξυγγόπουλος, Α. 1953–1954. «Βυζαντινοὶ καὶ ἰσλαμικοὶ κένταυροι». *ΑΕ*, Τόμος Α', 104–14.

Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004. *Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου,* Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο & Εκδόσεις Άγρα.

Οικονόμου, Τ. 1987. «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική τον 12ο αιώνα στην Αργολίδα». *Ελλέβορος* 3–4: 153–59.

Οικονόμου, Α. 1988. «Κεραμεική του 12ου αιώνα από το Άργος». Στο *8ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 13–15 Μαΐου 1988*, 75. Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία.

Οικονόμου, Α.Δ. 1989. «Συμβολὴ στὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς Ἄνω Ἐπιδαύρου στοὺς μέσους χρόνους». Στο *Πρακτικὰ τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν, Ἄργος, 30 Μαΐου–1 Ἰουνίου 1986,* 303–12. Πελοποννησιακά, Παράρτημα 14. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.

Οικονόμου-Laniado, Α. 1995. «Το Άργος στους βυζαντινούς χρόνους». Στο *15ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 12–14 Μαΐου 1995,* 53. Αθήνα: Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία.

Οικονόμου-Laniado, Α. 2006. «Βυζαντινή κεραμική από το Άργος (12ος–13ος αιώνας)». Στο *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα, 9–12 Ιουνίου 1996,* 345–48. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Οικονόμου-Laniado, Α. 2009. «Το Άργος κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο». Στο Βαραλής και Πίκουλας 2009, 205–14.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1948. «Βυζαντινὰ ἀγγεία τοῦ Μουσείου Ρόδου». *ΑΒΜΕ* 6: 222–25.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1964. «Ἔκθεσις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Βιβλιοθήκης Ἁδριανοῦ καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς». *ΑΕ* (Παράρτημα): 6–59.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1969. «Συμπληρωματικὴ ἔρευνα εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος». *ΑΒΜΕ* 11: 148–76.

Παζαράς, Θ., και Α. Τσανανά. 1990. «Ανασκαφικές έρευνες στη Βεριά Ν. Συλλάτων (1990)». *ΑΕΜΘ* 4: 353–70.

Παζαράς, Θ.Ν. 2009. *Ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Επανομής Θεσσαλονίκης. Το νεκροταφείο στο Λιμόρι και η παλαιοχριστιανική βασιλική στο Μπγιαδούδι.* Βυζαντινά Μνημεία 16. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών.

Παϊσίδου, Μ.Π. 1995α. «Βέροια. Οικόπεδο Γ. Βέρρου (Ο.Τ. 159)». *ΑΔ* 50, Τόμος Β2, 607–8.

Παϊσίδου, Μ. 1995β. «Λείψανα βιοτεχνικού χώρου στη Βέροια». *ΑΕΜΘ* 9: 71–8.

Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου 2004. *Η Ρόδος από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522). Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου.* Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Πάλλας, Δ. 1948–1949. «Σαλαμινιακά». *ΑΕ*: 112–34.

Πάλλας, Δ. 1960. «Ἀνασκαφὴ εἰς Ἄργος». *ΑΔ* 16, Τόμος Β', 95–100.

Πάλλας, Δ.Ι . 1968. «Ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος Μεθώνης». *ΑΕ*: 119–76.

Πάλλας, Δ. 1969. «Ἔρευναι ἐν Μεθώνῃ». *ΠΑΕ*: 78–97.

Πάλλας, Δ. 1972. «Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου». *ΠΑΕ*: 205–50.

Παπαβασιλείου, Ε.Κ. 2013. «Το λουτρό στην οδό Μενεκλέους στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: νεότερα δεδομένα για τη χρονολόγησή του». Στο *Ὄλβιος Ἀνερ. Μελέτες στη μνήμη του Γρηγόρη Κωνσταντινόπουλου,* επιμ. Α. Γιαννικουρή, 203–15. Ρόδος IV. Αθήνα: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών.

Παπαδάκης, Ν. 1975. «Τὸ μεσαιωνικὸ τεῖχος τῆς Χαλκίδας». *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 20: 277–317.

Παπαδόπουλος, Σ. 1999. *Παραδοσιακά αγγειοπλαστεία της Θάσου.* Αθήνα: Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής.

Παπαδοπούλου, Β.Ν. 1998–1999. «Βυζαντινή κεραμική από τη Ναύπακτο». *Ναυπακτιακά* 10: 273–90.

Παπαευθυμίου, Β. 2012. «Τὸ Ἀσκληπιεῖο τῶν Ἀθηνῶν στοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας». *ΑΕ* 151: 75–116.

Παπαμαστοράκης, Τ. 1998. «Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών». *ΔΧΑΕ* 20: 213–30.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. 1986. «Γεράκια καὶ γερακάρηδες σὲ κυπριακὰ μεσαιωνικὰ ἐφυαλωμένα ἀγγεῖα». Στο *Πρακτικὰ τοῦ Δευτέρου Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία, 20–25 Ἀπριλίου*

1982, Τόμος Β', 567–75. Λευκωσία: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. 1996. *Μεσαιωνικὴ ἐφυαλωμένη κεραμικὴ τῆς Κύπρου. Τὰ ἐργαστήρια Πάφου καὶ Λαπήθου*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. 1997. «Ἡ ἐφυαλωμένη κεραμικὴ στὴ βυζαντινὴ μεσαιωνικὴ Κύπρο (12ος–15ος αἰώνας)». Στο *Βυζαντινὴ μεσαιωνικὴ Κύπρος. Βασίλισσα στὴν Ἀνατολὴ & Ρήγαινα στὴ Δύση*, επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Μ. Ιακώβου, 129–57. Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., επιμ. 1999. *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχαράκτων* (κατάλογος έκθεσης). Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., Φ.Ν. Μαυρικίου και Χ. Μπακιρτζής. 1999. *Βυζαντινή κεραμική στό Μουσεῖο Μπενάκη* (κατάλογος έκθεσης). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. 2000. «Η τεχνική της χάραξης στα βυζαντινά επιτραπέζια κεραμικά». *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 7: 78–82.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., επιμ. 2002. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο* (κατάλογος έκθεσης). Αθήνα: Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων & Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. 2003. «Εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής στο βυζαντινό κόσμο». Στο Μπακιρτζής 2003β, 45–66.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. 2005. «Βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη. Σχήμα – μορφή, χρήση και διακόσμηση». Στο *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείαι, Πρακτικά ημερίδας «Περί της διατροφής στο Βυζάντιο», Θεσσαλονίκη, 4 Νοεμβρίου 2001*, 117–32. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. 2006. «Από χώμα, νερό και φωτιά. Η τέχνη της κεραμικής στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού». Στο *Ημερολόγιο 2006*: 13–27. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού & Σωματείο Φίλων Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., και Ν. Ζήκος, επιμ. 2007. *Εφυαλωμένη κεραμική υστεροβυζαντινών χρόνων από τη Θράκη. Απόπειρα ανάγνωσης ανασκαφικών ευρημάτων*. Θεσσαλονίκη: 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων & Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. 2010. «Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας (3ος–7ος αι. μ.Χ.). Σκέψεις για την ονοματολογία και ορολογία της στα ελληνικά». Στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Κουσουλάκου 2010, Τόμος Β', 829–31.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., και Ν. Κουσουλάκου, επιμ. 2010. *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος–7ος αι. μ.Χ.), Θεσσαλονίκη, 12–16 Νοεμβρίου 2006.* 2 τόμοι. Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών 8. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.

Πέννα, Β. 1996. «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: η νομισματική μαρτυρία (8ος–12ος αι. μ.Χ.)». Στο *Μνήμη Martin Jessop Price*, επιμ. Α.Π. Τζαμαλής, 195–288. Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5. Αθήνα: Ελληνική Νομισματική Εταιρεία.

Πέννα, Β. 2017. «Κοινωνία και οικονομία στην Πελοπόννησο κατά τους βυζαντινούς χρόνους (5ος–12ος αιώνας)». Στο Αποστόλου και Doyen 2017, 17–62.

Πέννας, Χ. 2001–2004. «Αίγινα. Κολώνα». *ΑΔ* 56–59, Τόμος Β6, 206.

Πέννας, Χ., επιμ. 2002. *Σπουδή για τη βυζαντινή Σίφνο (4ος–12ος αι.)*. Αθήνα: 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Πέννας, Χ. 2004. *Η βυζαντινή Αίγινα.* Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Πέτκος, Α. 1997. «Σισάνι. Μεσοβυζαντινός ναός». *ΑΔ* 52, Τόμος Β2, 812–14.

Πετρίδης, Π. 2009. «Η Τασούλα Οικονόμου και η συμβολή της στη μελέτη της βυζαντινής κεραμεικής της Αργολίδας». Στο Βαραλής και Πίκουλας 2009, 119–28.

Πετρίδης, Π. 2013. *Πρωτοβυζαντινή κεραμική του ελλαδικού χώρου.* Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Πετρίδης, Π. 2018. «*Οἰκιῶν καὶ κεραμίων συναγωγή*: Τα σπίτια και ο κεραμικός εξοπλισμός τους στην πρωτοβυζαντινή Ελλάδα». Στο Γιαγκάκη και Πανοπούλου 2018, 19–44.

Πέτσας, Φ. 1966. «Θεσσαλονίκη. Ἀνακτορικὸν σύμπλεγμα Γαλερίου». *ΑΔ* 21, Τόμος Β2, 331–34.

Πιτερός, Χ. 1991. «Άργος. Πάροδος Καποδιστρίου (Ο.Τ. 24, οικόπεδο αφών Ξακουστή)». *ΑΔ* 46, Τόμος Β1, 102.

Πιτερός, Χ.Ι. 1994α. «Το Άργος και ο Χάραδρος (Ξεριάς)». *Ελλέβορος* 11: 150–58.

Πιτερός, Χ. 1994β. «Πάροδος Δαναού (Ο.Τ. 24, οικόπεδο Ελένης και Αθαν. Ξιξή)». *ΑΔ* 49, Τόμος Β1, 144–45.

Πιτερός, Χ. 1997. «Άργος. Πάροδος Ιακώβου Μάνου (Ο.Τ. 24, οικόπεδο Ε. και Α. Ξιξή)». *ΑΔ* 52, Τόμος Β1, 130–32.

Πιτερός, Χ.Ι. 1998. «Συμβολή στην αργειακή τοπογραφία. Χώρος, οχυρώσεις, τοπογραφία και προβλήματα». Στο Pariente και Touchais 1998, 179–210.

Πιτερός, Χ. 2000. «Άργος. Οδός Αιγαίου Πελάγους, πάροδος Καποδιστρίου (Ο.Τ. 24, οικόπεδο αφών Γ. Ξακουστή – Γ. Ξάμπλα)». *ΑΔ* 55, Τόμος Β1, 182–83.

Πιτερός, Χ. 2001–2004. «Άργος. Οδός Καλλέργη (Ο.Τ. 159, οικόπεδο Α. Ρούσσου)». *ΑΔ* 56–59, Τόμος Β4, 59–60.

Πιτερός, Χ.Ι. 2003. «Η μυκηναϊκή ακρόπολη της Λάρισας του Άργους». Στο *Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο «Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου», Λαμία, 26–30 Σεπτεμβρίου 1999,* επιμ. Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα και Μ. Παπακωνσταντίνου, 369–96. Αθήνα: ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Πιτερός, Χ.Ι. 2013. «Η ακρόπολη της Λάρισας και τα τείχη της πόλης του Άργους». Στο Mulliez 2013, 335–52.

Πιτσάκης, Κ.Γ. 1998. «Πόλεις καὶ περιβάλλον στὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα. Ἡ συλλογὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου στὴν *Ἐξάβιβλο* τοῦ Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου». Στο Τρωιάνος και Πιτσάκης 1998, 63–162.

Πλωρίτης, Μ. 1990. *Μίμος και μίμοι.* Σκέψη, Χρόνος και Δημιουργοί. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2001. «Βυζαντινή κεραμική από τον ελληνικό νησιωτικό χώρο και από την Πελοπόννησο (7ος–9ος αι.): μια πρώτη προσέγγιση». Στο *Οι Σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος–9ος αι.)*, επιμ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, 231–66. Διεθνή Συμπόσια 9. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.

Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2003. «Μεσοβυζαντινή κεραμική από την Κρήτη: 9ος–12ος αιώνας». Στο Μπακιρτζής 2003β, 211–26.

Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2004. «Η εφυαλωμένη κεραμική. Νέα στοιχεία για την εμφάνιση της εφυάλωσης στο Βυζάντιο». Στο *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα. Τομέας Ι*, επιμ. Π.Γ. Θέμελης, Τόμος Α', 207–26. Αθήνα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης.

Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2008α. «Βυζαντινή κεραμική από την Ελεύθερνα: η στέρνα της Αγίας Άννας». Στο Καλπαξής κ.ά. 2008, 25–187.

Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2008β. «Στιγμές από την ιστορία του Ηρακλείου. Από την πρωτοβυζαντινή εποχή έως την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (7ος–19ος αι.)». Στο *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, επιμ. Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, 151–201. Ηράκλειο: Εκδόσεις «Νέα Κρήτη».

Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2011. «Τεκμήρια υλικού πολιτισμού στη βυζαντινή Κρήτη: από τον 7ο έως το τέλος του 12ου αιώνα». Στο *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1–8 Οκτωβρίου 2006*, επιμ. Ε.Γ. Καψωμένος, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και Μ. Ανδριανάκης, Τόμος Α', 381–447. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».

Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2013. «Ἡ βυζαντινὴ καὶ ἡ πρώιμη ἐνετικὴ περίοδος». Στο *Κύθηρα. Τὸ μινωικὸ Ἱερὸ Κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό*. Τόμος 3, *Τὰ εὑρήματα*, επιμ. Γ. Σακελλαράκης, 25–266. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 282. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Ράπτης, Κ.Θ. 2011. «Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο (4ος–15ος αι. μ.Χ.)». *ΔΧΑΕ* 32: 173–96.

Σαββίδης, Α.Γ.Κ. 1994. «Τα προβλήματα σχετικά με το βυζαντινό Ναύπλιο». *Βυζαντιακά* 14: 357–74.

Σαραγά, Ν. 2004. «Εργαστήρια κεραμικής βυζαντινών χρόνων στο οικόπεδο Μακρυγιάννη». Στο Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων 2004, 257–78.

Σαράντη, Ε.Γ. 2011. «Τα βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη: πολύτιμα, πήλινα και ξύλινα. Ιστορικές ερμηνείες». Στο *Φιλοτιμία. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα*, επιμ. Θ. Κορρές, Π. Κατσώνη, Ι. Λεοντιάδης και Α. Γκουτζιουκώστας, 525–42. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.

Σινάκος, Α.Κ. 2011. «Το κυνήγι κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (7ος–12ος αι.)». Στο Αναγνωστάκης κ.ά. 2011, 71–86.

Σκαρτσή, Σ.Σ., και Γ. Βαξεβάνης. 2017. «Η Χαλκίδα κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους και την εποχή της λατινοκρατίας: η μαρτυρία της κεραμικής (9ος–15ος αι.)». Στο *An Island between Two Worlds: The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times, Eretria, 12–14 July 2013,* επιμ. Ž. Tankosić, F.

Mavridis και M. Kosma, 593–612. Papers and Monographs 6. Athens: Norwegian Institute at Athens.

Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ. 1999. *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Σοφιανοπούλου, Α., Β. Λαμπρόπουλος και Ν. Καντηράνης. 2004. «Μελέτη τεχνολογίας εφυαλωμένης κεραμικής σε αντικείμενα από ανασκαφή της Θεσσαλονίκης». *Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας* 36: 1120–28.

Σταρίδα, Λ. 2003. «Μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική από το Ηράκλειο». Στο Μπακιρτζής 2003β, 713–24.

Στρατή, Α., και Κ. Τσουρής. 1991–1992. «Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Ι. Δραγούμη 21 στις Σέρρες». *Μακεδονικά* 28: 325–54.

Συλλογή Τσολοζίδη 2001. *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη.* Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Σωτηρίου, Γ.Α. 1933. «Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεία τῆς Ἑλλάδος». *ΔΧΑΕ* περ. Γ', 2: 57–93.

Σωτηρίου, Γ.Α., και Μ.Γ. Σωτηρίου. 1952. *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*. 2 τόμοι. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 34. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Τζαβέλλα, Ε. 2018. «Βυζαντινή κεραμική από την Αρχαία Κόρινθο και οι μαρτυρίες της για την οικιστική μορφή της πόλης». Στο Ζυμή κ.ά. 2018, 811–23.

Τριβυζαδάκη, Α.Α. 2008. «Τα εφυαλωμένα αγγεία των Φιλίππων. Η συνέχεια μιας παλαιάς τεχνικής». *Μακεδονικά* 37: 21–45.

Τρωιάνος, Σ.Ν. 1998. «Ὑπῆρχε προστασία τοῦ περιβάλλοντος στὸ Βυζάντιο;». Στο Τρωιάνος και Πιτσάκης 1998, 11–61.

Τρωιάνος, Σ.Ν., και Κ.Γ. Πιτσάκης. 1998. *Φυσικὸ καὶ δομημένο περιβάλλον στὶς βυζαντινὲς νομικὲς πηγές*. Υλικό, Φυσικό και Πνευματικό Περιβάλλον στον Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό Κόσμο 12. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν.

Τσάκα, Α.Θ. 2006. «Ἔνζωδες παραστάσεις τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Συμβολικὴ καὶ διακοσμητικὴ λειτουργία». Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Τσανανά, Α., Δ. Μπιτζικόπουλος και Π. Ευγενικός. 2010. «Σωστικές ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική το 2010». *ΑΕΜΘ* 24: 411–20.

Τσεκές, Γ. 2001. «Κάστρο Λάρισα». Στο *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, Πειραματική ενέργεια Archi-Med,* επιμ. Α. Τρυποσκούφη και Α. Τσιτούρη, 104–6. Αθήνα: Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.

Τσεκές, Γ.Π. 2009. «Νέα στοιχεία για το ναό Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Πλατανίτι Αργολίδας». Στο Βαραλής και Πίκουλας 2009, 157–71.

Τσεκές, Γ. 2012. «Παλαιοχριστιανικό λουτρό από το Άργος». Στο *ΑΕΠΕΛ 1, Τρίπολη, 7–11 Νοεμβρίου 2012,* Περιλήψεις, 75.

Τσιτουρίδου, Α. 1985. *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων.* Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

Φαράκλας, Ν. 1968. «Θῆβαι». *ΑΔ* 23, Τόμος Β1, 207–24.

Φιλαδελφεύς, Α. 1924. «Βυζαντινὰ ἀγγεῖα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Παλαιᾶς Κορίνθου». *ΔΧΑΕ* περ. Β', 1: 22–47.

Φίλιππα-Touchais, Α. 2009. «Ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (πρώην τζαμί) στο Άργος: συμβολή στη μελέτη του μνημείου». Στο Βαραλής και Πίκουλας 2009, 177–204.

Φιλοθέου, Γ., και Μ. Μιχαηλίδου. 1986. «Βυζαντινά πινάκια από το φορτίο ναυαγισμένου πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο». *ΑΔ* 41, Τόμος Α', 271–330.

Χαβιαρλής, Ι.Π. 2004. *Η Παναγία η Κατακεκρυμμένη του Άργους*. 2η έκδ. βελτιωμένη. Άργος. 1η έκδ. 1998.

Χαριτωνίδης, Σ.Ι. 1979. «Ἀνασκαφὴ παρὰ τὸν Ἅγιον Δημήτριον τὸν Λουμπαρδιάρην ἐν Ἀθήναις». *ΑΕ*: 161–87.

Χαριτωνίδου, Α. 1982. «Μορφές μεταβυζαντινῆς κεραμεικῆς: ἀθηναϊκά ἐργαστήρια». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 4: 60–4.

Χατζηιωαννίδης, Α., Χ.Π. Τσαμίσης και Δ. Δεληδημητρίου. 2010. «Θεσσαλονίκη: σωστική ανασκαφή οικοπέδου στη συμβολή της πλατείας Δημοκρατίας με την οδό Μοσκώφ». *ΑΕΜΘ* 24: 273–85.

Χατζηστέρης, Α.Β. 2004. «Η προέλευση του ονόματος Άργος». *Αργειακή Γη* 2: 23–36.

Χλέπα, Ε.-Α. 2002. «Αναβάθμιση των αρχαίων μνημείων και συνόλων της πόλης του Άργους. Μέτρα προστασίας, ανάδειξη και ένταξη στον πολεοδομικό ιστό». Ειδική αρχιτεκτονική μελέτη. Άργος.

Χρόνη, Μ. 2012. *Ἡ πανίδα στὴν διατροφὴ καὶ στὴν ἰατρικὴ στὸ Βυζάντιο.* Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.

Χρυσοστόμου, Π. 1995. «Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα κατά το 1995». *ΑΕΜΘ* 9: 117–36.

Χώρας, Γ.Α. 1975. *Ἡ «Ἁγία Μονή» Ἀρείας ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ ἱστορίᾳ Ναυπλίου καὶ Ἄργους.* Αθήνα.

Ψαροπούλου, Μ. 1986. *Τελευταίοι τσουκαλάδες του ανατολικού Αιγαίου.* Ναύπλιο: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.

Ψαροπούλου, Μ. 2005. *Η χρηστική κεραμική του χθες στη Νάξο.* Ρέθυμνο: Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμεικής.

Aanavi, D. 1968. «Devotional Writing: 'Pseudoinscriptions' in Islamic Art». *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 26: 353–58.

Abadie-Reynal, C. 2005. «Trade Relations in the Aegean Sea: The Ceramic Evidence from Argos between the 1st century BC and the 2nd century AD». Στο *Trade Relations in the Eastern Mediterranean from the Late Hellenistic Period to Late Antiquity: The Ceramic Evidence, Acts from a PhD-Seminar for Young Scholars, Sandbjerg Manorhouse, 12–15 February 1998*, επιμ. M. Berg Briese και L.E. Vaag, 37–49. Halicarnassian Studies III. University Press of Southern Denmark.

Abadie-Reynal, C. 2007. *La céramique romaine d'Argos (fin du IIe siècle avant J.-C. – fin du IVe siècle après J.-C.).* Études Péloponnésiennes XIII. Athènes: École française d'Athènes.

Adamsheck, B. 1979. *Kenchreai: Eastern Port of Corinth*. Τόμος IV, *The Pottery.* Leiden: Brill.

Akrabova Jandova, I. 1968. «La ceramica dipinta a smalto e l'arte di Preslav». *CorsiRav* 15: 21–30.

Albani, J., και E. Chalkia, επιμ. 2013. *Heaven & Earth: Cities and Countryside in Byzantine Greece*. Athens: Hellenic Ministry of Culture and Sports & The Benaki Museum.

Alchermes, J.D., H.C. Evans και T.K. Thomas, επιμ. 2009. *ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΕΟΡΤΙΚΑ: Studies in Honor of Thomas F. Mathews*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Amouric, H., F. Richez και L. Vallauri. 1999. *Vingt mille pots sous les mers.* Aix-en-Provence: Musée d'Istres & Édisud.

Anderson, J.C. 2001. «Introduction to the Ornamental Tiles». Στο Gerstel και Lauffenburger 2001, 89–117.

Andrews, K. 2006. Αναθεωρημένη έκδοση. *Castles of the Morea.* Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens. Αρχική έκδοση, Princeton, NJ, 1953.

Androudis, P. 2000. «À propos des motifs d'allure orientale du sarcophage d'A. Maliassenè». *Βυζαντιακά* 20: 265–81.

Antonaras, A.C. 2016. *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence*, επιμ. A. Bosselmann-Ruickbie και L. Ruickbie. Byzanz zwischen Orient und Okzident 2. Mainz: Leibniz-WissenschaftsCampus & Römisch-Germanisches Zentralmuseum.

Aparaschivei, D., και G. Bilavschi. 2016. «Rezultatele preliminare ale cercetărilor arheologice de la Isaccea–*Noviodunum* (jud. Tulcea): sector Curtină 1 (2009–2013)». *Arheologia Moldovei* 39: 249–70.

Ardizzone, F., R. Di Liberto και E. Pezzini. 1998. «Il complesso monumentale in contrada 'Case Romane' a Marettimo (Trapani). La fase medievale: note preliminari». Στο *Scavi medievali in Italia 1994–1995, Atti della prima conferenza italiana di archeologia medievale, Cassino, 14–16 dicembre 1995,* επιμ. S. Patitucci Uggeri, 387–424. Roma – Freiburg – Wien: Università degli Studi di Cassino & Herder.

Armstrong, P. 1989α. «Lakonian Amphorae». Στο Déroche και Spieser 1989, 185–88.

Armstrong, P. 1989β. «Some Byzantine and Later Settlements in Eastern Phokis». *BSA* 84: 1–47.

Armstrong, P. 1991. «A Group of Byzantine Bowls from Skopelos». *OJA* 10: 335–47.

Armstrong, P. 1992. «Zeuxippus Derivative Bowls from Sparta». Στο *Φιλολάκων: Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, επιμ. J. Motyka Sanders, 1–9. London: The British School at Athens.

Armstrong, P. 1993. «Byzantine Thebes: Excavations on the Kadmeia, 1980». *BSA* 88: 295–335.

Armstrong, P., και N. Günsenin. 1995. «Glazed Pottery Production at Ganos». *Anatolia Antiqua* 3: 179–201.

Armstrong, P. 1996α. «The Byzantine and Later Pottery». Στο *Kalapodi. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis,* επιμ. R.C.S. Felsch, Τόμος I, 333–63. Mainz: Deutsches Archäologisches Institut & Philipp von Zabern.

Armstrong, P. 1996β. «The Byzantine and Ottoman Pottery». Στο *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey,* Τόμος II, *Archaeological Data*, επιμ. W. Cavanagh, J. Crouwel, R.W.V. Catling και G. Shipley, 125–40. *BSA* Suppl. 27. London: British School at Athens.

Armstrong, P. 1997. «Byzantine Glazed Ceramic Tableware in the Collection of the Detroit Institute of Arts». *Bulletin of the Detroit Institute of Arts* 71: 4–15.

Armstrong, P., και H. Hatcher. 1997. «Byzantine and Allied Pottery, Phase 2: Past Work on Materials Analysis and Future Prospects». Στο Maguire 1997, 1–8.

Armstrong, P., H. Hatcher και M. Tite. 1997. «Changes in Byzantine Glazing Technology from the Ninth to Thirteenth Centuries». Στο Démians d'Archimbaud 1997, 225–29.

Armstrong, P. 2001. «From Constantinople to Lakedaimon: Impressed White Wares». Στο Herrin κ.ά. 2001, 57–67.

Armstrong, P., και N.V. Sekunda. 2006. «A Byzantine Soldier from the Crusading Era». *Quaestiones Medii Aevi Novae* 11: 10–21.

Armstrong, P. 2008. «Ceramics». Στο *The Oxford Handbook of Byzantine Studies,* επιμ. R. Cormack, J.F. Haldon και E. Jeffreys, 429–43. Oxford: Oxford University Press.

Armstrong, P. 2009. «Merchants of Venice at Sparta in the 12th century». Στο *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern, Sparta, 17–20 March 2005,* επιμ. W.G. Cavanagh, C. Gallou και M. Georgiadis, 313–21. *BSA* Studies 16. London: British School at Athens.

Armstrong, P. 2012. «The Survey Pottery: Hellenistic and Later». Στο *The Balboura Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia*. Τόμος 2, *The Balboura Survey: detailed Studies and Catalogues*, επιμ. J.J. Coulton, 31–82. British Institute at Ankara Monograph 43. Ankara: British Institute of Archaeology at Ankara.

Arnon, Y.D. 2008. *Caesarea Maritima, the Late Periods (700–1291 CE)*. *BAR* International Series 1771. Oxford: Archaeopress.

Arthur, P. 1997. «Un gruppo di ceramiche alto medievale da Hierapolis (Pamukkale, Denizli), Turchia occidentale». *Archaeologia Medievale* 24: 531–40.

Arthur, P. 2007α. «Byzantine and Turkish Glazed Ceramics in Southern Apulia, Italy». Στο Böhlendorf-Arslan κ.ά. 2007, 239–54.

Arthur, P. 2007β. «Pots and Boundaries: On Cultural and Economic Areas between Late Antiquity and the Early Middle Ages». Στο Bonifay και Tréglia 2007, Τόμος I, 15–27.

Arthur, P. 2012. «From Italy to the Aegean and Back: Notes on the Archaeology of Byzantine Maritime Trade». Στο Gelichi και Hodges 2012, 337–51.

Athanassopoulos, E.F. 2004. «Historical Archaeology of Medieval Mediterranean Landscapes». Στο *Mediterranean Archaeological Landscapes: Current Issues*, επιμ. E.F. Athanassopoulos και L.A. Wandsnider, 81–98. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

Athanassopoulos, E.F. 2008. «Medieval Archaeology in Greece: A Historical Overview». Στο *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-Medieval Greece: Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory,* επιμ. W.R. Caraher, L. Jones Hall και R. Scott Moore, 15–35. London: Routledge.

Athanassopoulos, E.F. 2010. «Landscape Archaeology and the Medieval Countryside: Settlement and Abandonment in the Nemea Region». *International Journal of Historical Archaeology* 14: 255–70.

Athanassopoulos, E.F. 2016. *Landscape Archaeology and the Medieval Countryside*. Nemea Valley Archaeological Project II. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

Athanassopoulos, E.F. 2017. «Medieval Glazed Pottery: Archaeological Evidence from Rural Greece». Στο Bocharov κ.ά. 2017, 71–90.

Athanassopoulos, E., και K. Shelton. 2018. «The Sanctuary of Zeus at Nemea, Greece: The Medieval Deposits (12th–13th centuries A.D.)». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 2, 241–47.

Athanasoulis, D. 2013. «Corinth». Στο Albani και Chalkia 2013, 192–209.

Avissar, M. 1996. «The Medieval Pottery». Στο A. Ben-Tor, M. Avissar και Y. Portugali, «Yoqne'am I: The Late Periods». *Qedem Reports* 3: 75–172.

Avissar, M., και E.J. Stern. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel*. IAA Reports 26. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.

Babić, B. 1971. «Trouvaille scellée de poterie de table byzantine à Skopsko Kalée». *Archaeologia Iugoslavica* 12: 45–53.

Bajalović–Hadži-Pešić, M. 1978. «Roads and Time of Imports of Byzantine Pottery with Spiral Motifs into the Balkans». *Archaeologia Iugoslavica* 19: 64–7.

Bajalović–Hadži-Pešić, M. 1981. *Keramika u srednjovekovnoj srbiji*. Monografije 8. Beograd: Musej Grada Beograda.

Bajalović–Hadži-Pešić, M. 2003. «Ornamentation of Medieval Serbian Tableware – Byzantine Heritage». Στο Μπακιρτζής 2003β, 181–90.

Baker, J. 2007. «Two Thirteenth-Century Hoards and Some Site Finds from Argos». *The Numismatic Chronicle* 167: 211–33.

Bakirtzis, C., και D. Papanikola-Bakirtzis 1981. «De la céramique byzantine en glaçure à Thessalonique». *Byzantinobulgarica* 7: 421–36.

Bakourou, A., E. Katsara και P. Kalamara. 2003. «Argos and Sparta: Pottery of the 12th and 13th Centuries». Στο Μπακιρτζής 2003β, 233–36.

Baldassarri, M., και G. Berti. 2009. «Nuovi dati sulle importazioni di ceramiche islamiche e bizantine a Pisa». Στο Zozaya κ.ά. 2009, Τόμος I, 63–79.

Baldoni, D. 2007. «*Agora*: edificio tripartito. Campagna di scavo 2006». *Bollettino dell'Associazione Iasos di Caria* 13: 14–8.

Ballian, A., και A. Drandaki. 2003. «A Middle Byzantine Silver Treasure». *Μουσείο Μπενάκη* 3: 47–80.

Ballian, A. 2013. «Exchanges between Byzantium and the Islamic World: Courtly Art and Material Culture». Στο Drandaki κ.ά. 2013, 292–96.

Baraschi, S., και O. Damian. 1993. «Considérations sur la céramique émaillée de Nufăru». *Dacia* 37: 237–77.

Barnea, I. 1967. «Ceramica de import». Στο G. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa και E. Comşa, *Dinogetia: Aşezarea feudal timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Τόμος I, 229–71. Biblioteca de arheologie 13. Bucureşti.

Barnea, I. 1981. *Christian Art in Romania.* Τόμος 2, *7th–13th Centuries.* Bucharest: Bible and Mission Institute of the Romanian Orthodox Church.

Barnéa, I. 1989. «La céramique byzantine de Dobroudja, Xe–XIIe siècles». Στο Déroche και Spieser 1989, 131–42.

Bass, G.F. 1982. «The Pottery». Στο G.F. Bass και F.H. van Doorninck, Jr, *Yassı Ada.* Τόμος I, *A Seventh-Century Byzantine Shipwreck,* 155–88. Texas: Texas A&M University Press.

Belke, K., F. Hild, J. Koder και P. Soustal, επιμ. 2000. *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes im Mittelalter*. Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 283, Verröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini 7. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Ben-Tor, A., και R. Rosenthal. 1978. «The First Season of Excavations at Tel Yoqne'am, 1977. Preliminary Report». *Israel Exploration Journal* 28: 57–82.

Benente, F., R. Lavagna, E.J. Stern, E. Stern και C. Varaldo. 2009–2010. «Ricerche archeologiche nel quartiere medievale genovese a San Giovanni d'Acri (Israele)». *Rivista di Studi Liguri* 75–76: 131–93.

Berti, G., και S. Gelichi. 1993. «La ceramica bizantina nelle architetture dell'Italia medievale». Στο Gelichi 1993, 125–99.

Biers, W. 1977. «The Horseman and the Angel». *Archaeology* 30: 333–37.

Bikić, V. 1998. «Glazed Pottery in the Central Balkans (11th–13th c.)». *Starinar* 49: 145–54.

Bilir, T. 2018. «An Assessment of a Group of Glazed White Ware Byzantine Ceramic achieved as Surface Finding in Iznik». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 1, 421–26.

Bintliff, J., και H. Stöger, επιμ. 2009. *Medieval and Post-Medieval Greece: The Corfu Papers*. *BAR* International Series 2023. Oxford: Archaeopress.

Blackman, M.J., και S. Redford. 2005. «Neutron Activation Analysis of Medieval Ceramics from Kinet, Turkey, especially Port Saint Symeon Ware». *Ancient Near Eastern Studies* 42: 83–186.

Blake, H. 1986. «The Medieval Incised Slipped Pottery of North-West Italy». Στο *La ceramica medievale nel mediterraneo occidentale, Siena, 8–12 ottobre 1984 – Faenza, 13 ottobre 1984,* 317–52. Firenze: All'Insegna del Giglio.

Blondé, F., A. Muller και D. Mulliez. 2003. «Thasos. La céramique d'usage quotidien dans une demeure paléochrétienne». Στο Μπακιρτζής 2003β, 773–76.

Boardman, J. 1989. «The Finds». Στο *Excavations in Chios, 1952–1955: Byzantine Emporio*, επιμ. M. Balance, J. Boardman, S. Corbett και S. Hood, 86–142. *BSA* Suppl. 20. Oxford: The British School of Archaeology at Athens & Thames and Hudson.

Boas, A.J. 1994. «The Import of Western Ceramics to the Latin Kingdom of Jerusalem». *Israel Exploration Journal* 44: 102–22.

Bocharov, S., V. François και A. Sitdikov, επιμ. 2017. *Glazed Pottery of the Mediterranean and the Black Sea Region, 10th–18th centuries*. Τόμος 2. Kazan – Kishinev: Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan.

Bodin, H., και R. Hedlund, επιμ. 2013. *Byzantine Gardens and Beyond.* Studia Byzantina Upsaliensia 13. Uppsala: Uppsala Universitet.

Böhlendorf, B. 1998. «Glazed Pottery from Trench TT». Στο C.S. Lightfoot κ.ά., «The Amorium Project: The 1996 Excavation Season». *DOP* 52: 332–35.

Böhlendorf-Arslan, B. 2004. *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei.* 3 τόμοι. Istanbul: Ege Yayınları.

Böhlendorf-Arslan, B., A.O. Uysal, και J. Witte-Orr, επιμ. 2007. *Çanak: Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts, Çanakkale, 1–3 June 2005.* BYZAS 7. Istanbul: Deutsches Archäologisches Institut – Abteilung Istanbul & Ege Yayınları.

Böhlendorf-Arslan, B. 2010. «Die mittelbyzantinische Keramik aus Amorium». Στο Daim και Drauschke 2010, Τόμος 2:1, 345–71.

Böhlendorf-Arslan, B. 2012α. «Byzantinische Glasurkeramik: 'Billige Imitate' oder 'Volkskunst'?». Στο *Φιλοπάτιον. Spaziergang im kaiserlichen Garten, Schriften über Byzanz und seinen Nachbarn, Festschrift für Arne Effenberger zum 70. Geburtstag*, επιμ. N. Asutay-Effenberger και F. Daim, 79–94. Monographien des RGZM 106. Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum.

Böhlendorf-Arslan, B. 2012β. «Pottery from the Destruction Contexts in the Enclosure». Στο *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure, Finds Reports and Technical Studies*, επιμ. C.S. Lightfoot και E.A. Ivison, 153–79. Amorium Monograph Series 3. Istanbul: The Amorium Excavations Project.

Böhlendorf-Arslan, B. 2013. *Spätantike, byzantinische und postbyzantinische Keramik.* Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz. Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst 3. Wiesbaden: Reichert.

Böhlendorf-Arslan, B. 2015. «Surveying the Troad: Byzantine Sites and their Pottery». Στο Vroom 2015, 47–89.

Böhlendorf-Arslan, B. 2016. «Ausgewählte Funde aus den Ausgrabungen am Kalekapı». Στο S. Westphalen, *Die Basilika am Kalekapı in Herakleia Perinthos. Bericht über die Ausgrabungen von 1992–2010 in Marmara Ereğlisi*, 145–219. Istanbuler Forschungen 55. Tübingen: Deutsches Archäologisches Institut – Abteilung Istanbul & Ernst Wasmuth.

Böhlendorf-Arslan, B. 2018. «Glazed Pottery Again: Towards a Re-Evaluation of Local and Imported Wares». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 1, 279–90.

Bollók, Á. 2010. «The Birds on the Braid Ornaments from Rakamaz: A View from the Mediterranean». Στο Daim και Drauschke 2010, Τόμος 3, 331–68.

Bommelaer, J.-F., και Y. Grandjean 1971. «Place de Kypséli». *BCH* 95: 736–45.

Bommelaer, J.-F., και Y. Grandjean 1972. «Recherches dans le quartier Sud d'Argos». *BCH* 96: 155–228.

Bon, A. 1951. *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204.* Bibliothèque byzantine, Études 1. Paris: Presses universitaires de France.

Bon, A. 1969. *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205–1430).* Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 213. Paris: De Boccard.

Bonifay, M., και J.-C. Tréglia, επιμ. 2007. *LRCW 2, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry.* 2 τόμοι. *BAR* International Series 1662. Oxford: Archaeopress.

Borisov, B.D. 1989. *Djadovo: Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition*, Τόμος 1, *Medieval Settlement and Necropolis (11th–12th Century),* επιμ. A. Fol, R. Katinčarov, J. Best, N. de Vries, K. Shoju και H. Suzuki. Tokyo: Tokai University Press.

Borisov, B. 2017. «Glazed Wares from the Medieval Settlement near Polski Gradets, Radnevo Region (Southern Bulgaria)». Στο Bocharov κ.ά. 2017, 287–315 (στη βουλγαρική).

Bouras, L. 1977. «Dragon Representations on Byzantine Phialae and their Conduits». *Gesta* 16: 65–8.

Bouras, C. 1987. «L'église de la Théotokos de la citadelle d'Argos». *BCH* 111: 455–69.

Bovon, A. 1966. *Lampes d'Argos*. Études Péloponnésiennes V. Paris: École française d'Athènes & Librairie Philosophique J. Vrin.

Bozhinova, E., και K. Stanev. 2018. «Medieval Structures and Artifacts from Plovdiv, 65 Tsar Boris III Obedinitel Blvd.». *Contributions to the Bulgarian Archaeology* 8: 165–82 (στη βουλγαρική).

Brock, J.K., και G. Mackworth Young 1949. «Excavations in Siphnos». *BSA* 44: 1–92.

Bröker, G. 1965. «Byzantinische Keramik in der frühchristlich-byzantinischen Sammlung». *Forschungen und Berichte* 7: 85–8.

Broneer, O. 1930. *Terracotta Lamps*. Corinth IV:II. Cambridge, Mass.: The American School of Classical Studies at Athens & Harvard University Press.

Broneer, O. 1938. «Excavations on the North Slope of the Acropolis, 1937». *Hesperia* 7: 161–263.

Brouscari, E. 1988. «Collection Paul Canellopoulos». *BCH* 112: 503–17.

Brubaker, L., και K. Linardou, επιμ. 2007. *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19): Food and Wine in Byzantium, Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies in Honour of Professor A.A.M. Bryer*. Publication 13. Aldershot: Society for the Promotion of Byzantine Studies & Ashgate Publishing.

Büyüme, U. 2018. «White Clay Ceramics of Parion Theater dating from Byzantine Period». Στο *Roman Theater of Parion: Excavations, Architecture and Finds from 2006–2015 Campaigns*, επιμ. C. Başaran και H.E. Ergürer, 153–63. Parion Studies I. Çanakkale: Republic of Turkey, Ministry of Culture and Tourism & İÇDAŞ A.Ş.

Byzance 1992. *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises* (κατάλογος έκθεσης). Paris: Réunion des musées nationaux.

Cacciaguerra, G. 2009. «La ceramica a vetrina pesante altomedievale in Sicilia: nuovi dati e prospettive di ricerca». *Archeologia Medievale* 36: 285–300.

Caiger-Smith, A. 1973. *Tin-Glaze Pottery in Europe and the Islamic World: The Tradition of 1,000 Years in Maiolica, Faience and Delftware.* London: Faber & Faber.

Çakmakçı, Z., και F. İnanan. 2009. «Ortaçağ Bizans Günlük Yaşamı ve Üretim Faaliyetleri Açısından Kuşadası Kadıkalesi Buluntularının ön Değerlendirilmesi». *Sanat Tarihi Dergisi* 18: 51–72.

Candiani, G., F. Cozza και M. Munarini. 1980. «Un bacino graffito bizantino a Padova». *Archeologia Veneta* 3: 159–62.

Čangova, J. 1972. «Nouvelles trouvailles de la céramique peinte de Preslav». *Bulletin de l'Institut d'Archéologie* 33: 285–89 (στη βουλγαρική).

Caraher, W.R., D. Nakassis και D.K. Pettegrew. 2006. «Siteless Survey and Intensive Data Collection in an Artifact-rich Environment: Case Studies from the Eastern Corinthia, Greece». *JMA* 19: 7–43.

Carannante, A., C. Giardino και U. Savarese. 2011. «In search of garum. The 'Colatura d'alici' from the Amalfitan Coast (Campania, Italy): An Heir of the Ancient Mediterranean Fish Sauces». Στο *Atti del 4o Convegno Nazionale di Etnoarcheologia, Roma, 17–19 maggio 2006,* επιμ. F. Lugli, A.A. Stoppiello και S. Biagetti, 69–79. *BAR* International Series 2235. Oxford: Archaeopress.

Cherry, J.F., J.L. Davis, E. Mantzourani και J.W. Hayes. 1991. «Introduction to the Archaeology of Post-Roman Keos». Στο *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement until Modern Times*, επιμ. J.F. Cherry, J.L. Davis και E. Mantzourani, 351–64. Monumenta Archaeologica 16. Los Angeles: UCLA, Institute of Archaeology.

Cincotti, C. 2007. «Ceramiche di epoca bizantina a Iasos di Caria (XII–XIII secolo)». *Bollettino dell'Associazione Iasos di Caria* 13: 28–34.

Cincotti, C. 2009. «Ceramica d'epoca bizantina a Iasos (II)». *Bollettino dell'Associazione Iasos di Caria* 15: 24–30.

Comşa, M. 1976. «La céramique de type byzantin de Bucov-Ploieşti». Στο *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6–12 septembre 1971,* επιμ. M. Berza και E. Stănescu, Τόμος 3, 295–97. Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Comşa, M. 1980. «Die Keramik vom byzantinischen Typus aus den Siedlungen von Bucov-Ploieşti». *Dacia* 24: 323–39.

Cook, R.M. 1994. *Ελληνική αγγειογραφία.* 3η έκδ. αναθεωρημένη. Μτφρ. Δ. Τσουκλίδου. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Cormack, R., και M. Vassilaki, επιμ. 2008. *Byzantium 330–1453* (κατάλογος έκθεσης). London: Royal Academy of Arts.

Corrado, M. 2003. «Appunti per una prima carta delle ceramiche invetriate bassomedievali nel medio Ionio calabrese». Στο *III Congresso Nazionale di Archeologia Medievale, Salerno, 2–5 ottobre 2003*, επιμ. R. Fiorillo και P. Peduto, 159–64. Firenze: All'Insegna del Giglio.

Courbin, P. 1966. *La céramique géométrique de l'Argolide*. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 208. Paris: De Boccard.

Crimi, C. 2013. «Rileggendo l'*Epitafio di Atanasio, vescovo di Metone,* di Pietro d'Argo (*BHG* 196)». Στο *La Sicilia del IX secolo tra Bizantini e Musulmani, Atti del IX Convegno di Studi, Caltanissetta, 12–13 maggio 2012,* επιμ. S. Modeo, M. Congiu και L. Santagati, 183–93. Caltanissetta e Roma: Salvatore Sciascia.

Crowson, A. 2007. *Venetian Butrint*. London – Tirana: Butrint Foundation.

Cutler, A. 1999. «The Parallel Universes of Arab and Byzantine Art (with Special Reference to the Fatimid Era)». Στο *L'Egypte fatimide, son art et son histoire*, επιμ. M. Barrucand, 635–48. Paris: Presse de l'Université de Paris-Sorbonne.

Cutler, A. 2001. «Tiles and Tribulations: A Community of Clay across Byzantium and its Adversaries». Στο Gerstel και Lauffenburger 2001, 159–69.

Cutler, A., και A. Papaconstantinou, επιμ. 2007. *The Material and the Ideal: Essays in Medieval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser.* The Medieval Mediterranean 70. Leiden and Boston: Brill.

Cvjetićanin, T. 2006. *Late Roman Glazed Pottery: Glazed Pottery from Moesia Prima, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea and Dardania.* Archaeological Monographies 19. Belgrade: National Museum of Belgrade.

Daim, F., και J. Drauschke, επιμ. 2010. *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter.* 3 τόμοι. Monographien des RGZM 84. Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum.

Daim, F., επιμ. 2012. *Das goldene Byzanz und der Orient* (κατάλογος έκθεσης)*.* Schallaburg: Schallaburg Kulturbetriebsges.m.b.H. & Römisch-Germanisches Zentralmuseum.

Daim, F., B. Fourlas, K. Horst και V. Tsamakda, επιμ. 2017. *Spätantike und Byzanz. Bestandskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe. Objekte aus Bein, Elfenbein, Glas, Keramik, Metall und Stein*. Byzanz zwischen Orient und Okzident 8.1. Mainz: Leibniz-WissenschaftsCampus & Römisch-Germanisches Zentralmuseum.

D'Amico, E. 2007. «Glazed White Ware in the Italian Peninsula: Proposals for a Study». Στο Böhlendorf-Arslan κ.ά. 2007, 215–38.

D'Angelo, F. 2012. «Sicilia XII secolo: importazioni dal Mediterraneo orientale, importazioni dal Mediterraneo occidentale, produzioni locali». Στο Gelichi 2012, 178–80.

Dalby, A. 2001. *Σειρήνια δεῖπνα. Ἱστορία τῆς διατροφῆς καὶ τῆς γαστρονομίας στὴν Ἑλλάδα*. Μτφρ. Ε. Πατρικίου. 2η έκδ. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. 1η έκδ. 2000.

Dalby, A. 2010. *Tastes of Byzantium: The Cuisine of a Legendary Empire.* 2η έκδ. London and New York: I.B. Tauris. 1η έκδ. 2003.

Dalton, O.M. 1911. *Byzantine Art and Archaeology.* Oxford: Clarendon Press.

Dark, K. 2001. *Byzantine Pottery.* Stroud: Tempus.

Dark, K.R. 2010. «Pottery Production and Use in Byzantine Constantinople». *ByzSl* 68: 115–28.

Dauterman Maguire, E., και H. Maguire. 1992. «Byzantine Pottery in the History of Art». Στο Papanikola-Bakirtzis κ.ά. 1992, 1–20.

Dauterman Maguire, E. 1997. «Ceramic Arts of Everyday Life». Στο Evans και Wixom 1997, 254–57.

Dauterman Maguire, E., και H. Maguire. 2007. *Other Icons: Art and Power in Byzantine Secular Culture.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Dauterman Maguire, E., και H. Maguire. 2013. «The Pleasures of Life». Στο Drandaki κ.ά. 2013, 202–10.

Daux, D. 1961. «Argos». *BCH* 85: 899–903.

Davidson, G.R. 1952. *The Minor Objects.* Corinth XII. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

Dawkins, R.M., και J.P. Droop. 1910–1911. «Byzantine Pottery from Sparta». *BSA* 17: 23–8.

Deichmann, F.W. 1938. «Byzantinische Keramik aus Konstantinopel». *BerlMus* 59: 62–6.

Démians d'Archimbaud, G., επιμ. 1997. *La céramique médiévale en Méditerranée, Actes du VIe Congrès de l'AIECM2, Aix-en-Provence, 13–18 novembre 1995*. Aix-en-Provence: Narration.

Dennis, G.T. 2009. «Some Notes on Hunting in Byzantium». Στο Alchermes κ.ά. 2009, 131–34.

Déroche, V. και J.-M. Spieser, επιμ. 1989. *Recherches sur la céramique byzantine, Actes du colloque organisé par l'École française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II, Athènes, 8–10 avril 1987. BCH* Suppl. XVIII. Athènes: École française d'Athènes.

De Waele, J.F. 1930. «The Roman Market North of the Temple at Corinth». *AJA* 34: 432–54.

Diamanti, C., και A. Vassiliou, επιμ. 2019. *Ἐν Σοφίᾳ μαθητεύσαντες: Essays in Byzantine Material Culture and Society in Honour of Sophia Kalopissi-Verti*. Oxford: Archaeopress.

Dikigoropoulos, A.I. και A.H.S. Megaw. 1940–1948. «Early Glazed Pottery from Polis». *RDAC*: 77–93.

Dimopoulos, J. 2007. «Byzantine Graffito Wares excavated in Sparta (12th–13th centuries)». Στο Böhlendorf-Arslan κ.ά. 2007, 335–47.

Di Vita, A. 1988–1989. «Glazed White Ware I–II di Saraçhane: Nuove evidenze da Gortina». *ASAtene* 66–67: 351–55.

Doğan, S. 2010. «Alanya'da Kızılcaşehir Kalesi ve On İkinci Yüzyılda Akdeniz». Στο Ödekan κ.ά. 2010, 370–79.

Doğer, L. 2005. «Kuşadası, Kadıkalesi (Anaia) Kazısı 2003 Yılı Bizans Dönemi Seramik Buluntuları». *Sanat Tarihi Dergisi* 14: 105–33.

Doğer, L. 2007. «Byzantine Ceramics: Excavations at Smyrna Agora (1997–98 and 2002–03)». Στο Böhlendorf-Arslan κ.ά. 2007, 97–121.

Doğer, L. 2010. «On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Sırlı Seramik Sanatında Form ve Üslup Değişimlerine Ait Bazı Gözlemler». Στο Ödekan κ.ά. 2010, 511–20.

Doğer, L. 2012. *İzmir Arkeoloji Müzesi Örnekleriyle. Kazıma Dekorlu Ege-Bizans Seramikleri.* 2η έκδ. Edebiyat Fakültesi Yayın 105. İzmir: Ege Üniversitesi. 1η έκδ. 2000.

Doğer, L. 2015. «Late Byzantine and Ottoman Pottery from Nif–Olympus». Στο *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, επιμ. E. Laflı και S. Patacı, 57–69. *BAR* International Series 2750. Oxford: Archeopress.

Doğer, L., και H. Özdaş. 2016. «Adrasan: Ceramic Finds from a Byzantine Shipwreck». Στο *Trade in Byzantium, Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, 24–27 June 2013*, επιμ. P. Magdalino και N. Necipoğlu, 445–63. Istanbul: ANAMED – Koç University Press.

Doğer, L., και M.E. Armağan. 2017. «Byzantine Glazed Pottery Finds from Aigai (Aiolis) Excavations». Στο Bocharov κ.ά. 2017, 107–33.

Drandaki, A., D. Papanikola-Bakirtzi και A. Tourta, επιμ. 2013. *Heaven & Earth: Art of Byzantium from Greek Collections* (κατάλογος έκθεσης). Athens: Hellenic Ministry of Culture and Sports & The Benaki Museum.

Du Plat Taylor, J., και A.H.S. Megaw. 1937–1939. «Cypriot Medieval Glazed Pottery: Notes for a Preliminary Classification». *RDAC*: 1–13.

Džurova, A. 2002. *Byzantinische Miniaturen. Schätze der Buchmalerei vom 4. bis zum 19. Jahrhundert*. Regensburg: Schnell & Steiner.

Ebersolt, J. 2014. Ανατύπωση. *Catalogue des poteries byzantines et anatoliennes du Musée de Constantinople*.

Istanbul: Archaeology & Art Publications. Αρχική έκδοση, Constantinople: Musées Impériaux Ottomans, 1910.

Elbern, V.H. 1972. «Mittelbyzantinische Sgraffito-Keramik: Neuerwerbungen für die frühchristlich-byzantinische Sammlung». *BerlMus* 22, Τόμος 2, 41–51.

Eniosova, N., και T. Puškina. 2013. «Finds of Byzantine Origin from the Early Urban Centre Gnezdovo in the Light of the Contacts between Rus' and Constantinople (10th – early 11th centuries AD)». Στο *From Goths to Varangians: Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea*, επιμ. L. Bjerg, J.H. Lind και S.M. Sindbæck, 213–55. Black Sea Studies 15. Aarhus: The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies & Aarhus University Press.

Evans, H.C., και W.D. Wixom, επιμ. 1997. *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261* (κατάλογος έκθεσης). New York: The Metropolitan Museum of Art.

Felten, F. 1975. «Die christliche Siedlung». Στο *Alt-Ägina,* Τόμος I:2, επιμ. H. Walter, 55–80. Mainz am Rhein: Bayerische Akademie der Wissenschaften Ägina–Kommission & Philipp von Zabern.

Ferri, M., C. Moine και L. Sabbionesi, επιμ. 2016. *In & Around: Ceramiche e comunità, Secondo convegno tematico dell'AIECM3, Faenza, 17–19 aprile 2015*. Serie dell'Insegnamento di Archeologia Medievale, Dipartimento di Studi Umanistici – Università Ca' Foscari di Venezia. Firenze: All'Insegna del Giglio.

Fındık, E.F. 2015. «Medieval Glazed Ceramics from Myra and New Results». Στο Gonçalves και Gómez-Martínez 2015, 831–39.

Fontana, M.V. 2005. «A Note on the Relationship between Some Ghaznavid and Byzantine Graffita Wares». *East and West* 55: 117–27.

Foskolou, V.A. 2014. «The Magic of the Written Word: The Evidence of Inscriptions on Byzantine Magical Amulets». *ΔΧΑΕ* 35: 329–48.

Fourlas, B., και V. Tsamakda, επιμ. 2011. *Wege nach Byzanz* (κατάλογος έκθεσης). Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum.

François, V. 1995. *La céramique byzantine à Thasos.* 2 τόμοι. Études Thasiennes XVI. Athènes: École française d'Athènes.

François, V. 1997α. *Bibliographie analytique sur la céramique byzantine à glaçure. Un nouvel outil de travail*. Varia Anatolica IX. Istanbul: Institut français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil & De Boccard.

François, V. 1997β. «Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe–début XIVe siècle)». *BCH* 121: 411–42.

François, V. 1999α. «Les Seldjoukides, médiateurs des importations de céramiques perses à Byzance». *ByzF* 25: 101–10 (κείμενο αναθεωρημένο: Aix-en-Provence, 2009, https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00426216/document).

François, V. 1999β. «Une illustration des romans courtois. La vaisselle de table chypriote sous l'occupation franque». *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 29: 59–80.

François, V. 2001. «La vaisselle de table à Byzance: un artisanat et un marché peu perméables aux influences extérieures». Στο *XXe Congrès International des Études Byzantines, Collège de France – Sorbonne, 19–25 août 2001, Pré-Actes, I. Séances Plénières*, 96–101. Paris: Collège de France.

François, V. 2003–2004. «*Ὕπαγε Σατανά.* Des fonctions apotropaïque et prophylactique de la vaisselle de table à Byzance». *CahArch* 51: 55–64.

François, V. 2007. «Des potiers de Nicée aux faïenciers d'Iznik: tradition maintenue ou fausse continuité?». Στο Cutler και Papaconstantinou 2007, 177–87.

François, V. 2010. «Cuisine et pots de terre à Byzance». *BCH* 134: 317–82.

François, V., και J.-M. Spieser. 2010. «Ἡ κεραμικὴ καὶ τὸ γυαλὶ στὸ Βυζάντιο». Στο Λαΐου 2010β, Τόμος Β', 315–40.

François, V. 2017. «Poteries des fosses dépotoirs du site de l'*Archiepiskopi* à Nicosie (fin XIIe–XIVe siècles): les vestiges d'une production locale sous les Lousignan». *BCH* 141: 821–59.

François, V. 2018. «Aegean Ware: How a Typology became Inoperative». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 1, 197–202.

Frantz, A. 1938. «Middle Byzantine Pottery in Athens». *Hesperia* 7: 429–67.

Frantz, A. 1940–1941. «Digenis Akritas: A Byzantine Epic and Its Illustrators». *Byzantion* 15: 87–91.

Frantz, A. 1941. «Akritas and the Dragons». *Hesperia* 10: 9–13.

Frantz, A. 1961. *The Middle Ages in the Athenian Agora.* Excavations in the Athenian Agora Picture Books 7. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

Frings, J., επιμ. 2010. *Byzanz. Pracht und Alltag* (κατάλογος έκθεσης). München: Hirmer.

Gabrieli, R.S., B. McCall και J.R. Green. 2001. «Medieval Kitchen Ware from the Theatre Site at Nea Pafos». *RDAC*: 335–56.

Gardini, A. 1993. «La ceramica bizantina in Liguria». Στο Gelichi 1993, 47–77.

Gelichi, S., επιμ. 1993. *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Atti del Seminario Certosa di Pontignano, Siena, 11–13 marzo 1991*. Università di Siena, Quaderni del Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti, Sezione Archeologica 34. Firenze: All'Insegna del Giglio.

Gelichi, S. 2000. «Ceramic Production and Distribution in the Early Medieval Mediterranean Basin (Seventh to Tenth Centuries AD): Between Town and Countryside». Στο *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages,* επιμ. G.P. Brogiolo, N. Gauthier και N. Christie, 115–39. The Transformation of the Roman World 9. Leiden, Boston and Köln: Brill.

Gelichi, S., επιμ. 2012. *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23–27 novembre 2009*. Firenze: All'Insegna del Giglio.

Gelichi, S., και R. Hodges. 2012. *From One Sea to Another: Trading Places in the European and Mediterranean Early Middle Ages, Proceedings of the International Conference, Comacchio, 27th–29th March 2009*. Seminari del Centro Interuniversitario per la Storia e l'Archeologia dell'Alto Medioevo 3. Turnhout: Brepols.

Gerolymatou, M. 2002. «L'aristocratie et le commerce (IXe–XIIe siècles)». *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 15: 77–89.

Gerstel, S.E.J., και J.A. Lauffenburger, επιμ. 2001. *A Lost Art Rediscovered: The Architectural Ceramics of Byzantium*. Baltimore: The Walters Art Museum & Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

Gerstel, S.E.J. 2007. «The Sacred Vessel and the Measure of a Man». Στο Cutler και Papaconstantinou 2007, 149–56.

Gerstel, S.E.J. 2008–2009. «The Nikomedia Workshop: New Evidence on Byzantine Tiles». *The Journal of the Walters Art Museum* 66–67: 5–53.

Gerstel, S.E.J. 2009. «New 'Tiles of Nicomedia' and Architectural Polychromy in Medieval Byzantium». Στο Alchermes κ.ά. 2009, 173–80.

Giannossa, L.C., M. Acquaviva, C. Laganara, R. Laviano και A. Mangone. 2014. «Applications of a Synergic Analytical Strategy to figure out Technologies in Medieval Glazed Pottery with 'Negative Decoration' from Italy». *Applied Physics A* 116: 1541–52.

Gobbo, V. 1978. «Una croce-reliquiario bizantina dagli scavi nel complesso dell'ex Ospedale dei Battuti di Treviso». *Archeologia Veneta* 1: 3–13.

Gökçay, M. 2010. «Selected Wooden Finds from Yenikapı». Στο Kocabaş 2010, 135–52.

Golofast, L.A. 2017. «Glazed Pottery from the Khazar Layers at Phanagoria». *Journal of Historical, Philological and Cultural Studies* 4: 195–206 (στη ρωσική).

Gonçalves, M.J., και S. Gómez-Martínez, επιμ. 2015. *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica medieval no Mediterrâneo, Silves, 22–27 outubro 2012*. Silves: Câmara Municipal de Silves & Campo Arquelógico de Mértola.

Grabar, A. 1951. «Le succès des arts orientaux à la cour byzantine sous les Macédoniens». *MüJb* 3/2: 32–60.

Grabar, A. 1980. Ανατύπωση. «Le rayonnement de l'art sassanide dans le monde chrétien». Στο A. Grabar, *L'art du moyen âge en Occident. Influences byzantines et orientales*, Variorum Reprints XII. London: Variorum Reprints. Αρχική έκδοση, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1971.

Grabar, O. 1997. «The Shared Culture of Objects». Στο *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, επιμ. H. Maguire, 115–29. Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington D.C.: Harvard University Press.

Greene, K. 2007. «Late Hellenistic and Early Roman Invention and Innovation: The Case of Lead-Glazed Pottery». *AJA* 111: 653–71.

Gregory, T.E. 1993. *The Hexamilion and the Fortress.* Isthmia V. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

Guarnieri, C., και M. Librenti. 2003. «Ferrara, Via Vaspergolo-Corso Porta Reno: Ceramiche ingobbiate importate dall'area bizantina». Στο Μπακιρτζής 2003β, 227–32.

Günsenin, N. 1993. «Ganos, centre de production d'amphores à l'époque byzantine». *Anatolia Antiqua* 2: 193–201.

Hadjiminaglou, G. 1980. «L'église de la Théotokos au cimetière d'Argos». Στο *Études Argiennes*, 493–99. *BCH* Suppl. VI. Athènes: École française d'Athènes.

Hadji-Minaglou, G. 2013. «La Dormition de la Vierge au cimetière Sud». Στο Mulliez 2013, 423–31.

Hahn, M. 1996. «The Berbati-Limnes Project: The Early Byzantine to Modern Periods». Στο *The Berbati–Limnes Archaeological Survey 1988–1990,* επιμ. B. Wells, 345–451. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, XLIV. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.

Hahn, M. 1997. «Modern Greek, Turkish and Venetian Periods: The Poterry and the Finds». Στο *The Greek–Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khania, 1970–1987*, επιμ. E. Hallager και B.P. Hallager, Τόμος I:1, 170–96. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, XLVII:I:1. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.

Harrison, R.M., και N. Fıratlı. 1966. «Excavations at Saraçhane in Istanbul: Second and Third Preliminary Reports». *DOP* 20: 222–38.

Harrison, R.M., N. Fıratlı και J.W. Hayes. 1968. «Excavations at Saraçhane in Istanbul: Fifth Preliminary Report with a Contribution on a Seventh–Century Pottery Group». *DOP* 22: 195–216.

Harvey, A. 1997. *Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη στὸ Βυζάντιο, 900–1200.* Μτφρ. Ε. Σταμπόγλη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Hayden, B.J., και M. Tsipopoulou. 2012. «The Priniatikos Pyrgos Project: Preliminary Report on the Rescue Excavation of 2005–2006». *Hesperia* 81: 507–84.

Hayes, J.W. 1992. *Excavations at Saraçhane in Istanbul.* Τόμος 2, *The Pottery.* Princeton, NJ: Princeton University Press & Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Hayes, J.W. 2008. *Roman Pottery: Fine-Ware Imports.* The Athenian Agora XXXII. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

Herrin, J. 1975. «Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180–1205». *DOP* 29: 253–84.

Herrin, J., M. Mullett και C. Otten-Froux, επιμ. 2001. *Mosaic: Festschrift for A.H.S. Megaw*. *BSA* Studies 8. London: The British School at Athens.

Herrin, J., και A. Toydemir. 2007. «Byzantine Pottery». Στο *Kalenderhane in Istanbul: The Excavations, Final Reports on the Archaeological Exploration and Restoration at Kalenderhane Camii 1966–1978,* επιμ. C.L. Striker και Y.D. Kuban, 69–122. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Hjohlman, J. 2011. «The Late Antique and Medieval Periods». Στο Lindblom και Wells 2011, 125–41.

Hodges, R., και J. Vroom. 2007. «Late Antique and Early Medieval Ceramics from Butrint, Albania». Στο *La circolazione delle ceramiche nell'Adriatico tra tarda antichità e altomedioevo, III Incontro di Studio Cer. am.Is.,* επιμ. S. Gelichi και C. Negrelli, 375–88. Documenti di Archeologia 43. Mantova: SAP Società Archeologica s.r.l.

Holod, R., και Y. Rassamakin. 2012. «Imported and Native Remedies for a Wounded 'Prince': Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century». *Medieval Encounters* 18: 339–81.

Hoti, A. 1989. «Enë me glazurë nga qyteti i Durrësit (shek. X–XV)». *Iliria* 1: 213–40.

Ilieva, A. 1991. *Frankish Morea (1205–1262): Socio-cultural Interaction between the Franks and the Local Population*. Historical Monographs 9. Athens: Historical Publications S.D. Basilopoulos.

Ince, G., και A. Ballantyne. 2007. *Paliochora on Kythera: Survey and Interpretation. Studies in Medieval and Post-Medieval Settlements*. *BAR* International Series 1704. Oxford: Archaeopress.

Ioannidaki-Dostoglou, E. 1989. «Les vases de l'épave byzantine de Pélagonnèse-Halonnèse». Στο Déroche και Spieser 1989, 157–71.

Ivison, E.A. 2000. «'Supplied for the journey to heaven': A Moment of West-East Cultural Exchange. Ceramic Chalices from Byzantine Graves». *BMGS* 24: 147–93.

Jacoby, D. 2008. «Benjamin of Tudela and his 'Book of Travels'». Στο *Venezia, incrocio di culture. Percezioni*

di viaggiatori europei e non europei a confronto, Venezia, 26–27 gennaio 2006, επιμ. K. Herbers και F. Schmieder. Ricerche 4. Roma: Centro Tedesco di Studi Veneziani.

Jacoby, D. 2010. «Mediterranean Food and Wine for Constantinople: The Long-Distance Trade, Eleventh to Mid-Fifteenth Century». Στο *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert), Akten des Internationalen Symposions, Wien, 19.–22. Oktober 2005*, επιμ. E. Kislinger, J. Koder και A. Külzer, 127–47. Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 388, Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 18. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Jameson, M.H., C.N. Runnels και T.H. van Andel. 1994. *A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day.* Stanford: Stanford University Press.

Japp, S. 2007. «Late Roman, Byzantine and Ottoman Pottery from Alexandria Troas». Στο Böhlendorf-Arslan κ.ά. 2007, 55–71.

Jašaeva, T. 2010. «Pilgerandenken im byzantinischen Cherson». Στο Daim και Drauschke 2010, Τόμος 2:1: 479–91.

Jenkins, M. 1968. «Muslim: An Early Fatimid Ceramist». *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 26: 359–69.

Joukowsky, M. 1980. *A Complete Manual of Field Archaeology: Tools and Techniques of Field Work for Archaeologists*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.

Kalavrezou, I. 2003. *Byzantine Women and Their World.* New Haven and London: Yale University Press.

Kamani, S. 2011. «Butrint in the Mid-Byzantine Period: A New Interpretation». *BMGS* 35: 115–33.

Kambanis, P. 2006. «Christians against the Forces of Evil». Στο Εξορκίζοντας το κακό 2006, 11–30.

Karagianni, F., επιμ. 2013. *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea: Links to the Maritime Routes of the East, Thessalonike, 4–6 December 2013*. Thessalonike: European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments.

Karagöz, Ş. 2010. «Archaeological Excavations at Üsküdar within Marmaray Project from 2004 to 2008». Στο Kocabaş 2010, 85–109.

Karamani Pekin, A., επιμ. 2007. *Gün Işığında: İstanbul'un 8000 yılı. Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları.* İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.

Karambinis, M. 2015. *The Island of Skyros from Late Roman to Early Modern Times: An Archaeological Survey*. Archaeological Studies Leiden University 28. Leiden: Leiden University Press.

Karpozelos, A. 1984. «Realia in Byzantine Epistolography X–XII c.». *BZ* 77: 20–37.

Katsara, E. 2018. «Byzantine Glazed Pottery from Sparta (12th to 13th centuries A.D.): Observations in the Light of New Archaeological Finds». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 2, 297–310.

Kazhdan, A. 2006. *A History of Byzantine Literature (850–1000)*, επιμ. C. Angelidi. Research Series 4. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research.

Kehrberg, I. 1992. «Flaked Glass and Pottery Sherd Tools of the Late Roman and Byzantine Periods from the Hippodrome at Jerash». *Syria* 69: 451–64.

Kızıltan, Z., και G. Baran Çelik, επιμ. 2013. *Stories from the Hidden Harbor: Shipwrecks of Yenikapı*. Istanbul: Istanbul Archaeological Museums & Vehbi Koç Vakfı.

Klontza-Jaklova, V. 2014. «The Byzantine Sequences at Priniatikos Pyrgos: Preliminary Observations on Ceramic Chronology and Architectural Phasing». Στο *A Cretan Landscape through Time: Priniatikos Pyrgos and Environs,* επιμ. B.P.C. Molloy και C.N. Duckworth, 135–42. *BAR* International Series 2634. Oxford: Archaeopress.

Kocabaş, U., επιμ. 2010. *Istanbul Archaeological Museums, Proceedings of the 1st Symposium on Marmaray-Metro Salvage Excavations, 5th–6th May 2008*. İstanbul: İstanbul Arkeoloji Müzeleri.

Kocabaş, U. 2013. «Theodosius Harbour and Yenikapı Byzantine Shipwrecks Excavation, Istanbul – Turkey». Στο Karagianni 2013, 401–13.

Koder, J. 1994. Ανατύπωση. *Ὁ κηπουρὸς καὶ ἡ καθημερινὴ κουζίνα στὸ Βυζάντιο.* Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας 2. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν. Αρχική έκδοση: 1992.

Koilakou, C. 2013. «Byzantine Thebes». Στο Albani και Chalkia 2013, 180–91.

Konstantinidou, A. 2018. «Medieval Pottery from Two Messenian Churches: The Transfiguration at Metamorfosi (Skarmingas) and Saint Nicholas in Aipeia». Στο Ζυμή κ.ά. 2018, 825–33.

Konstantinidou, K.P., και K.T. Raptis. 2015. «Archaeological Evidence of an Eleventh-Century Kiln with Rods in Thessaloniki». Στο Gonçalves και Gómez-Martínez 2015, 589–95.

Köroğlu, G., και F. İnanan. 2018. «Sinop Balatlar Kilise Kazılarında Ortaya Çıkarılan Seramikler». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 1, 319–27.

Kostova, R. 2009. «Polychrome Ceramics in Preslav, 9th to 11th centuries: Where were they produced and used?». Στο *Byzantine Trade, 4th–12th centuries: The Archaeology of Local, Regional and International Exchange, Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004,* επιμ. M. Mundell Mango, 97–117. Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publication 14. Farnham: Society for the Promotion of Byzantine Studies & Ashgate Publishing.

Koutoussaki, L. 2008. «Lampes d'Argos. Les lampes en terre cuite découvertes dans l'Agora et les Thermes. Campagnes de fouilles 1972–1991». Διδ. διατρ., Université de Fribourg.

Koutrakou, N. 2011. «'Animal Farm' in Byzantium? The Terminology of Animal Imagery in Middle Byzantine Politics and the Eight 'Deadly Sins'». Στο Αναγνωστάκης κ.ά. 2011, 319–77.

Koutsouflakis, G., και A. Tsompanidis. 2018. «The Kavalliani Shipwreck: A New Cargo of Byzantine Glazed Tableware from the South Euboean Gulf, Aegean». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 1, 39–48.

Koval, V.Y. 2017. «Glazes of Black Sea Region Medieval Tableware Majolica: Chemical Composition according to Spectral Analysis». Στο Bocharov κ.ά. 2017, 725–38 (στη ρωσική).

Kübler, K. 1928. «Mitteilungen aus dem Kerameikos, IV. Vorbericht über die beiden Hauptgebäude zwischen Dipylon und Eridanos und ihre späte Überbauung». *AM* 53: 169–83.

Kuehn, S. 2011. *The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art*. Islamic History and Civilization Studies and Texts 86. Leiden and Boston: Brill.

Kuzev, A. 2003. «Byzantinische Keramik (11.–12. Jh.) aus der Dobrudscha». Στο Μπακιρτζής 2003β, 77–80.

Ladstätter, S. 2015. *Die Türbe im Artemision. Ein frühosmanischer Grabbau in Ayasuluk/Selçuk und sein kulturhistorisches Umfeld*. Sonderschriften 53. Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.

Laiou, A.E., και C. Morrisson. 2011. *Η βυζαντινή οικονομία.* Μτφρ. Δ. Κυρίτσης. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.

Laiou, A.E. 2012. «Regional Networks in the Balkans in the Middle and Late Byzantine Periods». Στο Morrisson 2012, 125–46.

Lamberton, R.D., και S.I. Rotroff. 1985. *Birds of the Athenian Agora*. Excavations of the Athenian Agora, Picture Book 22. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

Laniado, A. 2009. «Άγιος Πέτρος επίσκοπος Άργους, ο επιτάφιός του *Εἰς τὸν Ἀθανάσιον ἐπίσκοπον Μεθώνης* και η *Ἑλληνικῶν Θεραπευτικὴ Παθημάτων* του Θεοδώρητου Κύρρου». Στο Βαραλής και Πίκουλας 2009, 129–38.

Lauffenburger, J.A., C. Vogt και A. Bouquillon. 2001. «Technical Insights into the Working Practices of the Byzantine Tile Maker». Στο Gerstel και Lauffenburger 2001, 67–87.

Lawall, M.L., και J. Lund, επιμ. 2011. *Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond, Acts of the International Colloquium held at the Danish and Canadian Institutes in Athens, June 20–22, 2008*. Gösta Enbom Monographs 1. Aarhus: Aarhus University Press.

Lazzarini, L., και E. Canal. 1993. «Altra ceramica graffita bizantina dalla laguna veneta». Στο Gelichi 1993, 79–92.

Lefort, J. 2010. «Ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία (7ος–12ος αἰώνας)». Στο Λαΐου 2010β, Τόμος Α', 377–494.

Liard, F., F. Kondyli και E. Kiriatzi. 2019. «Exploring Diversity in Household Pottery Traditions in Crusader Greece: A Case Study from the City of Thebes, Boeotia». *Archaeometry* 60: 1011–38.

Lightfoot, C.S. 2005. «Glass Finds at Amorium». *DOP* 59: 173–81.

Lightfoot, C. 2007. «Trade and Industry in Byzantine Anatolia: The Evidence from Amorium». *DOP* 61: 269–86.

Lindblom, M., και B. Wells, επιμ. 2011. *Mastos in the Berbati Valley: An Intensive Archaeological Survey*. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, LIV. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.

Lock, P. 1998. *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204–1500.* Μτφρ. Γ. Κουσουνέλος. Αθήνα: Εκδόσεις Ενάλιος.

Lolos, Y.A. 2011. *Land of Sikyon: Archaeology and History of a Greek City-State.* Hesperia Suppl. 39. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

Loucas, I. 1989. «Les plats byzantins à glaçure inédits d'une collection privée de Bruxelles». Στο Déroche και Spieser 1989, 177–83.

McCarthy, M.R., και C.M. Brooks. 1988. *Medieval Pottery in Britain AD 900–1600.* Leicester University Press.

McCredie, J.R. 1979. «Samothrace: Supplementary Investigations, 1968–1977». *Hesperia* 48: 1–44.

MacKay, C. 2003. «Medieval Pottery». Στο *The Asea Valley Survey: An Arcadian Mountain Valley from the Palaeolithic Period until Modern Times,* επιμ. J. Forsén και B. Forsén, 291–97. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, LI. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.

Maguire, H., επιμ. 1997. *Materials Analysis of Byzantine Pottery.* Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington D.C.: Dumbarton Oaks.

Maguire, H. 2003. «The Feasting Cycle and the Meanings of Hybrids in Byzantine Ceramics». Στο Μπακιρτζής 2003β, 205–10.

Maguire, H. 2004. «Other Icons: The Classical Nude in Byzantine Bone and Ivory Carvings». *The Journal of the Walters Art Museum* 62: 9–20.

Manolova-Voykova, M. 2013. «Import of Middle Byzantine Glazed Pottery to the Western Black Sea Coast: The Case of the Two Cities – Varna and Anchialos». Στο Karagianni 2013, 353–66.

Manolova-Voykova, M. 2014. «A Little-Known Type of Import: Byzantine Dishes from the Settlements on the West Black Sea Coast». Στο *The Town in the Bulgarian Lands (According to Archaeological Data), Reports from the National Scientific Conference dedicated to the Life and Activity of Vera Antonova, Shumen, 31 October–1 November 2013*, 352–58. Shumen: Regionalen Istoričeski Muzej (στη βουλγαρική).

Manolova-Voykova, M. 2015. «Byzantine Pottery from the Settlement on 'Dzhenni Bair' Hill in Balchik». *Dobrudja* 30:411–36 (στη βουλγαρική).

Manolova-Voykova, M. 2018. «Import of Middle Byzantine Pottery to the Western Black Sea Coast: An Overview». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 2, 103–15.

Marchetti, P. 2013. «Argos: la ville en ses remparts». Στο Mulliez 2013, 315–34.

Martinova, V., και M. Kamisheva. 2016. «The Glazed Pottery from the XII century from the Site, Situated on 'D. Naumov' Str. N 100 in Stara Zagora». Στο *Studia in honorem professoris Borisi Borisov*, επιμ. B.D. Borisov, 571–82. Veliko Tarnovo: St Cyril and St Methodius University of Veliko Tarnovo (στη βουλγαρική).

Mason, R.B. 1995. «New Looks at Old Pots: Results of Recent Multidisciplinary Studies of Glazed Ceramics from the Islamic World». *Muqarnas* 12: 1–10.

Mason, R.B., και M. Mundell Mango. 1995. «Glazed 'Tiles of Nicomedia' in Bithynia, Constantinople, and elsewhere». Στο *Constantinople and its Hinterland, Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993,* επιμ. C. Mango και G. Dagron, 313–31. Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publication 3. Aldershot: Society for the Promotion of Byzantine Studies & Variorum.

Mavroudi, M. 2002. *A Byzantine Book on Dream Interpretation: The Oneirocriticon of Achmet and Its Arabic Sources.* The Medieval Mediterranean 36. Leiden: Brill.

Megaw, H. 1932–1933. «Byzantine Architecture in Mani». *BSA* 33: 137–62.

Megaw, A.H.S. 1964–1965. «Glazed Bowls in Byzantine Churches». *ΔΧΑΕ* περ. Δ', 4: 145–62.

Megaw, A.H.S. 1971. «Excavations at 'Saranda Kolones', Paphos: Preliminary Report on the 1966–67 and 1970–71 Seasons». *RDAC*: 117–46.

Megaw, A.H.S. 1972. «Supplementary Excavations on a Castle Site at Paphos, Cyprus, 1970–1971». *DOP* 26: 322–43.

Megaw, A.H.S. 1975. «An Early Thirteenth-century Aegean Glazed Ware». Στο *Studies in Memory of David Talbot Rice,* επιμ. G. Robertson και G. Henderson, 34–45. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Megaw, A.H.S., και R.E. Jones. 1982. «Spectrographic Analyses of Byzantine and Allied Pottery». Στο *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.–9. Oktober 1981, Akten*, Τόμος II/3. *JÖB* 32/3: 577–85.

Megaw, A.H.S., και R.E. Jones. 1983. «Byzantine and Allied Pottery: A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution». *BSA* 78: 235–63.

Megaw, A.H.S. 1984. «Saranda Kolones: Ceramic Evidence for the Construction Date». *RDAC*: 333–40.

Megaw, A.H.S. 1986. «'Betwixt Greeks and Saracens'». Στο *Acts of the International Archaeological Sympo-*

sium 'Cyprus between the Orient and the Occident', Nicosia, 8–14 September 1985, επιμ. V. Karageorghis, 505–19. Nicosia: Department of Antiquities, Cyprus.

Megaw, A.H.S., και J. Rosser. 2001. «A Watchtower before Pafos Castle». *RDAC*: 319–34.

Mercangöz, Z. 2010. «Ostentatious Life in a Byzantine Province: Some Selected Pieces from the Finds of the Excavation in Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia (Prov. Aydın, TR)». Στο Daim και Drauschke 2010, Τόμος 2:1, 181–98.

Mercangöz, Z. 2013α. «Archaeological Finds on Late Byzantine Commercial Productions at Kadıkalesi, Kuşadası». Στο Mercangöz 2013β, 25–58.

Mercangöz, Z., επιμ. 2013β. *Byzantine Craftsmen – Latin Patrons: Reflections from the Anaian Commercial Production in the Light of the Excavations at Kadıkalesi nearby Kuşadası*. Istanbul: Ege Yayınları.

Metalla, E. 2015. «La céramique médiévale en Albanie: relations entre les productions byzantines et italiennes». Στο Gonçalves και Gómez-Martínez 2015, 807–18.

Metalla, E. 2016. «Céramique provenant d'une tour de la forteresse de Durrës, Albanie». Στο Ferri κ.ά. 2016, 154–56.

Metalla, E. 2018. «Céramiques médiévales provenant des fouilles récentes de l'Amphithéâtre de Durrës (Albanie)». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 2, 151–55.

Michaïlidou, M., και G. Philothéou. 1989. «Plats byzantins provenant d'une épave près de Castellorizo». Στο Déroche και Spieser 1989, 173–76.

Miklosich, F., και J. Müller, επιμ. 1865. *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*. Τόμος 3. Wien: Carolus Gerold.

Milella Lovecchio, M. 1989. «Commercio e ceramica bizantina in Italia». Στο Déroche και Spieser 1989, 95–107.

Miles, G.C. 1964. «Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area». *DOP* 18: 1–32.

Mileusnič, Z. 2005. «I materiali». Στο «L'anfiteatro romano di Durazzo. Studi e scavi 2004–2005», επιμ. S. Santoro, A. Hoti και B. Sassi, 769–73. *ASAtene* 83: 717–806.

Miller, S.G. 1976. «Excavations at Nemea, 1975». *Hesperia* 45: 174–202.

Miller, S.G. 1977. «Excavations at Nemea, 1976». *Hesperia* 46: 1–26.

Miniati, V.M. 2006. «Le superstizioni nel mondo cristiano-bizantino». Στο Εξορκίζοντας το κακό 2006, 77–87.

Morgan, C.H. 1935. «Several Vases from a Byzantine Dump at Corinth». *AJA* 39: 76–8.

Morgan, C.H. 1936. «Excavations at Corinth, 1935–1936». *AJA* 40: 466–84.

Morgan, C.H. 1942. *The Byzantine Pottery.* Corinth XI. Cambridge, Mass.: The American School of Classical Studies at Athens & Harvard University Press.

Morozova, I., S. Zelenko και M. Tymoshenko. 2013. «'Green and Brown' White Wares from the Collection of the Archaeological Museum, National University of Kiev (Ukraine)». Στο *SOMA 2010, Proceedings of the 14th Symposium on Mediterranean Archaeology, Kiev, 23–25 April 2010,* επιμ. Y. Morozova και H. Oniz, 127–32. *BAR* International Series 2555. Oxford: Archaeopress.

Morrisson, C., επιμ. 2012. *Trade and Markets in Byzantium*. Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia 4. Washington DC: Dumbarton Oaks Publications.

Motsianos, I. 2005. «Some Comments on Byzantine Wheel-Made Lamps». Στο *Lychnological Acts 1, Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique, Nyon – Genève, 29.IX–4.X.2003*, επιμ. L. Chrzanovski, 247–51. Monographies Instrumentum 31. Montagnac: Association Lychnologique Internationale & Ed. Monique Mergoil.

Mulliez, D., επιμ. 2013. *Στα βήματα του Wilhelm Vollgraff. Εκατό χρόνια αρχαιολογικής δραστηριότητας στο Άργος, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 25–28 Σεπτεμβρίου 2003*. Ελληνογαλλικές Έρευνες IV. Αθήνα: École française d'Athènes.

Mundell Mango, M. 2001α. «Beyond the Amphora: Non-Ceramic Evidence for Late Antique Industry and Trade». Στο *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity, Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford, 29th May 1999,* επιμ. S. Kingsley και M. Decker, 87–106. Oxford: Oxbow Books.

Mundell Mango, M. 2001β. «Polychrome Tiles found at Istanbul: Typology, Chronology, and Function». Στο Gerstel και Lauffenburger 2001, 13–41.

Mundell Mango, M. 2007. «From 'Glittering Sideboard' to Table: Silver in the Well-Apointed Triclinium». Στο Brubaker και Linardou 2007, 127–61.

Murphy, E.A., και J. Poblome. 2012. «Technical and Social Considerations of Tools from Roman-period Ceramic Workshops at Sagalassos (Southwest Turkey): Not Just Tools of the Trade?». *JMA* 25:197–217.

Muthesius, A. 1997. *Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200*, επιμ. E. Kislinger και J. Koder. Vienna: Fassbaender.

Naumann, R., και H. Belting. 1966. *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*. Berlin: Gebr. Mann.

Nikolakopoulos, G. 1989. «Réflexions sur l'esthétique de la céramique byzantine». Στο Déroche και Spieser 1989, 317–26.

Notopoulos, J.A. 1964. «Akritan Iconography on Byzantine Pottery». *Hesperia* 33: 108–33.

Obolensky, D. 1991. *Η βυζαντινή κοινοπολιτεία. Η ανατολική Ευρώπη, 500–1453.* Μτφρ. Γ. Τσεβρεμές. 2 τόμοι. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.

Ödekan, A., επιμ. 2007. *"The Remnants": 12th and 13th Centuries, Byzantine Objects in Turkey* (κατάλογος έκθεσης). Istanbul: Vehbi Koç Vakfı Foundations.

Ödekan, A., E. Akyürek και N. Necipoğlu, επιμ. 2010. *Change in the Byzantine World in the Twelfth and Thirteenth Centuries, First International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Istanbul, 25–28 June 2007*. Istanbul: Vehbi Koç Vakfı.

Oikonomides, N. 1990. «The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century». *DOP* 44: 205–14.

Oikonomides, N. 1996. «The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century». *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 10: 105–25.

Oikonomou, A. 1988. «Lampes paléochrétiennes d'Argos». *BCH* 112: 481–502.

Oikonomou-Laniado, A. 1993. «La céramique protomajolique d'Argos». Στο Gelichi 1993, 307–16.

Oikomou-Laniado, A. 1997α. «Céramique commune byzantine d'Argos». Στο Démians d'Archimbaud 1997, 237–38.

Oikonomou-Laniado, A. 1997β. «Un sceau de Georges Akropolite trouvé à Argos». *REB* 55: 289–93.

Oikonomou-Laniado, A. 1998. «Une représentation pornographique sur un tesson d'Argos byzantine». *ΔΧΑΕ* 20: 259–60.

Oikonomou-Laniado, A. 2003. *Argos paléochrétienne. Contribution à l'étude du Péloponnèse byzantin. BAR* International Series 1173. Oxford: Archaeopress.

Onur, F., και A. Papagiannaki. 2008. «A Late Antique Flask from Side with a Curse Inscription». *Gephyra* 5: 147–60.

Orgels, P. 1964. «En marge d'un texte hagiographique (Vie de S. Pierre d'Argos, 19): La dernière invasion slave dans le Péloponnèse (923–925)». *Byzantion* 34: 271–85.

Ötüken, S.Y., S. Alpaslan και M. Acara. 1999–2000. «Demre–Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapısının Yeni Bir Değerlendirmesi». *Adalya* 4: 221–42.

Ötüken, S.Y., E. Parman και S. Doğan. 2007. «Stoneworks in Architectural Decoration». Στο Ödekan 2007, 31–3.

Öztaşkın, M. 2017. «Byzantine and Turkish Glazed Pottery Finds from Aphrodisias». Στο Bocharov κ.ά. 2017, 165–88.

Papanikola-Bakirtzis, D. 1992. «Serres: A Glazed-Pottery Production Center during the Late Byzantine Period». Στο Papanikola-Bakirtzis κ.ά. 1992, 21–35.

Papanikola-Bakirtzis, D., E. Dauterman Maguire και H. Maguire. 1992. *Ceramic Art from Byzantine Serres.* Illinois Byzantine Studies III. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

Papanikola-Bakirtzi, D. 2008. «At Home: Ceramics of Everyday Life». Στο Cormack και Vassilaki 2008, 141–49.

Papanikola-Bakirtzi, D. 2012. «Byzantine Glazed Ceramics on the Market». Στο Morrisson 2012, 193–216.

Parani, M.G. 2010. «Byzantine Cutlery: An Overview». *ΔΧΑΕ* 31: 139–64.

Paribeni, A. 2010. «L'aquila e il suo gioiello. Riflessioni sull'iconografia di alcune stoffe mediobizantine».

Στο *Alla maniera di …, Convegno in ricordo di Maria Teresa Lucidi, Roma, 28–30 maggio 2007,* επιμ. P. Fedi, C. Silvi Antonini, P. Mortari Vergara Caffarelli, A. Alabiso, D. Sadun, F. Noci και T. Aurizi, 253–70. Roma: Università La Sapienza.

Pariente, A., και G. Touchais, επιμ. 1998. *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και πολεοδομία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα – Άργος, 28/4–1/5/1990*. Ελληνογαλλικές Έρευνες ΙΙΙ. Ναύπλιο και Αθήνα: Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων & École française d'Athènes.

Parman, E. 1989. «The Pottery from St John's Basilica at Ephesos». Στο Déroche και Spieser 1989, 277–89.

Paroli, L. 1992. «La ceramica invetriata tardo-antica e medievale nell'Italia centro-meridionale». Στο *La ceramica invetriata tardoantica e altomedievale in Italia, Atti del Seminario Certosa di Pontignano, Siena, 23–24 febbraio 1990*, 33–61. Università di Siena, Quaderni del Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti, Sezione Archeologica 28–29. Firenze: All'Insegna del Giglio.

Patlagean, E. 1997 «The Poor». Στο *The Byzantines*, επιμ. G. Cavallo, 15–42. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Patterson, H., και D. Whitehouse. 1992. «The Medieval Domestic Pottery». Στο *Excavations at Otranto.* Τόμος ΙΙ, *The Finds*, επιμ. F. D'Andria και D. Whitehouse, 87–195. Galatina: Università di Lecce, Dipartimento di Scienze dell'Antichità & Congedo Editore.

Patterson, H. 1993. «Contatti commerciali e culturali ad Otranto dal IX al XV secolo: L'evidenza della ceramica». Στο Gelichi 1993, 101–23.

Paynter, S., και M. Tite. 2001. «The Evolution of Glazing Technologies in the Ancient Near East and Egypt». Στο *The Social Context of Technological Change: Egypt and the Near East, 1650–1150 BC, Oxford, 12–14 September 2000,* επιμ. A.J. Shortland, 239–54. Oxford: Oxbow Books.

Peacock, D.P.S. 1977. «Ceramics in Roman and Medieval Archaeology». Στο *Pottery and Early Commerce: Characterization and Trade in Roman and Later Ceramics*, επιμ. D.P.S. Peacock, 21–33. London: Academic Press.

Pedone, S., και V. Cantone. 2013. «The Pseudo-Kufic Ornament and the Problem of Cross-Cultural Relationships between Byzantium and Islam». Στο *Byzantium, Russia and Europe: Meeting and Construction of Worlds*, επιμ. I. Foletti και Z. Frantová, 120–36. Opuscula Historiae Artium Suppl. 62. Brno: Masarykova Univerzita.

Peduto, P. 1993. «Ceramica bizantina dalla Campania». Στο Gelichi 1993, 93–9

Peña, J.T. 2007. *Roman Pottery in the Archaeological Record.* New York: Cambridge University Press.

Peschlow, U. 1977–1978. «Byzantinische Keramik aus Istanbul. Ein Fundkomplex bei der Irenenkirche». *IstMitt* 27–28: 363–414.

Pétridis, P. 2010. *La céramique protobyzantine de Delphes: une production et son contexte*. Fouilles de Delphes V. Athènes: École française d'Athènes.

Petridis, P. 2019. «The 6th–7th century AD Greek Lamps Phenomenon: An Indication of Regional Identity or a Large-Scale Imitation?». Στο Diamanti και Vassiliou 2019, 217–26.

Philippidis-Braat, A. 1985. «Inscriptions du IXe au XVe siècle». Στο D. Feissel και A. Philippidis-Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)». *TM* 9: 299–382.

Philon, H. 1980. *Early Islamic Ceramics: Ninth to Late Twelfth Centuries.* Athens: The Benaki Museum & Islamic Art Publications.

Piérart, M., και J.-P. Thalmann. 1980. «Céramique romaine et médiévale». Στο *Études Argiennes*, 459–92. *BCH* Suppl. VI. Athènes: École française d'Athènes.

Piérart, M. και G. Touchais. 1996. *Argos. Une ville grecque de 6000 ans.* Paris: CNRS.

Piérart, M. 2013. «'Arrivé au train d'une heure.' Les fouilles de Wilhelm Vollgraff à Argos». Στο Mulliez 2013, 31–9.

Pitarakis, B. 2005. «Survivance d'un type de vaisselle antique à Byzance: les *authepsae* en cuivre des Ve–VIIe siècles». *TM* 15: 673–86.

Pitarakis, B. 2010α. «Daily Life in Byzantine Constantinople». Στο *From Byzantion to Istanbul: 8000 Years of a Capital, Istanbul, June 5–September 4, 2010*, επιμ. K. Durak, 144–55. Istanbul: Sakıp Sabancı Museum.

Pitarakis, B., επιμ. 2010β. *Hippodrome/Atmeydanı: A Stage for Istanbul's History.* Τόμος Ι. Istanbul: Pera Müzesi.

Poblome, J. 2013. «Money Makes Pottery Go Round». Στο *Exempli Gratia: Sagalassos, Marc Waelkens and Interdisciplinary Archaeology*, επιμ. J. Poblome, 81–95. Leuven: Leuven University Press.

Popović, M., και V. Ivanišević. 1988. «Braničevo, cité medievale». *Starinar* 39: 125–79 (στη σερβική).

Popović, M. 1989. «Importation et production locale de céramique à Ras (fin XIe–début XIIIe siècle)». Στο Déroche και Spieser 1989, 119–30.

Poulou-Papadimitriou, N., και E. Nodarou. 2007. «La céramique protobyzantine de Pseira: la production locale et les importations, étude typologique et pétrographique». Στο Bonifay και Tréglia 2007, Τόμος II, 755–66.

Poulou-Papadimitriou, N. 2012. «Pottery of the Middle Byzantine Period and the First Centuries of the Venetian Occupation from Petras, Siteia». Στο *Petras, Siteia: 25 Years of Excavations and Studies, Athens, 9–10 October 2010,* επιμ. M. Tsipopoulou, 315–26. Monographs of the Danish Institute at Athens 16. Athens: The Danish Institute at Athens.

Poulou-Papadimitriou, N., E. Tzavella και J. Ott. 2012. «Burial Practices in Byzantine Greece: Archaeological Evidence and Methodological Problems for Its Interpretation». Στο *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence,* επιμ. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin και P. Špehar, Τόμος I, 377–428. Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa: Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, Instytut Archeologii i Ethnologii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Pozza, M., και G. Ravegnani, επιμ. 1993. *I trattati con Bisanzio, 992–1198.* Pacta Veneta 4. Venezia: Il Cardo.

Pradines, S. 1998–2000. «Contribution à l'étude des céramiques maliennes et des outils de potiers dans les collections africaines du Musée de l'Homme». *Origini. Preistoria e protostoria delle civiltà antiche* 22: 299–317.

Rabinowitz, A., L. Sedikova και R. Henneberg. 2010. «Daily Life in a Provincial Late Byzantine City: Recent Multidisciplinary Research in the South Region of Tauric Chersonesos (Cherson)». Στο Daim και Drauschke 2010, Τόμος 2:1, 425–78.

Randall, R.H. 1968. «Three Byzantine Ceramics (Walters Art Gallery, Baltimore)». *The Burlington Magazine* 110: 461–64.

Raptis, K.T. 2018. «Did the Byzantine Potters use to Fire the Glazed Wares upright or upside down? Some Remarks on the Firing Procedure of the Byzantine Glazed Wares». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 1, 233–37.

Redford, S., S. Ikram, E.M. Parr και T. Beach. 2001. «Excavations at Medieval Kinet, Turkey: A Preliminary Report». *Ancient Near Eastern Studies* 38: 58–138.

Robinson, H.S., και S.S. Weinberg. 1960. «Excavations at Corinth, 1959». *Hesperia* 29: 225–53.

Roslund, M. 1997. «Crumbs from the Rich Man's Table: Byzantine Finds in Lund and Sigtuna, c. 980–1250». Στο *Visions of the Past: Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology,* επιμ. H. Andersson, P. Carelli και L. Ersgård, 239–97. Lund Studies in Medieval Archaology 19, Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 24. Stockholm: Central Board of National Antiquities.

Rosselló-Bordoy, G. 1982. «El portaviandas medieval de Pollentia (Alcudia – Mallorca)». *Bolletí de la Societat Arquelògica Lul·liana* 39: 23–8.

Rosser, J. 1983. «The Pottery». Στο *Excavations at Nichoria in Southwest Greece.* Τόμος III, *Dark Age and Byzantine Occupation,* επιμ. W.A. McDonald, W.D.E. Coulson και J. Rosser, 378–424. Minneapolis: The University of Minnesota Press.

Rosser, J. 1985. «Excavations at Saranda Kolones, Paphos, Cyprus, 1981–1983». *DOP* 39: 81–97.

Rotroff, S.I. 2011. «Mended in Antiquity: Repairs to Ceramics at the Athenian Agora». Στο Lawall και Lund 2011, 117–34.

Rye, O.S. 1981. *Pottery Technology: Principles and Reconstruction.* Manuals on Archaeology 4. Washington D.C.: Taraxacum.

Saccardo, F., L. Lazzarini και M. Munarini. 2003. «Ceramiche importate a Venezia e nel Veneto tra XI e XIV secolo». Στο Μπακιρτζής 2003β, 395–420.

Saint-Guillain, G. 2010. «Abus de pouvoir ou gouvernance de proximité? Administrateurs vénitiens et administrés à travers l'exemple de la prise d'Argos par les Ottomans en 1397». Στο Μαλτέζου και Πανοπούλου 2010, 81–119.

Sanders, G.D.R. 1993. «Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988–91. Preliminary Report, Part 1, (c) Medieval Pottery». *BSA* 88: 251–86.

Sanders, G.D.R. 1995α. «Byzantine Glazed Pottery at Corinth to *c.*1125». Διδ. διατρ., 2 τόμοι, University of Birmingham.

Sanders, G.D.R 1995β. «Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea». Στο G.B. Waywell και J.J. Wilkes, «Excavations at the Ancient Theatre of Sparta 1992–4: Preliminary Report», 451–57. *BSA* 90: 435–60.

Sanders, G.D.R. 1996. «Two *Kastra* on Melos and their Relations in the Archipelago». Στο *The Archaeology of Medieval Greece*, επιμ. P. Lock και G.D.R. Sanders, 147–76. Oxbow Monograph 59. Oxford: Oxbow Books.

Sanders, G.D.R. 1999. «Παραγωγή των εργαστηρίων της Κορίνθου». Στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 159–64.

Sanders, G.D.R. 2000. «New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th century Glazed Wares at Corinth: Methodology and Social Conclusions». Στο Belke κ.ά. 2000, 153–73.

Sanders, G.D.R. 2001. «Byzantine Polychrome Pottery». Στο Herrin κ.ά. 2001, 89–103.

Sanders, G.D.R. 2003α. «An Overview of the New Chronology for 9th to 13th Century Pottery at Corinth». Στο Μπακιρτζής 2003β, 35–44.

Sanders, G.D.R. 2003β. «Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth». Στο Williams και Bookidis 2003, 385–99.

Sanders, G.D.R. 2010. «Κόρινθος». Στο Λαΐου 2010β, Τόμος Β', 397–406.

Sanders, G. 2013. «Continuity and Change in Medieval Corinth». https://www.academia.edu/4579628/Continuity_and_change_in_Medieval_Corinth.

Sanders, G. 2016. «Recent Finds from Ancient Corinth: How Little Things make Big Differences». Στο *Tenth BABESCH Byvanck Lecture, 29 November 2016*. Leiden: The BABESCH Foundation.

Sanders, G.D.R. 2018. «Είχαν οι απλοί άνθρωποι κεραμικά; Είδη οικοσκευής των πλουσιότερων και των φτωχότερων βαθμίδων της κοινωνίας». Στο Γιαγκάκη και Πανοπούλου 2018, 79–107.

Saradi, H.G. 2014. «The Byzantine Cities (8th–15th centuries): Old Approaches and New Directions». Στο Κιουσοπούλου 2014, 25–45.

Saulnier, J.-M. 2013. «Quelques éléments sur les monnaies médiévales d'Argos». Στο Mulliez 2013, 417–21.

Savvides, A.G.C. 1988. «A Note on the Death of Leo Sgurus in A.D. 1208». *BMGS* 12: 289–95.

Savvides, A.G.C. 1991–1992. «Nauplion in the Byzantine and Frankish Periods». *Πελοποννησιακά* 19:286–302.

Sazanov, A. 2006. «Byzantine Pottery 'Glazed White Ware IV' by J. Hayes in the Northern Black Sea Coast Region: Deposits, Typology, Chronology and Technology». Στο *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21–26 August 2006,* Abstracts of Communications, Τόμος III, 91–2.

Scheibler, I. 2010. *Ελληνική κεραμική. Παραγωγή, εμπόριο και χρήση των αρχαίων ελληνικών αγγείων.* Μτφρ. Ε. Μανακίδου. 3η έκδ. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Schneider, A.M. 1929. «Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit». *AM* 54: 97–141.

Sedikova, L. 2015. «Glazed Ware from the Mid Thirteenth-Century Destruction Layer of Chersonesos». Στο Vroom 2015, 273–86.

Ševčenko, N.P. 2002. «Wild Animals in the Byzantine Park». Στο *Byzantine Garden Culture,* επιμ. A. Littlewood, H. Maguire και J. Wolshke-Bulmahn. Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Washington D.C.: Dumbarton Oaks.

Sève, M. 1993. *Les voyageurs français à Argos*. Sites et Monuments XI. Athènes: École française d'Athènes.

Sève, M. 1998. «L'urbanisme argien au XVIIIe et au début du XIXe siècle d'après les voyageurs». Στο Pariente και Touchais 1998, 417–37.

Shear, T.L. 1984. «The Athenian Agora: Excavations of 1980–1982». *Hesperia* 53: 1–57.

Shear, T.L. 1997. «The Athenian Agora: Excavations of 1989–1993». *Hesperia* 66: 495–548.

Slane, K.W. 2011. «Repair and Recycling in Corinth and the Archaeological Record». Στο Lawall και Lund 2011, 95–106.

Smith, S. 2003. «I materiali ceramici». Στο S. Gelichi (επιμ.), «Archeologia e monasteri nella laguna veneziana: San Giacomo in Paludo». Στο *III Congresso Nazionale di Archeologia Medievale, Salerno, 2–5 ottobre 2003*, επιμ. P. Peduto και R. Fiorillo, 255–59. Firenze: All'Insegna del Giglio.

Sodini, J.-P. 1975. «Témoignages archéologiques sur la persistance à l'époque paléochrétienne et byzantine de rites funéraires païens». Στο *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 6e congrès*, 11–21. Strasbourg: Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public.

Spieser, J.-M. 1991. «La céramique byzantine médiévale». Στο *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin,* Τόμος II, *VIIIe–XVe siècle*, επιμ. V. Kravari, J. Lefort και C. Morrisson, 249–60. Realités Byzantines. Paris: P. Lethielleux.

Spieser, J.-M. 1996. *Die byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon.* Berlin and New York: Deutsches Archäologisches Institut & Walter de Gruyter.

Spittle, S.D.T. 1954. «Cufic Lettering in Christian Art». *Archaeological Journal* 111: 138–54

Stern, E.J. 1997. «Excavation of the Courthouse Site at 'Akko: The Pottery of the Crusader and Ottoman Periods». *'Atiqot* 31:35–70.

Stern, E.J., και S.Y. Waksman. 2003. «Pottery from Crusader Acre: A Typological and Analytical Study». Στο Μπακιρτζής 2003β, 167–80.

Stern, E.J. 2012. *'Akko I, The 1991–1998 Excavations: The Crusader-Period Pottery*. 2 τόμοι. IAA Reports 51. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.

Stern, E.J. 2013α. «Crusader, Ayyubid and Mamluk-Period Remains from Tiberias». *'Atiqot* 76: 183–208.

Stern, E.J. 2013β. «The Fatimid, Crusader and Mamluk–Early Ottoman Ceramic Finds from the 'Akko Marina: Some Insights into Medieval Maritime Activity». *'Atiqot* 76: 139–68.

Stern, E.J. 2018. «Tiberias, Aviv Hotel: Domestic and Industrial Pottery from the Abbasid and Crusader Periods». *'Atiqot* 92: 193–216.

Stern, E.M. 2010. «Medieval Glass from the Athenian Agora (9th–14th c.) and Some Thoughts on Glass Usage and Glass Production in the Byzantine Empire». Στο *Glass in Byzantium: Production, Usage, Analyses, International Workshop organised by the Byzantine Archaeology, Mainz, 17th–18th of January 2008,* επιμ. J. Drauschke και D. Keller, 107–20. RGZM – Tagungen 8. Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum.

Stevenson, R.B.K. 1947. «The Pottery, 1936–7». Στο *The Great Palace of the Byzantine Emperors, being a First Report on the Excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker Trust (The University of St Andrews), 1935–1938,* επιμ. G. Brett, W.J. Macaulay και R.B.K. Stevenson, 31–63. London: Oxford University Press.

Stiegemann, C. επιμ. 2001. *Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert* (κατάλογος έκθεσης)*.* Paderborn: Philipp von Zabern.

Stillwell MacKay, T. 1967. «More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth». *Hesperia* 36: 249–320.

Stillwell MacKay, T. 2003. «Pottery of the Frankish Period, 13th and early 14th century». Στο Williams και Bookidis 2003, 401–22.

Striker, C.L., και Y.D. Kuban. 1975. «Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Fifth Preliminary Report (1970–74)». *DOP* 29: 306–18.

Struck, A. 1909. «Vier byzantinische Kirchen der Argolis. Plataniti, Chonika, Merbaka und Areia». *AM* 34:189–236.

Sutton, R.F. 1990. «Appendix: Ceramics of the Historic Period». Στο J.C. Wright, J.F. Cherry, J.L. Davis, E. Mantzourani και S.B. Sutton, «The Nemea Valley Archaeological Project: A Preliminary Report», 646–59. *Hesperia* 59: 579–659.

Tafel, G.L.F., και G.M. Thomas. 1964. Ανατύπωση. *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*. 3 τόμοι. Amsterdam: Hakkert. Αρχική έκδοση, Wien, 1856.

Talbot Rice, D. 1928. «The Byzantine Pottery». Στο *Preliminary Report upon the Excavations carried out in the Hippodrome of Constantinople in 1927 on behalf of the British Academy*, 29–40. London: The British Academy & Oxford University Press.

Talbot Rice, D. 1929. «The Byzantine Pottery». Στο *Second Report upon the Excavations carried out in and*

near the Hippodrome of Constantinople in 1928 on behalf of the British Academy, 22–35. London: The British Academy & Oxford University Press.

Talbot Rice, D. 1930. *Byzantine Glazed Pottery.* Oxford: Oxford University Press.

Talbot Rice, D. 1954. «Byzantine Polychrome Pottery: A Survey of Recent Discoveries». *CahArch* 7: 69–77.

Talbot Rice, D. 1958. «The Byzantine Pottery». Στο *The Great Palace of the Byzantine Emperors, Second Report,* επιμ. D. Talbot Rice, 110–20. Edinburgh: The University Press.

Tite, M.S. 2009. «The Production Technology of Italian Maiolica: A Reassessment». *JAS* 36: 2065–80.

Tomlinson, J.E. 2013. «Statistical Analysis of Neutron Activation Data on Mycenaean Pottery from the Argolid and Corinthia». Στο *Well Built Mycenae: The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae, 1959–1969,* Fascicule 34.1, *Technical Reports: The Results of Neutron Activation Analysis of Mycenaean Pottery,* επιμ. E.B. French και J.E. Tomlinson, 23–35. Oxford: Oxbow Books.

Totev, T. 1987. «L'atelier de céramique peinte du monastère royal de Preslav». *CahArch* 35: 65–80.

Trésors d'art médiéval bulgare 1988. *Trésors d'art médiéval bulgare, VIIe–XVIe siècle* (κατάλογος έκθεσης). Genève: Musée d'art et d'histoire.

Tronzo, W. 2001. «The Vagaries of a Motif and Other Observations on Ornament». Στο Gerstel και Lauffenburger 2001, 143–57.

Tsanana, A. 2003. «The Glazed Pottery of Byzantine Vrya (Vrea)». Στο Μπακιρτζής 2003β, 245–50.

Tunay, M.İ., E.G. Erdoğan, M. Tekin και H.F. Yılmaz. 1998. «Recent Excavations in the Church of Hagios Aberkios, Kurşunlu, Province of Bursa (Turkey)». *CahArch* 46: 65–72.

Türker, A.Ç. 2013. «Byzantine Pottery from Dardanos and Kepez in the Hellespontus». *ΔΧΑΕ* 34: 361–74.

Valenzano, V. 2018. «Ceramica d'importazione dagli scavi della Cattedrale di Barletta». Στο *Atti del L Convegno Internazionale della Ceramica, Savona, 6–7 ottobre 2017*, 225–30. Albenga: Centro Ligure per la Storia della Ceramica & Tipolitografia Bacchetta.

Vallauri, L., και G. Démians d'Archimbaud. 2003. «La circulation des céramiques byzantines, chypriotes et du Levant chrétien en Provence, Languedoc et Corse du Xe au XIVe siècle». Στο Μπακιρτζής 2003β, 137–52.

Van Oosten, R. 2009. «Changes in the Dutch Archaeological Ceramic Record in the Period 1300–1700: The Reflection of a 'Ceramic (Consumer) Revolution' or Innovation in Local Craftsmanship?». Στο *Urbanization & Urban Culture, International Seminar, November 2009,* Part II, 1–26. Netherlands Organisation for Scientific Research.

Vasiliev, A. 1947. «The 'Life' of St Peter of Argos and its Historical Significance». *Traditio* 5: 163–90.

Vassi, O. 1993. «An Unglazed Ware Pottery Workshop in Twelfth-Century Lakonia». *BSA* 88: 287–93.

Vassiliou, A. 2013. «Argos from the Ninth to Fifteenth Centuries». Στο Albani και Chalkia 2013, 216–23.

Vassiliou, A. 2016. «Middle Byzantine Chafing Dishes from Argolis». *ΔΧΑΕ* 37: 251–76.

Vassiliou, A. 2018α. «Measles Ware: A 12th century Peloponnesian Production and its Distribution». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 1, 267–70.

Vassiliou, A. 2018β. «Sherds from around the Church: Pottery from the Panayia Church at Chonika, Argolis». *AURA* 1: 127–55.

Vassiliou, A. 2019α. «Aspects of Medieval Secular Imagery: Representations of Warriors in Byzantine Glazed Pottery from Argos and Nauplio (12th–13th centuries)». Στο Diamanti και Vassiliou 2019, 227–45.

Vassiliou, A. 2019β. «Early Green and Brown Painted Ware from Middle Byzantine Argos». *ΔΧΑΕ* 40: 373–400.

Vavylopoulou-Charitonidou, A. 1989. «Céramique d'offrande trouvée dans des tombes byzantines tardives de l'Hippodrome de Thessalonique». Στο Déroche και Spieser 1989, 209–26.

Verreth, H., και H. Goldfus. 1999. «A Greek Magical(?) Ostrakon from Elousa (Haluza)». *ZPE* 128: 150–52.

Violaris, Y. 2004. «Excavations at the Site of *Palaion Demarcheion*, Lefkosia». *Cahier du Centre d'Études Chypriotes* 34: 69–80.

Vionis, A.K. 2001. «Post-Roman Pottery Unearthed: Medieval Ceramics and Pottery Research in Greece». *Medieval Ceramics* 25: 84–98.

Vionis, A.K. 2008. «Current Archaeological Research on Settlement and Provincial Life in the Byzantine and Ottoman Aegean: A Case-Study from Boeotia, Greece». *Medieval Settlement Research* 23: 28–41.

Vionis, A.K. 2009. «Material Culture Studies: The Case of the Medieval and Post-Medieval Cyclades, Greece (c. AD 1200–1800)». Στο Bintliff και Stöger 2009, 177–97.

Vionis, A.K., J. Poblome και M. Waelkens. 2009. «Ceramic Continuity and Daily Life in Medieval Sagalassos, sw Anatolia (ca. 650–1250 AD)». Στο *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, επιμ. T. Vorderstrasse και J. Roodenberg, 191–213. PIHANS 113. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

Vionis, A.K., J. Poblome, B. De Cupere και M. Waelkens. 2010. «A Middle–Late Byzantine Pottery Assemblage from Sagalassos: Typo-Chronology and Sociocultural Interpretation». *Hesperia* 79: 423–64.

Vogt, C. 1992. «Céramiques: IXe–XIIe siècle». Στο Byzance 1992, 382–84.

Vogt, C. 1993. «Technologie des céramiques byzantines à glaçure d'époque Comnène. Les décors incisés: les outils et leurs traces». *CahArch* 41: 99–110.

Vogt, C., A. Bouquillon, M. Dubus και G. Querré. 1997. «Glazed Wall Tiles of Constantinople: Physical and Chemical Characterization, Manufacturing, and Decorative Processes». Στο Maguire 1997, 51–65.

Vollgraff, W. 1907. «Fouilles d'Argos». *BCH* 31: 139–84.

Vollgraff, G. 1928. «Arx Argorum». *Mnémosyne* 56: 315–28.

Vollgraff, W. 1944. «Inscriptions d'Argos». *BCH* 68–69: 391–403.

Vollgraff, W. 1956. *Le sanctuaire d'Apollon pythéen à Argos.* Études Péloponnésiennes I. Paris: École française d'Athènes.

Vroom, J. 1998. «Medieval and Post-Medieval Pottery from a Site in Boeotia: A Case Study Example of Post-Classical Archaeology in Greece». *BSA* 93: 513–46.

Vroom, J. 2000. «Piecing together the Past: Survey Pottery and Deserted Settlements in Medieval Boeotia (Greece)». Στο Belke κ.ά. 2000, 245–59.

Vroom, J. 2003α. *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C., A Case Study from Boeotia, Central Greece.* Archaeological Studies Leiden University 10. Leiden: Leiden University, Faculty of Archaeology.

Vroom, J. 2003β. «Broken Pottery and the Habitation History of Medieval and Post-Medieval Boeotia (Greece)». Στο Μπακιρτζής 2003β, 763–68.

Vroom, J. 2004. «The Medieval and Post-Medieval Finewares and Cooking Wares from the Triconch Palace and the Baptistery». Στο *Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994–99,* επιμ. R. Hodges, W. Bowden και K. Lako, 278–92. Butrint Archaeological Monographs 2. Oxford: Oxbow Books.

Vroom, J. 2005. *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean, 7th to 20th Century: An Introduction and Field Guide.* Utrecht: Parnassus Press.

Vroom, J. 2006α. «Byzantine Garbage and Ottoman Waste». Στο E. Andrikou, V.L. Aravantinos, L. Godart, A. Sacconi και J. Vroom, *Thèbes. Fouilles de la Cadmée*, Τόμος II.2, *Les tablettes en Linéaire B de la odos Pelopidou. Le contexte archéologique,* 181–233. Pisa e Roma: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.

Vroom, J. 2006β. «Some Byzantine Pottery Finds from Kaman-Kalehöyük: A First Observation». *Anatolian Archaeological Studies* 15: 163–69.

Vroom, J. 2007α. «The Archaeology of Late Antique Dining Habits in the Eastern Mediterranean: A Preliminary Study of the Evidence». Στο *Objects in Context, Objects in Use: Material Spatiality in Late Antiquity,* επιμ. L. Lavan, E. Swift και T. Putzeys, 313–61. Leiden and Boston: Brill.

Vroom, J. 2007β. «The Changing Dining Habits at Christ's Table». Στο Brubaker και Linardou 2007, 191–222.

Vroom, J. 2008. «Dishing Up History: Early Medieval Ceramic Finds from the Triconch Palace in Butrint». *MÉFRM* 120–22: 291–305.

Vroom, J. 2009. «Breaking Pots: Medieval and Post-Medieval Ceramics from Central Greece». Στο Bintliff και Stöger 2009, 167–76.

Vroom, J. 2011. «The Morea and its Links with Southern Italy after AD 1204: Ceramics and Identity». *Archeologia Medievale* 38: 409–30.

Vroom, J. 2012α. «Early Medieval Pottery Finds from Recent Excavations at Butrint, Albania». Στο Gelichi

2012, 289–96.

Vroom, J. 2012β. «From One Coast to Another: Early Medieval Ceramics in the Southern Adriatic Region». Στο Gelichi και Hodges 2012, 353–92.

Vroom, J. 2012γ. «Tea and Ceramics: New Perspectives on Byzantine Pottery from Limyra». Στο *40 Jahre Grabung Limyra, Akten des internationalen Symposions, 3.–5. Dezember 2009,* επιμ. M. Seyer, 343–58. Wien: Österreichisches Archäologishes Institut.

Vroom, J. 2013. «Digging for the 'Byz': Adventures into Byzantine and Ottoman Archaeology in the Eastern Mediterranean». *Pharos* 19: 79–110.

Vroom, J. 2014α. «The Medieval Pottery». Στο A. Johnston, K. Slane και J. Vroom, «*Kythera* Forty Years On: The Pottery from Historical Kastri Revisited», 45–61. *BSA* 109: 3–64.

Vroom, J. 2014β. «Turkish Rubbish in Greek Soil: Byzantine, Medieval and Post-Medieval Pottery from Thebes». Στο *100 χρόνια αρχαιολογικού έργου στη Θήβα. Οι πρωτεργάτες των ερευνών και οι συνεχιστές τους, Θήβα, 15–17 Νοεμβρίου 2002*, επιμ. Β. Αραβαντινός και Ε. Κουντούρη, 455–71. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.

Vroom, J. επιμ. 2015. *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean: Fact and Fiction, Proceedings of the First International Conference on Byzantine and Ottoman Archaeology, Amsterdam, 21–23 October 2011*. Medieval and Post-Medieval Mediterranean Archaeological Series I. Turnhout: Brepols.

Vroom, J. και E. Fındık. 2015. «The Pottery Finds». Στο Ladstätter 2015, 205–92.

Vroom, J. 2016. «Depictions of Human Figures and Bodily Postures on Medieval Ceramics». Στο *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22–27 August 2016, Round Tables*, επιμ. B. Krsmanović και L. Milanović, 965–69. Belgrade: The Serbian National Committee of AIEB.

Vroom, J., και M. van IJzendoorn. 2016. «Mapping the Ceramics: Production and Distribution of Champlevé Ware in the Aegean (12th–13th c. AD)». Στο Ferri κ.ά. 2016, 197–201.

Vroom, J. 2018. «Bright Finds, Big City: Medieval Ceramics from Old and Recent Excavations in Ephesus (Turkey)». Στο Yenişehirlioğlu 2018, τόμ. 1, 383–96.

Waagé, F.O. 1933. «The Roman and Byzantine Pottery». *Hesperia* 2: 279–328.

Waksman, S.Y., και J.-M. Spieser. 1997. «Byzantine Ceramics Excavated in Pergamon: Archaeological Classification and Characterization of the Local and Imported Productions by PIXE and INAA Elemental Analysis, Mineralogy, and Petrography». Στο Maguire 1997, 105–33.

Waksman, S.Y., και M.-L. von Wartburg 2006. «'Fine-Sgraffito Ware', 'Aegean Ware', and Other Wares: New Evidence for a Major Production of Byzantine Ceramics». *RDAC*: 369–88.

Waksman, S.Y., A. Bouquillon, N. Cantin και I. Katona. 2007. «The First Byzantine 'Glazed White Wares' in the Early Medieval Technological Context». Στο *Archaeometric and Archaeological Approaches to Ceramics, Papers presented at EMAC '05, 8th European Meeting on Ancient Ceramics, Lyon 2005,* επιμ. S.Y. Waksman, 129–35. *BAR* International Series 1691. Oxford: Archaeopress.

Waksman, S.Y., και Ç. Girgin. 2008. «Les vestiges de production de céramiques des fouilles de Sirkeci (Istanbul). Prémiers éléments de caractérisation». *Anatolia Antiqua* 16: 443–69.

Waksman, S.Y., I. Teslenko και S. Zelenko. 2009. «Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): A Diversity of Origins investigated by Chemical Analysis». Στο Zozaya κ.ά. 2009, Τόμος ΙΙ, 851–56.

Waksman, Y. 2012. «The First Workshop of Byzantine Ceramics discovered in Constantinople/Istanbul: Chemical Characterization and Preliminary Typological Study». Στο Gelichi 2012, 147–51.

Waksman, S.Y. 2013. «The Identification and Diffusion of Anaia's Ceramic Products: A Preliminary Approach Using Chemical Analysis». Στο Mercangöz 2013β, 101–11.

Waksman, S.Y., N.D. Kontogiannis, S.S. Skartsis και G. Vaxevanis. 2014. «The Main 'Middle Byzantine Production' and Pottery Manufacture in Thebes and Chalcis». *BSA* 109: 379–422.

Waksman, S.Y., και M.M. Carytsiotis. 2015. «Medieval Ceramics from the Türbe: An Archaeometric Viewpoint». Στο Ladstätter 2015, 293–311.

Waksman, S.Y. 2018. «Defining the Main 'Middle Byzantine Production' (MBP): Changing Perspectives in Byzantine Pottery Studies». Στο Yenişehirlioğlu 2018, Τόμος 1, 397–407.

Waksman, S.Y., G. Koutsouflakis, J. Burlot και L. Courbe. 2018α. «Archaeometric Investigations of the Ta-

bleware Cargo of the Kavalliani Shipwreck (Greece) and into the Role of the Harbour of Chalcis in the Byzantine and Frankish Periods». *JAS: Reports* 21: 1122–29.

Waksman, S.Y., S.S. Skartsis, N.D. Kontogiannis, E.P. Todorova και G. Vaxevanis. 2018β. «Investigating the Origins of Two Main Types of Middle and Late Byzantine Amphorae». *JAS: Reports* 21: 1111–21.

Walker, A. 2008. «Meaningful Mingling: Classicizing Imagery and Islamicizing Script in a Byzantine Bowl». *ArtB* 110: 32–53.

Wallis, H. 1907. *Byzantine Ceramic Art: Notes on Examples of Byzantine Pottery recently found at Constantinople with Illustrations.* London: B. Quaritch.

Walton, M.S., και M.S. Tite. 2010. «Production Technology of Roman Lead-Glazed Pottery and its Continuance into Late Antiquity». *Archaeometry* 52: 733–59.

Wartburg, M.-L. von. 1998. «Mittelalterliche Keramik aus dem Aphroditeheiligtum in Palaipaphos (Grabungsplatz TA)». *AA* 113: 133–65.

Wartburg, M.-L. von. 2001. «Bowls and Birds: Some Middle Byzantine Glazed Bowls from Swiss Private Collections». Στο Herrin κ.ά. 2001, 115–29.

Wartburg, M.-L. von. 2003. «Cypriot Contacts with East and West as reflected in Medieval Glazed Pottery from the Paphos Region». Στο Μπακιρτζής 2003β, 153–66.

Wartburg, M.-L. von, και Y. Violaris. 2009. «Pottery of a 12th century Pit from the *Palaion Demarcheion* Site in Nicosia: A Typological and Analytical Approach to a Closed Assemblage». Στο Zozaya κ.ά. 2009, Τόμος Ι, 249–64.

Watson, O. 2004. *Ceramics from Islamic Lands.* London: Thames & Hudson, The al-Sabah Collection, Dar al-Athar al-Islamiyyah, Kuwait National Museum.

Whitbread, I.K. 1986. «The Application of Ceramic Petrology to the Study of Ancient Greek Amphorae». Στο *Recherches sur les amphores grecques,* επιμ. J.-Y. Empereur και Y. Garlan, 95–101. *BCH* Suppl. XIII. Athènes: École française d'Athènes.

Whitbread, I.K., M.J. Ponting και B. Wells. 2007. «Temporal Patterns in Ceramic Production in the Berbati Valley, Greece». *JFA* 32: 177–93.

Whitbread, I.K. 2011. «Petrographic Analysis of Ceramics from the Berbati Valley». Στο Lindblom και Wells 2011, 143–76.

White, H.E., C.M. Jackson και G.D.R. Sanders. 2006. «Byzantine Glazed Ceramics from Corinth: Testing Provenance Assumptions». Στο *36th International Symposium on Archaeometry, Quebec City, 2–6 May 2006*.

Whitehouse, D. 1967. «The Medieval Glazed Pottery of Lazio». *PBSR* 35: 40–86.

Williams, C.K., και O.H. Zervos. 1988. «Corinth, 1987: South of Temple E and East of the Theater». *Hesperia* 57: 95–146.

Williams, C.K., και O.H. Zervos. 1990. «Excavations at Corinth, 1989: The Temenos of Temple E». *Hesperia* 59: 325–69.

Williams, C.K., και O.H. Zervos. 1995. «Frankish Corinth: 1994». *Hesperia* 64: 1–60.

Williams, C.K., L.M. Snyder, E. Barnes και O.H. Zervos. 1998. «Frankish Corinth: 1997». *Hesperia* 67: 223–81.

Williams, C.K., και N. Bookidis, επιμ. 2003. *Corinth, The Centenary: 1896–1996.* Corinth XX. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

Xanthopoulou, M. 2010. *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne.* Turnhout: Brepols.

Xyngopoulos, A. 1933. «Byzantine Pottery from Olynthus». Στο *Excavations at Olynthus.* Part V, *Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931,* επιμ. D.M. Robinson, 285–92. The Johns Hopkins University, Studies in Archaeology 18. Baltimore: The Johns Hopkins Press & London: Oxford University Press.

Yangaki, A.G. 2005. *La céramique des IVe–VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna.* Athènes: Presses universitaires de Crète.

Yangaki, A.G. 2008. «Céramique glaçurée provenant de Nauplie et d'Argos (XIIe–XIIIe siècles): observations préliminaires». *BCH* 132: 587–616.

Yangaki, A.G. 2016. «The Current State of the Research and Future Perspectives for the Methodology and the Interpretation of Byzantine Pottery of the 11th and 12th centuries AD». *Journal of Greek Archaeology* 1: 313–30.

Yangaki, A.G. 2018. «Pottery of the Byzantine Period, Trade Networks, Mapping, Network Analysis: A Case Study». *JAS: Reports* 21: 1103–10.

Yannopoulos, P.A. 1984. «Un sceau byzantine du stratège de Céphalonie, trouvé à Argos». *BCH* 108:615–18.

Yashaeva, T., E. Denisova, N. Ginkut, V. Zalesskaya και D. Zuravlev. 2011. *The Legacy of Byzantine Cherson*. Sevastopol and Austin: Institute of Classical Archaeology & Telescope.

Yenişehirlioğlu, F. 1989. «La céramique glaçurée de Gülpinar». Στο Déroche και Spieser 1989, 303–15.

Yenişehirlioğlu, F. 2009. «Les fours et la production des céramiques du Palais de Tekfur à Istanbul». Στο Zozaya κ.ά. 2009, Τόμος II, 617–32.

Yenişehirlioğlu, F., επιμ. 2018. *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Antalya, 19–24 October 2015*. 2 τόμοι. Ankara: Koç Üniversitesi VEKAM.

Zagarčanin, M. 2008. «Stari Bar from Prehistory to the Ottoman Period». Στο *Ottoman Times: The Story of Stari Bar, Montenegro,* επιμ. M. Guštin, V. Bikić και Z. Mileusnić, 23–34. Annales Mediterranea. Koper: Založba Annales.

Zalesskaja, V.N. 1984. «Nouvelles découvertes de céramique peinte byzantine du Xe siècle». *CahArch* 32: 49–62.

Zalesskaya, V. 2011. *Masterpieces of Byzantine Applied Art: Byzantine Ceramics of the 9th–15th centuries, Catalogue of the Collection*. St Petersburg: The State Hermitage Publishers.

Živković, T. 1999. «The Date of the Creation of the Theme of Peloponnese». *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 13: 141–55.

Zozaya, J., M. Retuerce, M.A. Hervás και A. de Juan, επιμ. 2009. *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo, Ciudad Real – Almagro, 27 febrero–3 marzo 2006*. 2 τόμοι. Ciudad Real: Asociación Española de Arqueología Medieval.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΕΙΣ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ[5]

Talbot Rice 1930	
Class A. The 'Faïence' A1. Polychrome Ware A2. 'Petal' Ware A3. Plain Glazed Ware A4. White Inscribed Ware A5. White Ware, Impressed Design A6. Models A7. Pottery Icons	Class B. The 'Earthenware' B1. Early Sgraffito Ware B2. Elaborate Incised Ware B3. Late Sgraffito Ware B4. White Painted Ware B5. Marbled Ware B6. Samsoun Ware B7. Deep Green Glazed Ware B8. Turkish Incised Ware

Frantz 1938
I. Plain-glazed Wares a. White Ware b. Brown Glaze c. Plain Glaze on Slip II. Impressed Ware III. Painted Wares a. Polychrome Ware b. Black and Green Painted Ware c. Slip-painted Ware d. Red-painted Ware IV. Sgraffito V. Coarse Ware

5. Ορισμένες κατηγορίες αφορούν και την υστεροβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική.

Morgan 1942	
Plain-glazed Wares Brown Glazed Wares Impressed Wares White Biscuit Red Biscuit Plastic Ware Petal Ware Inscribed Ware Undecorated Wares White Biscuit (Groups I–II) Red Biscuit Painted Wares Polychrome Wares (Groups I–IV) Green and Brown Painted Wares White Biscuit Red Biscuit (Groups I–V) Spatter Painted Wares White Biscuit Red Biscuit Red Painted Wares White Biscuit Red Bisuit Imitation Lustre Ware Measles Ware Slip Painted Ware Blue Painted Ware Fingerprinted Ware Proto-Majolica Wares (Groups I–III) Later Proto-Majolica (Groups I–III)	Sgraffito Wares Sgraffito Group I. The Fine Style Group II. The Spiral Style Group III. The Duochrome Style Group IV. Assorted Cups Developed Style Painted-Sgraffito Wares Early 12th century Late Byzantine Sgraffito with Relief Decoration Incised-Sgraffito Ware i. The Medallion Style ii. The Intermediate Style iii. The Free Style 13th century Late Byzantine or Turkish Painted Incised-Sgraffito Ware 12th century 13th century Painted Incised-Sgraffito with Relief Decoration Incised Wares

Σωτηρίου και Σωτηρίου 1952
Απλά μετά σμαλτώσεως
Αγγεία μετ’ εκτύπου διακόσμου
Αγγεία μετά γραπτού διακόσμου
Αγγεία γραπτά διά πρασίνου και καστανού χρώματος
Γραπτά διά λευκού χρώματος και ελικοειδών σχεδίων
Πρωτομαγιόλικα
Εγχάρακτα
Ελαφρώς εγχάρακτα λεπτού ρυθμού
Βαθέως εγχάρακτα μονόχρωμα
Επιπεδόγλυφα
Εγχάρακτα και γραπτά 13ου και 14ου αι.
Εγχάρακτα 14ου αι.

Hayes 1992
Glazed White Wares
Glazed White Ware I
Glazed White Ware II
Glazed White Ware III
Glazed White Ware IV
Glazed White Ware V
Polychrome Ware
Unglazed White Wares
Other Glazed Wares (including Islamic Wares)
Coarse Glazed Wares I–IV
Islamic Wares
Fine Sgraffito Ware
Painted Sgraffito Ware
Black and Green Painted Ware
Slip-Painted Ware
Corinthian(?) Ware
Late 12th to 13th century Red-Bodied Wares
Late Byzantine Wares

Sanders 1995α **(ταξινόμηση διακοσμήσεων μέχρι το α' τέτ. του 12ου αι. περ.)**	
Red Wares A. Unslipped A1. Plain Glazed A2. Plastic Decoration A3. Incised Decoration B. Slip Painted B1. Light on Dark I Dotted or Spotted B2. Light on Dark II C. Slip Background C1. Plain Glazed C2. Green and Brown Painted (Styles I–III & Spiral Style) C3. Spatter Painted C4. Dark on Light Slip Painted (Imitation Lustre) C5. Sgraffito Style I Duochrome Style II Sgraffito C6. Incised and Slip Painted (Measles) C7. Painted Sgraffito	White Wares D. Glaze Decoration D1. Plain Glazed D2. Polychrome Glazed (Groups 1-4) E. Plastic Decoration E1. Petal Ware E2. Slip Painted E3. Slipped E4. Appliqué E5. Figural Relief F. Incised Decoration F1. Cut F2. Incised G. Relief Decoration

Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999	
Α. Κεραμικά με άσπρο πηλό Α1. Κεραμικά με γραπτή διακόσμηση Α1α. Γραπτά πολύχρωμα Α1β. Γραπτά με πράσινο και καφεπόρφυρο χρώμα Α1γ. Γραπτά με καφεπόρφυρο χρώμα Α1δ. Γραπτά με κυανό χρώμα Α2. Κεραμικά με εγχάρακτη διακόσμηση Α3. Κεραμικά με ανάγλυφη διακόσμηση	Β. Κεραμικά με κόκκινο πηλό Β1. Κεραμικά γραπτά δι' επιχρίσματος Β2. Κεραμικά με εγχάρακτη διακόσμηση Β2α. Λεπτεγχάρακτα Β2β. Λεπτεγχάρακτα γραπτά Β2γ. Αδρεγχάρακτα Β2δ. Επιπεδόγλυφα Β2ε. Κεραμικά «Ζευξίππου» Β3. Κεραμικά εγχάρακτα παλαιολόγεια Β3α. Απλά εγχάρακτα Β3β. Έγχρωμα εγχάρακτα Β3γ. Κυπριακά εγχάρακτα Β4. Κεραμικά απλά εφυαλωμένα παλαιολόγεια

Vroom 2005 Middle Byzantine Period
MBYZ 1. Fine Orange-Red Burnished Ware
MBYZ 2. Unglazed Incised Ware
MBYZ 3. Plain Glazed Ware in Red and Grey Fabric
MBYZ 4. Plain Glazed Ware in White Fabric (GWWII–V)
MBYZ 5. Polychrome Ware
MBYZ 6. Slip-painted Ware
MBYZ 7. Green and Brown Painted Ware
MBYZ 8. Fine Sgraffito Ware
MBYZ 9. Painted Fine Sgraffito Ware
MBYZ 10. Incised and Slip-painted Ware
MBYZ 11. Incised Sgraffito Ware
MBYZ 12. Champlevé Ware
MBYZ 13–16. Günsenin Amphorae 1–4
MBYZ 17. Otranto Amphorae 1–2
MBYZ 18. Unglazed Cooking Pot

Ταξινόμηση παρούσας μελέτης	
1. Κεραμική από λευκό πηλό 1.1 Εμπίεστη 1.2 Έξεργη ανάγλυφη ή επίθετη 1.3 Γραπτή με ερυθρό επίχρισμα και επίθετη ή εγχάρακτη διακόσμηση 1.4 Μονόχρωμη/κηλιδωτή εφυαλωμένη 1.5 Γραπτή πολύχρωμη 1.6 Γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα	2. Κεραμική από ερυθρό πηλό 2.1 Εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα 2.2 Γραπτή με λευκό επίχρισμα (I–III) 2.3 Γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα 2.4 Γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (I–III) 2.5 Κηλιδωτή 2.6 Λεπτεγχάρακτη (I–III) 2.7 Κουκκιδωτή 2.8 Γραπτή λεπτεγχάρακτη 2.9 Αδρεγχάρακτη 2.10. Επιπεδόγλυφη 2.11. Μονόχρωμη εφυαλωμένη

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β'

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΞΕΤΑΣΘΕΝΤΟΣ ΥΛΙΚΟΥ[6]

Κωνσταντοπούλειο Μέγαρο, οδός Δαναού

Έτος ανασκαφής: 2001

Ανασκαφέας: Χρήστος Πιτερός

Δημοσίευση Ανασκαφής: *ΑΔ* 56–59 (2001–2004) Τόμος Β4, 44–5 (Χ. Πιτερός).

Η μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στον ανατολικό ακάλυπτο χώρο του νεοκλασικού κτηρίου του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Άργους, πλησίον του οικοπέδου ΟΤΕ.

Κτιστά ευρήματα: Σε βάθος 1,20 μ. αποκαλύφθηκαν θεμέλια και τοίχοι υστεροβυζαντινού κτίσματος, με δύο παλαιότερες φάσεις που χρονολογούνται στον 5ο–6ο αι.[7]

Κινητά ευρήματα: Σε βάθος 2,50–3 μ. περισυλλέχθηκαν μεταξύ άλλων μελαμβαφή όστρακα κλασικής εποχής και μικρό τμήμα ψηφιδωτού. Στα βυζαντινά ευρήματα συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων χάλκινη ζυγαριά,[8] σιδερένιο μαχαίρι,[9] χάλκινο ενώτιο και δακτυλίδι, χάλκινες πόρπες (πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής εποχής),[10] σπιρούνι(;) αλόγου, πήλινη προχοΐσκη (πρωτοβυζαντινή εποχή).[11]

Εξετασθέν υλικό (δεν εξετάστηκαν τα όστρακα): Αδρεγχάρακτη (2).[12]

---

6. Στο Παράρτημα Β' έχει επιχειρηθεί η συγκέντρωση των στοιχείων που διαθέτουμε κυρίως από το δημοσιευμένο υλικό, με έμφαση στα βυζαντινά ευρήματα. Όπως προαναφέρθηκε, τα περισσότερα ανασκαμμένα οικόπεδα παραμένουν αδημοσίευτα. Για ορισμένα υπάρχει μια σύντομη αναφορά στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, ενώ υπάρχουν και οικόπεδα για τα οποία δεν βρήκα σχεδόν κανένα στοιχείο, πλην της καρτέλας του ευρήματος. Μεγάλη προσοχή απαιτείται στο θέμα των χρονολογήσεων, γιατί στις περισσότερες περιπτώσεις τα κτιστά αλλά και τα κινητά ευρήματα αναφέρονται στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* γενικά ως βυζαντινά. Όσον αφορά τα κινητά ευρήματα, βασίζομαι στις υπάρχουσες δημοσιεύσεις και στην περίπτωση των μικροαντικειμένων στα λήμματα του καταλόγου του Βυζαντινού Μουσείου Αργολίδας (ΒΥΜΑ), όπου είχαμε την εξαιρετική τύχη να τα συγγράψει η δρ Susanne Metaxas, ειδήμων σε αυτόν τον τομέα. Γενικά, έντονος υπήρξε ο προβληματισμός αν έπρεπε να συμπεριληφθεί το συγκεκριμένο παράρτημα στο βιβλίο, λόγω των ασαφειών που προκύπτουν σε αρκετές περιπτώσεις. Υπήρχαν και περιπτώσεις όπου ακόμα και ο τοπογραφικός εντοπισμός του οικοπέδου ήταν αδύνατος. Προτίμησα τελικά να το συμπεριλάβω, γιατί ίσως φανεί χρήσιμο σε αρχαιολόγους που θα ασχοληθούν μελλοντικά με το Άργος. Ωστόσο χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή στα στοιχεία που ακολουθούν, γιατί δεν υπήρχε το περιθώριο να ελεγχθούν επαρκώς τα υπάρχοντα στοιχεία. Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στις «αφανείς» συμβασιούχους αρχαιολόγους της 5ης ΕΒΑ που εργάστηκαν με ζήλο και συνέπεια στις ανασκαφικές έρευνες των ετών 1989–1997 και έγραψαν ή συνέγραψαν τα ανασκαφικά ημερολόγια. Πρόκειται για τη Χρύσα Αργυράκη, τη δρα Κωνσταντίνα Γερολύμου, την Καλλιόπη Κάτρη και τη δρα Ευαγγελία Παππή. Δυστυχώς, συχνά στο ανασκαφικό ημερολόγιο δεν αναφέρεται το όνομα της αρχαιολόγου που το έγραψε.

7. Σύμφωνα με τον Χρήστο Πιτερό, στην περιοχή αυτή θα πρέπει να βρισκόταν ένα από τα ασκληπιεία του Άργους, το οποίο χρονολογείται από την αρχαϊκή εποχή και εξής.

8. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 139 αρ. 159 (S. Metaxas).

9. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 169 αρ. 227 (S. Metaxas).

10. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 188 (αρ. 265), 196 (αρ. 295) (S. Metaxas).

11. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 198 αρ. 303 (Α. Βασιλείου). Σύφωνα με προφορική πληροφόρηση από τον Χ. Πιτερό, στο συγκεκριμένο οικόπεδο είχαν βρεθεί μεγάλες μάζες ψημένου πηλού.

12. Σε κάθε κατηγορία εντός παρένθεσης σημειώνεται ο συνολικός αριθμός των δειγμάτων της καταγραφής που πραγματοποίησα, όπου συνυπολογίζονται και τα εκτός καταλόγου ευρήματα. Σημειώνεται ότι στα ποσοτικά στοιχεία έχουν προστεθεί και ευρήματα από τις μετά το 2014 καταγραφές μου.

Οικόπεδο ΑΤΕ, οδός Δαναού & Εθνικής Αντίστασης[13]

Έτη ανασκαφής: 1988–1989, 2008–2009[14]

Ανασκαφείς: Αναστασία Οικονόμου-Laniado (1988–1989), Γεώργιος Τσεκές (2008–2009)

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 54, 67, 71, 72, 79, 80 (για τα πρωτοβυζαντινά κατάλοιπα).

Με τα μέχρι σήμερα δεδομένα αποτελεί την πιο σημαντική, από πλευράς ευρημάτων εφυαλωμένης κεραμικής, ανασκαφή του βυζαντινού Άργους. Ο χώρος που ανεσκάφη και ακόμα δεν έχει οικοδομηθεί αποτελούσε τον κήπο της οικίας του Σπύρου Τρικούπη που βρίσκεται στα νότια της ανασκαφής.

Η συνολική έκταση της ανασκαφής ανέρχεται στα 656 τ.μ. Στην ανασκαφή της πρώτης περιόδου, στο ημερολόγιο καταγράφονται 18 τομές, αλλά από τις καρτέλες των ευρημάτων προκύπτει ότι οι τομές θα έφταναν τουλάχιστον τις 39.

Κτιστά Ευρήματα: Στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής, ανατολικά του πηγαδιού του 19ου αι., που βρίσκεται στο μέσο περίπου του οικοπέδου,[15] βρέθηκε κτίσμα, ίσως οικία, ακανόνιστου σχεδίου, με μικρά δωμάτια, με τοίχους από αργολιθοδομή και αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση. Ανατολικά του κτίσματος, βρέθηκαν δύο αγωγοί, μεταξύ των οποίων παρεμβαλλόταν πηγάδι.[16] Η Οικονόμου-Laniado χρονολογεί το κτίσμα, κυρίως από την κεραμική, στον 6ο αι. με επανάχρηση ορισμένων δωματίων του στις αρχές του 7ου και το εντάσσει στις φτωχικές κατοικίες της πρωτοβυζαντινής περιόδου, όπως άλλωστε και τις περισσότερες αργειακές οικίες της εποχής.[17] Σημειώνεται ότι το κτίσμα που βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, θα πρέπει να συνδέεται με το συγκρότημα του γειτονικού οικοπέδου ΟΤΕ.

Στη δυτική πλευρά, βρέθηκαν τοίχοι ελληνιστικών, πρωτοβυζαντινών και μεσοβυζαντινών χρόνων. Στο δυτικό άκρο του οικοπέδου, κοντά στην οδό Δαναού, αποκαλύφθηκε ένας ημικυκλικός τοίχος του 5ου αι., που ανήκε πιθανώς σε σιρό, ο οποίος συνέχιζε και εκτός του οικοπέδου.[18] Το μεγαλύτερο τμήμα του σιρού είχε καταστραφεί στη μεσοβυζαντινή εποχή.[19]

Στην ανασκαφική έρευνα του 2008–2009, στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν πλήρως εννέα δωμάτια, με τοιχοποιία που μοιάζει με αυτήν του οικοπέδου ΟΤΕ, διαφέρει όμως σημαντικά στις όψεις (του οικοπέδου ΑΤΕ είναι σαφώς λιγότερο επιμελημένη) και τη διαρρύθμιση των χώρων. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Τσεκέ, οι αποκαλυφθέντες χώροι παραπέμπουν σε κτήριο που εξυπηρετούσε βιοτεχνικές χρήσεις (αγωγοί, μη επιμελημένες όψεις τοιχοποιίας, πρόχειρες αυλές, μεγάλος αριθμός αποθετών).

---

13. Η ανασκαφική έρευνα του σημαντικού αυτού οικοπέδου παραμένει αδημοσίευτη. Από την ανασκαφή των ετών 1988–1989, υπάρχει ένα ημερολόγιο από τις 25–4–1988 ως τις 29–6–1988.

14. Το 2008–2009 πραγματοποιήθηκε καθαίρεση των μαρτύρων και επεκτάθηκε η ανασκαφή σε συγκεκριμένα τμήματα. Ευχαριστώ θερμά τον δρα Γεώργιο Τσεκέ, ο οποίος έθεσε με προθυμία στη διάθεσή μου την ανασκαφική του έκθεση.

15. Το πηγάδι φαίνεται πως ανήκε στην Οικία Τρικούπη.

16. Oikonomou-Laniado 2003, 67.

17. Oikonomou-Laniado 2003, 67, 71, 79 (στη σελ. 67 χρονολογεί το κτίσμα στον 6ο αι. και βάσει της κεραμικής την επανάχρηση ορισμένων δωματίων στον 7ο αι. και στη σελ. 79 χρονολογεί όλο το κτίσμα στις αρχές του 7ου αι.).

18. Oikonomou-Laniado 2003, 67.

19. Ορισμένα στοιχεία έχουν αντληθεί και από τη με αρ. πρωτ. 2581/11–10–1989 εισήγηση της 5ης ΕΒΑ προς το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Πελοποννήσου, η οποία είχε συνταχθεί από την ίδια την Οικονόμου-Laniado.

Κινητά Ευρήματα: Επιτύμβια πρωτοβυζαντινή επιγραφή του νοταρίου Κοσμά, της συζύγου του Βρισηίδας και του γιου τους Πέτρου. Η επιγραφή ήταν θραυσμένη και το ένα μισό της βρέθηκε στο οικόπεδο ΑΤΕ, ενώ το άλλο στο οικόπεδο ΟΤΕ.[20]

Αρκετά όστρακα πρωτοβυζαντινής εποχής, κυρίως λυχνάρια (4ος–7ος αι.), εκ των οποίων και εγχώρια, θραύσματα αμφορέων LRA2, λήκυθοι, πρόχοι, χύτρες.[21] Επίσης έχει βρεθεί τμήμα σφραγίδας άρτου (6ος–7ος αι.).[22]

Στο νότιο τμήμα 16 τομές περιείχαν επιχώσεις μεσοβυζαντινών χρόνων, που έφταναν σε βάθος τα 2 μ. και περιείχαν κεραμική του 11ου–13ου αιώνα. Κοντά σε έναν τοίχο βρέθηκε αποθέτης με κεραμική του τέλους του 12ου ή των αρχών του 13ου αιώνα,[23] καθώς και το μολυβδόβουλλο του Γεωργίου Ακροπολίτη.[24]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας πήλινος κουμπαράς.[25] Επίσης, έχουν βρεθεί τριποδίσκοι και ορισμένα παραψημένα αγγεία.[26]

Στο οικόπεδο έχουν βρεθεί δύο θησαυροί: ένας πρωτοβυζαντινής εποχής και ένας από ανώνυμους φόλλεις του 11ου αι. Από την περίοδο της φραγκοκρατίας, προέρχονται νομίσματα του 13ου αι.[27]

Έχουν βρεθεί επίσης χάλκινα δαχτυλίδια (10ος–12ος αι.)[28] και χάλκινο χτένι αργαλειού (10ος–12ος αι.).[29] Ξεχωρίζει επίσης μικρή εισηγμένη χύτρα του 10ου–11ου αι.[30]

Εξετασθέν Υλικό: Από το συγκεκριμένο οικόπεδο προέρχεται η συντριπτική πλειονότητα της εξετασθείσας κεραμικής. Γενικά η ανασκαφή του οικοπέδου ΑΤΕ έφερε στο φως μια εξαιρετικά μεγάλη ποσότητα κεραμικής, που οφείλεται εν μέρει στην έκταση της ανασκαφής, αλλά όχι μόνο, αν σκεφτούμε ότι το γειτονικό οικόπεδο ΟΤΕ, περίπου το ίδιο σε έκταση, δεν απέδωσε τόσο μεγάλη ποσότητα κεραμικής, ιδίως εφυαλωμένης.[31] Ουσιαστικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αν κάποιος μελετήσει την κεραμική του οικοπέδου ΑΤΕ, έχει μία αντιπροσωπευτική εικόνα της μεσαιωνικής και νεότερης κεραμικής του Άργους.

Η διαγνωστική μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική ανέρχεται στα 906 καταγεγραμμένα θραύσματα όλων των κατηγοριών, με πιο αντιπροσωπευτικές κατηγορίες τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (234), ιδίως των ομάδων ΙΙ και ΙΙΙ, την κουκκιδωτή (227)[32] και τη λεπτεγχάρακτη (191), με αρκετά αντιπροσωπευτική την όψιμη. Υπόλοιπες κατηγορίες: κεραμική από λευκό πηλό (3), εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (22), γραπτή με λευκό επίχρισμα (56),

20. Oikonomou-Laniado 2003, 54 αρ. 14, εικ. 124· βλ. επίσης Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 126 αρ. 141 (Α. Βασιλείου). Η συγκεκριμένη επιγραφή θα πρέπει να προέρχεται από τη βασιλική που βρέθηκε στο γειτονικό οικόπεδο Γκαργκάσουλα (Oikonomou-Laniado 2003, 15).
21. Oikonomou-Laniado 2003, 67, 80.
22. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 219 αρ. 356 (S. Metaxas και Α. Βασιλείου).
23. Oikonomou-Laniado 2003, 67. Μέρος του συγκεκριμένου υλικού θα πρέπει να περιλαμβάνεται στο εξετασθέν υλικό. Δυστυχώς, δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε με βεβαιότητα, διότι στις ενδείξεις δεν υπάρχει αναφορά στον συγκεκριμένο αποθέτη.
24. Oikonomou-Laniado 1997β· 2003, 67.
25. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 220 αρ. 358 (Α. Βασιλείου).
26. Οικονόμου-Laniado 2006, 348.
27. Baker 2007, 214–20.
28. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 187 (αρ. 260), 195 (αρ. 291α) (S. Metaxas).
29. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 201 αρ. 308β (S. Metaxas).
30. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 164 αρ. 213 (Α. Βασιλείου και R. Valente).
31. Η καταγεγραμμένη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική του οικοπέδου ΑΤΕ ανέρχεται στα 837 θραύσματα, ενώ η αντίστοιχη του οικοπέδου ΟΤΕ μόλις στα 174.
32. Λόγω της εξαιρετικά αποσπασματικής διατήρησης των θραυσμάτων, ο αριθμός ενδέχεται να μην είναι τόσο μεγάλος, διότι ορισμένα ίσως είναι συνανήκοντα.

γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα (14), κηλιδωτή (5), γραπτή λεπτεγχάρακτη (52), αδρεγχάρακτη (52), επιπεδόγλυφη (35), μονόχρωμη εφυαλωμένη (15).

Αντιπροσωπευτική σε ποσότητα και ποικιλία παρουσιάζεται και η υστεροβυζαντινή, μεταβυζαντινή και νεότερη κεραμική. Σημειώνεται ότι έχει βρεθεί αρκετή ιταλική κεραμική,[33] πολλοί λουλάδες και κύπελλο Κιουτάχειας.[34]

Παρατηρήσεις: Από την κεραμική συνάγεται ότι η ανθρώπινη παρουσία υπήρξε ιδιαιτέρως έντονη στη συγκεκριμένη θέση, ιδίως από τη μεσοβυζαντινή εποχή, στοιχείο που επιβεβαιώνεται και από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (τοίχοι και τοιχία μεσοβυζαντινής τουλάχιστον εποχής σχεδόν σε όλη την έκταση του οικοπέδου). Η κεραμική επίσης δείχνει ότι η κατοίκηση δεν περιορίστηκε στη μεσοβυζαντινή εποχή, αλλά συνεχίστηκε και στις επόμενες περιόδους, στη φραγκοκρατία (σε συνδυασμό και με τα νομίσματα) αλλά κυρίως στην τουρκοκρατία. Τα ευρήματα που παραπέμπουν σε εργαστήρια (τριποδίσκοι,[35] κακοψημένα) δεν είναι αρκετά για να συμπεράνουμε ότι στη θέση αυτή λειτούργησε κεραμοποιείο στη βυζαντινή ή σε μεταγενέστερη εποχή, δεδομένου ότι παρόμοια ευρήματα εντοπίζονται και σε άλλα οικόπεδα, ωστόσο ως υπόθεση παραμένει ανοιχτή. Τέλος, η ιδιαιτέρως μεγάλη ποσότητα της ευρεθείσας κεραμικής παραπέμπει ενδεχομένως στη λειτουργία του χώρου στους νεότερους χρόνους ως αποθέτη.

Οικόπεδο αδελφών Βλογιάρη, οδός Καλλέργη 27

Έτος ανασκαφής: 1996

Ανασκαφείς: Αναστασία Οικονόμου-Laniado, Κωνσταντίνα Γερολύμου[36]

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Κτιστά Ευρήματα: Τοιχία, τάφος γεωμετρικής εποχής.

Κινητά Ευρήματα: Αναθηματικό αετωματικό ανάγλυφο Ασκληπιού και Υγείας (4ος αι. π.Χ.).[37]

Εξετασθέν Υλικό (δεν εξετάστηκαν τα όστρακα): Λεπτεγχάρακτη (1).

Οικόπεδο Γκαλέτση, οδός Ιακώβου Μάνου

Έτη ανασκαφής: 1996–1997

Ανασκαφείς: Αναστασία Οικονόμου-Laniado, Κωνσταντίνα Γερολύμου[38]

Δημοσίευση Ανασκαφής: Μπακούρου κ.ά. 1996α

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 70, 72, εικ. 158 (αποτύπωση ανασκαφής)

Στην ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου Γκαλέτση ήρθαν στο φως πολύ σημαντικά ευρήματα για διάφορες φάσεις της ιστορίας της πόλης.

Κτιστά Ευρήματα: Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε κυκλική κατασκευή, η οποία

33. Βλ. ενδεικτικά Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 243 αρ. 300 (Α. Βασιλείου).

34. Βλ. ενδεικτικά Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 256–58 αρ. 413–17 (Α. Βασιλείου). Για κύπελλο οθωμανικών εργαστηρίων βλ. στο ίδιο, 260 αρ. 420β (Α. Βασιλείου).

35. Βλ. ενδεικτικά Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 136 αρ. 152 (Α. Βασιλείου).

36. Στις περιπτώσεις που μπόρεσα να δω τα ανασκαφικά ημερολόγια αναφέρονται εκτός από τον επιβλέποντα αρχαιολόγο και οι αρχαιολόγοι που εργάστηκαν στις ανασκαφές και έγραψαν ή συνέγραψαν τα ημερολόγια. Δυστυχώς, σε ορισμένες περιπτώσεις δεν ήταν καταγεγραμμένο το όνομά τους στο ημερολόγιο.

37. *ΑΔ* 52 (1997) Τόμος Β1, 133 (Χ. Πιτερός).

38. Στο ημερολόγιο υπάρχουν ορισμένα κενά (από 14/1/1997 έως 2/2/1997), ενώ η συγγραφή του δεν φαίνεται να ολοκληρώθηκε (τελευταία ημέρα ημερολογίου: 23/2/1997).

ταυτίστηκε από την Οικονόμου-Laniado με κλίβανο, που χρονολογείται, βάσει της κεραμικής, στα τέλη του 6ου–αρχές του 7ου αι.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ναΐσκος του 8ου–9ου αι., ο οποίος πιθανώς στον 12ο–13ο αιώνα φαίνεται πως λειτούργησε ως κοιμητηριακός, λόγω των μεσοβυζαντινών ταφών που αποκαλύφθηκαν (18 στον αριθμό).[39] Στη β' φάση του αποδίδεται και η προσθήκη μικρού παρεκκλησίου στα νότια.

Κινητά Ευρήματα: Από το ημερολόγιο προκύπτει ότι τα ανασκαφικά στρώματα ήταν κατά κύριο λόγο αναμοχλευμένα,[40] γεγονός που ισχύει άλλωστε για τη συντριπτική πλειονότητα των ανασκαμμένων οικοπέδων του Άργους, ειδικά σε αυτή την κεντρική περιοχή.

Μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται γυάλινοι πεσσοί ρωμαϊκής ή πρωτοβυζαντινής εποχής,[41] θραύσματα ερυθροβαφούς κεραμικής και πήλινη λεκάνη (13ος – πρώιμος 14ος αι.).[42]

Εξετασθέν Υλικό: Η κεραμική του οικοπέδου είναι κατά κανόνα ακόσμητη. Η εφυαλωμένη συνιστά ένα μικρό ποσοστό και ακόμα μικρότερο η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη, με μόλις 34 διαγνωστικά θραύσματα, επιβεβαιώνοντας τις αναφορές του ημερολογίου, όπου γίνεται λόγος για άφθονη υστερορωμαϊκή/πρωτοβυζαντινή ερυθροβαφή κεραμική και λιγοστή εφυαλωμένη.

Επίσης, σύμφωνα με το ημερολόγιο η μεσοβυζαντινή κεραμική βρέθηκε κατά κύριο λόγο σε μικρό βάθος, από 1–2,20/2,40 μ. περίπου.

Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη ποικιλία (σχεδόν τα μισά θραύσματα ανήκουν στη λεπτεγχάρακτη) των ακόλουθων κατηγοριών: εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (1), γραπτή με λευκό επίχρισμα (7), γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα (1), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (9), λεπτεγχάρακτη (12), κουκκιδωτή (1), γραπτή λεπτεγχάρακτη (2), επιπεδόγλυφη (1). Σημειώνεται ότι κανένα από τα παραπάνω όστρακα δεν προέρχεται από τις ταφές, που χρονολογούνται περίπου στην ίδια εποχή (12ος–13ος αι.).

Οικόπεδο Δέμου – Προβατάκη, πάροδος Δαναού

Έτη ανασκαφής: 1986–1987

Ανασκαφέας: Αναστασία Οικονόμου-Laniado

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 66, 71, εικ. 131 (αποτύπωση ανασκαφής)[43]

Κτιστά Ευρήματα: Τμήμα μεγάλου κτίσματος, από το οποίο αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια με επιμελημένη τοιχοποιία. Βάσει της κεραμικής, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 5ο–6ο αι.[44]

Κινητά Ευρήματα: Οστέινο κουταλάκι (ρωμαϊκή–πρωτοβυζαντινή εποχή),[45] οστέινη περόνη

39. Μπακούρου κ.ά. 1996α· Oikonomou-Laniado 2003, 70.

40. Συχνή είναι η αναφορά στην εύρεση ελληνιστικών μελαμβαφών, πρωτοβυζαντινών ερυθροβαφών και λίγων εφυαλωμένων στο ίδιο στρώμα.

41. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 190 αρ. 275β (S. Metaxas).

42. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 168 αρ. 224 (Α. Βασιλείου).

43. Δεν διαθέτουμε ιδιαίτερα στοιχεία για το συγκεκριμένο οικόπεδο. Εκτός του ότι η συγκεκριμένη ανασκαφή είναι αδημοσίευτη, δεν βρέθηκε το ανασκαφικό ημερολόγιο. Διαθέτουμε ωστόσο αποτύπωση της ανασκαφής και ορισμένα στοιχεία για τα ευρήματα στο Oikonomou-Laniado 2003, 66, 71, εικ. 131.

44. Oikonomou-Laniado 2003, 66.

45. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 169 αρ. 229 (S. Metaxas).

(4ος–5ος αι.),[46] χάλκινο δαχτυλίδι (10ος–11ος αι.),[47] χάλκινο χτένι αργαλειού (10ος–12ος αι.).[48]

Εξετασθέν Υλικό (δεν εξετάστηκαν τα όστρακα): Εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (1).

Οικόπεδο Θηβαίου, οδός Φείδωνος

Έτη ανασκαφής: 1992–1993, 1994

Ανασκαφείς: Αναστασία Οικονόμου-Laniado, Καλλιόπη Κάτρη (5η ΕΒΑ), Άννα Μπανάκα-Δημάκη (Δ' ΕΠΚΑ)

Δημοσίευση Ανασκαφής: *ΑΔ* 49 (1994) Τόμος Β1, 142–43 (Α. Μπανάκα-Δημάκη)

Κτιστά Ευρήματα: Τοιχία, υστερορωμαϊκό λιθόστρωτο, τμήμα βυζαντινού χαλικόστρωτου δρόμου.

Κινητά Ευρήματα: Η πλειονότητα της κεραμικής είναι ακόσμητη. Πολλά όστρακα χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή και σε άλλες περιόδους.

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική υπήρξε λιγοστή, αριθμώντας μόλις εννέα διαγνωστικά όστρακα που ανήκουν στη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (3), την κουκκιδωτή (5) και την επιπεδόγλυφη (1).

Πιο αντιπροσωπευτική υπήρξε η υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή κεραμική. Βρέθηκε επίσης και λίγη ιταλική.

Οικόπεδο Καρδαρά, πάροδος Δαναού/επέκταση Χατζή

Έτη ανασκαφής: 1987, 1989, [1994–1995][49]

Ανασκαφείς: Αναστασία Οικονόμου-Laniado (5η ΕΒΑ), Κατερίνα Μπαρακάρη-Γλένη (Δ' ΕΠΚΑ)

Δημοσίευση Ανασκαφής: Μπακούρου κ.ά. 1995(;)

Κτιστά Ευρήματα: Για την ανασκαφική έρευνα του 1987 δεν διαθέτουμε στοιχεία. Όσον αφορά την ανασκαφή του 1989, βρέθηκαν τοίχοι ρωμαϊκής εποχής και σε μεγαλύτερο βάθος ψηφιδωτό δάπεδο ελληνιστικής εποχής με παράσταση δύο φτερωτών γυναικείων μορφών που ερμηνεύονται ως σειρήνες.[50]

Στην ανασκαφική έρευνα του 1994–1995 βρέθηκε δωμάτιο διαστάσεων 2,58 x 2,78 μ., κατασκευασμένο από πλίνθινους τοίχους επιμελημένης κατασκευής και δάπεδο από τετράγωνες πήλινες πλάκες.[51]

Κινητά Ευρήματα: Στην ανασκαφική έρευνα του 1987 ήρθε στο φως ένα πολύ σημαντικό, υψηλής τέχνης, εύρημα. Πρόκειται για τμήμα εικονιδίου από στεατίτη με ανάγλυφη απεικόνιση του αγίου Ιωάννη Προδρόμου, πιθανώς από την παράσταση της Δέησης, το οποίο χρονολογείται στον 11ο αι.[52]

Επίσης, βρέθηκαν γύρω στα 58 νομίσματα, από τα οποία ξεχωρίζει ένας φόλλις του Κων-

46. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 192 αρ. 279 (S. Metaxas).
47. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 195 αρ. 291β (S. Metaxas).
48. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 201 αρ. 308α (S. Metaxas).
49. Σημειώνεται ότι στη δημοσίευση της ανασκαφικής έρευνας του 1994–1995 δεν γίνεται αναφορά στην ανασκαφική έρευνα του 1987, συνεπώς δεν είμαι βέβαιη ότι πρόκειται για τα ίδια οικόπεδα. Η εξετασθείσα κεραμική προέρχεται από την ανασκαφή του 1987.
50. Μπαρακάρη-Γλένη 2009.
51. Μπακούρου κ.ά. 1995, 169.
52. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 213 αρ. 340 (Δ. Αθανασούλης).

σταντίνου Ζ' (945–950) και ένας ανώνυμος φόλλις του 1085–1092.[53]

Όσον αφορά την κεραμική, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα, τόσο αρχαίας (γεωμετρική, ελληνιστική, ρωμαϊκή) όσο και βυζαντινής (Matt-Painted,[54] χύτρες κ.ά.).[55]

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, που προέρχεται εξ ολοκλήρου από την ανασκαφική έρευνα του 1987, αριθμεί 48 διαγνωστικά δείγματα από τις ακόλουθες κατηγορίες: κεραμική από λευκό πηλό (2), γραπτή με λευκό επίχρισμα (1), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (6), λεπτεγχάρακτη (16), κουκκιδωτή (1), αδρεγχάρακτη (12), επιπεδόγλυφη (10). Στο συγκεκριμένο οικόπεδο, παρά το γεγονός ότι απαντούν δύο δείγματα από λευκό πηλό, πιο αντιπροσωπευτική παρουσιάζεται η όψιμη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική (όψιμη λεπτεγχάρακτη, αδρεγχάρακτη, επιπεδόγλυφη).

Έχει βρεθεί επίσης αρκετή υστεροβυζαντινή κεραμική (ύστερη και έγχρωμη εγχάρακτη), ενώ βρέθηκε και λιγοστή ιταλική κεραμική.

Οικόπεδο Κεχαγιά, πάροδος Θεάτρου

Έτη ανασκαφής: 1991–1992, 1993–1994

Ανασκαφείς: Αναστασία Οικονόμου-Laniado, Ευαγγελία Παππή, Χρύσα Αργυράκη

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 68–9, 71, εικ. 147 (αποτύπωση ανασκαφής)· Τσεκές 2012

Κτιστά Ευρήματα:[56] Στην ανασκαφή του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα πρωτοβυζαντινού κτίσματος. Πρόκειται για δωμάτιο που λήγει σε αψίδα. Δεξιά της αψίδας βρέθηκε δάπεδο από πήλινες πλάκες. Μπροστά από την αψίδα αποκαλύφθηκε στυλοβάτης από αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση, εκ των οποίων ξεχωρίζει τμήμα ερμαϊκής στήλης με επιγραφή ρωμαϊκής εποχής.[57] Στα 5 μ. ανατολικά της αψίδας βρέθηκε τμήμα λουτρού (*caldarium*). Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του οικοπέδου Κεχαγιά θα πρέπει να συσχετιστούν με το πρωτοβυζαντινό λουτρό του όμορου οικοπέδου Μπελερή.[58]

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, βρέθηκε κατώφλι και σπαράγματα ψηφιδωτού, ίσως του β' μισού του 5ου αι., με φυτικά και γεωμετρικά θέματα.[59]

Στα δυτικά του στυλοβάτη, αποκαλύφθηκε σιρός από λίθους, ο οποίος ίσως κατασκευάστηκε στη μεσοβυζαντινή εποχή. Περιείχε, σύμφωνα με την Οικονόμου-Laniado, εφυαλωμένη κεραμική του 12ου–13ου αι.[60]

Κινητά Ευρήματα: Χάλκινη περόνη (6ος–7ος αι.).[61]

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική είναι λιγοστή αριθμώντας μόλις

53. Πέννα 1996, 242, 243· βλ. επίσης Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 142 αρ. 169 (Α. Βασιλείου).
54. Βλ. ενδεικτικά Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 158 (αρ. 200), 162 (αρ. 210) (Α. Βασιλείου και R. Valente). Στο συγκεκριμένο οικόπεδο έχουν βρεθεί ενδιαφέροντα Matt-Painted αγγεία.
55. Βλ. επίσης Μπακούρου κ.ά. 1995.
56. Oikonomou-Laniado 2003, 68–9, 71, εικ. 147· βλ. επίσης Τσεκές 2012.
57. Γενικά, στα κτιστά κατάλοιπα του οικοπέδου διαπιστώνεται εκτεταμένη χρήση αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών, γεγονός που θα πρέπει να οφείλεται στην εγγύτητα του οικοπέδου με την αρχαία Αγορά. Για δύο αρχαίες επιγραφές σε β' χρήση, βλ. *ΑΔ* 46 (1991) Τόμος Β1, 103 (Χ. Πιτερός), και για εντοιχισμένο μαρμάρινο άγαλμα ρωμαϊκής εποχής, βλ. *ΑΔ* 50 (1995) Τόμος Β1, 92 (Χ. Πιτερός).
58. Τσεκές 2012· πβ. Oikonomou-Laniado 2003, 68–9.
59. Oikonomou-Laniado 2003, 69.
60. Oikonomou-Laniado 2003, 69.
61. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 192 αρ. 282 (S. Metaxas).

23 διαγνωστικά δείγματα των ακόλουθων κατηγοριών: κεραμική από λευκό πηλό (2), εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (1), γραπτή με λευκό επίχρισμα (3), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (3), λεπτεγχάρακτη (6), γραπτή λεπτεγχάρακτη (2), αδρεγχάρακτη (3), επιπεδόγλυφη (3).

Η τομή XIII παρουσίασε τη μεγαλύτερη συγκέντρωση μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής.

Επίσης, έχουν βρεθεί και λίγα ύστερα εγχάρακτα.

Οικόπεδο Γ. Κοντογιάννη, οδός Καποδιστρίου[62]

Έτος ανασκαφής: 1997

Ανασκαφείς: Αναστασία Οικονόμου-Laniado, Κωνσταντίνα Γερολύμου

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Κτιστά Ευρήματα: Οι ανασκαφικές τομές ανήλθαν στις 16 και τα περισσότερα ανασκαφικά στρώματα ήταν αναμοχλευμένα. Αποκαλύφθηκαν περίπου 59 τάφοι.[63]

Κινητά Ευρήματα: Η ανασκαφή του οικοπέδου απέδωσε μεγάλη ποσότητα κεραμικής που χρονολογείται από την ελληνιστική μέχρι τη νεότερη εποχή. Στην πλειονότητά της πρόκειται για ακόσμητη χρηστική.

Εξετασθέν Υλικό: Στο οικόπεδο βρέθηκε ενδιαφέρουσα μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική όλων των κατηγοριών. Η πλειονότητά της ανήκει στη λεπτεγχάρακτη και τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα. Τα ποσοτικά στοιχεία ανά κατηγορία είναι τα εξής: κεραμική από λευκό πηλό (1), εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (2), γραπτή με λευκό επίχρισμα (6), γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα (2), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (34), κηλιδωτή (2), λεπτεγχάρακτη (37), κουκκιδωτή (14), γραπτή λεπτεγχάρακτη (5), αδρεγχάρακτη (14), επιπεδόγλυφη (6), μονόχρωμη εφυαλωμένη (1).

Σημαντική είναι η εύρεση ημιτελών και κακοψημένων θραυσμάτων μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής. Πιο συγκεκριμένα έχω καταγράψει δύο ημιτελή (ένα γραπτό με λευκό επίχρισμα III και ένα γραπτό λεπτεγχάρακτο) και επτά κακοψημένα (τρία γραπτά με πράσινο και καστανό II–III, δύο λεπτεγχάρακτα, ένα κουκκιδωτό και ένα επιπεδόγλυφο).

Στο οικόπεδο αυτό έχουμε επίσης τη μοναδική περίπτωση (στο εξετασθέν υλικό τουλάχιστον) μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής που βρέθηκε σε τάφους. Από το ανασκαφικό ημερολόγιο δυστυχώς δεν μπορεί να διευκρινιστεί αν πρόκειται για κτερίσματα ή αν βρέθηκαν εκεί λόγω αναμοχλευμένων ανασκαφικών στρωμάτων.

Από οψιμότερα ευρήματα ξεχωρίζουν αγγεία και θραύσματα ιταλικής κεραμικής,[64] ένα κεραμικής Ζευξίππου[65] και μία ύστερη εγχάρακτη κούπα με οκτώσχημα μοτίβα. Επίσης έχουν βρεθεί τριποδίσκοι.

Οικόπεδο Σ. Κοντογιάννη, πάροδος Εθνικής Αντίστασης

Έτη ανασκαφής: 1992–1993, 1996

Ανασκαφείς: Αναστασία Οικονόμου-Laniado, Καλλιόπη Κάτρη, Κωνσταντίνα Γερολύμου

62. Για την προβληματική με τα οικόπεδα που φέρουν την επωνυμία Κοντογιάννη έγινε αναφορά στο πρώτο μέρος και έγκειται κυρίως στο ότι υπάρχουν αρκετά οικόπεδα με την ίδια επωνυμία, τα οποία στις καρτέλες των ευρημάτων συχνά δεν διαχωρίζονται.
63. Τα στοιχεία έχουν αντληθεί από το ημερολόγιο της ανασκαφής.
64. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 240 αρ. 385 (Α. Βασιλείου).
65. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 185 αρ. 253 (Α. Βασιλείου).

Δημοσίευση Ανασκαφής: Μπακούρου κ.ά. 1996β[66]

Βιβλιογραφία: Οικονόμου-Laniado 2006, 348

Κτιστά Ευρήματα: Στην ανασκαφική έρευνα του 1996 αποκαλύφθηκε κεραμικός κλίβανος με πολύ λεπτά τοιχώματα και τμήμα της σχάρας του. Ο κλίβανος είχε καταστραφεί κατά το ήμισυ, κατά τη διάνοιξη των δοκιμαστικών τομών.

Κινητά Ευρήματα: Ξεχωρίζει μία πήλινη σφραγίδα άρτου (6ος–7ος αι.).[67]

Εξετασθέν Υλικό: Στο συγκεκριμένο οικόπεδο η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική υπήρξε λιγοστή και ανήκει στις ακόλουθες κατηγορίες: γραπτή με λευκό επίχρισμα (3), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (7), λεπτεγχάρακτη (5), κουκκιδωτή (4), γραπτή λεπτεγχάρακτη (2), αδρεγχάρακτη (2).

Οικόπεδο Κοντογιάννη – Παρασκευόπουλου, οδός Αγίου Κωνσταντίνου & Εθν. Αντίστασης

Έτος ανασκαφής: 1998

Ανασκαφέας: Γεώργιος Τσεκές

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Εξετασθέν Υλικό: Στη συγκεκριμένη ανασκαφή εντοπίστηκε ελάχιστη μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, μόλις τρία θραύσματα αγγείων των εξής κατηγοριών: κεραμική από λευκό πηλό (1), εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (1), λεπτεγχάρακτη (1).

Βρέθηκε επίσης τμήμα μεγάλου Matt-Painted αγγείου και δύο δείγματα ιταλικής κεραμικής.[68]

Οικόπεδο Κωστάκη, οδός Μπουσουλοπούλου

Έτη ανασκαφής: 1985, 1987, 1988–1989

Ανασκαφέας: Αναστασία Οικονόμου-Laniado

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 69, 71, εικ. 150 (αποτύπωση ανασκαφής)

Κτιστά Ευρήματα: Στο συγκεκριμένο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν δωμάτια οικίας του 5ου αι., με δάπεδο από πήλινες πλάκες. Βρέθηκαν επίσης πήλινοι αγωγοί. Νοτίως του ΝΑ δωματίου βρέθηκε πηγάδι αμελούς κατασκευής του 5ου αιώνα, το οποίο στον 13ο–14ο αι. ξαναχρησιμοποιήθηκε ως αποθέτης.

Κινητά Ευρήματα: Ξεχωρίζουν δύο ακέραια λυχνάρια (4ου–5ου αι.),[69] ένα μικρό κλειστό αγγείο με προχοή[70] και χάλκινο κουτάλι (ρωμαϊκή–πρωτοβυζαντινή εποχή).[71]

Στο εσωτερικό του πηγαδιού βρέθηκε σημαντική ποσότητα χρηστικής κεραμικής, όπως λαγήνια, καθώς και εφυαλωμένη κεραμική που περιλάμβανε και ιταλική.[72] Στην παρούσα καταγραφή επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη αντιπροσωπευτικής ποσότητας υστεροβυζαντινής κεραμικής.

66. Η ανασκαφική έρευνα των ετών 1992–1993 δεν έχει δημοσιευτεί. Για αποτύπωση πιθανώς της συγκεκριμένης ανασκαφής βλ. Oikonomou-Laniado 2003, εικ. 144.
67. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 218 αρ. 353 (S. Metaxas και Α. Βασιλείου).
68. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 239 αρ. 384 (Α. Βασιλείου).
69. Oikonomou-Laniado 2003, 69.
70. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 166 αρ. 219 (Α. Βασιλείου).
71. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 197 αρ. 300 (S. Metaxas).
72. Oikonomou-Laniado 2003, 69· Οικονόμου-Laniado 2006, 347. Για την ιταλική κεραμική βλ. Oikonomou-Laniado 1993, 308, εικ. 1.

Έχουν βρεθεί επίσης νομίσματα.[73]

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη αριθμεί μόλις 22 θραύσματα από τις ακόλουθες κατηγορίες: γραπτή με λευκό επίχρισμα (1), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (1), λεπτεγχάρακτη (6), κουκκιδωτή (9), επιπεδόγλυφη (4), μονόχρωμη εφυαλωμένη (1).

Οι ανασκαφικές ομάδες παρουσιάζονται γενικώς αναμοχλευμένες, με εξαίρεση ίσως την ομάδα 1 της τομής VI, όπου απαντούν ένα γραπτό με πράσινο και καστανό II, ένα λεπτεγχάρακτο, έξι κουκκιδωτά, ένα αδρεγχάρακτο και ένα επιπεδόγλυφο.

Οικόπεδο Λιάπη, οδός Αρχαίας Βουλής

Έτος ανασκαφής: 1978

Ανασκαφείς: Ισίδωρος Κακούρης, Αφέντρα Μουτζάλη

Δημοσίευση Ανασκαφής: Μουτζάλη 1978

Κτιστά Ευρήματα: Στο οικόπεδο βρέθηκε μικρός δίκογχος μεσοβυζαντινός ναός. Στο εσωτερικό και στον περιβάλλοντα χώρο του αποκαλύφθηκαν 12 τάφοι.

Κινητά Ευρήματα: Σπαράγματα τοιχογραφιών, προερχόμενα από την εκκλησία, φόλλις Λέοντα Στ' (886–912),[74] μολύβδινα και χάλκινα βάρη.[75]

Στο δυτικό τμήμα της νότιας κόγχης, κάτω από στρώμα καταστροφής, βρέθηκε εφυαλωμένη κεραμική του 13ου αι.[76] Επίσης στο χώρο της αψίδας βρέθηκαν τρία όστρακα από λευκό πηλό.[77] Γενικά, το οικόπεδο απέδωσε πολλά όστρακα χρηστικής κεραμικής,[78] αγνύθες,[79] αλλά και εφυαλωμένη κεραμική, ιδίως στις τομές Ζ και Η.[80]

Εξετασθέν Υλικό: Εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (1), επιπεδόγλυφη (1).

Οικόπεδο Μακρυγιάννη, οδός Ιακώβου Μάνου

Έτη ανασκαφής: 1989–1991

Ανασκαφείς: Αναστασία Οικονόμου-Laniado, Χρύσα Αργυράκη, Ευαγγελία Παππή

Δημοσίευση Ανασκαφής: Μπακούρου 1991

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 68

Κτιστά Ευρήματα: Η ανασκαφή έφερε στο φως τοίχους από αργολιθοδομή και επάλληλα δάπεδα που ανήκουν σε διάφορες φάσεις. Στο βόρειο τμήμα αποκαλύφθηκε ελλειψοειδής χώρος, στεγανοποιημένος με υδραυλικό κονίαμα, ο οποίος ερμηνεύεται ως χώρος υγιεινής.[81] Η αρχική φάση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων χρονολογείται από την Οικονόμου-Laniado στον 5ο αι.[82] Η Αιμιλία Μπακούρου θεωρεί ότι στη δεύτερη φάση του το κτίσμα θα ανήκε σε μεσοβυζαντινή οικία του 11ου–12ου αι.[83]

73. Για τα νομίσματα του 12ου–13ου αι., βλ. Baker 2007, 221–22.
74. Πέννα 1996, 242.
75. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 139 (αρ. 161, 162α), 140 (αρ. 164) (S. Metaxas).
76. Μουτζάλη 1978, 107.
77. Δυστυχώς τα θραύσματα αυτά δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν.
78. Βλ. π.χ. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 159 αρ. 201 (Α. Βασιλείου και R. Valente).
79. Βλ. π.χ. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 200 αρ. 307α, δ (Α. Βασιλείου και S. Metaxas).
80. Αυτό συνάγεται από το ημερολόγιο.
81. Μπακούρου 1991, 129.
82. Oikonomou-Laniado 2003, 68.
83. Μπακούρου 1991, 130.

Κινητά Ευρήματα: Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν δεξαμενές, επενδυμένες εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα, που περιείχαν κεραμική (αγγεία καθημερινής χρήσης) και υφαντικά βάρη (11ου–12ου αι.).[84] Πιο συγκεκριμένα βρέθηκαν λυχνάρια (3ου–6ου αι.), θραύσματα ερυθροβαφούς κεραμικής (5ου αι.) και αμφορέων.[85] Επίσης όστρακα από λαγήνια, τσουκάλια και άλλα χρηστικά αγγεία.[86] Η Οικονόμου-Laniado αναφέρει επίσης μεγάλη ποσότητα εφυαλωμένης κεραμικής του 12ου–13ου αι.[87]

Επίσης, βρέθηκαν χάλκινα αντικείμενα, γυάλινα θραύσματα, λίγα νομίσματα, σφόνδυλοι και τμήμα ειδωλίου.

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, ιδίως του 12ου–πρώιμου 13ου αι., παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική με 74 διαγνωστικά θραύσματα των ακόλουθων κατηγοριών: εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (2), γραπτή με λευκό επίχρισμα (8), γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα (1), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (23), λεπτεγχάρακτη (17), κουκκιδωτή (6), γραπτή λεπτεγχάρακτη (6), αδρεγχάρακτη (6), επιπεδόγλυφη (1), μονόχρωμη εφυαλωμένη (4).

Πολλά θραύσματα ξεχωρίζουν για την ποιότητά τους, ιδίως ορισμένα λεπτεγχάρακτα (αρ. 289, 326, 327), ένα κουκκιδωτό (αρ. 466) και ένα γραπτό λεπτεγχάρακτο (αρ. 518), που συγκαταλέγονται μεταξύ των καλύτερων δειγμάτων του εξετασθέντος υλικού. Μεσοβυζαντινά εφυαλωμένα βρέθηκαν σχεδόν σε όλες τις τομές, με μεγαλύτερη ίσως συγκέντρωση στις τομές 9 και 10.

Όσον αφορά τα υστεροβυζαντινά, αρκετά ήταν τα ύστερα εγχάρακτα, ενώ βρέθηκε και τμήμα κούπας πρωτομαγιόλικα.

Οικόπεδο Μαστοράκου, οδός Γούναρη 45

Έτη ανασκαφής: 1989–1991

Ανασκαφείς: Άλκηστις Παπαδημητρίου, Χρήστος Πιτερός (Δ' ΕΠΚΑ), Χρύσα Αργυράκη, Ευαγγελία Παππή (5η ΕΒΑ)

Δημοσίευση Ανασκαφής: *ΑΔ* 46 (1991) Τόμος Β1, 99 (Α. Παπαδημητρίου), 103 (Χ. Πιτερός), 130 (Α. Μπακούρου)

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 70

Κτιστά Ευρήματα: Τα ανασκαφικά στρώματα γενικά ήταν αναμοχλευμένα. Αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα που χρονολογούνται από την ύστερη γεωμετρική ως τη μεταβυζαντινή εποχή. Επίσης, βρέθηκαν τμήματα πρωτοβυζαντινής οικίας (4ος–5ος αι.).[88]

Κινητά Ευρήματα: Σχεδόν ακέραιος αμφορέας LRA2 (6ος αι.).[89]

Εξετασθέν Υλικό: Στην παρούσα καταγραφή η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική υπήρξε ελάχιστη· μόλις δύο θραύσματα γραπτής με λευκό επίχρισμα (διάστικτης) και λεπτεγχάρακτης.

Αντιθέτως, αντιπροσωπευτική υπήρξε η μεταβυζαντινή κεραμική, με καλά δείγματα των

84. Μπακούρου 1991.
85. Oikonomou-Laniado 2003, 68.
86. Μπακούρου 1991, 130. Βλ. ενδεικτικά Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 161 αρ. 206 (Α. Βασιλείου και R. Valente).
87. Oikonomou-Laniado 2003, 68.
88. Oikonomou-Laniado 2003, 70.
89. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 151 αρ. 187 (S. Metaxas).

κατηγοριών Drip-Painted Ware (19ος αι.) και Çanakkale Ware (18ος–19ος αι.).

Οικόπεδο Μπελερή, οδός Παπανικολή

Έτη ανασκαφής: 1998–2001

Ανασκαφέας: Γεώργιος Τσεκές

Δημοσίευση Ανασκαφής: Μπακούρου και Τσεκές 2000, 261

Βιβλιογραφία: Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 141· Τσεκές 2012

Κτιστά Ευρήματα: Το οικόπεδο Μπελερή είναι όμορο του οικοπέδου Κεχαγιά και βρίσκεται στα νότιά του. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα του *caldarium* πρωτοβυζαντινού λουτρού, όπου το υπόκαυστο και το σύστημα των υδραυλικών εγκαταστάσεων σώζονταν ακέραια. Περιμετρικά του *praefurnium* υπήρχε σκεπαστός διάδρομος. Ο Γεώργιος Τσεκές χρονολογεί τη λουτρική εγκατάσταση, βάσει της τοιχοποιίας της και της ευρεθείσας κεραμικης στον 5ο–6ο αι.[90]

Στο οικόπεδο βρέθηκε επίσης μικρός κλίβανος,[91] ο οποίος βάσει των συνευρημάτων φαίνεται πως λειτουργούσε στη ρωμαϊκή/πρωτοβυζαντινή εποχή.

Ο χώρος επαναχρησιμοποιήθηκε στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή εποχή, σύμφωνα με την κεραμική που βρέθηκε στο οικόπεδο.

Κινητά Ευρήματα:[92] Η πλειονότητα των στρωμάτων ήταν αναμοχλευμένη. Κυριαρχεί η ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή κεραμική, όπως είναι και το αναμενόμενο λόγω της χωροθέτησης του οικοπέδου στον ευρύτερο χώρο της αρχαίας Αγοράς, με αρκετά αντιπροσωπευτική την ερυθροβαφή κεραμική, αλλά και θραύσματα λυχναριών (και τμήμα μήτρας λύχνου), αμφορέων, χυτρών. Έχει βρεθεί επίσης θραύσμα χειροποίητης, πιθανώς σλαβικής, κεραμικής. Άλλα πιο όψιμα όστρακα ανήκουν στην υστερο- και μεταβυζαντινή εποχή.

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική υπήρξε λιγοστή με μόλις 11 διαγνωστικά ευρήματα που εντάσσονται στις εξής κατηγορίες: κεραμική από λευκό πηλό (1), γραπτή με λευκό επίχρισμα (1), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (1), λεπτεγχάρακτη (3), κουκκιδωτή (3) και γραπτή λεπτεγχάρακτη (1), αδρεγχάρακτη (1).

Τα μεσοβυζαντινά εφυαλωμένα βρέθηκαν σχετικά επιφανειακά, σε βάθος 0,80 έως 2 μ. περίπου, τις περισσότερες φορές μαζί με πρωιμότερα αγγεία. Από την τομή ΙΙΙ, όπου βρέθηκε ο κλίβανος, προέρχεται μόλις ένα λεπτεγχάρακτο, και αυτό μάλιστα βρέθηκε στο ανώτερο στρώμα (0,70–1,68 μ.),[93] ενώ όλα τα υπόλοιπα θραύσματα προέρχονταν από αγγεία της ρωμαϊκής κυρίως εποχής (1ου–3ου αι. μ.Χ.).

Οικόπεδο Μυλωνά, πάροδος Ασκληπιού

Έτη ανασκαφής: 1997, 2004

Ανασκαφέας: Άλκηστις Παπαδημητρίου

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Κινητά Ευρήματα: Στο συγκεκριμένο οικόπεδο έχει βρεθεί επιστύλιο τέμπλου του β' μισού

90. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 141· Τσεκές 2012.

91. Μπακούρου και Τσεκές 2000, 261, εικ. 12.

92. Η καταγραφή της κεραμικής του συγκεκριμένου οικοπέδου πραγματοποιήθηκε από μεταπτυχιακούς φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, υπό την εποπτεία του αναπληρωτή καθηγητή Ιωάννη Βαραλή. Μεγάλο τμήμα της έχει συμπεριληφθεί στη Διδακτική Συλλογή του Τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

93. Στην ίδια ομάδα (21) βρέθηκε και τμήμα αμφορέα του 2ου–3ου αι.

του 10ου αιώνα, το οποίο σώζει την επίκληση της ηγουμένης Άννας.[94] Άλλο εύρημα της μεσοβυζαντινής εποχής αποτελεί ένα οστέινο δαχτυλίδι (10ος–12ος αι.).[95]

Εξετασθέν Υλικό (δεν εξετάστηκαν τα όστρακα): Στην παρούσα καταγραφή περιλαμβάνεται μόλις ένα λεπτεγχάρακτο, το οποίο βρέθηκε σε παραβίαση βυζαντινών χρόνων.

Οικόπεδο Ντίνη, οδός Χατζή

Έτος ανασκαφής: 1985

Ανασκαφέας: Αναστασία Οικονόμου-Laniado

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 65–6, 71, 72, 80 (για τα πρωτοβυζαντινά ευρήματα).

Κτιστά Ευρήματα: Τμήμα οικίας (τέσσερα δωμάτια και τμήμα μεγάλης αίθουσας στα ανατολικά), την οποία η Οικονόμου-Laniado κατατάσσει στις φτωχικές πρωτοβυζαντινές οι οποίες προέκυπταν από τροποποιήσεις προγενέστερων οικιών.[96] Εκτός από τα δωμάτια, βρέθηκαν δύο σιροί, καθώς και εγκατάσταση με πίθους που θα χρησίμευαν ίσως στην αποθήκευση αγροτικών προϊόντων.[97]

Κινητά Ευρήματα: Η ανασκαφική έρευνα του συγκεκριμένου οικοπέδου απέδωσε πλούσιο υλικό κεραμικής διαφόρων περιόδων. Στην πρωτοβυζαντινή εποχή ανάγονται ευρήματα όπως λυχνάρια (τέλη 2ου–5ος αι.), όστρακα αμφορέων LRA2 και αμφορέας LRA8,[98] όστρακα από χύτρες, λήκυθοι (τέλη 6ου αι.), τμήμα πινακίου του τύπου της γραπτής κεραμικής κεντρικής Ελλάδος,[99] καθώς και ερυθροβαφής κεραμική.

Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί χάλκινο έλασμα κλειδαριάς,[100] ενώ έχουν βρεθεί και χάλκινα ενώτια (10ος–12ος αι.).[101]

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική ποσοτικά με 98 διαγνωστικά θραύσματα σχεδόν όλων των κατηγοριών: εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (3), γραπτή με λευκό επίχρισμα (11), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (13), κηλιδωτή (1), λεπτεγχάρακτη (30), κουκκιδωτή (4), γραπτή λεπτεγχάρακτη (1), αδρεγχάρακτη (25), επιπεδόγλυφη (9), μονόχρωμη εφυαλωμένη (1).

Βρέθηκε επίσης αντιπροσωπευτική, τόσο από πλευράς ποσότητας όσο και κατηγοριών, υστερο- και μεταβυζαντινή κεραμική, καθώς και λίγοι τριποδίσκοι.[102]

Οικόπεδο Ξακουστή – Ξιξή, πάροδος Καποδιστρίου/οδός Αιγαίου Πελάγους

Έτη ανασκαφής: 1991–1992,[103] 2000

Ανασκαφείς: Αναστασία Οικονόμου-Laniado, Καλλιόπη Κάτρη (5η ΕΒΑ), Χρήστος Πιτερός (Δ' ΕΠΚΑ)

94. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 110 αρ. 113 (Γ. Τσεκές).
95. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 195 αρ. 292 (S. Metaxas).
96. Oikonomou-Laniado 2003, 71.
97. Oikonomou-Laniado 2003, 72.
98. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 149 αρ. 182 (S. Metaxas).
99. Oikonomou-Laniado 2003, 65–6.
100. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 221 αρ. 361 (S. Metaxas).
101. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 193 αρ. 286 (S. Metaxas).
102. Βλ. ενδεικτικά Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 136 αρ. 153 (Α. Βασιλείου).
103. Η ανασκαφική έρευνα από πλευράς 5ης ΕΒΑ στο νότιο τμήμα του οικοπέδου πραγματοποιήθηκε το 1992 και είναι αδημοσίευτη.

Δημοσίευσεις Ανασκαφής: Πιτερός 1991, 2000

Κτιστά Ευρήματα: Κατάλοιπα εργαστηρίου με πιθανή λειτουργία από την κλασική ως τη ρωμαϊκή εποχή, αρχαίος δρόμος με κατεύθυνση Α–Δ και τρεις επάλληλες φάσεις, από τον 5ο/4ο αι. π.Χ. ως τη ρωμαϊκή εποχή, με πιθανή χρήση και στους βυζαντινούς χρόνους.[104] Επίσης ήρθαν στο φως κατάλοιπα θεμελίων της μεσοβυζαντινής εποχής.

Το 2000 εντοπίστηκαν μελανά χώματα, στάχτες, απορρίμματα κλιβάνου, καθώς και μεταγενέστερες επιχώσεις βυζαντινής εποχής.[105] Αποκαλύφθηκε επίσης πηγάδι υστερορωμαϊκής εποχής, στον πυθμένα του οποίου βρέθηκε χάλκινη ζυγαριά, που χρονολογείται πιθανώς στην πρωτοβυζαντινή εποχή.[106]

Εξετασθέν Υλικό: Το καταγεγραμμένο υλικό μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής προέρχεται από την αδημοσίευτη ανασκαφική έρευνα της 5ης ΕΒΑ. Κατεγράφησαν 34 μεσοβυζαντινά εφυαλωμένα θραύσματα από τις εξής κατηγορίες: κεραμική από λευκό πηλό (1), εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (1), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (4), λεπτεγχάρακτη (14), κουκκιδωτή (2), αδρεγχάρακτη (8), επιπεδόγλυφη (4).

Αντιπροσωπευτική υπήρξε η υστεροβυζαντινή κεραμική, ενώ βρέθηκε και λιγοστή ιταλική.[107] Επίσης, έχει βρεθεί ένας τριποδίσκος.

Οικόπεδο Ε. και Α. Ξιξή, πάροδος Δαναού

Έτη ανασκαφής: 1994, 1997

Ανασκαφέας: Χρήστος Πιτερός

Δημοσίευσεις Ανασκαφής: Πιτερός 1994β, 1997

Κτιστά Ευρήματα: Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου ήρθε στο φως πλακόστρωτη οδός ρωμαϊκής εποχής. Στα δυτικά του και σε υψηλότερο επίπεδο εντοπίστηκε παράλληλη αμαξήλατη οδός με τέσσερις φάσεις, που χρονολογείται από τον Χρήστο Πιτερό στη βυζαντινή εποχή. Δυτικά του δρόμου βρέθηκαν θεμέλια κτηρίων δύο φάσεων (5ος–6ος αι. & μέσο- υστεροβυζαντινή εποχή). Σε μεγαλύτερο βάθος υπήρχαν θεμέλια κτηρίων ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων.[108]

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν δύο όμοιοι κυκλικοί κλίβανοι της υστεροβυζαντινής πιθανώς εποχής[109] και στο νότιο τμήμα αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος της ίδιας περιόδου.[110]

Κινητά Ευρήματα: Η συγκεκριμένη ανασκαφή έφερε στο φως ενδιαφέροντα ευρήματα, όπως λίθινη μήτρα βυζαντινών χρόνων για την κατασκευή βραχιολιών,[111] οστέινο πιόνι (πρωτοβυζαντινή εποχή),[112] ερυθροβαφές πινάκιο (β' μισό 6ου αι.),[113] καθώς και μικρή μαρμάρινη λεκάνη με την επιγραφή «Σωτηρίῳ» (4ος–5ος αι.). Επίσης βρέθηκε χάλκινο δαχτυλίδι της μεσο- ή υστεροβυζαντινής εποχής.[114]

104. Πιτερός 1991.
105. Πιτερός 2000, 182. Δεν διευκρινίζεται η χρονολόγηση των απορριμμάτων του κλιβάνου.
106. Πιτερός 2000.
107. Bakourou κ.ά. 2003, 234, εικ. 5· Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 241 αρ. 388 (Α. Βασιλείου).
108. Πιτερός 1994β, 144· 1997, 130.
109. Πιτερός 1997, 130, σχέδ. 1.
110. Πιτερός 1997, 130.
111. Πιτερός 1997, 132.
112. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 191 αρ. 277 (S. Metaxas).
113. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 33 αρ. 4 (S. Metaxas και Α. Βασιλείου).
114. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 187 αρ. 261 (S. Metaxas).

Ως προς την κεραμική και όπως μας πληροφορεί ο ανασκαφέας, σε όλη την έκταση του ανασκαμμένου χώρου βρέθηκαν κυκλικοί αποθέτες με βυζαντινή κεραμική.[115]

Εξετασθέν Υλικό (δεν εξετάστηκαν τα όστρακα): Στο εξεταζόμενο υλικό περιλαμβάνονται δύο δείγματα της κεραμικής αυτής, τα οποία ανήκουν στη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα και τη λεπτεγχάρακτη. Και τα δύο προέρχονται από την τομή Λ (παραβίαση 2) και βρέθηκαν σε μεγάλο βάθος (2,80–3,45 μ.).

Άλλο κεραμικό εύρημα αποτελεί ασκοδάβλα με γραπτή διακόσμηση τύπου Matt-Painted.[116]

Οικόπεδο αδελφών Ξιξή, οδός Δαναού 39

Έτος ανασκαφής: 2005

Ανασκαφέας: Χρήστος Πιτερός

Δημοσίευση Ανασκαφής: *ΑΔ* 60 (2005) Τόμος Β1, 257–59 (Χ. Πιτερός)

Κτιστά Ευρήματα: Στην ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα κτηρίου με ψηφιδωτά δάπεδα, τμήμα λουτρού και εργαστήριο επεξεργασίας σιδήρου, όλα των ρωμαϊκών χρόνων. Σε μεγαλύτερο βάθος εντοπίστηκαν θεμέλια κτηρίου ελληνιστικών χρόνων (ίσως ληνού).

Κινητά Ευρήματα: Οστέινο κουτάλι (ρωμαϊκή–πρωτοβυζαντινή εποχη),[117] σιδερένιο κλειδί (ρωμαϊκή–πρωτοβυζαντινή εποχη),[118] χάλκινο δαχτυλίδι (9ος–10ος αι.)[119] και χάλκινη πόρπη (μεσοβυζαντινή εποχή).[120]

Εξετασθέν Υλικό (δεν εξετάστηκαν τα όστρακα): Γραπτή λεπτεγχάρακτη (1).

Οικόπεδο ΟΤΕ, οδός Εθνικής Αντίστασης

Έτη ανασκαφής: 1987–1989

Ανασκαφέας: Αναστασία Οικονόμου-Laniado

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 14–5, 54, 67–8, 71, 72, 73· Οικονόμου-Laniado 2006, 348

Πρόκειται για το δεύτερο σε σειρά σπουδαιότητας ανασκαμμένο οικόπεδο του βυζαντινού Άργους. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από την Αναστασία Οικονόμου-Laniado την ίδια περίπου εποχή με το οικόπεδο ΑΤΕ. Μάλιστα, τα δύο αυτά οικόπεδα είναι σχεδόν όμορα· τα χωρίζει η σημερινή οδός Εθνικής Αντίστασης.

Κτιστά Ευρήματα: Στην ανασκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μεγάλη πρωτοβυζαντινή οικία (χωρίς κεντρική αυλή/αίθριο), η οποία διακρίνεται σε δύο πτέρυγες. Η ανατολική περιλάμβανε επτά δωμάτια και θέρμες. Στα βόρεια και δυτικά της ανατολικής πτέρυγας υπήρχαν δύο επιμήκεις μεγάλοι διάδρομοι, ενώ η δυτική πτέρυγα περιλάμβανε πιθανώς αίθουσα υποδοχής ή τρικλίνιο.[121]

Ανατολικά της ανατολικής πτέρυγας βρέθηκε λουτρό, που βάσει της κλίμακάς του θα

115. Πιτερός 1997, 130.
116. Πιτερός 1997, 132, πίν. 62β.
117. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 169 αρ. 230 (S. Metaxas).
118. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 221 αρ. 360α (S. Metaxas).
119. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 194 αρ. 290 (S. Metaxas).
120. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 196 αρ. 296 (S. Metaxas).
121. Oikonomou-Laniado 2003, 67, 71.

πρέπει να ήταν ιδιωτικό. Ήρθε στο φως το *caldarium*, με κιονίσκους του υποκαύστου από λίθους και πλίνθους. Όπως επισημαίνει η Οικονόμου-Laniado, η σπανιότητα των ιδιωτικών λουτρών αυτή την εποχή οδηγεί στην υπόθεση ότι ο ιδιοκτήτης θα ήταν εύπορος.[122] Δεν αποκλείει να ήταν ο νοτάριος Κοσμάς, από επιτύμβια επιγραφή που τμήμα της βρέθηκε στο συγκεκριμένο οικόπεδο (το άλλο τμήμα βρέθηκε στο οικόπεδο ΑΤΕ).[123]

Από την τοιχοποιία συνάγεται ότι το κτίσμα του οικοπέδου ΟΤΕ είχε χρησιμοποιηθεί σε αρκετές χρονικές φάσεις, οι οποίες δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια.[124] Η Οικονόμου-Laniado χρονολογεί την οικοδόμησή του στον 5ο αι. και εικάζει ότι η οικία ίσως κατέρρευσε στον μεγάλο σεισμό του 552.[125]

Στον 7ο αι. το δωμάτιο Α χωρίστηκε με τοίχο, ενώ και στη μεσοβυζαντινή εποχή πραγματοποιήθηκαν τροποποιήσεις σε δωμάτια του συγκροτήματος.[126]

Σημειώνεται ότι στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκαν και προγενέστερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τάφοι, χρονολογούμενα στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή.

Κινητά Ευρήματα: Στο διάδρομο του συγκροτήματος και στο δωμάτιο Α βρέθηκαν τμήματα θωρακίων, κιονίσκοι, κινητές τράπεζες, που θα πρέπει να προέρχονταν από τη βασιλική που έχει βρεθεί στο όμορο οικόπεδο Γκαργκάσουλα και χρονολογείται στο β' τέταρτο του 6ου αι.[127] Με τη βασιλική συνδέονται και τέσσερις επιτύμβιες επιγραφές που έχουν βρεθεί στο οικόπεδο, μεταξύ των οποίων και η προαναφερθείσα επιγραφή του νοταρίου Κοσμά.[128]

Γενικά, τα ευρήματα της ανασκαφής υπήρξαν πολλά και ποικίλα, μεταξύ των οποίων ορισμένα μεσοβυζαντινής εποχής, όπως χάλκινος σταυρός,[129] χάλκινη πόρπη[130] και χάλκινη δαχτυλήθρα.[131]

Όσον αφορά την κεραμική, η ποσότητά της είναι σημαντική, λόγω και της μεγάλης έκτασης της ανασκαφής. Πρόκειται για το δεύτερο σε βυζαντινά ευρήματα οικόπεδο του Άργους, μετά το οικόπεδο ΑΤΕ. Από το δημοσιευμένο υλικό γνωριζουμε την ύπαρξη πρωτοβυζαντινών ευρημάτων: τμήμα πλίνθου με σταυρόσχημη σφραγίδα, όστρακα αμφορέων LRA2, λυχνάρια (τέλη 2ου–5ος αι.),[132] αγνύθες.[133] Από τη μεσοβυζαντινή εποχή στατό λυχνάρι (9ος–10ος αι.),[134] χύτρα (11ος αι.),[135] μικρό λαγήνι.[136] Από την περίοδο της φραγκοκρατίας λαγήνι Matt-Painted (β'–γ' τέτ. 13ου αι.)[137] και νομίσματα (13ος αι.).[138]

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική που καταγράφηκε στην παρούσα έρευνα ανέρχεται περίπου στα 227 δείγματα όλων των κατηγοριών, με πιο αντιπροσω-

122. Oikonomou-Laniado 2003, 67· πβ. στο ίδιο, 71.
123. Oikonomou-Laniado 2003, 73· βλ. επίσης Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 126 αρ. 141 (Α. Βασιλείου).
124. Oikonomou-Laniado 2003, 67.
125. Oikonomou-Laniado 2003, 68.
126. Oikonomou-Laniado 2003, 68.
127. Oikonomou-Laniado 2003, 14–5, 67, εικ. 2–6· βλ. επίσης Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 39 (αρ. 16–7), 41–2 (αρ. 24) (Ι.Δ. Βαραλής).
128. Oikonomou-Laniado 2003, 54, αρ. 11–4, εικ. 121–23.
129. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 214 αρ. 341 (S. Metaxas).
130. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 189 αρ. 270 (S. Metaxas).
131. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 204 αρ. 314β (S. Metaxas).
132. Oikonomou-Laniado 2003, 67–8.
133. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 200 αρ. 307β–γ, ε (Α. Βασιλείου και S. Metaxas).
134. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 211 αρ. 336 (Α. Βασιλείου).
135. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 164 αρ. 214 (Α. Βασιλείου και R. Valente).
136. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 157 αρ. 196 (Α. Βασιλείου).
137. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 160 αρ. 204 (Α. Βασιλείου).
138. Baker 2007.

πευτικές τη λεπτεγχάρακτη, την επιπεδόγλυφη, τη γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα και την κουκκιδωτή. Πιο συγκεκριμένα τα ποσοτικά στοιχεία της διαγνωστικής μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής έχουν ως εξής: κεραμική από λευκό πηλό (1), εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (9), γραπτή με λευκό επίχρισμα (20), γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα (4), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (39), κηλιδωτή (1), λεπτεγχάρακτη (41), κουκκιδωτή (32), γραπτή λεπτεγχάρακτη (9), αδρεγχάρακτη (26), επιπεδόγλυφη (41), μονόχρωμη εφυαλωμένη (4).

Βρέθηκε, επίσης, σημαντική ποσότητα υστεροβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής, κυρίως ύστερη εγχάρακτη, ενώ έχει βρεθει και ιταλική κεραμική, εκ της οποίας ξεχωρίζει μία κούπα πρωτομαγιόλικα.[139] Στο οικόπεδο βρέθηκαν επίσης τριποδίσκοι[140] και κακοσχηματισμένο πήλινο κύπελλο.[141]

Από το σύνολο των ανασκαφικών ομάδων, μόλις έξι διαθέτουν κάποια ομοιογένεια ως προς τα ευρήματά τους. Συνεπώς, παρά το εύρος της ανασκαφής, δεν μπορούν να εξαχθούν ιδιαίτερα στοιχεία χρονολόγησης.[142]

Οικόπεδο Παπαθανασίου, πάροδος Δαναού

Έτος ανασκαφής: 1983

Ανασκαφέας: Αναστασία Οικονόμου-Laniado

Δημοσίευση Ανασκαφής: Μπακούρου 1983

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 31–2, 34, 71, 72, 80

Κτιστά Ευρήματα: Βρέθηκαν αίθουσες που ανήκουν σε κτήριο του 5ου αι., τις οποίες η Οικονόμου-Laniado συνδέει με τη βασιλική του οικοπέδου Φλώρου. Σύμφωνα με στρώμα καταστροφής, το εν λόγω κτήριο φαίνεται πως καταστράφηκε στα μέσα του 6ου αι. Επιπρόσθετα βρέθηκαν τρία πηγάδια, ίσως σιροί.[143]

Γύρω στα τέλη του 6ου, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο.[144] Βρέθηκαν 35 τάφοι, οι περισσότεροι καλυβίτες, αλλά και απλοί λακκοειδείς. Η παρουσία στρώματος ασβέστη πάνω από ορισμένους τάφους, αλλά και η ύπαρξη πολλών παιδικών ταφών, καθώς και τα λιγοστά κτερίσματα, οδήγησαν την Οικονόμου-Laniado στην υπόθεση ότι οι νεκροί υπήρξαν θύματα κάποιας επιδημίας.[145]

Κινητά Ευρήματα: Κοντά στους τάφους βρέθηκαν τρεις λάκκοι που περιείχαν μεγάλη ποσότητα λυχναριών (116 ακέραια και σε θραύσματα), καθώς και ορισμένα αγγεία, μεταξύ των οποίων και γυάλινα. Τα λυχνάρια αποτελούν εγχώριες απομιμήσεις κορινθιακών, αττικών και κυρίως βορειοαφρικανικών τύπων.[146]

Στους λάκκους βρέθηκαν επίσης διάτρητη βάση αμφορέα, ένα κύπελλο, ένα κανάτι και όστρακα χρηστικής αλλά και ερυθροβαφούς κεραμικής, τα οποία παραπέμπουν σύμφωνα με την Οικονόμου-Laniado στην τέλεση νεκροδείπνων.[147]

---

139. Oikonomou-Laniado 1993, 308–9, εικ. 2· Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 240 (αρ. 386), 242 (αρ. 389) (Α. Βασιλείου).
140. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 136 αρ. 152 (Α. Βασιλείου).
141. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 199 αρ. 306 (Α. Βασιλείου).
142. Οι ανασκαφικές τομές ήταν τουλάχιστον 33. Δυστυχώς, τα βυζαντινά νομίσματα της ανασκαφής δεν έχουν μελετηθεί και από τα ανασκαφικά ημερολόγια δεν είναι δυνατόν να βγουν περαιτέρω συμπεράσματα.
143. Oikonomou-Laniado 2003, 69, 72.
144. Oikonomou-Laniado 2003, 32, 69.
145. Oikonomou-Laniado 2003, 31–2· βλ. επίσης Μπακούρου 1983.
146. Oikonomou-Laniado 2003, 32. Για τα λυχνάρια του οικοπέδου βλ. Oikonomou 1988.
147. Oikonomou-Laniado 2003, 34· βλ. επίσης Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 52–3 αρ. 40–3 (Α. Βασιλείου

Στον πρώτο λάκκο βρέθηκε επίσης θησαυρός 154 χάλκινων νομισμάτων (4ος–6ος αι.).[148]

Σπάνιο εύρημα αποτελεί θραύσμα αμφορέα με την ακόλουθη γραπτή, σχεδόν δυσανάγνωστη, επιγραφή: «ΝΙΚΑ Η ΤΥΧΗ ΠΡΑ(ΣΙΝΩΝ)».[149]

Στη συγκεκριμένη ανασκαφή έχουν βρεθεί και νομίσματα που χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή εποχή (ανώνυμοι φόλλεις, φόλλις Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη κ.ά.).[150]

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική δεν αριθμεί πολλά δείγματα, μόλις 17 των ακόλουθων κατηγοριών: κεραμική από λευκό πηλό (1), γραπτή με λευκό επίχρισμα (1), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (1), λεπτεγχάρακτη (4), κουκκιδωτή (2), αδρεγχάρακτη (4), επιπεδόγλυφη (3).

Λιγοστή ήταν και η υστεροβυζαντινή κεραμική.

Οικόπεδο Ρούσσου, οδός Καλλέργη

Έτη ανασκαφής: 1999–2000, 2004

Ανασκαφείς: Γεώργιος Τσεκές (5η ΕΒΑ), Χρήστος Πιτερός (Δ' ΕΠΚΑ)

Δημοσίευσεις Ανασκαφής: Μπακούρου και Τσεκές 2000, 262–63· 2001–2004, 381–82, σχέδ. 12· Πιτερός 2001–2004, 59–60

Κτιστά Ευρήματα: Η ανασκαφή έφερε στο φως ευρήματα τουλάχιστον από την κλασική ως τη μεσοβυζαντινή εποχή. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν λείψανα πρωτοβυζαντινής οικίας με βοτσαλωτό δάπεδο,[151] ενώ σε επόμενη φάση της κοσμείτο με ψηφιδωτό.[152] Επίσης εντοπίστηκε δάπεδο καλυμμένο με υδραυλικό κονίαμα που κατέληγε σε αγωγό· ίσως επρόκειτο για ληνό.[153]

Στη νότια πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε αρχαίος δρόμος με χρήση από την ελληνιστική ως τη μεσοβυζαντινή περίοδο.[154]

Κινητά Ευρήματα: Χρηστική κεραμική του 6ου–7ου αι., από την οποία ξεχωρίζει μικρό σπαθίο. Βρέθηκε επίσης μαρμάρινος δίσκος τράπεζας.[155]

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική υπήρξε λιγοστή. Αριθμεί τέσσερα δείγματα από τις εξής κατηγορίες: γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (2), λεπτεγχάρακτη (1), γραπτή λεπτεγχάρακτη (1).

Οικόπεδο Σαραβάνου, οδός Χατζή

Έτη ανασκαφής: 1986, 1987–1988

και S. Metaxas). Η χύτρα που είχε υποτεθεί από την Οικονόμου-Laniado ότι ήταν της ίδιας εποχής και συνδεόταν και αυτή με τα νεκρόδειπνα, ανάγεται τελικά στη μεσοβυζαντινή εποχή (προφορική πληροφορία της δρος Rossana Valente).

148. Oikonomou-Laniado 2003, 32· βλ. επίσης Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 58 αρ. 44 (S. Metaxas και Α. Βασιλείου), με σχετική βιβλιογραφία.

149. Oikonomou-Laniado 2003, 69. Δυστυχώς, το σημαντικό αυτό θραύσμα δεν έχει εντοπιστεί.

150. Πέννα 1996, 242, 243· βλ. επίσης Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 142 (αρ. 170–71), 144 (αρ. 175–77) (Α. Βασιλείου).

151. Μπακούρου και Τσεκές 2000, 262–63· 2001–2004, 381.

152. Μπακούρου και Τσεκές 2001–2004, 381.

153. Μπακούρου και Τσεκές 2001–2004, 381· βλ. επίσης Βαραλής 2009, 136. Ο Χρήστος Πιτερός (2001–2004, 59) χρονολογεί την εγκατάσταση στη ρωμαϊκή εποχή.

154. Πιτερός 2001–2004, 59.

155. Μπακούρου και Τσεκές 2001–2004, 381.

Ανασκαφείς: Αναστασία Παναγιωτοπούλου (Δ' ΕΠΚΑ), Αναστασία Οικονόμου-Laniado (5η ΕΒΑ)

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 66

Ευρήματα: Στο οικόπεδο βρέθηκαν δύο τοίχοι από λίθους και πλίνθους και πλησίον τους αποθέτης, ο οποίος περιείχε λυχνάρια (κυρίως εγχώριες απομιμήσεις βορειοαφρικανικού τύπου). Όλα τα ευρήματα χρονολογούνται από την Οικονόμου-Laniado στον 5ο–6ο αι.[156]

Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί ένας Matt-Painted κουμπαράς (12ος–13ος αι.).[157]

Εξετασθέν Υλικό (δεν εχουν εξεταστεί τα όστρακα): Στο εξετασθέν υλικό περιλαμβάνεται μία αδρεγχάρακτη κούπα, η οποία βρέθηκε το 1986, πιθανότατα στις ανασκαφές της Δ' ΕΠΚΑ.

Οικόπεδο Σελλή, οδός Δαναού & Ι. Μάνου

Έτη ανασκαφής: 1985–1987

Ανασκαφέας: Αναστασία Οικονόμου-Laniado

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 65, 72

Κτιστά Ευρήματα: Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε δωμάτιο με δάπεδο από πήλινες πλάκες και αγωγός του 5ου ή 6ου αι. Στη μεσοβυζαντινή εποχή χρονολογούνται τοίχοι και αποθέτες με κεραμική.[158]

Κινητά Ευρήματα: Στη συγκεκριμένη ανασκαφή βρέθηκαν ποικίλα ευρήματα, όπως δύο μαρμάρινοι κιονίσκοι και ένα επίθημα (περ. α' τέτ. 5ου αι.),[159] χάλκινο δαχτυλίδι,[160] σιδερένιο κλειδί,[161] όστρακα αμφορέων LRA2, λυχνάρια (βορειοαφρικανικές απομιμήσεις και τύπου Broneer 18A 5ου–6ου αι.), αγνύθες. Ένα εύρημα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος αποτελεί τμήμα μήτρας λυχναριού.[162]

Στους αποθέτες βρέθηκε σημαντική ποσότητα εφυαλωμένης κεραμικής του 12ου–13ου αιώνα, μεταξύ των οποίων και αποτυχημένα στο ψήσιμο κεραμικά,[163] καθώς και καθημερινής χρήσης κεραμικά, όπως χύτρες, Matt-Painted κ.ά.[164]

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική παρουσιάζεται αρκετά αντιπροσωπευτική, αριθμώντας 99 διαγνωστικά θραύσματα των ακόλουθων κατηγοριών: κεραμική από λευκό πηλό (1), εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (1), γραπτή με λευκό επίχρισμα (13), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (27), λεπτεγχάρακτη (25), κουκκιδωτή (6), γραπτή λεπτεγχάρακτη (5), αδρεγχάρακτη (11), επιπεδόγλυφη (8), μονόχρωμη εφυαλωμένη (2).

Πολύ περισσότερη υπήρξε η υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική,

156. Oikonomou-Laniado 2003, 66.
157. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 220 αρ. 357 (Α. Βασιλείου).
158. Oikonomou-Laniado 2003, 65.
159. Oikonomou-Laniado 2003, 65.
160. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 187 αρ. 259 (S. Metaxas).
161. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 221 αρ. 360β (S. Metaxas).
162. Oikonomou-Laniado 2003, 65.
163. Oikonomou-Laniado 2003, 65· Οικονόμου-Laniado 2006, 348. Βλ. και αρ. 141, 552.
164. Βλ. ενδεικτικά Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 157 αρ. 198 (Α. Βασιλείου), 165 αρ. 216 (Α. Βασιλείου και R. Valente).

με αρκετή ποικιλία. Βρέθηκε μεταξύ άλλων ιταλική κεραμική,[165], αρκετή μαρμαρόμορφη, κύπελλα Κιουτάχειας,[166] λουλάδες κ.ά. Βρέθηκαν επίσης λίγοι τριποδίσκοι.

Οικόπεδο Τζώτζου – Μακρή, πάροδος Χατζή(;)

Έτη ανασκαφής: 1997–1998

Ανασκαφείς: Αναστασία Οικονόμου-Laniado, Κωνσταντίνα Γερολύμου

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Στο Άργος έχουν ανασκαφεί από την 5η ΕΒΑ δύο οικόπεδα με παρόμοια επωνυμία.[167] Το ένα είναι το γνωστό οικόπεδο Τζώτζου, σε πάροδο της οδού Καρπετοπούλου, στο οποίο βρέθηκε τμήμα του ανατολικού πρωτοβυζαντινού νεκροταφείου του Άργους, η ανασκαφή του οποίου πραγματοποιήθηκε το 1987 από την Αναστασία Οικονόμου-Laniado,[168] και το άλλο είναι το οικόπεδο Δ. Τζώτζου – Π. Μακρή, το οποίο βρίσκεται σε πάροδο της Χατζή και ανεσκάφη το 1997–1998.[169] Πιθανότερο φαίνεται τα λιγοστά εφυαλωμένα του υλικού μας να προέρχονται από το δεύτερο, λόγω της θέσης του και του γεγονότος ότι στο ημερολόγιο αναφέρεται ότι έχει βρεθεί εφυαλωμένη κεραμική, σε αντίθεση με το πρώτο οικόπεδο, το οποίο δεν φαίνεται να περιείχε εφυαλωμένη κεραμική.

Εξετασθέν Υλικό: Στο παρόν υλικό περιλαμβάνονται τρία δείγματα: δύο λεπτεγχάρακτα και ένα αδρεγχάρακτο θραύσμα.

Οικόπεδο Τριανταφύλλου, πάροδος Χατζή

Έτος ανασκαφής: 2000

Ανασκαφέας: Γεώργιος Τσεκές

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική της ανασκαφής ανέρχεται στα 34 θραύσματα από τις ακόλουθες κατηγορίες: εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (1), γραπτή με λευκό επίχρισμα (1), γραπτή με σκοτεινό επίχρισμα (1), γραπτή με πράσινο και καστανό χρώμα (7), λεπτεγχάρακτη (11), κουκκιδωτή (6), αδρεγχάρακτη (4).

Οικόπεδο Τσίτσου, οδός Αγίου Κωνσταντίνου

Έτος ανασκαφής: 2003

Ανασκαφέας: Άλκηστις Παπαδημητρίου

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Εξετασθέν Υλικό (δεν εξετάστηκαν τα όστρακα): Λεπτεγχάρακτη (1).

Οικόπεδο Τσίτσου, οδός Εθνικής Αντίστασης

Έτος ανασκαφής: 1995

Ανασκαφέας: Ερωφίλη Κόλια

---

165. Έχουν βρεθεί και νομίσματα του 13ου αι., βλ. Baker 2007.
166. Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 260 αρ. 420α, γ (Α. Βασιλείου).
167. Δυστυχώς, οι ανασκαφικές καρτέλες των θραυσμάτων έφεραν μόνο την ένδειξη «Τζώτζου», χωρίς περαιτέρω στοιχεία.
168. Oikonomou-Laniado 2003, 30–1, 34.
169. Το ημερολόγιο έγραψε η Κωνσταντίνα Γερολύμου.

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Βιβλιογραφία: Οικονόμου-Laniado 2006

Κτιστά Ευρήματα: Στο οικόπεδο βρέθηκαν κατάλοιπα τοιχίων μεσοβυζαντινών χρόνων.

Κινητά Ευρήματα: Βρέθηκαν οκτώ αποθέτες με υστερορωμαϊκή, βυζαντινή και μεταβυζαντινή κεραμική.[170] Στον αποθέτη 7 βρέθηκαν πολλά όστρακα από χύτρες, καθώς και τμήματα σταμνίων τύπου Matt-Painted.[171] Στον αποθέτη 8 βρέθηκαν κυρίως όστρακα που ανήκουν σε χύτρες, λαβές λαγηνιών και σταμνίων, καθώς και τμήμα σταμνίου με τη λεγόμενη «πρωτογεωμετρική» διακόσμηση.[172]

Εξετασθέν Υλικό: Από την παρούσα καταγραφή προέκυψαν 15 θραύσματα μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής των εξής κατηγοριών: εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (1), γραπτή με πράσινο και καστανό (1), λεπτεγχάρακτη (4), αδρεγχάρακτη (3), επιπεδόγλυφη (6).[173]

Τα περισσότερα προέρχονται από τον αποθέτη 7, καθώς και από την αφαίρεση της «ράμπας».

Ωστόσο, η πλειονότητα της εφυαλωμένης κεραμικής ήταν υστεροβυζαντινή, ενώ υπήρχαν και λίγα μεταβυζαντινά.

Οικόπεδο Φλώρου, οδός Μεσσηνίας & Αρκαδίας

Έτη ανασκαφής: 1981, 1983–1984

Ανασκαφέας: Αναστασία Οικονόμου-Laniado

Δημοσίευση Ανασκαφής: –

Βιβλιογραφία: Oikonomou-Laniado 2003, 17–21, 23

Κτιστά Ευρήματα: Στο οικόπεδο Φλώρου, που βρίσκεται δυτικά του οθωμανικού τεμένους του Αγίου Κωνσταντίνου, ήρθαν στο φως πολύ σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Σημειώνεται ότι ο Wilhelm Vollgraff είχε πραγματοποιήσει ανασκαφική έρευνα στον αύλειο χώρο δυτικά του τεμένους στο πλαίσιο αναζήτησης του Γυμνασίου του Κυλάραβη, με σημαντικά αρχιτεκτονικά ευρήματα πιθανώς της υστερορωμαϊκής εποχής.[174]

Στην ανασκαφική έρευνα της 5ης ΕΒΑ αποκαλύφθηκε το ανατολικό τμήμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής που θα ήταν κατασκευασμένη βορείως του αρχαίου δρόμου που βρίσκεται κάτω από τη σημερινή οδό Μεσσηνίας – Αρκαδίας. Το δάπεδο της αψίδας ήταν στρωμένο με ορθογώνιες πλάκες λευκού μαρμάρου.[175] Σύμφωνα με την Οικονόμου-Laniado, η ανέγερσή της ανάγεται στα τέλη του 5ου και πιθανώς καταστράφηκε από σεισμό, ίσως του 552. Στο β' μισό του 6ου η περιοχή βορείως της βασιλικής θα καταλήφθηκε από νεκροταφείο (βλ. Οικόπεδο Παπαθανασίου).[176] Ανατολικά της αψίδας βρέθηκε πηγάδι, το οποίο ερμηνεύεται από την Οικονόμου-Laniado ως αγίασμα.[177]

Νοτίως της αψίδας της βασιλικής αποκαλύφθηκε μεσοβυζαντινό λουτρό (τέλη 11ου ή αρχές 12ου αι.). Συγκεκριμένα ήρθε στο φως υπόκαυστο, που η βόρεια πλευρά του είναι διαμορφωμένη σε τρίπλευρη αψίδα.[178]

---

170. Οικονόμου-Laniado 2006, 345.
171. Οικονόμου-Laniado 2006, 345, εικ. 5.
172. Οικονόμου-Laniado 2006, 345.
173. Βλ. επίσης Οικονόμου-Laniado 2006, 345, εικ. 1–2.
174. Φίλιππα-Touchais 2009, 185.
175. Oikonomou-Laniado 2003, 17.
176. Oikonomou-Laniado 2003, 21, 24.
177. Oikonomou-Laniado 2003, 17–8.
178. Οικονόμου 1987, 158–59· Οικονόμου-Laniado 2009, 210· Φίλιππα-Touchais 2009, 185–86.

Κινητά Ευρήματα: Στην ανασκαφή βρέθηκε σημαντικός αριθμός χάλκινων νομισμάτων του Αρκαδίου (395–408) και του Θεοδοσίου Β' (408–450).[179]

Βρέθηκαν επίσης πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κιονόκρανα, επίκρανα, κιονίσκοι. Επίσης, βρέθηκε ερυθροβαφής κεραμική, λυχνάρια, γυάλινα αγγεία, υαλοστάσια.[180]

Εξετασθέν Υλικό: Η μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική, με 20 διαγνωστικά θραύσματα των εξής κατηγοριών: κεραμική από λευκό πηλό (1), εφυαλωμένη χωρίς επίχρισμα (1), γραπτή με λευκό επίχρισμα (1), γραπτή με πράσινο και καστανό (7), λεπτεγχάρακτη (4), κουκκιδωτή (5), αδρεγχάρακτη (1).

Στο οικόπεδο βρέθηκε επίσης υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή κεραμική, καθώς και λουλάδες.[181]

179. Oikonomou-Laniado 2003, 17
180. Πέννα 1996, 242, 243· Oikonomou-Laniado 2003, 18–20.
181. Βλ. ενδεικτικά Αθανασούλης και Βασιλείου 2016, 256 αρ. 412 (Α. Βασιλείου).

ISBN

978-960-466-237-1 (SET)

978-960-466-238-8